

Вогнем і мечем

Генрик Сенкевич

Генрик Сенкевич
ВОГНЕМ І МЕЧЕМ
ТОМ ПЕРШИЙ

З польської переклав
Євген Литвиненко

Роман "Вогнем і мечем" є першою частиною славетної трилогії лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича, написаної на історичному матеріалі XVII століття.

У творі змальовано національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

РОЗДІЛ I

Рік тисяча шістсот сорок сьомий був роком, не схожим на інші, у якому розмаїті знамена у небі й на землі віщували невідомі напасті й надзвичайні події.

Тодішні літописці згадують, що навесні сарана в нечуваній кількості вироїлася з Дикого поля і знищила посіви й трави, а це провіщало татарські набіги. Улітку відбулося велике сонячне затемнення, а невдовзі й комета з'явилася в небі. У Варшаві бачили над містом могилу й вогняний хрест у хмарах. Через цю причину постували й роздавали милостиню, бо дехто твердив, що моровиця впаде на країну і вигубить рід людський. До того ж іще й зима настала така м'яка, якої і старі люди не пам'ятали. У південних воєводствах річки взагалі не взялися кригою, і, щодня підпоювані снігом, який танув уранці, вони повиходили із русел і позаливали береги. Часто йшли дощі. Степ розмок і зробився великою калюжею, сонце ж у полудень припікало так сильно, що — диво дивне! — у воєводстві Брацлавському й у Дикому полі розлогі степи вруніли вже у половині грудня. Рої на пасіках попрокидалися й гули, а в обійстях ревла худоба. Оскільки хід природи зовсім, здавалося, повернув назад, усі на Русі, очікуючи незвичайних подій, зверталися неспокойним розумом і очима саме до Дикого поля, бо звідти скорше, ніж з іншого місця, могла прийти небезпека.

Тим часом на Полі нічого надзвичайного не діялося. Не було ніяких битв і сутичок, окрім тих, які відбувалися там завше і про які знали тільки орли, яструби, круки й польовий звір.

Бо таке вже воно було, це Поле. Останні сліди осідлого життя кінчалися, йдучи на південь, недалеко за Чигирином по Дніпру, а по Дністру — недалеко за Уманню, далі ж, аж ген до лиманів і до моря — степ і степ, ніби двома річками оторочений.

У дніпровському закруті, на Низу, кипіло ще за порогами козацьке життя, але в самому Полі ніхто не жив, хіба що понад берегами де-не-де стирчали паланки, наче острівці серед моря.

Земля, хоч і пустувала, належала *de nomine* Речі Посполитій, і Річ Посполита

давала на ній татарам випасати худобу, та позаяк козаки часто не дозволяли цього, то пасовиська були водночас і бойовищем.

Скільки там битв відгриміло, скільки людей полягло — ніхто не злічив, ніхто не затамив. Орли, яструби і круки — одні про те знали, а хто здалека чув лопотіння крил і каркання, хто бачив пташині вири, що кружляли над одним місцем, той знав, що там трупи або кості непоховані лежать...

На людей у травах полювали, ніби на вовків або сайгаків. Полював хто хотів. Переслідуювані законом люди рятувалися у диких степах, озброєний пастир стеріг худобу, лицар шукав там пригод, лиходій — здобичі. Козак — татарина, татарин — козака. Бувало, що й цілі ватаги стерегли стада від юрби грабіжників. Степ, хоч і пустельний, водночас не пустував — він був тихий і грізний, спокійний і повен засідок, дикий не лише від Дикого поля, а й від дикості душ.

Часом точилася на ньому велика війна. Тоді пливли, мов хвилі, татарські чамбули, козацькі полки, польські або волоські хоругви; ночами іржання коней окселентувало завиванню вовків, голоси барабанів і латунних сурм долинали аж до Овидового озера, а то й до моря, а на Чорному шляху, на Кучманському — тут, можна сказати, рухалася повінь людська.

Кордони Речі Посполитої стерегли від Кам'янця й аж до Дніпра залоги й паланки і, якщо на шляхах з'являлося чимало прибульців, про це можна було довідатися з незліченних пташиних табунів, які, наполохані чамбулами, летіли на північ. Але татарин, чи то він виходив із Чорного лісу чи долав Дністер із волоського боку, з'являвся все-таки у південних воєводствах укупі з птахами.

Проте тієї зимиптаство не летіло з вереском до Речі Посполитої. У степу було тихіше, ніж зазвичай. На ту мить, коли почалася наша оповідь, сонце саме заходило, і червоаве його проміння осявало геть пустельне довкілля. З північного краю Дикого поля, над Омельником, аж до його гирла, найзіркіше око не побачило б жодної живої душі, навіть жодного поруху в темних, висохлих і пониклих бур'янах. Сонце лише половиною диска виглядало з-за обр'ю. Небо вже темніло, а потім і степ поволі й дедалі дужче став огортатися сутінками.

На лівому березі, на невеличкому узвишші, радше схожому на могилу, аніж на пагорб, виднілися тільки рештки мурованого укріплення, зведеного колись Теодориком Бучацьким і зруйнованого згодом війнами. Від руїн цих падали довгі тіні. Віддалік блищали води широко розлитого Омельника, який у цьому місці повертав до Дніпра. Але блиски згасали і в небі, й на землі. З високості долинали тільки курлюкання журавлів, що тягли до моря, а більше тиші не порушував жоден голос.

Ніч запала над пустелею, а з нею настав і час духів. Рицарі, що не спали в залагах, розповідали тоді один одному, як ночами встають у Дикому полі тіні тих, хто помер без покаяння наглою смертю, і водять свої танки, у чому їм не стане на заваді ні хрест, ні храм Господній. Отож коли шнури, що показували північ, починали догоряти, у залагах відправляли молитви за померлих. А ще казали, що такі ж тіні у подобі вершників, снуючи пустелею, заступають дорогу мандрівцям, стогнучи й благаючи осінити їх

святим хрестом.

Траплялися поміж ними й упирі, які, виючи, ганялися за людьми. Чутке вухо вже здалеку могло відрізнити їхнє виття від вовчого. А ще бачили цілі війська тіней, які часом так близько підходили до залог, що сторожа сурмила лагум .

Такі випадки провіщали зазвичай велику війну. Зустріч із самотньою тінню теж не означала нічого доброго, але не завше слід було чекати недоброго, бо перед подорожніми іноді й жива людина з'являлася і зникала, як тінь, тому часто й легко тільки за духа і могла вважатися.

А позаяк над Омельником запала ніч, нічого не було дивного в тому, що біля запусілої фортеці відразу ж з'явилася чи то тінь, чи то людина. Місяць, саме виглянувши з-за Дніпра, осяяв пустище, головки будяків і степову далечінь. Зненацька нижче за течією у степу з'явилися якісь нічні істоти. Перебіжні хмарки щомиті заступали місяць, і постаті то виблискували в п'їтьмі, то згасали. Часом вони зникали зовсім і ніби танули в п'їтьмі. Наближаючись до узвишшя, на якому стояв перший вершник, вони скрадалися тихо, обережно, поволі, щохвилини зупиняючись.

У їхньому русі було щось страхітливе, як і в усьому степу, на вигляд такому спокійному. Вітер час від часу повівав із Дніпра, здіймаючи сумний шелест у висохлих будяках, що хилилися й тріпотіли, ніби злякані. Нарешті постаті зникли, сховавшись у тіні руїн. У блідому с'їйві ночі видно було тільки одного вершника, що стояв на узвишші.

Та ось шелест привернув і його увагу. Наблизившись до краю узгір'я, він почав уважно вдивлятися у степ. Тої ж миті вітер ущух, шелест стих і залягла мертва тиша.

Раптом пролунав пронизливий свист. Безліч голосів моторошно закричали: "Алла! Алла! Ісусе Христе! Рятуйся! Бий!" Загриміли самопали, червоні спалахи розітнули темряву. Кінський тупіт змішався із брязкотом заліза. Якісь нові вершники ніби з-під землі виростили у степу. Хтось би сказав: "Справжня буря враз зірвалася у цій тихій, зловісній пустелі". Потім стогін людський завторував страшним криком, і нарешті все стихло — битва скінчилася.

Напевно, у Дикому полі розігралася одна із звичайнісіньких сцен.

Вершники згрупувалися на узвишші, деякі позлазили з коней, уважно до чогось придивляючись.

Зненацька з темряви почувся гучний, владний голос:

— Гей там! Викресати вогню і запалити!

За мить полетіли вгору іскри, а потім спалахнув полум'ям сухий очерет від скіпки, яку ті, хто мандрував Диким полем, завжди возили з собою.

Враз у землю встромили прут із каганцем, і яскраве світло, що надало згори, виразно освітило кільканадцять осіб, котрі схилилися над постаттю, яка непорушно лежала на землі.

Це були жовніри, вбрані у червону двірську форму й у вовчі капори. Один із них, що сидів на добромому коні, здавалося, був командиром. Він зліз із коня, підійшов до того, котрий лежав, і спитав:

— Ну що, вахмістре? Живий він чи ні?

— Живий, пане наміснику, але харчить — арканом його здушило.

— Що за один?

— Не татарин, якесь цабе.

— То й хвалити Бога.

Сказавши це, намісник уважно придивився до незнайомця.

— Скидається на гетьмана, — мовив він.

— І кінь під ним благородної татарської породи, такого й у хана немає, — додав вахмістр. — Та он його тримають!

Поручик глянув і прояснів на виду. Поряд двоє рядових жовнірів тримали справді чудового румака, який, шулячи вуха й роздимаючи ніздрі, витягав голову і дивився зляканими очима на свого господаря.

— А кінь же, пане наміснику, буде наш? — запитливо глянув на нього вахмістр.

— А ти, невіро, хотів би християнина у степу без коня лишити?

— То це ж наша здобич...

Подальшу розмову урвало не на жарт сильне харчання здушеного незнайомця.

— Улийте йому горілки в горлянку! — сказав намісник. — І пояс розстебніть!

— Ми зостанемося тут на нічліг?

— Авжеж. Коней розсідлати, багаття запалити.

Жовніри враз підхопилися. Одні почали приводити до тямі й розтирати лежачого, другі рушили по очерет, треті розстелили на землі для нічлігу верблюдячі й ведмежі шкури.

Намісник, не турбуючись більше про здушеного незнайомця, розстебнув пасок і влігся біля багаття на бурці. Це був іще дуже молодий чоловік, худорлявий, чорнявий, надто вродливий, із тонкими рисами обличчя й випнутим орлиним носом. В очах у нього палали буйна уява й задерикуватість, але обличчя мав людини добросовісної. Пишні вуса й давно, як видно, не голена борода робили його не на свої роки поважним.

Тим часом двоє отроків заходилися лаштувати вечерю. Вони поклали на вогонь приготовлені баранячі четверті, зняли з коней кілька дрохв, упольованих удень, кілька білих куріпок і сайгака, якого один із отроків ураз почав білувати. Багаття горіло, викидаючи у степ величезні червоні кола. Здушений незнайомиць почав потроху приходити до тямі.

Якийся час водив він налитими кров'ю очима по довколишніх, намагаючись їх упізнати, відтак спробував підвестися. Жовнір, котрий перед тим розмовляв із намісником, підняв його, взявши попід пахви; другий уклав йому в руку обушок, на який незнайомиць через силу обіперся. Обличчя його було ще червоне, жили понадувалися. Нарешті здавленим голосом він ледве вимовив перше слово:

— Води!

Йому дали горілки, яку він пив і пив, і певно, це йому допомагало, бо, ледве відірвавшись од фляги, уже чітким голосом спитав:

— У кого я в руках?

Намісник підвівся й підійшов до нього.

— У руках тих, хто вашу милість урятував.

— То це не ви, добродію, накинули на мене аркан?

— Мосьпане, наша справа шабля, а не аркан. Кривдиш, ваша милість, добрих жовнірів підозрою. Спіймали тебе якись лиходії, у татарів перевдягнені. На них, якщо цікаво, можеш глянути — он вони, як барани порізані, лежать.

Сказавши це, він показав рукою на кілька темних тіл, що лежали під узгір'ям.

Незнайомець відповів:

— Тоді дозвольте мені спочити.

Йому підклали повстяне сідло, на яке він усівся і поринув у мовчання.

Це був чоловік у розквіті сил, середній на зріст, широкоплечий, майже велетенської статури, із вражаючими рисами обличчя. Голову він мав велику, шкіру в'ялу, надто засмаглу, очі чорні й трохи косуваті, як у татарина, а над вузькими губами у нього звисали тонкі вуса, що розходилися на кінцях двома широкими кистями. На його могутньому обличчі відбилися відвага і пиха. Було у ньому щось привабливе й водночас відразливе: гетьманська велич, змішана з татарською хитрістю, добросердість і дикість.

Посидівши трохи на сідлі, він підвівся і зовсім несподівано, навіть не подякувавши, пішов оглядати трупи.

— Грубіян! — буркнув намісник.

Незнайомець тим часом уважно вдивлявся у кожне обличчя, кивав головою як людина, що все зрозуміла, а потім поволі попрямував назад до намісника, поплескуючи себе по боках і мимохить шукаючи пояс, за який, либонь, хотів заткнути руку.

Не подобалася молодому намісникові така гідність у людині, яку щойно витягли із зашморгу, і він ущипливо сказав:

— Можна подумати, що ти, добродію, знайомих шукаєш серед цих лиходіїв або молитву за їхні душі читаєш.

Незнайомець поважно відповів:

— І не помиляєшся ти, ваша милість, і помиляєшся. Не помиляєшся, бо я шукав знайомих, а помиляєшся, бо то не лиходії, а слуги одного шляхтича, мого сусіди.

— Тоді, мабуть, не з однієї криниці ви п'єте із тим сусідою.

Якась дивна усмішка пробігла по тонких губах незнайомця.

— І в цьому, ваша милість, помиляєшся, — пробурчав він крізь зуби.

А за хвилину додав гучніше:

— Проте вибач мені, ваша милість, що я як слід не подякував тобі за *auxilium* і успішний порятунок, які мене від такої наглої смерті визволили. Мужність твоя, ваша милість, переважила мою необережність, бо я від людей своїх відлучився, але вдячність моя не менша, ніж твоя сміливість.

Сказавши це, він простяг намісникові руку.

Але бундючний юнак не рушив із місця і своєї руки простягати не квапився. Натомість він промовив:

— Хотілося б спершу знати, чи зі шляхтичем я маю справу, бо хоч у цьому й не сумніваюся, однак безіменних подяк мені приймати не гоже.

— Бачу, ти, ваша милість, дотримуєшся справжнього рицарського етикету, і слушно робиш. Розмову свою і подяку мені слід було почати з імені свого. Отож я Зиновій Абданк, герба Абданк із малим хрестом, шляхтич Київського воєводства, осідлий і полковник козацької хоругви князя Домініка Заславського.

— А я Ян Скшетуський, намісник панцирної хоругви ясновельможного князя Ієремії Вишневецького .

— У славного жовніра, ваша милість, служиш. Прийми ж тепер мою вдячність і руку.

Намісник більше не вагався. Панцирне товариство хоч насправді й спогорда дивилося на жовнірів інших хоругв, але зараз пан Скшетуський був у степу, в Дикому полі, де на такі речі зверталось значно менше уваги. До того ж він мав справу з полковником, у чому щойно наочно переконався, бо коли його жовніри повертали панові Абданку пояс і шаблю, які зняли, приводячи незнайомця до тями, то подали ще й коротку булаву з кістяним руків'ям і головкою зі слизького рогу — звичайну регалію козацьких полковників. Та й убір на його милості Зиновію Абданку був переконливий, а добірна мова свідчила про бистрий розум і знання світських манер.

Тож пан Скшетуський запросив його до товариства. Запах печеного м'яса уже йшов від багаття, лоскочучи нюх і апетит. Отрок дістав м'ясо із жару й подав на олов'яній тарелі. Почали їсти, а коли принесли чималий міх молдавського вина, враз зав'язалася й жвава розмова.

— За наше щасливе повернення додому! — виголосив пан Скшетуський.

— Ти, ваша милість, повертаєшся? Звідкіля ж, скажи, будь ласка? — поцікавився Абданк.

— Здалеку, аж із Криму.

— А що ж ти, ваша милість, там робив? Викуп відвозив?

— Ні, добродію полковнику. Я їздив до самого хана.

Абданк із цікавістю насторожився.

— Бачу, ти, ваша милість, зав'язав добрі стосунки! І з чим же ти до хана їздив?

— Із листом від ясновельможного князя Ієремії.

— То ти послував! Про що ж його милість князь писав до хана?

Намісник кинув бистрий погляд на співрозмовника.

— Добродію полковнику, — мовив він. — Ти дивився у вічі лиходіям, які тобі накинули аркан, і це твоя справа; але про що князь до хана писав, це і не твоя, і не моя справа, а тільки їх обох.

— Я щойно здивувався, — хитро відповів Абданк, — що його милість князь такого молодого юнака послом до хана відправив, але, почувши твою, ваша милість, відповідь, уже не дивуюся, бо бачу, що хоч молодий ти літами, зате зрілий досвідом і розумом.

Намісник скромно вислухав утішні слова, покрутив тільки молодий вус і спитав:

— А скажи-но мені, ваша милість, що ти поробляєш над Омельником і як ти тут

опинився сам?

— А я не сам, я людей на дорозі залишив, а їду в Кодак, до пана Гродзицького, командувача тамтешнього гарнізону, до якого мене його милість великий гетьман послав із листами.

— А чому ж ти, ваша милість, не поплив водою на байдаку?

— Такий був наказ, від якого відступати мені не гоже.

— Дивно, що його милість гетьман такий наказ віддав, адже саме в степу ти й ускочив у таку халепу, якої, добираючись водою, напевно уникнув би.

— Мосьпане, у степах тепер спокійно, та й знаю їх не від сьогодні, а те, що мене спіткало, — то злість людська й *invidia*.

— Кому ж це ти, ваша милість, так не до душі?

— Довго розказувати. Сусіда в мене лихий, добродію наміснику, він і маєток мій знищив, і з хутора виганяє, і сина мого побив, і от — сам, ваша милість, бачив — зі світу мене хоче звести.

— А ти що, ваша милість, шаблі не носиш при боці?

Широке Абданкове обличчя спалахнуло ненавистю, очі похмуро зблиснули, і він відповів поволі й чітко:

— Ношу, і нехай допоможе мені Господь, бо іншої управи на ворогів своїх я більше не шукатиму.

Намісник хотів щось сказати, як раптом у степу почувся кінський тупіт, а радше, квапливе чавкотіння кінських ніг по розмоклій траві. Тої ж миті й челядник намісника, виставлений вартовим, приборг доповісти, що наближаються якісь люди.

— Це, напевно, мої, — мовив Абданк, — котрих я відразу ж за Тясмином залишив. Не сподіваючись засідки, я обіцяв чекати на них тут.

За хвилю юрба вершників уже оточила півколом узгір'я. Полум'я вихопило з темряви голови коней, що роздували ніздрі й форкали від втоми, а над ними — схилені обличчя вершників. Затуляючи руками від сліпучого блиску очі, вони швидко розглядали всіх, хто був довкола.

— Гей, люди! Хто ви? — спитав Абданк.

— Раби Божі! — відповіли голоси з темряви.

— Так, це мої молодці, — повторив Абданк, звертаючись до намісника. — Сюди! Сюди! — гукнув він.

Кілька вершників злізли з коней і підійшли до вогню.

— А ми спішили, спішили, батьку. Що з тобою?

— У засідку вскочив. Хведько, юда, знав місце і чекав тут на мене зі своїми. Заздалегідь сюди прибув. Аркан на мене накинули!

— Спаси Біг! Спаси Біг! А що то за ляшки біля тебе крутяться?

Кажучи це, вони грізно поглядали на пана Скшетуського та його товаришів.

— Це друзі добрі, — відповів Абданк. — Хвалити Бога, живий я і цілий. Зараз далі рушимо.

— Хвалити Бога! Ми готові.

Новоприбулі заходилися гріти над вогнем руки, бо ніч видалася холодна, хоч і ясна. Було їх десь із сорок, усі росляві й добре озброєні. Вони зовсім не скидалися на реєстрових козаків, що неабияк здивувало пана Скшетуського, особливо тому, що під'їхали вони в такій чималій кількості. Усе це здалося намісникові надто підозрілим. Якби великий гетьман послав його милость Абданка в Кодак, то він, по-перше, дав би йому охорону із реєстрових, а по-друге, з якої б речі наказав йому іти до Чигиринського степом, а не водою? Адже переправи через усі річки, що течуть Диким полем до Дніпра, могли тільки затягти поїздку. Радше схоже було, що його милость Абданк саме Кодак і хотів обминути.

Та й сама особа Абданка змушувала молодого намісника добряче задуматися. Він одразу ж завважив, що козаки, котрі зі своїми полковниками обходилися досить фамільярно, цього оточували незвичайною повагою, ніби тобі гетьмана. Певно, це був лицар неабиякий, що тим більше здивувало пана Скшетуського, бо, знаючи Україну по той і по цей бік Дніпра, ні про якого славетного Абданка він нічого не чув. І все-таки в обличчі цього чоловіка було щось особливе — якась зачаєна сила, що нею, наче полум'я жаром, дихало усе його ество, якась незламна воля, котра свідчила: чоловік цей ні перед ким і ні перед чим не відступить. Така ж воля була й в обличчі князя Ієремії Вишневецького, але те, що у князя було вродженим натура даром, притаманним високому походженню і становищу, у чоловікові невідомого імені, котрий заблукав у глухому степу, могло здивувати.

Пан Скшетуський надовго замислився. Йому спадало на думку, що цей чоловік, можливо, якийсь славетний вигнанець, котрий сховався від вироку в Дикому полі, або ж що він ватажок розбійницької зграї. Останнє, звісно, було неправдоподібним — і убір, і мова цього чоловіка свідчили геть про інше. Отож намісник, не знаючи що й думати і що робити, вирішив бути пильним, а тим часом Абданк уже й коня собі подати наказав.

— Добродію наміснику, — мовив він, — кому в дорогу, тому час. Дозволь же ще раз подякувати тобі за порятунок. І дай мені Боже відборгувати тобі такою ж послугою!

— Не знав я, кого рятую, тому й подяки не заслуговую.

— Скромність це в тобі говорить, котра така ж, як і твоя відвага. Прийми ж від мене цю каблучку.

Намісник зморщився і відступив на крок від Абданка, зм'явши його поглядом, а той майже з батьківською турботою в голосі й манерах говорив далі:

— От поглянь. Не за багатство цієї каблучки, а за інші її чесноти обдаровую я тебе. Ще замолоду в бусурманській неволі одержав я її від прочанина, котрий зі Святої Землі вертався. У цьому вічку знаходиться прах Гробу Господнього. Від такого дару відмовлятися не гоже, хоч би навіть його пропонувала знеславлена рука. Ти, ваша милость, чоловік іще молодий і жовнір, а позаяк навіть старість, близька до могили, не відає, що її в останню годину спіткає, що ж тоді казати про молодість, яка, маючи попереду вік довгий, зіткнеться з куди більшими випробуваннями! Каблучка ця обереже тебе від біди і захистить, коли настане день судний, а я тобі повідаю, що день цей уже наближається до Дикого поля.

Запала тиша. Чути було тільки сичання вогнища і форкання коней.

Із далеких очеретів долинали сумне вовче виття. Зненацька Абданк, ніби сам собі, повторив іще раз:

— День судний уже наближається до Дикого поля, а як настане, задивиться увесь світ Божий...

Намісник так перейнявся словами цього дивного чоловіка, що мимоволі взяв каблучку.

А той задивився у темну степову далечінь.

Відтак поволі повернувся і сів на коня. Молодці вже чекали на нього під узгір'ям.

— У дорогу! У дорогу!.. Бувай здоровий, друже-жовніре! — мовив він намісникові.
— Часи тепер такі, що брат братові не довіряє, тому ти й не знаєш, кого врятував, адже я тобі прізвища свого не сказав.

— То ви, ваша милость, не Абданк?

— Це мій герб...

— А прізвище?

— Богдан-Зиновій Хмельницький .

Сказавши це, він спустився схилом, а за ним рушили й молодці. Невдовзі сховали їх курява й ніч. І аж коли від'їхали вони десь із півверсти, вітер приніс до багаття слова козацької думи:

Ой визволи, Боже,

Нас усіх, бідних невільників,

З тяжкої неволі,

З віри бусурманської —

На ясні зорі,

На тихі води,

У край веселий,

У мир хрещений —

Вислухай, Боже, у просьбах наших,

У нещасних молитвах,

Нас, бідних невільників.

Голоси поволі стихали, а потім розтанули в подуві вітру, що шумів у очеретах.

РОЗДІЛ II

Наступного дня вранці, прибувши до Чигирина, пан Скшетуський став на постій у домі князя Ієремії, де мав достатньо часу, щоб дати людям і коням відпочити після тривалої подорожі з Криму, яку через повінь на річках і надто бистру дніпровську течію треба було робити суходолом, бо жоден байдак не міг тої зими пройти угору по Дніпру. Сам Скшетуський спершу теж трохи відпочив, а потім пішов до пана Зацвіліховського, колишнього комісара Речі Посполитої, старого жовніра, котрий, не служачи у князя, був, однак, його довіреною особою і приятелем. Намісник хотів у нього спитати, чи не надходило з Лубен ніяких розпоряджень. Але князь ніяких особливих доручень не залишав, а просто наказав Скшетуському, якщо ханова відповідь буде позитивною, не

квапитися, аби з людьми і кіньми все було гаразд.

А до хана князь мав ось яку справу: він просив покарати кількох татарських мурз, котрі свавільно вчинили набіги на його задніпрянську державу і котрих він сам, зрештою, жорстоко побив. Хан, звісно ж, дав розумну відповідь — пообіцяв прислати у квітні особливого посла, покарати неслухів, а щоб зажити собі ласки такого славного вояка, як князь, послав йому зі Скшетуським чистокровного коня і соболевий шлик. Пан Скшетуський, відпослувавши з неабиякою честю, що вже саме собою було доказом великого від князя фавору, вельми зрадів, що йому дозволили у Чигирині затриматися і що з поверненням не кваплять. Натомість старий Зацвіліховський був надто стурбований тим, що ось уже певний час діялося в Чигирині. Вони разом вирушили до Допула, волоха, котрий тримав у місті постійний двір і винарню, і там, хоч година стояла ще рання, застали силу-силенну шляхти, адже день був базарний, а до того ж у Чигирині цього дня ночувала худоба, яку гнали до табору коронних військ, отож люду в місті зібралось безліч. Шляхта, як завше, збиралася на базарному майдані у так званому Дзвонецькому Куті, у Допула. Були тут і орендарі Конецпольських, і чигиринські чиновники, і довколишні землевласники, що сиділи на привілеях, була шляхта осідла, ні від кого не залежна, а ще економський люд, дехто із козацької старшини і всяка шляхетська дрібнота, що жила або на чужих хлібах, або в себе на хуторах.

І ті й ті сиділи на лавах, що стояли біля довгих дубових столів, і голосно розмовляли, і все про подію, яка сколихнула місто, — про втечу Хмельницького.

Скшетуський із Зацвіліховським усілися собі окремо в куточку, і намісник заходився розпитувати, що за цабе таке цей Хмельницький, про якого тільки й говорять.

— А ти, добродію, не знаєш? — здивувався старий жовнір. — Це писар Війська Запорозького, суботівський дідич і... — додав він тихо, — мій кум. Ми знаємося давно. У різних битвах бували, в яких він себе добре зарекомендував, особливо під Цецорою. Такого досвідченого у ратній справі вояка не знайдеш, либонь, і в усій Речі Посполитій. Уголос про це не скажеш, але то гетьманська голова — людина великої руки і великого розуму. Козацтво слухає його більше, ніж кошових і отаманів. Він чоловік не без добрих якостей, але гордовитий, неспокійний і, коли ненависть візьме у ньому гору, може бути страшний.

— Що ж із ним сталося, що він із Чигирина втік?

— Дряпалися вони зі старостою Чаплинським, як коти, але то дрібниця. Звісно ж, шляхтич шляхтичеві з неприязні намагався сала за шкуру залити. Не він один, і не йому одному. А ще подекують, ніби він до старостихи клинці підбивав; староста у нього коханку відбив і побрався з нею, а він потім їй знову голову морочив, і таке цілком можливе, бо, звісно ж... молодичка нівроку. Але це тільки видимість, за якою криється щось серйозніше. Тут, добродію, ось у чім річ: у Черкасах живе старий Барабаш, козацький полковник, приятель наш. У нього зберігалися привілеї і якісь королівські грамоти, де сказано, що козаків чинити опір шляхті заохочували. Та

оскільки він чоловік людяний і добрий, то тримав їх у себе і не розголошував. І ось Хмельницький, запросивши Барабаша в гостину до себе у Чигирин, напоїв його, а сам послав до нього на хутір людей, щоб вони ті привілеї і грамоти у дружини його відібрали, а потім із ними втік. Аж страшно, щоб через них заколоту якогось, як ото остряницевого, не вчинили, бо герето: чоловік цей страшний, а зник не відомо куди.

Пан Скшетуський відповів:

— От лис! Пошив мене у дурні! Я його цієї ночі у степу зустрів і з аркана витяг!

Зацвіліховський аж за голову схопився.

— Лелечко, що ти говориш, добродію? Цього не може бути!

— Може, якщо було. Він назвався полковником князя Домініка Заславського і сказав, що його в Кодак до пана Гродзицького від великого гетьмана послано. Але я йому не повірив, бо не водою він плив, а степом скрадався.

— Цей чоловік хитрий, як Улісс. І де ж ти його зустрів, добродію?

— Біля Омельника, на правому березі Дніпра. Певно, він на Січ їхав.

— А Кодак хотів обминути. Тепер *intelligo*. Людей чимало було при ньому?

— Душ сорок. Але вони запізно приїхали. Якби не мої, старостині слуги його б задавили.

— Постривай, добродію. Це дуже важливо. Старостині слуги, кажеш?

— Так він сам сказав.

— А звідкіля ж староста міг знати, де його шукати, якщо тут, у місті, всі голову сушать, куди Хмельницький подівся?

— Цього і я сказати не можу. А можливо, Хмельницький збрехав і звичайнісіньких лиходіїв за старостиних слуг видав, щоб іще дужче на кривдах своїх наголосити?

— Такого бути не може! І все ж дивна це річ. А чи відомо тобі, добродію, що є гетьманські укази — Хмельницького ловити й *in fundo* затримувати?

Намісник не встиг відповісти, бо цієї миті з величезним галасом до винарні зайшов якийсь шляхтич. Грюкнувши дверима раз і другий, він пихато розгледівся довкола і закричав:

— Чолом вам, добродію!

Був це чоловік років на сорок, приземкуватий, із запальним виразом обличчя, що його підкреслювали банькати, наче дві сливи, бистрі очі. Він був, як видно, дуже жвавий, буйний і скорий до гніву.

— Чолом вам, добродію! — повторив шляхтич голосніше й різкіше, не діставши одразу відповіді.

— Чолом, чолом, — озвалося кілька голосів.

Це і був пан Чаплинський, чигиринський підстароста, довірений слуга молодого пана хорунжого Конецпольського.

У Чигирині підстарости не любили, бо він був великим забіякою, позивайлом і гнобителем, та оскільки мав він впливову підтримку, багато хто з ним якшався.

Одного лише Зацвіліховського, як, зрештою, і всі інші, він шанував за авторитет, чесноти і відвагу. Побачивши його, Чаплинський зразу ж підійшов і, вельми гордовито

вклонившись Скшетуському, усівся біля них зі своєю квартою меду.

— Добродію підстаросто, — звернувся до нього Зацвіліховський, — чи не чув ти чогось про Хмельницького?

— Висить, добродію хорунжий, не будь я Чаплинський, висить, а якщо досі й не висить, то висітиме. Тепер, коли є гетьманські укази, дай мені тільки до нього добратися!

Кажучи це, він так грюкнув кулаком об стіл, аж усе, що було у квартах, повиливалося.

— Не розхлюпуй, добродію, вина! — мовив Скшетуський.

Зацвіліховський перебив намісника:

— А чи доберешся ти до нього? Адже він утік і ніхто не знає куди.

— Ніхто не знає? Я знаю, не будь я Чаплинський! Ти, добродію хорунжий, либонь, знаєш Хведька. Так оцей Хведько і йому служить, і мені. І буде він юдою Хмелю. Та що там багато казати! Став Хведько якшатися з молодцями Хмельницького. Спритний хлопець! Знає про кожен його крок. Узявся мені доставити Хмельницького живим чи мертвим і подався у степ заздалегідь, знаючи, де на нього чекати!.. А, вража душа!

Сказавши це, він знову грюкнув кулаком об стіл.

— Не розхлюпуй, добродію, вина! — із притиском на кожному слові повторив Скшетуський, з першого погляду відчувши страшенну огиду до підстарости.

Шляхтич почервонів, блиснув своїми банькатими очима, гадаючи, що йому дають нагоду, і спаленіло втупився у Скшетуського, але, побачивши на ньому мундир Вишневецьких, угамувався, бо, хоч хорунжий Конецпольський і чубився тоді із князем, Чигирин усе-таки був дуже близько до Лубен, і не вшанувати людей князя було небезпечно.

Та й сам князь людей добирав таких, що кожен мав двічі подумати, перш ніж когось зачепити.

— То Хведько, кажеш, узявся Хмельницького тобі доставити, добродію? — знову заходився розпитувати Зацвіліховський.

— Авжеж, Хведько. І доставить, не будь я Чаплинський.

— А я тобі, добродію, скажу: не доставить. Хмельницький пастки уникнув і на Січ подався, про що треба іще сьогодні повідомити нашому краківському панові. Із Хмельницьким жарти кепські. Одне слово, і на розум він меткіший, і рука в нього важча, і таланить йому більше, аніж тобі, добродію, бо ти надто запальний. Хмельницький, повторюю тобі, ваша милість, безпечно поїхав, а якщо ти мені не віриш, тоді оцей рицар підтвердить, котрий його учора в степу бачив і, з цілим і здоровим, із ним попрощався.

— Не може бути! Не може бути! — заверещав, скубучи себе за чуприну, Чаплинський.

— І ще більше, — вів далі Зацвіліховський, — оцей рицар, якого ти бачиш перед собою, сам його й урятував, а слуг твоїх, добродію, на той світ відправив, у чому, попри гетьманські укази, не винен, бо із Криму з посольством вертається і про укази не чув, а

побачивши у степу чоловіка, котрого лиходії, як він гадав, кривдили, прийшов йому на допомогу. Про це врятування Хмельницького заздалегідь тебе, добродію, повідомляю, бо він із запорожцями тебе у твоїй економії неодмінно навідає, а ти, треба сподіватися, не дуже йому зрадієш. Надто вже ти із ним сварився. Тьху, хай вам лихо!

Зацвіліховський теж не любив Чаплинського.

Чаплинський підхопився і від злості йому аж заціпило. Обличчя в нього геть побагровіло, а очі ще дужче вибалушилися. Стоячи у такому вигляді перед Скшетуським, він тільки уривчасто вигукував:

— Як це? Як це, добродію, попри гетьманські укази?.. Та я тобі, ваша милість... Я тобі, ваша милість...

А пан Скшетуський навіть із лави не підвівся. Спершись на лікоть, він дивився на Чаплинського, що підскакував до нього, як раріг на прив'язаного горобця.

— Чого ти, добродію, до мене пристав, як реп'ях до собачого хвоста? — нарешті спитав він.

— Та я вас, добродію, потягну до суду... Адже був указ... Я вашу милість козаками!..

Він кричав так, що у винарні стало трохи тихше. Відвідувачі почали повертати голови у бік Чаплинського. Він завше чекав нагоди посваритися, така вже ця була натура, скандалив із кожним зустрічним. Але зараз усіх здивувало, що він почав сварку при Зацвіліховському, котрого одного й боявся, і що зчепився із жовніром, одягненим у мундир Вишневецьких.

— Замовкни, добродію, — мовив старий хорунжий. — Цей рицар прийшов зі мною.

— Я вас... вас... вас, добродію, до суду... на палі! — не переставав верещати Чаплинський, не зважаючи вже ні на що і ні на кого.

Тепер уже і пан Скшетуський підвівся на повен зріст, але шаблі з піхов не витяг, а тільки підхопив її, спущену вниз, посередині й підняв так, що ефес із маленьким хрестиком опинився перед самісіньким носом Чаплинського.

— Ну ж бо, понюхай оце, добродію, — холодно сказав він.

— Бий, хто в Бога вірує!.. Сторожа! — вигукнув Чаплинський, хапаючись за ефес.

Але шаблі вихопити не встиг. Молодий намісник, повернувши його на місці, однією рукою схопив за шию, другою за шаровари нижче крижів, підняв угору і, хоч він крутився як дзига, поніс його до дверей поміж лавами, вигукуючи:

— Панове-браття, дайте дорогу рогоносцеві, бо заколе!

Сказавши це, він дійшов до дверей, ударив у них Чаплинським, розчинив їх і викинув підстаросту надвір.

Відтак спокійно сів на своє місце поруч Зацвіліховського.

У винарні на мить залягла тиша. Сила, яку щойно показав пан Скшетуський, справила на всю шляхту неабияке враження. І за хвилину винарня аж здригалася від сміху.

— Vivant вишневичани! — волали одні.

— Зомлів, зомлів і кров'ю заюшився! — кричали другі, котрі виглядали надвір, цікавлячись дізнатися, що ж робитиме Чаплинський. — Слуги його підводять!

І лише кілька прихильників підстарости, не наважуючись заступитися за нього, мовчали й понуро дивилися на намісника.

— Правду кажуть, що у п'яту жене цей гончак! — промовив Зацвіліховський.

— Дворняга це, а не гончак, — озвався, наближаючись, опецькуватий шляхтич із більмом в оці й діркою в лобі завбільшки з таляр, крізь яку виднілася гола кістка. — Дворняга він, а не гончак! Дозволь, добродію, — вів далі шляхтич, звертаючись до Скшетуського, — тобі прислужитися. Звати мене Ян Заглоба, герб мій — Вчеле, у чому кожен легко може переконатися хоч би з оцієї дірки, яку в чолі моему вража куля зробила, коли я у Святу Землю за гріхи молодості молитися ходив.

— Май совість, добродію, — дорікнув Зацвіліховський. — Ти ж якось казав, що тобі її кухлем у Радомі пробили.

— Вража куля, щоб мені не жити! У Радомі було інше.

— Ти давав, добродію, обітницю сходити у Святу Землю... можливо, але що ти там не був — це напевно.

— Не був, бо ще у Галаті страждання мученицькі прийняв. Нехай я не шляхтич, нехай пес паршивий буду, якщо брешу!

— А таки брешеш, брешеш!

— Шельма я безвуха. Віддаю себе в руки ваші, пане наміснику.

Почали й інші підходити знайомитися з паном Скшетуським і прихильність йому свою засвідчувати. Майже всі вони не любили Чаплинського і раді були, що з ним така халепа сталася. Це дивно й важко зараз зрозуміти, але і вся довколишня чигиринська шляхта, і дрібні власники слобід, наймачі економій, ба навіть люди Конецпольських — усі, як воно у сусідстві буває, знаючи про суперечки Чаплинського з Хмельницьким, були на боці останнього. Адже Хмельницький мав славу досвідченого вояка, яку здобув у різних баталіях. Відомо було також, що сам король підтримував із ним стосунки і високо поцінював його думку. На цю ж приклучку дивилися як на звичайну сварку шляхтича зі шляхтичем, а таких сварок були тисячі, особливо у землях українських. Цього разу, як завше, віддали перевагу тому, хто зумів дістати більшу прихильність, не задумуючись, які це може мати страшні наслідки. І лише згодом серця запалали ненавистю до Хмельницького, причому однаково серця шляхти і духівництва обох обрядів.

Отож усі підходили до пана Скшетуського з квартами й казали: "Пий, пане-брате! Випий і зі мною! Хай живуть вишневичани! Такий молодий, а вже поручик у князя. Vivat князь Ієремія, гетьман над гетьманами! З князем Ієремією підемо на край світу! На турків і татар! До Стамбула! Хай живе Владислав Четвертий, що милостиво царствує над нами!" Найгучніше кричав пан Заглоба, ладен навіть сам перепити і перекричати цілий реймент.

— Ясновельможні панове! — верещав він, аж шибки у вікнах дзвеніли. — Я вже на його милость султана подав до суду за гвалтування, яке він учинив наді мною в Галаті.

— Ти, добродію, не мели дурниць, а то язик відсохне!

— Як це, вельмишановні панове? Quator articuli iudicii castrensis: stuprum, incendium

e vis armata alienis aedibus illata . А хіба це не було vis armata ?

— Ти, добродію, крикливий глухар.

— Я і до трибуналу дійду !

— Та облиш ти, добро...

— І кондезнату отримаю, і безчесним його оголошу, а потім і війна, але вже із позбавленим честі.

— Ваше здоров'я, добродію!

Дехто аж заходився сміхом, а з ними і пан Скшетуський, бо він уже був трохи під чаркою. Шляхтич і справді, наче глухар, кльочив собі далі, милуючись власним голосом. На щастя, розмову його урвав інший шляхтич, який, наблизившись, потяг балагура за рукав і мовив зі співучим литовським акцентом:

— Тож познайом мене, пане добродію Заглобо, із паном намісником Скшетуським...

Познайом же!

— Авжеж, авжеж! Ваша милість, наміснику, це пан Бурлака.

— Підбип'ята, — поправив шляхтич.

— Усе одно! Герба Зірвиштанько...

— Зірвикаптур, — поправив шляхтич.

— Байдуже. Із Песикишок.

— Із Мишікишок, — поправив шляхтич.

— Дарма. Nescio , що б я волів: мишачі кишки чи песьчі кишки. Але жити, це вже я напевно знаю, ні в яких не хочу, бо й осісти там не просто, і покинути шкода. Ваша милість! — пояснював він далі Скшетуському, показуючи на литвина, — оце вже тиждень, як я п'ю на гроші цього шляхтича, у якого за поясом меч такий же важкий, як і пояс на гроші, а пояс на гроші такий же важкий, як і дотеп. Але якщо я пив колись на кошти великого дивака, то нехай я буду таким самим йолопом, як той, хто мене напуває.

— Ну, дав йому перцю! — сміючись, волала шляхта.

Але литвин не гнівався, він тільки махав рукою, тихо усміхався і повторював:

— Ет, дайте вже, ваша милість, спокій... слухати гидко!

Пан Скшетуський із цікавістю придивлявся до нового знайомого, котрий і справді заслуговував на те, щоб його називали диваком. Передусім це був чоловік такий високий на зріст, що головою майже діставав стелі, а худина робила його ще вищим. Широкі плечі й жилава шия виказували в ньому незвичайну силу, хоч сам він був шкура та кості. Живіт у нього під грудьми був такий запалий, що можна було подумати, ніби його морили голодом, але одягнений він був нівроку — в сіру свєбодзінського сукна куртку із вузькими рукавами, що добре його обтягала, й у високі шведські чоботи, які на Литві починали входити в ужиток. Широкий і туго напханий лосевий пояс, не маючи на чому триматися, спадав йому аж на стегна, а до пояса був прив'язаний крижацький меч, такий довгий, що сягав цьому крем'язневі майже під пахви.

Але злякайся хто меча, той би відразу заспокоївся, глянувши на обличчя його

власника. Воно хоч і було, як і вся подоба цього чоловіка, худюще, прикрашалося двома звислими бровами і парою таких же звислих конопляного кольору вусів. При цьому воно було таке добросерде, таке щире, наче личко дитини. Обвислі вуса і брови надавали литвинові вигляду воднораз стурбованого, журливого й смішного. Він здавався людиною, якою всі потурають, але панові Скшетуському сподобався з першого погляду саме за цю щирість обличчя і бездоганну військову екіпіровку.

— Пане наміснику, — спитав литвин, — то ваша милість від князя Вишневецького?

— Авжеж.

Литвин молитовно склав руки і підвів очі вгору.

— Ох, який це вояк великий! Який рицар! Який вождь!

— Дай Боже Речі Посполитій таких чимбільше.

— Ваша правда! Ваша правда! А чи не можна під його стяги?

— Він вашій милості буде радий.

Тут у розмову втрутився пан Заглоба:

— І матиме князь два ріжка для кухні: один із оцього добродія, а другий із його меча. Або ж найме вашу милість катом чи звелить на вашій милості харцизяк вішати, а то й просто стане вашою милостью сукно мундирне міряти. Тьху! Ну як тобі, добродію, не соромно, будучи людиною і католиком, ходити отаким довгим, як *serpens* чи поганський спис!

— Слухати гидко, — терпеливо мовив литвин.

— Як же вас величати, добродію? — поцікавився Скшетуський, — бо коли ви відрекомендувалися, то пан Заглоба так вашу милість підкушував, що я, даруйте, нічого не зміг утямити.

— Підбип'ята.

— Бурлака.

— Зірвикаптур із Мишікишок.

— Кумедія та й годі! Хоч він мене й напуває, але я бовдур, якщо це не поганські імена.

— Давно ваша милість із Литви?

— Та от уже два тижні, як я у Чигирині. Довідавшись від пана Зацвіліховського, що ти, добродію, тут проїздитимеш, чекаю, щоб із твоєю опікою князеві своє прохання переказати.

— А скажи мені, ваша милість, бо надто вже мені цікаво, чому ти цей катівський меч під пахвою носиш?

— Не катівський він, добродію наміснику, а крижацький. А ношу я його, бо це трофей і родинна реліквія. Ще під Хойніцями служив він у руці литовській — от і ношу.

— Але ж махія добряча і важенна, либонь, страх — хіба що обіруч?

— Можна й обіруч, можна й однією.

— Покажи, ваша милість.

Литвин добув меч і подав панові Скшетуському, але в того відразу ж звисла рука. Ні приготуватися, ні замахнутися вільно. Він спробував обіруч, але й це було заважко.

Тож пан Скшетуський трохи зніжковів і звернувся до присутніх:

— Ну ж бо, панове добродіі! Хто з вас перехреститься!

— Ми вже пробували, — озвалося кільканадцять голосів. — Одному панові комісару Зацвіліховському вдалося підняти, але й він перехреститися не зміг.

— Ну, а сам ти, ваша милість? — поцікавився пан Скшетуський, звертаючись до литвина.

Шляхтич, наче тростину, підняв меч і кільканадцять разів махнув ним із величезною легкістю, аж повітря захурчало у винарні й вітер повіяв по обличчях.

— Нехай же тобі, добродію, Бог допомагає! — вигукнув Скшетуський. — Ти неодмінно дістанеш службу у його князівської милості!

— Бог свідок, що я прагну її, а меч мій на ній не заіржавіє.

— Зате мізки остаточно, — кинув пан Заглоба, — бо не можеш ти, добродію, так само й ними ворухити.

Зацвіліховський підвівся, і вони з намісником зібралися вже йти, як раптом до винарні зайшов білий, наче голуб, чоловік і, побачивши Зацвіліховського, сказав:

— Добродію хорунжий комісарє, а я саме тебе й шукаю!

Це був Барабаш, черкаський полковник.

— Тоді ходімо, ваша милість, до мене на квартиру, — відповів Зацвіліховський. — Тут уже такий гвалт, що й слова не почуєш.

Вони обидва вийшли, а з ними і пан Скшетуський. Відразу ж за порогом Барабаш запитав:

— Чи нема вісток про Хмельницького?

— Є. Утік на Січ. Оцей офіцер зустрів його вчора у степу.

— Виходить, не водою поїхав? А я послав гінця в Кодак, щоб його перехопити, і, бач, марно.

Сказавши це, Барабаш затулив руками очі й заходився повторювати:

— Ой, спаси Христе! Спаси Христе!

— Чого ти, добродію, тривожишся?

— А ти, ваша милість, знаєш, що він у мене підступністю вирвав? Знаєш, що означає такі документи на Січі оприлюднити? Спаси Христе! Якщо король війни з бусурманами не почне, то це ж іскра у порох...

— Заколот, ваша милість, віщуєш?

— Не віщую, а бачу його. А Хмельницький — це не Наливайко і не Лобода .

— А хто за ним піде?

— Хто? Запорожжя, реєстрові, міщани, чернь, хуторяни і он оті!

І пан Барабаш показав рукою на майдан і на люд, що снував по ньому.

Майдан геть увесь був забитий дужими сивими волами, яких переганяли у Корсунь для війська, а при волах ішов численний пастуший люд, так звані чабани, котрі всеньке життя у степах і пустелях проводили, — народ зовсім дикий, що не сповідував жодної релігії: religionis nullius, як казав воевода Кисіль.

Поміж них можна було побачити постаті, радше схожі на лиходіїв, аніж на пастухів,

— жорстокі, страшні, у лахмітті розмаїтого вбрання. Більшість їх була одягнена в баранячі кожухи або в невичинені шкури вовною вгору, розстебнуті спереду, крізь які, хоч стояла й зима, виднілися голі груди, обвітрені степовими вітрами. Кожен був озброєний, але найрізноманітнішою зброєю: одні мали луки і сагайдаки за спиною, другі — самопали, або по-козацькому пищалі, треті — татарські шаблі, четверті — коси або й просто киї із прив'язаною на кінці кінською щелепою. А ще тут крутилися не менш дикі, хоч краще озброєні низові козаки, що везли на продаж у табір в'ялену рибу, звірину і баранячий жир; були ще чумаки із сіллю, степові й лісові пасічники, а також воскобої з медом, лісові поселенці зі смолою і дьогтем; іще — селяни з підводами, реєстрові козаки, білгородські татари і сам Бог знає хто ще, якісь волоцюги — сіромахи із краю світу. По всьому місту аж кишіло п'яними — на Чигирин саме випадала ночівля, відтак і гулянка проти ночі. На майдані розводили вогнища, де-не-де горіли бочки зі смолою. Звідусіль долинали гомін і вереск. Пронизливі голоси татарських сопілок і бубонів мішалися з ревінням худоби і з лагідним звучанням лір, під акомпанемент яких сліпі співали улюблену тоді пісню:

Соколе ясний,
Брате мій рідний,
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш.

Водночас із цим розлягалось "ух-ха"! "ух-ха"! — дикі окрики вимащених дьогтем і геть п'яних козаків, що танцювали на майдані тропака. Усе це вкупі здавалося розшаленим і страшним. Зацвіліховському годі було одного погляду, аби переконатися, що Барабаш мав слухність — будь-яка приклучка могла розбудити ці нестримні стихії, схильні до грабежу і звиклі до сутичок, які без ліку виникали по всій Україні. А опріч цього юрмища була ще Січ, було Запорожжя, хоч віднедавна й приборкане і після Маслового Ставу до рук прибране, проте таке, що будь-якої миті ладне було вирватися з них, пам'ятаючи давні привілеї, ненавидячи комісарів і становлячи собою зорганізовану силу. Силі цій симпатизувало численне селянство, менш терпеливе, аніж в інших регіонах Речі Посполитої, бо мало під боком Чортотлик, а там — безвладдя, розбій і воля. Тож пан хорунжий, хоч сам був русином і ревним прихильником східного обряду, сумно задумався.

Чоловік старий, він добре пам'ятав часи Наливайка, Лободи, Кремпського, знав українську вольницю ліпше, мабуть, аніж будь-хто в Україні, а знаючи ще й Хмельницького, розумів, що той вартий двадцяти Лобід і Наливайків. Тому він зрозумів і всю небезпеку його втечі на Січ, особливо ж із королівськими грамотами, про які Барабаш розповідав, що в них було чимало обіцянок для козаків і заклик до опору.

— Добродію черкаський полковнику, — звернувся він до Барабаша. — Тобі, ваша милість, треба на Січ їхати, вилив Хмельницького зменшувати і каральними заходами втихомирювати, втихомирювати!

— Добродію хорунжий, — відповів Барабаш, — я вашій милості ось що скажу: щойно дізнавшись про втечу Хмельницького з грамотами, половина моїх черкаських

людей сьогодні вночі теж на Січ утекла. Мій час минув — мені могила, не булава!

І справді, Барабаш був вояк добрячий, але чоловік старий, і впливу він не мав.

Тим часом вони дійшли до квартири Зацвіліховського. Старий хорунжий по думки уже трохи заспокоїв свою голубину душу, і, коли усі всілися за штофом меду, вже бадьоріше сказав:

— Усе це пусте, якщо, як подекують, війна з бусурманом праерарант, а так воно ніби і є, бо, хоч Річ Посполита війни не хоче і добре вже сейми королю крові попсували, король, усе-таки, може на своєму наполягти. Отож увесь цей вогонь можна буде повернути на турка, принаймні ми маємо час. Я сам поїду розповісти про все краківському панові й проситиму, щоб якнайближче до нас із військом підтягся. Чи доб'юся чогось, не знаю, бо хоч він сміливий і жовнір досвідчений, але страшенно на свою думку і на своє військо покладається. Ти, ваша милість, добродію черкаський полковнику, тримай у шорах козаків, а ти, ваша милість, добродію наміснику, як прибудеш до Лубен, попередь князя, щоб із Січі очей не спускав. Хай там що вони замислили — герето: ми маємо час. На Січі люду зараз мало: по рибу і по звірину розбрелися або ж по всенькій Україні в селах сидять. Поки зберуться, багато води у Дніпрі сплине. Та й князівське ім'я страху наганяє, а ще як дізнаються, що він на Чортмлик оком зирить, може, й сидітимуть тихо.

— Я із Чигирина ладен хоч через два дні вирушити, — озвався намісник.

— От і добре. Два-три дні можна потерпіти. Ти, ваша милість правителю черкаський, теж пошли гінців із викладом справи до пана коронного хорунжого і до князя Домініка. Але ти, добродію, бачу, вже спиш?

Справді-бо, Барабаш, склавши на животі руки, дрімав собі, а за хвилину навіть хропти став. Старий полковник якщо не їв і не пив, а те й те над усе любив, то спав.

— Поглянь-но, ваша милість, — тихо сказав намісникові Зацвіліховський, — і з допомогою оцього дідугана варшавські сановники сподіваються козаків у шорах тримати. Та Бог із ними. Вони й самому Хмельницькому теж довіряли. Канцлер навіть із ним перемови якісь вів, а той, либонь, усіх підступно ошукає.

Намісник зітхнув на знак співчуття старому хорунжому. Барабаш же іще сильніше захропив, а потім пробурмотів крізь сон:

— Спаси Христе! Спаси Христе!

— Коли ж ти, ваша милість, збираєшся із Чигирина рушати? — спитав хорунжий.

— Мені б годилося дня зо два Чаплинського зачекати. Він, напевно, за конфузю, якої я йому завдав, схоче сатисфакцію дістати.

— Не зробить він цього. Радше він слуг своїх на тебе наслав би, якби ти не носив князівської форми, але зчепитися із князем навіть для слуги Конецпольських — страшна річ.

— Я повідомлю йому, що чекаю, а за два-три дні вирушу. Засідки я теж не боюся, бо при боці шаблю, а при собі людей маю.

Сказавши це, намісник попрощався зі старим хорунжим і пішов.

Над містом від багать, розкладених на майдані, стояла така ясна заграва, що можна

було подумати — цілий Чигирин горить. Гомін же і крики з настанням ночі подужчали. Євреї зі своїх садиб навіть носа не могли виткнути. В одному кінці майдану юрби чабанів тягли своїх журливих степових пісень. Дикі запорожці витанцьовували навколо багать, підкидаючи вгору шапки, палили з пищалів і пили квартами оковиту. То тут, то там спалахували бійки, які втихомирювали старостині люди. Намісник мусив торувати собі шлях ефесом шаблі. Він слухав цей козацький вереск і гам, і якоїсь миті йому здалося, що вже назріває заколот. Здавалося йому також, що бачить він грізні погляди і чує тихі, звернені до нього прокльони. У вухах намісника бриніли ще слова Барабаша: "Спаси Христе! Спаси Христе!", і серце в нього калатало гучніше.

А тим часом у місті чабанські хори співали ще сильніше, а запорожці палили із самопалів і купалися в оковитій.

Стрілянина і дике "ух-ха! ух-ха!" долинали до вух намісника навіть тоді, коли на своїй квартирі він уже ліг спати.

РОЗДІЛ III

По кількох днях загін нашого намісника швидко просувався у бік Лубен. Переправившись через Дніпро, ішли широким степовим шляхом, що сполучав Чигирин із Лубнами через Жуки, Семимогили і Хорол.

Такий самий битий шлях вів із князівської столиці до Києва.

Дуже давно, ще до розправи гетьмана Жолкевського на Солониці, доріг цих узагалі не було. До Києва із Лубен їхали степом і пущею, до Чигирини був водний шлях, а назад теж їздили через Хорол. Узагалі ж цей наддніпрянський край — давня половецька земля — був пустельний, заселений хіба що до Дикого поля, татарами часто навідуваний, для запорозьких ватаг відкритий.

Над берегами Сули шуміли величезні ліси, в яких майже не ступала людська нога. Подекуди по низьких берегах Сули, Рудої, Сліпороду, Короваю, Оржиці, Псла та інших великих і малих річок і приток утворювалися мочарі, порослі почасти непрохідними чагарями й борами, почасти травою — відкритими луками. У тих борах і багнищах знаходила надійний притулок усяка звірина; у дрімучій лісовій темряві водилася сила-силенна бородатих турів, ведмедів і диких кабанів, із ними сусідила незліченна сіра зграя вовків, рисей, куниць, табуни сарн і красенів сайгаків; у багнищах і рукавах річок бобри мостили свої гнізда, а про бобрів на Запорожжі ходили чутки, що поміж ними трапляються столітні дідугани, білі від старості, мов сніг.

Високими сухими степами розгулювали табуни диких коней із буйними гривами і кривавими очима. Річки кишіли рибою і водоплавними птахами.

Це була дивна земля — напівсонна, але така, що зберегла на собі сліди давнього людського життя. Всюди було повно попелищ від якихось стародавніх градів, та й самі Лубни з Хоролом на таких попелищах підвелися, всюди повно могил — недавно насипаних і старих, уже порослих лісом. Тут теж, як к в Дикому полі, ночами вставали духи і привиди, а біля багать старі запорожці розповідали один одному дива про те, що час від часу діється у тих лісових нетрях, звідки долинає виття невідомих звірів, напівлюдські, напівзвірині крики, страшний шум чи то бойовищ, чи то ловів. Під водою

озивалися дзвони затоплених міст.

Земля ця була негостинна і недоступна — подекуди надто сира, подекуди майже безводна, випалена, суха і для життя небезпечна, адже осідлих, як тільки вони обжилися й обзавелися господарством, розоряли татарські набіги. Відвідували ці краї часто тільки запорожці заради бобрових хвостів, звірини і риби, адже у мирний час більша частина низових козаків розбрєдалася із Січі по всіх річках, ярах, лісах і очеретах на лови або, як вони казали, на промисел, полюючи на бобрів у місцях, про існування яких навіть мало хто знав.

Проте й осідле життя намагалось укріпитися на цих землях, як рослина, що пробує, де може, вчепитися корінням у ґрунт, але, вирвана не раз і не два, де може, відростає знову.

На пустищах виникали поселення, колонії, слободи і хутори. Земля була подекуди родюча, та й воля вабила. Але тільки тоді закипіло життя, коли землі ці перейшли у володіння князів Вишневецьких. Князь Михайло, одружившись із Могилянкою, почав старанніше облаштовувати свій задніпрянський наділ: запрошував людей, заселяв пустирища, дозволяв до тридцяти років не платити податей, зводив монастирі й запроваджував своє князівське право. Навіть такий поселенець, котрий не відомо коли прийшов на ці землі й гадав, що господарює на власному наділі, залюбки ставав князівським оброчником, бо за податі свою діставав могутню князівську опіку, яка охороняла його, боронила від татар і від гірших часто за татар низових козаків.

Але справжнє життя завітло тільки під залізною рукою молодого князя Ієремії. Його держава починалася відразу за Чигирином, а кінчалася аж ген під Конотопом і Ромнами. Та не одна вона становила князівське майно, бо, починаючи від воеводства Сандомирського, князь володів землями у воеводствах Волинському, Руському, Київському. І все ж надніпрянська найбільше припала до серця переможцеві під Путівлем.

Татарин довго чигав біля Орелі, біля Ворскли, принохуючись, як вовк, перш ніж зважився погнати коня на північ — низові сутичок не хотіли, а тамтешні неспокійні ватаги вступили на князівську службу. Дикий і розбійницький люд, що здавна промишляв насиллями і грабежами, тепер, прибраний до рук, займав межові паланки і, залігши на кордонах держави, як англійський дог на ретязі, вищиряв на зайд зуби.

Тож усе розцвіло й буяло. По слідах давніх битих шляхів було прокладено дороги, річки приборкано греблями, насипаними невільник-татарином або низовим козаком, схопленим на розбої. Там, де колись вітер дико грав ночами в очеретах і вили вовки й утопленики, тепер гуркотіли млини. Понад чотириста водяних, не лічачи рясно поставлених вітряків, мололи збіжжя у самому тільки Задніпров'ї. Сорок тисяч оброчників вносили оброк до князівської казни, у лісах з'явилася сила-силенна пасік, по кордонах з'являлися нові й нові села, хутори, слободи. У степах поряд із дикими табунами паслися цілі череди домашньої худоби, коней. Безмежний одноманітний вид степів і лісів прикрасився димами хат, золоченими банями церков і костьолів — пустеля перетворилася у досить заселений край.

Отож їхав пан намісник Скшетуський весело й неквапливо, ніби по своїй землі, роблячи дорогою надійні привали.

Щойно почався січень сорок восьмого року, але дивна, рідкісна зима зовсім не давалася знаки. У повітрі пахло весною, земля розм'якла і світилася калюжами води, поля вруніли, а сонце пригрівало так сильно, що дорогою опівдні кожухи парили спину як улітку.

Намісників загін значно збільшився, бо в Чигирині до нього долучилося волоське посольство, яке в особі пана Розвана Урсу господар вислав до Лубен . При посольстві був ескорт — кільканадцять каралашів і челядь на возах. А ще їхав із намісником уже знайомий нам пан Лонгінус Підбип'ята герба Зірвикаптур зі своїм довгим мечем під пахвою і кількома дворовими слугами.

Сонце, чудова погода і запахи близької весни наповнювали серця радістю, а намісника ще дужче звеселяло те, що повертався він із тривалої подорожі під князівський дах, котрий був водночас і його дахом, повертався, добре впоравшись зі справою, а отже, й сподіваючись, що приймуть його добре.

Та для веселоців мав він і інші причини.

Окрім ласки князя, якого намісник любив усією душею, чекали на нього у Лубнах ще й чорні оченята, солодкі як мед.

Оченята ті належали Анусі Борзобогатій-Красенській, придворній панянці княгині Гризельди, найвродливішій дівчині у всій кімнаті фрейлін, великій баламутці, за якою в Лубнах упадали всі, а вона ні за ким. У княгині Гризельди суворість була страшенна, а дотримання звичаїв незмірне, що, однак, не заважало молодим обмінюватися палкими поглядами і зітхати.

Пан Скшетуський, як і інші, теж посилав свої зітхання цим чорним оченятам, а коли, бувало, залишався сам на своїй квартирі, то брав у руки лютню і наспівував:

Ти красуня із красунь...

або ж:

Як татарська орда,

Ти береш в ясир corda!

Позаяк же він був чоловіком веселим і до того ж жовніром, який надто любив свою справу, то не брав вельми близько до серця того, що Ануся дарує свої усмішки, крім нього, ще й панові Биховцю із волоської хоругви, і панові Вурцелю з артилерії, і панові Володийовському із драгунів, і навіть панові Барановському з гусарів, хоч останній був уже добряче сивуватий і, маючи розбите самопальною кулею піднебіння, шепелявив. Наш намісник уже навіть раз бився на шаблях із паном Володийовським через Анусю, та, коли доводилося довго сидіти у Лубнах і не ходити на татар, то й з Анусею він нудьгував, а коли доводилося виступати — виступав залюбки, без жалю, без журби душевної.

Зате й вертався він завше з радістю. Тож і тепер, ідучи після вдалого залаштування справ із Криму, він весело наспівував і підганяв коня, ідучи обіч пана Лонгінуса, котрий, сидячи на здоровенній ліфляндській кобилі, був, як завжди, сумний і

невеселий. Посольські підводи, каралаші й ескорт далеко відстали.

— Його милість посол лежить на возі, як колода, й увесь час спить, — озвався намісник. — Чудес мені наговорив про свою Волощину, що аж стомився. Я теж слухав його з цікавістю. Що й казати! Край багатий, клімат чудовий, золота, вина, прянощів і худоби вдосталь. От я собі й подумав, що князь наш, від Могилянки народжений, має такі ж права на господарський престол, як і будь-хто інший, а прав же тих князь Міхал добивався. Волощина для наших воевод не новина. Били вони вже там і турків, і татар, і самих волохів, і семиградян...

— Але люд там лагідніший, ніж у нас, про що мені й пан Заглоба у Чигирині розповідав, — відповів пан Лонгінус. — А якби я йому й не повірив, то у божественних книжках підтвердження цього знайти можна.

— Як це — у книжках?

— А дуже просто. Я сам таку маю і можу вашій милості показати, бо завше вожу її з собою.

Сказавши це, він розстебнув торочки біля дерев'яного сідла і, добувши невеличку книжку, старанно оправлену в телячу шкіру, спершу побожно її поцілував, а потім, перегорнувши кільканадцять сторінок, мовив:

— Читай, добродію.

Пан Скшетуський почав:

— "На твою ласку сподіваємося, Пресвята Богородице..." Де ж тут про волохів? Що ти, ваша милість, говориш? Це ж антифон !

— Читай, добродію, далі.

— "Щоб достойні ми були обітниць Христових. Амінь".

— Ну, а тепер запитання...

Скшетуський прочитав.

— "Запитання: Чому кавалерія волоська зветься легкою? Відповідь: Бо легко тікає. Амінь". — Гм! А й правда! Проте у книжці твоїй вельми дивна матерій плутанина.

— Бо це книжка вояцька, тому й до молитов усякі *instructiones militares* додаються, із яких дізнаєшся, ваша милість, про всі нації, котра із них достойніша, котра підла; а от щодо волохів виявляється: боягузливі з них пахолки, а до того ще й зрадники великі.

— Що зрадники — певно, це видно навіть із пригод князя Міхала. Правда, я теж чув, що вояки із них нікудишні. І все-таки у його милості князя волоська хоругва, де поручиком пан Биховець, дуже гарна, хоч *stricte* не знаю, чи знайдеться у тій хоругві із двадцяттеро волохів.

— А як ти, добродію наміснику, гадаєш, чи багато у князя збройних людей?

— Тисяч із вісім набереться, не рахуючи козаків, що стоять у паланках. Але Зацвіліховський казав мені, що зараз нові набори тривають.

— То, може, дасть Бог, якийся похід під князівським проводом буде?

— Подейкують, що велика війна з турчином готується і що сам король з усією раттю Речі Посполитої виступити має. Знаю також, що дарунки татарам припинено, а татари від страху припишкли і про набіги й не думають, Про це я чув і в Криму, де мене

тому, мабуть, і приймали так *honeste*, бо є ще чутка, що коли король із гетьманами рушить, князь має на Крим ударити і татар на порох стерти. Певно, воно так і буде, бо кому ж іще таке довірити можна?

Пан Лонгінус звів до неба руки й очі.

— Пошли ж, Боже милосердний, пошли ж таку священну війну на славу християнства і народу нашого, а мені, грішному, дай у ній обітницю мої сповнити, щоб *in luctu* міг я бути втішений або ж смерть славному знайшов!

— Так ти, добродію, обітницю воювати дав?

— Такому шляхетному лицареві усю душу відкрию, хоч і довго розказувати. Але якщо ти, ваша милість, ладен залюбки слухати, тоді *insiriam*. Тобі, добродію, уже відомо, що герб мій зветься Зірвикаптур, і це тому, що під Грюнвальдом пращур мій, Стowejко Підбип'ята, побачивши трьох лицарів у чернечих каптурах, котрі скакали поруч, підкрався до них іззаду й усім трьом одним махом зітнув голови. Про цей славний подвиг стародавні літописи повідомляють із великою для мого пращура похвалою...

— Не слабшу руку від твоєї мав твій пращур, добродію, тож Зірвикаптуром його назвали слушно.

— Йому король і герб дав, а в гербі — три козячі голови на срібному полі на згадку про тих лицарів, бо такі самі голови у них на списках були зображені. Той герб і оцей ось меч пращур мій, Стowejко Підбип'ята, передав своїм нащадкам, наказавши честь роду і меча підтримувати.

— Що й казати, славний у тебе, добродію, родовід!

Але пан Лонгінус почав тужливо зітхати, а коли йому нарешті трохи відлягло, говорив далі:

— Тож будучи в роду останнім, дав я у Троках обітницю Пресвятій Діві бути цнотливим і не стати на рушник доти, аж доки, за славним прикладом пращура мого, Стowejка Підбип'яти, три голови тим самим мечем одним махом зітну. О Боже милосердний ти бачиш: я зробив усе, що було в моїх силах. Цноту я зберіг аж до сьогодні, серцю чулому наказав мовчати, борні шукав і бився, але щастя й досі не маю...

Поручик усміхнувся у вуса.

— І ти не зітнув, добродію, трьох голів?

— Ет! Не трапилося! Не таланить! По дві не раз бувало, але трьох ніколи. Ніяк не вдається ззаду підкратися, а ворогів не попросиш, щоб рядком під замах стали. Один Бог бачить мою біду: сила в мене є, багатство є... але *adolescentia* від мене втікає. Скоро сорок п'ятий мине, серце кохання просить, рід гине, а трьох голів як не було, так і немає!... Отакий із мене Зірвикаптур. Посміховисько для людей, як слушно каже пан Заглоба, що я все смиренно терплю, на Господа Бога сподіваючись.

Литвин знову почав так зітхати, що аж його ліфляндська кобила, певно, співчуваючи своєму господареві, заходилася стогнати і жалібно хропти.

— Одне я можу сказати вашій милості, — мовив намісник, — що, коли вже під

стягами князя Ієремії okazaї не підвернеться, то, либонь, не підвернеться ніколи.

Подальшу їхню розмову перебило раптове лопотіння крил. Як ми вже казали, зими тієї птахи за море не відлетіли, річки не замерзли, тому особливо водне птаство всюди аж кишіло над болотами. Тієї миті поручик із паном Лонгінусом саме наближалися до берега Кагамлика, як раптом у них над головами прошумів цілий табун журавлів, котрі летіли так низько, що до них можна було києм докинути. Табун летів зі страшним криком і замість сісти в очерети несподівано полинув угору.

— За ними ніби хтось женеться, — зауважив пан Скшетуський.

— А он, поглянь, добродію! — вигукнув пан Лонгінус, показуючи на білого птаха, котрий, розтинаючи навскісним льотом повітря, намагався догнати табун.

— Раріг, раріг ! Сісти їм не дає! — кричав намісник. — У посла є раріг, от він, мабуть, і пустив.

Тої ж миті на вороному анатолійському коні щодуху прискакав пан Розван Урсу, а за ним кілька служивих каралашів.

— Пане поручику, просимо на забаву, — сказав він.

— То твій раріг, ваша милість?

— Авжеж, і пречудовий. Ось побачиш, добродію...

Вони утрюх помчали вперед, а за ними — волох-сокольничий з обручем, котрий, не зводячи очей із табуна, кричав щосили, заохочуючи рарога до бою.

Розумний птах змусив тим часом табун піднятися вгору, а сам блискавкою полинув іще вище і завис над ним. Журавлі збилися в один велетенський вир, що, мов буря, шумів крильми. Грізні крики наповнили повітря. Птахи повитягали шиї, повиставляли вгору дзьоби, як списи, чекаючи атаки.

Раріг поки що кружляв над ними. Він то знижувався, то здіймався, ніби вагаючись кинутися вниз, де на нього чекала сотня гострих дзьобів. Його біле пір'я, осяяне сонцем, блищало так, як саме сонце у погожій блакиті.

Та враз, замість кинутися на табун, раріг стрілою помчав удалину і невдовзі зник за гущиною дерев і очеретів.

Першим услід за ним рвонувся з місця Скшетуський. Посол, сокольничий і пан Лонгінус повторили його приклад.

Проте на закруті дороги намісник притримав коня, побачивши нове і дивне видовище. Посеред битого шляху лежала на боку коляска зі зламанною віссю. Випряжених коней тримали двоє козачків. Фурмана не було — він, напевно, подався шукати допомоги. Біля коляски стояло дві жінки: одна із суворим, схожим на чоловіче, обличчям, одягнена в лисячий кожух і таку саму шапку з округлим денцем, друга — молода висока дівчина з тонкими й вельми співмірними рисами. На плечі у цієї молодії панянки спокійно сидів раріг і, розтріпавши на грудях пір'я, розгладжував його дзьобом.

Намісник осадив коня, аж копита врилися в пісок битого шляху, і потягся до шапки, збентежившись і не знаючи, що робити: вітатися чи рарога зажадати? Збентежився він іще й тому, що з-під куничого каптурка глянули на нього такі очі,

яких, скільки живе, він іще не бачив — чорні, оксамитові, слізні й такі мінливі, такі вогнисті, що очі Анусі Борзобогатої при них погасли б, як свічки при смолоскипах. Над очима тими вигиналися двома тонкими дугами шовкові чорні брови, рум'яні щоки цвіли як найчудовіші квіти, між трохи розтуленими малиновими губами сяяли перлами зубки, а на спину спадали розкішні чорні коси. "Чи не Юнона це власною персоною або якесь інше божество?" — подумав намісник, дивлячись на цей стрункий стан, округлі перса і на білого сокола на плечі. Тож стояв наш поручик без шапки і споглядав, наче картину писану, і тільки очі його палали, а серце ніби стискала чиясь рука. І збирався вже він почати мову словами: "Якщо ти смертна істота, а не божество...", але цієї миті прискакали посол із паном Лонгінусом, а з ними й сокольничий з обручем. Тоді богиня підставила рарогові руку, на якій він, спустившись із плеча, усівся, переступаючи з лапи на лапу. Намісник, намагаючись випередити сокольничого, хотів зняти птаха, але раптом стався дивний казус. Раріг, залишивши одну лапу на руці в панни, другою вчепився у намісникову руку і, замість на неї перебраться, заходився радісно квилити і так сильно притягувати руки одну до одної, що вони торкнулися. Мурахи пробігли по спині в намісника, а раріг аж тоді дався пересадити себе на обруч, коли сокольничий надів йому на голову каптурок. Відтак старша пані заговорила:

— Рицарі, — почала вона, — хоч би хто ви були, не відмовте допомогти жінкам, котрі опинилися на дорозі в біді й не знають, що робити. Додому нам залишилося не більш як три милі, але в колясці полопалися осі, і нам, либонь, доведеться ночувати в полі. Фурмана я послала до синів, щоб нам хоч підводу сюди прислали, але перш ніж він доїде й повернеться, смеркне, а в урочищі цьому лишатися страшно, бо тут неподалік могили.

Стара шляхтянка говорила швидко і голосом таким грубим, що намісник аж здивувався. І все-таки він гречно відповів:

— Не допускай же, ваша милість, такої думки, що ми тебе із вродливою донькою твоєю без помочі залишимо. Ми їдемо до Лубен, де його ясновельможності князеві Ієремії служимо, і дорога нам, здається, в один бік; а хоч би й у різні, все одно залюбки збочимо, аби лиш наше товариство вам не надокучило. Що ж до підвід, то я їх не маю, бо їду з почтом по-вояцькому, без обозу, але пан посол має і, сподіваюся, він, як шанобливий кавалер, охоче пані й панночці прислужатися.

Посол скинув соболинний ковпак, бо, знаючи польську мову, зрозумів, про що йдеться, і відразу ж, як гречний боярин, із красивим компліментом запропонував свої послуги, після чого звелів сокольничому скочити по підводи, які дуже відстали. А намісник тим часом дивився на панночку, котра, не витримавши його пронизливого погляду, опустила додолу очі, а пані із козацькою зовнішністю мовила ось що:

— Нехай Бог заплатить вашій милості за допомогу, панове. А позаяк до Лубен дорога ще далека, не погордуйте моєю і моїх синів господою, де ми раді вам будемо. Ми із Розлогів-Сіромах. Я вдова князя Курцевича-Булиги, а це не донька моя, а донька покійного Курцевича-старшого, дівера, котрий віддав свою сироту на нашу опіку. Сини мої зараз дома, а я повертаюся із Черкас, куди до вітваря Пресвятої Пречистої із

пожертвою їздила. І ось поворітьма спіткала нас ця прикрість, тож, якби не пособили ваші милості, довелося б, либонь, заночувати на шляху.

Княгиня говорила б іще, та раптом удалині з'явилися підводи, що наближались клусом, у супроводі юрби посольських каралашів і жовнірів пана Скшетуського.

— То ви, милостива пані, вдова князя Василя Курцевича? — спитав намісник.

— Ні! — враз і ніби гнівно заперечила княгиня. — Я вдова Костянтина, а це — Василева донька, Гелена, — додала вона, показуючи на панну.

— Про князя Василя багато у Лубнах розповідають. Був він і вояк великий, і небіжчика князя Міхала довірений.

— У Лубнах не була, — трохи гордовито відповіла княгиня, — і про його вояцтво не чула, а про подальші вчинки нема чого й згадувати, бо про них і так усі знають.

Слухаючи це, князівна Гелена схилила голову як квітка, підтята косою, а намісник швидко промовив:

— Такого, милостива пані, не кажіть. Князь Василь, через страшну error правосуддя людського засуджений на втрату майна і життя, мусив рятуватися втечею, але згодом невинність його було доведено, що теж було законно підтверджено, і честь йому, як чоловікові добропорядному, повернено; а честі має бути тим більше, чим більша була кривда.

Княгиня кинула бистрий погляд на намісника, а на її неприємному, різкому обличчі виразно відбився гнів. Але пан Скшетуський, хоч був він чоловіком молодим, мав у собі стільки рицарської гідності, а погляд у нього був такий ясний, що вона не насмілилася йому заперечити, натомість звернулася до князівни Гелени:

— Панянкам цього слухати не гоже. Піди поглянь, щоб кожухи з коляски переклали на підводи, якими ми з дозволу їхніх милостей поїдемо.

— Дозволь же, ласкава панно, тобі допомогти, — запропонував намісник.

Вони удвох пішли до коляски, але тільки-но опинилися одне навпроти одного по обидва боки дверцят, як шовкові торочки очей князівни піднялися, і її погляд, наче ясний і теплий промінь сонця, упав на обличчя поручика.

— Як же мені дякувати вашій милості, пане... — сказала вона голосом, який здався намісникові солодкою музикою, схожою на звучання лютні й флейт, — як мені дякувати тобі за те, що за честь батька мого вступився, супроти кривди, котру йому найближчі кривдять.

— Ласкава панно! — відповів намісник, відчуваючи, що серце тане у нього в грудях, як сніг навесні, — хай допоможе мені Господь Бог, а я заради подяки твоєї ладен хоч у вогонь скочити або й зовсім кров пролити, але якщо така велика охота, то заслуга менша, а коли так, то не гоже мені подячної плати з уст твоїх приймати.

— Якщо ти гордуєш нею, ваша милость, то я, убога сирота, не знаю, як інакше вдячність свою висловити.

— Не гордую я нею, — дедалі сильніше наголошував намісник, — але такий великий фавор довгою і вірною службою здобути прагну і про те тільки прошу, аби на таку службу ласкава панна взяти мене зволила.

Князівна, чуючи такі слова, зашарілася, збентежилася, потім ураз зблідла і, затуляючи обличчя долонями, відповіла сумним голосом:

— Мабуть, самі нещастя принесе вашій милості ця служба.

А намісник перехилився через дверцята коляски і мовив тихо й чуло:

— Принесе, що Бог дасть. Якщо навіть і біль, я все одно ладен до ніг вашої милості упасти і про нього благати.

— Не може бути, щоб такий рицар, як ти, ваша милость, тільки-но побачивши мене, надто великою охотою мені служити перейнявся.

— Ледве тебе побачивши, я відразу ж думати про себе забув і відчуваю, що вільному досі воякові, мабуть, рабом стати доведеться, але така, певно, воля Божа. Любов — це стріла, що несподівано пронизує груди, і ось я сам удар її відчув, хоч ще вчора не повірив би, якби хто сказав, що таке станеться.

— Якщо ваша милость учора не повірив би, як же я сьогодні повірити можу?

— Час, ласкава панно, найкраще переконає тебе в цьому. А щирість хоч зараз не лише у словах почути, а й на обличчі побачити можеш.

І знову шовкові завіси очей князівни піднялися, а поглядові її відкрилося мужнє й шляхетне обличчя молодого жовніра. Очі його були сповнені таким захопленням, що обличчя її взялося густим рум'янцем. Але тепер очей дотолу вона вже не опускала, і він певний час упивався їхніми дивними чарами. І дивилися вони так одне на одного, як дві істоти, котрі хоч і зустрілися на битому шляху в степу, але відчувають, що обрали одне одного назавжди, і душі їхні, як двоє голубів, уже летять назустріч одна одній.

Цю хвилю захоплення урвав різкий голос княгині, котра покликала князівну. Під'їхали підводи. Каралаші заходилися переносити пакунки із коляски, і невдовзі все було готове.

Пан Розван Урсу, гречний боярин, віддав обом жінкам власну карету, намісник сів на коня, і всі рушили в дорогу.

День уже згасав. Розлиті води Кагамлика сяяли золотом призахідного сонця і пурпуром надвечір'я. Високо в небі вишикувалися табунці легеньких хмарин, які, поступово червоніючи, звільна рухалися до краю виднокола, ніби стомлені гойданням у небі, збиралися влягтися спати в якусь невідому колиску.

Пан Скшетуський їхав із боку князівни, але розмови з нею не заводив, бо говорити так, як вони щойно говорили, при сторонніх не міг, а пустих слів його вуста вимовляти не хотіли. У серці він відчував блаженство, а в голові у нього щось шуміло, як вино.

Увесь караван бадьоро йшов уперед, і тишу порушувало тільки форкання коней або брязкіт стремена об стреміно. Потім каралаші на задніх підводах затягли сумну волоську пісню, однак невдовзі стомилися, і тоді почувся гундосий голос пана Лонгіна, котрий побожно співав: "Я зробила так, щоб на небі не згасало сяйво і, як темінь, я покрила всю землю". Тим часом спочіло. Зірочки замиготіли в небі, а з вологих лугів піднялися білі, мов безмежне море, тумани.

В'їхали в ліс, але не проїхали й кількох стай, як почувся кінський тупіт і п'ятеро вершників показалися перед караваном. Це були молоді княжичі, котрі від фурмана

довідалися про халепу, що сталася з їхньою матір'ю, і квапилися на допомогу, ведучи з собою карету, запряжену четвериком.

— Це ви, синочки? — оклинула стара княгиня.

Вершники наблизилися до підвід.

— Ми, матінко!

— Здоровенькі були! Дякуючи оцим ось добродіям мені вже й допомога не потрібна. А це мої синочки, котрих я вашій ласці, панове, доручаю: Симеон, Юр, Анджей і Миколай. А то хто п'ятий? — запитала вона, придивляючись пильніше. — Гей! Якщо старі очі у темряві не помилилися, то це, здається, Богун ?

Князівна раптово сахнулася в глибину карети.

— Чолом вам, княгине, і вам, князівно Гелено! — привітався п'ятий вершник.

— Богуне! — мовила стара. — Із полку прибув, соколе? А з торбаном ? Здоров, здоров! Гей, синочки! Я вже запросила їхніх милостей, ласкавих добродіїв, переночувати у Розлогах, а ви їм уклоніться! Гість в оселю — Бог в оселю! Просимо ж вас, ласкаві панове, до нас завітати.

Булиги поскидали шапки.

— Покірно просимо ваших милостей до господи.

— Вони вже згодилися — і його високість пан посол, і його милость пан намісник. Шляхетних кавалерів прийматимемо. Тільки от не знаю, чи їм, що звикли до придворних делікатесів, буде до смаку наш убогий харч.

— На жовнірському ми хлібі, не на двірському росли, — мовив пан Скшетуський.

А пан Розван Урсу додав:

— Я вже куштував гостинний хліб у шляхетських домах і знаю, що двірський із ним не зрівняється.

Підводи рушили вперед, і стара княгиня вела далі:

— Давно, давно вже минули добрі для нас часи. На Волині й на Литві є іще Курцевичі, котрі й почет тримають, і взагалі по-панському живуть, але вони кривих своїх, що бідніші за них, знати не хочуть, за що нехай їх Бог покарає. У нас майже скрута козацька, яку ви нам, ласкаві панове, маєте вибачити, й зі щирим серцем прийняти те, що вам від усієї душі буде запропоновано. Ми з п'ятьма синами сидимо на одному сільці й кільканадцяти слободах, а ще ж на нашій опіці й оця небога.

Намісника ці слова здивували, бо у Лубнах він чув, що Розлоги були чималим шляхетським маетком і належали, до того ж, князеві Василю, Гелениному батькові. Проте спитати, як вони перейшли до рук Костянтина і його вдови, він вважав недоречним.

— То у вас, ласкава пані, п'ятеро синів? — поцікавився пан Розван Урсу.

— Мала п'ятеро, як левів, — відповіла княгиня, — але найстаршому, Василеві, поганці у Білгороді очі смолоскипами випекли, а від цього він розумом схибнув. Коли молоді йдуть у похід, я лишуюся вдома тільки з ним та з небогою, від котрої більше біди, аніж потіхи.

Гордовитий тон, із яким стара княгиня говорила про свою небогу, був такий

виразний, що не пройшов повз увагу поручика. В грудях у нього закипів гнів, і він мало не вилаявся, але грубі слова завмерли на вустах, коли, глянувши на князівну, він при місячному сяйві побачив, що в очах у неї бринять сльози...

— Що з тобою, ласкава панно? — тихо спитав він.

Князівна мовчала.

— Я не можу бачити твоїх сліз, — мовив пан Скшетуський і нахилився до неї, а помітивши, що стара княгиня розмовляє з паном Розваном Урсу і не дивиться в їхній бік, допитувався далі: — Бога ради, скажи хоч слово, адже Бог свідок, що я і кров, і здоров'я віддам, аби тільки тебе втішити.

Зненацька він відчув: один із вершників так сильно підпирає його, що коні аж починають тертися боками.

Розмова з князівною урвалася, а Скшетуський, здивований і розгніваний, обернувся до смільчака.

При сяйві місяця він побачив очі, що дивилися на нього зухвало, визивно і водночас глумливо.

Ці страшні очі світилися, як вовчі очища у темному лісі.

"Що за проява? — подумав намісник. — Біс чи що?" — і, сам не зводячи очей із цих палючих зіниць, запитав:

— А чого це ти, ваша милість, так конем підпираєш і очима мене свердлиш?

Вершник нічого не відповів, але й далі дивився так само настійливо й зухвало.

— Якщо темно, можу вогню викресати, а якщо битий шлях завузький, то гайда в степ! — мовив намісник, підносячи голос.

— А ти одлітай, ляшку, од карети, коли степ бачиш, — відповів вершник.

Намісник, який метикував дуже швидко, замість відповісти так сильно вдарив коня нападника в черево, що румак форкнув і в один стрибок опинився аж на краю шляху.

Вершник осадив його на місці, й якусь мить здавалося, що він хоче кинутися на намісника, аж тут пролунав різкий, владний голос старої княгині:

— Богуне, що з тобою?

Слова ці подіяли враз. Вершник розвернув коня й переїхав на протилежний бік карети до княгині, що говорила далі:

— Що з тобою? Гей, ти не в Переяславі й не в Криму, а в Розлогах, запам'ятай це. А тепер поїдь наперед і проведи підводи, бо яр зараз буде, а в яру темно. Годі, сіромахо!

Пан Скшетуський був так само здивований, як і розгніваний. Богун цей, як видно, шукав сварки і знайшов би її, але чому шукав? Звідкіля оця несподівана ворожість?

У голові намісника сяйнула думка, що річ тут у князівні, і він утвердився в цій думці, коли, глянувши на обличчя панни, побачив, незважаючи на темряву, що воно біле, як полотно, і що на ньому відбився неприхований жах.

Тим часом Богун, як і звеліла йому княгиня, рвонув із копита вперед, а вона, дивлячись йому услід, сказала не так собі, як намісникові:

— Шалена це голова і біс козацький.

— Либонь, він несповна розуму, — зневажливо відповів пан Скшетуський. — Це що

— козак на службі у синів твоїх, милостива пані?

Стара княгиня відкинулася на подушки карети.

— Що ти, ваша милость, говориш? Це ж Богун, підполковник козацький, прославлений юнак, синам моїм друг, а мені як названий, шостий син. Не може бути, щоб ти, твоя милость, імені його не чув, бо про нього всі знають.

І справді, панові Скшетуському ім'я це було добре відоме. Серед імен численних козацьких полковників і отаманів воно гриміло найгучніше і було у всіх на устах по обидва боки Дніпра. Кобзарі співали про Богуна пісні по ярмарках і корчмах, на вечорницях про молодого ватажка розповідали легенди. Хто він був, звідкіля взявся, ніхто не знав. Але колискою для нього, це вже напевно, були степи, Дніпро, пороги і Чортотлик зі своїм лабіринтом тіщин, заток, ковбаней, островів, скель, ярів і очеретів. Змалечку зжився він і злився із цим диким світом.

Мирної пори ходив він укупі з іншими "по рибу і звіра", товкся по дніпровських закрутах, із юрбою напівголих товаришів бродив болотами й очеретами або ж цілими місяцями пропадав у лісових хащах. Школою для нього були вилазки у Дике поле по череди і табуни татарські, засідки, битви, набіги на берегові улуси, на Білгород, на Волощину, або ж, чайками, на Чорне море. Інших днів, крім як на коні, він не знав, інших ночей, крім як при багатті у степу, не відав. Рано став він улюбленцем усього Низу, рано сам став ватажком інших, а невдовзі й усіх перевершив відвагою. Він був ладен із сотнею шабель іти на Бахчисарай і на очах у самого хана бити й палити; він палив улуси й містечка, вирізав до ноги жителів, полонених мурз роздирав кінями, налітав, як буря, проносився, як смерч. На морі він, як скажений, кидався на турецькі галери. Заходив у самісінький центр Буджака, залазив, як казали, у пащу лева. Деякі походи його були просто безумні. Менш відважні, менш ризиковані конали на палях у Стамбулі або гнили при веслах турецьких галер — він же завжди виходив цілий і здоровий та ще й із багатою здобиччю. Подейкували, що він зібрав величезні скарби і ховає їх у дніпровських плавнях, але й не раз теж бачили, як топтав він забрьоханими чобітьми оксамити і парчу, як стелив коням під копита килими або, вбраний в адамашок, купався у дьогті, зумисне показуючи козацьку зневагу до цих розкішних тканин і уборів. На одному місці він ніколи довго не засиджувався. Вчинками його керувала фантазія. Часом, прибувши до Чигирин, Черкас або Переяслава, гуляв він, аж куріло, із запорожцями, часом жив, як чернець, із людьми не розмовляв і тікав у степи. А часом оточував себе сліпцями, цілими днями слухаючи їхню гру і пісні, а їх самих золотом обсипав. Поміж шляхтою умів він бути двірським кавалером, поміж козаками — шибайголовою, поміж рицарями — рицарем, поміж грабіжниками — грабіжником. Дехто вважав його шаленцем, бо це була душа і неприборкана, і шалена. Для чого він жив на світі й чого хотів, куди прагнув, кому служив — він і сам не знав. А служив він степам, вітрам, битвам, коханню і власній фантазії.

Саме ця фантазія і відрізняла його від інших брутальних ватажків і від усієї розбійницької братії, яка тільки й думала про грабунки і якій було все одно, кого грабувати — татар чи своїх. Богун здобич брав теж, але віддавав перевагу битві перед

здобиччю; кохався в небезпеках заради самих небезпек; за пісні розплачувався золотом; шукав слави, а про решту не дбав.

З усіх отаманів він один найкраще уособлював козака-рицаря, тому й пісня обрала його своїм улюбленцем, а ім'я його прославалося на всю Україну.

Останнім часом Богун став переяславським підполковником, але владу справляв полковницьку, бо старий Лобода вже слабо тримав булаву колись міцною рукою.

Отож пан Скшетуський добре знав, хто такий Богун, а якщо й питав стару княгиню, чи той козак на службі у її синів, то зробив це заради зумисної зневаги, бо відчув у ньому ворога. А ще, хоч славетний був отаман, закипіла кров у наміснику, що козак поводився із ним так зухвало.

Пан Скшетуський знав: якщо все так почалося, то й закінчиться непросто. Але затятий як оса був пан намісник і певний у собі, аж занадто, і теж не відступав ні перед чим, а до небезпек і взагалі був жадібний. Кортіло йому зараз пустити коня услід за Богом, та він їхав поруч із князівною. А втім, підводи вже минули яр, і здалеку завиднілися вогні Розлогів.

РОЗДІЛ IV

Курцевичі-Булиги були давнім князівським родом, гербом якого був Курч, що походив від Коріата, хоч насправді він ішов нібито від Рюрика. Із двох головних гілок одна сиділа у Литві, друга на Волині. На Задніпров'я ж перебрався свого часу князь Василь, один із численних нащадків волинської гілки, котрий, будучи убогим, не хотів залишатися серед могутніх родичів і пішов на службу до князя Міхала Вишневецького, батька преславногo Яреми.

Укривши славою на цій службі своє ім'я і зробивши князеві чимало рицарських послуг, він отримав за це у спадщину Красні Розлоги, названі згодом через силу-силенну вовків Вовчими Розлогами, й осів на них. Року тисяча шістсот двадцять дев'ятого, перейшовши у латинство, він одружився з Рагозянкою, панною із шанованої шляхетської родини, що походила з Волощини.

Через рік у подружжя цього знайшлася на світ донька Гелена. Мати померла при пологах, а князь Василь, уже не думаючи про новий шлюб, цілком віддався господарству і вихованню єдиної дитини.

Був він чоловік сильної вдачі й незвичайних достоїнств. Досить швидко домігшись невеликих, але й немалих статків, він одразу ж згадав про свого старшого брата Костянтина, котрий, бідуючи на Волині, залишений без підтримки могутньої родини, змушений був ходити в орендаторах. Його вкупі з дружиною і п'ятьма дітьми перевіз Василь до Розлогів і ділився з ними кожним шматком хліба. Отак і жили у згоді обидва Курцевичі аж до кінця тисяча шістсот тридцять четвертого року, в якому Василь із королем Владиславом під Смоленськ рушив. Там якраз і стався той нещасний випадок, що спричинив його загибель.

У королівському таборі перехопили листа, писаного до Шегіна, а підписаного іменем князя і запечатаного Курчом.

Такий очевидний доказ зради із боку рицаря, який доти зажив бездоганної слави,

усіх здивував і вразив. Марно Василь присягався Богом, що листа написано не його рукою і що підпис під ним не його — герб Курч на печатці знімав усякі сумніви, а в те, що перстень із печаткою він загубив, чим князь усе пояснював, ніхто не повірив.

Урешті-решт нещасний князь, *pro crimine perduelienis* засуджений до позбавлення честі й життя, змушений був рятуватися втечею. Прибувши вночі до Розлогів, він закликав усіма святими брата Костянтина, щоб той як рідний батько турбувався про його доньку, а сам зник назавше. Казали, ніби він написав із Бара листа князю Ієремії, в якому просив не віднімати шматка хліба в Гелени і дозволити їй спокійно жити в Розлогах під опікою Костянтина; потім чутки про нього зникли. Були звістки, що він незабаром помер, іще казали, що він пристав до цісарських і загинув на німецькій війні, — але хто міг знати щось напевно?

Мабуть, він і справді загинув, бо відтоді донькою більше не цікавився. Невдовзі про нього й говорити перестали, а згадали тільки тоді, коли з'ясувалося, що він ні в чому не винен.

Якийся Курцевич, вітебчанин, умираючи, признався, що це він писав під Смоленськом листа до Шегіна, а запечатав його перснем із печаттю, знайденим у таборі. Після такого свідчення жаль і збентеження огорнули всі серця. Вирок було змінено, князеві Василю повернули добре ім'я, але для нього самого нагорода за муки прийшла запізно. Що ж до Розлогів, то Ієремія і не думав їх віднімати, бо Вишневецькі, знаючи Василя ліпше за інших, ніколи в його провині не були цілком переконані. Коли б він був живий, то міг би навіть поглузувати з вироку під їхньою могутньою опікою, а якщо відійшов, то через те, що не зміг стерпіти неслави.

Гелена спокійно росла собі в Розлогах під чулою опікою дядька, і тільки після його смерті настали для неї важкі часи. Костянтинова дружина, родина якої мала сумнівне походження, була жінкою суворою, запальною й енергійною — тільки чоловік і міг тримати її в шорах. Після його смерті вона залізною рукою стала правити в Розлогах.

Челядь тремтіла перед нею — холопи боялися її як вогню, сусідам вона невдовзі теж залила сала за шкуру.

На третьому році свого правління, одягнена в чоловіче, верхи командуючи челяддю і найманими козаками, вона двічі вчинила збройні наїзди на Сивінських у Броварках. Коли одного разу полки князя Ієремії дали чосу татарській ватазі, що сваволила біля Семимогил, княгиня, очоливши своїх людей, знищила до ноги зграйку недобитків, які втекли аж під Розлоги. У Розлогах же вона осіла міцно і почала вважати їх своєю і своїх синів власністю. Синів вона любила як вовчиця вовченят, але, сама будучи простачкою, не подумала про пристойне для них виховання. Чернець грецького обряду, привезений із Києва, навчив їх читати й писати, на цьому освіта й скінчилася. А неподалік же були Лубни із князівським двором, при якому молоді князі могли набути добрих манер, навчитися канцелярської справи для світської служби або, записавшись у хоругви, рицарської науки. Проте княгиня мала свої причини, через які не віддавала їх до Лубен.

А що якби князь Ієремія згадав, чиї вони, Розлоги, і поцікавився долею Гелени, або

й сам, шануючи пам'ять Василя, схотів би взяти опіку на себе? Тоді, либонь, довелося б забиратися з Розлогів, і тому княгиня воліла, аби у Лубнах узагалі забули, що якісь там Курцевичі живуть на світі. Ось чому молоді князі виростили напівдикими і виховувалися неуками, радше по-козацькому, ніж по-шляхетському.

Вже отроками вони брали участь у сварках старої княгині, у наїздах на Сивінських, у походах на татарські зграї. Відчуваючи вроджену відразу до грамоти і книжок, вони ціліснінькими днями стріляли з луків або вправлялися у володінні обушком, шаблею, у майстерності накидати аркан. Вони навіть не поралися по господарству, бо мати не випускала його з рук. І жаль було дивитися на цих нащадків славетного роду, в чиїх жилах текла князівська кров, але звички яких були суворими й грубими, а розум і зачерствілі серця нагадували необроблене поле.

Тим часом повиростили княжичі як дуби; проте, усвідомлюючи свою невихованість і неотесаність, соромились чалитися зі шляхтою, натомість милішим для них було товариство диких козацьких ватажків. Вони рано зав'язали стосунки з Низом, де до них ставилися, як до своїх. Часом по півроку, а то й більше сиділи вони на Січі: ходили з козаками на "промисел", брали участь у походах на турків і татар, і такі походи стали для них найголовнішим і найулюбленішим заняттям. Мати цьому не перечила, бо вони часто поверталися із багатою здобиччю.

Проте в одному із таких походів найстарший, Василь, опинився в руках у поганців. Щоправда, брати з допомогою Богуна і його запорожців відбили Василя, але осліпленого. Відтоді йому нічого більше не лишалося, як сидіти вдома; і, наскільки досі він був найлютішим, настільки тепер став дуже лагідним, цілком віддавшись роздумам і молитвам. А молодші й далі провадили воєнне ремесло, за що кінець кінцем і дістали прізвисько "князі-козаки". Та й досить було глянути на Розлоги-Сіромахи, аби відразу збагнути, що за люди тут живуть.

Коли посол і пан Скшетуський в'їхали у браму своїми підводами, вони побачили не двір, а радше величезний сарай, збитий із товстених дубових колод, із вузькими, схожими на бійниці, вікнами. Приміщення для челяді й козаків, стайні, амбари і комори безпосередньо тулилися до двору, утворюючи незграбну будівлю, складену то із високих, то із низьких частин, зокола таку убогу і примітивну, що, якби не світло у вікнах, її важко було б назвати людським житлом. На майдані перед будинком стирчали два колодязних журавлі, ближче до брами стояв стовп із колесом нагорі для прив'язі прирученого ведмеда. Могутня брама — теж із товстених дубових колод — була в'їздом на майдан, весь оточений ровом і палісадом.

Певно, що це була оборонна споруда, укріплена проти набігів і наїздів. Вона в усьому нагадувала ще й окраїнну козацьку паланку, і хоч більшість окраїнних шляхетських садиб були такого, а не іншого типу, ця найбільше скидалася на хижацьке гніздо. Челядь, що вийшла зі смолоскипами зустрічати гостей, дужче схожа була на розбійників, аніж на слуг. Величезні пси рвалися на майдані з ланцюгів, ніби хотіли одірватися й кинутися на прибулих, зі стаєнь долітало кінське іржання, а молоді Булиги разом із матір'ю заходилися окликати слуг, віддавати розпорядження і лягати.

Серед такого гармидеру гості зайшли в дім, і тут пан Розван Урсу, котрий досі помічав тільки дикість і убогість садиби й майже шкодував, що прийняв запрошення переночувати, по-справжньому здивувався тому, що побачили його очі. Усередині житло зовсім не відповідало своєму занедбаному зовнішньому виглядові. Спершу зайшли у просторі сіни, стіни яких майже повністю були завішані обладунком, зброєю і шкурами диких звірів.

У двох високих грубах горіли колоди, і в ясному їх полум'ї видно було багату кінську зброю, блискучі лати, турецькі панцири, що мигтіли коштовним камінням, кольчуги із золотими гудзями на застібках, напівпанцири, начеревники, ринграфи, сталльні гарнаші високої ціни, шоломи польські й турецькі, а також мисюрки з маківками зі срібла. На протилежній стіні висіли щити, які на той час уже вийшли з ужитку, а поряд — польські списи і східні дротики; холодної зброї теж було вдосталь — від шабель аж до кинджалів і ятаганів, ручки яких, наче зірочки, миготіли різними барвами у відблисках вогню. По кутках висіли в'язки лисячих, вовчих, ведмежих, кунячих і горностаєвих шкур — мисливські трофеї княжичів. Нижче, уздовж стін, дрімали на обручах яструби, соколи і великі беркути, привезені з далеких східних степів і незамінні в гонах на вовків.

Із сіней гості перейшли до просторої вітальні. І тут у каміні під бовдуром горів яскравий вогонь. У вітальні було ще розкішніше, ніж у сінях. Голі бруси стін були позавішувані макатами, на підлозі лежали пишні східні килими. Посередині стояв довгий стіл на перехресних ніжках, збитий із простих дощок, на ньому ж — великі келихи з венеціанського скла, золочені або різьблені. Попід стінами стояли менші столи, комоди й полиці, а на них — футляри, інкрустовані бронзою скриньки з перегородками, мідні підсвічники й годинники — усе свого часу награбоване турками у венеціанців, а козаками в турків.

Уся кімната була закладена безліччю розкішних предметів, переважно невідомого господарям призначення. І всюди розкіш співіснувала із звичайнісінькою степовою простотою. Дорогі турецькі комоди, інкрустовані бронзою, ебеновим деревом і перламутром, стояли поряд із неструганими полицями, прості дерев'яні стільці — біля м'яких канап, застелених килимами. На подушках, що лежали за східним звичаєм на канапах, наволочки були із альтембасу або тонких блакитних тканин, але рідко яка була набита пташиним пухом, переважно сіном або горохвинням. Коштовні тканини і розкішні предмети — так зване турецьке чи татарське "добро", почасти були куплені за копійки у козаків, почасти здобуті в численних війнах іще старим князем Василем, почасти — молодими Булигами у походах із низовими козаками, бо княжичі воліли ходити на чайках у Чорне море, аніж женитися чи поратися по господарству. Усе це анітрохи не здивувало пана Скшетуського, котрий добре знав окраїнні садиби, але волоський боярин дивом дивувався, бачачи серед цієї пишноти Курцевичів, узутих у яловичі чоботи і вдягнених у кожухи, не набагато кращі за ті, які носила челядь. Здивований теж був і пан Лонгін Підбип'ята, що звик у себе на Литві до інших звичаїв.

Тим часом молоді князі приймали гостей щиро і з великою приємністю, але, не

маючи досвіду, робили це так незграбно, що намісник ледве стримував усмішку.

Старший, Симеон, казав:

— Раді вашим милостям і вдячні за ласку. Наш дім — ваш дім, отож і будьте, як у себе. Кланяємося панам добродійцям під нашим дахом убогим.

І хоч не вчувалося у його тоні ніякої покори, хоч він розумів, що приймає людей вищих за себе, але вклонявся він за козацьким звичаєм низенько, а за ним уклонялися і молодші брати, гадаючи, що цього вимагає гостинність, і примовляючи:

— Чолом вам, ваші милості, чолом!..

А тим часом княгиня, шарпнувши Богуна за рукав, провела його в іншу кімнату.

— Чуєш, Богуне, — мовила вона квапливо, — не маю я часу довго говорити. Бачила я, що ти цього молодого шляхтича взяв на зуб і зачіпки з ним шукаєш?

— Мати! — відповів козак, цілуючи стару в руку. — Світ широкий, у мене своя дорога, у нього своя. Я його не знав, не чув і знати не хочу, але тільки нехай він не нахилється до князівни та не шепче їй на вухо, бо не я буду, якщо у вічі шаблю не присвічу.

— Гей, збісився, збісився! А де голова, козаче? Що з тобою діється? Хочеш занастити нас і себе? Це жовнір Вишневецького і намісник, чоловік не простий, бо від князя до хана послом їздив. Якщо у нього хоч волосина з голови впаде під нашим дахом, знаєш, що буде? Воєвода погляд свій на Розлоги зверне, за нього помститься, нас на всі чотири вітри вижене, а Гелену в Лубни візьме — і що тоді? Ти і з ним зчепишся? Лубни брати підеш? Спробуй, якщо хочеш кілка понюхати, козаче триклятий!.. Хилиться шляхтич до дівчини чи не хилиться, але як приїхав, так і поїде, і буде все спокійно. Отож угамуйся, а не хочеш, то йди, звідкіля прийшов, бо нам тут біди накличеш!

Козак гриз вус, сопів, але зрозумів, що княгиня слушно каже.

— Вони завтра поїдуть, мати, — мовив він, — а я вже стримаюся, хай тільки чорнобрива до них не виходить.

— А тобі що? Аби подумали, що я її під замком тримаю? Тож вийде вона, бо я так хочу! А ти у мене в домі не порядкуй, бо не господар!

— Не гнівайся, княгине. Якщо інакше не можна, то я буду для них солодший за турецькі ласощі. Зубом не скрипну, за шаблю не схоплюся, хай хоч гнів мене зіжре чи душа застогне. Хай буде ваша воля!

— Оце вже розмова, соколе! Візьми торбан, заграй, заспівай, от тобі й на душі полегшає. А тепер іди до гостей.

Вони вернулися до вітальні, де княжичі, не знаючи, як розважити гостей, усе вмовляли їх почувати себе як дома і низенько вклонялися.

Пан Скшетуський відразу ж різко й гордо глянув у вічі Богунові, але не побачив у них ні зухвалості, ні виклику. Обличчя молодого отамана ясніло ввічливою веселістю, так уміло вдаваною, що вона могла ошукати найнедовірливіше око.

Намісник уважно придивлявся до Богуна, бо тоді, в темряві, не міг розгледіти його рис. Тепер він побачив молодця стрункого, як тополя, смаглявого, з пишними чорними

звислими вусами. Веселість на обличчі отамана пробивалася крізь українську задумливість, як сонце крізь туман.

Чоло в нього було високе, на нього спадала чорна чуприна у вигляді гривки, укладеної окремими пасмами й рівненько підстриженої над чорними бровами. Орлиний ніс, роздуті ніздрі й білі зуби, що блищали при кожному усміху, надавали всьому обличчю трохи хижакуватого вигляду, але взагалі це був тип краси української — буйної, барвистої і молодецької.

На диво чудовий убір також відрізняв степового молодця від одягнених у кожухи князів. На Богуні був жупан із тонкої срібної парчі й червоний кунтуш — кольори ці носили всі переяславські козаки. Підперезаний він був креповим кушаком, із якого на шовкових перев'язях звисала дорога шабля; але і шабля, і убір меркли поряд із багатством заткнутого за кушак турецького кинджала, ручка якого була так усіяна камінням, що аж іскри з неї сипалися. Глянувши на так убраного чоловіка, можна було подумати, що то радше якийсь високородний панич, аніж козак; до того ж його вміння вільно триматися і великопанські манери не виказували в ньому низького походження.

Підійшовши до пана Лонгіна, він вислухав історію про пращура Стовейка і про стинання голів трьом хрестоносцям, а потім звернувся до намісника і, ніби між ними нічого не сталося, невимушено спитав:

— Ваша милість, я чув, із Криму повертається?

— Із Криму, — сухо відповів намісник.

— Бував там і я. І хоч у Бахчисарай не заглядав, але сподіваюся, що й туди загляну, якщо деякі приємні вісті підтвердяться.

— Про які це ти, добродію, вісті говориш?

— Ходять чутки, що коли наш король милостивий із турчином війну почне, то князь-воєвода у Крим із вогнем і мечем навідається, і чуткам цим раді на всій Україні й на Низу, бо якщо під його проводом не погуляємо ми в Бахчисараї, то вже й ні під чийм.

— Погуляємо, Бог свідок! — озвалися Курцевичі.

Поручикові сподобалася повага, з якою отаман відгукнувся про князя, тому він усміхнувся і вже лагіднішим тоном сказав:

— Тобі, добродію, як бачу, замало походів із низовими, у яких ти вкрив себе славою.

— Мала війна — мала слава, велика війна — велика слава. Конашевич-Сагайдачний не на чайках, а під Хотиним її здобував.

Цієї миті двері відчинилися, і до кімнати спроквола зайшов Василь, найстарший із Курцевичів, якого вела попідруч Гелена.

Це був чоловік зрілого віку, блідий і худючий, з аскетичним і змарнілим обличчям, яке нагадувало візантійські лики святих. Довге волосся, рано посивіле від нещастя й болю, спадало йому на плечі, а замість очей виднілися дві червоні впадини; у руці він тримав мідний хрест, яким почав хрестити кімнату і всіх присутніх.

— Во ім'я Бога і Отця, во ім'я Спаса і Пресвятої Богородиці! — почав він. — Якщо ви апостоли і добрі вісті несете, ласкаво просимо до християнської оселі. Амінь.

— Даруйте, добродію, — буркнула княгиня. — Він несповна розуму.

Василь же й далі хрестив усіх і говорив:

— Як сказано у "Трапезах апостольських": "Ті, що пролили кров за віру, спасенні будуть; ті, що загинули заради благ земних, зиску або здобичі, прокляті будуть..." Помолімося ж! Горе вам, браття! Горе й мені, бо заради здобичі чинили ми війну! Боже, помилуй нас грішних! Боже, помилуй... А ви, мужі, що прибули здалека, які вісті несете? Чи апостоли ви?

Він замовк і, здавалося, чекав на відповідь, тому намісник за хвилю відповів:

— Недостойні ми такого високого чину. Ми всього-на-всього жовніри, за віру ладні вмерти.

— Тоді спасенні будете! — мовив сліпий. — Але для нас іще не настала година спасіння... Горе вам, браття! Горе й мені!

Останні слова сказав він майже стогнучи, і такий незмірний розпач був у нього на обличчі, що гості не знали, що їм робити.

Тим часом Гелена посадила його на стілець, а сама, вислизнувши у сіни, відразу ж повернулася із лютнею в руці.

Тихі звуки полинули кімнатою і, вторуючи їм, князівна почала співати релігійну пісню:

Крім тебе, хто мені, о Боже,
Спочинок дасть у горі і в біді?
Всевишній, гріх од мене відведи,
Бо хто ж мені, крім тебе, допоможе?

Незрячий відкинув голову назад і слухав слова пісні, які, здавалося, діяли на нього мов цілющий бальзам, бо з обличчя княжича поволі зникали біль і страх; нарешті голова його впала на груди, і він залишився сидіти, нібито у напівсні або напівзаціпенінні.

— Якщо співати не перестаючи, він і зовсім заспокоїться, — тихо сказала княгиня. — Бачите, добродіі, божевілля його полягає в тому, що він увесь час чекає апостолів, і хоч би хто до нас приїхав, він одразу ж виходить питати, чи не апостоли...

А Гелена співала далі:

Дай, праведний, снагу, хоч невелику,
В пустелі шлях зорею освіти.
І стану нездоланим я тоді,
Всесильний Боже, Отче превеликий.

Ніжний голос її звучав дедалі сильніше, і з лютнею в руках, з очима, зведеними вгору, вона була така чарівна, що намісник очей від неї не міг одвести. Він задивився в неї, потону в ній, забув про все на світі.

Із захоплення вивели його тільки слова старої княгині:

— Годі! Тепер він уже не швидко прокинеться. А тим часом прошу ваших милостей повечеряти.

— Просимо на хліб і сіль! — і собі відгукнулися слідом за матір'ю молоді Булиги.

Пан Розван, як галантний кавалер, подав руку княгині, а пан Скшетуський,

побачивши це, враз кинувся до князівни Гелени. Серце, наче віск, розтануло в ньому, коли він відчув на своїй руці її руку. Очі в нього аж засяяли, і він промовив:

— Мабуть, і янголи небесні ліпше не співають, ласкава панно.

— Грішиш, рицарю, порівнюючи мій спів із янгольським, — відповіла Гелена.

— Не знаю, чи грішу, але напевно те, що залюбки дав би собі очі випекти, аби тільки до смерті спів твій слухати. Ой, що це я кажу! Адже сліпим я не зміг би бачити тебе, що теж було б мукою нестерпною.

— Не кажи так, ваша милость, бо поїхавши від нас завтра, завтра нас і забудеш.

— О, цього не станеться, бо я тебе, ласкава панно, так покохав, що довіку іншої розкоші знати не хочу, а цієї — ніколи не забуду.

Враз обличчя князівни взялося пурпуровим рум'янцем, груди почали здійматися сильніше. Вона хотіла щось відповісти, та тільки губи в неї затремтіли, — отож пан Скшетуський вів далі:

— Радше ти сама, ласкава панно, забудеш про мене з оцим вродливим отаманом, котрий твоєму співу на балалайці приграватиме.

— Ніколи, ніколи! — прошепотіла дівчина. — Але ти, ваша милость, стережися його: це страшний чоловік.

— Що мені якийся там козак! Хоч би навіть ціла Січ із ним була, я для тебе усім важити готовий. Ти для мене скарб неоціненний, ти світ мій, от тільки не знаю, чи відповіси мені взаємністю.

Тихе "так" райською музикою зазвучало у вухах пана Скшетуського, і відразу ж здалося намісникові, що в грудях у нього б'ється принаймні, десять сердець; в очах у нього усе проясніло, ніби сонячне проміння осяяло світ; він відчув у собі невідому досі силу, ніби за плечима вирости крила. За вечерею кілька разів промайнуло перед ним обличчя Богуна, дуже змінене і бліде, але намісник, діставши взаємність Гелени, суперника вже не боявся. "Нехай йому хрін! — думав Скшетуський. — Якщо стане мені на дорозі, я його на порох зітру". А втім, думав він зовсім про інше.

Він відчував, що Гелена сидить поруч, так близько, що плечем своїм він майже торкається її плеча, він бачив рум'янець, що не сходив у неї з обличчя, від якого пашіло жаром, бачив, як ходили її груди, бачив очі, то скромно опущені й накриті віями, то блискотливі, як дві зорі. Адже Гелена, хоч і була зацькована Курцевичкою, хоч виростала в сирітстві, журбі й страху, була все-таки палкою українкою. Як тільки впали на неї теплі промені кохання, вона відразу ж розквітла, мов троянда, і прокинулася до нового, невідомого життя. В її очах засяяли щастя, відвага, і пориви ці, борячись із дівочою соромливістю, забарвили її щоки красивим рум'янцем. Тож пан Скшетуський аж із шкури пнувся. Він пив, як у лазні у піч лив, але мед не брав п'яного від кохання. Крім своєї панни, він нікого за столом не бачив. Не бачив він, що Богун бліднув дедалі дужче, час від часу хапаючись за ручку кинджала; не чув, як пан Лонгін утретє розповідав про пращура Стовеяка, а Курцевичі — про свої походи по "турецьке добро". Пили всі, окрім Богуна, і найкращий приклад подавала стара княгиня, піднімаючи кухлі то за здоров'я гостей, то за здоров'я ясновельможного князя і пана, то, нарешті,

за господаря Лупула. А ще говорили про сліпого Василя, про його колишні рицарські подвиги, про злощасний похід і теперішнє божевілля, яке найстарший, Симеон, тлумачив так:

— Поміркуйте, ваші милості, самі, що коли навіть найменша порошок оку дивитися заважає, то хіба ж великі кавалки смоли, в мізки потрапивши, не можуть викликати божевілля?

— Надто це тонке *instrumentum*, — зауважив пан Лонгін.

Та ось стара княгиня завважила зблідле Богунове обличчя.

— Що з тобою, соколе?

— Душа болить, мати, — понуро відповів той, — але козацьке слово не дим, тож я його дотримаю.

— Терпи, синку, могорич буде.

Вечерю було закінчено, але меду в кухлі наливати не перестали. Прийшли ще козачки, яких покликали танцювати, щоб іще дужче розгулятися. Задзвеніли балалайки і бубон, під звуки яких заспані отроки мусили розважати присутніх. Згодом і молоді Булиги пішли навприсядки. Стара княгиня, взявшись у боки, заходилася притупувати на місці, і пританцьовувати, і приспівувати, а побачивши це, пан Скшетуський і собі пішов із Геленою в танок. Коли він обійняв її, йому здалося, що ніби небо притиснув до грудей. У кружлянні її довгі коси обмоталися довкола його шиї, мовби дівчина хотіла назавжди прив'язати хлопця до себе. Не втримався тоді шляхтич і, завваживши, що ніхто не бачить, нахилився й крадькома міцно-преміцно поцілував солодкі уста.

Пізно вночі, залишившись наодинці із паном Лонгіним у кімнаті, де їм постелили, поручик замість іти спати сів на тапчані й сказав:

— З іншим уже чоловіком завтра, ваша милость, до Лубен поїдеш!

Підби'ята, котрий саме закінчив молитися, широко розплющив очі й спитав:

— Чого б це? Ти, добродію, тут залишишся?

— Не я, серце моє залишиться. Тільки *dulcis recordatio* зі мною поїде. Бачиш ти мене, ваша милость, у великому внутрішньому неспокої, бо від бажань чутливих ледве повітря *oribus* ловлю.

— Ти що, ласкавий добродію, закохався у князівну?

— Не інакше. І це так само правда, як те, що я сиджу перед тобою. Сон тікає від мене і тільки зітхати мені хочеться, від чого весь я, мабуть, мов пара, розтану, про що твоїй милості зізнаюся, бо ти, маючи чуле й спрагле любові серце, легко мої муки зрозумієш.

Пан Лонгін і собі почав зітхати, показуючи, що розуміє муки кохання, і за хвилю співчутливо спитав:

— А може, й ти, добродію, давав обітницю цноту берегти?

— Запитання, ваша милость, недоречне, бо якщо всі таку обітницю даватимуть, то *genus humanum* загине.

Подальшу розмову перебив прихід слуги. Це був старий татарин із бистрими

чорними очима і зморщеним, як сушене яблуко, обличчям. Зайшовши, він значливо глянув на Скшетуського і поцікавився:

— А чи не треба чого вашим милостям? Може, меду по кухлику перед сном?

— Не треба.

Татарин підійшов до Скшетуського і прошепотів:

— Я, ласкавий пане, маю щось переказати вам від панни.

— Тож будь мені Пандаром! — радісно вигукнув намісник. — Можеш говорити при цьому кавалерові, бо я вже йому відкрив таємницю.

Татарин добув із рукава шматок стрічки.

— Панна шле його милості панові оцей шарф і просить переказати, що кохає його всією душею.

Поручик схопив шарф і почав його в захопленні цілувати й притискати до грудей, а згодом, трохи заспокоївшись, спитав:

— Що вона тобі сказати веліла?

— Що кохає вас, ласкавий пане, усією душею.

— На ж тобі таляра за добру вість! Отже, сказала, що кохає мене?

— Авжеж.

— На ж тобі ще таляра. Хай благословить її Господь, бо й вона мені наймиліша. Скажи ж їй... або постривай: я сам їй напишу. Принеси мені чорнило, перо й папір.

— Що?

— Чорнило, перо й папір.

— Цього в нас у домі нема. За князя Василя було, потім теж, коли молоді князі грамоти у ченця вчилися. Тільки це давно вже було.

Пан Скшетуський клацнув пальцями.

— Добродію Підбип'ято, чи нема в тебе, ваша милость, чорнила й пера?

Литвин розвів руками й підняв угору очі.

— Тьху, хай йому лихо! — мовив поручик. — От так клопіт!

Татарин тим часом присів навпочіпки біля вогню.

— Навіщо писати, — сказав він, ворущачи жар. — Панна спати пішла. А що ти, ваша милость, написати їй хотів, те завтра сказати можна.

— Якщо так, то твоя правда. Вірний ти, як я бачу, слуга князівні. На ж тобі й третього таляра. Давно служиш?

— Гай, гай! Сорок літ буде, як князь Василь мене у ясир узяв. І відтоді служив я йому вірно, а коли він тієї ночі від'їздив невідомо куди, то дитя Костянтиніві залишив, а мені сказав: "Чегли! І ти дівчинки не покидай. Бережи її, як зіницю ока". Лаха іл Алла!

— А ти так і чиниш?

— Так і чиню: дивлюся пильно.

— Розкажи, що бачиш. Як тут князівні ведеться?

— Недобре тут задумали, хочуть її Богунові віддати, псу навіженому.

— Е, нічого з цього не вийде! Буде кому за неї заступитися!

— Дай Боже! — мовив старий, ворущачи палаючі головешки. — Вони її Богунові

хочуть віддати, щоб узяв і поніс, як вовк ягня, а їх у Розлогах залишив, бо Розлоги їй, а не їм, після князя Василя відписано. Він же, Богун, на це пристає, адже в очеретах у нього злата й срібла більше, аніж піску в Розлогах. Та тільки ненавидить Богуна князівна відтоді, як він при ній чоловіка чеканом розрубав. Кров упала між ними і виросла ненависть. Бог єдиний!

Заснути тієї ночі намісник не міг. Він ходив по кімнаті, дивився на місяць і подумки укладав усякі плани. Тепер він зрозумів, яку гру ведуть Булиги. Якби князівну посватав якийсь сусідній шляхтич, він би взяв і Розлоги, і слушно б зробив, бо вони належали їй, а може, й зажадав би ще звітів про опіку. Ось чому Булиги, котрі й самі давно вже покозачилися, вирішили віддати дівчину козакові. Думаючи про це, пан Скшетуський стискав кулаки і намацував біля себе меч. Він вирішив викрити ці їхні махінації і відчував у собі сили це зробити. Адже опіку над Геленою мав і князь Ієремія: по-перше, тому, що Розлоги подарували старому Василеві Вишневецькі, а по-друге, тому, що сам Василь у листі із Бара до князя просив про опіку. Тільки безліч справ громадських, війни й інші великі клопоти не дали змоги воеводі досі потурбуватися про опіку. Та досить буде йому нагадати, і справедливість переможе.

Уже благословлялося на світ, коли пан Скшетуський повалився на постіль. Спав він міцно і невдовзі прокинувся з готовим рішенням. Вони з паном Лонгіном квапливо вбралися, бо підводи стояли вже наготові, а жовніри пана Скшетуського сиділи на конях, готові до від'їзду. У вітальні посол підкріплявся юшкою у товаристві Курцевичів і старої княгині. Не було тільки Богуна: спав він іще чи вже поїхав — невідомо.

Попоївши, Скшетуський сказав:

— Милостива пані! *empus fugit*, за хвилину ми й на коней сядемо, та перш ніж від усього серця подякувати за гостину, хотів би я про одну важливу справу з вашою милостю, пані, і з їхніми милостями, синами твоїми, осібно поговорити.

На обличчі княгині відбилосся здивування; вона глянула на синів, на посла і на пана Лонгіна, ніби з їхнього вигляду намагалася вгадати, про що йдеться, і з певною тривогою в голосі відповіла:

— Я до ваших послуг, ваша милість.

Посол хотів вийти, але вона йому не дозволила, натомість усі вони перейшли в завішані обладунком і зброєю сіни. Молоді князі вишикувалися в ряд за матір'ю, а та, ставши навпроти Скшетуського, запитала:

— Про яку ж справу, ваша милість, говорити хочеш?

Намісник кинув на неї бистрий, майже суворий погляд і сказав:

— Даруй мені, пані, і ви, молоді князі, що супроти звичаю чиню, що замість через шляхетних послів діяти, сам у своїй справі речником буду. Та оскільки іншої ради немає, а чому бути, того не минути, то без зайвого зволікання подаю вашій милості, пані, і вашим милостям, як опікунам, моє покірне прохання віддати мені княжну Гелену за дружину.

Якби в цю мить, зимової пори, блискавка вдарила в майдан у Розлогах, вона б справила на княгиню із синами менше враження, аніж слова намісника. Якийсь час

вони спантеличено дивилися на поручика, котрий стояв перед ними виструнчений, спокійний і на диво гордий, ніби не просити, а наказувати збирався, і не знали, що відповісти. Натомість княгиня почала допитуватися:

— Як це? Вам, ваша милість? Гелену?

— Мені, милостива пані. І це мій твердий намір.

На мить залягла тиша.

— Чекаю на відповідь, милостива пані.

— Даруй, ваша милість, — відповіла, оговтавшись, княгиня, і голос у неї став сухий і різкий. — Прохання такого кавалера — честь для нас велика, але нічого з цього не вийде, бо Гелену я вже пообіцяла іншому.

— Зваж усе, милостива пані, як турботлива опікунка: чи не буде це проти волі князівни і чи не кращий я за того, кому ти її, ваша милість, пообіцяла.

— Милостивий пане! Хто ліпший — судити мені. Ти, може, й найліпший, але нам усе одно, бо ми тебе не знаємо.

Почувши це, намісник випростався ще гордовитіше, а погляд його став гострий, як ніж, проте холодний.

— Але я вас знаю, зрадники! — гаркнув він. — Хочете криву свою хлопів віддати, аби тільки він вам незаконно привласнений маєток лишив...

— Сам зрадик! — вигукнула княгиня. — Оце ти так за гостину платиш? Отаку вдячність у серці живиш? Ох, змій! Що ти за один? І звідкіля ти взявся?

Молоді Курцевичі почали клацати пальцями і на стіни зі зброєю поглядати, а намісник кричав далі:

— Поганці! Загарбали сирітське добро, але начувайтесь! Завтра князь про це вже знатиме!

Почувши це, княгиня відступила в куток сіней і, схопивши рогатину, пішла на намісника. Княжичі й собі, схопивши хто що міг — шаблю, обушок, ніж, — обступили його півколом, дихаючи, як зграя оскаженілих вовків.

— До князя підеш? — завершала княгиня. — А певен, що звідси живий вийдеш? Чи не остання це твоя година?

Скшетуський схрестив на грудях руки і оком не змигнув.

— Я повертаюся з Криму як князівський посол, — мовив він, — і якщо тут проллється хоч крапля моєї крові, через три дні від цього місця не залишиться й попелу, а ви згниєте у лубенських льохах. Чи є на світі сила, що могла б вас урятувати? Не погрожуйте, бо я вас не боюся!

— Ми загинемо, але ти загинеш першим!

— Тоді бий — ось мої груди!

Княжичі на чолі з матір'ю й далі тримали вістря, спрямовані в намісникові груди, але якісь невидимі ланцюги наче скували їм руки. Сопучи і скрегочучи зубами, вони шарпалися в безсилій люті, проте удару ніхто не завдавав. Стримувало їх страшне ім'я Вишневецького.

Намісник був господарем становища.

Безсилий гнів княгині виливався тепер зливою образ:

— Проноза! Дрібнопомісний шляхтич! Злидень! Із князівською кров'ю поріднитися закортіло — так нічого в тебе не вийде! Будь-кому, тільки не тобі, віддамо, і сам князь нам наказати не зможе!

А пан Скшетуський їм:

— Не час мені свій шляхетський родовід розказувати, але гадаю, що ваша князівська світлість легко могла б за ним щит і меч носити. А втім, якщо хлоп був вам до вподоби, то я кращий. Що ж до багатства мого, то воно може з вашим позмагатися, а якщо кажете, що Гелени мені не віддасте, то послухайте: я теж залишу вас у Розлогах і рахунків за опіку не зажадаю.

— Не даруй того, що не твоє.

— Я не дарую, але обіцянку на майбутнє даю і словом рицарським присягаюся. Тож вибирайте: або князеві звіт про опіку подасте і від Розлогів відступитесь, або ж мені дівчину віддасте, а маєток утримаєте...

Рогатина поволі вислизала із рук княгині й за хвилину гупнула на підлогу.

— Вибирайте, — повторив пан Скшетуський. — Au rasem, au bellum!

— Яке щастя, — вже трохи лагідніше мовила Курцевичка, — що Богун із соколами поїхав, не захотівши на вашу милість дивитися, бо ще вчора щось запідозрив. Інакше б тут без крові не обійшлося.

— Але ж і я, милостива пані, шаблю не на те ношу, щоб пояс відтягала.

— Та хіба гоже, ваша милість, такому кавалерові, як ти, зайшовши по-доброму в дім, так на людей налітати і дівчину, наче з турецької неволі, натиском брати?

— Гоже, якщо після неволі вона мала бути хлопкові продана.

— Такого, ваша милість, ти про Богуна не кажи, бо він хоч і безрідний, але воїн чудовий і лицар славний, а нам змалечку знайомий і в домі як свій. Йому дівчину відняти чи ножом штрикнути — все одно.

— А мені, милостива пані, пора вирушати, тож перепрошую, але ще раз повторюю: вибирайте!

Княгиня звернулася до синів:

— Ну що, синочки, скажете на таке покірне прохання цього кавалера?

Булиги поглядали один на одного, штовхалися ліктями й мовчали.

Нарешті Симеон пробурмотів:

— Звелиш бити, мати, битимемо, звелиш віддати дівку — віддамо.

— Бити — зле і дати — зле.

Потім, звернувшись до Скшетуського, сказала:

— Ти, ваша милість, так нас до стіни припер, що хоч лусни. Богун чоловік скажений і піде на все. Хто нас від його помсти захистить? Сам загине від князя, але спершу нас погубить. Що ж нам діяти?

— Ваш клопіт.

Княгиня якусь мить мовчала.

— Слухай же, милостивий кавалере. Все це мусить у таємниці лишитися. Богуна ми

до Переяслава відправимо, а самі з Геленою в Лубни з'їздимо, а ти, ваша милість, упросиш князя, щоб він нам охорону до Розлогів прислав. У Богуна поблизу півтора ста семенів, частина з яких у нас на постої. Зараз ти Гелени взяти не можеш, бо він її відіб'є. Інакше й бути не може. Тож їдь, нікому не кажучи й слова, і чекай на нас.

— Щоб ви мене зрадили?

— Якби ж то ми могли! Але сам бачиш, не можемо. Дай слово, що таємниці до часу не розголосиш!

— Даю. А ви дівчину даєте?

— Ми ж не можемо не дати, хоч нам Богуна й жаль...

— Тьху! Милостиві панове, — раптом мовив намісник, звертаючись до княжичів, — четверо вас, як дубів, а одного козака злякалися і зрадою його взяти хочете. Хоч я вам і дякувати маю, та все ж скажу: не пристало це чесній шляхті!

— Ти, ваша милість, у це не втручайся! — закричала княгиня. — Не твій це клопіт. От що нам діяти? Скільки в тебе, ваша милість, жовнірів супроти його півтора ста семенів? Чи захистиш нас? Чи захистиш хоч Гелену, котру він силою взяти готовий? Не твоєї милості це діло, їдь же собі в Лубни, а що ми вчинимо, це нам знати, аби лиш ми Гелену привезли.

— Чиніть, як хочете. Одне тільки скажу: якщо тут князівні якась кривда буде — біда вам!

— Не говори так із нами, не доводь нас до відчаю.

— А чи не ви над нею гвалт учинити хотіли, та й тепер, продаючи її за Розлоги, вам і на думку не спало спитати: а чи до душі їй моя персона?

— От і питаємо в неї при тобі, — відповіла княгиня, стримуючи гнів, що знову закипав у неї в грудях, бо вона добре відчула зневагу у словах намісника.

Симеон пішов по Гелену і за хвилину повернувся з нею в сіни.

Серед гніву й погроз, що здавалося, й досі звучали в повітрі як відлуння прошумілої бурі, серед цих насуплених брів, лютих поглядів і суворих облич вродливе личко дівчини засяло, мов сонце після зливи.

— Милостива панно! — понуро звернулася до неї княгиня, показуючи на Скшетуського. — Якщо буде на це твоя воля, то ось твій майбутній чоловік.

Гелена стала бліда, як стіна, з окриком затулила очі руками, а потім несподівано простягла їх до Скшетуського.

— Це правда? — захоплено прошепотіла вона.

Через годину почет посла й загін намісника поволеньки просувалися лісовою дорогою у бік Лубен. Скшетуський із паном Лонгіном Підбип'ятою їхали на чолі, а за ними довгою вервечкою розтяглися посольські підводи. Намісник цілком поринув у роздуми й тугу, як раптом вивели його із цього стану останні слова пісні:

Тужу, тужу, серце болить...

У глибині лісу на вузькій, наїждженій селянами стежці показався Богун. Кінь його увесь був у милі й болоті.

Певно, козак за звичкою своєю пустився у степи й ліси, щоб захмеліти од вітру,

зникнути в далині й забутися, і тим, від чого душа боліла, переболіти.

Тепер він саме повертався в Розлоги.

Дивлячись на цю пречудову, воістину рицарську статуру, що лише промайнула і зникла, пан Скшетуський мимоволі подумав і навіть пробурмотів собі під ніс:

— А таки щастя, що він при ній чоловіка розполовинив.

Та враз незрозумілий жаль стиснув серце. Жаль ніби стало йому Богуна, але ще більше пожалів він за тим, що, зв'язаний даним княгині словом, не міг сеї ж миті погнати за ним коня і сказати: "Ми кохаємо одну, а тому одному із нас на світі не жити. Тож добувай, козаче, шаблюку!"

РОЗДІЛ V

Прибувши до Лубен, пан Скшетуський князя вдома не застав — той до пана Суфчинського, свого колишнього придворного, на хрестини в Сенчу поїхав. Із ним поїхали княгиня, обидві панни Збараські й чимало двірських. У Сенчу негайно сповістили про повернення із Криму намісника й прибуття посла.

Тим часом знайомі й товариші радісно вітали Скшетуського після тривалої розлуки, а особливо пан Володийовський, котрий після їхнього останнього поединку став найближчим приятелем нашому намісникові. Кавалер цей відзначався тим, що був постійно закоханий. Переконавшись у нещирості Анусі Борзобогатої, він звернув своє чуле серце до Анелі Ленської, теж панни із кімнати фрейлін, але, коли й та ось місяць тому пошлюбилася з паном Станішевським, Володийовський, щоб утішитися, почав зітхати по старшій княжні Збараській, небозі князя Вишневецького.

Проте він і сам розумів, що, замахнувшись так високо, не міг мати бодай найменшої надії, тим паче що й до княжни вже від пана Пшиємського, сина ленчицького воєводи, заслали сватів — пана Бодзинського і пана Лясоту. Тож нещасний пан Володийовський розповів нашому намісникові про свої нові прикрощі, втаємничуючи його в усі придворні справи, що пан Скшетуський слухав краєм вуха, бо розум і серце його були заклопотані іншим.

Якби не цей душевний неспокій, завжди супроводжуваний любов'ю, хоч і взаємною, пан Скшетуський почувався б зовсім щасливим, після довгого від'їзду повернувшись у Лубни, де його оточили доброзичливі обличчя і гамір жовнірського життя, до якого він давно звик. Бо Лубни хоч і були князівським замком-столицею і красою своєю не поступалися перед будь-якою резиденцією "короленят", та все ж різнилися від них тим, що життя тут було суворе, справжнє табірне.

Хто не знав тутешніх звичаїв і порядків, той, приїхавши навіть найспокійнішої пори, міг подумати, що тут готуються до якогось військового походу.

Вояк переважав тут числом придворного, залізо брало гору над золотом, звуки похідних сурм — над гомоном пирів і забав. Усюди панував зразковий лад і незнана ніде більше дисципліна; всюди була сила-силенна рицарства, що належало до різних хоругв: панцирних, драгунських, козацьких, татарських і волоських, у яких служило не лише усе Задніпров'я, а й охочекомонна шляхта з усіх усюд Речі Посполитої. Всі, хто хотів пройти науку у справжній рицарській школі, тяглися до Лубен; тож поруч із

русинами тут були і мазури, і литвини, і малополяни, ба навіть пруссаки.

Піхотні рейменти й артилерія, або так званий "вогневий люд", сформовані були переважно із відбірних німців, найнятих за високу платню; у драгунах служили зазвичай тутешні, литвини — у татарських хоругвах, малополяни йшли найохочіше під панцирні стяги.

Князь не давав рицарству байдикувати — у таборі через це панував безперервний рух. Одні полки виходили на зміну у залоги й паланки, інші поверталися в столицю; цілісінькими днями проводилися навчання і муштра. Часом також, хоч від татар і було спокійно, князь робив далекі виправи у глухі степи й пустелі, аби вояків до походів привчити, добратися туди, куди ніхто не добирався, і рознести славу наймення свого.

Так, минулої осені він пустився лівим берегом Дніпра до Кодака, де пан Гродзицький, начальник тамтешнього гарнізону, приймав його як удільного монарха; потім подався вздовж порогів аж до Хортиці й у Кічкаському урочищі звелів могилу високу з каміння насипати на згадку і на знак того, що цією дорогою ще жоден пан не заходив так далеко .

Пан Богуслав Машкевич , жовнір добрий, хоч і молодий, а до того ж чоловік учений, котрий описав, як і інші князівські походи, цю виправу, розказував про неї панові Скшетуському дива, а пан Володийовський відразу ж це підтверджував, бо й він у цій виправі брав участь.

Побачили вони тоді пороги і були вражені, а особливо страшним Ненаситцем, котрий щороку, як колись Сцилла і Харибда, по кількадесят осіб пожирав. Потім пустилися на схід, у випалені степи, де через недогарки кіннота йти не могла, аж доводилося коням ноги шкурами обмотувати. Спіткали вони там безліч змії-мідянок і величезних вужів-полозів, завдовжки десять ліктів і завтовшки як чоловіча рука. Дорогою на одиноких дубах вирізали вони pro aeterna rei memoria князівські герби і нарешті зайшли у такі глухі степи, де не можна було помітити й слідів людських.

— Я вже думав, — розповідав учений пан Машкевич, — що нам урешті-решт, як Уліссу, і в Гадес зійти прийдеться.

А пан Володийовський на це відповів:

— Люди із хоругви пана стражника Замойського, яка йшла попереду, теж присягалися, що бачили той самий *finis* , на якому *orbis ergatum* кінчається.

Намісник, своєю чергою, розказував товаришам про Крим, де провів майже півроку, чекаючи на відповідь його милості хана, про тамтешні стародавні міста, про татар, про їхню військову силу і, нарешті, про страх, який їх поймав, коли вони почули про генеральний похід на Крим, у якому всі сили Речі Посполитої мали взяти участь.

Отак бесідуючи щовечора, чекали вони повернення князя; тим часом намісник познайомив найближчих друзів із паном Лонгіном Підбип'ятою, котрий, як чоловік приємний, відразу припав усім до серця, а показавши у володінні мечем свою надлюдську силу, здобув загальну повагу. Не одному вже розповів він і про пращура Стowejка, і про три зітнуті голови, промовчав тільки про свою обітницю, щоб його не взяли на кпини.

Особливо заприятелювали вони з Володийовським — певно, тому, що обидва мали чуле серце; вже через кілька днів ходили вони вкупі зітхати на вали — один по зіроньці, що світила високо-високо і тому була для нього недосяжною, аліас по князівні Анні, другий — по незнайомці, від якої його три незітнуті голови відділяли.

Кликав навіть Володийовський пана Лонгіна у драгуни, але литвин неодмінно вирішив записатися у панцирні, аби служити під Скшетуським, про якого не без утіхи довідався в Лубнах, що того всі мають за рицаря без страху й догани і за одного з найкращих князівських офіцерів. До того ж у хоругві, де пан Скшетуський був поручиком, звільнялося місце після пана Закревського, прозваного "Miserere mei" , котрий ось уже два тижні тяжко нездужав і на тонку прях, бо від сирості у нього всі рани ятрилися. Тож до любовної туги намісника долучився ще й смуток близької втрати давнього товариша й досвідченого приятеля, і по кілька годин щодня Скшетуський ні на крок не відходив од його узголів'я, втішаючи, як міг, і вселяючи в нього надію, що не в одному поході вони ще повоюють.

Але старому не потрібна була втіха. Він собі весело вмирав на твердому рицарському ложі, обтягнутому кінською шкурою, і з майже дитинною усмішкою дивився на розп'яття, що висіло над ложем. А Скшетуському відповідав:

— Miserere mei, милостивий пане поручику, піду вже я собі по свою небесну платню. Тіло на мені вже таке діряве, що я боюся, чи святий Петро, маршал Божий, котрий про охайність на небесах дбає, пустить мене у такій дірявій вдяганці до раю. Але я йому скажу: "Святий Петруню! Заклинаю тебе вухом Малхусовим , не чини ж мені перешкоди, бо це поганці так попсували мені шати тілесні... Miserere mei! А якщо буде який похід святого Михаїла на пекельне воїнство, то старий Закревський іще згодиться".

Ось чому поручик, хоч, як вояк, не раз смерть бачив і сам її завдавав, не міг стримати сліз, слухаючи старого, вмирання якого скидалося на погожий захід сонця.

Та ось одного ранку вдарили дзвони у всіх лубенських костьолах і церквах, сповіщаючи про смерть пана Закревського.

Цього ж дня приїхав із Сенчі й князь, а з ним пани Бодзинський і Лясота, весь двір і чимало шляхти у кількох десятках колясок, бо заїзд у пана Суфчинського був просторий.

Князь улаштував розкішний похорон, аби відзначити заслуги небіжчика і показати, як він любить рицарство. Тож у жалобній процесії брали участь усі рейменти, що стояли в Лубнах, на валах палили з гаківниць і рушниць. Кавалерія ішла містом від замку аж до парафіяльного костюлу у бойовому строю, але зі згорнутими стягами; за нею, тримаючи рушниці дулами вниз, ішли піхотні рейменти. Сам князь у жалобному вбранні їхав за труною в позолоченій кареті, запряженій восьмериком білих як молоко коней із вифарбованими у червоногарячий колір гривами й хвостами і з пучками страусових пір'їн на головах. Попереду карети йшов загін яничар — особиста охорона князя, а позаду на баских конях — пажі, вдягнені по-іспанському; за ними високі придворні слуги, двірські стременні, камердинери, нарешті гайдуки й виїзні лакеї.

Похоронна процесія зупинилася спершу біля дверей костьола, де ксьондз Яскульський зустрів труну промовою, що починалася словами: "Куди так поспішаєш, милостивий Закревський?" Потім сказали прощальні слова ще кілька осіб із товариства, а з-поміж них і пан Скшетуський, як начальник і приятель небіжчика. Відтак труну занесли в костюл, і тут тільки узяв слово златоуст із златоустів, ксьондз-езуїт Муховецький, котрий говорив так піднесено й зворушливо, що сам князь просльозився, адже був повелителем із надзвичайно чулим серцем і справжнім батьком жовнірам.

Дисципліни дотримувався залізної, але в щедрості, ласкавому ставленні до людей і турботі, якою він оточував не лише жовнірів, а й їхніх дружин і дітей, із ним ніхто не міг зрівнятися. Страшно й немилосердно ненавидячи бунти, він був істинним добродійником не тільки для шляхти, а й для всіх своїх підданих.

Коли сорок шостого року сарана знищила врожай, він за цілий рік відпустив чиншовикам чинш, підданим же наказав видавати зерно з комор, а після пожежі в Хоролі усіх міщан два місяці годував своїм коштом. Орендарі й підстарости в економіях тремтіли, аби до князівських вух не дійшли чутки про якісь зловживання чи кривди, людові вчинені. Сироти мали таку опіку, що на Задніпрянщині називали їх "княжими дітьми". Дбала про це сама княгиня Гризельда, якій допомагав отець Муховецький.

В усіх князівських землях панували тоді лад, достаток, справедливість, спокій, але й страх теж, бо за найменший непослух не знав князь міри у гніві й покарі — так у натурі його поєднувалися великодушність і суворість. А в ті часи і в тих краях тільки така суворість давала змогу життю і праці людській розростатися й пускати пагони, тільки завдяки їй повставали міста і села, хлібороб брав гору над кривдником, купець спокійно возив свій крам, дзвони мирно скликали вірян на молитву, ворог не смів порушити рубежів, зграї розбійників або гинули на палях, або ставали регулярними вояками, а пустельний край розквітав.

Диким просторам і їхнім диким мешканцям саме така рука й була потрібна, бо з України на Задніпров'я тягся найнеспокійніший люд: ішли поселенці, приваблювані наділами й родючістю землі, збігли селяни з усіх усюд Речі Посполитої, злочинці, що повтікали з буцегарень, одне слово, як сказав би Лівій: "*Pastorum convenarumque plebs ransfuga ex suis populis*". Тримати їх у шорах, обернути на спокійних поселенців і прищепити смак до осідлого життя міг тільки такий лев, від рику якого все тремтіло.

Пан Лонгінус Підбип'ята, уперше в житті князя на похороні побачивши, власним очам повірити не міг. Стільки начувшись про його славу, він уявляв князя таким собі велетнем, на голову вищим за статть людську, а князь був радше низьким на зріст і досить сухорлявим. Він був іще молодий, йому йшов лише тридцять шостий, але на обличчі в нього уже закарбувався відбиток ратних трудів. Наскільки в Лубнах жив він як справжній король, настільки під час численних розвідок і походів ділив злигодні простого жовніра — їв чорний хліб і спав на землі, підстеливши повстину. А позаяк більша частина його життя минала у табірних трудах, вони й відбилися у нього на обличчі.

Принаймні обличчя це з першого погляду виказувало в ньому чоловіка

надзвичайного. У ньому відчувалася залізна, незламна воля і велич, перед якою всякий мимоволі мусив схилити голову. Видно було, що чоловік цей знає свою силу і величність, і якщо завтра надіти йому на голову корону, він не здивується й не зігнеться під її тягарем. Очі князь мав великі, спокійні, ба навіть приємні, але здавалося, що в них дримають громи і відчувалося — горе тому, хто їх розбудить. Ніхто не міг витримати спокійного блиску цього погляду, і бачили послів, досвідчених придворних, котрі, з'явившись перед Ієремією, губилися і не могли сказати слова.

І був він на своїй Задніпрянщині справжнім королем. Із канцелярії його виходили привілеї і жалувані грамоти: "Ми, з Божої милості князь і повелитель" і т. ін. Небагатьох теж і воевод ясновельможних мав він за рівню собі. Князі, у жилах яких текла кров старовинних могутніх родів, служили в нього маршалками, як свого часу й Геленин батько, Василь Булига-Курцевич, родовід якого, як уже згадувалося, вівся від Коріата, а насправді аж від Рюрика.

Було в князі Ієремії щось, що, попри притаманну йому вроджену ласкавість, тримало людей на відстані. Люблячи жовнірів, він був із ними запанібрата, з ним же фамільярничати ніхто не смів. І все-таки рицарство, якби він наказав йому кинутися кінно у дніпровську прірву, вчинило б це без вагання.

Від матері-волошки успадкував він шкіру таку білу, як білизна розпеченого заліза, що пашить жаром, і чорний, мов крило крука, чуб, який, поголений по всій голові, тільки спереду буйно спадав на чоло і, підстрижений над бровами, до половини його затуляв. Носив він польський убір, але про одяг не дуже дбав і тільки на великі урочистості вбирався у коштовні шати, весь тоді сяючи золотом і камінням.

Пан Лонгін кількома днями пізніше був присутній на такій урочистості, коли князь приймав пана Розвана Урсу. Посольські аудієнції відбувалися завше у так званій блакитній залі, бо на стелі її небозвід укупі із зірками пензлем гданчанина Гелма був намальований. Сидів тоді князь під балдахіном з оксамиту і горностаїв на високому, схожому на трон, стільці, підніжжя якого було оббите позолоченою бляхою. За князем стояв ксьондз Муховецький, секретар, маршалек князь Воронич, пан Богуслав Машкевич, далі пажі й дванадцять драбантів з алебардами, одягнених по-іспанському; зала ж була переповнена розкішно вбраним рицарством.

Пан Розван від імені господаря просив князя впливом своїм та іменем, що наганяє жах, домогтися від хана заборони буджацьким татарам учиняти набіги на Волощину, якій вони щороку страшної шкоди і спустошення завдавали, на що князь відповів чудовою латиною, що буджаки не вельми й самого хана слухали, та все-таки, оскільки у квітні він очікує візиту Чауш-мурзи, ханського посла, то через нього й перекаже ханові про кривду волохам. Пан Скшетуський попередньо вже зробив реляцію про своє послування і подорож, а також про все, що чув про Хмельницького і його втечу на Січ. Князь вирішив перевести кілька полків ближче до Кодака, але особливої ваги цій справі не надав. А раз ніщо, здавалося, не загрожувало спокою і могутності задніпровської держави, у Лубнах почалися урочистості й забави як на честь перебування посла Розвана, так і з нагоди того, що пани Бодзинський і Лясота урочисто попрохали від

імені воєводича Пшиємського руки старшої княжни Анни, на прохання якої дістали і від князя, і від княгині Гризельди відповідь прихильну.

Один тільки низькорослий Володийовський потерпав після почутого, а коли Скшетуський спробував підбадьорити його, відповів:

— Тобі добре, бо варто тобі захотіти, й Ануся Борзобогата до тебе прибіжить. Надто вже вона прихильно тебе увесь час згадувала; я подумав спочатку, щоб ревності в Биховця excitare, але тепер бачу, що вона хотіла його до зашморгу довести і, певно, тільки до тебе одного симпатію має.

— Та до чого тут Ануся! Можеш до неї знову залицятися — non prohibeo. Але про княжну Анну і думати забудь, бо це те саме, що фенікса у гнізді шапкою накрити.

— Знаю, знаю, що вона фенікс, і тому від жалю за нею вмерти мені, мабуть, судилося.

— Нічого, живий будеш і враз знову закохаєшся, але тільки не в княжну Барбару, бо в тебе з-під носа її інший воєводич поцупить.

— Невже серце — козачок, якому наказувати можна? Невже очам заборониш дивитися на таке дивне створіння, як княжна Барбара, личко якої навіть звіра дикого зворушити здатне?

— От тобі й маєш! — вигукнув пан Скшетуський. — Бачу, ти й без моєї допомоги втішишся, але повторюю: повернися до Анусі, бо з мого боку жодних ускладнень не буде.

Проте Ануся насправді про Володийовського не думала. Натомість інтригувала, дражнила і злила Ануся байдужість пана Скшетуського, котрий, повернувшись після довгої перерви, навіть не глянув на неї. Тому вечорами, коли князь із найнаближенішими офіцерами і придворними приходив у вітальню княгині розважитися розмовою, Ануся, виглядаючи із-за спини своєї пані (княгиня була висока, а Ануся низенька), свердлила своїми чорними оченятами намісника, намагаючись розгадати загадку. Але погляд намісника, так само як і думки, блукали не відомо де, а якщо погляд його і зупинявся на дівчині, то такий замислений і непритомний, ніби поручик дивився не на ту, котрій колись співав:

Як татарська орда,

Ти береш в ясир corda!..

"Що з ним сталося?" — питала саму себе розпечена увагою фаворитка усього двору і, притупуючи маленькою ніжкою, приймала рішення з'ясувати це. Насправді Скшетуського вона не кохала, але, звикнувши до того, що за нею упадали, не могла змиритися з байдужістю до себе і зі злості ладна була сама закохатися в зухвальця.

Якось, біжучи з мітками до княгині, вона наткнулася на пана Скшетуського, що виходив із розташованої поряд спочивальні князя. Ануся налетіла на нього, як буря, якщо точніше — вдарила його грудьми і, враз сахнувшись, вигукнула:

— Ох! Як я злякалася! Добридень, ваша милість!

— Добридень, панно Анно! Невже я таке monstrum, що людей лякаю?

Дівчина стояла з опущеними очима, крутила пальцями вільної руки край коси і,

переступаючи з ніжки на ніжку й ніби збентежившись, з усмішкою відповіла:

— Ой ні! Це, це ні... зовсім ні... правду кажу!

Вона швидко глянула на поручика і знов відразу ж схилила очі.

— Може, ви, ваша милість, гніваєтесь на мене?

— Я? А хіба панну Анну турбує мій гнів?

— По правді ні. Навіщо мені ця турбота! Може, ти гадаєш, ваша милість, що я зараз ще й заплачу? Пан Биховець гречніший!..

— Якщо так, мені залишається тільки віддати поле бою панові Биховцю і щезнути геть з очей.

— А я хіба тримаю?

І, сказавши це, Ануся заступила йому дорогу.

— Так ти, ваша милість, із Криму вернувся? — спитала вона.

— Із Криму.

— А що ти, ваша милість, звідтіля привіз?

— Привіз пана Підбип'яту. Хіба панна Анна його не бачила? Дуже милий і статечний кавалер.

— Та вже ж напевно люб'язніший за вашу милість. А навіщо він сюди приїхав?

— Щоб панні Анні було на кому свої чари випробовувати. Але я не раджу сильно братися, бо знаю про цього кавалера один секрет, через який він незвитяжний... і навіть панна Анна не дасть йому ради.

— А чому ж він такий незвитяжний?

— Бо не має права одружитися.

— А що мені до того? Чого ж це він не має права одружитися?

Скшетуський нахилився до вуха дівчини, але сказав дуже голосно й чітко:

— Бо дав обітницю зберегти цноту.

— От і нерозумно, ваша милість! — закричала Ануся і тої ж миті фуркнула як наполохана пташка.

Проте того ж вечора вона вперше уважно глянула на пана Лонгіна. Гостей того дня було чимало, бо князь улаштував прощальний бенкет для пана Бодзинського. Наш литвин, старанно вдягнений у білий атласний жупан і темно-синій оксамитовий кунтуш, мав вельми величний вигляд, тим паче що при боці у нього замість катівського Зірвикаптура висіла легка крива шабля у позолочених піхвах.

Оченята Анусі на злість Скшетуському потроху зумисне стригли на пана Лонгіна. Намісник би й не зауважив цього, якби Володийовський не штовхнув його ліктем і не сказав:

— Хай мене в ясир візьмуть, якщо Ануся не залицяється до хмільної литовської жердини.

— А ти йому самому про це скажи.

— Певно ж, скажу. Добра буде з них пара.

— Він її замість шпильки на жупані носитиме, якраз знадобиться.

— Або замість волотка на шапці.

Володийовський підійшов до литвина.

— Милостивий пане! — почав він. — Ти до нас недавно прибув, а франт хоч куди, ваша милість.

— Чому ж бо, добродію братику? Чому ти так кажеш?

— Тому, що найвродливішій дівчині з кімнати фрейлін голову збаламутив.

— Добродію! — мовив Підбип'ята, складаючи руки. — Що ти, ваша милість, таке говориш?

— А ти поглянь, ваша милість, на панну Анну Борзобогату, в котру ми тут усі закохані, як вона за вашою милостю оченятами стриже. Ой, пильнуй, щоб вона тебе у дурні, як усіх нас, не пошила.

Сказавши це, Володийовський крутнувся на місці й пішов, а пан Лонгін був дуже здивований. Він боявся спершу навіть глянути в бік Анусі, а коли трохи згодом ніби мимохіть кинув оком, то аж здригнувся. Справді, із-за плеча княгині Гризельди двоє палаючих оченят дивилися на нього з цікавістю й наполегливістю. "Apage, satanas!" — подумки мовив литвин і, зашарівшись як школяр, перейшов у інший куток зали.

Проте спокуса була велика. Бісеня, що виглядало з-за княгининої спини, мало у собі стільки зваби, оченята так ясно сяяли, що пана Лонгіна аж тягло, аби хоч іще раз у них заглянути. Та враз він згадав про свою обітницю, перед очима в нього постав Зірвикаптур, пращур Стовейко Підбип'ята, три зітнуті голови, і його поймав страх. Він перехрестився і того вечора ні разу більше не глянув.

Зате наступного ранку він прийшов на квартиру до Скшетуського.

— Пане наміснику, — почав він, — а скоро ми виступаємо? Чи ви нічого, ваша милість, не чули про війну?

— Чого ти, квапишся, добродію? Будь терпеливий, адже ти ще й у частину не записався.

Справді-бо, пана Підбип'яту ще не було зараховано на місце померлого Закревського. Треба було дочекатися, поки скінчиться квартал, що мало статися аж першого квітня.

Але він таки квапився, бо заходився знову розпитувати намісника:

— І ніяк ясновельможний князь про це не говорив?

— Ніяк. Король нібито до смерті не перестане про війну думати, але Річ Посполита її не хоче.

— А в Чигирині казали, що бунт козацький нам загрожує.

— Видно, що тобі, ваша милість, обітниця спокою не дає. А щодо бунту, то знай — до весни його не буде, бо хоч ця зима й тепла, але ж зима є зима. Сьогодні тільки п'ятнадцятого фебруарі, будь-якого дня морози можуть ударити, а козак у поле не піде, якщо окопатися не зможе, бо за валом вони б'ються люто, в полі ж у них гірше виходить.

— То навіть і козаків чекати доведеться?

— Зваж, ваша милість, і на те, що хоч і знайдеш ти під час бунту три потрібні тобі голови, не відомо, чи звільнишся від обітниці, бо одна річ хрестоносець чи турок і

зовсім інша — свої, так би мовити, діти *eiusdem matris* .

— О Боже праведний! Оце ти мені, ваша милість, убив у голову клина! От лишенько! То нехай же мені ксьондз Муховецький ці сумніви відпустить, бо не матиму я інакше ні хвили спокою.

— Певно, що відпустить, бо чоловік він учений і побожний, та тільки достеменно нічого іншого не скаже. *Bellum civile* — це війна братів.

— А якщо бунтівникам чужа сила на підмогу прийде?

— Отоді ти матимеш поле дії. А зараз я можу порадити твоїй милості тільки одне: чекай і будь терпеливий.

Одначе сам пан Скшетуський не послухався б цієї ради. Його огортала дедалі більша туга, йому остогидли придворні урочистості й навіть обличчя, на які колись йому було так приємно дивитися.

Пани Бодзинський, Лясота і пан Розван Урсу нарешті поїхали, і після їхнього від'їзду настало глибоке затишшя.

Життя йшло одноманітно. Князь був заклопотаний ревізією величезного майна і щоранку зачинявся з комісарами, що з'їжджалися з усієї України й Сандомирського воєводства, тому навіть військові навчання відбувалися рідко. Гамірливі офіцерські бенкети, на яких тільки й розмов було, що про майбутні війни, страшенно надокучили Скшетуському, тому з нарізною гвинтівкою на плечі тікав він на берег Солониці, де колись Жолкевський так страшно Наливайка, Лободу і Кремпського розгромив.

Сліди тієї битви уже давно стерлися і в пам'яті людській, і на бойовищі. Хіба що часом земля викидала із надр своїх побілілі кості та через річку виднівся козацький вал, за яким так відчайдушно боронилися запорожці Лободи і Наливайкова вольниця. Але й на валу вже буяли зарості. Саме тут ховався Скшетуський від придворного гамору і замість стріляти у птахів поринав у роздуми; тут перед очима його душі, викликаний пам'яттю і серцем, з'являвся образ коханої; тут серед туманів, серед шуму очеретів і журливої задумливості довколишніх місць розвіював він власну тугу.

Але згодом пішли рясні передвесняні дощі. Солониця перетворилася в багнисько, з хати не можна було й носа виткнути, тож намісник і тої втіхи, яку знаходив у самотніх блуканнях, позбувся. А тим часом неспокій його зростав, і не без причини. Спочатку він сподівався, що Курцевичка з Геленою, якщо тільки княгині вдасться відіслати Богуна, відразу ж приїдуть до Лубен, але тепер і ця надія згасла. Дощі розквасили дороги, степ на кілька миль по обидва береги Сули став величезним болотом, і залишалося чекати, поки весняне гаряче сонце випарує воду й вологу.

Увесь цей час Гелена мала залишатися під опікою, якій Скшетуський не довіряв, у справжньому вовчому лігві, серед людей неотесаних, диких і неприязних до Скшетуського. Щоправда, для власного добра вони повинні були дотримати слова, бо таки не мали іншої ради, але хто міг знати, що спаде їм на думку, на що вони відважаться, особливо під натиском страшного отамана, котрого, як видно, вони і любили, і водночас боялися.

Він легко міг змусити їх віддати дівчину — подібні випадки траплялися нерідко.

Саме так Лобода, побратим нещасного Наливайка, свого часу примусив пані Поплінську віддати йому за дружину свою вихованку, хоч дівчина була родовитою шляхтянкою і всією душею отамана ненавиділа. А якщо те, що розповідали про незліченні Богунові скарби, було правдою, міг він їм і за дівчину, і за втрату Розлогів заплатити.

А потім що? "Потім, — думав пан Скшетуський, — мені глумливо повідомлять, що "справу зроблено", а самі втечуть кудись у литовські або мазовецькі пущі, де їх навіть могутня князівська рука не дістане".

Пана Скшетуського трясло як у лихоманці від такої думки, він рвався, як вовк на прив'язі, шкодував, що дав княгині своє рицарське слово, і не знав, що вчинити. А був він чоловіком, котрий неохоче дозволяв чуткам брати над собою гору. Naturі його були притаманні велика заповзятливість і енергія. Він не чекав, що йому піднесе доля, а волів сам брати її за горло, примушуючи складатися щасливо, — отож було йому важче, ніж комусь іншому, сидіти у Лубнах склавши руки.

І він вирішив діяти. Мав він пахолка Жендзяна, дрібнопомісного шляхтича з Підляшшя, шістнадцяти років, але прогнозу і битого жака, із яким нікому із людей, що бували у бувальцях, не можна й зрівнятися. От його Скшетуський і надумався послати до Гелени рознюхати, що там і як.

Уже минув лютий, і дощі вщухли, березень обіцяв бути погожим, і дороги мали трохи підтряхнути.

Отож Жендзян ладнався в дорогу. Пан Скшетуський дав йому листа, папір, пера і пляшечку чорнила, яке наказував берегти як зіницю ока, бо пам'ятав, що усього цього нема в Розлогах. Хлопчині також звеліли, аби не признавався, від кого приїхав, щоб казав, що в Чигирин прямує, а сам би пильно до всього придивлявся, і, найголовніше, вивідав усе про Богуна — де він і що поробляє. Жендзяну двічі не треба було повторювати, він збив шапку набакир, свиснув нагайкою і поїхав.

Для пана Скшетуського потяглися важкі дні очікування. Щоб якось збавити час, він рубався і фехтував на палицях із паном Володийовським, великим знавцем цієї справи, або кидав дротики в перстень.

А ще стався у Лубнах випадок, що мало не коштував намісникові життя.

Одного дня ведмідь, зірвавшись на замковому подвір'ї із ланцюга, поколошав двох машталірів, злякав коней пана комісара Хлебовського, а потім кинувся на намісника, котрий саме йшов із цейхгауза до князя, без шаблі при боці, маючи в руці тільки легкий чингал із мідною ручкою. Намісник без сумніву б загинув, якби не пан Лонгін, котрий, побачивши з цейхгауза, що діється, схопив свій Зірвикаптур і поквапився на порятунок. Пан Лонгін безумовно виявився гідним нащадком пращура Стівейка, бо на очах у всього двору одним махом зітнув ведмедеві голову вкупі з лапою. Цьому доказові незвичайної сили дивувався з вікна сам князь, котрий запросив потім пана Лонгіна до покоїв княгині, де Ануся Борзобогата так зваблювала того своїми оченятами, що назавтра литвин мусив піти на сповідь, а в наступні три дні у замок узагалі очей не потикав, аж поки ревним молінням відігнав усі зваби.

Минуло вже днів десять, а Жендзян не повертався. Наш пан Ян від чекання спав із лица і так змарнів, що Ануся почала допитуватися аж у послів, що з ним сталося, а Карбоні, лікар князівський, прописав йому якийсь теріак проти меланхолії. Але інший теріак був йому потрібен, бо денно і нічно думав він про свою князівну, дедалі сильніше розуміючи, що не якимось порожнім почуттям переповнене його серце, а великим коханням, яке мусить бути задоволене, інакше груди людські, мов ламке горня, луснути можуть.

Легко собі уявити радість пана Яна, коли одної чудової днини на світанку на його квартиру зайшов Жендзян, весь у болоті, стомлений, змарнілий, але веселий і з написаною у нього на обличчі доброю звісткою. Намісник як схопився з постелі, так, підбігши до нього, вхопив його за плечі й крикнув:

— Листа маєш?

— Маю, пане. Ось він.

Намісник мерщій вихопив у пахолка листа і заходився читати.

Він дуже довго сумнівався, чи привезе йому навіть за найсприятливіших обставин Жендзян листа, чи Гелена вміє писати. Дівчата східних країн Польщі грамоти не вчилися, а Гелена до того ж виховувалася серед простолюдинів. Проте, мабуть, іще батько навчив її цього мистецтва, бо написала вона довгого листа на чотирьох сторінках. Щоправда, бідолашна не вміла висловитися пишно, риторично, а тому від щирого серця написала ось що:

"Я вже вас, ваша милість, ніколи не забуду, радше ви мене, бо чула я, що є між вами й легковажні. Та позаяк ти пахолка зумисне за стільки миль дороги прислав, то, певно, любя я тобі, як і ти мені, за що серцем зичливим і дякую. Не подумай також, ваша милість, що це буде супроти скромності моєї, так тобі про це кохання писати, та, либонь, краще вже правду сказати, аніж збрехати чи приховувати її, якщо насправді у серці геть інше. Розпитувала я також і його милість Жендзяна, що ти в Лубнах поробляєш і які великодвірські звичаї, а коли він мені про вроду і дорідність тамтешніх панянок розказував, я аж сльозами від великого смутку вмилася..."

Тут намісник перестав читати і спитав у Жендзяна:

— Що ж це ти там, бовдуре, патякав?

— Усе як треба, пане! — відповів Жендзян.

Намісник почав читати далі:

"...бо куди ж мені, простачці, рівнятися до них. Та сказав мені пахолок, що ти, ваша милість, на жодну з них і дивитися не хочеш..."

— Оце ти добре сказав! — похвалив намісник.

Жендзян, правду кажучи, не знав, про що йдеться, бо намісник читав листа дуже тихо, але скорчив розумну міну і значуще кашлянув.

А Скшетуський читав собі далі:

"...і я відразу втішилася, благаючи Бога, щоб він ще і ще тебе в такій зичливості до мене утримував і обох нас благословив, амінь. Я вже так за вашою милістю знудьгувалася, як за рідною ненькою, бо мені, сироті, сумно на світі, але не з тобою,

ваша милість... Бог бачить, що у мене серце чисте, а за простоту на мене не нарікай, ти мені її вибачити мушиш..."

Далі вродлива князівна писала, що виїдуть вони з тіткою в Лубни, тільки-но дороги стануть кращими, і що сама княгиня хоче від'їзд прискорити, бо із Чигирина доходять вісті про якісь козацькі заворушення, тож вона чекає тільки повернення молодих князів, котрі в Богуслав на кінський ярмарок поїхали.

"Ти, ваша милість, справжній чаклун, — писала далі Гелена, — бо навіть тітку до себе прихилити зумів..."

Тут намісник усміхнувся, пригадавши чаклунство, яким він прихилив до себе цю саму тітку.

А кінчався лист запевненнями у вічному й чеснотливому коханні, яке й має бути у майбутньої дружини до майбутнього чоловіка.

І справді видно було, що лист писався від щирого серця, тому, напевно, намісник і читав його від початку до кінця кільканадцять разів, повторюючи подумки: "Дівчино моя люба! Нехай же і Господь Бог мене покине, якщо я полишу тебе коли-небудь".

Потім намісник заходився розпитувати про все Жендзяна.

Спритний пахолок детально розповів Скшетуському про поїздку.

Прийняли його ввічливо. Стара княгиня випитувала в нього про намісника, а довідавшись, що той — рицар славний і довірена особа князя, та ще й чоловік заможний — і зовсім зраділа.

— Питала мене також, — мовив Жендзян, — чи завжди ваша милість слово тримає, коли щось пообіцяє, а я їй на це: "Милостива пані! Якби оцього жеребчика, на котрому я приїхав, було мені обіцяно, я знав би, що він од мене вже нікуди не дінеться..."

— От хвалько! — вигукнув намісник. — Але якщо ти вже так за мене поручився — кінь твій. Отже, ти не видавав себе за іншого, а відразу признався, що я тебе прислав?

— Признався, бо побачив, що можна, і відразу мене ще вдячніше прийняли, а особливо панна, котра така чарівна, що другої такої на світі не знайти. Довідавшись, що я від вашої милості приїхав, вона вже й не знала, де мене посадовити, і, якби не піст, я купався б, як вареник у сметані. А коли читала листа вашої милості, то сльозами від радощів його обливала.

Намісник теж від радощів замовк і тільки трохи перегодя поцікавився:

— А про Богуна ти нічого не дізнався?

— Незручно мені було у панни чи у пані про це питати, але я налагодив добрі взаємини зі старим татариним Чеглою, котрий хоч і поганин, але слуга панянці вірний. Він мені розповів, що спочатку всі вони дуже бурчали на вашу милість, а потім пересердилися, надто коли стало відомо, що розмови про Богунові скарби — вигадки.

— Як же вони в цьому переконалися?

— А це, добродію, сталося так: програли вони позов Сивінським, за яким зобов'язалися згодом гроші сплатити. Як настав термін, вони до Богуна: "Позич!" А він їм на це: "Добра турецького, каже, трохи маю, але скарбів жоднісіньких, бо те, що мав, процвиндрив". Як почули вони таке, відразу ж він для них змізернів, і вони до вашої

милості прихилилися.

— Нічого не скажеш, добряче ти усе вивідав.

— Мій пане, якби я про одне дізнався, а про друге ні, тоді б ваша милость міг мені сказати: "Коня ти мені подарував, а кульбаки не дав". А що вашій милості робити з конем без сідла?

— Ну, то візьми ж і сідло.

— Покірно дякую вашій милості. От вони Богуна до Переяслава й відправили, а я, щойно про це дізнавшись, так собі подумав: а чом би й мені до Переяслава не гайнути? Господар мною втішиться, та й у полк мене скоріше запишуть...

— Запишуть тебе з нового кварталу. То ти і в Переяславі був?

— Був. Але Богуна там не знайшов. Старий полковник Лобода занедужав. Подейкують, що невдовзі після нього Богун полковником стане... Але там діється щось дивне. Семенів лише жменька в хоругві залишилася — решта, кажуть, за Богуном потяглася або ж на Січ утекла, і це, мій добродію, річ важлива, бо там, здається, заколот якийсь визріває. Я страшенно хотів бодай що-небудь дізнатися про Богуна, але мені сказали тільки те, що він на руський берег переправився. Ет, думаю, якщо так, то наша панянка від цього харцизяки в безпеці — і повернувся.

— Ти добре впорався. А пригоди ніякої в дорозі не мав?

— Ні, мій добродію, от тільки їсти мені страшенно хочеться.

Жендзян вийшов, а намісник, залишившись наодинці, знову почав перерхувати Гелениного листа і до вуст притискати ці дрібненькі літери, далеко не такі досконалі, як рука, що їх написала. Упевненість увійшла в його серце, і він міркував собі так: "Дороги невдовзі підтряхнуть, аби тільки Бог дав погоду. Курцевичі ж, довідавшись, що Богун голяк, уже напевно мене не зрадять. Розлоги я їм віддам, ще й свого доточу, аби тільки зіроньку мою кохану дістати..."

І, швидко нарядившись, із прояснілим обличчям, із переповненими від щастя грудьми йшов він до каплиці, щоб передусім Богові за добру новину покірно віддячити.

РОЗДІЛ VI

По всій Україні й Задніпрянщині почали зриватися вихори, мовби провіщаючи близьку бурю: якісь дивні чутки котилися від села до села, від хутора до хутора, ніби рослина, яку восени вітер степом жене і яку в народі називають перекотиполем. У містах перешіптувалися про якусь велику війну, хоч ніхто й не знав, хто і з ким воюватиме. І все-таки щось назрівало. На обличчях людей з'явилася тривога. Орач із плугом неохоче виходив у поле, хоч весна прийшла рання, тиха, тепла, а над степом давно дзвонили жайворонки. Вечорами люди в селах збиралися юрбами на дорогах і півголосом розмовляли про страшні речі. Сліпців, що блукали з лірами й піснею, розпитували про новини. Декому ночами ввижалися якісь відблиски у небі й здавалося, що місяць, червоніший ніж завше, сходить із-за борів. Ворожбити провіщали поразку або смерть короля — і все це було тим дивніше, що до цих земель, які здавна звикли до тривоги, битв, набігів, страх нелегко міг досягнути; певно, якісь надзвичайно зловісні вихори почали носитися в повітрі, оскільки тривога стала повсюдною.

Тим важче, тим задушливіше було від того, що ніхто не міг цієї небезпеки пояснити. Проте серед зловісних віщувань два особливо вказували, що й справді загроза існує. По-перше, нечувана безліч дідів-лірників з'явилася по всіх селах і містах, і були з-поміж них люди чужі, нікому не відомі, про яких шепотілися, що то діди несправжні. Волочачись повсюди, вони таємничо сповіщали, що день суду і гніву Божого вже близько. По-друге, низові почали страшенно пити.

Друге віщування було ще небезпечніше. Січ, стиснута в надто тісних кордонах, не могла прогледувати всіх своїх людей: походи відбувалися не часто, тож степом козак прохарчуватися не міг, і тому безліч низових розбрєдалася щороку по заселених місцях у мирний час. Повно їх було по всій Україні, ба навіть у всій Русі. Одні наймалися у старостинські загони, другі шинкували горілку по дорогах, треті торгували й ремеслували в селах і містах.

Майже у кожному селі стояла віддалік хата, у якій мешкав запорожець. Дехто з них мав у хаті дружину й господарство. І запорожець цей, будучи чоловіком битим і тертим, іноді ставав добротворцем для села, в якому жив. Не було кращих від запорожців ковалів, колісників, стельмахів, дубильників, воскобоїв, рибалок і мисливців. Козак усе вмів і все робив — хоч дім поставити, хоч сідло пошити. Зазвичай це були люди неспокійні, бо жили життям тимчасовим. Хто хотів зі зброєю в руках винести комусь вирок, напасти на сусіда або себе від можливого нападу захистити, тому треба було тільки кинути клич, і молодці зліталися враз, як круки на труп. Їхніми послугами користувалася і шляхта, і східне духовенство, де всі один з одним сперечалися і позивалися, та, коли таких справ бракувало, молодці тихо сиділи по селах, працюючи до змору і в поті чола добуваючи хліб насущний.

Часом це тривало рік, часом два, аж поки враз долинала чутка або про якийсь великий похід, або про похід когось із отаманів на татар, на ляхів, або, зрештою, польських паненят на Волощину, і тоді всі ці колісники, стельмахи, ковалі, дубильники, воскобої кидали свої мирні заняття і спершу починали пити на смерть в усіх українських шинках.

Пропивши все, вони починали пити наборг, не на те, що є, а на те, що буде. Майбутня здобич мала оплатити гулянку.

Це явище повторювалося з такою постійністю, що згодом досвідчені українці казали: "Ага, шинки трясуться від низовиків — в Україні щось готується".

І старости негайно зміцнювали в замках залоги, насторожено до всього придивляючись, вельможі збирали дружини, шляхта відсилала жінок і дітей у міста.

Отож тієї весни козаки почали пити, як ніколи, розтринькуючи наліво й направо все нажите добро, і до того ж не в одному повіті, не в одному воєводстві, а по всій Русі, від краю і до краю.

Щось, либонь, і справді готувалося, хоч самі низові, схоже, до пуття не знали, що. Заговорили про Хмельницького, про його втечу на Січ, про городових із Черкас, Богуслава, Корсуня та інших міст, котрі втекли за ним, але говорили й зовсім про інше. Уже хтозна-відколи ходили чутки про велику війну з поганинами, якої хотів король,

щоб добрим молодцям здобичі примножити, але ляхи не хотіли, одначе тепер усі ці чутки змішалися і посіяли в душах людських неспокій і очікування чогось надзвичайного.

Неспокій цей проник і за лубенські мури. На таке заплющувати очі не годилося, чого якраз і не зробив князь Ієремія. У його державі неспокій справді не перейшов у бродіння, бо страх тримав у лабетах усіх, але по деякому часі з України почали докочуватися чутки, що то тут, то там селяни починають чинити опір шляхті, мордують євреїв, силоміць хочуть записатися в реєстр, аби з поганинами воювати, і що кількість утікачів на Січ дедалі зростає.

Тому порозсилавши посланців до краківського правителя, до пана Калиновського і до Лободи в Переяслав, князь наказав зганяти стада зі степів і стягати війська з паланок. Тим часом прийшли заспокійливі звістки. Пан великий гетьман сповістив усе, що знав про Хмельницького, не вважаючи, однак, ніби з цієї справи може виникнути якийсь заколот; пан польний гетьман писав, що "гультайство, як завше, наче рої, на весну біситься".

І тільки один старий хорунжий Зацвіліховський прислав листа, у якому закликав князя ні до чого легковажно не ставитися, бо велика буря наближається з Дикого поля. Про Хмельницького повідомляв, що він із Січі у Крим подався — у хана підмоги просити. "А як мені із Січі приятелі сповіщають, — писав він, — нібито там кошовий з усіх лугів і річок піше й кінне військо збирає, не кажучи нікому, навіщо це робить, то я гадаю, що ця буря скоро впаде на нас, і якщо таке станеться з татарською підмогою, дай Боже, аби це усім землям руським згуби не принесло".

Князь вірив Зацвіліховському більше, ніж самим гетьманам, бо знав, що ніхто на всій Русі не вивчив так козаків і їхніх вибриків, як старий хорунжий. Тому він вирішив зібрати якомога більше війська, а тим часом докопатися до суті справи.

Якось уранці він звелів покликати до себе пана Биховця, поручика волоської хоругви, і сказав йому:

— Поїдеш, ваша милість, із посольством від мене до пана кошового отамана на Січ і віддаси йому цього листа з моєю князівською печаткою. А щоб ти знав, чого там триматися, я скажу тобі таке: лист оцей — лише притичина, а намір посольства у голові твоєї милості мусить zostаватися, усе примічай, що там діється, скільки війська зібрали і чи й досі збирають. Особливо ж постарайся якихось тамтешніх людей на свій бік привернути і про Хмельницького мені все добре розвідати, де він і чи правда, що в Крим подався у татар підмоги просити. Зрозумів, ваша милість?

— Так, ніби мені на долоні це написали.

— Поїдеш на Чигирин, але дорогою більш як ніч не спочивай. Як прибудеш, підеш до хорунжого Зацвіліховського, листи до його приятелів на Січ візьмеш і вручиш їх таємно. Приятелі тобі про все й розкажуть. Із Чигирина вирушиш байдаком у Кодак, уклонишся від мене панові Гродзицькому й віддаси йому оцього листа. Він накаже переправити тебе через пороги і дасть необхідних перевізників. На Січі теж не марнуй часу, роздивляйся, дослухайся і повертайся, якщо живий лишишся, бо це експедиція не

легка.

— Ваша ясновельможність, моє життя належить вам, тож можете ним розпоряджатися. Людей багато взяти?

— Візьмеш сорок осіб супроводу. Вирушиш сьогодні надвечір, а перед тим прийдеш по інструкції. Важливу місію доручаю я тобі, ваша милість.

Пан Биховець вийшов зрадлий. У передпокої він зустрів Скшетуського і кількох офіцерів з артилерії.

— Ну, що там? — запитали вони.

— Сьогодні вирушаю в дорогу.

— Куди? Далеко?

— У Чигирин, а звідти далі.

— Тоді ходімо зі мною, — мовив Скшетуський.

І, прийшовши з ним до себе на постій, заходився упрохувати Биховця, щоб той йому цим дорученням поступився.

— Якщо ти друг, — казав він, — проси, чого хочеш: коня турецького, скакуна дам, нічого не пожалію, аби тільки поїхати, бо душа моя у ті краї рветься! Грошей хочеш — будь ласка, тільки поступися. Слави тобі це не принесе, бо до того війна, якщо таки буде, почнеться, а загинути можеш. Знаю також, що Ануся тобі, як і іншим, люба, а поїдеш — її збаламутять.

Цей останній аргумент ліпше, ніж інші, подіяв на пана Биховця, але він іще упирався. Що скаже князь, якщо він погодиться? Чи не заподіє йому чогось лихого? Таке доручення — фавор від князя.

Почувши його сумніви, Скшетуський, як вихор, помчав до князя і попросив пажу негайно про нього доповісти.

За хвилину паж повернувся і повідомив, що князь дозволяє зайти.

У намісника серце в грудях калатало від страху як молот, бо він боявся почути коротке "ні!", після якого не залишалося нічого іншого, як усе облишити.

— Що скажеш? — поцікавився князь, коли намісник зайшов.

Скшетуський кинувся йому до ніг.

— Ясновельможний князю, я прийшов якнайпокірніше благати, щоб ти довірив експедицію на Січ мені. Биховець, може, й поступився б, оскільки він мій приятель, а для мене ця експедиція важить більше за життя, та тільки він боїться, чи не буде ваша ясновельможність за це гніватися на нього.

— Боже праведний! — вигукнув князь. — Та я б нікого іншого, крім тебе, й не послав, але розумів, що ти поїдеш неохоче, недавно повернувшись із такої далекої дороги.

— Ясновельможний князю, хоч би й щодня мене посилали, я завжди libenter у ті краї їздитиму.

Князь довго дивився на нього своїми чорними очима, а потім спитав:

— Що тебе туди так тягне?

Намісник, не витримавши допитливого погляду, знітився, наче й справді був у

чомусь винуватий.

— Бачу, доведеться розповісти правду, — відповів він, — бо від мудрості вашої князівської ясновельможності жодних аргана приховати не можна; от тільки не знаю, чи поставиться ваша князівська ясновельможність співчутливо до того, що я скажу.

І він почав розповідати, як познайомився з донькою князя Василя, як закохався в неї і як би хотів її зараз навідати, а після повернення із Січі забрати її в Лубни, щоб від козацької сваволі й Богунових домагань уберегти. Промовчав він тільки про махінації старої княгині, бо дав їй слово. Натомість він так почав благодіяти князя, аби функції Биховця йому передоручив, що князь сказав:

— Я б тобі й так поїхати дозволив, і людей дав би, та оскільки ти ще й так до ладу придумав свою сердечну прихильність із моїм дорученням поєднати, мені більше нічого не лишається, як дати згоду.

Сказавши це, він плеснув у долоні й наказав пажеві покликати пана Биховця.

На radoшах намісник заходився цілувати князеві руку, а той стиснув йому голову і звелів не турбуватися. Він безмежно любив Скшетуського як розумного жовніра й офіцера, на якого в усьому можна було покластися. До того ж між ними був такий зв'язок, який виникає між підлеглим, котрий усією душею любить начальника, і начальником, котрий це добре відчуває.

Біля князя крутилося чимало придворних, що служили або догоджали заради власної корисливості, але орлиний розум Ієремії добре знав, хто чого вартий. Знав він, що Скшетуський був кришталево чистою людиною, тому й цінував його і за чесність та відданість відборговував вдячністю.

З радістю дізнався він також, що його улюбленець покохав доньку Василя Курцевича, давнього слуги Вишневецьких, пам'ять про якого була князеві тим дорожчою, чим сумнішою.

— Не із невдячності до князя, — мовив він, — не дізнавався я про дівчину, а через те, що опікуни не заглядали до Лубен, та й жодних скарг на них я не отримував, от і гадав, що вони люди поштиві. Але після того, як ти вже зараз мені про княжну розказав, я про неї мов про рідну пам'ятатиму.

Скшетуський, чуючи це, не міг намілуватися добротою свого пана, котрий, здавалося, сам собі дорікав за те, що серед безлічі справ не потурбувався про долю дитини давнього жовніра і дворянина.

Тим часом надійшов пан Биховець.

— Милостивий пане, — звернувся до нього князь, — слово сказане: захочеш — поїдеш, але я прошу тебе, зроби для мене ласку і віддай це доручення Скшетуському. Він має на це свої особливі, слушні підстави, а я для вашої милості щось натомість придумаю.

— Ясновельможний князю, — відповів Биховець, — це висока ласка вашої князівської милості, що, маючи право наказати, ти питаєш моєї волі. І не годен був би я такої ласки, якби не прийняв її із найвдячнішим серцем.

— Тож подякуй приятелеві, — звернувся князь до Скшетуського, — і йди

лаштуватися в дорогу.

Скшетуський заходився гаряче дякувати Биховцеві, а за кілька годин був уже готовий вирушити в дорогу. У Лубнах йому вже давно важко було всидіти, а ця експедиція відповідала всім його планам. Спершу йому слід було побачитися з Геленою, а згодом, щоправда, на тривалий час, із нею розлучитися, хоч саме такий час і потрібен був для того, аби після небувалих дощів дороги стали проїжджими для колісного пересування. Раніше княгиня з Геленою добратися до Лубен і не змогли б, тому Скшетуський мав би або чекати в Лубнах, або перебути в Розлогах, що суперечило домовленості з княгинею і, що найголовніше, викликало б підозріння у Богуна. У повній безпеці від його домагань Гелена могла почуватися тільки в Лубнах, але, оскільки ще довго була змушена залишатися в Розлогах, найліпше було Скшетуському поїхати, а поворотьма під охороною князівського загону забрати її з собою.

Так усе продумавши, намісник квапився з від'їздом і, владнавши справи, узявши в князя листи й інструкції, а гроші на поїздку у скарбничого, задовго до настання темряви пустився в дорогу, узявши з собою Жендзяна і сорок семенів із козацької князівської хоругви.

РОЗДІЛ VII

Це було вже у другій половині березня. Трави буйно пішли рости, зацвіло перекотиполе, степ закипів життям. Уранці намісник, їдучи на чолі своїх людей, ніби плів морем, рухливою хвилею якого була колисана вітром трава. А довкола повно веселості й весняних голосів: криків, щебетання, посвистів, клацання, тріпотіння крил, радісного гудіння комах; степ бринів як ліра, на якій грала рука Господня.

Над головами у вершників яструби, ніби підвішені хрестики, нерухомо стояли в блакиті, клином летіли дикі гуси, пропливали шнури журавлів; а на землі — гони здичавілих табунів: ось летять степові коні, видно, як вони порють грудьми трави, летять, мов буря, і зупиняються як укопані, півколом оточуючи вершників; гриви в них розвіялися, ніздрі роздуті, очі здивовані! Можна подумати: вони ладні розтоптати непроханих гостей. Але ще мить — і вони враз зриваються, і зникають так само швидко, як з'явилися, тільки трави шумлять, тільки квіти миготять! Тупіт стих, знову чути лише пташиний гамір.

Ніби й весело, та є якась журилка у радості цій, гомінливо наче, а порожньо, — гей! — а широко, а просторо! Конем не дістати, думкою теж... Хіба що смуток цей, безлюддя це, степи оці полюбити і засмученою душею кружляти над ними, на їхніх могилах спочивати, голоси їхні слухати й відповідати їм.

Був ранок. Великі краплі блищали на чорнобилі й бур'янах, свіжі подуви вітру підсушували землю, на якій після дощу стояли широкі калюжі, що розлилися озерцями і сяяли на сонці. Загін намісника рухався поволі, бо важко було поспішати, коли коні часом по коліна провалювалися у розмоклу землю. Але намісник не давав їм довго відпочити на могильних буграх — він квапився водночас зустрітися і попрощатися.

Десь опівдні наступного дня, проїхавши шмат лісу, побачив він вітряки Розлогів, розкидані по пагорбах і по ближніх курганах. Серце у нього в грудях загупало, як

молот. Ніхто на нього там не чекає, ніхто не знає, що він приїде: а що скаже вона, коли його побачить? А он, он уже й хати підсусідків, що потопають у молодих вишневих садках; далі розкидане село холопів, а ще далі завиднівся і колодязний журавель на поміщицькому майдані.

Намісник здибив коня і погнав його чвалом, а за ним кинувся супровід — так і летіли вони селом із брязкотом і криками. Тут і там селянин визирне із хати, подивиться, перехреститься: чорти не чорти, татари не татари. Грязюка з-під копит летить так, що не пізнаєш, хто скаче. А вони тим часом доскакали до майдану і зупинилися перед зачиненими ворітьми.

— Гей ви там! Хто живий, відчиняй!

На гомін, стукіт і собачий гавкіт поприбігали із двору люди. Від страху поприпадали вони до воріт, думаючи, що це наїзд.

— Хто такі?

— Відчиняй!

— Князів дома немає.

— Відчиняй же, поганський сину! Ми від князя із Лубен!

Нарешті челядь упізнала Скшетуського.

— А, це ваша милость! Зараз, зараз!

Ворота відчинилися, аж тут і сама княгиня вийшла на ганок і, затуляючи очі долонею, дивилася на прибулих.

Скшетуський зіскочив із коня і, наблизившись до неї, мовив:

— Не впізнаєш мене, добродійко?

— Ох! Це ваша милость, пане наміснику? А я вже подумала, що татарський наїзд. Уклоняюся і прошу до господи.

— Дивуєшся, напевно, милостива пані, — сказав Скшетуський, коли зайшли всередину, — бачачи мене в Розлогах, а я ж слова не порушив. Це сам князь мене в Чигирин і далі посилає. Він звелів мені в Розлогах зупинитися і про ваше здоров'я спитати.

— Я вдячна його ясновельможності, милостивому панові і добродійникові нашому. Чи скоро він думає нас із Розлогів вигнати?

— Він узагалі про це не думає, бо не знає, що треба вас виганяти, а я що сказав, так і буде. Зостанетеся ви в Розлогах, у мене свого добра досить.

Почувши це, княгиня відразу повеселішала і промовила:

— Сідай же, ваша милость, і будь такий радий, як я тобі.

— А князівна здорова? Де вона?

— Я знаю, що ти не до мене приїхав, мій кавалере. Здорова вона, здорова; від цих амурів дівка ще погладшала. Та я тобі її враз покличу, а сама теж накину щось, бо мені соромно так гостей приймати.

На княгині були сукня з полинялого ситцю, кожух і ялові чоботи.

Але цієї миті Гелена, хоч і не покликана, вбігла до світлиці, довідавшись від татарина Чегли, хто приїхав. Ускочивши, засапана й розчервоніла, як вишня, вона ніяк

не могла віддихатися, і тільки очі її сяяли щастям і радістю. Скшетуський кинувся до неї і почав цілувати її в руки, а коли княгиня зумисне вийшла, — і у вуста, бо він був чоловік палкий.

Вона теж не дуже опиралася, відчуваючи, що знемагає від надлишку щастя і радості.

— А я вашої милості й не чекала, — шепотіла вона, мружачи свої гарненькі очі. — Та не цілуй так, бо аж незручно.

— Як же мені не цілувати, — відповів рицар, — коли твої вуста солодші від меду? Я вже думав, що всохну без тебе, та мене сам князь сюди прислав.

— То князь знає?

— Я все йому розповів. А він іще й радий був, згадавши князя Василя. Гей, чи не напоїла ти мене чим, дівчино, що я вже й світу без тебе не бачу!

— Ласка це Божа — ось засліплення твоє.

— А пам'ятаєш те знамення, яке раріг нам учинив, коли руки наші з'єднав? Мабуть, так судилося.

— Пам'ятаю...

— Коли я в Лубнах від журби на Солоницю ходив, ти мені як жива являлася, а руку простягну — зникаєш. Але більше ти від мене нікуди не дінешся, і ніщо вже нам більше, я так гадаю, на заваді не стане.

— А якщо й стане, то не з моєї волі.

— Скажи ж мені ще раз, чи любий я тобі?

Гелена опустила очі, але відповіла поважно й виразно:

— Як ніхто інший у світі.

— Коли б навіть мене золотом і почестями осипали, я волів би почути ці слова, бо відчуваю, що ти правду кажеш, хоч сам не знаю, чим зумів завоювати твою прихильність.

— Ти мене пожалів, пригорнув, оступився за мене і такі слова мені казав, яких я досі ніколи не чула.

Гелена від зворушення замовкла, а поручик знову почав цілувати її руки.

— Панею мені будеш, не дружиною, — сказав він.

Якусь мить вони мовчали, тільки він очей із неї не зводив, прагнучи винагородити себе за довгу розлуку. Дівчина здалася йому ще вродливішою, ніж досі. У цій тьмяній світлиці, у грі сонячних променів, що розбивалися на веселки у скляних шибках вітражу, вона схожа була на картини пречистих дів у темних костьольних каплицях. Але водночас вона випромінювала стільки тепла й життєвості, стільки розкішної жіночності й чарів було в її обличчі й усій постаті, що можна було втратити голову, до нестями закохатися і кохати вічно.

— Від твоєї вроди я, здається, осліпну, — мовив намісник.

Білі зубки князівни весело блиснули в усмішці.

— Панна Анна Борзобогата, либонь, від мене у сто разів краща!

— Їй до тебе, як оцій олов'яній мисці до місяця.

— А мені його милость Жендзян зовсім інше казав.

— Його милості Жендзяну треба по губах дати. Що мені та панна! Нехай інші бджоли з тієї квітки мед беруть, а їх там чимало.

Подальшу розмову перебив прихід старого Чегли, котрий прийшов привітати намісника. Він мав його вже за свого майбутнього пана, тож уклонявся аж від порога, за східним звичаєм віддаючи шану.

— Ну, старий Чегли, візьму з панянкою й тебе. Ти їй теж служи до смерті.

— Недовго їй чекати, ваша милость. Та скільки жити, стільки й служити. Бог єдиний!

— Десь через місяць, як із Січі повернуся, рушимо до Лубен, — сказав намісник, звертаючись до Гелени. — А там ксьондз Муховецький із епитрахиллю чекає.

Гелена злякалася.

— Так ти на Січ їдеш?

— Князь із листами послав. Але ти не бійся. Особа посла і у поганинів недоторканна. Я тебе з княгинею хоч зараз відправив би до Лубен, але дороги страшні. Сам переконався — навіть верхи не дуже проїдеш.

— А в Розлогах довго пробудеш?

— Ще сьогодні ввечері на Чигирин рушимо. Раніше попрощаюся, раніше привітаюся. Така вже княжа служба: не мій час, не моя воля.

— Прошу до столу, якщо намилувалися й наворкувалися, — сказала, заходячи, княгиня. — Ого-го! Щоки в дівчини аж пашать, либонь, не марнував ти часу, пане кавалере! Та що це я, так же воно і має бути.

Сказавши це, вона лагідно поплескала Гелену по плечу, і всі пішли обідати. Княгиня була в чудовому настрої. За Богуном вона давно вже віджурилася, а зараз, дякуючи щедрості намісника, усе складалося так, що Розлоги "cum bogis, lasis, graniciebus e colonis" вона могла уже вважати своїми і своїх синів.

А багатства це були чималі.

Намісник розпитував про князів, чи скоро повернуться.

— Із дня на день чекаю. Спочатку вони гнівалися на вашу милость, але потім, зваживши твої вчинки, дуже як майбутнього родича полюбили, бо, мовляв, такого славного кавалера важко вже за сьогоднішніх м'яких часів знайти.

Пообідавши, намісник із Геленою пішли у вишневий сад, що тягся за майданом аж до рову. Сад, наче снігом, був осипаний раннім цвітом, за садом чорніла діброва, у якій кувала зозуля.

— Хай нам щастя наворожить, — мовив пан Скшетуський. — Але треба в неї спитати.

І, повернувшись до діброви, запитав:

— Зозуле-небого, скільки років нам з оцією панною в парі жити?

Зозуля почала кувати. Налічила п'ятдесят із гаком.

— Дай же, щоб було так, Боже!

— Зозулі завжди правду кажуть, — зауважила Гелена.

— А як так, то я іще спитаю! — розохотився намісник.

І спитав:

— Зозуле-небого, а скільки у нас хлопчиків буде?

Зозуля, як на замовлення, одразу ж відповіла і накувала ні більше ні менше як дванадцять.

Пан Скшетуський не знав, що утнути на радощах.

— От старостою стану, далебі! Чула, мила панно? Га?

— Нічого я не чула, — відповіла червона, мов вишня, Гелена. — Навіть не знаю, про що питає.

— То, може, повторити?

— І цього не треба.

У таких розмовах і забавах, мов сон, промайнув їхній день. Увечері після ніжного й довгого прощання намісник рушив на Чигирин.

РОЗДІЛ VIII

У Чигирині пан Скшетуський застав старого Зацвіліховського дуже схвильованим і стривоженим; той із нетерпінням виглядав князівського посланця, бо із Січі доходили дедалі загрозливіші вісті. Уже не викликало сумнівів, що Хмельницький готується зі зброєю в руках помститися за свої кривди і повернути давні козацькі привілеї. Зацвіліховському стало про нього відомо, що він побував у Криму в хана і просив татарської підмоги, якої з дня на день очікував на Січі. Отже, все свідчило про те, що готувалася велика від Низу до Речі Посполитої виправа, яка за татарської підмоги могла стати фатальною.

Гроза відчувалася дедалі ближче, виразніше, страшніше. Вже не глуха, незрозуміла тривога розповзалася Україною, а звичайнісінька впевненість у неминучій різні й війні.

Великий гетьман, котрий спершу не дуже цим переймався, зараз підтяг свої війська до Черкас; висунуті вперед форпости коронних військ діставали аж до Чигирини, а це було найголовніше, щоб затримувати збіглих, бо городові козаки й простолюди почали масово втікати на Січ. Шляхта скупчувалася в містах. Подейкували, що у південних воеводствах мають оголосити набір у народне ополчення. Дехто, не чекаючи звичного у таких випадках королівського заклику, одіславши дружин і дітей у замки, вирушав до Черкас.

Нещасна Україна розділилася на дві половини: одна поспішала на Січ, друга — в коронне військо; одна була за тодішній порядок, друга — за дику волю; одна прагнула зберегти те, що віками наживалося працею, друга хотіла в неї це добро відібрати. Невдовзі обом судилося забруднити братські руки кров'ю власного тіла. Жахливий конфлікт, перш ніж прибрати релігійні гасла, що були зовсім чужі для Низу, затівався як війна соціальна.

Та хоч чорні хмари заступили українське видноколо, хоч від них падала зловісна тінь, хоч усередині в них клекотіло й гуркотіло, а удари грому перекочувалися з кінця в кінець, люди ще не усвідомлювали, яка нечувана насувається гроза. Можливо, не

усвідомлював цього і сам Хмельницький, котрий тим часом надсилав краківському воєводі, козацькому комісарові й коронному хорунжому листи, сповнені скарг і ремствувань, а заодно й присягань у вірності Владиславові Четвертому і Речі Посполитій. Хотів він виграти час чи припускав, що якийсь договір іще може покласти кінець конфлікту, — кожен думав по-своєму, і тільки дві особи ні на мить не тішили себе щодо цього надією.

Особами цими були Зацвіліховський і старий Барабаш.

Старий полковник теж одержав від Хмельницького листа. Був він глумливим, погрозливим і сповненим образ.

"Ми починаємо з усім Військом Запорозьким, — писав Хмельницький, — ревно просити і благати, щоб усе гаразд було із тими привілеями, які ваша милість у себе ховав. А позаяк ховав ти їх задля власної користі й наживи, то все Військо Запорозьке вважає тебе гідним полковникувати над вівцями або свиньми, але не над людьми. А я прошу вибачення у вашої милості, якщо чимось не догодив в убогій господі моїй у Чигирині на святого Миколая і що поїхав на Запорожжя, не сповістивши і не попрощавшись".

— Ви тільки погляньте, добродії мої, — звернувся до Зацвіліховського і Скшетуського Барабаш, — як він із мене знущається, а це ж я його навчав військової справи і майже за батька йому був!

— Отже, він з усім Військом Запорозьким привілеїв домагатиметься, — мовив Зацвіліховський. — І війна, просто кажучи, буде громадянська, з усіх воєн найстрашніша.

А Скшетуський на це:

— Бачу, квапитися мені треба; дайте ж мені, добродії, листи до тих, із ким мені по приїзді слід зв'язатися.

— До кошового отамана у тебе є, ваша милість?

— Є від самого князя.

— Тоді я дам тобі до одного курінного, а його милість Барабаш має там родича, теж Барабаша; від них про все й довідаєшся. От тільки чи не запізнилися ми з такою експедицією? Князь хоче знати, що там насправді діється? Відповідь коротка: лихе діється! Він хоче знати, що робити? Порада коротка: зібрати якнайбільше війська і з гетьманами з'єднатися.

— То пошліть до князя гінця з відповіддю й порадою, — сказав пан Скшетуський. — А я мушу їхати, бо мені наказано, і князівського рішення змінити не можу.

— А чи знаєш ти, ваша милість, що це страшенно небезпечна поїздка? — спитав Зацвіліховський. — Народ уже такий збурений, що вгамувати його важко. Якби не було близько коронного війська, чернь і на нас би накинулася. А що ж тоді там? Ти ніби драконові в пащу лізеш.

— Ваша милість хорунжий! Йона не в пащі, а в череві кита був, але з Божою поміччю живий лишився.

— Тоді їдь. Відвагу твою хвалю. До Кодака, ваша милість, доїдеш безпечно, а там

роздивишся, як діяти далі. Гродзицький — жовнір бувалий, він тобі порадить якнайкраще. А до князя я сам, напевно, вирушу; якщо вже мені битися на схилі літ, то краще під його рукою, ніж під чиєюсь іншою. А тим часом байдак або дубас для вашої милості приготую і гребців дам, які тебе до Кодака завезуть.

Скшетуський вийшов і попрямував просто до себе на квартиру, на базарний майдан до князевого будинку, щоб зробити останні приготування до від'їзду. Попри небезпеки цієї подорожі, про які йому говорив Зацвіліховський, намісник думав про неї не без певного задоволення. Майже на всій довжині, аж до Низу, він мав побачити Дніпро, пороги; а землі ці були для тодішнього рицарства якимись зачарованими, таємничими, куди тяглася всяка жива душа, спрагла до пригод. Багато хто, проживши все життя в Україні, не міг похвалитися, що бачив Січ, хіба що схотів би записатися до братства, а охочих зробити це з-поміж шляхти було й зовсім мало. Часи Самека Зборовського минули назавжди.

Розбрат між Січчю і Річчю Посполитою, що почався за Наливайка і Павлюка, не тільки не припинився, а дедалі більше поглиблювався, і приплив на Січ шляхетного люду польського і українського, що ні мовою, ні вірою не різнився від низових, значно зменшився. У таких, як Булиги-Курцевичі, знаходилося не багато наслідувачів; узагалі на Низ до братства гнали тепер шляхту тільки нещастя, безвихідь, одне слово, гріхи, яких спокутувати не можна.

Тому-то якась таємниця, непрозора, як дніпровська імла, оточувала драпіжну низову республіку. Про неї розповідали дива, і панові Скшетуському кортіло побачити їх на власні очі.

У те, що звідти не повернеться, він, правду кажучи, не вірив. Посол є посол, особливо від князя Ієремії.

Роздумуючи собі, він дивився з вікна своєї квартири на базарний майдан. Так минула година-друга, коли це враз Скшетуському здалося, що він бачить дві знайомі постаті, які прямують у Дзвонецький Кут, де була крамниця волоха Допула.

Намісник придивився уважніше. Це були пан Заглоба із Богуном.

Вони йшли, тримаючись попідруч, і невдовзі зникли в темних дверях, над якими стриміла мітла, що означала шинок і винарню.

Намісника здивувало і перебування Богуна в Чигирині, і приятелювання його з паном Заглобою.

— Жендзяне! До мене! — покликав він пахолка.

Той з'явився у дверях сусідньої кімнати.

— Слухай-но, Жендзяне: підеш он у ту винарню, над дверима якої стримить мітла. Знайдеш там товстого шляхтича з діркою в лобі і скажеш, що його хоче бачити один чоловік, котрий має до нього пильну справу. А якщо спитає, хто, не кажи.

Жендзян майнув, і через деякий час намісник побачив, як він повертається з паном Заглобою.

— Вітаю тебе, ваша милість! — мовив Скшетуський, коли шляхтич з'явився в дверях кімнати. — Чи впізнаєш ти мене?

— Чи впізнаю? А щоб мене татари на лій перетопили і свічок із нього у мечетях наставили, якщо не впізнаю! Це ти, ваша милість, кілька місяців тому Чаплинським двері у Допула відчиняв, що мені особливо до смаку припало, бо я одного разу із в'язниці в Стамбулі звільнився в такий же спосіб. А що поробляє пан Бурлака герба Зірвиштанько разом зі своєю цнотою і мечем? Чи й досі йому на голову сідають горобці, думаючи, що то всохле дерево?

— Пан Підбип'ята здоровий і просив кланятися вашій милості.

— Він вельми багатий шляхтич, але страшенно дурний. Якщо він зітне такі три голови, як його власна, то йому зарахується тільки півтори, бо посіче він трьох недоумків. Тьху! Ну й спекота, хоч надворі лише березень! Аж язика в роті не повернеш.

— У мене є чудовий мед, може, ваша милість, чарочку хильнеш?

— Дурень відмовляється, коли розумний частує. Мені саме фельдшер мед пити прописав, щоб меланхолію від голови відтягло. Тяжкі часи для шляхти настають: *dies irae e calamitatis*. Чаплинський зі страху перепудився, до Допула не ходить, бо там старшина козацька п'є. Я один мужньо протистою небезпекам, складаючи тим полковникам компанію, хоч їхнє полковникування дьогтем смердить. Добрий мед! І справді чудовий. Звідкіля це він у тебе, ваша милість?

— Із Лубен. То, кажеш, тут багато козацької старшини?

— Кого тут тільки нема! Федір Якубович тут, старий Філон Дедяла тут, Данило Нечай тут, а з ними любимчик їхній, Богун, котрий мені приятелем став відтоді, як я перепив його і пообіцяв усиновити. Усі вони тепер у Чигирині смердять і дивляться, в який бік податися, бо не сміють поки що відкрито за Хмельницьким піти. А якщо не підуть, то буде моя заслуга.

— Чому?

— Бо, п'ючи з ними, я їх на бік Речі Посполитої перетягую і вірними вмовляю бути. Якщо король не зробить мене старостою, то знай, ваша милість, що нема справедливості й віддяки у цій Речі Посполитій і ліпше курей на яйця саджати, ніж головою важити *pro publico bono*.

— Ліпше, ваша милість, важити, б'ючись із ними. Але здається мені, що ти тільки гроші марно викидаєш на частування, бо в такий спосіб їх на наш бік не перетягнеш.

— Я гроші викидаю? За кого ти, ваша милість, мене маєш? Чи не досить, що я фамільярничаю з хамами, то ще за них платити? Це фавор, я вважаю, що дозволяю їм за себе платити.

— А Богун що тут поробляє?

— Він? Нашорошує вуха, щоб, як і інші, почути щось про Січ. Задля цього сюди й прибув. Це улюбленець усіх козаків. Усі з ним, як мавпочки, заграють, бо переконані, що переяславський полк за ним, а не за Лободою піде. А хто, скажімо, може знати, до кого реєстрові Кричевського пристануть? Богун брат низовим, як треба йти на турків чи татар, але зараз він дуже обережний, бо мені під чаркою зізнався, що закоханий у шляхтянку і хоче з нею одружитися. Ось чому йому ні до чого перед одруженням із

холопами брататися, ось чому він прагне, щоб я його усиновив і до герба допустив... Ох і славний же в тебе мед, ваша милость!

— Налий собі, ваша милость, іще.

— Наллю, наллю. Не в шинках такий мед продають.

— А чи не питав ти, добродію, як звати ту шляхтянку, з якою Богун одружитися зібрався?

— А навіщо мені, мосьпане, її ім'я? Знаю тільки, що як вона Богунові роги наставить, то зватиметься пані оленихою.

Намісник раптом відчув велику охоту дати панові Заглобі у вухо, але той, нічого не помітивши, вів далі:

— Замолоду я був хлопець хоч куди. Розказав би я вашій милості, за що муки в Галаті прийняв! Бачиш оцю дірку у мене в лобі? Досить буде, коли скажу, що мені її євнухи в сералі тамтешнього паші пробили.

— А ти ж казав, що куля розбійницька!

— Казав? І правду казав! Кожен турчин — розбійник. Господь Бог не дасть збрехати.

Подальшу розмову перебив прихід Зацвіліховського.

— Ну, добродію наміснику, — мовив старий хорунжий, — байдаки готові, гребці у тебе люди надійні, рушай же з Богом хоч зараз. А ось і листи.

— Тоді я накажу людям іти на берег.

— А далеко ти, ваша милость, зібрався? — запитав пан Заглоба.

— У Кодак.

— Гаряче тобі там буде.

Але намісник цих слів уже не чув, бо вийшов із кімнати на подвір'я, де при конях стояли семени, вже майже готові в дорогу.

— На коней і до берега! — скомандував пан Скшетуський. — Коней перевести у човни й чекати на мене!

Тим часом у кімнаті старий хорунжий сказав Заглобі:

— Чув я, що ти, ваша милость, із полковниками козацькими злигався і пиячиш із ними.

— Pro publico bono, добродію хорунжий.

— Бистрий маєш розум, ваша милость, і його в тебе, здається, більше, ніж сорому. Хочеш козаків in rosulis прихилити до себе, щоб, коли переможуть, друзями тобі були.

— Ну то й що! Мучеником турецьким будучи, ще й козацьким стати не хочу, і нема в цьому нічого дивного, бо двома грибами можна найсмачніший борщ зіпсувати. А щодо сорому, то я нікого не запрошую, щоб пив його зі мною — сам вип'ю, і, дасть Бог, він мені не гірше від цього меду смакуватиме. Заслуга, як олія, нагору спливе.

Цієї миті повернувся Скшетуський.

— Люди вже рушають, — сказав він.

Зацвіліховський наповнив чарки.

— За щасливу подорож!

— І щасливе повернення! — додав пан Заглоба.

— Пливти вам буде легко, вода висока.

— Сідайте ж, милостиві панове, доп'ємо. Невелике барильце.

Вони посідали й розлили мед.

— Цікавий край побачиш, ваша милость, — мовив Зацвіліховський. — Поклонися від мене у Кодаку панові Гродзицькому! От жовнір так жовнір! На краю світу сидить, далеко від гетьманського ока, а порядок у нього такий, що дай Боже, аби в усій Речі Посполитій такий був. Я добре знаю Кодак і пороги. Колись туди частіше їздили, і на душі сумно стає, як подумаєш, що усе це вже минуло, а тепер...

Тут хорунжий підпер сиву голову рукою і глибоко задумався. Стало тихо, чути було тільки кінський тупіт у воротах — це решта людей пана Скшетуського виїжджала на берег до байдаків.

— Боже мій! — мовив, прокинувшись від задуми Зацвіліховський. — І все-таки раніше, хоч чвари і не вщухали, краще було. От як сьогодні пам'ятаю, під Хотином, двадцять сім років тому! Коли гусари під командою Любомирського в атаку на яничар ішли, то молодці у своєму окопі шапки підкидали і кричали: "Пускай, батьку, з ляхами вмирати!" А сьогодні що? Сьогодні Низ, якому належить бути форпостом християнства, пускає татар у межі Речі Посполитої, щоб напасти на них, коли вони вертатимуться зі здобиччю. Або ще гірше: Хмельницький навіть єднається з татарами, аби разом із ними християн убивати...

— Тож вип'ємо з горя! — перебив Заглоба. — Ох і мед!

— Дай же, Боже, чимскорше вмерти, щоб війни громадянської не бачити, — мовив далі старий хорунжий. — Спільні гріхи треба кров'ю змивати, але не буде це кров спокути, бо брат брата вбиватиме. Хто на Низу? Русини. А хто у війську князя Яреми? Хто у шляхетських загонах? Русини. А хіба мало їх у коронному таборі? А я сам хто такий? Ох, нещасна Україно! Кримські поганці накинуть тобі ланцюг на шию, і на турецьких галерах веслуватимеш!

— Та не побивайся ти так, добродію хорунжий, — озвався пан Скшетуський, — бо ми, здається, скоро заплачемо. Може, ще і в наше віконце засяє сонце!

Але сонце саме заходило, і його останні промені відсвічували червоним блиском на білій голові хорунжого.

У місті дзвонили до вечерні й до похвальної.

Вони вийшли. Пан Скшетуський попрямував до костьолу, пан Зацвіліховський до церкви, а пан Заглоба до Допула у Дзвонецький Кут.

Уже смеркло, коли вони знову зішлись біля пристані на березі Тясмину. Люди пана Скшетуського уже сиділи в байдаках. Веслярі ще носили спорядження. Холодний вітер дув від гирла, яке було неподалік, до Дніпра, і ніч обіцяла бути не дуже погожою. При світлі вогню, що палав на березі, вода в річці криваво виблискувала і, здавалося, з неймовірною швидкістю спливала кудись у невідому темряву.

— Ну, щасливої дороги! — мовив хорунжий, сердечно стискаючи юнакові руку. — Будь, ваша милость, пильний!

— Не турбуйтеся. Дасть Бог, скоро побачимось.

— Тільки вже, мабуть, у Лубнах або у князівському таборі.

— Так ти, ваша милость, остаточно до князя зібрався?

Зацвіліховський підняв руки вгору:

— А що ж мені лишається? Війна так війна!

— Зоставайся ж у доброму здоров'ї, добродію хорунжий.

— Хай тебе Бог береже!

— Viva vaelegue! — кричав Заглоба. — А якщо тебе, ваша милость, вода донесе аж до Стамбула, уклонися султанові. Якщо ж ні, то нехай йому хрін!.. Ох і добрячий був мед!.. Брр! Як тут холодно!

— До побачення!

— До зустрічі!

— Хай Бог допомагає!

Зарипіли весла, вдарили об воду, і байдаки попливли. Вогонь, що горів на березі, почав швидко віддалятися. Довгенько ще бачив Скшетуський старечу постать хорунжого, освітлену полум'ям багаття, і враз якась незрозуміла туга стиснула йому груди. Несе його вода, несе, але відносить від доброзичливих сердець, від коханої, від рідних місць, несе невблаганно, як доля, але у краї дикі, у темінь...

Із гирла Тясмину байдаки випливали у Дніпро.

Вітер свистів, весла плюскотіли одноманітно і сумно. Веслярі почали співати:

Ой, то не пили пилили,

Не тумани уставали.

Скшетуський загорнувся у бурку і влігся на постіль, яку вимостили йому жовніри. Він почав думати про Гелену, про те, що вона досі не в Лубнах, що Богун залишився, а він од'їздить. Побоювання, недобрі передчуття, турботи обсіли його, як круки. Він спробував боротися з ними, але стомився, думки його почали плутатися, змішалися якось дивно з посвистом вітру, з плюскотом весел, із піснями рибалок — і він заснув.

РОЗДІЛ ІХ

Наступного дня Скшетуський прокинувся свіжий, здоровий і повеселілий.

Погода стояла чудова. Широко розлита вода бралася легенькими брижами від легкого і теплового подуву вітру.

Береги були в тумані й зливалися з поверхнею вод в одну безмежну рівнину. Жендзян, прокинувшись і протерши очі, аж злякався. Він глянув здивованими очима довкола і, не побачивши ніде берега, сказав:

— Боже милий! Мій добродію, ми що, вже морем пливемо?..

— Це така річка широка, не море, — відповів Скшетуський, — а береги побачиш, як туман спаде.

— Я гадаю, що невдовзі нам і в Туреччину мандрувати доведеться.

— І помандруємо, якщо накажуть. А поглянь лишень: ми не самі пливемо...

Довкола, скільки сягало око, видно було кільканадцять байдаків, дубасів, або тумбасів, і вузьких чорних козацьких човнів, обшитих ситником, які в ужитку називали

чайками. Одні з цих суденечь пливли за течією, їх вона несла дуже швидко, інші працююто пнулися вгору по річці з допомогою весел і вітрил. Одні везли у прибережні міста рибу, віск, сіль і сушені вишні, інші поверталися із населених околиць, навантажені запасами харчів для Кодака і товарами, які охоче купували на Крамному базарі в Січі. Дніпровські береги від гирла Псла були вже зовсім пустельні, лише де-не-де на них білили козацькі зимівники. Річка була ніби великим битим шляхом, що сполучав Січ із рештою світу, тому й рух на ній був такий значний, особливо коли прибутна вода полегшувала судноплавство і коли навіть пороги, окрім Ненаситця, суднам, що йшли вниз по річці, можна було подолати.

Намісник із цікавістю придивлявся до цього річкового життя, а тим часом байдаки його швидко наближалися до Кодака. Туман розвіявся, і стало добре видно береги. Над головами мандрівців літали хмари водних птахів: пеліканів, диких гусей, журавлів, качок і чайок, лежнів і мартинів; у прибережних очеретах стояв такий гвалт, таке вирування води і шум крил, що, здавалося, там відбуваються пташині сейми або битви.

За Кременчугом береги ставали нижчими і відкритішими.

— Погляньте-но, добродію! — зненацька вигукнув Жендзян, — ніби сонце пече, а в полях лежить сніг.

Скшетуський глянув. І справді, скільки сягало око, якийся білий покрив блищав у променях сонця обабіч річки.

— Гей, старший! А що це там біліє? — спитав намісник.

— Вишні, пане! — відповів старший.

Він казав правду. Вишневі ліси, що склалися з карликових дерев, густо вкривали обидва береги за гирлом Псла. Плоди їхні, солодкі й великі, були восени поживою для птахів, звірів і людей, що заблукали в цій глушині, а також були предметом торгівлі, який возили байдаками аж до Києва і далі. Зараз ліси потопали у цвіту. Коли наблизилися до берега, щоб дати веслярам перепочити, намісник із Жендзяном висадилися, бажаючи ближче розгледіти ці зарості. Їх огорнув такий п'янкий аромат, що вони ледве дихали. Безліч пелюсток уже лежала на землі. Подекуди деревця утворювали непрохідні хащі. Поміж вишнями буйно ріс і дикий карликовий мигдаль, укритий рожевим цвітом, що пахнув іще сильніше.

Мільйони джмелів, бджіл і барвистих метеликів кружляли над цим строкатим морем квітів, кінця-краю якому не було видно.

— Дива це, пане, дива! — захоплювався Жендзян. — І чому тут люди не живуть? Звірив тут теж, я бачу, вдосталь.

Поміж вишневими кущами шугали зайці — русаки й біляки, а також численні табунці великих голубоногих перепілок. Кілька з них Жендзян підстрелив зі штуцера, але був дуже розчарований, коли згодом від старшого дізнався, що м'ясо їхнє отруйне.

На м'якій землі видно було сліди оленів і сайгаків, а здалеку долинали звуки, схожі на рохкання диких свиней.

Мандрівці, надивившись і відпочивши, рушили далі. Береги то вищали, то ставали плоскими, відкриваючи вид на розкішні діброви, ліси, урочища, могили і широкі степи.

Околиці здавалися такими чудовими, що Скшетуський мимоволі ставив собі Жендзянове запитання: чому тут люди не живуть? Але для цього треба було, щоб ще один Ієремія Вишневецький узяв під свою опіку цю пустелю, впорядкував її і захищав від нападів татар і низових. Подекуди річка утворювала рукава, закрути, заливала яри, спіненою хвилею біла у прибережні скелі й заповнювала в них водою темні печери. У таких печерах і закрутах козаки влаштовували тайники і схованки. Гирла річок, порослі густим ситником і очеретом, аж кишіли усіляким птаством; одне слово, світ дикий, місцями урвистий, місцями низовинний, безлюдний і таємничий відкрився перед очима наших мандрівників.

Плавання ставало надокучливим, бо через тепло з'являлися рої кусючих комарів і всяких не відомих у сухому степу інсектів; деякі з них були завтовшки як палець, і після їхнього укусу кров цебеніла цівкою.

Увечері прибули до острова Романівка, вогні якого завиднілися ще здалеку, і зупинилися там переночувати. У рибалок, котрі прибігли подивитися на загін намісника, сорочки, обличчя і руки були густо змащені дьогтем для захисту від укусів. Були це люди грубих звичаїв і дикі; весною вони з'їжджалися сюди гуртом ловити і в'ялити рибу, яку потім розвозили у Чигирин, Черкаси, Переяслав і Київ. Ремесло в них було важке, але вигідне через безліч риби, яка влітку ставала навіть бідною для цих місць, здихаючи від браку води в рукавах і так званих тихих закутках, заражаючи гниттям повітря.

Від рибалок намісник довідався, що всі низові, котрі тут рибалили, вже кілька днів як покинули острів і на поклик кошового отамана подалися на Низ.

Щоночі з острова було видно багаття, які розпалювали в степу ті, хто квапився на Січ. Рибалки знали, що готується похід "на ляхів", і вони зовсім не приховували цього від намісника.

Пан Скшетуський подумав, що його експедиція, мабуть, справді-таки спізнилася, і може, перш ніж він дістанеться до Січі, полки молодців рушать на північ. Але йому було наказано їхати, і він, як справжній жовнір, вирішив не розмірковувати, а потрапити хай навіть у серце запорозького стану.

Наступного дня вранці вирушили далі. Проминули мальовничий Таренський Ріг, Суху Гору і Кінський Острог, відомий своїми багниськами і безліччю гаддя, які його непридатним для проживання робили. Тут уже все — і дикість околиці, і бистріша течія — свідчило про близькість порогів. Нарешті на обрії завиднілася Кодацька вежа — першу частину подорожі було закінчено.

Проте того вечора намісник у замок не потрапив, бо пан Гродзицький запровадив такий порядок, що після того, як перед заходом сонця було оголошено пароль, із замку нікого не випускали і в замок нікого не впускали; якби навіть приїхав сам король, йому довелося б ночувати у Слобідці, що стояла під мурами фортеці.

Саме так учинив і намісник. Нічліг був не вельми зручний, бо хати у Слобідці, яких налічувалося близько шістдесяти, збудовані із глини, були такі тісні, що в деякі доводилося влазити рачки. Інших будувати не варто було: фортеця при кожному

татарському набігу спалювала їх дотла, щоб не служили для нападників прикриттям і не створювали безпечних підступів до валів. Жили у цій Слобідці люди "захожі", тобто прибули з Польщі, України, Криму і Волощини. Одновірців тут майже не було, але про це ніхто не питав. Землі тут не обробляли через небезпеку від Орди, харчувалися рибою і хлібом, привезеним з України, пили просяну паленку, а займалися ремеслами, за які їх у замку дуже поцінювали.

Намісник майже не стулив очей через неймовірний сморід кінських шкур, із яких у Слобідці виготовляли ремені. На світанку наступного дня, тільки-но продзвонили і просурмили пробудження, він повідомив у замок, що прибув князівський посол і просить його прийняти. Гродзицький, в якого ще був свіжий у пам'яті візит князя, сам вийшов його зустріти. Це був чоловік років на п'ятдесят, одноокий, як циклоп, і похмурий, бо, сидячи в глушині на краю світу і не бачачи людей, здичавів, а маючи безмежну владу, став поважним і суворим. Обличчя в нього було повісплене, а також прикрашене шабельними шрамами і відмітинами од татарських стріл, що білили на темній шкірі. Проте жовнір це був відданий, чуйний, як журавель, і очей із татар і козаків не спускав. Пив він тільки воду, спав не більш як сім годин на добу, часто зриваючись уночі перевірити, чи добре пильнує вали сторожа, і за найменше недбальство карав винних на смерть. До козаків поблажливий, хоч і грізний, він зажив їхньої поваги. Коли взимку на Січі був голод, він допомагав хлібом.

Це був русин покрою тих, котрі свого часу із Пшецлавом Ланцкоронським і Самеком Зборовським у степи ходили.

— Так ти, ваша милість, на Січ їдеш? — спитав він Скшетуського, перед тим провівши його до замку й гостинно почастивавши.

— На Січ. Які, добродію коменданте, у тебе звідти новини?

— Війна! Кошовий отаман з усіх лугів, річок і островів козаків стягає. З України втікачі йдуть, котрим я заважаю, як можу. Війська там уже зібралось тисяч із тридцять або й більше. Коли вони в Україну рушать, коли до них городові козаки із черню пристануть, буде їх сто тисяч.

— А Хмельницький?

— Не сьогодні-завтра із Криму з татарами має прибути. Може, вже й прибув. Правду кажучи, даремно ти, ваша милість, на Січ хочеш їхати, бо невдовзі тут їх дочекаєшся. Кодака вони не минуть і в тилу його не залишать, це напевно.

— А ти відіб'єшся, ваша милість?

Гродзицький понуро глянув на намісника і сказав чітко й спокійно:

— А я не відіб'юся...

— Як це?

— Бо пороху не маю. Майже двадцять човнів погнав, щоб мені хоч трохи прислали, — і не шлють. Не знаю, чи перехопили гінців, чи у самих там немає... Знаю тільки, що досі не прислали. А запасу в мене на два тижні, не більше. Якби мав удосталь, я б радше Кодак і себе в повітря висадив, але козацька нога сюди б не ступила. Наказано мені тут сидіти — сиджу, наказано бути на сторожі — я на сторожі, наказано зуби

вищиряти — я вищиряю, а якщо загинути доведеться — раз мати родила — і це зможу.

— А сам ти, ваша милість, не зумієш пороху зробити?

— Уже два місяці запорожці селітри до мене не пропускають, яку з Чорного моря везти треба. Отаке-то! Що ж, загину!

— Нам у вас, старих жовнірів, учитися треба. А якби тобі самому, ваша милість, по порох рушити?

— Мосьпане, я Кодака залишити не можу і не залишу; тут було моє життя, тут і смерть моя буде. Ти теж, добродію, не думай, що на бенкети і розкішні прийоми їдеш, які зазвичай послам улаштовують, або що тебе там недоторканність посольська вбереже. Вони там навіть своїх отаманів мордують, і відтоді, як я тут, не пам'ятаю, щоб хтось із них своєю смертю помер. Загинеш і ти.

Скшетуський мовчав.

— Бачу я, що дух у твоїй милості гасне. То ліпше не їдь.

— Милостивий пане коменданте, — з гнівом відповів намісник. — Придумай щось краще, аби мене злякати, бо те, що ти кажеш, я вже чув разів із десять, а якщо ти мені радиш не їхати, то я бачу, сам ти на моєму місці не поїхав би; а тепер подумай, пороху тобі тільки чи ще й відваги для оборони Кодака бракує.

Гродзицький замість розгніватися глянув на намісника веселіше.

— Зубатий щупак! — пробурмотів він по-русинському. — Даруй мені, ваша милість. Із відповіді твоєї я бачу, що не даси ти скривдити dignitatem князівської і честі шляхетської. Тож дам я тобі пару чайок, бо на байдаках порогів не здолаєш.

— Про це я теж прибув попросити вашу милість.

— Біля Ненаситця накажеш тягти їх сушею, бо хоч вода й висока, але там ніколи пропливти не можна. Хіба що якийсь маленький човник проскочить. А коли вже будеш на низькій воді, пильнуй, аби тебе не застали зненацька, і пам'ятай, що залізо й свинець красномовніші від слів. Там цінують тільки сміливих людей. Чайки назавтра будуть готові, я лиш накажу на кожную друге стерно поставити, бо одного на порогах мало.

Сказавши це, Гродзицький вивів намісника надвір, щоб показати йому замок і порядки в ньому. Всюди панували зразковий лад і дисципліна. Вартові вдень і вночі, стоячи густо один до одного, чатували на валах, які полонені татари безперестану зміцнювали й підправляли.

— Щороку на лікоть вали підсипаю, — мовив Гродзицький, — і вони вже такі високі, що якби я мав удосталь пороху, мені й сто тисяч нічого б не заподіяли. Але без стрільби я не відіб'юся, якщо на штурм підуть.

Фортеця й справді була нездоланна, бо, крім гармат, її захищали дніпровські кручі й неприступні скелі, які вертикально заглиблювалися у воду; їй не потрібен був навіть великий гарнізон. У замку й налічувалося не більш як шістьсот осіб, але зате вояків відбірних, озброєних мушкетами і самопалами. Дніпро, протікаючи в цьому місці стиснутим руслом, був такий вузький, що випущена з валу стріла перелітала далеко на другий берег. Замкові гармати панували над обома берегами і над усією околицею.

Крім того, за півмилі від замку стояла висока вежа, з якої на вісім миль довкола було видно, а в ній знаходилася сотня жовнірів, котрих пан Гродзицький щодня навідував. Саме вони, помітивши когось в окрузі, негайно сповіщали про це в замок, і тоді у фортеці били у дзвони, а весь гарнізон ставав до бою.

— І тижня не минає, — говорив пан Гродзицький, — щоб не було тривоги, бо татари, як вовки, зграями по кілька тисяч тут сновигають; ми їх із гармат стрижемо, як можемо, а часто-густо табуни диких коней вартові за татар приймають.

— І не остогидло вашій милості сидіти в такому безлюдді? — запитав пан Скшетуський.

— Хоч би мені й у королівських покоях місце дали, я тут волів би бути. Я звідси більше світу бачу, аніж король зі свого вікна у Варшаві.

І справді, з валу видно було безмежні степові простори, які зараз здавалися суцільним морем зелені; на півночі — гирло Самари, на півдні — весь плин дніпровський: скелі, кручі, ліси, аж до піни другого порога, Сурського.

Надвечір відвідали ще й вежу, бо Скшетуський, уперше бачачи цю загублену в степах фортецю, всім цікавився.

А тим часом у Слобідці готували для нього чайки, обладнавши їх стернами з обох кінців, щоб були повороткіші. Завтра вранці намісник мав вирушати. Але всю ніч він майже не лягав, роздумуючи, що слід зробити перед неминучою загибеллю, якою йому загрожувало послухання у страшну Січ. Життя йому й справді усміхалося, бо він був молодий і закоханий, і мав жити поруч із коханою, та вище за життя він ставив честь і гідність. А ще він подумав, що от-от почнеться війна, що Гелена, чекаючи на нього в Розлогах, може опинитися у центрі найстрашнішої пожежі, беззахисна проти посягань не лише Богуна, а й ошалілої дикої черні, і тривога й біль за неї терзали йому душу. Степи вже мали підтряхнути, вже напевно можна їхати із Розлогів до Лубен, а він же сам наказав Гелені й княгині чекати свого повернення, не сподіваючись, що гроза вдарить так скоро, не знаючи, чим загрожуватиме поїздка на Січ. Тож і ходив він тепер швидкими кроками туди-сюди по замковій кімнаті, потираючи підборіддя й ламаючи руки. Як йому діяти? Що вчинити? Подумки він уже бачив Розлоги у вогні, оточені черню, що вила і більше скидалася на чортів, ніж на людей. Власні його кроки понуро відлунювали під склепінням замку, а йому здалося, що це злі сили йдуть по Гелену. На валах просурмили гасити вогні, а йому вчулося, що це відгомін Богунового рогу, і він скреготів зубами, і за ефес шаблі хапався. Ох, навіщо напросився він у цю експедицію і Биховця від неї звільнив!

Цю схвильованість свого пана помітив Жендзян, котрий спав біля дверей. Він підвівся, протер очі, поправив смолоскипи, що горіли в залізних обручах, і почав крутитися по кімнаті, бажаючи привернути увагу господаря.

Але намісник, цілком поринувши у свої роздуми, не переставав ходити по кімнаті, будячи кроками сонну луну.

— Добродію! Гей, добродію!.. — почав пахолок.

Скшетуський подивився на нього скляним поглядом і враз ніби прокинувся від

задуми.

— Жендзяне, ти боїшся смерті? — запитав він.

— Кого? Як це смерті? Що ви, добродію, кажете?

— Бо хто на Січ їде, той не вертається.

— То чого ж ви, добродію, їдете?

— Моя воля, ти у це не втручайся. Але тебе мені жаль, ти ще дитина, і хоч прогноза, але там хитрістю не викрутишся. Повертайся в Чигирин, а потім у Лубни.

Жендзян почав чухати потилицю.

— Мій добродію, смерті я боюся, бо хто її не боїться, той Бога не боїться — його воля жити когось або зморити, та оскільки ви, ваша милість, доброхіть на смерть їдете, це вашої милості гріх буде, як господаря, не мій, не слуги, от тому я вас, добродію, і не залишу. Я теж не холоп якийся, а шляхтич, хоч і бідний, але самолюбство теж маю.

— Я знаю, що ти добрий слуга, але скажу тобі: не поїдеш із доброї волі, поїдеш із наказу, бо інакше не може бути.

— Та хоч убийте мене, добродію, не поїду. Що це ви, ваша милість, собі думаєте, юда я якийся чи що, аби господаря на смерть видати?

Тут Жендзян, затуливши очі руками, заходився голосно ревти, і Скшетуський зрозумів, що так його не діймеш, а грізно наказувати він не хотів, бо йому було хлопця жаль.

— Слухай, — сказав він йому, — ти мені ніяк не допоможеш, я ж теж добровільно голову під меч класти не стану, але зате відвезеш у Розлоги листи, які мені зараз важливіші за життя. Скажеш там її милості княгині і князям, щоб зараз же, не гаючись і хвилини, панянку до Лубен відвезли, інакше заколот їх зненацька застане. Сам теж простежиш, щоб усе як слід було зроблено. Я тобі важливе доручення довіряю, приятеля гідне, не пахолка.

— Знайдіть, добродію, когось іншого, з листом усякий поїде.

— А кого я маю тут довіреного? Здурів ти, чи що? Я ще раз тобі кажу: врятуй мені життя хоч двічі, а все одно це буде не те, про що я тебе прошу; я просто тлію душею, думаючи, що з ними може статися, і від болю мене в холодний піт кидає.

— О Боже! Бачу, їхати треба, але мені так жаль вас, добродію, що якби навіть ви подарували мені оцей крапчастий пасок, я б усе одно не втішився.

— Буде тобі пасок, тільки добре зроби те, про що я прошу.

— Не хочу я й паска, якби тільки ви, добродію, їхати з собою дозволили.

— Завтра повернешся чайкою, яку пан Гродзицький у Чигирин посилає, далі, не гаючись і не спочиваючи, вирушиш просто в Розлоги. Там ні княгині, ні панянці нічого не говори, що мені щось загрожує, проси тільки, аби зараз же, хоч би навіть верхи, хоч би без клунків до Лубен їхали. Ось тобі гаманець на дорогу, листи я зараз напишу.

Жендзян упав до ніг намісника.

— Пане мій, невже я вас більше не побачу?

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — відповів, підводячи слугу, намісник. — Але в

Розлогах будь веселий на виду. А зараз іди спати.

Решту ночі Скшетуський провів за писанням листів і в ревній молитві, після якої спустився до нього янгол спокою. Тим часом ніч поблідла, і світанок вибілів вузькі віконця зі сходу. Розвиднялося. Ось уже й рожеві відблиски прокралися до кімнати. На вежі й у замку просурмили підйом. Невдовзі до кімнати зайшов пан Гродзицький.

— Добродію наміснику, чайки готові.

— І я готовий, — спокійно мовив Скшетуський.

РОЗДІЛ Х

Стрімкі чайки мчали по воді як ластівки, несучи юного рицаря і його долю. Завдяки високій воді пороги великої небезпеки собою не являли. Проминули Сурський, Лоханський, щаслива хвиля перекинула їх через Воронову Забору. Правда, трохи скрипнули човни на Княжому і Стріличому, але ледь-ледь торкнулися, не розбилися. І ось, нарешті, вдалині побачили вони піну й коловороти страшного Ненаситця. Тут уже треба було висаджуватися, а чайки тягти по суходолу. Ця довга й тяжка праця зазвичай забирала цілий день. На щастя, очевидно, від колишніх переправ по всьому берегу лежала безліч колод, які підкладали під човни, щоб зручніше було волокти їх по землі. У всій околиці й у степу не було видно живої душі, на річці не виднілося жодної чайки — пливти на Січ не міг уже ніхто, крім тих, кого пан Гродзицький через Кодак пропускав, а пан Гродзицький зумисне відрізав Запорожжя від решти світу. Тому тишу порушували тільки удари хвиль об скелі Ненаситця.

Поки люди волокли човни, пан Скшетуський придивлявся до цієї дивовижі природи. Страшне видовище вразило його зір. Через усю ширину впоперек річки тяглися сім скелястих визубнів, що стирчали над водою, чорних, пошарпаних хвилями, які повиломлювали у них ніби ворота і проходи. Річка всією вагою води біла в ці визубні й відлітала назад, відтак розшаліла, люта, спінена білими бризками, як нестримний скакун, намагалася їх перескочити, але відкинута ще раз, перш ніж хлюпнути через виломи, зубами, можна сказати, вгризалася у скелі, закручувалася в безсилу гніві у потворні круговерті, стовпами злітала вгору, закипала окропом і віддихувалася від втоми як дикий звір. А потім знову — ніби канонада сотні гармат, виття цілих вовчих зграй — схрапне, збереться на силі, і перед новим визубнем така самісінька боротьба, таке самісіньке шаленство. А над прірвами вереск птаства, ніби враженого цим видовиськом, а поміж визубнями похмурі тіні скель, що тремтіли на ковбанях, мов тіні злих духів.

Люди, що волокли човни, либонь, при звичаєні до всього цього, тільки побожно хрестилися, попереджаючи намісника, щоб він не дуже наближався до берега. Існувало повір'я, що тому, хто довго дивився на Ненаситець, урешті-решт здавалося щось таке, від чого він божеволів. А ще казали, ніби із водокручів часом виринали довгі чорні руки й хапали необережних, котрі надто близько підходили до води, і тоді страшний сміх розлягався в безодні. Ночами навіть запорожці боялися волоком перетягувати човни.

Того, хто сам на човні не перетнув порогів, до низового братства не приймали, але для Ненаситця робили виняток, бо його скель вода ніколи не покривала. Хіба що про

Богуна сліпці співали, буцімто він і через Ненаситець пробився, та тільки ніхто цьому не вірив.

Перетягування човнів відібрало майже день, і сонце почало заходити, коли намісник знову сів у човен. Зате наступні пороги подолали легко, бо вони були повністю залиті водою, і нарешті впливли на "тихі низові води".

Дорогою бачив пан Скшетуський у Кічкасовому урочищі височенну могилу з білого каміння, яку князь на згадку про своє перебування звелів насипати і про яку пан Богуслав Машкевич розповідав йому в Лубнах. Звідси до Січі було вже недалеко, та оскільки намісник уночі не хотів пливти Чортотлицьким лабіринтом, урадилися заночувати на Хортиці.

Він хотів також зустріти бодай одну живу запорозьку душу і попередньо дати знати про себе, аби стало відомо, що посол, а не хтось інший приїздить. Проте Хортиця здавалася безлюдною, що неабияк здивувало намісника, бо від Гродзицького він знав: на випадок татарського набігу тут завжди стоїть козацький загін. Скшетуський із кількома людьми навіть сам подався на розвідку досить далеко від берега, але всього острова подолати не встиг, бо у довжину він тягся на милю, а ніч опускалася темна і не дуже погожа. Тож йому довелось повернутися до чайок, які тим часом люди повитягали на пісок і порозпалювали на нічліг багаття від комарів.

Більша частина ночі минула спокійно. Семени й провідники позасинали біля багать — чатували тільки вартові, а з ними й намісник, якого після від'їзду з Кодака мучило страшне безсоння. А ще його трясла лихоманка. Часом здавалося йому, що він чує кроки, які наближаються з глибини острова, або якісь дивні голоси, схожі на далеке бекання кіз. Але він думав, що то йому вчувається.

Раптом, коли вже добре розвиднілося, перед ним зупинилася темна постать.

Це був челядник із варти.

— Пане, ідуть! — квапливо мовив він.

— Хто такі?

— Напевно, низові — душ сорок.

— Гаразд. Це небагато. Розбуди людей! Вогню додайте!

Семени враз посхоплювалися. Підкинутий очерет бухнув угору полум'ям і освітив чайки й жменьку людей намісника. Решта вартових теж приєдналася до гурту.

Тим часом безладні кроки безлічі людей чулися вже виразніше. Та ось вони стихли, зате хтось погрозливым голосом запитав:

— А хто там на березі?

— А ви хто? — у свою чергу спитав вахмістр.

— Відповідай, вражий сину, бо із самопала питаю!

— Його високість пан посол від ясновельможного князя Ієремії Вишневецького до кошового отамана, — гучно мовив вахмістр.

Голоси в юрбі замовкли: певно, там почали радитися.

Знову почулися кроки, і за хвилю кілька десятків постатей виринули з темряви. По смаглявих обличчях, низькому зросту й вивернутих кожухах намісник відразу

розпізнав, що це здебільшого татари. Козаків було лише кільканадцять. Скшетуському вмить сяйнула думка, що коли татари на Хортиці, то Хмельницький уже повернувся із Криму.

На чолі юрби був велетенського зросту літній запорожець із диким і жорстоким обличчям. Він наблизився до багаття й запитав:

— А котрий тут посол?

Довкола пішов сильний запах горілки — запорожець, напевно, був п'яний.

— Котрий же тут посол? — повторив він.

— Я посол, — гордо відповів пан Скшетуський.

— Ти?

— Хіба я тобі брат, що ти мені тикаєш?

— Май, грубіяне, повагу! — скипів вахмістр. — Треба казати: ясновельможний пане посол!

— На погибель же вам, чортові сини! Щоб вам серп'яхова смерть, ясновельможні сини! А навіщо це ви до отамана?

— Не твоя справа! А життя твоє від того залежить, як скоро я до отамана прибуду.

Цієї миті ще один запорожець вийшов із юрби.

— А ми тут із волі отамана, — сказав він, — пильнуємо, щоб ніхто од ляхів не приходив, а хто прийде, того маємо в'язати й доставляти, що ми й зробимо.

— Хто йде добровільно, того не в'язати не будеш.

— Буду, бо такий наказ.

— А чи знаєш ти, холопе, що таке особа посла? А знаєш, кого я тут представляю?

Але тут втрутився літній велетень:

— Зведем посла, але за бороду — отак!

Сказавши це, він потягся рукою до підборіддя намісника, але тої ж миті застогнав і, ніби вражений громом, упав додолу.

Намісник розчерепив йому голову чеканом.

— Коли, коли! — люто завили голоси в юрбі.

Князівські семени сипнули на допомогу своєму командирові, бахнули самопали, крики "коли! коли!" злилися з брязкотом заліза. Зчинилася безладна бійка. Затоптані в метушні багаття згасли, і темрява огорнула тих, що билися. Невдовзі ті й ті зійшлися так близько, що забракло місця аби замахнутися, і ножі, кулаки й зуби пішли в хід замість шабель.

Зненацька з глибини острова почулося чимало нових голосів і криків — до нападників поспішало підкріплення.

Ще хвилина, і воно прийшло б запізно, бо каральні семени вже брали над юрбою гору.

— До човнів! — громовим голосом крикнув намісник.

Загін на млі ока виконав наказ. На нещастя, чайки, надто далеко витягнуті на пісок, неможливо було тепер зіпхнути у воду.

А в рог тим часом із люттю пробився до берега.

— Вогонь! — скомандував пан Скшетуський.

Залп із мушкетів ураз зупинив нападників, які збентежилися, скупчились і в безладді відступили, залишивши кільканадцять тіл, що лежали, розкинувшись на піску; деякі з них конвульсійно смикалися, як рибини, витягнуті з води і викинуті на берег.

Водночас перевізники з допомогою кількох семенів, упершись веслами в землю, вибивалися з останніх сил, намагаючись зіпхнути суденця на воду. На жаль, запізно.

Ворог почав атакувати здалеку. Плюскання куль по воді змішалось зі свистом стріл і стогоном поранених.

Татари, дедалі пронизливіше звертаючись до аллаха, підбадьорювали один одного. Їм вторували козацькі крики: "Коли! Коли!" і спокійний голос пана Скшетуського, котрий частіше й частіше повторював команду:

— Вогонь!

Світанок блідим сяйвом освітив битву. Від суходолу видно було юрбу козаків і татар, одних із обличчями при кольбах пищалей, других — перегнутих назад, котрі натягали тятиви луків; від води — дві чайки, затягнуті димом, що спалахували регулярними залпами. Посередині між тими й тими лежали на піску непорушні вже тіла.

В одному із човнів стояв пан Скшетуський, вищий від інших, гордий, спокійний, із намісницьким пірначем у руці й простоволосий, бо татарська стріла зірвала з нього шапку.

До нього наблизився вахмістр і прошепотів:

— Пане, не витримаємо — їх ціла купа!

Але намісника цікавило тепер тільки те, щоб послухання своє скріпити кров'ю, приниження гідності не допустити й загинути не без слави. Тому, хоч його семени улаштували собі з мішків із харчами своєрідний заслін, із-за якого вражали ворога, сам він стояв живою мішенню.

— Добре, — мовив він, — загинемо всі до ноги.

— Загинемо, батьку! — вигукнули семени.

— Вогонь!

Чайки знову затягло димом. Із глибини острова почали наближатися нові юрби, озброєні списами і косами. Нападники розділилися на дві групи. Одна підтримувала вогонь, друга, що складалася із близько двохсот молодих козаків і татар, чекала тільки моменту, аби кинутися врукопаш. Водночас із прибережних кущів виткнулися чотири човни, котрі збиралися вдарити на намісника з тилу і з обох флангів.

Уже зовсім розвиднілося, проте дим, розтягнувшись довгими пасмами у спокійному повітрі, затуляв бойовище.

Намісник наказав двадцятьом семенам повернутися до атакуючих суден, які, гнані веслами, мчали спокійною водою річки зі швидкістю птахів. Вогонь по татарах і козаках, що наступали із глибини острова, через це значно ослаб.

А вони, здавалося, на це й чекали.

Вахмістр знову підійшов до намісника.

— Пане! Татари ножі в зуби беруть, зараз на нас кинуться.

Сотні зо три ординців із шаблями в руках і з ножами в зубах готувалися до атаки. До них приєдналося кілька десятків запорожців, озброєних косами.

Атака мала початися зусібіч, бо човни нападників підпливли вже на відстань пострілу. Борти їхні заklubочилися димками. Кулі, наче град, почали сипатися на людей намісника. Обидві чайки наповнилися стогоном. Через кільканадцять хвилин половина семенів полягла, решта відчайдушно оборонялася. Обличчя їхні почорніли від диму, руки задерев'яніли, погляд туманився, кров заливала очі, дула мушкетів починали обпикати долоні. Більша частина була поранена.

Зненацька страшний вереск і виття розітнули повітря. Це рушили в атаку ординці.

Дим, розшарпаний рухом маси тіл, ураз розсіявся і відкрив очам дві намісникові чайки, вкриті чорною юрбою татар, що скидалися на два кінських трупи, які роздирають зграї вовків. Юрба ця насадала, клубочилася, вила, видиралася і, здавалося, борючись сама з собою, гинула. Кільканадцять семенів досі ще чинили опір, а під щоглою стояв пан Скшетуський із закривавленим обличчям, зі стрілою, що застрягла аж по оперення у лівому плечі, і відчайдушно захищався. Постать його здавалася велетенською серед довколишнього натовпу, шабля мелькала, як блискавиця. Ударам її відповідали стогін і виття. Вахмістр із одним семеном пильнували його з боків, і юрба від жаху перед цією трійцею потроху задкувала, але, підпихувана ззаду, сама налягала і гинула під ударами шабель.

— Живими брати для отамана! Для отамана! — верещали голоси в натовпі. — Здавайся!

Але пан Скшетуський здавався вже тільки Богу, бо враз поблід, захитався і впав на дно суденця.

— Прощавай, батьку! — у розпачі вигукнув вахмістр.

Але за хвилю теж упав. Рухлива юрба нападників геть покрила чайки.

РОЗДІЛ XI

У хаті військового кантарея в передмісті Гасан-Баша, на Січі, сиділи за столом двоє запорожців, підкріплюючись просяною паленкою, яку час від часу черпали з дерев'яного цебра, що стояло посеред столу. Один — старий, уже майже геть старезний, був сам кантарей Пилип Захар, другий був Антон Татарчук, отаман чигиринського куреня, чоловік років на сорок, високий, сильний, із диким виразом обличчя й косуватими татарськими очима. Обидва тихо, ніби боячись, щоб їх ніхто не почув, розмовляли між собою.

— То це сьогодні? — спитав кантарей.

— Майже от-от, — відповів Татарчук. — Чекають тільки на кошового і Тугай-бея, котрий із самим Хмелем на Базавлук поїхав, бо там орда стоїть. Товариство вже зібралося на майдані, а курінні ще до вечора зберуться на раду. До ночі все буде відомо.

— Гм! Може бути кепсько! — буркнув старий Пилип Захар.

— Чуєш, кантарею, а ти бачив, що й мені лист був?

— Авжеж, бачив, бо сам листи кошовому відносив, а я чоловік письменний. У ляха

три листи знайшли: один до самого кошового, другий до тебе, третій до молодого Барабаша. Уже всі на Січі про це знають.

— А хто писав? Не знаєш?

— До кошового писав князь, бо на листі була печатка, а хто до вас — не відомо.

— Сохрани Біг!

— Якщо тебе там вочевидь приятелем ляхів не називають, то нічого тобі не буде.

— Сохрани Біг! — повторив Татарчук.

— Здається, ти щось за собою відчуваєш.

— Тьху! Нічого я за собою не відчуваю.

— Може, кошовий про листи промовчить, бо йому й своя голова дорога. Адже йому теж, як і вам, лист був.

— Можливо.

— Але якщо ти щось за собою відчуваєш, то...

Тут старий кантарей ще дужче знизив голос:

— Тікай!

— Але як? І куди? — стурбовано спитав Татарчук. — Кошовий на всіх островах варту поставив, щоб ніхто до ляхів не пробрався і не дав знати, що тут діється. На Базавлуку пильнують татари. Риба не пропливе, птах не пролетить.

— Тоді сховайся в самій Січі, де можеш.

— Знайдуть. Хіба що ти мене тут на базарі між бочками сховаєш? Адже ти мені родич!

— І брата рідного не сховав би. Боїшся смерті — напийся: п'яний нічого не відчуєш.

— А може, в листах нічого й немає?

— Можливо...

— От біда! От біда! — мовив Татарчук. — Нічого я за собою не відчуваю. Я добрий козарлюга. Ляхам ворог. Але хоч би в листі нічого й не було, чорт знає, що лях на раді скаже. Він же мене занапастити може.

— То сердитий лях: він нічого не скаже!

— Ти був у нього сьогодні?

— Був. Помастив йому рани дьогтем, горілки з попелом у горло налив. Оклигає. То сердитий лях! Кажуть, перш ніж його взяли, він татар, як свиней, на Хортиці порізав. Ти за ляха будь спокійний.

Похмурий відгомін січового барабана, в який ударили на кошовому майдані, перебив подальшу розмову. Татарчук, почувши його, здригнувся і схопився на рівні ноги. Незвичайна тривога відбилася у нього на обличчі і в його руках.

— Скликають на раду, — мовив він, ловлячи ротом повітря. — Сохрани Біг! Ти, Пилипе, не розповідай, про що ми з тобою тут говорили. Сохрани Біг!

Сказавши це, Татарчук схопив цебро із паленкою, перехилив його обома руками до рота і пив, пив, ніби хотів напиться до смерті.

— Ходімо! — мовив кантарей.

Відгомін барабана звучав дедалі сильніше.

Вони вийшли. Передмістя Гасан-Баша було відокремлене од майдану тільки валом, що оточував сам кіш, і брамою з високою вежею, із якої виднілися жерла викочених на неї гармат. Посередині передмістя стояв кантареїв будинок і хати крамних отаманів, довкола ж досить просторої площі тулилися сараї, в яких поміщалися крамниці.

Це були загалом убогі будівлі, абияк збиті із дубових колод, які у великій кількості постачала Хортиця, й обшиті віттям та очеретом. Самі хати, а з ними й будинок кантарея, більше скидалися на курені, бо тільки дахи у них височіли над землею. Дахи ці були чорні й закіптюжені, бо, якщо у хаті розпалювали вогонь, дим виходив не лише через верхній отвір у стрісі, а й крізь усю обшивку, і тоді можна було сказати, що це не хата, а купа віття й очерету, в якій топлять смолу. У цих помешканнях панувала вічна темрява, тому в них постійно підтримували вогонь із скіпок або дубових стружок.

Сараїв із крамницями було кілька десятків, і вони поділялися на курінні, тобто такі, що були власністю окремих куренів, і гостинні, де в короткі години спокою іноді торгували татари й волохи, — одні шкурами, східними тканинами, зброєю і всіякою здобиччю, другі переважно вином. Але гостинні крамниці були зайняті рідко, бо торгівля у цьому дикому гнізді найчастіше закінчувалася пограбуванням, від чого ні кантарей, ні крамні отамани натовпу стримати не могли.

Поміж сараями тулилися також тридцять вісім курінних шинків, а перед ними серед сміття, стружок, дубових колод і куп кінського гною завжди лежали напівмертві з перепною запорожці, одні поринувши в кам'яний сон, другі з піною на губах, у конвульсіях або нападах білої гарячки. Треті, напів'яні, завиваючи козацьких пісень, плюючи, б'ючись або цілуючись, проклинаючи козацьку долю чи плачучи над козацькою бідою, топтали по головах і грудях тих, що лежали. Тільки з тої миті, коли починався якийсь похід на татар або на Русь, оголошували тверезість, і тоді учасників походу за п'янство карали смертю. Але решту часу й особливо на Крамному базарі майже всі були п'яні: кантарей і крамні отамани, продавці й покупці.

Кислий запах браги у поєднанні із запахами смоли, риби, диму й кінських шкур вічно стояв у повітрі по всьому передмістю, яке взагалі строкатістю крамничок нагадувало радше турецьке чи татарське містечко. У них продавалося все, що де-небудь у Криму, на Волощині або на анатолійських берегах вдалося награвувати.

Це були яскраві східні тканини, парча, альтебас, сукна, оксамит, тик і полотно, бронзові й залізні лопнуті гармати, шкури, хутра, в'ялена риба, вишні й турецькі бакалійні товари, костьольне начиння, латунні півмісяці, вкрадені з мінаретів, і позолочені хрести, зірвані з церков, порох і холодна зброя, ратища для списів і сідла. А серед цієї мішанини предметів і барв крутилися люди, одягнені в недоноски найрозмаїтішого одягу, влітку напівголі, завше напівдикі, закіптюжені, чорні, вивалені в грязюці, укриті кровоточивими ранами від укусів велетенських комарів, міриади яких літали над Чортомликом, і, як уже було сказано, вічно п'яні.

Цієї миті в Гасан-Баша людей було ще більше, ніж завжди; крамниці й шинки позачиняли, бо всі квапилися на січовий майдан, де мала відбутися рада. Пилип Захар і Антон Татарчук ішли з іншими, але останній зволікав, ішов ліниво і давав юрбі обігнати

себе. З обличчя видно було, що його огортав дедалі більший неспокій. Тим часом перейшли міст через рів, далі увійшли у ворота й опинилися на просторому укріпленому майдані, оточеному тридцятьма вісьмома великими дерев'яними будинками. Це й були курені, а радше, курінні будинки, своєрідні військові казарми, у яких мешкали козаки. Однакової величини і розмірів, курені ці нічим один від одного не відрізнялися, хіба що назвами, узятими від різних українських міст, такими ж назвами іменувалися й полки. В одному з кутків майдану височів будинок ради, у ньому засідали отамани під головуванням кошового. Юрба ж, або так зване товариство, радилася просто неба, час від часу посилаючи депутації до старшини, а іноді силою вдираючись до будинку і накидаючи свою волю раді.

На майдані вже була сила-силенна люду, оскільки на цей час отаманом були стягнуті на Січ усі війська, розпорошені по островах, річках і лугах, від чого й товариство стало численніше, ніж завжди. Сонце хилилося до заходу, тому раніше запалили кільканадцять бочок зі смолою; тут і там стояли також барила з горілкою, які кожен курінь викочував для себе і які чимало енергії додавали нарадам. За порядком у куренях пильнували осавули, озброєні важкими дубовими киями для вгамування тих, що радитимуться, і пістолями для захисту власного життя, яке часто опинялося в небезпеці.

Пилип Захар і Татарчук зайшли просто в дім ради — перший як кантарей, а другий як курінний отаман мали право засідати серед старшини. У приміщенні був тільки один маленький стіл, за яким сидів військовий писар. Курінні отамани і кошовий мали свої місця на шкурах попід стінами. Поки що місця ці були вільні. Кошовий ходив великими кроками по кімнаті, а курінні, стоячи купками, стиха розмовляли, перебиваючи час від часу один одного гучною лайкою. Татарчук завважив, що навіть знайомі й приятелі вдають, ніби не помічають його, тому відразу підійшов до молодого Барабаша, котрий опинився майже в такому самому становищі. Решта поглядала на них спідлоба, що молодого Барабаша особливо не обходило, бо він навіть не розумів, у чому річ. Це був чоловік вельми вродливий і надзвичайно сильний. Саме ця сила й дала йому звання курінного отамана, бо всі на Січі знали, що розуму йому бракувало. Недарма його прозвали Дурним отаманом — кожне його слово викликало сміх у козацької старшини.

— Почекаємо трохи та й, може, підемо з каменем на шиї на дно! — прошепотів йому Татарчук.

— А чого б це? — спитав Барабаш.

— А ти хіба не чув про листи?

— Трясця його матір мордувала! Я що, писав якісь листи?

— Поглянь, як усі дивляться на нас спідлоба.

— Коли б я котрого в лоб, то він би не дивився — враз би очі витекли.

Тим часом із криків зокола стало зрозуміло: там щось сталося. Раптом двері радної кімнати розчинилися навстіж, і зайшли Хмельницький із Тугай-беєм. Це їх вітали так радісно. Ще кілька місяців тому Тугай-бей, найдоблесніший із мурз і пострах низових, був об'єктом страшної ненависті на Січі — тепер товариство, побачивши його,

підкидало вгору шапки, вважаючи мурзу добрим приятелем Хмельницького і запорожців.

Тугай-бей увійшов першим, за ним Хмельницький із булавою гетьмана запорозького війська в руці. Звання це він носив відтоді, як повернувся з Криму із виклопотаними у хана підкріпленнями. Юрба тоді понесла його на руках і, відбивши замок на військовій скарбниці, вручила йому булаву, стяг і печатку, які зазвичай виносилися попереду гетьмана. Він неабияк змінився. Видно було, що він тепер уособлює собою страшну силу всього Запорожжя. Це вже був не скривджений Хмельницький, що втік на Січ через Дике поле, а Хмельницький — гетьман, кривавий демон, велетень, котрий помщається мільйонам за свою кривду.

І все-таки ланцюгів він не розірвав, а ще надів на себе нові, важчі. Це було видно з його стосунків із Тугай-беєм. Цей запорозький гетьман у серці Запорожжя посідав друге місце після татарина, покійно терпів його гордовитість і зневажливе понад усяку міру ставлення. Це були стосунки ленника і зверхника. Але так мало бути. Хмельницький усім своїм впливом серед козаків завдячував татарам і хановій ласці, речником якої був дикий і лютий Тугай-бей. Але Хмельницький умів поєднувати свою незмірну гординю зі смиренням так само добре, як відвагу з хитрістю. Це був лев і лис, орел і змія.

Уперше відтоді, як з'явилася козацтво, татарин почував себе як господар у центрі Січі — на жаль, настали й такі часи. Товариство підкидало шапки на честь поганина. От як усе змінилося.

Рада почалася. Тугай-бей усівся посередині на найтовщу купу шкур і, підігнувши ноги, заходився лушити соняшникове насіння, випльовуючи мокре лушпиння поперед себе на середину кімнати. По праву руч від нього сів Хмельницький із булавою, по ліву — кошовий, а отамани і депутація від товариства розташувалися далі попід стінами. Розмови стихли, тільки знадвору долинав гамір і глухий, схожий на шум хвиль, гомін юрби, що зібралася просто неба.

Хмельницький заговорив :

— Милостиві панове! З ласки, благовоління і покровительства його світлості кримського царя, володаря багатьох народів, єдинокровного світилам небесним, із дозволу милостивого короля польського Владислава, державця нашого, і доброю волею відважного Війська Запорозького, упевнені в невинуватості нашій і справедливості божій, ідемо ми помститися за страшні й жахливі кривди наші, які ми із християнською покорою, поки могли, терпіли від нещирих ляхів, комісарів, старост і економів, усієї шляхти і євреїв. Над кривдами тими ви вже, милостиві панове, і все Військо Запорозьке, чимало сліз пролили, а мені тому булаву дали, щоб за невинуватість нашу і всього війська легше мені спитати було. Отож я, милостиві мої добродії, маючи це за велику ласку, його світлість царя про допомогу просити поїхав, яку він нам і подарував. Але, будучи втішений і веселий, я неабияк засмутився, почувши, що можуть бути поміж нами і зрадники, котрі з нещирими ляхами у зговір вступають і про нашу готовність їм доносять, і якщо це справді так, то покарані вони мають бути, милостиві

панове, згідно з волею і розумінням вашим. А ми просимо, аби ви листи вислухали, які сюди від недруга нашого, князя Вишневецького, посол привіз, не послом, а шпигуном будучи, і про готовність нашу й добру волю Тугай-бея, приятеля нашого, бажаючи все вивідати і перед ляхами розкрити. А ще вам треба обміркувати, чи має бути й він покараний, як і ті, кому він листи привіз, про які кошовий, як вірний приятель мені, Тугай-бею і всьому війську, негайно ж нас повідомив.

Хмельницький замовк. Гомін за вікнами дедалі посилювався, тому військовий писар підвівся й заходився читати спершу лист князя до кошового отамана, що починався словами: "Ми, божою милостю, князь і пан у Лубнах, Хоролі, Прилуках, Гадячі й таке інше, воєвода руський і таке інше, староста і таке інше". Лист був чисто діловий. Князь, прочувши, що з лугів стягаються війська, питав отамана, чи це правда, і заодно закликав його заради спільного спокою від цього відмовитися. Хмельницького ж, якщо стане Січ підбурювати, щоб комісарам видав, котрі самі теж про це спитають. Другий лист був від пана Гродзицького, теж до великого отамана, третій і четвертий Зацвіліховського і старого черкаського полковника до Татарчука і Барабаша. У всіх не було нічого такого, що могло б дати приключку запідозрити особу, якій лист було адресовано. Зацвіліховський тільки просив Татарчука потурбуватися про подавця листа і допомогти йому у всьому, хоч би про що посол попросив.

Татарчук полегшено зітхнув.

— Що скажете, милостиві панове, про ці листи? — запитав Хмельницький.

Козаки мовчали. Усяка рада, доки горілка не розігріла голів, завжди починалася з того, що жоден із отаманів не хотів першим брати слово. Як люди прості, але хитрі, вони чинили так, боячись вихопитися з чимось, що потім підняло б промовця на сміх або приліпило б до нього на все життя глумливу кличку. Бо так воно повелося на Січі, де при якнайбільшій простакуватості була надзвичайно розвинута пристрасть до висміювання, так само як і побоювання стати посміховиськом.

От тому козаки й мовчали. Хмельницький заговорив знову:

— Кошовий отаман — наш брат і щирий приятель. Я йому так вірю, як собі самому, а якщо хто скаже щось інше, той сам зраду задумує. Отаман — друг давній і вояк надійний.

Сказавши це, він підвівся й поцілував кошового.

— Милостиві панове! — відповів на це кошовий. — Я війська збираю, а гетьман хай веде. Що ж до посла, то раз його послали до мене, отже, він мій, а якщо він мій, то я вам його дарую.

— Ви, милостиві панове-депутація, уклоніться отаманові, — мовив Хмельницький, — бо він чоловік справедливий, і йдіть сказати товариству, що якщо хто і зрадник, так не він зрадник; він перший варту виставив, він сам наказав ловити зрадників, котрі до ляхів ідуть. Ви, панове-депутація, скажіть, що не він зрадник, що він найліпший з усіх нас.

Панове-депутація низько вклонилися спершу Тугай-беєві, котрий увесь цей час із якнайбільшою байдужістю луцив своє насіння, потім Хмельницькому, далі кошовому —

і вийшли надвір.

За хвилю радісні вигуки за вікнами дали знати, що депутація наказ виконала.

— Нехай живе наш кошовий! Нехай живе кошовий! — кричали захриплі голоси з такою силою, аж стіни, здавалося, ходили ходором.

Водночас почулися постріли з самопалів і пищалей.

Депутація повернулася і знову всілася у кутку кімнати.

— Милостиві панове! — почав Хмельницький, коли за вікнами трохи стихло. — Ви мудро вже визнали, що кошовий отаман — чоловік справедливий. Але якщо отаман не зрадник, то хто зрадник? Хто має приятелів серед ляхів? Із ким ляхи у таємні зносини входять? До кого листи пишуть? Кому особу посла доручають? Хто ж зрадник?

Кажучи це, Хмельницький дедалі вище підносив голос і зловісно стриг очима в бік Татарчука і молодого Барабаша, ніби хотів указати саме на них. У кімнаті заворушилися, кілька голосів почали волати: "Барабані і Татарчук!" Дехто із курінних підвівся, серед депутації чулися вигуки: "На погибель!"

Татарчук зблід, а молодий Барабаш почав здивовано озиратися на присутніх. Лінива думка його якийсь час силкувалася вгадати, за що його звинувачують, і він нарешті вимовив:

— Не буде собака м'яса їсти!

Сказавши це, він вибухнув ідіотським сміхом, а за ним і решта. І враз більша частина курінних стала дико сміятися, сама не знаючи чому.

Знадвору долинали дедалі голосніші крики: певно, горілка там уже розігріла голови. Шум людського прибою із кожною хвилиною гучнішав.

Антон Татарчук підвівся і, звернувшись до Хмельницького, почав говорити:

— Що я вам зробив, ваша милість гетьмане запорозький, що ви на моїй смерті наполягаєте? Чим я завинив перед вами? Писав до мене комісар Зацвіліховський листа — то й що? Так і князь писав до кошового! А я хіба листа одержав? Ні! А якби й одержав, то що б зробив? Пішов би до писаря і наказав би мені прочитати, бо ні писати, ні читати не умію. І ви б завжди знали, про що лист. А ляха я й у вічі не бачив. Так хіба ж я зрадник? Гей, браття-запорожці! Татарчук із вами у Крим ходив, а як ви ходили на Волощу, то ходив на Волощу, а як під Смоленськ ходили, то ходив і під Смоленськ, бився укупі з вами, добрими молодцями, жив із вами, добрими молодцями, і кров проливав із вами, добрими молодцями, і з голоду вмирав із вами, добрими молодцями; так не лях він, не зрадник, а козак, ваш брат, а якщо пан гетьман на смерті його наполягає, то нехай скаже, чому наполягає! Що я йому зробив, у чому нещирим був? А ви, браття, помилуйте і розрадьте справедливо!

— Татарчук добрий молодець! Татарчук справедливий чоловік! — озвалося кілька голосів.

— Ти, Татарчук, добрий молодець, — сказав Хмельницький, — і я на тебе не показую, бо ти мій друг, не лях, а козак, наш брат. Бо якби зрадником був лях, я б не засмучувався і не плакав, але якщо добрий молодець зрадник, мій друг зрадник, то тяжко в мене на серці й доброго молодця жаль. А якщо і в Криму, і на Волощі, і під

Смоленськом ти побував, то ще більший твій гріх, коли тепер нещиро хотів готовність і ревність військ запорозьких перед ляхом зрадити! Тобі ж написано, аби ти йому владнав усе, про що тільки він попросить, а скажіть, милостиві панове отамани, чого лях може зажадати? Хіба не моєї і мого доброзичливого приятеля Тугай-бея смерті? Хіба не згуби Війську Запорозькому? Отож ти, Татарчук, винуватий і нічого іншого вже не доведеш. А до Барабаша писав дядько його, полковник черкаський, Чаплинському друг і ляхам друг, котрий привілеї у себе ховав, щоб Війську Запорозькому не дісталися. І якщо все це так, а я Богом присягаюся, що не інакше, то обидва ви винуваті й просить помилування в отаманів, а я з вами просити буду, хоч провина ваша важка, а зрада очевидна.

Знадвору тим часом долинали вже не шум і гамір, а ніби гуркіт грому. Товариство хотіло знати, що діється на раді, й послало нову депутацію.

Татарчук відчув, що йому кінець. Він ураз пригадав, як тиждень тому висловлювався серед отаманів проти вручення булави Хмельницькому і примирення з татарами. Холодні краплини поту виступили в нього на чолі: він зрозумів, що порятунку немає. Що ж до молодого Барабаша, то було ясно, що, занапащаючи його, Хмельницький помщається старому черкаському полковникові, котрий сильно любив свого небожа. Однак Татарчук умирати не хотів. Не зблід би він перед шаблею, перед кулею, навіть перед палею, але смерть, що чекала на нього, вражала його аж до кісток, тому, скориставшись хвилиною тиші, яка запанувала після слів Хмельницького, він пронизливо вигукнув:

— Христом-Богом прошу! Браття отамани, приятелі сердечні, не губіть невинного, адже я ляха не бачив, не розмовляв із ним! Помилуйте, браття! Я не знаю, чого ляхові від мене треба було, самі в нього спитайте! Присягаю Христом-спасом, святою Пречистою Богородицею, святим Миколаєм-чудотворцем, святим Михаїлом-архангелом, що занапащаєте ви душу невинну!

— Привести ляха! — заволав старий кантарей.

— Ляха сюди! Ляха! — загукали курінні.

Зчинилася метушня: одні кинулися до сусідньої кімнати, де був замкнений в'язень, щоб привести його на раду, другі грізно почали наближатися до Татарчука з Барабашем. Першим Гладкий, отаман миргородського куреня, крикнув: "На погибель!" Депутація повторила окрик, Чарнота ж скочив до дверей і, відчинивши їх, прокричав юрбі:

— Милостиві панове-товариство! Татарчук зрадник і Барабаш теж. На погибель їм!

Юрба відповіла страшним виттям. У кімнаті знову зчинилася метушня. Усі курінні посхоплювалися зі своїх місць. Одні кричали: "Ляха! Ляха!", другі намагалися заворушення стишити, але раптом двері під натиском юрби розчинилися навстіж, і до кімнати увірвався натовп, що засідав надворі. Страшні постаті, засліплені люттю, наповнили приміщення, верещачи, розмахуючи руками, скрегочучи зубами, розносячи запах горілки. "Смерть Татарчуку і Барабашу на погибель! Давайте зрадників! На майдан із ними!" — вигукували п'яні голоси. "Бий! Убий!", і сотні рук простяглися тої ж

миті по нещасні жертви.

Татарчук не чинив опору, він тільки пронизливо стогнав, але молодий Барабаш почав відчайдушно захищатися. Він нарешті збагнув, що його хочуть убити; страх, розпач і лють спотворили йому обличчя, піна виступила на губах, із грудей вирвався звірячий рик. Двічі він виривався із рук катів і двічі руки ці хапали його за плечі, за груди, за бороду й оселедець. Він не давався, кусався, ричав, падав додолу й знову підводився, скривавлений, страшний. На ньому подерли одяг, вирвали оселедець, вибили око, нарешті, притиснутому до стіни, зламали руку. І аж тоді він упав. Кати схопили його разом із Татарчуком за ноги й потягли на майдан. І саме тут при блиску полум'я смоляних бочок і при вогнях багать почалася негайна екзекуція.

Кілька тисяч людей кинулися на приречених і почали розривати їх на шматки, виючи і борючись одне з одним за можливість підступитися до жертв. Їх топтали ногами, із них виривали шматки м'яса; юрба товклася коло них у страшному конвульсійному пориві. Часом скривавлені руки то підіймали в повітря дві безформні брили, вже не схожі на людські постаті, то знову кидали їх на землю. Ті, хто не міг пробратися, несамовито кричали: одні вимагали, щоб жертви кинули у воду, другі — щоб заштовхали у бочки з палаючою смолою. П'яні затіяли між собою бійку. З шаленства підпалили два барила з горілкою, які освітили цю пекельну сцену миготливим блакитним сяйвом. А з неба дивився на неї тихий, ясний, погожий місяць.

Так товариство карало своїх зрадників.

А в радній кімнаті після того, як козацтво витягло з неї Татарчука і молодого Барабаша, все знову стихло, отамани посідали на свої місця попід стінами, а з сусіднього ванькира привели в'язня.

Тінь падала на його обличчя, та й вогонь у грубі вже пригас, тому в напівтемряві видно було тільки величну постать, що трималася просто і гордо, хоч руки в'язня були скручені ликом. Але Гладкий підкинув в'язку скіпок, і за хвилю буйне полум'я здійнялося вгору, яскраво освітивши обличчя в'язня, котрий звернувся до Хмельницького.

Побачивши його, Хмельницький здригнувся.

В'язнем був пан Скшетуський.

Тугай-бей виплюнув лушпиння і буркнув по-русинському:

— Я того ляха знаю — він був у Криму.

— На погибель йому! — вигукнув Гладкий.

— На погибель! — повторив Чарнота.

Хмельницький уже опанував себе. Він тільки ковзнув поглядом по Гладкому й Чарноті, котрі ураз замовкли, а сам, звернувшись до кошового, сказав:

— І я його знаю.

— Ти звідки? — спитав кошовий Скшетуського.

— З посольством їхав я до тебе, кошовий отамане, коли розбійники на Хортиці на мене напали і супроти звичаю, який шанують навіть найдикіші народи, людей моїх перебили, а мене, не зважаючи на гідність мою посольську і походження, поранили,

зневажили і як полоненого сюди привезли, за що пан мій, ясновельможний князь Ієремія Вишневецький, знайде приключку тобі, кошовий отамане, нагадати.

— А навіщо ти нещирість свою показав? Навіщо доброго молодця чеканом розчерепив? Навіщо людей перебив учетверо більше, ніж мав своїх? А з листом навіщо до мене їхав — щоб готовність нашу побачити і ляхам про неї донести? Знаємо ми також, що ти і до зрадників Війська Запорозького листи мав, аби з ними згубу всього війська замислити, за що не як посол, а як зрадник прийнятий і справедливо покараний будеш.

— Помиляєшся ти, кошовий отамане, і ти, милостивий пане гетьмане самозваний! — мовив намісник, звертаючись до Хмельницького. — Якщо я мав листи, то це робить кожен посол, котрий, їдучи в чужі краї, бере листи від знайомих до знайомих, щоб у такий спосіб зав'язати дружні стосунки. А я сюди їхав із князівським листом не згубу вам замишляти, а утримати вас від таких учинків, які незносний пароксизм на Річ Посполиту, а на вас і на все Військо Запорозьке остаточне знищення накличуть. Адже на кого ви безбожну руку підіймаєте? Супроти кого ви, що себе захисниками християнства називаєте, з поганинами примирення укладаєте? Супроти короля, супроти шляхетського стану і всієї Речі Посполитої? Тому радше ви, не я, зрадники. І от що я вам скажу: якщо покірністю і смиренням не загладите провин своїх, біда вам! Невже ви забули про часи Павлюка і Наливайка? Невже у вас стерлося з пам'яті, як їх було покарано? Не забувайте тоді, що patientia Речі Посполитої уже вичерпано і меч висить над головами вашими.

— Лаєш, вражий сину, щоб викрутитися і смерті уникнути! — закричав кошовий. — Але не допоможуть тобі ні погрози, ні латина твоя ляска.

Решта отаманів теж почала скреготіти зубами і дзенькати шаблями, а пан Скшетуський підняв голову ще вище і сказав ось що:

— Не думай, кошовий отамане, що я смерті боюся, або життя рятую, або свою невинуватість доводжу. Шляхтичем будучи, тільки рівними собі судимий можу бути і не перед суддями тут стою, а перед розбійниками, не перед шляхтою, а перед холопами, не перед рицарством, а перед варварством, і добре знаю, що не втечу я від смерті, якою ви теж поповните міру своєї неправоти. Переді мною смерть і мука, але за мною — міць і помста всієї Речі Посполитої, перед якою тремтять ви всі!

Чомусь велична постава, високий штіль і згадка про Річ Посполиту справили сильне враження. Отамани мовчки дивилися один на одного. На мить їм здалося, що перед ними стоїть не полонений, а грізний посол могутнього народу. Тугай-бей пробурмотів:

— Сердитий лях!

— Сердитий лях! — повторив Хмельницький.

Раптовий стукіт у двері перебив подальшу їхню розмову. На майдані ексекую над останками Татарчука і Барабаша було саме закінчено — товариство прислало нову депутацію.

Кільканадцять козаків, закривавлених, задиханих, спітнілих, п'яних зайшли до

кімнати. На порозі вони спинилися і, простягнувши руки свої, які ще парували кров'ю, заговорили:

— Товариство кланяється панам начальству, — тут усі вони вклонилися до пояса, — і просить видати того ляха, щоб із ним пограти, як із Барабашем і Татарчуком.

— Видати їм ляха! — крикнув Чарнота.

— Не видавати! — крикнув хтось інший. — Нехай почекають! Він посол!

— На погибель йому! — пролунали ще голоси.

Потім усі принишкли, чекаючи, що скажуть кошовий і Хмельницький.

— Товариство просить, а ні, то саме візьме, — повторили депутати.

Здавалося, що пан Скшетуський уже загинув і порятунку йому не буде, коли це враз Хмельницький нахилився до вуха Тугай-бея.

— Це твій полонений, — прошепотів гетьман. — Його татари взяли, він твій. Невже даси його в себе забрати? Це багатий шляхтич, та й князь Ярема за нього золотом заплатить.

— Давайте ляха! — дедалі грізніше наполягали козаки.

Тугай-бей потягся на своєму сідлищі й підвівся. Обличчя його вмить змінилося: очі розширилися, як у дикого kota, зуби оскалилися. Раптом він скочив, як тигр, до молодців, котрі домагалися видати полоненого.

— Геть, цапи, пси невірні! Невольники! Свиноїди! — гаркнув він, схопивши за бороди двох запорожців і розлючено їх смикаючи. — Геть, п'яниці, тварюки нечисті! Гади плюгаві! Ви у мене ясир забирати прийшли, а я вам ось так!.. Цапи! — Кажучи це, він смикав за бороди все нових молодців, нарешті, зваливши одного, заходився топтати його ногами. — На обличчя, невольники, бо вас у ясир запроторю, бо Січ усю вашу ногами, як вас, затопчу! З димом пуцу, стервом вашим покрию!

Перелякані депутати почали задкувати — страшний приятель показав їм, на що здатний.

І дивна річ: на Базавлуку стояло лише шість тисяч ординців. Щоправда, за ними стояв іще хан із усією кримською міццю. Але ж у самій Січі було кільканадцять тисяч молодців, окрім тих, яких Хмельницький уже вислав був на Томаківку, і все-таки жодного голосу протесту не почулося супроти Тугай-бея. Тому здалося, що спосіб, яким грізний мурза захистив полоненого, був найрезультативнішим, бо відразу переконав запорожців, котрим татарська підмога була в той момент необхідна.

Депутація кинулася на майдан, кричачи юрбі, що не вдасться з ляхом пограти, бо він полонений Тугай-бея, а Тугай-бей, каже, розсердився! "Бороди нам повиривав!" — волали вони. На майдані відразу ж почали повторювати: "Тугай-бей розсердився!". "Розсердився! — тужливо кричали юрби. — Розсердився! Розсердився!". А за кілька хвилин чийся пронизливий голос заспівав біля багаття:

Гей, гей!

Тугай-бей,

Розсердився дуже!

Гей, гей!

Тугай-бей,

Ти не сердься, друже!

Відразу ж тисячі голосів підхопили: "Гей, гей! Тугай-бей", і так виникла одна з тих пісень, які потім, можна сказати, вихор розносив по всій Україні і торкався ними струн лір і торбанів.

Та враз пісня урвалася, бо у ворота з боку Гасан-Баша вскочили кільканадцять осіб і, продираючись крізь натовп та кричачи: "З дороги! З дороги!", щосили прямували до будинку ради. Отамани збиралися вже виходити, коли ці нові гості влетіли до кімнати.

— Лист до гетьмана! — кричав старий козак.

— Звідкіля ви?

— Ми чигиринські. День і ніч із листом їдемо. Ось він.

Хмельницький узяв листа з рук козака і заходився читати. Враз обличчя його змінилося, він перестав читати і гучним голосом промовив:

— Милостиві панове отамани! Великий гетьман посилає на нас сина Стефана з військом. Війна!

У кімнаті тихо загомоніли. Було це виявом радості чи жаху — не відомо. Хмельницький вийшов на середину і взявся руками в боки, очі його вергали блискавки, а голос звучав грізно й наказово:

— Курінні до куренів! Ударити на вежі з гармат! Розбити бочки з горілкою! Завтра вдосвіта вирушаємо!

З цієї хвилини на Січі кінчалися сходки, ради отаманів, сейми і провідна роль товариства. Хмельницький брав у руки необмежену владу. Щойно побоюючись, що його голосу не буде почуто збуреним товариством, він змушений був хитрощами рятувати полоненого і підступом знищувати недоброзичливців; тепер же він став володарем життя і смерті всіх. Так було завжди. До і після походу, хоч би гетьмана вже й було обрано, юрба ще накидала отаманам і кошовому свою волю, суперечити якій було небезпечно. Але як тільки просурмили в похід, товариство одразу ставало військом, що підкорялося військовій дисципліні, курінні — офіцерам, а гетьман — вождем-диктатором.

От чому, почувши накази Хмельницького, отамани негайно кинулися до своїх куренів. Раду було закінчено.

За мить гуркіт гармат на воротах, що вели з Гасан-Баша до січового майдану, струснув стіни кімнати і рознісся сумною луною по всьому Чортотлику, сповіщаючи про війну.

Сповістив він також і про початок нової доби в історії двох народів, але про це не знали ні п'яні січовики, ні сам гетьман запорозький.

РОЗДІЛ XII

Хмельницький зі Скшетузьким пішли на нічліг до кошового, а з ними й Тугай-бей, котрому запізно було повертатися на Базавлук. Дикий бей поведився з намісником як із полоненим, за якого дадуть чималий викуп, а тому ставився до нього не як до невольника і з повагою куди більшою, ніж до козаків, бо свого часу бачив його при

ханському дворі як князівського посла.

Помітивши це, кошовий запросив намісника до своєї хати і теж змінив до нього ставлення. Старий отаман був душею і тілом відданий Хмельницькому, якими той повністю володів, і на раді, звісно ж, завважив, що гетьман намагався полоненого врятувати. Але він здивувався ще дужче, коли, ледве зайшовши до кімнати, Хмельницький звернувся до Тугай-бея:

— Тугай-бею, — почав він, — скільки викупу думаєш ти взяти за цього полоненого?

Тугай-бей глянув на Скшетуського і відповів:

— Ти казав, що він чоловік знатний, а я знаю, що він посол страшного князя, а страшний князь своїх любить. Бісміллах! Один заплатить і другий заплатить — разом...

Тут Тугай-бей замислився:

— Дві тисячі талярів.

А Хмельницький на це:

— Я дам тобі ці дві тисячі талярів.

Татарин якусь мить мовчав. Його косуваті очі, здавалося, наскрізь бачили Хмельницького.

— Ти даси три, — сказав він.

— Чому я маю давати три, якщо ти сам хотів дві?

— Бо якщо ти хочеш його мати, то тебе це цікавить, а якщо тебе це цікавить, то даси три.

— Він мені життя врятував.

— Алла! Це варте ще тисячі.

Тут у торг втрутився Скшетуський.

— Тугай-бею, — гнівно сказав він. — Із князівської скарбниці я нічого тобі обіцяти не можу, але хоч би мені й довелося власне добро взяти, я сам тобі три дам. Майже стільки ж у мене комісійних у князя та непогане сільце, отож вистачить. А гетьманові цьому я не хочу завдячувати ні свободою, ні життям.

— А звідкіля ти знаєш, що я з тобою вчиню? — спитав Хмельницький.

І, повернувшись до Тугай-бея, мовив:

— Війна от-от почнеться. Ти пошлеш до князя, але, поки посол вернеться, чимало води у Дніпрі спливе, а я тобі завтра на Базавлук сам гроші відвезу.

— Давай чотири, тоді я з ляхом і не говоритиму, — нетерпеливо відповів Тугай-бей.

— Дам чотири, хай так і буде.

— Милостивий гетьмане, — озвався кошовий. — Якщо хочеш, я тобі хоч зараз відлічу. У мене тут під стіною, може, й більше набереться.

— Завтра повезеш на Базавлук, — сказав Хмельницький.

Тугай-бей нагнувся і позіхнув.

— Щось мене на сон хилить, — мовив він. — Завтра вранці я теж на Базавлук рушаю. Де мені лягти?

Кошовий показав йому на купу овечих шкур під стіною.

Татарин кинувся на постіль. За якусь мить він уже хропів, як кінь.

Хмельницький кілька разів пройшовся по вузькій кімнаті й сказав:

— Сон мене не бере. Не заснути мені. Дай чогось випити, добродію кошовий.

— Горілки чи вина?

— Горілки. А то не засну.

— Вже ніби світає, — мовив кошовий.

— Пізно вже! Іди й ти спати, давній друже. Випий і йди.

— На славу і щастя!

— На щастя!

Кошовий утерся рукавом, потім потис руку Хмельницькому і, відійшовши у протилежний кінець кімнати, майже зарився в овечі шкури — вік брав своє, і кров у жилах кошового бігла холодна.

Невдовзі його хропіння завтюрвало хропінню Тугай-бея.

Хмельницький сидів за столом, заглибившись у мовчання.

Раптом він ніби прокинувся, глянув на Скшетуського і сказав:

— Добродію наміснику, ти вільний.

— Дякую тобі, милостивий гетьмане запорозький, хоч не приховую, що волів би комусь іншому за свободу подякувати.

— Тоді не дякуй. Ти врятував мені життя, я тобі теж добром відборгував — от ми й поквиталися. Але ще мушу сказати тобі ось що: я тебе зараз не відпущу, аж поки не даси мені рицарського слова, що, повернувшись, не розповіси своїм про наші приготування, про чисельність військ і про все інше, що на Січі бачив.

— Тож даремно ти мені fructum свободи дав покуштувати, бо такого слова я не дам, тому що, давши його, вчиню як ті, хто до ворога перебігає.

— Турбота моя і благополуччя всього Війська Запорозького зараз у тому, аби на нас гетьман великий з усіма силами не рушив, що він не промине зробити, якщо ти йому про нашу міць повідомиш. Тому не дивуйся, як не даси слова, що я тебе не відпущу, аж поки відчую в собі впевненість. Я знаю, на що замахнувся, знаю, яка страшна сила протистоїть мені: обидва гетьмани, твій грізний князь, котрий сам цілого війська вартий, та Заславські, та Конецпольські, та всі оті короленята, що на шії козацькій ногу тримають! Воістину немало я натрудився, немало листів понаписував, перш ніж мені вдалося настороженість їхню приспати, — тож чи можу я зараз дозволити, аби ти розбудив її? Якщо і чернь, і городові козаки, і всі пригнічені у вірі й свободі виступлять на моему боці, як Військо Запорозьке і милостивий хан кримський, тоді сподіваюсь я впоратися з ворогом, бо й мої сили значними будуть, але найбільше я довіряюся Богові, котрий бачив кривди і знає невинність мою.

Тут Хмельницький вихилив склянку горілки і почав неспокійно ходити довкола столу, а пан Скшетуський зміряв його поглядом і з притиском сказав:

— Не богохульствуй, гетьмане запорозький, на Бога і найвище його заступництво сподіваючись, бо справді тільки гнів Божий і якнайшвидшу кару на себе накличеш. Хіба тобі годилося просити Всевишнього? Тобі, котрий заради своїх кривд і приватних чвар таку страшну бурю підняв, полум'я братовбивчої війни роздмухав і з поганинами

супроти християн об'єднався? Переможеш ти чи будеш переможений, а море людської крові й людських сліз проллеш, гірше від сарани край спустошиш, власну кров поганинам у ясир віддаси, Річ Посполиту захитаєш, на його величність руку піднімеш, вівтарі Господні зганьбиш, а все тому, що Чаплинський хутір у тебе забрав, що, напившись, тобі погрожував! Тож на що ти не замахнешся? Чого заради корисливості своєї не принесеш у жертву? Бога просиш? А я, хоч і перебуваю у тебе в руках, хоч ти в мене життя і свободу відібрати можеш, істинно тобі кажу: сатану ти, а не Бога на поміч клич, бо тільки одне пекло допомогти тобі може!

Хмельницький спаленів, ухопився за ефес шаблі й глянув на намісника, як лев, котрий от-от рикне і кинеться на свою жертву, але стримався. На щастя, він іще не був п'яний. Чи то враз огорнула його якась тривога, чи то якісь голоси заговорили у нього в душі й сказали: "Зверни з дороги!", бо зненацька, ніби бажаючи захиститися від власних думок або переконати самого себе, він почав казати ось що:

— Від іншого не стерпів би я таких речей, але й ти стережися, щоб твоя сміливість моему терпінню край не поклала. Пеклом мене лякаєш, у корисливості й зраді мене запідозрюєш, а звідкіля ти знаєш, що я тільки за власні кривди помститися йду? Де ж би я знайшов помічників, де б узяв ті тисячі, котрі вже за мною пішли і ще підуть, коли б я тільки власні утиски став боронити? Поглянь, що діється в Україні! Гей! Земля родюча, земля-матінка, земля рідна, а хто тут у завтрашньому дні впевнений? Хто тут щасливий? Хто віри не позбавлений, свободи не втратив, хто тут не плаче і не зітхає? Самі тільки Вишневецькі, та Потоцькі, та Заславські, та Калиновські, та Конецпольські, та жменька шляхти! Для них староства, чини, земля і люди, для них щастя й золота воля, а решта люду в сльозах руки до неба простягає, чекаючи Божого милосердя, бо й королівське не допомагає! Скільки ж то, шляхти навіть, нестерпного їхнього гніту не можучи витримати, на Січ тікає, як і я втік? Я війни з королем теж не хочу, не хочу і з Річчю Посполитою! Вона — мати, він — батько! Король — государ милостивий, але короленята!.. З ними нам не жити: це їхні здирства, це їхні оренди, ставщини, заплавщини, сухомельщини, очкові й рогові, це їхні тиранство і гніт, через євреїв учинювані, до неба про помсту волають. Якої ж вдячності діждалося Військо Запорозьке за свої великі заслуги, у численних війнах здобуті? Де козацькі привілеї? Король дав, короленята забрали. Наливайка четвертовано! Павлюка у мідному волі спалено! Кров ще не обсохла на ранах, яких нам шабля Жолкевського й Конецпольського завдала! Сльози не висохли за тими, кого вбили, кому зітнули голову, кого на палю посадили! І от, дивись, що на небесах світить! — тут Хмельницький показав у віконці на палахкотливу комету — гнів Божий! Бич Божий!.. І якщо мені судилося на землі бичем цим стати, то хай здійсниться воля Божа! Я візьму цей тягар собі на плечі.

Сказавши це, він простяг угору руки і весь, здавалося, запалав, як велетенський смолоскип помсти, і затремтів, а потім упав на лаву, ніби тягарем призначення свого придавлений.

Запала мовчанка, яку порушувало тільки хропіння Тугай-бея і кошового, та ще в

одному кутку кімнати жалібно співав цвіркун.

Намісник сидів з опущеною головою. Здавалося, він шукав відповіді на слова Хмельницького, такі важкі, як гранітні брили, нарешті й він заговорив голосом тихим і сумним:

— Ох, хоч би все це і було правдою, але хто ж ти такий, гетьмане, щоб суддею і катом себе призначити? Яка тебе жорстокість, яка пиха підіймає? Чому ти Богові суду і карі не залишаєш? Я злих не захищаю, кривд не схвалюю, утисків законом не називаю, але вглянься ж і ти в себе, гетьмане! На утиски від короленят нарікаєш, кажеш, що ні короля, ні закону слухати не хочуть, пиху їх ганиш, а чи сам ти без гріха? Чи сам не підняв руку на Річ Посполиту, закон і короля? Тиранство панів і шляхти бачиш, але того не бачиш, що якби не їхні груди, не їхні панцирі, не їхня міць, не їхні замки, не їхні гармати і загони, тоді б земля ця, що молоком і медом тече, під стократ важчим турецьким чи татарським ярмом стогнала! Бо хто б її захистив? Чиїм це заступництвом і могутністю діти ваші в яничарах не служать, а дружин до непристойних гаремів не забирають? Хто заселяє пустища, закладає міста і села, будує храми Божі?..

Тут голос Скшетуського дедалі дужчав, а Хмельницький, понуро втупившись у флягу з горілкою, стиснуті кулаки на стіл поклав і мовчав, ніби сам із собою боровся.

— І хто ж вони? — вів далі пан Скшетуський. — Із німців сюди прийшли чи від турків? Чи не кров це від крові й плоть від плоті вашої? Чи не ваша це шляхта, не ваші княжата? А якщо це так, тоді тобі біда, гетьмане, бо ти молодших братів на старших озброюєш і братовбивцями їх робиш. Боже ти мій! Хоч би вони й лихі були, хай навіть усі, а це не так, зневажали закони, глузували з привілеїв, нехай їх Бог на небі судить, а на землі сейми, але не ти, гетьмане! Бо чи можеш ти сказати, що серед вас тільки праведники? Невже ви ніколи не согрешили, невже маєте право кинути каменем у чужу незаплямовану людину? А оскільки ти мене питав, де привілеї козацькі, то я тобі відповім: не короленята їх порвали, а запорожці, а Лобода, Саско, Наливайко і Павлюк, про якого вигадуєш, що він у мідному волі був підсмажений, бо добре знаєш, що так не було. Роздерли їх бунти ваші, роздерли незгоди і набіги, на кшталт татарських учинювані. Хто кримчаків у рубежі Речі Посполитої пускав, щоб потім на тих, хто повертався, навантажений здобиччю, для зиску нападати? Ви! Хто — Господи! — люд християнський, своїх, у ясир віддавав? Хто найбільші незгоди затівав? Ви! Від кого ні шляхтич, ні купець, ні кметь не були в безпеці? Від вас! Хто братовбивчі війни розпалював, із димом пускав села й міста українні, грабував Божі храми, гвалтував жінок? Ви і ще раз ви! Чого ж ти тепер хочеш? Щоб вам привілеї на братовбивчу війну, розбій і грабїж видали? Воістину вам більше вибачено, ніж забрано! Бо хотіли ми membra putrida лікувати, не вирізати, і не знаю, чи є яка держава у світі, крім Речі Посполитої, котра б таку болячку в себе на грудях маючи, стільки терпіння і вибачливості виявила! А яка вдячність у відповідь на це? Он спить твій союзник, але Речі Посполитої ворог запеклий; твій приятель, але ворог хреста і християнства, не короленя українне, а мурза кримський!.. З ним ти підеш палити власне гніздо, з ним підеш судити братів! Але він тобі відтепер паном буде, йому стремено триматимеш!

Хмельницький вихилив іще одну склянку горілки.

— Коли ми з Барабашем свого часу у милостивого короля були, — відповів він понуро, — і коли скаржилися на кривди й утиски, державець наш сказав: "А ви що, не маєте самопалів чи шабель при боці?"

— А якби ти перед царем царів постав, той сказав би: "А ти простиш ворогам своїм, як я своїм простив?"

— З Річчю Посполитою я війни не хочу!

— Але ж меч їй до горла прикладаєш!

— Козаків іду з ваших кайданів визволити.

— Щоб зв'язати їх татарськими ликами!

— Віру хочу захистити.

— З поганином у парі.

— Іди геть, бо не ти голос моєї совісті! Геть, кажу тобі!

— Кров пролита тебе обтяжить, сльози людські звинуватять, смерть на тебе чекає, суд чекає!

— Не сичи! — люто закричав Хмельницький і блиснув ножом перед грудьми намісника.

— Убий! — мовив пан Скшетуський.

І знову на мить залягла тиша, знову чути було тільки хропіння сонних і жалібне поскрипування цвіркуна.

Хмельницький якийсь час стояв із ножом біля грудей Скшетуського, але раптом, здригнувшись, отямився, упустив ніж і, схопивши флягу з горілкою, почав пити. Випивши до дна, він важко опустився на лаву.

— Не можу його різонути! — бурмотів він, — не можу! Пізно вже... Невже світає?... Але й назад вертати пізно... Що ти мені про суд і кров говориш?

Він і до того вже багато випив, тому тепер горілка ударила йому в голову; поволі він дедалі дужче втрачав притомність.

— Який там суд, га? Хан мені підмогу обіцяв. Тугай-бей тут спить! Завтра молодці рушать... Із нами святий Михаїл-архістратиг!.. А якщо б... якщо б... то... Я тебе у Тугай-бея викупив — ти це пам'ятай і скажи... Ось! Болить щось... болить! Назад вертати... пізно!.. суд... Наливайко... Павлюк...

Раптом він випростався, очі перелякано витріщив і вигукнув:

— Хто тут?

— Хто тут? — повторив напіврозбуджений кошовий.

Але Хмельницький голову на груди опустив, хитнувся раз, другий, буркнув: "Який суд?.." — і заснув.

Пан Скшетуський, знесилений ще свіжими ранами і схвильований розмовою, дуже зблід і почав непритомніти. Проте встиг іще подумати, що це, може, смерть його настає, і став він голосно молитися.

РОЗДІЛ XIII

Наступного дня вранці піше й кінне козацьке військо рушило з Січі. Хоч кров не

заплямувала ще степів, війну вже було почато. Полки йшли за полками, і здавалося, що це сарана, пригріта весняним сонцем, вироїлася з очеретів Чортомлика й летить на українські ниви. У лісі за Базавлуком чекали вже готові до походу ординці. Шість тисяч найдобріших вояків, озброєних набагато краще від звичайних чамбульних грабіжників, становили підкріплення, яке хан прислав запорожцям і Хмельницькому. Молодці, побачивши його, підкинули шапки в повітря. Загриміли рушниці й самопали. Козацькі вигуки, змішавшись із татарськими закликами до аллаха, вдарили у небесне склепіння. Хмельницький і Тугай-бей, обидва під бунчуками, з'їхалися на конях і церемонно привітали один одного.

Похідні порядки було вишикувано із притаманною татарам і козакам жвавістю, після чого війська рушили вперед. Ординці зайняли обидва козацьких фланги, середину заповнив Хмельницький із кіннотою, за якою ішла страшна запорозька піхота, далі — пушкарі з гарматами, ще далі — табір, вози, на них обозники, запаси харчів, нарешті, чабани із запасними табунами й худобою.

Перейшовши базавлуцький ліс, полки випливи у степ. День стояв погожий. У небі не було жодної хмаринки. Легкий вітерець дув із півночі до моря, сонце вигравало на списках і на квітах степового простору. Мов безкрає море, розкинулося перед військом Дике поле, і краєвид цей огорнув радістю козацькі серця. Велика малинова хоругва з архангелом схилилася кілька разів, вітаючи рідні степи, і, наслідуючи її, схилилися всі бунчуки і полкові стяги. Єдиний окрик вирвався з усіх грудей.

Полки розгорнулися вільніше. Довбиші й торбаністи виїхали наперед війська, загуркотіли барабани, задзвеніли литаври і торбани, а їм заокселентувала пісня, затагнута тисячами голосів, від якої здригалися повітря і степ:

Гей ви, степи, ви, ріднії,
Красним цвітом писанії,
Як море, широкії!

Торбаністи попустили повіддя і, відкинувшись на кульбаки, з очима, звернутими в небо, ударили по струнах торбанів; литавристи, піднявши руки над головами, брязнули у свої мідні круги; довбиші заколотили в барабани, і всі ці звуки укупі з монотонними словами пісні й пронизливим, недоладним свистом татарських пищалок злилися в якесь безмежне звучання, дике й сумне, як сама пустеля. Захоплення огорнуло всі полки, голови розгойдувалися у такт із піснею, і нарешті почало здаватися, що це увесь степ співає і гойдається разом із людьми, кіньми і стягами.

Сполохані табуни птахів випурхували з трав і летіли перед військом як іще одне військо — небесне.

Часом пісня й музика змовкали, і тоді чути було тільки лопотіння стягів, тупіт, форкання коней і скрипіння табірних возів, що скидалося на лебедині або журавлині крики.

На чолі під великим малиновим стягом і бунчуком їхав Хмельницький, у червоному одязі, на білому коні й із позолоченою булавою в руці.

Увесь табір поволі просувався на північ, покриваючи, як грізна лавина, річки,

дїброви й могили, наповнюючи шумом і гомоном степові простори.

А від Чигирина, з північного краю пустелі, котилася назустріч цій лавині інша — коронні війська під проводом молодого Потоцького. Тут — запорожці й татари йшли, ніби на весілля, з радісною піснею на вустах; там — поважні гусари просувалися в похмурому мовчанні, неохоче йдучи на цю безславну війну. Тут — під малиновим стягом старий, досвідчений воєначальник грізно потрясав булавою, ніби впевнений у перемозі й помсті; там — на чолі їхав юнак із замисленим обличчям, ніби передчуваючи свій сумний і близький кінець.

Розділяли їх поки що широчезні степові простори.

Хмельницький не квапився. Він вважав, що чим більше заглибитися молодий Потоцький у степ, тим більше відірветься від обох гетьманів, тим легше його можна буде перемогти. А тим часом усе нові й нові втікачі з Чигирина, Поволочі й усіх прибережних міст українських щодень примножували запорозькі полки, заодно приносячи вісті про недруга. Від них Хмельницький дізнався, що старий гетьман послав сина лише із двома тисячами війська по суходолу, а шість тисяч семенів і тисячу німецької піхоти — байдаками по Дніпру. Обидві частини дістали наказ підтримувати між собою постійний зв'язок, але наказ першого ж дня був порушений, бо байдаки, підхоплені сильною дніпровською течією, значно випередили гусарів, що йшли берегом, чий рух надто затримували переправи через усі річки, які впадали у Дніпро.

Тому Хмельницький, прагнучи, щоб ця роз'єднаність зросла іще більше, не квапився. На третій день походу він отаборився біля Комишевої Води і відпочивав.

Тим часом кінні загони Тугай-бея привели язиків. Це були двоє драгунів, котрі відразу ж за Чигирином утекли з табору Потоцького. Скачучи день і ніч, вони значно випередили свої війська. Драгунів негайно привели до Хмельницького.

Їхні розповіді підтвердили те, що Хмельницькому було вже відомо про сили молодого Потоцького; але принесли втікачі й новину: семенами, котрі пливуть на байдаках укупі з німецькою піхотою, командує старий Барабаш і Кричевський.

Почувши останнє прізвище, Хмельницький підхопився на рівні ноги.

— Кричевський? Полковник переяславських реєстрових?

— Авжеж, ясновельможний гетьмане! — відповіли драгуни.

Хмельницький повернувся до полковників, що його оточували.

— У похід! — скомандував він громовим голосом.

Трохи менш як за годину військо рушило вперед, хоч сонце вже заходило і ніч не обіцяла бути погожою. Якись страшні іржаві хмари затягли на західному боці небо; схожі на драконів, на левіафанів, вони наближалися одна до одної, ніби хотіли вчинити битву.

Табір подався вліво, до берега Дніпра. Йшли тепер тихо, без пісень, без биття у барабани й литаври, але швидко, наскільки давали їм змогу трави, такі буйні в цій околиці, що полки, які пробиралися крізь них, часом зникали з очей, і різнобарвні стяги, здавалося, самі плвли над степом. Кіннота торувала дорогу возам і піхоті, котрі, просуваючись через силу, невдовзі залишилися далеко в тилу. Тим часом на степи

опустилася ніч. Велетенський червоний місяць поволеньки викотився в небо; хмари час від часу заступали його, і він розгорався і гаснув, як лампа під поривами вітру.

Була вже майже північ, коли перед очима козаків і татар з'явилися чорні велетенські озії, що чітко вирізнялися на темному тлі неба.

Це були мури Кодака.

Передові загони під покровом темряви так обережно й тихо наблизилися до замку, як вовки або нічні птахи. А що як пощастить несподівано заволодіти сонною фортецею!

Але зненацька блискавиця на валу розітнула морок, страшний гуркіт струсонув дніпровські скелі, й вогняне ядро, окресливши в небі яскраву дугу, упало в степові трави.

Це понурий циклоп Гродзицький давав знати, що не спить.

— Пес одноокий! — буркнув Тугай-бею Хмельницький. — Уночі бачить.

Козаки проминули замок, про взяття якого зараз, коли супроти них самих ішло коронне військо, годі було й думати, і рушили далі. Але пан Гродзицький палив їм услід так, що мури замку аж двигтіли, і не для того, щоб шкоди завдати, бо військо проходило на значній відстані, а для того, щоб попередити своїх, котрі підпливали по Дніпру і могли знаходитися десь неподалік.

Але передусім гуркіт кодацьких гармат відгукнувся у серці й вухах пана Скшетуського. Юний рицар, котрого за наказом Хмеля везли в козацькому обозі, наступного дня тяжко захворів. Щоправда, в сутичці на Хортиці він не отримав жодної смертельної рани, зате втратив стільки крові, що життя в ньому ледве жевріло. Рани його, по-козацькому оброблені старим кантареем, відкрилися, почалася лихоманка, і тієї ночі лежав він напівпритомний на козацькій підводі, не відаючи про світ Божий. Розбудили його тільки кодацькі гармати.

Він розплющив очі, підвівся трохи на підводі й почав роздивлятися довкола. Козацький табір пробирався в темряві, як вервечка привидів, а замок гуркотів і світився рожевими димами; вогненні кулі підскакували по степу, харчачи й гарчачи, як розлючені пси; отож, коли пан Скшетуський побачив це, такий жаль, така туга огорнули його, що він ладний був і померти зараз, аби тільки душею полетіти до своїх. Війна! Війна! А він у ворожому стані, беззбройний, хворий, котрий не має сили навіть підвестися. Річ Посполита в небезпеці, а він не квапиться її рятувати! А там, у Лубнах, військо, напевно, вже виступає. Князь із блискавицями в очах літає перед вишикуваними жовнірами і в який бік булавою кивне, там відразу триста списів, наче триста громів ударять.

І раптом різні знайомі обличчя почали з'являтися у намісника перед очима. Малий Володийовський летить на чолі драгунів зі своєю тоненькою шабелькою в руці, але це фехмейстер із фехмейстерів: з ким схрестить клинок, той ніби уже в могилі; а ось і пан Підбип'ята замахується своїм катівським Зірвикаптуром! Зітне він три голови чи не зітне? Ксьондз Яскульський об'їжджає хоругви і, здійнявши побожно руки, молиться, але, будучи старим жовніром, він не може втриматися і часом гукне: "Бий, убивай!" А ось уже й панцирні опускають мечі до половини кінського вуха, полки рушають уперед,

розганяються, мчать, битва, шквал!

Зненацька видіння мінється. Перед намісником з'являється Гелена — бліда, з розпущеним волоссям, вона волає: "Рятуй, бо за мною Богун женеться!". Пан Скшетуський схоплюється з підводи, та чийся голос, але вже справжній, говорить йому:

— Лежи, дитино, бо зв'яжу.

Це табірний осавул Захар, котрому Хмельницький наказав пильнувати намісника як зіницю ока, знову вкладає його на підводи, вкриває кінською шкурою і питає:

— Що з тобою?

І пан Скшетуський опритомнює зовсім. Привиди зникають. Підводи тягнуться понад самісіньким дніпровським берегом. Холодний повів долітає з річки, і ніч бліднішає. Водне птаство здіймає світанковий гомін.

— Слухай, Захаре! То ми вже проминули Кодак? — питає пан Скшетуський.

— Проминули! — відповідає запорожець.

— А куди ж ви прямуєте?

— Не знаю. Битва, кажуть, буде, але не знаю.

Від слів цих серце радісно закалатало у грудях пана Скшетуського. Він гадав, що Хмельницький братиме в облогу Кодак і що з цього почне війну. Але квапливість, із якою козаки йшли вперед, давала змогу зробити висновок, що коронне військо вже близько і що Хмельницький саме тому обійшов фортецю, аби не бути змушеним вести під її обстрілом битву. "Може, я ще сьогодні буду вільний", — подумав намісник і подячно звернув очі до неба.

РОЗДІЛ XIV

Гуркіт кодацьких гармат почули і війська, що пливли байдаками під проводом старого Барабаша й Кричевського.

Це були шість тисяч реєстрових козаків і реймент відбірної німецької піхоти, де полковникував Ганс Флік.

Пан Миколай Потоцький довго не наважувався посилати козаків супроти Хмельницького, але, оскільки Кричевський мав на них величезний вплив, а Кричевському гетьман довіряв безмежно, то тільки семенам звелів присягнутись у вірності й із Божим іменем відправив їх у похід.

Кричевський, воїн вельми досвідчений, котрий уславився в багатьох попередніх битвах, був людиною дому Потоцьких, яким він завдячував усім: і полковницьким чином, і шляхетством, що його вони домоглися для нього на сеймі, і, нарешті, обширними наділами, розташованими у місці злиття Дністра й Ладави, які він одержав від них у довічне користування.

Стільки уз еднало його тоді з Річчю Посполитою і з Потоцькими, що навіть тіні недовіри не могло зародитися в гетьмановій душі. До того ж був це чоловік у розквіті сил, бо мав десь близько п'ятдесяти років, і велике майбутнє відкривалося перед ним у царині служби вітчизні. Дехто навіть бачив у ньому наступника Стефана Хмелецького, котрий починав свій шлях простим степовим рицарем, а закінчив воеводою київським і

сенатором Речі Посполитої. Отож від самого Кричевського залежало, чи піде він тією дорогою, на яку підштовхували його мужність, дика енергія і невгамовна амбіція, жадібна як до багатств, так і до чинів. Саме заради цієї амбіції він нещодавно надто домагався Літинського староства, а коли нарешті воно дісталось панові Корбуту, Кричевський глибоко в серці затаїв розчарування, але вже, здається, майже відхворів від заздрощів і засмучення. Зараз доля немовби знову всміхалася йому, бо, одержавши від великого гетьмана таке важливе військове завдання, він сміливо міг сподіватися, що ім'я його дійде і до королівських вух. А це було дуже важливо, бо після цього залишалось тільки вклонитися панові, щоб одержати привілей із милими душі шляхетській словами: "Бив нам чолом і просив, аби йому подарували, а ми, пам'ятаючи його заслуги, даємо", і т. ін. Таким шляхом одержували на Русі багатства і чини; таким шляхом величезні простори незаселених степів, які до того належали Богові й Речі Посполитій, переходили у приватні руки; таким шляхом бідняк ставав паном і міг тішити себе надією, що нащадки його серед senatorів засідатимуть.

Кричевського гризло тільки те, що в дорученій йому тепер місії він має ділитися владою з Барабашем, але цей поділ був по суті номінальний. Насправді старий черкаський полковник, особливо останнім часом, так постарів і одряхлів, що вже тільки тілом належав цьому світові, а душа і розум його постійно перебували в заціпенінні й згасанні, що зазвичай передують смерті. Коли оголосили похід, він ніби прокинувся й почав діяти досить жваво, навіть можна сказати, що від звуку військових сурм сильніше заструмувала в ньому стара вояцька кров, бо свого часу він був славетним лицарем і степовим вождем; та коли виступили, плюскіт весел відразу заколисав старого, козацькі пісні й плавний рух байдаків приспали, і забув він про світ Божий. Усім керував і завідував Кричевський, Барабаш же прокидався тільки попоїсти, а попоївши, за звичкою питав про се, про те. Від нього відбувалися якою-небудь відповіддю, і він, зітхнувши, казав: "От радий би я з іншою війною в могилу лягти, але на те воля Божа!"

Тим часом зв'язок із коронним військом, що йшло під проводом Стефана Потоцького, відразу ж урвався. Кричевський нарікав, що гусари і драгуни йдуть надто поволі, що дуже гаються біля переправ, що молодий гетьманич не має військового досвіду, але, попри все це, велів налягти на весла і пливти вперед.

Отож байдаки пливли з дніпровською течією до Кодака, дедалі більше оддаляючись від коронних військ.

Нарешті якось уночі почувся гуркіт гармат.

Барабаш спав і не прокинувся, зате Флік, котрий плив попереду, пересів у шлюпку й підгріб до Кричевського.

— Добродію полковнику, — звернувся він. — Це кодацькі гармати. Як накажете діяти?

— Зупини, ваша милість, байдаки. Залишимося на ніч в очеретах.

— Хмельницький, напевно, бере в облогу замок. Мені здається, треба поквипитися на допомогу.

— Я тебе, добродію, не питаю, що ти думаєш, а наказ даю. Командую я.

— Ваша милість полковнику!..

— Стояти і чекати! — мовив Кричевський.

Але бачачи, що енергійний німець смикає свою руду бороду і поступатися без сенсу не думає, додав лагідніше:

— Каштелян до завтрашнього ранку може підтягтися з кіннотою, а фортеці за одну ніч не візьмуть.

— А якщо не підтягнеться?

— Чекатимемо хоч і два дні. Ти, ваша милість, Кодака не знаєш! Вони об його мури зуби собі зламають, а я без каштеляна на допомогу не рушу, бо й повноважень на те не маю. Це його справа.

Слушність, звичайно, мав Кричевський, отож Флік більше не наполягав і відплив до своїх німців. Через деякий час байдаки почали наближатися до правого берега і заходити в очерети, що більше як на милю вкривали широко розлитий у цьому місці рукав річки. Нарешті плюскіт весел затих, суденця повністю сховалися в заростях, і річка, здавалося, геть опустіла. Кричевський заборонив розпалювати вогонь, співати пісень і розмовляти, тому довкола запанувала тиша, яку порушував тільки далекий відгомін кодацьких гармат.

Але на суднах ніхто, крім Барабаша, не стуляв очей. Флік, чоловік рицарського складу, що рвався до бою, птахом полинув би в Кодак. Семени стиха перемовлялися про те, що воно, мовляв, буде з фортецею? Вистоїть чи не вистоїть? А гуркіт тим часом дедалі посилювався. Всі були переконані, що замок відбиває раптовий штурм. "Хмель не жартує, але й Гродзицький не жартує! — шепотіли козаки. — А що ж завтра буде?"

Це самісіньке запитання, певно, ставив собі й Кричевський, котрий у глибокій задумі сидів на носі свого байдака. Хмельницького знав він добре й давно, завжди вважав його чоловіком надзвичайних здібностей, якому просто ніде було розвернутися, щоб полинути орлом у високость, але зараз Кричевський засумнівався в цьому. Гуркіт гармат не змовкав, а це могло означати, що Хмельницький і справді бере в облогу Кодак.

"Якщо це так, — думав Кричевський, — тоді йому гаплик!"

Як же це? Піднявши Запорожжя, забезпечивши собі ханську допомогу, зібравши військо, якого жоден із ватажків досі не мав, замість якнайшвидше йти в Україну, підняти простолюду, перетягти на свій бік городових, розгромити чимскоріше гетьманів і оволодіти всією країною, поки на її захист не зібралось нове військо, він, Хмельницький, він, досвідчений вояк, штурмує неприступну фортецю, котра може тримати його рік? І він дозволить, щоб його найкращі сили розбилися об мури Кодака, як розбивається дніпровська хвиля об скелі порогів? І чекатиме під Кодаком, аж поки гетьмани зберуть сили і обложать його, як Наливайка на Солониці?..

— Йому гаплик! — іще раз повторив Кричевський. — Свої ж козаки його видадуть. Невдалий штурм викличе невдоволення й переполох. Іскра бунту згасне, ледь загорівшись, а Хмельницький не буде страшніший за меч, що зламався біля ефеса. Який телепень!

"Ergo , — подумав пан Кричевський, — ergo, завтра я висаджу на берег своїх семенів і німців, а наступної ночі на ослабленого штурмами несподівано вдарю. Запорожців знищу до ноги, а Хмельницького зв'язаним кину до ніг гетьмана. Сам він і винуватий, бо все могло статися інакше".

Тут розгнуждане самолюбство пана Кричевського піднялося на соколиних крилах до небес. Він добре знав, що молодий Потоцький ніяк до завтрашньої ночі надійти не встигне, отже, хто зітне голову гідрі? Кричевський! Хто погасить бунт, який страшною пожежею може охопити всю Україну? Кричевський! Можливо, старий гетьман трохи скривиться, що все відбулося без участі його синка, але швидко схолоне, а тим часом усі промені слави й королівської ласки освітять чоло звитяжця.

Ні! Однак доведеться ділитися славою зі старим Барабашем і Гродзицьким! Пан Кричевський спершу сильно насупився, але враз прояснів. Цій старій колоді, Барабашеві, вже три чисниці до смерті, а Гродзицькому тільки дозволь сидіти в Кодаку і татар час від часу лякати, більше нічого йому й не треба. Отож лишається тільки він один, Кричевський.

От якби гетьманство українське дістати!

Зірки миготіли в небі, а полковникові здавалося, що то каміння коштовне в булаві сяє; вітер шумів в очеретах, а йому здалося, що то шумить бунчук гетьманський.

Гармати в Кодаку гриміли й далі.

"Хмельницький горло під меч підставить, — думав собі полковник, — але це його власна вина! А могло бути інакше! От якби він одразу пішов в Україну!.. Могло бути інакше! Там усе кипить і гуде, там лежить порох, що чекає тільки іскри. Річ Посполита могутня, але здолати Україну сил не має, а король немолодий і виснажений хворобою!

Одна виграна запорожцями битва спричинила б непередбачені наслідки..."

Кричевський затулив обличчя долонями і сидів нерухомий, а зірки тим часом скочувалися дедалі нижче й поволі зникали в степу. Перепілки, сховані в травах, почали підпадьомкати. Невдовзі мало світати.

Зрештою розмірковування полковника зміцніли в непорушному намірі. Завтра він ударить на Хмельницького і зітре його на порох. Через його труп досягне він багатств і почестей, стане знаряддям карі в руці Речі Посполитої, її захисником, а в прийдешньому її сановником і сенатором. Після перемоги над Запорожцям і татарами йому ні в чому не відмовлять.

А все-таки Літинського староства йому не дали.

На цю згадку Кричевський стиснув кулаки. Не дали йому староства попри могутній вплив протекторів його, Потоцьких, попри його військові заслуги, і все тому, що був він homo novus , а його супротивник від князів родовід вів. У цій Речі Посполитій не досить було стати шляхтичем, треба ще чекати, щоб те шляхетство взялося пліснявою, як вино, щоб заіржавіло, як залізо.

Тільки Хмельницький міг запровадити новий порядок, чому, слід сподіватися, сприяв би й сам король, але, нещасний, волів розбити голову об кодацькі скелі.

Полковник поволі заспокоювався. Ну, не дали йому староства — то й що? Тим паче

старатимуться тепер винагородити його, особливо після перемоги і придушення бунту, після визволення України, ба навіть усієї Речі Посполитої, від братовбивчої війни! Отоді вже йому ні в чому не відмовлять, отоді вже йому не знадобляться й Потоцькі...

Сонна голова його схилилася на груди, і він заснув, марячи про староства, каштелянства, про дарування королівські й сеймові...

Коли він прокинувся, уже світало. На байдаках усі ще спали. Удалині в блідому, розкинутому світлі поблискували дніпровські води. Довкола панувала мертва тиша. Саме ця тиша його й розбудила.

Кодацькі гармати перестали гриміти.

"Що це? — подумав Кричевський. — Перший штурм відбито? А може, Кодак узято?"

Але такого не може бути!

Ні! Просто поколошкані козаки лежать десь чимдалі від замку і зализують рани, а одноокий Гродзицький поглядає на них із бійниць, точніше наводячи гармати.

Завтра вони знову підуть на штурм і знову поламають зуби.

Тим часом зовсім розвиднілося. Кричевський розбудив людей на своєму байдаку і послав шлюпку по Фліка.

Флік негайно прибув.

— Добродію полковнику! — сказав йому Кричевський. — Якщо до вечора каштелян не підійде, а на ніч штурм не повториться, ми вирушимо на підмогу фортеці.

— Мої люди готові, — відповів Флік.

— Роздай же їм порох і кулі.

— Вже роздано.

— Уночі висадимося на берег і вирушимо якнайтихіше степом. Нападемо несподівано.

— Gut! Sehr gut! Але чи не пройти на байдаках іще трохи? До фортеці милі чотири. Для піхоти трохи далекувато.

— Піхота сяде на коней семенів.

— Sehr gut!

— Нехай люди тихо сидять в очеретах, на берег не виходять і галасу не зчиняють. Вогню не розводити, щоб дим нас не виказав. Ворог не повинен про нас знати.

— Туман такий, що й диму не побачать.

І справді, річка і рукав її, порослий очеретом, у якому стояли байдаки, і степи — усе, скільки сягало око, було вкрите білим непрозорим туманом. Щоправда, поки що був світанок, отже, туман міг іще розсіятися і відкрити степові простори.

Флік відплив. Люди на байдаках поволі прокидалися; негайно було оголошено наказ Кричевського сидіти тихо, тому на сніданок збиралися без вояцького гамору. Якби хтось проходив берегом або пропливав річкою, ніколи б не здогадався, що в рукаві цьому ховається кілька тисяч осіб. Коням, щоб не іржали, давали їсти з руки. Байдаки, сховані туманом, стояли, зачаївшись, у гущині очеретів. Час від часу прошмигувала лише маленька двовеслова під'їздка, що розвозила сухарі й накази, а втім, скрізь панувало гробове мовчання.

Зненацька у травах, тростині, очеретах і прибережних заростях довкола всього рукава річки почулися дивні й численні голоси:

— Пугу! Пугу!

Тиша...

— Пугу! Пугу!

І знову настало мовчання, ніби голоси ці, що окликали з берега, чекали на відповідь.

Проте відповіді не було. Заклики прозвучали і втретє, але вже швидше й нетерпеливіше:

— Пугу! Пугу! Пугу!

Тоді з боку човнів пролунав із туману голос Кричевського:

— Хто там такий?

— Козак із лугу!

У семенів, що сховалися в байдаках, неспокійно закалатали серця. Їм цей таємничий оклик був добре знайомий. У такий спосіб запорожці розпізнавали один одного на зимівниках. Так самісінько у воєнний час запрошували на перемови реєстрових і городових побратимів, серед яких було чимало таких, що таємно належали до братства.

Знову пролунав голос Кричевського:

— Чого треба?

— Богдан Хмельницький, гетьман запорозький, попереджає, що гармати наведено на рукав річки.

— Перекажіть гетьманові запорозькому, що наші наведено на берег.

— Пугу! Пугу!

— Чого ще треба?

— Богдан Хмельницький, гетьман запорозький, запрошує на розмову друга свого, пана полковника Кричевського.

— То нехай спершу дасть заручників.

— Десять курінних.

— Згода!

Тої ж миті берег рукава, ніби квітами, заряснів запорожцями, котрі повставали із трав, де вони, сховавшись, лежали. Здалеку, від степу, наближалися їхня кіннота і гармати, над якими розвівалися десятки і сотні хоругов, стягів, бунчуків. Військо йшло під барабан і з піснею. Усе це вкупі більше скидалося на радісне привітання, аніж на зіткнення ворожих одне одному військ.

Семени з байдаків відповіли криками. Тим часом надійшли човни, що привезли курінних отаманів. Кричевський сів в один із них і попрямував до берега. Там йому подали коня і відразу ж перепровадили до Хмельницького.

Гетьман, побачивши його, скинув шапку, а потім сердечно привітав.

— Милостивий пане полковнику! — мовив він. — Давній приятелю мій і куме! Коли пан коронний гетьман наказав тобі зловити мене і в табір доправити, ти цього робити

не хотів, а мені порадив, щоб я втечею рятувався. За такий твій учинок я зобов'язаний тобі вдячністю і любов'ю братньою.

Сказавши це, він ґречно простяг руку, але чорняве обличчя Кричевського залишилося холодне, мов лід.

— Тепер же, коли ти, милостивий гетьмане, врятувався, — відповів він, — ти підняв бунт.

— За свої це, твої і всієї України кривди іду я вимагати відборгування з привілеями королівськими у руці й з надією, що государ наш милостивий мене за це не осудить.

Кричевський, жваво заглядаючи в очі Хмельницькому, із притиском сказав:

— Кодак обложив?

— Я? Та чи я з глузду з'їхав? Кодак я обминув і навіть не вистрелив, хоч старий сліпець гарматами у степ палив. Я в Україну квапився, а не в Кодак, до тебе квапився, до давнього приятеля і добродійника мого.

— Чого ти від мене хочеш?

— Від'їдьмо трохи в степ, там і поговоримо.

Обидва торкнули коней і поїхали. Не було їх із годину.

Після повернення обличчя Кричевського було бліде і страшне. Він одразу ж почав прощатися з Хмельницьким, котрий наостанку йому сказав:

— Двоє нас буде в Україні, а над нами тільки король, і більше нікого.

Кричевський повернувся до байдаків. Старий Барабаш, Флік і козацька старшина чекали на нього з нетерпінням.

— Ну що там? Ну що там? — чулося звідусіль.

— Усім висадитися на берег! — відповів владним голосом Кричевський.

Барабаш підняв сонні повіки, якісь дивні вогники блиснули у нього в очах.

— Як це? — спитав він.

— Висадитися на берег! Ми здаємося!

Кров ударила в бліде й пожовкле обличчя Барабаша. Він підвівся з місця, на якому сидів, випростався, і зненацька цей згорблений, виснажений хворобою старець обернувся на велетня, сповненого життя і сили.

— Зрада! — гаркнув він.

— Зрада! — повторив Флік, хапаючись за ефес рапіри. Але перш ніж він її вихопив, пан Кричевський свиснув шаблею і одним замахом поклав його на палубі.

Відтак він скочив із байдака в шлюпку, що стояла поряд, у якій сиділо четверо запорожців із веслами наготові, і крикнув:

— Греби поміж байдаками!

Човник помчав стрілою, а пан Кричевський, стоячи посередині з шапкою на закривавленій шаблі й палючим поглядом, кричав могутнім голосом:

— Діти! Не вбиваймо своїх! Слава Богданові Хмельницькому, гетьманові запорозькому!

— Слава! — повторили сотні й тисячі голосів.

— На погибель ляхам!

— На погибель!

Вигукам із байдаків відповідали крики запорожців із берега. Але ті, хто був на суденцях, які стояли далі, ще не знали, про що йдеться, і аж тоді, коли всюди розійшлася звістка, що пан Кричевський переходить до запорожців, справжнє шаленство радощів охопило семенів. Шість тисяч шапок злетіло в повітря, шість тисяч рушниць гримнуло пострілами. Байдаки затряслися під ногами молодців. Зчинилися галас і збентеження. Проте радощам цим судилося заплямуватись кров'ю, бо старий Барабаш волів загинути, аніж зрадити стяг, під яким прослужив усе життя. Кілька десятків черкаських людей залишилися на його боці, і зав'язався бій — короткий, страшний, як усі битви, у яких жменька людей, котра прагне не ласки, а смерті, захищається від натиску юрби. Ні Кричевський, ні козаки не сподівалися такого спротиву. У старому полковникові пробудився колишній лев. На заклик скласти зброю він одповів пострілами, і всі бачили його попереду з булавою в руці, з розвіяним білим чубом. Він із юнацькою енергією громовим голосом віддавав накази. Суденце його було оточене зусібч. Люди з тих байдаків, які не мали змоги підгребти, стрибали у воду і, пливучи або бредучи поміж очеретами, досягши суденця, хапалися за його борти і з люттю на нього видиралися. Опір був коротким. Вірні Барабашеві семени, поколені, порубані або просто розтерзані руками, вкрили своїми тілами палубу; старий же з шаблею в руці ще захищався.

Кричевський продерся до нього:

— Здавайся! — крикнув він.

— Зраднику! На погибель! — відповів Барабаш і замахнувся шаблею.

Кричевський швидко відступив у натовп.

— Бий! — закричав він козакам.

Але, здавалося, ніхто першим не хоче підняти руку на старого. І тут полковник, як на біду, посковзнувся у калюжі крові й упав.

Лежачи, він уже не викликав тої поваги чи страху, і відразу кільканадцять клинків устромилися в його тіло. Старий тільки встиг вигукнути: "Єзус-Мар'я!"

Усі почали рубати лежачого і посікли на шматки. Відрубану голову перекидали з байдака на байдак, бавлячись нею, наче м'ячем, доти, аж доки, після невинного кидка, вона впала у воду.

Залишалися ще німці, з якими впоратися було важче, бо реймент складався з тисячі досвідчених і вишколених у різних війнах вояків.

Щоправда, відважний Флік поліг від руки Кричевського, але на чолі рейменту лишився Йоганн Вернер, підполковник, ветеран тридцятилітньої війни.

Кричевський був майже впевнений у перемозі, оскільки німецькі байдаки були зусібч оточені козаками, проте він хотів зберегти для Хмельницького такий значний загін незрівнянної і досконало озброєної піхоти. Ось чому він хотів почати з німцями перемови.

Якийся час здавалося, що Вернер пристає на них, бо він спокійно розмовляв із Кричевським і уважно вислухував усі обіцянки, на які для нього віроломний полковник

не скупився. Платня, яку Річ Посполита заборгувала, мала бути негайно сплачена, а також віддана на рік наперед. Через рік кнехти, якщо забажають, можуть іти хоч би навіть і в коронний табір.

Вернер, удаючи, що розмірковує над пропозицією, сам тим часом тихо наказав байдакам зійтися так, аби утворилося тісне кільце. По всій довжині цього кільця вишикувалася стіна піхотинців, людей рослявих і сильних, одягнених у жовті колети і такого ж кольору капелюхи. Вони були у повному бойовому строю, з лівою ногою, висунутою вперед для пострілу, і з мушкетами на правому боці.

Вернер з оголеною шпагою в руці стояв у першій шерензі і зосереджено розмірковував.

Нарешті він підвів голову.

— Herr Hauptmann! — сказав він. — Ми згодні!

— І не втратите на новій службі! — радісно вигукнув Кричевський.

— Але за умови...

— Наперед згоден.

— Якщо так, то добре. Наша служба Речі Посполитій кінчається у червні. Із червня ми служитимемо вам.

Прокляття схопилося з уст Кричевського, але він стримався.

— Ти глузуєш, добродію підполковнику? — спитав він.

— Ні! — флегматично відповів Вернер. — Наш вояцький обов'язок вимагає від нас не порушувати угоди. Служба закінчується у червні. І хоч ми служимо за гроші, але ми не зрадники. Інакше ніхто нас не найматиме, та ви й самі не довірятимете нам, бо хто поручиться, що в першій же битві ми знову не перейдемо на бік гетьманів?

— Чого ж ви тоді хочете?

— Щоб нам дали піти.

— Нічого з цього не вийде, шалений чоловіче! Я накажу знищити вас до ноги.

— А скільки своїх втрапиш?

— Жоден із вас не піде.

— А від вас і половини не лишиться.

Обидва казали правду, тому Кричевський, хоч флегматичність німця збурила в ньому усю кров, а лють починала душити, не хотів іще зав'язувати битви.

— Поки сонце стоятиме над рукавом, — крикнув він, — подумайте! А ні — накажу на курки натиснути.

І квапливо відплив у своєму човнику, щоб порадитися із Хмельницьким.

Настали хвилини чекання. Козацькі байдаки оточили тісним кільцем німців, котрі зберігали спокій, який тільки досвідчені й бувалі у бувальцях вояки можуть зберігати перед обличчям небезпеки. На погрози й образи, які щохвилини лунали з козацьких байдаків, вони відповідали зневажливим мовчанням. Справді переконливим здавався цей спокій у порівнянні з дедалі сильнішими вибухами люті з боку молодців, які, грізно стрясаючи списами і пищалями, скриплячи зубами і лаючись, нетерпляче чекали сигналу до бою.

Тим часом сонце, повертаючи з південного боку неба на західний, поволі знімало свої золоті відблиски з рукава, який поступово поринав у тінь.

Нарешті поринув повністю.

Тоді заграла сурма, і тої ж миті голос Кричевського озвався здалеку:

— Сонце зайшло! Ви вже надумали?

— Вже! — відповів Вернер і, повернувшись до солдатів, махнув оголеною шпагою. — Feuer! . — скомандував він спокійним, флегматичним голосом.

І гухнуло! Плюскіт тіл, що падали у воду, шалені крики і гарячкова стрілянина відповіли голосам німецьких мушкетів. Гармати, підвезені до берега, озвалися басом і почали сіяти ядра на німецькі байдаки. Дими геть затягли рукав, і серед криків, гуркоту, посвисту татарських стріл, тріскотні пищалей і самопалів тільки регулярні мушкетні залпи давали знати, що німці досі захищаються.

На заході сонця битва ще кипіла, але, здавалося, слабшала. Хмельницький укупі з Кричевським, Тугай-беєм і кільканадцятьма отаманами під'їхав до самісінького берега оглянути битву. Його роздуті ніздрі втягували порохований дим, а вуха з насолодою слухали крики німців, що тонули і гинули. Усі троє воєначальників дивилися на цю бійню, як на видовисько, яке заодно було для них доброю прикметою.

Битва вщухала. Постріли змовкли, а натомість дедалі гучніші крики козацького тріумфу линули до небес.

— Тугай-бею! — мовив Хмельницький. — Це день першої перемоги.

— Ясиру нема! — буркнув мурза. — Не хочу я таких перемог!

— Візьмеш його в Україні. Весь Стамбул і Галату наповниш своїми полоненими!

— Візьму хоч і тебе, як не буде кого!

Сказавши це, дикий Тугай зловісно розсміявся, а за хвилину додав:

— І все-таки я залюбки взяв би цих "франків".

Тим часом битва зовсім стихла. Тугай-бей повернув коня до табору, а за ним і інші.

— Ну, тепер на Жовті Води! — вигукнув Хмельницький.

РОЗДІЛ XV

Намісник, слухаючи звуки битви, очікував із хвилюванням її кінця, гадаючи спершу, що Хмельницький б'ється з усіма гетьманськими військами.

Але надвечір старий Захар розповів, як усе було. Звістка про зраду семенів під проводом Кричевського і знищення німців до глибини душі обурила молодого рицаря, вона була передвістям майбутніх зрад, а намісник добре знав, що переважну частину гетьманських військ становлять козаки.

Терзання намісника зростали, а тріумф у запорозькому таборі ще додавав до них гіркоти. Усе складалося якнайгірше. Про князя нічого не було чути, а гетьмани, як з'ясувалося, припустилися страшної помилки, бо, замість рушити усім військом до Кодака або, зрештою, чекати супротивника в укріплених таборах в Україні, вони розділили свої сили і самі себе ослабили, дали широкі можливості для віроломства і зради. Щоправда, у запорозькому стані вже й до цього ходили розмови про Кричевського і про окрему військову експедицію під проводом Стефана Потоцького,

але намісник цим чуткам не йняв віри. Він гадав, що це всього-на-всього посилені передові загони, які в потрібний момент будуть відведені назад. Тим часом усе сталося інакше. Хмельницький завдяки зраді Кричевського зміцнив свої війська кількома тисячами людей, над молодим Потоцьким нависла страшна небезпека. Його, позбавленого допомоги і заблукалого у степових просторах, Хмельницький міг тепер легко оточити і повністю розгромити.

Потерпаючи від ран, тривожачись, пан Скшетуський безсонними ночами своїми втішався тільки думкою про князя. Зірка Хмельницького неодмінно згасне, коли підніметься у своїх Лубнах князь. А хто знає, чи не з'єднався він уже з гетьманами? І хоч значні були сили Хмельницького, і хоч похід почався вдало, і хоч із ним ішов Тугай-бей, а в разі невдачі обіцяв прийти на допомогу і сам "цар" кримський, у Скшетуського навіть і думки не було, що ця завірюха протримається довго, що один козак може струснути всю Річ Посполиту і зламати грізну її силу. "Біля порогів українних хвиля ця розіб'ється", — думав намісник. Та й чи не так кінчалися вони, усі бунти козацькі? Спалахували як полум'я і згасали після першого зіткнення з гетьманами. Так було досі. Коли з одного боку ставало до бою гніздо низових хижаків, а з другого — держава, береги якої омивали двоє морів, розв'язку передбачити було легко.

Гроза не може тривати безконечно, а отже, вона минає, і розпогоджується. Ця думка підтримувала пана Скшетуського і, можна сказати, держала його на ногах, бо, зрештою, висів на ньому такий тягар, якого ще ніколи в житті йому нести не довелося. Гроза, хоч і мине, може спустошити поля, зруйнувати житла і завдати непоправної шкоди. Саме через неї, через цю грозу, він сам мало не втратив життя, позбувся сил і опинився в гіркій неволі якраз тоді, коли свобода для нього була важливіша за життя. Як же тоді від завірюхи могли вберегтися істоти слабші, котрі не можуть себе захистити? Що там було з Геленою в Розлогах?

Але Гелена мала вже бути у Лубнах. Вона снилася намісникові в оточенні доброзичливих людей, приголублена самим князем і княгинею Гризельдою, боготворена рицарями, але зажурена за своїм гусаром, котрий пропав десь на Січі. Та настане нарешті хвилина, коли гусар повернеться. Сам Хмельницький обіцяв йому свободу, а втім, хвиля козацька котиться й котиться до порогів Речі Посполитої і, коли розіб'ється, буде кінець печалям, зажурам і тривогам.

Хвиля й справді котилася. Хмельницький, не гаючись, згорнув табір і вирушив назустріч гетьманському синові. Сила у нього вже була дійсно грізна, бо разом із семенами Кричевського і чамбулом Тугай-бея вів він близько двадцяти п'яти тисяч вишколених вояків, що рвалися до бою. Про військо Потоцького певних відомостей не було. Втікачі казали, що у нього дві тисячі важкої кавалерії і кільканадцять малих гармат. При такому співвідношенні сил результат битви вгадати було важко, бо однієї атаки страшних гусарів часто вистачало, щоб здолати у десять разів чисельніші загони. Так, пан Ходкевич, гетьман литовський, із трьома тисячами гусарів стер свого часу під Кірхгольмом на порох вісімнадцять тисяч відбірної піхоти і кавалерії шведської; так, під

Клушином одна панцерна хоругва в шаленому кидку рознесла кілька тисяч англійських і шотландських найманців. Хмельницький пам'ятав про це і тому йшов, як пише русинський хроніст, поволі й обережно: "... численними очима розуму свого, як хитрий ловець, усібіч поглядаючи і караули на милю і навіть далі від обозу тримаючи" . Так підійшов він до Жовтих Вод. Знову схопили двох язиків. Вони підтвердили нечисленність коронних сил і донесли, що каштелян через Жовті Води вже переправився. Почувши це, Хмельницький неначе прикипів до місця й окопався валами.

Серце його радісно калатало. Якщо Потоцький відважиться на штурм, поразки йому не уникнути. У полі козакам із панцерними не впоратися, але, окопавшись, вони б'ються чудово і з такою великою перевагою в силі штурми відіб'ють несхибно. Хмельницький розраховував на молодість і недосвідченість Потоцького. Проте при молодому каштеляні був третій воїн, живецький старостич пан Стефан Чарнецький, гусарський полковник. Цей небезпеку відчув і схилив каштеляна відійти назад за Жовті Води.

Хмельницькому не залишалося нічого іншого, як рушити за ними. Наступного дня, переправившись через жовтоводські трясовини, обидва війська опинилися віч-на-віч.

Але жоден із воєначальників не хотів ударити першим. Ворожі табори заходилися квапливо оточувати позиції шанцями. Була субота, п'яте травня. Цілісінький день безперестану лив дощ. Хмари так затягли небо, що від полудня, ніби взимку, панував морок. Надвечір злива припустилася ще дужче. Хмельницький потирав руки від радості.

— Нехай тільки степ розмокне, — казав він Кричевському, — і я не вагаючись у зустрічному бою з гусарами зійдуся, бо вони у своїх важених обладунках у болоті потонуть.

А дощ ішов і йшов, ніби саме небо хотіло прийти на допомогу Запорожжю.

Війська під струменями зливи окопувалися ліниво і понуро. Розвести вогонь було неможливо. Кілька тисяч ординців вийшли з табору пильнувати, щоб польські загони, скориставшись туманом, дощем і темрявою, не спробували піти. Після цього запала глибока тиша. Чути було тільки плюскіт зливи і шум вітру. Можна було запевнити, що в обох станах ніхто не спить.

Над ранок сурми в польському таборі заграли протяжно й жалібно, ніби тривогу, а не сигнал до бою, потім тут і там загурчали барабани. День займався сумний, темний, сирий, злива вщухла, але сіявся ще, ніби крізь сито, дрібен дощик.

Хмельницький наказав ударити з гармати.

За нею враз озвалися друга, третя, десята і, коли з табору в табір почалася звичайна канонадна "кореспонденція", пан Скшетуський сказав своєму козацькому янголові-хранителю:

— Захаре, виведи мене на шанець подивитись, що діється.

Захарові й самому було цікаво, тому він не перечив. Вони пішли на високий бастіон, звідки як на долоні видно було трохи увігнуту степову долину, жовтоводські трясовини

й обидва війська. Ледве глянувши, пан Скшетуський схопився за голову і вигукнув:

— Боже милосердний! Це ж усього-на-всього кінний загін, не більше!

І справді, вали козацького табору розтяглися майже на чверть милі, а польські у порівнянні з ним здавалися невеличким шанцем. Нерівність у силах була така велика, що в перемозі козаків не можна було сумніватися.

Біль стиснув серце намісника. Отже, не настала ще остання година для пихи і бунту, а та, що настане, буде новим для них тріумфом. Так принаймні зараз здавалося.

Герць під гарматним вогнем уже почався. З флангового бастіону було видно й окремих вершників, і цілі групки, що стиналися одна з одною. Це татари гарцювали із семенами Потоцьких, одягненими у синьо-жовті мундири. Вершники налітали один на одного і швидко відскакували, об'їжджали один одного з боків, перестрілювалися із пістолів і луків, метали списи, намагалися заарканити один одного. Здалеку сутички ці здавалися радше забавою, і тільки коні, що тут і там бігали оболонню без вершників, свідчили про те, що забава велася не на життя, а на смерть.

Татар дедалі більшало. Невдовзі оболонь почорніла від їхніх скупчень, але в цей час із польського табору одна за одною почали виступати хоругви, шикуючись у бойові порядки перед шанцем. Це було так близько, що пан Скшетуський своїм зірким оком виразно розрізняв значки, бунчуки і навіть ротмістрів із намісниками, котрі ставали на конях трохи збоку від своєї хоругви.

Серце застрибало у нього в грудях, бліде обличчя взялося рум'янцем і, ніби знайшовши вдячних слухачів у Захарі й козаках, що стояли при гарматах на фланговому бастіоні, пан Скшетуський піднесено вигукував, у міру того як хоругви з'являлися з-за окопу:

— Це драгуни пана Балабана! Я їх бачив у Черкасах!

— Це волоська хоругва, у них хрест у значку!

— О! Он піхота з валу пішла!

Потім з іще більшим піднесенням, розкинувши руки:

— Гусари! Гусари пана Чарнецького!

Справді, з'явилися й гусари, а над ними хмара крил і ліс списів, оздоблених золотою китайкою й увінчаних зелено-чорними прапорцями. Вони шітками виїхали з окопу й вишикувалися перед валом, а від їхнього спокою, зосередженості й зібраності у пана Скшетуського в очах з'явилися сльози радості й на мить затуманили погляд.

Хоч сили були надто нерівні, хоч супроти цих кількох хоругв чорніла ціла лавина запорожців і татар, котрі, як завжди, стали на флангах, хоч порядки їхні так розтяглися степом, що й кінця їм не було видно, пан Скшетуський уже вірив у перемогу. Обличчя його всміхалося, сили повернулися до нього, в очах, прикутих до оболоні, блищали вогники. Він аж на місці встояти не міг.

— Гей, дитино! — буркнув старий Захар. — І рада б душа в рай!..

Тим часом кілька окремих татарських загонів із криками й вигуками "алла!" кинулися вперед. Із табору відповіли пострілами. Але це був тільки пострах. Навіть не доскакавши до польських хоругв, татари розскачилися врізнобіч і зникли в юрбі серед

своїх.

Аж раптом озвався великий січовий барабан, і за його сигналом велетенський козацько-татарський півмісяць відразу ж рвонувся з місця вперед. Певно, Хмельницький хотів одним, ударом змести хоругви й захопити табір. Якби поляки злякалися, це було б можливо. Але нічого такого у польських хоругвах не сталося. Вони стояли спокійно, розгорнувшись досить довгою лінією, тил якої прикривався окопом, а фланги — табірними гарматами. Отже, вдарити по них можна було тільки з фронту. Якоїсь миті здалося, що вони приймуть бій на місці, та, коли півмісяць пройшов уже половину оболоні, в окопі просурмили сигнал до атаки, і враз частокіл списів, що досі стриміли вгору, схилився на висоту кінських голів.

— Гусари пішли! — вигукнув пан Скшетуський.

Справді-бо, вони, нахилившись у сідлах, рушили вперед, а слідом за ними драгунські хоругви і вся бойова лінія.

Удар гусарів був страшний. У першому пориві вони налетіли на три курені — два стеблівських і миргородський — і стерли їх на млі ока. Виття долинуло аж до вух пана Скшетуського. Коні й люди, збиті з ніг величезною вагою залізних вершників, полягли як лан від видиху грози. Опір був такий короткий, що Скшетуському здалося, ніби якесь велетенське чудовисько проковтнуло за один раз три полки. А в них же були найзатятіші січовики. Коні в запорозьких лавах, налякані шумом крил, почали не слухатися вершників. Полки іркліївський, кальниболоцький, мінський, шкуринський і титоровський геть перемішалися, а під натиском юрб, що тікали з бойовища, стали й самі безладно відступати. А тим часом драгуни наздогнали гусарів і вкупі з ними почали збирати криваве жниво. Васюринський курінь після впертого, але короткого спротиву розсипався і в дикому переполосі мчав аж до своїх окопів. Центр сил Хмельницького дедалі більше зміщувався і, битий, зігнаний у безладні юрби, січений мечами, тиснений залізною навалою, не міг вигодити миті, щоб зупинитися й заново перебудуватися.

— Чорти, не ляхи! — крикнув старий Захар.

Скшетуський ніби збожеволів. Виснажений хворобою, він не міг опанувати себе, а тому сміявся і плакав водночас, іноді просто викрикував слова команди, ніби сам вів хоругву. Захар тримав його за поли й інших змушений був покликати на допомогу.

Битва так наблизилася до козацького табору, що вже майже обличчя можна було розрізнити. З окопів палили з гармат, але козацькі ядра, кладучи як своїх, так і суперника, ще дужче збільшували замішання.

Гусари врізалися у пашківський курінь, який становив гетьманську гвардію і в якому знаходився сам Хмельницький. Зненацька страшний крик розлігся по всіх козацьких лавах: великий малиновий стяг захитався і впав.

Але цієї миті Кричевський рушив у бій на чолі п'яти тисяч своїх семенів.

Верхи на велетенському буланому коні, він летів у першій шерензі без шапки, із занесеною над головою шаблею, збираючи поперед себе розпорошених низовиків, котрі, побачивши, що йде допомога, хоч і безладно, але знову пішли в атаку. Битва в

середині лінії закипіла з новою силою.

На обох флангах щастя теж відверталось від Хмельницького. Татари, вже двічі відбиті волоськими хоругвами і семенами Потоцьких, зовсім утратили охоту до бою. Під Тугай-беєм убили двох коней. Перемога рішуче схилилася на бік молодого Потоцького.

Але битва вже довго не тривала. Злива, яка з певного часу дедалі дужче посилювалася, невдовзі так припустила, що за стіною дощу світу не було видно. Вже не струмені, а потоки спадали на землю з відкритої безодні небесної. Степ перетворився на озеро. Зробилося так темно, що за кілька кроків людина не могла розгледіти іншої. Шум дощу заглушував команди. Відсирілі мушкети і самопали змовкли. Саме небо поклато край бійні.

Хмельницький, промоклий до нитки, розлютований прискакав у свій стан. Не озвався ні до кого й словом. Залізши в невеличкий намет із верблюжих шкур, який йому розбили, він сидів там самотній, думаючи гіркі думи.

Його огорнув розпач. Тільки тепер він збагнув, на що зважився. От його й побито, відкинуто, майже переможено в битві, та ще й такими малими силами, що їх точніше було б назвати передовим загonom. Він знав, яка велика військова могутність Речі Посполитої, він урахував це, коли вирішив розв'язати війну, і все-таки прорахувався. Принаймні так здавалося йому зараз, тож хапався він за поголену свою голову і прагнув розбити її об першу-ліпшу гармату. Що ж буде, коли доведеться мати справу з гетьманами і з усією Річчю Посполитою?

Роздуми його перебив прихід Тугай-бея.

Очі татарина палали люттю, обличчя було бліде, а зуби поблискували спід безвусої губи.

— Де здобич? Де полонені? Де голови воєначальників? Де перемога? — допитувався він охриплим голосом.

Хмельницький схопився з місця.

— Там! — гучно відповів він, показуючи у бік коронного табору.

— То йди ж туди! — гаркнув Тугай-бей. — А не підеш, у Крим тебе на налігачі поведу.

— І піду! — відповів Хмельницький. — Піду ще сьогодні! Здобич візьму і полонених візьму, але ти про це говоритимеш із ханом, бо здобичі хочеш, а бою уникаєш!

— Пес! — завив Тугай-бей. — Ти ж ханове військо занашаєш!

Якусь мить вони стояли один навпроти одного, роздуваючи ніздрі, як два вепри. Першим охолов Хмельницький.

— Тугай-бею, заспокойся! — мовив він. — Злива припинила битву, коли Кричевський уже похитнув драгунів. Я їх знаю! Завтра вони битимуться з меншим завзяттям. Степ розкисне до решти. Гусари не встоять. Завтра всі будуть наші.

— Ти сказав! — буркнув Тугай-бей.

— І дотримаю слова. Тугай-бею, приятелю мій, хан мені тебе на підмогу прислав, не на біду.

— Ти перемогти присягав, не програти.

— У полон узято трохи драгунів, я тобі їх віддам.

— Віддай. Я їх на палі накажу посадити.

— Не роби цього. Краще відпусти. Це українні люди із хоругви Балабана, ми їх пошлемо, щоб драгунів на наш бік перетягли. Буде так, як із Кричевським.

Тугай-бей полагіднішав. Кинувши бистрий погляд на Хмельницького, він пробурмотів:

— Змій...

— Хитрість мужності варта. Якщо драгунів схилимо до зради, нога з табору не піде, зрозумів?

— Потоцького візьму я.

— Віддаю тобі його. І Чарнецького теж.

— А зараз дай горілки, бо холодно.

— Залюбки.

Цієї миті увійшов Кричевський. Полковник був понурий, як ніч. Прийдешні жадані староства, каштелянства, замки і скарби ніби затягло туманом після сьогоднішньої битви. Завтра вони можуть зникнути зовсім, а з туману, можливо, з'явиться замість них мотузка з петлею або шибениця. Якби полковник, знищивши гетьманських німців, не спалив за собою мостів, він би зараз напевно обдумував, як, у свою чергу, зрадити Хмельницького і перекинутися зі своїми семенами до Потоцького.

Але це було вже неможливо.

І тоді вони сіли утрюх над сулією горілки і почали мовчки пити. Шум зливи потроху вщухав.

Смеркалося.

Пан Скшетуський, знеможений від радощів, ослаблий, блідий, непорушно лежав на підводі.

Захар, котрий щиро прихилився до нього, наказав своїм козакам розіп'ята й над ним повстаний дашок. Намісник слухав сумний шум зливи, але на душі в нього було погожо, ясно, блаженно. Це його гусари показали, що вміють, це його Річ Посполита дала відсіч, гідну своєї величі, це перший натиск козацької бурі наткнувся на списи коронних військ. А ще ж є гетьмани, є князь Ієремія і стільки вельмож, стільки шляхти, стільки могутності! А над усім цим король — *primus inter pares* .

Гордість переповнювала груди пана Скшетуського, ніби вся та могуть була тепер у ньому одному.

Уперше відчуваючи її відтоді, як опинився у полоні на Січі, він відчув певний жаль до козаків: "Вони винуваті, але й засліплені, бо з мотикою на сонце замахнулися", — подумав він. — Вони винуваті, але нещасливі, бо довірилися одній людині, котра повела їх на вірну загибель".

Потім думка його снувалася далі. Настане спокій, і кожен тоді про власне щастя зможе подумати. Тут пам'яттю і душею він полинув у Розлоги. Там, поряд із лігвом лева, має бути тихо, хоч мак сій. Там бунту ніколи не буде, а хоч і буде — Гелена вже напевно у Лубнах.

Раптовий гул гармат обірвав золоту ниточку його роздумів.

Це Хмельницький, напившись, знову повів полки в атаку.

Але все обмежилось гарматною стріляниною. Кричевський угамував гетьмана.

Наступного дня була неділя. Цілий день минув спокійно і без жодного пострілу. Табори стояли один навпроти одного, ніби стани двох дружніх армій.

Скшетуський приписував цю тишу знеохоченню козаків. Та де там! Не знав він, що Хмельницький тим часом "багатьма розуму свого очима дивлячись перед собою", працював над тим, щоб перетягти на свій бік Балабанових драгунів.

У понеділок битва закипіла ще вдосвіта. Скшетуський дивився на неї, як і спершу — усміхаючись, із веселим виразом на обличчі. І знову коронні полки виступили за окоп, але цього разу, не пускаючись в атаку, вони давали відсіч супротивникові, не сходячи з місця. Степ розмок не лише на поверхні, як у перший день битви, а й у глибину. Важка кіннота майже не могла пересуватися, що відразу ж дало перевагу швидким запорозьким і татарським хоругвам. Усмішка на обличчі Скшетуського поволі зникала. Біля польського окопу стовпище атакуючих майже зовсім затулило вузьку смугу коронних військ. Здавалося, що будь-якої миті цей ланцюг буде розірвано, і почнеться атака самих окопів.

Пан Скшетуський не помічав тепер і половини того натхнення, тієї жадоби бою, з якими хоругви билися першого дня. Сьогодні вони вперто оборонялися, але першими не нападали, не розбивали вщент куренів, не змітали, мов ураган, усього на своєму шляху. Розмоклий степовий ґрунт справді змусив важку кавалерію не відходити від окопу. Силу гусарів становив розгін, приносячи перемогу, а тим часом вони змушені були лишатися на місці. Хмельницький же вводив у бій нові й нові полки. Він устигав усюди. Він особисто вів в атаку кожен курінь, доскакуючи майже до ворожих табель, а потім повертав назад. Запал його поступово передався запорожцям, і ті хоч і падали густо трупами, але з криками й виттям навперегонки мчали до окопу. Вони наскакували на мур залізних грудей, на вістря списів і, розбиті, поріділі, знову йшли в атаку. Під таким натиском хоругви захиталися, подалися, а подекуди й почали відступати; так борець, схоплений залізними обіймами суперника, то слабне, то знов збирається на силі й перемагає.

Над полудень майже всі запорозькі полки були у вогні й битві. Боротьба йшла так запекло, що між двома лініями супротивників утворився ніби новий вал — гора кінських і людських трупів.

Щохвилини до козацьких окопів із битви поверталися юрби воїнів — поранених, закривавлених, укритих болотом, засапаних, напівмертвих від втоми. Але з'являлися вони з піснею на вустах. Обличчя їхні пашіли бойовим вогнем і впевненістю у перемозі. Непритомніючи, вони ще кричали: "На погибель!" Загони, що лишалися в резерві, рвалися до бою.

Пан Скшетуський спохмурнів. Польські хоругви почали відступати з бойовища до окопів. Вони вже не могли витримати, а в їхньому відході було видно гарячковий поспіх. Завваживши це, понад двадцять тисяч горлянок радісно вигукнули. Натиск

атаки подвоївся. Запорожці наступали на п'яти семенам Потоцького, що прикривали відступ.

Але гармати і град мушкетних куль відкинули їх назад. Битва на хвилю стихла. У польському стані почулися звуки парламентарської сурми.

Однак тепер Хмельницький перемов вести не хотів. Дванадцять куренів спішилися, щоб укупі з піхотою і татарами почати штурм валів.

Кричевський із трьома тисячами піхоти у вирішальний момент мав прийти їм на допомогу. Всі барабани, бубони, литаври і сурми озвалися разом, заглушаючи крики і мушкетні залпи.

Пан Скшетуський із тремтінням дивився на довгі шерехи незрівнянної запорозької піхоти, що бігла до валів і оточувала їх дедалі щільнішим кільцем. Довгі смуги білого диму вистрілювали в неї з окопів, ніби якісь велетенські груди хотіли здути цю сарану, що невблаганно насідала зусібіч. Гарматні ядра проорювали в ній борозни, постріли з самопалів частішали. Гуркіт не вщухав ні на мить. Сила-силенна люду, танучи на очах, конвульсійно звиваючись, як величезна поранена змія, все-таки йшла вперед. От-от досягне! Ось вона вже біля окопу — гармати їй тепер не зашкодять! Пан Скшетуський замружився.

І враз запитання блискавицями промайнули у нього в голові: коли розплющить очі, чи побачить він на валах польські прапорці? Побачить чи не побачить? Там гамір дедалі дужчає, там вереск якийся нечуваний. Невже щось сталося? Крики долітають із середини табору.

Що ж це? Що сталося?

— Боже всемогутній!

Окрик цей вирвався з уст пана Скшетуського, коли, розплющивши очі, він побачив на валу замість великої золотої коронної хоругви малинову з архангелом.

Табір було узято.

Аж увечері намісник довідався від Захара про перебіг штурму. Не даремно Тугай-бей називав Хмельницького змієм, бо саме в хвилини найвідчайдушнішої оборони підмовлені ним Балабанові драгуни перекинулися до козаків і, налетівши із тилу на свої хоругви, допомогли знищити їх до ноги.

Увечері ж намісник побачив полонених і був присутній при смерті молодого Потоцького, горло якому прошила стріла. Він прожив лише кілька годин після битви і вмер на руках у пана Стефана Чарнецького.

— Скажіть батькові... — шепотів в останні хвилини молодий каштелян, — скажіть батькові, що я... як рицар...

Але не зміг сказати більше нічого. Душа його покинула тіло й відлетіла на небеса.

Скшетуський довго потім не міг забути цього блілого обличчя і цих блакитних очей, що в хвилину смерті дивилися у небо.

Пан Чарнецький присягав над небіжчиком, що, коли Господь дасть йому вийти на волю, він потоками крові смерть приятеля і ганьбу поразки змиє. І ні сльозинки не скотилося з його суворого обличчя, бо це був рицар залізний, не раз уже подвигами

відваги прославлений, і чоловік, якого ще жодне нещастя не зігнуло. І обіцянку свою він виконав. Зараз же, замість упадати в розпач, він перший і підбадьорив Скшетуського, котрий страшенно потерпав від поразки і ганьби Речі Посполитої.

— Річ Посполита не одної поразки зазнала, — говорив пан Чарнецький, — але має вона в собі невичерпні сили. Не зламала її досі нічия могутність, не зламають і селянські бунти, які сам Бог і покарає, бо хто проти начальства виступає, той іде проти його волі. А щодо поразки, яка й справді сумна, то хто її зазнав? Гетьмани? Коронні війська? Ні! Після від'єднання і зради Кричевського військо, котре вів Потоцький, тільки передовим загоном і можна було назвати. Смута неодмінно розійдеться по всій Україні, бо селянство там гордовите і до бою вдатне, адже ж бунтують там не вперше. Бунт придушать гетьмани з князем Ієремією, сили яких досі стоять непорушні. Отже, чим потужніше бунт вибухне, тим, придушений надовго, а може, й назавжди, швидше згасне. Слабий вірою і духом той, хто гадає, що якийсь козацький ватажок укупі з мурзою татарським можуть справді загрожувати могутньому народові. Кепські були б справи Речі Посполитої, якби звичайнісінький селянський бунт міг уплинути на її долю й існування. Воістину легковажно збиралися ми у цей похід, — закінчив пан Чарнецький, — і, хоч передовий наш загін розбито, я вважаю, що гетьмани не мечем, не зброєю, а батогами можуть бунт цей придушити.

І коли він так говорив, здавалося, що говорить не полонений, не воїн, який програв битву, а гордий гетьман, упевнений у завтрашній перемозі. Ця велич духу і віра у Річ Посполиту були мов бальзам для намісникових ран. Він бачив військо Хмельницького зблизька, воно його навіть трохи заворожило, тим паче, що аж до сьогодні цьому військові щастило. Але слушно, здається, казав пан Чарнецький. Сили гетьманів стоять непорушні, а за ними — вся могутність Речі Посполитої, все право влади і волі Божої.

Отож ішов намісник від пана Чарнецького вельми підбадьорений і душею повеселілий, а наостанку спитав іще, чи не хоче він зараз повести перемови з Хмельницьким про звільнення.

— Мене взяв у полон Тугай-бей, — відповів пан Стефан. — Йому я і викуп заплачу, а з тим ватажком не хочу мати й справи і катові його віддаю.

Захар, котрий улаштував панові Скшетуському побачення із в'язнями, відводячи намісника до підводи, теж утішав його:

— Не з молодим Потоцьким трудно, — сказав він. — Із гетьманами буде трудно. Справу ж лише почато, а який буде кінець — сам Бог знає! Гей, набрали козаки й татари польського добра, а от узяти і зберегти — інша річ. А ти, дитино, не журися, не сумуй, бо й так свободу матимеш — ти рушиш до своїх, а старий тужитиме за тобою. На старість найгірше на світі самому. А з гетьманами буде трудно, ой, трудно!

І справді, перемога, хоч і блискуча, все-таки не вирішила справи на користь Хмельницького. Вона могла навіть обернутися на шкоду, бо легко було передбачити, що тепер великий гетьман, помщаючись за смерть сина, з особливим завзяттям візьметься за запорожців і нічим не погребує, щоб із ними одразу покінчити. До речі, великий гетьман ставився до князя Ієремії з певною недоброзичливістю, котра хоч і

прикривалася гречністю, але досить часто виявлялася у різних обставинах. Хмельницький, добре про це знаючи, припускав, що тепер недобррозичливість ця відійде на другий план, що краківський володар перший простягне руку до згоди, яка забезпечить йому допомогу уславленого воєначальника і його могутніх загонів. А з такими об'єднаними силами, під проводом такого вождя, як князь, Хмельницький поки що не міг міряться силою, бо й сам у себе ще достатньо не вірив. Тож він вирішив поспішати, щоб разом зі звісткою про жовтоводську поразку з'явитися в Україні й ударити на гетьманів, поки не надійшла князівська допомога.

Тому він не дав відпочити військам і наступного дня після битви вдосвіта повів їх далі. Йшли вони так швидко, ніби гетьман тікав. Здавалося, що повинь заливає степ і мчить уперед, поповнюючись дорогою усіма зустрічними водами. Минали ліси, діброви, високі могили, переправлялися через річки без передиху. Козацьке військо в дорозі розросталося, бо в нього постійно вливалися нові й нові юрби селян, що втікали з України. Вони приносили й вісті про гетьманів, але суперечливі. Одні казали, що князь ще сидить за Дніпром, другі — що він уже об'єднався з коронними військами. Зате всі твердили, що Україна вже у вогні. Селяни не лише втікали назустріч Хмельницькому в Дике поле, а й палили села і міста, підіймалися супроти своїх панів і повсюдно озброювалися. Коронні війська билися уже два тижні. Вони вирізали Стеблів, а під Дереньківцями дійшло навіть до кривавої битви. Городові козаки де-не-де вже перейшли на бік черні й усюди чекали тільки сигналу. Хмельницький саме на це й розраховував, а тому квапився ще дужче.

Нарешті він зупинився на підступах. Чигирин відчинив йому ворота навстіж. Козацький гарнізон негайно перейшов під його стяги. Дім Чаплинського було зруйновано, жменьку шляхти, що хотіла сховатися у місті, вирізано. Радісні вигуки, бамкання дзвонів і хресні ходи не припинялися ні на мить. Полум'я негайно огорнуло всю околицю. Усе живе хапалося за коси, піки і єдналося із запорожцями. Незліченні юрби черні стікалися до табору зусібіч. Дійшли також і радісні, бо достовірні, вісті, що князь Ієремія справді запропонував допомогу гетьманам, але поки що з ними не з'єднався.

Хмельницький полегшено зітхнув.

Він, не гаючись, рушив уперед і тепер ішов уже крізь бунт, різню і вогонь. Свідчили про це згарища і трупи. Він ішов, наче лавина, знищуючи все на своєму шляху. Країна перед ним повставала, за ним — ставала спустошеною. Він ішов як месник, як казковий змії. Кроки його витискали кров, дихання роздмухувало пожежі.

У Черкасах він зупинився із головними силами, а вперед вислав татар під проводом Тугай-бея і дикого Кривоноса, котрі наздогнали гетьманів під Корсунем і не вагаючись по них ударили.

Але за сміливість свою вони дорого заплатили. Відкинуті, поріділі, розбиті на гамуз, вони в паніці відступили.

Хмельницький негайно кинувся їм на допомогу, Дорогою дійшла до нього звістка, що пан Сенявський на чолі кількох хоругов з'єднався з гетьманами, котрі, залишивши

Корсунь, рушили на Богуслав. Це була правда. Хмель зайняв Корсунь без бою і, залишивши в ньому підводи, провізію, тобто весь табір, верхи погнався за ними.

Гнатися довелось недовго, оскільки ті відійшли недалеко. Під Крутою Балкою передові загони наткнулися на польський табір.

Панові Скшетуському не довелося побачити битви, бо разом із табором він залишився у Корсуні. Захар поселив його на базарному майдані у будинку пана Забокрицького, котрого чернь невдовзі перед цим повісила, і поставив охорону з недобитків миргородського куреня, бо юрба грабувала будинки і вбивала кожного, хто їй здавався ляхом. Крізь вибиті вікна бачив пан Скшетуський натовпи п'яних селян, закривавлених, із закованими рукавами, що тинялися від будинку до будинку, від крамниці до крамниці й обнишпорювали усі закутки, комори, горища; час від часу страшний вереск сповіщав, що знайдено шляхтича або єврея, чоловіка, жінку або дитину. Жертву витягали на майдан і по-звірячому знущалися з неї. Напасники билися один з одним за рештки розірваних тіл і з насолодою вимащували собі кров'ю обличчя і груди, обкручували шиї паруючими нутрощами. Селяни хапали малих єврейських дітей за ноги і розривали їх під шалений регіт юрби. Були напади й на будинки, що охоронялися, де сиділи замкнені імениті полонені, залишені живими тому, що за них обіцяли великий викуп. Тоді запорожці або татари, які стояли в охороні, відкидали натовп, гамселячи напасників по головах ратищами пік, луками або батогами із бичачої шкіри.

Таке саме було й біля будинку, де знаходився пан Скшетуський. Захар велів учити селян немилосердно, а миргородці з насолодою виконували наказ. Низові залюбки приймали поміч черні під час бунтів, але зневажали її куди більше, ніж шляхту. Недаром вони вважали себе "шляхетно народженими козаками". Сам Хмельницький згодом не раз дарував безліч черні татарам, котрі гнали її у Крим і звідти продавали в Туреччину й Малу Азію.

Отож юрба шаленіла на базарному майдані й урешті дійшла до такого дикого безумства, що люди почали мордувати одне одного. День згасав. Було повністю підпалено один бік майдану, церкву і будинок парафіяльного священника. На щастя, вітер відносив вогонь у поле і не давав пожежі поширитися. Але велетенська заграва освітлювала майдан так яскраво, як сонячне проміння. Стало нестерпно спекотно. Здалеку долинав страшний гуркіт гармат — певно, битва під Крутою Балкою ставала дедалі запеклішою.

— Мабуть, гаряче там нашим! — бурчав старий Захар. — Гетьмани не жартують. Гей! Пан Потоцький справжній жовнір.

Потім він показав у вікно на чернь.

— Он, — мовив він, — вони зараз гуляють, але якщо Хмеля поб'ють, то й над ними погуляють!

Цієї миті почувся кінський тупіт, і на майдан на змилених конях влетіло кілька десятків вершників. Їхні обличчя, почорнілі від порохового диму, подертий одяг і пообв'язувані ганчір'ям голови декого з них свідчили про те, що вони примчали сюди

просто із битви.

— Люди! Хто в Бога вірує, спасайтесь! Ляхи б'ють наших! — несамовито закричали вони.

Зчинилися вереск і переполох. Юрба загойдалася, як хвиля, піднята вітром. Дикий переляк ураз охопив усіх. Люди кинулися врозтіч, та оскільки вулиці були запружені возами, а один бік майдану горів, тікати не було куди.

Почалася тиснява, чернь кричала, билася, душила одне одного і вила про милосердя, хоч ворог був іще далеко.

Намісник, побачивши, що діється, мало не збожеволів від радості, почав бігати по кімнаті, мов несамовитий, бити себе щосили кулаками в груди і кричати:

— Я знав, що так станеться! Знав! Щоб я був живий! Це з гетьманами мати справу! Це з усією Річчю Посполитою! Година кари настала! Що це?

Знову пролунав тупіт, і цього разу майже кілька сотень вершників, самих татар, увірвалося на майдан. Либонь, тікали вони наосліп. Юрба заступала їм дорогу, і вони кинулися просто на неї, топчучи, б'ючи, розганяючи, січучи шаблями, намагаючись пробитися кіньми до путівця, що вів на Черкаси.

— Мчать як вихор! — вигукнув Захар.

Ледве він це сказав, як промчав другий загін, за ним третій. Здавалося, що тікали всі. Сторожа при будинках заходила туди-сюди, маючи намір утекти. Захар вискочив наперед ґанку.

— Стояти! — гримнув він на своїх миргородців.

Дим, жар, переполох, кінський тупіт, тривожні голоси, виття освітленої пожежею юрби — усе це склалося в одну пекельну картину, що її намісник спостерігав у вікно.

— Який же там розгром має бути! Який же розгром! — кричав він Захарові, забувши, що той не може поділяти його радості.

Тим часом знову блискавкою промчав загін утікачів.

Від гуркоту гармат здригнулися стіни корсунських будинків.

Зненацька чийсь пронизливий голос заверещав просто під будинком:

— Рятуйтеся! Хмеля вбито! Кричевського вбито! Тугай-бея вбито!

На майдані настав справжній кінець світу.

Люди, втративши глузд, кидалися у вогонь. Намісник упав на коліна і підніс руки до неба.

— Боже всемогутній! Боже великий і справедливий, хвала тобі на небесах!

Захар, ускочивши з присінка до кімнати, перебив його молитву.

— Ось послухай-но, дитино! — закричав він, засапавшись. — Вийди й пообіцяй миргородцям прощення, бо вони хочуть іти, а як підуть, сюди чернь увірветься.

Скшетуський вийшов на ґанок. Миргородці стурбовано ходили туди-сюди перед будинком, виказуючи очевидне бажання залишити пост і дременути путівцем, що вів на Черкаси. Страх поймав усе місто. Раз-по-раз нові зағони розбитих військ, ніби на крилах, прилітали з боку Крутої Балки. Втікали у найбільшому замішанні селяни, татари, городові козаки й запорожці. Однак головні сили Хмельницького, напевно, ще

чинили спротив, битва, напевно, ще не була остаточно вирішена, бо гармати гуркотіли з подвоєною силою.

Скшетуський звернувся до миргородців.

— За те, що вірно стерегли мою особу, — сказав він велично, — вам не треба рятуватися втечею, я обіцяю вам заступництво і прощення у гетьмана.

Миргородці усі як один поскидали шапки, а він узявся в боки і гордо дивився на них і на майдан, що дедалі порожнів. Яка переміна долі! Ось пан Скшетуський, недавній полонений, котрого возили за козацьким табором, стоїть зараз перед зухвалим козацтвом паном серед підданих, шляхтичем серед холопів, панцирним гусаром серед табірних роззяв. Він, полонений, обіцяє прощення, і перед ним скидають шапки, а покірні голоси волають тим понурим, протяжним, притаманним страхові й смиренню тоном:

— Помилуйте, пане!

— Як сказав, так воно й буде! — відповів намісник.

Він і справді був упевнений в успіху свого клопотання у гетьмана, якому був знайомий, бо не раз возив до нього листи від князя Ієремії і зумів завоювати його прихильність. Тому й стоїть він, узявшись у боки, і обличчя його, освітлене відблисками пожежі, ясніє від радості.

"От і скінчилася війна! От і розбилася хвиля об пороги! — думав він. — Пан Чарнецький мав слухність: невичерпні сили Речі Посполитої, непохитна її могуть".

А поки він так думав, гордість переповнювала його груди, не дріб'язкова гордість щодо очікуваної насолоди помстою, щодо приниження ворога чи свободи, яка от-от мала настати, і не від того гордість, що перед ним зараз скидають шапки, ні, він почував себе гордим від того, що був сином тієї Речі Посполитої, звитяжної, надмогутньої, об ворота якої усяка злість, усякі посягання, усі удари розбиваються, як сили пекельні об ворота небесні. Він почував себе гордим як шляхтич-патріот, підбадьорений у відчаї і не обманутий у вірі. Помсти він уже не прагнув.

"Розбила як королева, простить як мати", — думав він.

Тим часом гарматні постріли перетворилися на безперервний гуркіт.

Кінські копита знову зацокали на спорожнілих вулицях. На майдан, наче грім із неба, влетів на неосідланому коні козак без шапки, в одній сорочці, із розсіченим мечем обличчям, заюшеним кров'ю. Влетів, осадив коня, розкинув хрестом руки і, хапаючи відкритим ротом повітря, заходився кричати:

— Хмель б'є ляхів! Побиті ясновельможні пани, гетьмани і полковники, лицарі й кавалери!

Сказавши це, він захитався і впав на землю. Миргороді скочили йому на допомогу.

Жар і блідість мінялися на обличчі пана Скшетуського.

— Що він каже? — гарячково звернувся він до Захара. — Що сталося? Не може цього бути. Богом живим присягаюся! Не може цього бути!

Тиша. Тільки полум'я сичить на протилежному боці майдану, з тріском злітають угору снопи іскор, а часом і дотліла будівля падає з гулом.

Та ось і нові якісь гінці летять.

— Побиті ляхи! Побиті!

За ними вступає татарський загін — спроквола, бо оточує піших, либонь, полонених.

Пан Скшетуський очам не вірить. Він чітко розпізнає на полонених мундири гетьманських гусарів, тому сплескує руками і якимось дивним, не своїм голосом уперто повторює:

— Не може бути! Не може бути!

Гул гармат іще чути. Битви не закінчено. Однак усіма не спаленими вулицями підходять юрби запорожців і татар. Обличчя в них чорні, груди важко дихають, але повертаються вони ніби натхненні, пісень співають!

Так повертаються вояки тільки після перемоги.

Намісник поблід як мрець.

— Не може бути, — повторював він дедалі хрипкіше. — Не може бути... Річ Посполита...

Нове видовище привертає його увагу.

З'являються семени Кричевського із цілими оберемками стягів. Вони виїжджають на середину майдану і кидають їх на землю.

На жаль, стяги польські.

Гарматний гул ущухає, здалеку чути гуркіт возів. Вони наближаються. Попереду їде висока козацька підвода, за нею вервечка інших, оточених козаками пашківського куреня у жовтих шапках. Вони проїздять повз будинок, який охороняють миргородці. Пан Скшетуський, приклавши до чола руку, бо його сліпить блиск пожежі, вдивляється у постаті полонених, що сидять на першому возі.

Зненацька він сахається назад і махає руками, наче людина, поцілена стрілою у груди, а з вуст у нього виривається страшний, надлюдський крик:

— Єзус-Мар'я! Це гетьмани!

І падає на руки Захара. Очі йому застилає полуда, а обличчя напружується і застигає, як у небіжчика.

На кілька хвилин пізніше троє вершників на чолі незліченних полків в'їжджали на корсунський базарний майдан. Середній, убраний у червоне, сидів на білому коні і, підпершись позолоченою булавою, дивився гордо, мов король.

Це був Хмельницький. Обабіч нього їхали Тугай-бей і Кричевський.

Річ Посполита лежала в поросі й крові біля ніг козака.

РОЗДІЛ XVI

Минуло кілька днів. Людям здавалося, що небеса зненацька впали на Річ Посполиту. Жовті Води, Корсунь, розгром коронних військ, які досі завжди перемагали в битвах із козаками, взяття у полон гетьманів, страшна пожежа, що охопила всю Україну, різанина, нечувані від початку світу звірства — усе це сталося так раптово, що люди майже повірити не хотіли, щоб стільки бід відразу могло випасти на долю однієї країни. Багато хто й не вірив, дехто заціпенів від жаху, дехто з'їхав із глузду, дехто

пророкував пришествя антихриста і близькість страшного суду. Урвалися всі суспільні зв'язки, усі стосунки, як людські, так і родові. Припинилася усяка влада, зникли відмінності між людьми. Пекло спустило з ланцюгів усі злочини і пустило їх гуляти по світу; вбивство, грабіж, віроломство, озвіріння, насильство, розбій і безумство заступили працю, чесність, віру й сумління. Здавалося, що віднині людство уже не добром, а тільки злом жити стане, що зовсім змінилися серця й уми, що вважають тепер святим те, що колись було ганебним, а ганебним те, що колись було святим. Сонце не світило вже над землею, бо її заступали від нього дими пожеж, ночами замість зірок і місяця світили пожежі. Палали міста, села, костьоли, двори, ліси. Люди перестали говорити, тільки стогнали або вили, як собаки. Життя втратило будь-яку ціну. Тисячі гинули без слова, без згадки. А з усіх цих поразок, убивств, стогонів, димів і пожеж виростав вище і вище один чоловік, стаючи дедалі грізнішим і величнішим, він майже затуляв уже світ білий, відкидаючи тінь від моря до моря.

Це був Богдан Хмельницький.

Двісті тисяч озброєних і окрилених звитягами людей стояли тепер ладні на все, варто було йому поворухнути пальцем.

Чернь підіймалася всюди. Городові козаки приєднувалися до нього у всіх містах. Край від Прип'яті й до степових рубежів був у вогні. Повстання ширилося у воєводствах Руському, Подільському, Волинському, Брацлавському, Київському й Чернігівському. Гетьманове військо росло із дня на день. Ніколи ще Річ Посполита не виставляла навіть супроти найстрашнішого ворога й половини тих сил, які він зараз мав. Рівних не було наготові навіть у німецького імператора.

Буря перевершила усі сподівання. Сам гетьман спочатку не усвідомлював своєї могутності й не розумів, як високо він виріс. Він поки що ставився до Речі Посполитої лояльно, законслухняно і з вірністю, бо не знав, що поняття ці, як пусті, він міг уже топтати. Однак у міру сил зростав у ньому і той незмірний, мимовільний егоїзм, рівного якому історія не пам'ятає. Поняття зла і добра, злочину і цноти, насилля і справедливості злилися в душі Хмельницького в одне з почуттям власної кривди і власного добра. Той був для нього шанований, хто був із ним; той злочинець, хто йшов супроти нього. Він був ладний нарікати й на сонце, вважаючи це для себе особистою кривдою, якщо воно не світило тоді, коли йому це було потрібно. Людей, події й увесь світ він міряв власним "я". І попри всю хитрість, усе лицемірство гетьмана була якась жахлива добра віра у такому його підході. З неї випливали не лише усі провини Хмельницького, а й добрі вчинки, бо наскільки не знав він міри у знуцаннях і жорстокості щодо ворога, настільки вмів бути вдячним за всі, хай навіть мимовільні, послуги, які йому робили.

Тільки коли напивався, тоді забував він про добродійність і, гаркаючи в безумстві, віддавав із піною на губах криваві накази, про які згодом шкодував. А в міру того, як росли його успіхи, п'яним він бував дедалі частіше, бо дедалі більший огортав його неспокій. Могло здатися, що тріумфи підняли його на такі висоти, на які він сам підійматися не хотів. Могутність його вражала не лише інших, а й його самого.

Велетенська рука бунту, підхопивши гетьмана, несла його з блискавичною швидкістю і невблаганно, але куди? Як усе це мало скінчитися? Піднявши бунт в ім'я власних кривд, цей козацький дипломат міг сподіватися, що після перших успіхів чи навіть поразок він почне перемови, що йому запропонують прощення, задоволення й винагороду за кривди і шкоду. Знав він добре Річ Посполиту, її терпеливість, безмежну як море, її милосердя, що не мало меж і міри, а йшло не лише зі слабості, бо навіть Наливайкові, вже оточеному і приреченому, ще дарували прощення. Але тепер, після перемоги під Жовтими Водами, після розгрому гетьманів, після виникнення братовбивчої війни у всіх південних воєводствах діло зайшло дуже далеко. Події переросли усілякі сподівання — тепер боротьба мала точитися не на життя, а на смерть.

Але на чиєму боці буде звитяга?

Хмельницький питав ворожбитів і з зірками радився, і сам удивлявся у прийдешнє — але бачив перед собою тільки темряву. Часом від страшної тривоги у нього ставало сторчма волосся на голові, а з грудей, неначе вихор, виривався розпач. Що буде? Що буде?

Він, Хмельницький, прозорливіший за інших, відповідно й розумів ліпше від інших, що Річ Посполита не вміє розпорядитися своїми силами, що вона сама не знає про них, хоч страшенно могутня. Якби хтось одержав у руки таку могутність, хто б тоді міг йому вчинити спротив? А хто міг знати, чи не поменшає від страшної небезпеки, близькості загибелі заколотів, внутрішніх чвар, сварок, інтриг панів, склочництва, сеймового пустослів'я, шляхетської сваволі, безсилля короля? Тоді б півмільйона самого тільки гербового люду могло вийти в поле і розбити Хмельницького, хоч би навіть йому допомагав не лише хан кримський, а й сам султан турецький.

Про цю приспану можуть Речі Посполитої знав, окрім Хмельницького, і покійний король Владислав, і тому все життя працював над тим, щоб із найбільшим у світі володарем повести боротьбу не на життя, а на смерть, бо тільки в такий спосіб ці приховані сили могли бути пробуджені. Заради цього переконання не завагався король кинути іскру і в козацький порох. Чи судилося саме козакам викликати цю повінь, щоб у ній урешті-решт потонути?

Хмельницький розумів також і те, якою страшною попри всю слабкість буде відсіч цієї Речі Посполитої. Адже в неї, у таку безладну, кепсько зв'язану, розірвану, свавільну, анархічну, били найгрізніші з усіх турецькі вали і розбивалися, мов об скелю. Так було під Хотином, що він бачив майже на власні очі. Ця сама Річ Посполита навіть у хвилини своєї слабкості підіймала стяги на валах чужих столиць. Яку ж вона тепер дасть відсіч? Чим здивує, доведена до розпачу, коли треба буде або вмерти, або перемогти?

Ось чому кожен тріумф Хмельницького був для нього самого новою небезпекою, бо наближав мить пробудження сонного лева і робив дедалі неможливішими мирні перемови. У кожній перемозі була прихована прийдешня поразка, у кожному захопленні — на денці гіркота. Тепер у відповідь на козацьку бурю мала прийти буря

Речі Посполитої. Хмельницькому здавалося, що він уже чує її глухий, далекий гул.

От-от і з Великої Польщі, Пруссії, велелюдної Мазовії, Малої Польщі й Литви надійдуть легіони воїнів — їм потрібен тільки вождь.

Хмельницький взяв у полон гетьманів, але і в цьому щасті можна було побачити ніби пастку долі. Гетьмани були досвідченими воєначальниками, та жоден із них не був тим, ким мав бути у цю годину жаху, страху, поразки.

Вождем міг бути зараз тільки один чоловік.

Звався він — князь Ієремія Вишневецький.

Саме тому, що гетьмани були в полоні, вибір, найвірогідніше, мав упасти на князя. Хмельницький, як і інші, у цьому не сумнівався.

А тим часом до Корсуня, де гетьман запорозький зупинився після битви на спочинок, долітали із Задніпров'я вісті, що страшний князь уже вирушив із Лубен, що дорогою немилосердно придушує бунт, що після того, як він пройде, зникають села, слободи, хутори й містечка, а натомість стирчать палі й шибениці. Страх подвоював і потроював чисельність його військ. Казали, що він веде п'ятнадцять тисяч найвідбірнішої раті, яка тільки могла бути в усій Речі Посполитій.

У козацькому таборі його сподівалися з хвилини на хвилину. Невдовзі після битви під Крутою Балкою серед козаків пролунав окрик: "Ярема йде!", і чернь охопив переполох — вона почала втікати наосліп. Переполох цей змусив Хмельницького глибоко задуматися.

Він мав тепер вирішити: або рушити з усіма силами проти князя і шукати з ним зустрічі у Задніпров'ї, або, залишивши частину військ для здобуття українних замків, піти у глиб Речі Посполитої.

Похід на князя був небезпечним. Маючи справу з таким уславленим воєначальником, Хмельницький, попри значну перевагу своїх сил, міг зазнати поразки у генеральній битві, і тоді відразу все було б утрачено. Чернь, що становила переважну більшість, уже довела, що розбігається від одного тільки імені Яреми. Потрібен був час, аби перетворити її у військо, яке могло б протистояти князівським рейментам.

З іншого боку, й князь, найвірогідніше, не прийняв би генеральної битви, він обмежився б обороною у замках і окремими сутичками, які в такому разі затягли б війну на місяці, якщо не на роки, а за цей час Річ Посполита напевно зібрала б нові сили і рушила на допомогу князеві.

Тому Хмельницький вирішив лишити Вишневецького у Задніпров'ї, а сам — укріпитися в Україні, зорганізувати свої сили, а відтак, рушивши на Річ Посполиту, змусити її на перемови. Він сподівався на те, що придушення бунту в самому тільки Задніпров'ї надовго відбере на себе усі князівські сили, а йому при цьому розв'яже руки. Бунт же на Задніпров'ї він вирішив підігрівати, висилаючи окремі полки на підмогу черні.

І наостанку він гадав, що можна буде дурити князя перемовинами і зволікати час, аж поки князівське військо виснажиться. Тут він згадав про Скшетуського.

Через кілька днів після Крутої Балки, а саме того дня, коли серед черні зчинився

переполох, він наказав покликати до себе пана Скшетуського.

Гетьман прийняв його у старостовому будинку в присутності одного тільки полковника Кричевського, котрого Скшетуський давно знав, і, ласкаво привітавши, хоч і не без гордовитості, яка відповідала його нинішньому становищу, сказав:

— Милостивий поручику Скшетуський, за послугу, яку ти мені зробив, я викупив тебе у Тугай-бея і обіцяв свободу. Тепер час настав. Я дам тобі пірнач, аби ти міг вільно проїхати, якщо зустрінеш якісь війська, і конвой для захисту від черні. Можеш повертатися до свого князя.

Скшетуський мовчав. Навіть тіні радості не з'явилося у нього на обличчі.

— Ти можеш вирушити в дорогу? Бачу, ти щось ніби нездужаєш?

Пан Скшетуський і справді був схожий на тінь. Рани й останні події підкосили цього крем'язня, і зараз, глянувши на нього, можна було подумати, що він не доживе до завтра. Обличчя зжовкло, а чорна, давно не голена борода ще дужче підкреслювала цю змарнілість. Причиною всього були душевні муки. Рицар їв себе поїдом. Перебуваючи у козацькому таборі, він був свідком усього, що трапилося відтоді, як вирушили із Січі. Бачив він ганьбу й поразку Речі Посполитої, полонених гетьманів, бачив козацькі тріумфи, піраміди, складені із голів, відтятих у полеглих жовнірів, шляхту, підвішувану за ребра, відрізані груди жінок, гвалтування дівчат, бачив розпач відваги і нікчемність страху — бачив усе. Він усе витерпів і терпів далі тим паче, що в голові його і в грудях жалом засіла думка, що сам він і є безпосереднім винуватцем усього, бо він, і ніхто інший, звільнив Хмельницького від зашморгу. Та хіба міг християнський рицар сподіватися, що порятунок ближнього дасть такі плоди? Тому біль його був невтамовний.

А коли він питав себе, що діється з Геленою, і коли подумав, що могло статися, якщо зла доля затримала її в Розлогах, то здіймав руки до неба і волав голосом, у якому звучали безмежний розпач і майже погроза: "Боже! Візьми ж душу мою, бо тут я вже одержав більше, ніж заслужив!" Потім похоплювався, розуміючи, що блюзнить, а тому падав на обличчя і благав про порятунок, про прощення, про те, щоб Господь змилостивився над вітчизною і над голубкою цією невинною, котра, може, там марно просить у Бога собі і йому допомоги. Коротше кажучи, він так переболів, що його вже зараз не втішила подарована свобода, а цей гетьман запорозький, цей тріумфатор, котрий хотів бути чудовим, ласку йому свою являючи, не імпонував намісникові зовсім. Помітивши це, Хмельницький скривився і сказав:

— Поквапся ж скористатися з ласки, поки я не передумав, бо тільки добродійність моя і віра в добру справу роблять мене таким необачним, що я ворога собі припрошую, адже ж добре знаю: ти супроти мене битися будеш.

А пан Скшетуський на це:

— Якщо Бог дасть сил.

І так глянув на Хмельницького, що аж у душу тому заглянув, а гетьман, погляду того витримати не змігши, втупився очима в землю й аж перегода сказав:

— Мені це байдуже. Я надто сильний, щоб якийся хирляк міг для мене щось

означати. Розкажеш князеві, панові своєму, що тут бачив, і попередиш його, аби не був надто зухвалим, бо, якщо мені забракне терпцю, то я відвідаю його на Задніпров'ї, хоч не думаю, що мій візит буде для нього приємним.

Скшетуський мовчав.

— Я казав і ще раз повторюю, — вів далі Хмельницький, — не з Річчю Посполитою, а з вельможами я воюю, а князь між ними у перших лавах. Ворог він мені й народові українському, відступник від церкви нашої і недолюдок. Чув я, що він бунт у крові топить, нехай же буде обережний, щоб своєї не пролив.

Кажучи це, він дедалі більше збуджувався, аж кров ударила йому в обличчя, а очі горіли полум'ям. Видно було, що на нього нападає пароксизм гніву і злості, коли він цілком втрачав пам'ять і притомність.

— На вірьовці звелю Кривоносові привести його сюди! — кричав він. — Під ноги собі зімну, на коня з його хребта сідатиму!

Скшетуський глянув спогорда на метушливого Хмельницького і спокійно сказав:

— Спершу спробуй його перемогти.

— Ясновельможний гетьмане! — втрутився у розмову Кричевський. — Нехай уже цей зухвалий шляхтич мерщій їде, бо не гоже тобі у гнів через нього впадати. А якщо ти йому свободу обіцяв, він розраховує, що ти або порушиш слово, або його інвективи слухатимеш.

Хмельницький отямився, посопів трохи, а потім мовив:

— Нехай же тоді їде і знає, що Хмельницький добром за добро платить. Дати йому пірнач, як було сказано, і сорок татар, котрі його аж до самого табору проведуть.

Відтак, звернувшись до Скшетуського, додав:

— Ти ж знай, що ми з тобою тепер поквиталися. Полюбив я тебе попри твою зухвалість, але, якщо ти ще раз попадешся мені в руки, не викрутишся.

Скшетуський вийшов із Кричевським.

— Якщо гетьман відпускає тебе з цілою шиєю, — мовив Кричевський, — і ти можеш їхати, куди хочеш, то скажу я тобі як давньому приятелеві: тікай хоч у Варшаву, але не на Задніпров'я, бо звідти живою жодна ваша душа не вийде. Ваш час минув. Якби ти був чоловіком розумним, то пристав би до нас, але я знаю, що говорити про це з тобою річ марна. А ти пішов би високо, як і ми.

— На шибеницю, — буркнув Скшетуський.

— Не хотіли мені дати Літинського староства, а тепер я сам не одне, а десять візьму. Виженемо геть панів Конецпольських, і Калиновських, і Потоцьких, і Любомирських, і Вишневецьких, і Заславських, і всю шляхту, а самі їхніми багатством і маєтками поділимося, що знову ж не суперечить промислу Божому, оскільки він подарував нам уже дві такі значні вікторії.

Скшетуський, не слухаючи полковникової балаканини, задумався про щось своє, а той вів далі:

— Коли я після битви і нашої звитяги побачив у Тугайовій ставці полоненим пана мого і добродія, ясновельможного гетьмана коронного, він мене одразу ж невдячним і

юдою називати став. А я йому на це: "Ясновельможний воеводо! Я аж ніяк не невдячний, бо коли вже у твоїх замках і маєтках сяду, тільки пообіцяй, що не напиватимешся, то тебе своїм підстаростою зроблю". Хо-хо! Наживеться Тугай-бей на цих пташках, котрих спіймав, тому їх і не чіпає. Ми б із Хмельницьким інакше з ними поговорили. Але — ой! — віз для тебе готовий і татари вже у сідлах сидять. Куди ж ти надумав їхати?

— У Чигирин.

— Як постелиш, так і виспишся. Ординці проведуть тебе хоч би й до самих Лубен, бо так їм наказано. Подбай тільки, щоб твій князь їх на палю не звелів посадити, що з козаками напевно б учинив. Тому й дали тобі татар. Гетьман і коня твого сказав віддати. Бувай же здоровий, нас добром згадує і князеві вклонися від нашого гетьмана, а якщо зможеш, то вмов його до Хмельницького на поклін приїхати. Може, ласкаво буде прийнятий! Бувай здоровий!

Скшетуський сів на воза, якого ординці враз оточили довкола, і вирушив у дорогу. Проїхати через майдан було важко, бо він увесь кишів запорожцями і черню. І ті й ті варили собі кашу, співаючи пісень про жовтоводську й корсунську перемоги, уже складених сліпцями-лірниками, котрих безліч з усіх усюд зібралося в таборі. Поміж багаттями, що полум'ям своїм облизували котли з кашею, тут і там лежали тіла замордованих жінок, над якими вночі відбувалася оргія, або стирчали пірамідки, складені із голів, відрубаних після битви у поранених і вбитих жовнірів.

Тіла ці й голови почали вже розкладатися й смердіти, що, здавалося, зовсім не турбувало численні юрби. У місті видно було сліди спустошень і дикої сваволі запорожців: вікна й двері були повіривані, уламки й осколки тисяч предметів, перемішані з пташиним пухом і соломою, завалили майдан. Піддашся будинків були внизані повішеними, переважно євреями, а натовп тут і там бавився, чіпляючись за їхні ноги і розгойдуючись на них.

По один бік майдану чорніли згарища спалених будинків, а поміж ними парафіяльного костьолу; від згарищ цих іще пашіло жаром, і над ними курився дим. Запах гару стояв у повітрі. За спаленими будинками розміщувався кіш, повз який пан Скшетуський мав проїхати, повен ясиру, під наглядом численної татарської охорони. Хто в околицях Чигирин, Черкас і Корсуня не встиг сховатися або не впав під сокирою черні, той опинився в неволі. Серед полонених були й жовніри, взяті у полон в обох битвах, і довколишні жителі, котрі досі не змогли або не схотіли пристати до бунту: люди з осідлої шляхти або просто шляхетського звання, підстарости, службовці низького чину й службовці у приватному маєтку, хуторяни, дрібнопомісна шляхта, жінки і діти. Старих не було — їх, як не придатних на продаж, татари вбивали. Вони позагарбували також цілі села й поселення, чому Хмельницький не смів перечити. У багатьох місцевостях траплялося, що чоловіки приставали до козацького табору, а на "віддяку" за це татари спалювали їхні хати й забирали дружин і дітей. Але серед поголовного розгулу і здичавіння душ ніхто про це не питав, ніхто не згадував. Чернь, що бралася за зброю, відрікалася од рідних гнізд, дружин і дітей. Відбирали у них

дружин — відбирали й вони, і навіть кращих, бо "ляшок", котрих, натішившись, вони вбивали або продавали ординцям. Серед полонених не бракувало також і українських молодичь, зв'язаних однією вірвовкою по три або по чотири вкупі з паннами із шляхетських домів. Неволя і недоля рівняли стани.

Вигляд цих істот вражав до глибини душі й викликав жадоху помсти. Обдерті, напівголі, беззахисні перед сороміцькими жартами поганців, що заради цікавості тинялися юрбами по майдану, побиті або ціловані огидними вустами, вони втрачали розум і волю. Одні схлипували або ридма ридали, другі — із застиглим поглядом, із безумством в очах і розтуленим ротом — пасивно піддавалися всьому, що з ними діялося. Тут і там лунали крики полонених, яких безжально мордували за спалах відчайдушного спротиву. Свист батогів із бичачої шкіри розлягався над юрбами полонених-чоловіків і зливався з вигуками страждань і плачем дітей, ревінням худоби й іржанням коней.

Ясиру не було ще поділено й вишикувано у похідному порядку, тому скрізь панувала страшена метушня. Вози, коні, рогата худоба, верблюди, вівці, жінки, чоловіки, купи награбованого збіжжя, посуду, килимів, зброї — усе це, стягнене в один великий табір, чекало розподілу й порядку. Раз по раз приганяли нові юрби людей і худоби, навантажені пороми перепливали через Рось, а з головного коша прибували нові й нові гості, щоб помилувати зір виглядом зібраного багатства. Дехто, п'яний від кумису чи горілки, вбравшись у дивний одяг — ризи, стихарі, руські рясини або навіть у жіночі сукні, — уже починав сперечатися, сваритися, зчиняв ярмарковий гвалт щодо того, що кому належатиме. Татарські чабани, сидячи біля своїх отар на землі, забавлялися — одні висвистували на сопілках пронизливі мелодії, другі грали в кості, взаємно луплячи одне одного киями. Тічки собак, що поприбігали сюди за своїми господарями, валували і жалібно вили.

Пан Скшетуський проминув нарешті цю людську гієну, сповнену стогону, сліз та пекельних криків, і подумав уже, що зітхне вільніше, але відразу ж за табором нове страшне видовище постало перед його очима. Віддалік сірів власне кіш, звідки долинали безперервне іржання коней. Він кишів тисячами татар, а ближче, на полі, тут же біля путівця, що вів на Черкаси, молоді воїни вправлялися у стрільбі із лука, для забави пускаючи стріли у слабих чи хворих полонених, котрі не могли б витримати довгої дороги у Крим. Кілька десятків тіл уже лежали викинуті на дорогу, продірявлені як сито, дехто з них іще сіпався в конвульсіях. Ті, у кого стріляли, висіли прив'язані за руки до придорожніх дерев. Були серед них і старі жінки. Задоволеному після вдалого пострілу сміхові вторували вигуки:

— Якше, егіт! — Добре, хлопці!

— Ук якше кол! — Лук у добрих руках!

Біля головного коша білували тисячі голів худоби і коней на харч воїнам. Земля була залита кров'ю. Нудотні випари свіжини забивали дух у грудях, а поміж купами м'яса крутилися червоні ординці із ножами в руках. День стояв ясний, сонце припікало. Ледве через годину вибрався пан Скшетуський разом зі своїм ескортом у чисте поле,

та ще довго долинали із головного коша гомін і ревіння худоби. Дорогою теж виднілися сліди "діяльності" хижаків: спалені садиби, чорні печі згорілих хуторів, потолочені вруна збіжжя, поламани дерева, поспилювані на дрова вишневі сади біля колишніх хат. На битому шляху раз по раз попадалися кінські або людські трупи, жахливо покалічені, посинілі, набрякли, а на них і над ними табуни ворон і круків, які, побачивши людей, із вереском і шумом зривалися з місця. Криваве діяння Хмельницького повсюди впадало в око, і важко було збагнути, на кого цей чоловік підняв руку, бо його власний край передусім стогнав під тягарем недолі.

У Млієві вони зустріли татарські загони, що гнали нові юрби полонених. Городище було спалене дотла. Стирчали тільки мурована дзвіниця костюлу і старий дуб посеред майдану, що ряснів страшними плодами, бо висіло на ньому кількадесят маленьких єврейських дитинчат, повішених три дні тому. Тут було вимордувано й багато шляхти із Коноплянки, Старосілля, Вужівки, Балаклії і Водачева. Саме містечко було порожнє, бо чоловіки подалися до Хмельницького, а жінки, діти і старі повтікали у ліси, боячись приходу військ князя Ієремії.

З Городища поїхав пан Скшетуський через Смілу, Жаботин і Новосільці на Чигирин, зупиняючись дорогою тільки для того, щоб дати перепочити коням. Наступного дня з південного боку в'їхали у місто. Війна пощадила його, тільки деякі будинки були зруйновані, серед яких — зрівняний із землею дім Чаплинського. У замку стояв підполковник Довколапалець, а з ним тисяча молодців, але і він, і молодці, і всі жителі були страшенно стривожені — тут, як і скрізь дорогою, усі були впевнені, що от-от з'явиться князь і почне помсту, якої світ не бачив. Не відомо було, хто пускає ці чутки і звідкіля вони приходять. Можливо, їх породжував страх, отож постійно повторювали, що або князь уже пливе Сулою, або що вже стоїть біля Дніпра, або що вже спалив Васютинці, або що вирізав усіх у Борисах, і кожна поява вершників або піших людей викликала неймовірний переполох.

Пан Скшетуський жадібно слухав ці звістки, бо розумів, що хоч би вони й не були правдивими, усе-таки стримували поширення бунту на Задніпров'ї, яке перебувало безпосередньо під князівською рукою.

Скшетуський хотів довідатися про щось певніше від Довколапальця, але виявилось, що підполковник, як і інші, про князя нічого не знає і навіть сам був би радий дізнатися хоч що-небудь від Скшетуського. А оскільки до чигиринського берега було перетягнуто всі байдаки, човни і човники, то й утікачі з протилежного берега до Чигирина дістатися не могли.

Отож Скшетуський, не гаючись довше в Чигирині, наказав переправити себе і без затримки рушив у Розлоги. Впевненість у тому, що скоро він сам дізнається, що сталося з Геленою, і надія, що вона, можливо, жива або ж сховалася разом із тіткою і княжичами в Лубнах, додавала йому сили й здоров'я. З воза пересів він на коня і безжалісно квапив своїх татар, котрі, вважаючи його послом, а себе приставами, відданими під його команду, не сміли йому чинити спротиву. Вони летіли, ніби за ними хтось гнався, а під копитами бахматих татарських коней клубочився золотий пил. Вони

минали садиби, хутори і села. Край був спустошений, поселення обезлюдніли так, що вони довго не могли знайти живої душі. Можливо, перед їхнім приїздом усі просто поховалися. Пан Скшетуський наказав скрізь обшукувати сади, пасіки, комори і стріхи стодол, але нікого не можна було знайти.

Аж за Погребами один із татар помітив якусь людську постать, що намагалася сховатись в очеретах, якими поросли береги Кагамлику.

Татари кинулись до річки і за кілька хвилин привели до пана Скшетуського двох голих-голісіньких людей.

Один із них виявився дідом, другий — струнким п'ятнадцяти-шістнадцятилітнім підлітком. Обидва клацали зубами від страху і довгенько не могли вимовити й слова.

— Звідки ви? — запитав пан Скшетуський.

— Ми нізвідки, пане! — відповів старий. — Просимо милостиню ось із лірою, а оцей німий мене водить.

— А звідки зараз ідете? З якого села? Говори сміливо, нічого тобі не буде.

— Ми, пане, по всіх селах ходили, а тут нас якийсь чортяка обібрав. Чоботи добрячі були — забрав, шапки були добрі — забрав, сіряки від милосердних людей — забрав, навіть ліри не залишив.

— Я тебе, дурню, питаю, із якого ти села йдеш?

— Не знаю, пане, я дід. От ми, голі, вночі мерземо, а вдень шукаємо милосердних, котрі вдягли б нас і нагодували, ми ж голодні!

— Слухай тоді, хлопе: відповідай, що питаю, а то накажу повісити.

— Я нічого не знаю, пане. Коли б я що, абощо, або будь-що, то нехай мені — от що!

Видно було, що дід, до пуття не розуміючи, хто такий його розпитує, вирішив ні про що й не казати.

— А в Розлогах був? Там, де живуть князі Курцевичі?

— Не знаю, пане.

— Повісити його! — крикнув пан Скшетуський.

— Був, пане! — закричав дід, бачачи, що незнайомиць не жартує.

— Що ж ти там бачив?

— Ми там були п'ять днів тому, а потім у Броварках чули, що туди лицарі прийшли.

— Які лицарі?

— Не знаю, пане! Один каже — ляхи, другий каже — козаки.

— На коней! — крикнув татарам Скшетуський.

Загін помчав. Сонце заходило точнісінько як тоді, коли намісник, зустрівши Гелену з княгинею на дорозі, їхав поруч них біля Розванової карети. Кагамлик так само відсвічував пурпуром, день готувався до сну, іще тихіший, лагідніший, тепліший. Тільки тоді пан Скшетуський їхав переповнений щастям і ніжними почуттями, що пробуджувалися в ньому, а тепер мчав, як засуджений на вічні муки, гнаний вихором неспокою і лихих передчуттів. Голос розпачу волав у нього в душі: "Це Богун її взяв. Ти вже її більше не побачиш!", а голос надії заспокоював: "Це князь! Вона врятована!". І голоси ці так терзали його, що мало серця не розривали. Вершники мчали, підганяючи

коней, що вже знесилювалися.

Минула година, друга. Зійшов місяць і, підіймаючись дедалі вище, бліднішав. Коні вкрилися піною і важко хропли. Влетіли в ліс, він промайнув, мов блискавка, влетіли в яр, за яром — уже Розлоги. Ще хвилька, і долю рицаря буде вирішено. А вітер від швидкості тим часом свище в нього у вухах, шапка спала з голови, кінь під ним стогне, ніби ось-ось упаде. Ще мить, іще ривок, і яр відкривається. Вже! Вже!

І раптом страшний, нелюдський крик вихопився з грудей пана Скшетуського.

Подвір'я, комори, стайні, стодоли, частоколи і вишневий сад — усе зникло.

Блідий місяць освітлював узгір'я, а на ньому — купу чорного згарища, що вже навіть перестало диміти.

Тиші не порушував жоден звук.

Пан Скшетуський мовчки зупинився перед ровом, тільки руки до неба здійснював, дивився, дивився і якимось дивно хитав головою. Татари притримали коней. Він спішився, знайшов рештки спаленого мосту, перейшов рів по поперечній балці й сів на камені, що лежав посеред майдану. Потім почав озиратися довкола, як людина, котра вперше опинилася в якомусь місці й хоче з ним ознайомитися. Він був у нестямі. Але не видав ані звуку. За хвилю, уперши руки в коліна і понуривши голову, він сидів непорушно, і могло здатися, що він заснув, а якщо не заснув, то одерев'янів. У голові в нього замість думок проносилися якісь незрозумілі картини. Ось він побачив Гелену, таку, з якою попрощався перед своєю останньою подорожжю, тільки обличчя її було ніби затягнуте серпанком і розгледіти його було неможливо. Він спробував її з цієї туманної хмарки визволити, але не зміг. Тому й поїхав із важким серцем. Потім перед ним промайнув чигиринський базарний майдан, старий Зацвіліховський і нахабне обличчя Заглоби; воно з особливою настирливістю виникало в нього перед очима, аж поки його нарешті заступило понуре обличчя Гродзицького. Відтак він побачив іще Кодак, пороги, сутичку на Хортиці, Січ, усю подорож і всі випадки аж до сьогоднішнього дня, аж до останньої години. А далі був морок! Що діялося з ним зараз, він збагнути не міг. Мав тільки якесь невиразне відчуття, що їде до Гелени, у Розлоги, але сил йому забракло, тому він і спочиває на згарищі. Хотів би вже підвестися і їхати далі, але якась безмірна кволість приковує його до місця, так ніби до ніг йому стофунтові ядра поприв'язували.

Отож він сидів і сидів. Ніч збігала. Татари розташувалися на нічліг і, розвівши багаття, заходилися підсмажувати шматки кінського стерва, відтак, наївшись, повкладалися спати на землі.

Але не минуло й години, як вони посхоплювалися на рівні ноги.

Здалеку долинав гомін, схожий на шум великого загону кінноти, що йде спішним маршем.

Татари хвятькома начепили на жердину білу плахту і підкинули в багаття хмизу, аби здалеку побачили, що вони мирні посланці.

Тупіт коней, форкання і брязкіт табель дедалі ближчали, і невдовзі на путівці показався кінний загін, який умить оточив татар.

Почалася коротка розмова. Татари показали на постать, що сиділа на узгір'ї, котру

було добре видно, бо на неї падало місячне світло, і пояснили, що супроводжують посла, а від кого, це він найкраще скаже сам.

Тоді командир загону разом із кількома товаришами піднявся на узгір'я, але ледве наблизився і глянув у обличчя незнайомця, як ураз розкрив обійми і вигукнув:

— Скшетуський! Боже милосердей, це Скшетуський!

Намісник навіть не ворухнувся.

— Милостивий пане наміснику, ти не впізнаєш мене? Я Биховець. Що з тобою?

Намісник мовчав.

— Отямся на Бога! Гей, товариші, нуте сюди!

І справді, це був пан Биховець, котрий ішов у авангарді всієї армії князя Ієремії.

Тим часом надійшли й інші полки. Звістка про те, що знайшовся Скшетуський, блискавкою рознеслася по хоругвах, тому всі квапилися привітати милого приятеля. Малий Володийовський, обидва Слешинські, Дзік, Опришевський, Мігурський, Якубович, Ленц, пан Лонгінус Підбип'ята і безліч інших офіцерів бігли навперегонки на узгір'я. Але марно вони промовляли до нього, називали на ім'я, шарпали за плечі, силкувалися підвести — пан Скшетуський дивився на них широко розплющеними очима і нікого не впізнавав. А радше навпаки! Здавалося, що він упізнає їх, тільки вони йому зовсім байдужі. Тоді ті, хто знав про його кохання до Гелени, а про це знали майже всі, зорієнтувавшись, де саме вони знаходяться, глянувши на чорне згарище і сивий попіл, зрозуміли все.

— Від горя він пам'ять утратив, — прошепотів один.

— Розпач mentem йому затьмарив, — додав другий.

— Відведіть його до князя. Може, як побачить його, отямиться!

Пан Лонгінус у відчаї заламував руки. Усі, оточивши намісника, дивилися на нього зі співчуттям. Дехто втирав рукавичками сльози, дехто сумно зітхав. Та раптом із юрби виступила кремезна постать і, поволі наблизившись до намісника, поклала йому на голову руки.

Це був ксьондз Муховецький.

Усі принишкли й стали навколішки, ніби чекали чуда. Але ксьондз чуда не сотворив, а й далі тримаючи руки на голові Скшетуського, підняв очі до неба, залитого місячним сяйвом, і почав голосно промовляти:

— Pater noster, qui es in coelis! Sanctificetur nomen uum, advenia regnum uum, fia voluntas ua ...

Тут він замовк і за хвилю повторив голосніше й урочистіше:

— Fia voluntas ua!

Залягла глибока тиша.

— Fia voluntas ua!.. — повторив ксьондз утретє.

І тоді з уст Скшетуського почувся голос неймовірного болю і водночас смирення:

— Sicut in coelo, et in terra!

І рицар, заривавши, упав на землю.

РОЗДІЛ XVII

Аби з'ясувати, що трапилося в Розлогах, доведеться повернутися трохи назад, аж до тієї ночі, коли пан Скшетуський відправив Жендзяна з листом із Кодака до старої княгині. У листі він настійливо прохав, щоб княгиня, забравши Гелену, якнайшвидше їхала до Лубен під опіку князя Ієремії, адже війна може початися будь-якої хвилини. Жендзян, сівши у чайку, яку пан Гродзицький із Кодака по порох відправив, вирушив у дорогу, але долав її поволі, бо вони підіймалися річкою вгору. Під Кременчугом вони зустріли війська під проводом Кричевського й Барабаша, що за наказом гетьманів пливли воювати проти Хмельницького. Жендзян бачився з Барабашем, котрому відразу ж розповів, які небезпеки чекають на пана Скшетуського дорогою на Січ. Ось чому він просив старого полковника при зустрічі з Хмельницьким не забути поцікавитися долею посла. Після цього Жендзян рушив далі.

До Чигирина прибули на світанку. Тут їх негайно оточила варта семенів, питаючи, що вони за одні.

Вони відповіли, що їдуть із Кодака від пана Гродзицького з листом до гетьманів. Попри це старшому з чайки і Жендзянові наказано було з'явитися до полковника.

— Якого полковника? — спитав старший.

— Пана Лободи, — відповіли караульні осавули, — котрому великий гетьман велів усіх, хто прибуває із Січі до Чигирина, затримувати й допитувати.

Пішли. Жендзян ішов сміливо, бо не сподівався нічого лихого, знаючи, що тут уже поширюється гетьманська влада. Їх привели у дім пана Желенського, що стояв поблизу Дзвонецького Кута, де була квартира полковника Лободи. Але їм сказали, що полковник іще вдосвіта виїхав до Черкас і що його заміщає підполковник. Ждали вони досить довго, аж поки нарешті двері відчинилися і з'явився очікуваний підполковник.

У Жендзяна аж коліна затремтіли, коли він його побачив.

Це був Богун.

Влада гетьманська й справді поширювалася ще на Чигирин, але позаяк Лобода і Богун до Хмельницького іще не перекинулися, і, натомість, голосно заявляли про свою прихильність до Речі Посполитої, великий гетьман саме їм і доручив стояти гарнізоном у Чигирині й бути пильними.

Богун сів за стіл і почав допитувати прибулих.

Старший, котрий віз листа од пана Гродзицького, відповідав за себе і за Жендзяна.

Оглянувши листа, молодий підполковник заходився в подробицях розпитувати, що чути в Кодаку, і помітно було, що йому дуже хочеться дізнатися, навіщо це пан Гродзицький до великого гетьмана людей і чайку послав. Але старший відповісти йому на це не міг, а лист було скріплено печаткою пана Гродзицького.

Допитавши прибулих, Богун уже хотів відпустити їх і в капшук поліз, щоб дати їм на горілку, коли це враз розчинилися двері й пан Заглоба блискавкою влетів до кімнати.

— Послухай, Богуне! — заволав він. — Негідник Допул найкращий тройняк приховав. Я поліз із ним у погріб. Аж глядь — у кутку чи то сіно, чи ще щось. Питаю, що то? Каже: сухе сіно! Глянув я ближче — аж звідти шийка від дзбана, як татарин із

трави, виглядає. От сучий син! Я кажу — поділімося роботою: ти з'їси сіно, бо ти віл, а я мед вип'ю, бо я людина. От я й приніс дзбан на чесну пробу, давай мерщій кубки.

Сказавши це, пан Заглоба однією рукою в бік уперся, а другою підняв дзбан над головою і заспівав:

Гей, Ягусю! Гей, Кундусю!

Ти підстав нам губи просто,

Ще й чарчину дай для тосту!

Тут пан Заглоба, побачивши Жендзяна, враз замовк, поставив дзбан на стіл і сказав:

— Ой лелечко! Та це ж пахолок пана Скшетуського!

— Чий? — квапливо спитав Богун.

— Пана Скшетуського, намісника, котрий у Кодак поїхав, а мене тут перед від'їздом таким лубенським медом частував, що винарям такий і не снився. Ну, як там почуває себе твій пан? Чи здоровий?

— Здоровий і велів вашій милості кланятися, — відповів збентежений Жендзян.

— Ох і славний він рицар! А ти ж як у Чигирині опинився? Навіщо тебе господар із Кодака відіслав?

— Господар як господар, — відповів на це Жендзян. — У нього в Лубнах свої справи, через які він велів мені вернутися, та й що я маю у Кодаку робити?

Увесь цей час Богун пильно стежив за Жендзяном, а потім раптом сказав:

— Знаю я твого пана, бачив його у Розлогах.

Жендзян повернув голову і, наставивши вухо, ніби недочувши, спитав:

— Де?

— У Розлогах.

— У Курцевичів, — докинув Заглоба.

— У кого? — знову перепитав Жендзян.

— Бачу, ти трохи оглух, — сухо зауважив Богун.

— Бо не виспався.

— То ще виспишся. Так кажеш, твій господар послав тебе в Лубни?

— Авжеж.

— Певно, там у нього є якась любка, — втрутився пан Заглоба, — до якої він свої почуття через тебе пересилає.

— Та хіба я знаю, мій добродію!.. Може, є, а може, й немає, — відповів Жендзян.

Відтак він уклонився Богунові й панові Заглобі.

— Слава Ісусові Христу, — мовив він, намагаючись піти.

— Навіки слава! — відповів Богун. — Постривай-но, голубе, не квапся. А чому ти від мене приховав, що служиш у пана Скшетуського?

— А тому що ви, добродію, й не питали, а я собі думаю, навіщо це мені казна-що говорити. Слава Ісусові...

— Постривай, кажу тобі. Листи ці від пана везеш?

— Панське діло писати, а моє, як слуги, віддати, але тільки тому, до кого їх

написано, отож дозвольте мені попроситися з вашими милостями.

Богун зморщив свої соболині брови і плеснув у долоні. Тої ж миті до кімнати вскочило двоє семенів.

— Обшукати його! — закричав Богун, показуючи на Жендзяна.

— Рятуйте, люди, гвалт наді мною чинять! — заверещав Жендзян. — Я теж шляхтич, хоч і слуга, і ви, милостиві панове, в суді за це відповісте.

— Богуне, облиш його! — втрутився пан Заглоба.

Але тим часом один із семенів знайшов у Жендзяна за пазухою два листи і передав їх підполковникові.

Богун відіслав козаків геть, бо, не вміючи читати, не хотів, щоб вони про це дізналися. Після цього, звернувшись до Заглоби, сказав:

— Читай, а я пахолка стерегтиму.

Заглоба примружив ліве око, на якому в нього була полуда, і прочитав адресу:

— "Великомилостивій до мене пані й добродійці, ясновельможній княгині Курцевич у Розлогах".

— То ти, соколику, до Лубен їхав і не знаєш, де Розлоги? — спитав Богун, дивлячись страшним поглядом на Жендзяна.

— Куди мені веліли, туди й їхав! — відповів пахолок.

— Розпечатувати чи що? Sigillum шляхетська — річ свята! — зауважив Заглоба.

— Мені великий гетьман дав право усякі листи переглядати. Розпечатуй і читай.

Заглоба розпечатав і заходився читати:

"Великомилостива до мене пані і т. ін. Сповідую вашій милості пані, що я уже стою в Кодаку, звідкіля, дай Боже щасливо, сьогодні вранці на Січ вирушу, а поки що вночі пишу тут, від неспокою заснути не можучи, аби з вами яка пригода від цього харцизяки Богуна та його гультяїв не сталася. А позаяк мені тут і пан Кшиштоф Гродзицький казав, що от-от, дивись, і війна велика вибухне, на яку також і чернь підніметься, тому заклинаю і благаю вашу милість, пані, аби ви со instante, хоч би навіть і степ не протрях, хоч би й верхи, негайно з князівною в Лубни їхати зволили й інакше не чинили, бо я вчасно повернутися не встигну. Прохання це зволь, ваша милість пані, не гаючись виконати, щоб про блаженство, мені обіцяне, я міг не турбуватися і, повернувшись, натішився ним. А замість того, щоб вашій милості, пані, з Богом розводитися і, обіцявши мені дівчину, йому зі страху баки забивати, ліпше sub utelam князя, пана мого, схватися, котрий praesidium у Розлоги послати не загається, а отже, й маєток збережете. При цьому маю честь і т. ін. і т. ін."

— Гм, ваша милість, Богуне, — мовив Заглоба, — гусар, здається, тобі роги хоче наставити. Отже, ви до однієї дівки халявки смалили? Чого ж ти не казав? Але не переживай, зі мною теж раз трапилося...

Почата фраза вмить завмерла на вустах у пана Заглоби. Богун сидів за столом непорушно, але обличчя його було ніби зсудомлене, бліде, очі заплющені, брови зморщені. З ним діялося щось страшне.

— Що з тобою? — спитав пан Заглоба.

Козак заходився гарячково махати рукою, а з вуст його почувся притишений, хриплий голос:

— Читай, читай другого листа.

— Другий до князівни Гелени.

— Читай, читай!

Заглоба почав:

— "Найсолодша, люба Геленко, серця мого пані й королево! Оскільки у князівській справі я ще довгенько у цих краях залишитися мушу, то пишу до дядини для того, аби ви у Лубни негайно їхали, де ніяка твоїй цноті кривда від Богуна статися не може і нашому взаємному кохання шкоди завдано не буде..."

— Годі! — зненацька вигукнув Богун і, шалено скочивши з-за столу, стрибнув до Жендзяна.

Келеп захурчав у нього в руці, й нещасний пахолок, уражений просто в груди, тільки охнув і бухнувся на підлогу. Божевілля пойняло Богуна: він кинувся до пана Заглоби, вирвав у нього листи і сховав їх за пазуху, Заглоба, схопивши дзбан із медом, відскочив до груби і крикнув:

— Во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа! Чоловіче, ти що, сказився? Здурів, чи що? Заспокойся, отямся! Устроми голову в відро, чорти б тебе взяли! Ти чуєш мене?

— Крові! Крові! — вив Богун.

— Ти що, розумом схибнувся? Устроми ж голову в відро, кажу тобі! Он тобі кров, ти вже пролив її, до того ж невинну. Він уже не дихає, цей бідолашний підліток. Чорт тебе вхопив чи сам ти справжній чорт. Отямся ж, а ні, то хай тобі хрін, поганський сину!

Вигукуючи так, пан Заглоба просунувся із протилежного боку столу до Жендзяна і, схилившись над ним, почав обмацувати йому груди і руку йому до рота прикладати, бо звідти сильно йшла кров.

А Богун, схопившись за голову, вив як поранений вовк. Потім, не перестаючи вити, упав на лаву, бо душа в ньому терзалася від люті й болю. Раптом він підхопився, підбіг до дверей, висадив їх ногою і вибіг у сіни.

— Біжи стрімголов! — буркнув собі під ніс пан Заглоба. — Біжи й розбий голову об стайню або об стодолу, хоч, рогоносцем будучи, міг би вже й колотися. Оце так розлютився! Я такого ще в світі не бачив. Зубами, як пес на злучці, клацав. Але пахолок іще живий, небожатко. Далєбі, якщо йому цей мед не допоможе, тоді він збрехав, що шляхтич.

Так буркочучи, пан Заглоба вмости́в Жендзянову голову у себе на колінах і почав поволеньки вливати у його посинілі вуста тройняк.

— Побачимо, чи добра кров у тобі тече, — мовив він далі до знепритомнілого. — Якщо єврейська, приправлена медом чи вином, то закипить, якщо хлопська, то, будучи лінивою й важкою, на спід піде, і тільки шляхетська звеселиться й відбірний утворить лікер, який тілові дає мужність і силу. Іншим націям Господь Бог теж дав напої, аби кожна мала свою гідну втіху.

Жендзян тихо застогнав.

— Ага, іще хочеш! Ні, пане-брате, дозволь же й мені... Отак! А тепер, раз ти подав ознаку життя, я, мабуть, перенесу тебе до стайні й покладу десь у кутку, щоб тебе цей змій козацький до решти не розтерзав, коли повернеться. Небезпечний він приятель, чорти б його вхопили, рука в нього гірша, ніж розум.

Сказавши це, пан Заглоба підняв Жендзяна з підлоги із легкістю, яка свідчила про незвичайну силу, і вийшов у сіни, а далі — на подвір'я, де кільканадцять семенів грали в кості на розстеленому на землі килимку. Побачивши його, вони підхопилися, а він сказав:

— Хлопці, візьміть-но в мене цього пахолка й покладіть на сіно. І нехай котрийсь із вас збігає по фельдшера.

Наказ було негайно виконано, бо пан Заглоба, як Богунів приятель, мав серед козаків велику шану.

— А де ж це підполковник?

— Наказав коня подати і поїхав на полкову квартиру, а нам велів бути наготові й коней осідланих тримати.

— То й мій осідланий?

— Авжеж.

— Тоді давайте. Отже, я підполковника у полку знайду?

— Та он же він і сам їде.

Справді, крізь склеписту чорну браму садиби видно було Богуна, котрий під'їздив із боку базарного майдану, за ним на певній відстані показалися списи більш як сотні молодців, як видно, готових до бою.

— На коней! — гукнув крізь браму Богун семенам, що були на подвір'ї.

Усі кинулися виконувати наказ. Заглоба вийшов із брами й уважно подивився на молодого отамана.

— У похід вирушаєш?

— Атож.

— А куди ж тебе чорт несе?

— На весілля.

Заглоба підійшов ближче.

— Побійся Бога, синку! Гетьман наказав тобі місто стерегти, а ти й сам їдеш, і семенів забираєш. Наказ порушуєш. Тут натовпи черні тільки й чекають слушної миті, щоб на шляхту кинутися. Місто занапастиш, гнів гетьманський на себе накличеш.

— На погибель і місту, і гетьманові!

— Головою доведеться відповідати.

— На погибель і моїй голові!

Заглоба зрозумів, що марно було говорити з козаком. Той затявся домогтися свого, хоч міг занапастити і себе, й інших. Здогадався Заглоба і куди зібрався отаман, але не знав, як учинити: їхати йому з Богуном чи лишитися? Їхати було небезпечно, бо це означало те саме, що у суворий воєнний час наразитися на авантюрну справу, яка загрожує карою на горло. А залишитися? Чернь і справді чекала тільки вістей із Січі,

сигналу до різні. А може, навіть би й не чекала, якби не тисяча Богунових семенів і величезна повага до отамана в Україні.

Щоправда, пан Заглоба міг податися до табору гетьманів, але він мав свої причини цього не робити. Може, тут був обвинувальний вирок за неприбуття на судовий розгляд із приводу якогось убивства, може, якась помилка у книгах — про це він один тільки й знав; досить сказати, що він просто не хотів лізти нікому у вічі. Шкода йому було покидати Чигирин. Так йому тут було добре, так тут ніхто ні про що не питав, так уже пан Заглоба зжився тут з усіма: і зі шляхтою, і зі старостиними економами, і з козацькою старшиною! Правда, старшина зараз роз'їхалася, а шляхта, боячись бурі, принишкла по кутках, але ж був Богун, компаньйон із компаньйонів, гуляка із гуляк. Познайомившись за чаркою, вони відразу ж побраталися із Заглобою. Відтоді їх бачили тільки разом. Козак сипав золотом за двох, шляхтич брехав, і обом, як неспокійним духам, було вкупі добре.

І коли зараз довелося вибирати, чи залишитися в Чигирині й потрапити під ніж черні, чи поїхати з Богуном, пан Заглоба вибрав останнє.

— Коли ти так впадаєш у відчай, — сказав він, — то поїду і я з тобою. Може, знадоблюся або вгамую, якщо треба буде. Ми вже не можемо один без одного, як голка без нитки, але того, що сталося, я не сподівався!

Богун нічого не відповів. Через півгодини дві сотні семенів вишикувалися похідним порядком. Богун виїхав наперед, а з ним і пан Заглоба. Рушили. Селяни, що тут і там стояли юрбами на базарному майдані, поглядали на них спідлоба і перешіптувалися, пробуючи здогадатися, куди вони їдуть, чи скоро повернуться і чи повернуться взагалі.

Богун їхав мовчки, заглибившись у свої думки, таємничий і понурий, як ніч. Семени не питали, куди він їх веде. За ним вони ладні були йти хоч на край світу.

Переправившись через Дніпро, виїхали на лубенський битий шлях. Коні йшли клусом, здіймаючи хмари куряви, а оскільки день був спекотний, сухий, невдовзі вкрилися піною. Довелося трохи стишити біг, і загін розтягся по шляху довгою уривчастою стрічкою. Богун відірвався вперед, а пан Заглоба, порівнявшись із ним, вирішив зав'язати розмову.

Обличчя молодого отамана було спокійнісіньке, хоч на ньому й видно було смертельний смуток. Можна було сказати, що неозорі далі на північ аж за Кагамлик, біг коня й степове повітря стишили в ньому внутрішню бурю, яка зірвалася після прочитання листів, відібраних у Жендзяна.

— Ох і припікає, — почав пан Заглоба, — аж солома в чоботях підпарюється. У полотняному кітелі навіть жарко, бо вітру зовсім немає. Богуне! Слухай-но, Богуне!

Отаман, ніби розбуджений від сну, глянув на нього своїми глибокими чорними очима.

— Дивись, синку, — вів далі пан Заглоба, — щоб тебе меланхолія не заїла, бо якщо вона з печінки, де зазвичай гніздиться, у голову вдарить, із глузду легко з'їхати можна. А я й не знав, що ти такий улюбливий. Певно, у травні ти народився, а це місяць Венери, в якому аура така блаженна, що навіть стружка до стружки любов відчувати

починає, люди ж, котрі у цьому місяці народилися, сильнішу від інших у натурі своїй цікавість до жінок мають. Та все-таки й тут виграють ти, хто себе угамувати вміє, а тому раджу тобі про помсту забути. На Курцевичів ти цілком слушно можеш ображатися, та хіба ж одна вона дівка на світі?

Богун, ніби не Заглобі, а жалю власному відповідаючи, озвався голосом, що більше на голосіння, ніж на мову людську скидався:

— Одна вона, зозуля, одна на світі!

— А хоч би й так, то що тобі з того, коли вона іншому кує? Слушно кажуть, що серце — волонтер, під яким стягом захоче служити, під таким і служить. Зваж при цьому, що дівка ця голубої крові, бо Курцевичі, чув я, від князів свій родовід ведуть... Високі це пороги.

— На дідька мені ваші пороги, ваші родоводи, ваші пергаменти! — Тут отаман з усієї сили вдарив по ефесу шаблі. — Ось він, мій рід! Ось мої право і пергамент! Ось мій сват і боярин! О, зрадники! О, вража кров проклята! Добрий вам був козак, друг і брат був у Крим із ним ходити, добро турецьке брати, здобиччю ділитися. Гей, голубили і синком звали, і дівку обіцяли, а тепер що? Прийшов шляхтич, ляшок гарненький, і от від козака, синка і друга відцуралися — душу вирвали, серце вирвали, іншому доня буде, а ти хоч землю гризи! Ти, козаче, терпи! Терпи!..

Голос отамана здригнувся. Він зціпив зуби і заходився, так бити кулаками в широкі груди, що із них, як із-під землі, чулася луна.

Настала хвиля мовчання. Богун важко відсапував. Біль і гнів навперемін роздирали дику душу козака, що не знала впину. Заглоба чекав, поки він утомиться і вгамується.

— Що ж ти збираєшся вчинити, юначе нещасний? Як діятимеш?

— Як козак — по-козацькому!

— Гм, я вже знаю, що це буде. Але про це годі. Одне тільки тобі скажу: це земля Вишневецьких і Лубни неподалік. Писав пан Скшетуський княгині цій, аби вона там із дівкою сховалася, а це означає, що вони під князівською опікою, а князь — лев суворий...

— І хан лев, а я йому у пащу влазив і вогнем у вічі світив!

— Ти що, шалена голово, князеві хочеш війну оголосити?

— Хмель і на гетьманів пішов. Що мені ваш князь!

Пан Заглоба занепокоївся ще дужче.

— Тьху ти, чорт! То це просто бунтом пахне! *Vis armata raptus puellae* і бунт — це ж кат, шибениця і віршовка. Гарний шестерик, ним можеш заїхати якщо не далеко, то високо. Курцевичі теж захищатимуться.

— То й що? Або мені погибель, або їм! От я душу згубив за них, за Курцевичів, вони мені були братами, а стара княгиня — матір'ю, котрій я у вічі як пес заглядав! А як Василя татари схопили, хто у Крим пішов? Хто його відбив? Я! Любив я їх і служив їм, як раб, бо думав, що дівчину ту вислужу. А вони за те продали, продали мене як раба, на злу долю і на нещастя... Вигнали геть? Гаразд, я піду. Тільки спершу вклонюся за хліб і сіль, які у них їв, по-козацькому заплачу й піду, бо я свою дорогу знаю.

— І куди ж ти підеш, якщо із князем заведешся? До Хмеля в табір?

— Якби мені дівку віддали, я був би вашим лясським братом, вашим другом, вашою шаблею, душею вашою заклятою, вашим псом. І взяв би своїх семенів, інших з України кликнув би, та й на Хмеля і на рідних братів запорозьких рушив і копитами їх потоптав. А хотів би за це нагороди? Ні! От узяв би дівчину й за Дніпро подався, на Божі степи, на дикі луки, на тихі води — і мені було б досить, а тепер...

— А тепер ти сказився.

Отаман нічого не відповів, стьобнув нагаєм коня і помчав уперед, а пан Заглоба став розмірковувати над тим, у які неприємності він уплутався.

Не було сумніву, що Богун мав намір на Курцевичів напасти, за кривду свою помститися і дівчину силоміць забрати. І в цьому починанні пан Заглоба був ніби з ним заодно. В Україні таке траплялося часто й іноді миналося. Правда, якщо гвалтівник не був шляхтичем, справа заплутувалася і ставала небезпечною. Зате вчинити акт правосуддя щодо козака було важче, бо де його шукати й ловити? Скоївши злочин, він тікав у дикі степи, куди людська рука не сягала, так що тільки його й бачили, а коли починалася війна, коли нападали татари, злочинець впливав знову, бо закон у цей час спав.

Так міг уникнути відповідальності й Богун, але панові Заглобі не треба було допомагати йому ділом і брати на себе половину провини. Він би, зрештою, не став йому сприяти в жодному разі, хоч Богун і був йому приятелем. Просто шляхтичеві Заглобі не випадало вступати у стосунки з козаком супроти шляхти, особливо ще й тому, що він знав пана Скшетуського і пив із ним. Пан Заглоба був неабиякий буян, але буянство його мало певну міру. Гуляти по чигиринських шинках із Богуном та іншою козацькою старшиною, надто на їхні гроші — і не більше; з огляду на козацький бунт таких людей навіть добре було мати за приятелів.

Проте пан Заглоба про шкуру свою, хоч тут і там подерту, дбав неабияк — аж раптом виявляється, що через дружбу з козаком він ускочив у страшну халепу. Адже було зрозуміло: якщо Богун викраде дівчину, наречену князівського поручика й улюбленця, то заведеться з князем, а отже, не залишиться йому нічого іншого, як утекти до Хмельницького і прилучитися до бунту. На такий рішенець у розмірковуваннях своїх накладав пан Заглоба щодо персони своєї veto, бо приставати до бунту заради прекрасних Богунових очей зовсім не мав наміру, та ще й князя боявся як вогню.

— Тьху! Тьху! — бурмотів він. — Чортові я хвоста крутив, а він мені тепер макітру крутить — і відкрутить. Щоб його грім побив, цього отамана з жіночим личком і татарською рукою! От я й вибрався на весілля, чисте собаче весілля, істинний Бог! Грім би побив усіх Курцевичів з усіма жінками! Що мені до них?.. Мені вже вони не потрібні. От на мені й окошилося. І за що? Я, чи що, женитися хочу? Нехай хоч чорт жениться, мені байдуже, яка моя в цьому участь? Із Богуном піду — Вишневецький шкуру з мене злупить, піду від Богуна — чернь мене приб'є, або й сам він скоріше за них. Найгірша річ — із грубіянами брататися. Так мені й треба! Ліпше б мені бути

конем, на якому я сиджу, аніж Заглобою. Блазнем я козацьким став, при паливоді вішав, і тому слушно мене з обох боків випорють.

Розмірковуючи отак, пан Заглоба добряче спітнів і настрій у нього став ще гірший. Страшенно прямило, кінь ніс важко, бо давно не ходив під сідлом, а пан Заглоба був чоловік огрядний. Боже милий, що б він тільки зараз дав за те, аби сидіти в холодочку у господі, за кухлем холодного пива, а не блукати у спеку і не мчати випаленим степом!

Хоч Богун і квапився, однак вони зупинилися, бо спека була нестерпна. Попасли трохи коней, а Богун увесь цей час розмовляв з осавулами, віддаючи, напевно, накази, що їм робити, бо вони досі навіть не знали, куди їдуть. До вух Заглоби долинули останні слова наказу:

— Чекати пострілу.

— Добре, батьку!

Богун зненацька повернувся до нього:

— Ти поїдеш зі мною наперед.

— Я? — сказав Заглоба, не приховуючи досади. — Я тебе так люблю, що вже одну половину душі для тебе випотив, чом би не випотити й другої? Ми як кунтуш із підкладкою; сподіваюся, нас чорти разом візьмуть, що мені все одно, бо, здається, навіть у пеклі спекотніше бути не може.

— Їдьмо.

— Стрімголов.

Вони рушили вперед, а за ними невдовзі й козаки. Але ті їхали поволі, тому скоро значно відстали, а потім і зникли з очей.

Богун із Заглобою мовчки їхали поруч, обидва глибоко замислившись. Заглоба посмикував вуса і видно було, що він напружено думає, певно, про те, як би з усього цього викрутитися. Час від часу він упівголоса щось бурчав собі під ніс або поглядав на Богуну, на обличчі якого навперемінку з'являлися то неприборканий гнів, то смуток.

"Диво, — думав Заглоба, — що такий красень дівки навіть не зміг переконати. Правда, він козак, але ж і лицар славний, і підполковник, котрому, рано чи пізно, якщо тільки він до бунтівників не пристане, нададуть шляхетське звання, що цілком від нього самого й залежить. І хоч пан Скшетуський — благородний кавалер, але із цим гарненьким отаманом вродою йому не зрівнятися. Ой, візьмуть же вони один одного за чуби, як зустрінуться, бо той і той забіяки, яких мало!"

— Богуне, а чи добре ти знаєш пана Скшетуського? — зненацька спитав Заглоба.

— Ні! — коротко відповів отаман.

— Важка у тебе з ним перепалка буде. Мені довелося бачити, як він Чаплинським двері відчиняв. Голяф це щодо пиття і щодо биття.

Отаман не відповів, і знову обидва поринули у власні думки і власні турботи, вторуючи яким, пан Заглоба час від часу повторював: "Так, так, нема ради!" Минуло кілька годин. Сонце помандрувало кудись геть на захід, до Чигирина, зі сходу повіяв прохолодний вітерець. Пан Заглоба скинув рисячу шапочку, провів рукою по спітнілій голові й повторив іще раз:

— Так, так, нема ради!

Богун ніби пробудився від сну.

— Що ти сказав? — запитав він.

— Я кажу, що вже скоро стемніє. Далеко ще?

— Недалеко.

Через годину й справді стемніло. Але саме у цей час вони в'їхали в лісистий яр, і, нарешті, в кінці яру блиснув вогник.

— Це Розлоги! — раптом сказав Богун.

— Так! Брр! Щось прохолодно в цьому яру.

Богун зупинив коня.

— Зачекай! — кинув він.

Заглоба глянув на нього. Отаманові очі, що мали властивість світитися вночі, палали тепер, як два смолоскипи.

Обидва довгенько нерухомо стояли край яру. Нарешті здалеку долинуло кінське форкання.

Це Богунові козаки спроквола виїжджали із глибини лісу.

Осавул під'їхав по накази, які Богун прошепотів йому на вухо, після чого козаки зупинилися знову.

— Їдьмо! — сказав Богун Заглобі.

За хвилину темні контури присадибних будівель, комори й колодязні журавлі вималювалися перед очима. У дворі було тихо. Собаки не гавкали. Величезний золотий місяць світив над обійстям. Із саду тягло запахом цвіту вишень і яблунь, усюди було так спокійно, ніч була така дивна, що справді бракувало тільки того, аби якийся торбан озвався під вікнами прекрасної князівни.

У деяких вікнах іще світилося.

Двоє вершників наблизилися до воріт.

— Хто там? — озвався голос нічного сторожа.

— Не впізнаєш мене, Максиме?

— А, це ваша милість! Слава Богу!

— На віки віків. Одчиняй! А що тут у вас?

— Усе гаразд. Ваша милість давно не були в Розлогах.

Пронизливо заскрипіли завіси воріт, міст опустився над ровом, і двоє вершників в'їхало на майдан.

— А послухай-но, Максиме, не зачиняй воріт і не підіймай мосту, я зараз же й поїду.

— То ваша милість як по вогонь?

— Авжеж. Коней до кілка прив'яжи.

РОЗДІЛ XVIII

Курцевичі ще не спали. Вони вечеряли у тих самих завішаних зброєю сінях, що тяглися по всій ширині будинку від майдану аж до саду з другого боку. Побачивши Богуну і пана Заглобу, всі підхопилися на рівні ноги. На обличчі княгині відбилосся не

лише здивування, а й невдоволення і переляк водночас. Молодих князів було двоє: Симеон і Миколай.

— Богуне! — озвалася княгиня. — А ти що тут робиш?

— Приїхав вам уклонитися, мати. А що, ви мені не раді?

— Рада я тобі, рада, тільки дивуюся, що приїхав, бо чула, ти Чигирин охороняєш. А кого це нам Бог із тобою прислав?

— Це пан Заглоба, шляхтич, мій приятель.

— Раді вашій милості, — мовила княгиня.

— І ми раді, — повторили Симеон і Миколай.

— Добродійко! — сказав шляхтич. — Це правда, що незваний гість гірше за татарина, але відомо також, що хто хоче попасти у рай, має подорожньому нічліг дати, голодного нагодувати, спраглого напоїти...

— Тож сідайте, їжте і пийте, — мовила стара княгиня. — Дякуємо, що приїхали. Але, але, Богуне, тебе якраз я не сподівалася... Хіба що справу якусь до нас маєш?

— Може, й маю, — спроквола відповів отаман.

— Яку? — стурбовано запитала княгиня.

— Настане час, поговоримо. Дайте спершу відсапнути. Я ж із самого Чигирина.

— То ти дуже до нас поспішав?

— А куди ж мені ще поспішати, як не до вас? А князівна-доня здорова?

— Здорова, — сухо відповіла княгиня.

— Хотілося б на ній очі втішити.

— Гелена спить.

— А шкода. Бо я ненадовго.

— Куди ж ти їдеш?

— Війна, мати! Ні на що немає часу. От-от гетьмани у поле пошлють, а запорожців жаль буде бити. Хіба мало ми з ними ходили по добро турецьке, правда ж, князі? — морем плавали, хлібом-сіллю ділилися, пили-гуляли, а тепер ми їм вороги.

Княгиня кинула бистрий погляд на Богуну. Їй сьїнула думка, що, може, Богун вирішив пристати до бунту і приїхав підбити до цього її синів.

— А ти що думаєш робити? — спитала вона.

— Я, мати? А що! Важко своїх бити, але треба.

— Так і ми вчинимо, — озвався Симеон.

— Хмельницький зрадник! — додав молодий Миколай.

— На погибель зрадникам! — мовив Богун.

— Нехай ними кат тішиться! — докінчив Заглоба.

Богун заговорив знову:

— Так воно завжди на світі було. Сьогодні чоловік тобі приятель, завтра — юда. Нікому-нікому не можна вірити.

— Тільки добрим людям, — мовила княгиня.

— Звісно, що добрим людям можна вірити. От і я вам вірю і люблю вас, бо ви люди добрі, не зрадники...

Було щось дивне й страшне у голосі отамана, і тому на якусь мить запанувало глибоке мовчання. Пан Заглоба дивився на княгиню і кліпав своїм здоровим оком, а княгиня не спускала очей із Богуна.

Той вів далі:

— Війна людей не живить, а губить, тому перш ніж вирушити, я вирішив вас навідати. Хто знає, чи повернуся, а ви ж сумуватимете за мною, бо ви мої друзі сердечні... Правда ж?

— Авжеж, правда, хай тобі Бог помагає! Змалечку тебе знаємо.

— Ти наш брат, — додав Симеон.

— Ви князі, ви шляхта, але козаком не погордували, у домі пригріли і доню-родичку обіцяли, бо знали, що козакові без неї нема ні життя, ні буття, от і змилювалися над ним.

— Нема тут про що й говорити, — квапливо мовила княгиня.

— Ні, мати, є про що говорити, бо ви мої добродійники, а я попросив оцього шляхтича, приятеля мого, мене за сина взяти і гербом обдарувати, щоб вам не соромно було родичку козакові віддавати. На що пан Заглоба згодився, і ми обидва попросимо у сейму на це дозволу, а після війни поклонюся я панові великому гетьманові, котрий має ласку до мене, може, підтримає; він і Кричевському шляхетське звання виклопотав.

— Хай Бог тобі помагає, — сказала княгиня.

— Ви люди щирі, і я вдячний вам. А перш ніж піти на війну, я ще раз хотів би з ваших уст почути, що доню мені віддасте і слова свого дотримаєте. Шляхетське слово не дим, а ви ж шляхта, ви князі.

Отаман говорив поволі й урочисто, але у словах його вчувалися водночас погроза й попередження, що треба згоджуватися на все, чого він зажадає.

Стара княгиня поглянула на синів, ті на неї, і певний час усі мовчали. Раптом раріг, що сидів на жердині під стіною, заквилив, хоч до світанку було ще далеко. За ним озвалися й інші птахи; беркут-велетень прокинувся, стріпнув крильми і заходився крякати.

Скіпки, що горіли у грубі, почали згасати. У кімнаті зробилося темнувато й понуро.

— Миколаю, поворуши вогонь, — мовила княгиня.

Молодий князь підкинув скіпок.

— Ну що? Обіцяєте? — поцікавився Богун.

— Треба у Гелени спитати.

— Нехай вона говорить за себе, а ви за себе. Обіцяєте?

— Обіцяємо, — відповіла княгиня.

— Обіцяємо, — повторили князі.

Богун зненацька підвівся і, звернувшись до Заглоби, гучним голосом промовив:

— Добродію Заглобо! Попрохай і ти дівку, може, й тобі пообіцяють.

— Ти що, козаче, напився? — вигукнула княгиня.

Богун замість відповіді дістав листа Скшетуського і, повернувшись до Заглоби,

сказав:

— Читайте.

Заглоба взяв листа і серед глухого мовчання почав читати.

Коли він закінчив, Богун склав хрестом руки на грудях.

— Тож кому ви дівку віддаєте? — спитав він.

— Богуне!

Голос отамана став схожий на зміїне шипіння:

— Зрадники, мерзотники, собачі невіри, юди!...

— Гей, синки, за шаблі! — крикнула княгиня.

Курцевичі блискавкою кинулись до стін і вхопили зброю.

— Милостиві панове, спокійно! — вигукнув Заглоба.

Але він іще не встиг договорити, як Богун вихопив із-за пояса пістоль і вистрілив.

— Ісусе! Ісусе!.. застогнав князь Симеон, ступив крок уперед, замахав руками в повітрі й важко впав на землю.

— Слуги, на поміч! — розпачливо заволила княгиня.

Але тієї ж миті на подвір'ї і з боку саду пролунали ще постріли, двері й вікна з гуркотом повилітали, і кілька десятків семенів ускочило в сіни.

— На погибель! — загриміли дикі голоси.

З майдану озався тривожний дзвін. Птаство у сінях заверещало, галас, стрілянина і крики порушили недавню тишу сонного двору.

Стара княгиня, виючи, мов вовчиця, кинулась на тіло Симеона, що смикалося в останніх конвульсіях, але відразу ж двоє семенів схопили її за волосся й відтягли вбік, а тим часом молодий Миколай, затиснутий у куток сіней, захищався з люттю й левиною відвагою.

— Геть! — раптово крикнув Богун козакам, що оточили князя. — Геть! — повторив він громовим голосом.

Козаки сахнулися. Вони гадали, що отаман хоче зберегти юнакові життя. Але Богун із шаблею в руці сам кинувся на княжича.

Почався страшний поєдинок, на який княгиня, утримувана за волосся чотирма залізними руками, дивилася палаючими очима, розтуливши рота. Молодий князь налетів на козака як буря, а той, поволі задкуючи, вивів його на середину сіней. Потім ураз присів, відбив потужний удар і з оборони перейшов до атаки.

Козаки, затамувавши дух, попускали шаблі додолу і стояли як укопані, стежачи очима за перебігом бою.

Серед тиші було чути тільки дихання й сопіння учасників двобою, скрипіння зубів і свист або різкий брязкіт клинків.

Якусь мить здавалося, що отаман не встоїть перед велетенською силою й затятістю юнака, — він знову почав задкувати й хитатися. Обличчя його напружилося, ніби від знесилення. А Миколай подвоїв удари, шабля його оточила козака невпинними петлями блискавиць, курява піднялася з підлоги й затягла хмарою супротивників, але крізь клуби її семени помітили кров, що стікала по обличчю отамана.

Зненацька Богун відскочив убік, і княжичів клинок попав у порожнечу. Миколай хитнувся від замаху й нахилився вперед, а цієї самої миті козак різонував його по шиї так страшно, що князь упав, мов уражений громом.

Радісні крики козаків змішалися з нелюдським вереском княгині. Здавалося, що від цього вереску стеля трісне. Бій було закінчено, козацтво кинулося до зброї, що висіла на стінах, і почало її здирати, вириваючи один у одного коштовні шаблі й чингали, топчачись по трупах князів і своїх товаришів, котрі полягли від руки Миколая. Богун дозволяв їм усе. Він стояв у дверях, що вели до Гелениної кімнати, загороджуючи дорогу й важко дихаючи від втоми. Обличчя в нього було бліде і закривавлене, бо клинок князя двічі торкнувся його голови. Блукаючий погляд отамана переходив із трупа Миколая на труп Симеона, а іноді падав на посиніле обличчя княгині, котру молодці, тримаючи за волосся, притискали коліньми до підлоги, бо вона рвалася з їхніх рук до трупів дітей.

Вереск і метушня у сінях зростали з кожною хвилиною. Козаки тягли на вірвовках челядь Курцевичів і безжально її вбивали. Підлога була залита кров'ю, сіни заповнилися трупами, димом від пострілів, стіни були обдерті й навіть птахи перебиті.

Раптом двері, в яких стояв Богун, відчинилися навстіж. Отаман обернувся і позадкував.

У дверях з'явився сліпий Василь, а поруч із ним Гелена, одягнена в білу сорочку, бліда, як ця сорочка, з очима, розширеними від жаху, і розтуленим ротом.

Василь ніс хрест, тримаючи його обіруч на висоті обличчя. Серед метушні, що панувала у сінях, серед трупів, крові, що калюжею розлилася по підлозі, серед блиску шабелі і розгорячених очей на диво урочистою здавалася його висока постать, змарніла, з сивіючим волоссям і чорними впадинами замість очей. Здавалося, що це дух або труп, скинувши саван, приходить карати злочинство.

Крики вщухли. Козаки сахалися від жаху. Тишу порушив спокійний, але сумний і стогнучий голос князя:

— Во ім'я Отця і Спаси, і Духа, і Святої Пречистої! Ви, мужі, що приходите з країн далеких, чи приходите ви в ім'я Боже? Адже сказано: "Благословен муж у дорозі, котрий, ідучи, проповідує слово Господнє". А чи ви добру звістку несете? Чи ви апостоли?

Мертва тиша запанувала після Василевих слів. Він же спроквола повернувся в один бік, потім у другий і вів далі:

— Горе вам, брати мої, бо ті із вас, хто задля зиску чи помсти війну починає, будуть прокляті на віки... Помолимося ж, щоб сподобитися милосердю. Горе вам, брати! Горе мені! О-о-о!

Стогін вирвався із князевих грудей.

— Господи помилуй! — озвалися глухі голоси молодців, котрі під впливом невимовного страху почали хреститися.

Нагло пролунав дикий, пронизливий крик княгині:

— Василю, Василю...

Голос її так різонував серце, ніби це був останній крик життя. Молодці, котрі притискали її коліньми, відчули, що вона вже не силкується вирватися із їхніх рук.

Князь здригнувся, але враз наче відгородився хрестом звідти, звідки пролунав голос, і промовив:

— Душе приречена, що волає із безодні, горе тобі!

— Господи помилуй! — повторили козаки.

— До мене, семени! — закричав цієї миті Богун і захитався на ногах.

Козаки підбігли й підхопили його попідруч.

— Батьку! Тебе поранено?

— Авжеж! Та це дрібниці! Крові багато втратив. Гей, хлопці! Стережіть мені цю доню, як зіницю ока... Дім оточити, нікого не випускати... Князівно...

Він не міг більше говорити, губи його зблідли, а очі вкрилися полудою.

— Перенести отамана до покоїв! — заволав пан Заглоба, котрий виліз із якогось кутка й несподівано опинився поруч із Богоном. — Це дрібниці, це дрібниці, — сказав він, помацавши пальцями рани. — Завтра здоровий буде. Я зараз його впораю. Ну ж бо, помніть мені хліба з павутиною. Ви, хлопці, йдіть звідси до дідька, погуляйте з дівками у челядні, бо вам тут робити нічого, а двоє беріть отамана і несіть. Отак. Ідіть же до лиха, чого стали? А дім пильнувати — я й сам дам раду.

Двоє семенів понесли Богуна до сусідньої кімнати, решта вийшла із сіней.

Заглоба підійшов до Гелени і, сильно кліпаючи оком, сказав швидко й тихо:

— Я приятель пана Скшетуського, не бійся. Відправ тільки спати свого пророка і чекай на мене.

Мовивши це, він вийшов у кімнату, де двоє осавулів поклали Богуна на турецьку софу. Заглоба негайно послав їх по хліб і павутину, а коли їх принесли із челядні, заходився перев'язувати молодого отамана так вправно, як умів це робити тоді кожен шляхтич, котрому не раз доводилося склеювати голови, розбиті в поєдинках або на сеймиках.

— Скажіть семенам, — звелів він осавулам, — що завтра отаман буде здоровий, як риба, тож хай вони про нього не переживають. Дістатись то йому дісталось, але й він хвацько показав себе і завтра його весілля, хоч і без попа. Якщо в домі є льох, можете собі дозволити. От уже й ранки перев'язані. Ідіть же, отаману потрібен спокій.

Осаули рушили до дверей.

— Тільки там усього не випийте! — сказав їм навздогін пан Заглоба.

І, сівши в головах у отамана, уважно дивився на нього.

— Ну, чорт тебе від цих ран не візьме, хоч дісталось тобі добряче. Днів зо два ні рукою, ні ногою не ворухнеш, — бурчав він собі під ніс, дивлячись на бліде обличчя й заплющені очі козака. — Шабля не хотіла катові кривди вчинити, бо ти — здобич ката, і від нього не викрутишся. А коли тебе повісять, чорт зробить із тебе ляльку для своїх дітей, бо ти у нас красунчик. Ні, братику, п'єш ти добре, але зі мною більше не питимеш. Шукай собі компанії серед гицелів, бо, я бачу, душити ти любиш, але я з тобою на шляхетські садиби ночами не нападатиму. Нехай тебе кат тішить! Нехай

тішить!

Богун тихо застогнав.

— О, постогни, позітхай! Завтра ще більше зітхатимеш. Постривай же, татарська душе, князівни тобі закортіло! Воно й не дивно, дівка — ласий шматочок, але якщо ти його покуштуєш, то нехай мої мізки собаки з'їдять! Радше в мене волосся на долоні виросте...

Гомін безлічі голосів долинув із майдану до вух пана Заглоби.

— Ага, певно, там уже до льоху добралися, — буркнув він. — Насмокчіться ж, як гедзі, щоб вам добре спалося, а я за вас усіх постережу, хоч не знаю, чи завтра ви з цього радітимете.

Сказавши це, він підвівся поглянути, чи справді молодці познайомилися вже з князівським льохом, і спершу пройшов у сіни. На сіни страшно було глянути. Посередині лежали задубілі вже тіла Симеона й Миколая, труп княгині залишався у кутку в тій самій скуленій сидячій поставі, у якій притискали її до підлоги коліна молодців. Очі в неї були розплющені, зуби вищирені. Вогонь, що горів у грубі, освітлював стіни тьмяним світлом, що тремтіло у калюжах крові, у глибині ж усе зливалося з п'янкою. Пан Заглоба підійшов до княгині перевірити, чи не дихає вона, і поклав їй руку на обличчя, але воно вже було холодне. Потім він квапливо вийшов на майдан, бо в сінях йому було моторошно. На майдані козаки вже почали гулянку. Були розведені багаття, а в їхніх виблисках побачив пан Заглоба бочки меду, вина й горілки із повідбиваними верхніми днищами. Козаки черпали з них, як із криниці й пили на смерть. Дехто, вже розгарячений від трунку, ганявся за молодими з челядні, з яких одні, охоплені страхом, борсалися або тікали наосліп, скачучи через вогонь, інші ж, під вибухи сміху і регіт, дозволяли себе ловити й тягти до бочок або вогнищ, де вже танцювали козачка. Молодці як божевільні пускалися навприсядки, перед ними дріботіли дівчата, то просуваючись вистрибом уперед, то задкуючи перед раптовими рухами партнерів. Глядачі били в бляшані восьмушки або співали. Вигуки "ух-ха!" розлягалися дедалі дужче, їм вторував собачий гавкіт, іржання коней і ревіння волів, яких різали на бенкет. Довкола вогнищ, трохи віддалік, стояли селяни з Розлогів, підсусідки, котрі позбігалися із села на звуки пострілів і крики, подивитися, що діється. Вони й не думали захищати князівську родину, бо Курцевичів у селі ненавиділи, тому всі дивилися на розгулялих козаків, підштовхували одне одного ліктями, шепотілися між собою, підходячи дедалі ближче до бочок із горілкою і медом. Оргія ставала верескливішою і верескливішою, пиятика набирала сили, молодці вже не черпали із бочок бляшанками, а занурювали у них голови по шию, дівчат-танцівниць обливали горілкою і медом, обличчя аж пашіли, від голів валила пара, дехто вже заточувався. Пан Заглоба, вийшовши на ганок, кинув оком на гулянку, а потім уважно подивився на небо.

— На погоді стоїть, але темно! — буркнув він. — Місяць зайде, і тоді хоч у пику креші...

Сказавши це, він поволеньки підійшов до бочок і п'яних молодців.

— Пийте-гуляйте, хлопці! — заволав він. — Гуляйте, як собі знайте! Гайда! Гайда! Щелепи вам не зведе! Дурень той, хто сьогодні не нап'ється за здоров'я отамана. Далі до бочок! Далі до дівок! Ух-ха!

— Ух-ха! — радісно завили козаки.

Заглоба огледівся довкола.

— Ах ви, сякі-такі, халамидники, мерзотники, шибайголови! — раптом вигукнув він. — Самі п'єте, як здорові коні, а караульним нічогісінько? Ну ж бо, змінити їх негайно!

Наказ було без вагання виконано, і вмить кільканадцять п'яних молодців кинулися змінити караульних, котрі досі не брали участі в гулянці. Ті відразу ж прибігли, і квапливість їхню можна було зрозуміти.

— Гайда! Гайда! — кричав Заглоба, показуючи їм бочки з напоями.

— Дякуєм, пане! — відповіли змінені караульні, занурюючи бляшанки.

— Через годину щоб і тих змінили.

— Слухаю, — відповів осавул.

Семенам здалося цілком звичайним, що за відсутності Богуна командування узяв на себе пан Заглоба. Так уже траплялося не раз, і молодці бували цьому раді, бо шляхтич усе їм завжди дозволяв.

Тож караульні пили вкупі з усіма, а пан Заглоба зав'язав розмову з селянами із Розлогів.

— Хлопе! — питав він старого підсусідка, а далеко звідси до Лубен?

— Ой, далеко, пане! — відповів селянин.

— До світанку можна дістатися?

— Ой, не можна, пане!

— А під обід?

— Під обід можна.

— А як їхати?

— Просто до битого шляху.

— То є ще й битий шлях?

— Князь Ярема наказав, щоб був, то й є.

Пан Заглоба зумисне говорив дуже голосно, щоб серед криків і галасу чимбільше семенів могли його чути.

— Дайте і їм горілки! — сказав він молодцям, показуючи на селян, — але спершу всипте мені меду, бо холодно.

Один із семенів зачерпнув із бочки трійняка в гарцьову бляшанку і на шапці подав її панові Заглобі.

Шляхтич обережно, щоб не розхлюпати, узяв гарець в обидві руки, підніс до вусів і, закинувши назад голову, почав пити поволі, не перериваючи подиху.

Він пив і пив, аж молодці стали дивуватися.

— Ти бачив? — шепотіли вони один одному. — Трясця його матері!

Тим часом голова пана Заглоби поволеньки перехилилася назад, нарешті

перехилилася зовсім, та ось він таки відірвав гарець від почервонілого обличчя, загопили губу, підвів брови і сказав ніби сам до себе:

— О! Загалом непоганий — витриманий. Одразу видно, що непоганий. Шкода такий мед на ваші хамські пики тратити. Добра була б для вас і брага. Міцний мед, міцний, відчуваю, як мені полегшало, і я навіть трохи повеселішав.

І справді, панові Заглобі полегшало, у голові в нього проясніло, настрої піднявся, і видно було, що кров його, розведена медом, утворила відбірний лікер, про який він сам казав і від якого по всьому тілу розливається мужність і відвага.

Він махнув козакам рукою, що можна пити далі, і, повернувшись, неквапом обійшов усе подвір'я, уважно оглянув усі кутки, перейшов через міст, рів і повернув біля частоколу, аби побачити, чи караульні добре стережуть садибу.

Перший караульний спав, другий, третій і четвертий теж. Вони були здорожені, та ще й заступили п'яні на варту, от відразу й позасинали.

— Можна навіть котрогось і вкрасти, щоб мати собі пахолка, — пробурчав пан Заглоба.

Сказавши це, він повернувся на подвір'я, зайшов знову у зловісні сіни, зазирнув до Богуна і, побачивши, що отаман не подає ознак життя, підійшов до дверей Гелени. Відчинивши їх тихенько, він зайшов до кімнати, з якої долинала ніби тиха молитва.

Та це була кімната князя Василя. Проте Гелена була тут, із князем, поблизу якого почувала себе безпечніше. Сліпий Василь стояв навколішки перед освітленим лампадкою образом Святої Пречистої, Гелена — поруч нього. Обое вголос молилися. Побачивши Заглобу, вона звернула на нього злякані очі. Заглоба приклав палець до вуст.

— Мила панно, — почав Заглоба. — Я приятель пана Скшетуського.

— Врятуй! — прошепотіла Гелена.

— По те сюди й прийшов. Покладися на мене.

— Що я маю зробити?

— Треба тікати, поки цей чорт лежить непритомний.

— Що я маю зробити?

— Перевдягнися в чоловіка і вийди, коли я постукаю.

Гелена завагалася. Недовіра промайнула у неї в очах.

— Чи можу я вірити вашій милості?

— А що маєш краще?

— Правда. Це правда. Але присягни мені, що не зрадиш.

— Розумом ти, мила панно, схибнула! Але якщо хочеш, присягну. Нехай мені допоможе Бог і святий хрест! Тут твоя згуба, а порятунок у втечі.

— Авжеж, авжеж.

— Перевдягнися чимшвидше в чоловіка і чекай.

— А Василь?

— Який Василь?

— Брат мій причинний, — відповіла Гелена.

— Тобі загрожує загибель, не йому, — відповів Заглоба. — Якщо він причинний, то це для козаків святий. Мені здалося, що вони його за пророка мають.

— Так. Богунові він нічого не завинив.

— Ми змушені його залишити, інакше загинемо, і пан Скшетуський укупі з нами. Поквапся, мила панно.

Із цими словами пан Заглоба вийшов із кімнати й пішов просто до Богуна.

Отаман був блідий і знесилений, але очі в нього були розплющені.

— Ліпше тобі? — спитав Заглоба.

Богун хотів щось сказати, але не зміг.

— Говорити не можеш?

Богун ворухнув головою, підтверджуючи, що не може, але тої ж миті на обличчі в нього з'явилося страждання. Певно, рани від поруху заболіли.

— Так ти й крикнути не можеш?

Богун очима тільки дав знати, що ні.

— І поворухнутися теж?

Той самий знак.

— Воно й ліпше, бо не будеш ні говорити, ні кричати, ні ворухнутися, а я тим часом із князівною до Лубен подамся. Якщо я її у тебе не поцуплю, то нехай мене стара баба у крупорушці на замішку змеле. Ти що, лайдаче, думаєш, що з мене не досить твоєї компанії, що я й далі чалитимуся з хамом? Ах, нікчемо! Гадав, що заради твого вина, твоєї пики і твоїх холопських амурів я на вбивство піду і до бунтівників із тобою подамся? Ні, не бувати цьому, красунчику!

По тому як пан Заглоба просторікував, чорні очі отамана ширшали й ширшали. Чи не сниться йому? Чи це відбувається насправді? Чи це пан Заглоба жартує?

А пан Заглоба вів далі:

— Чого ти баньки, як кіт на шпик, витріщив? Думаєш, я цього не зроблю? Може, звелиш комусь у Лубнах поклонитися? Може, тобі звідти фельдшера прислати? А може, ката у нашого пана князя замовити?

Бліде обличчя отамана зробилося страшним. Він зрозумів, що пан Заглоба каже правду, і в очах у нього майнули блискавки розпачу й люті, а обличчя спаленіло. Надлюдським зусиллям він трохи підвівся, і з уст у нього зірвався крик:

— Гей, семен...

Але не докінчив, бо пан Заглоба блискавично накинув йому на голову його ж жупан і вмить обмотав її, після чого повалив отамана навznak.

— Не кричи, бо тобі це зашкодить, — стиха примовляв він, важко сопучи. — Бо завтра голова розболиться, а я, як добрий приятель, за тебе переживаю. Так, так, буде тобі й тепло, і заснеш солодко, і горла не надірвеш. А щоб ти пов'язки не зірвав, я тобі рученьки зв'яжу, а все *per amicitiam*, аби ти мене із вдячністю згадував.

Сказавши це, він обкрутив кушаком руки козака і затяг вузол. Другим кушаком, власним, зв'язав йому ноги. Отаман уже нічого не відчував, бо знепритомнів.

— Хворому треба лежати спокійно, — примовляв пан Заглоба, — щоб витребеньки

йому в голову не лізли, а то delirium початись може. Ну, бувай здоровий. Міг би я тебе й ножем шпортнути, що, може, для мене було б і ліпше, та мені соромно по-хлопському мордувати. Інша річ, якщо ти сам до ранку замовкнеш, бо таке вже не з одною свинею траплялося. Тож бувай здоровий. Vale e me amantem redama . Може, й зустрінемося колись, але якщо я прагнутиму цієї зустрічі, нехай із мене шкуру злуплять і підхвістя з неї наріжуть.

Мовивши так, пан Заглоба вийшов у сіни, пригасив вогонь у грубі й постукав до Василевої кімнати.

Струнка постать миттю ковзнула з неї.

— Це ти, мила панно? — спитав Заглоба.

— Я!

— Ходімо ж, нам би тільки до коней дістатися. Але вони там усі п'яні, а ніч темна. Поки прокинуться, ми вже будемо далеко. Обережно, тут князі лежать.

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, — прошепотіла Гелена.

РОЗДІЛ XIX

Двоє вершників тихо й поволі їхали лісистим ярмом, що тулився до обійстя у Розлогах. Ніч зробилася зовсім темною, бо місяць давно зайшов, а до того ще й обрій затягло хмарами. У яру на три кроки вперед нічого не можна було розгледіти, тож коні тільки й знай спотикалися об коріння дерев, що попростягалося уперек дороги. Довгенько їхали з якнайбільшою обережністю, й аж тоді, як у кінці яру показався відкритий степ, ледве освітлений сірим відблиском хмар, один із вершників прошепотів:

— Уперед!

Вони помчали, як дві стріли, випущені з татарських луків, лишаючи за собою тільки кінський тупіт. Темний степ, здавалося, втікав спід ніг у коней. Одинокі дуби, що тут і там стояли над битим шляхом, мелькали як привиди, а вони мчали і мчали без відпочинку і передиху, аж поки, нарешті, коні попритискали вуха і почали хропти від втоми, скачучи важче й повільніше.

— Нема ради, треба коней притримати, — озвався огрядний вершник.

А тут уже й світанок почав проганяти ніч зі степу. Дедалі ширші простори почали вимальовуватися із тіні, блідо означилися степові будяки, віддалені дерева, могили — у повітря просочувалося більше і більше світла. Білясті відблиски впали й на обличчя вершників.

Це були пан Заглоба з Геленою.

— Нема ради, треба коней притримати, — повторив пан Заглоба. — Учора вони пройшли з Чигирина до Розлогів без спочинку. Довго так вони не витримають, і я боюся, щоб не впали. А як ти, мила панно, почувашся?

Тут пан Заглоба подивився на свою супутницю і, не чекаючи від неї відповіді, вигукнув:

— Дозволь же, мила панно, при світлі дня тебе розгледіти. Хо-хо! Це що, вдяганка братів? Нічого не скажеш, вельми гарний із тебе, мила панно, козачок! Я ще такого

пахолка, скільки живу, не мав. Тільки думаю, що пан Скшетуський у мене його відбере. А це що таке?

О Боже, сховай же, мила панно, волосся, а то у твоїй статі ніхто не помилиться.

І справді, по Гелениних плечах спадало хвилями чорне волосся, що розпустилося від швидкого бігу і нічної вологи.

— Куди ми їдемо? — спитала вона, підбираючи волосся обіруч і намагаючись заправити його під ковпачок.

— Світ за очі.

— Отже, не в Лубни?

На обличчі в Гелени знову з'явилася тривога, а в бистрому погляді, який вона кинула на пана Заглобу, помітно було розбуджену знову недовіру.

— Бачиш, мила панно, я маю свій розум і, вір мені, усе добре прорахував. А розрахунок мій ось на якій мудрій максимі ґрунтується: не тікай у той бік, у який за тобою поженуться. Отож якщо за нами цеї миті вже женуться, то в бік Лубен, бо вчора я голосно про дорогу розпитував і Богунові на прощання сказав, що ми збираємося туди тікати. Ergo: тікаємо у Черкаси. Якщо за нами поженуться, то не швидко, бо поки вони переконуються, що на лубенській дорозі нас немає, втратять днів зо два. Ми ж тим часом будемо у Черкасах, де зараз стоять польські хоругви панів Пивницького і Рудоміни. А в Корсуні — усе гетьманське військо. Розумієш, мила панно?

— Розумію і, скільки житиму, вашій милості вдячна буду. Не знаю я, хто ти і як опинився у Розлогах, але думаю, що це Господь тебе послав мене захистити і врятувати, бо я радше зарізалася б, аніж віддалася за цього харцизяку.

— Змій він, на цноту твою, мила панно, люто зажерливий.

— Що я йому, нещасна, заподіяла, що він мене переслідує? Я давно його знаю і давно ненавиджу, і здавна він у мене тільки страх викликав. Чи ж я одна у світі, що він мене покохав, що стільки крові через мене пролив, що замордував моїх братів... Боже, як згадаю, кров у мені холоне. Що мені робити? Куди від нього сховатися? Ти, ваша милість, не дивуйся моїм наріканням, бо я нещасна, бо я соромлюся його кохання, бо мені смерть у стократ миліша.

Геленині щоки паленіли, і по них від гніву, погорди і болю скотилися дві сльози.

— Не сперечатимуся, — відповів пан Заглоба, — велике нещастя спіткало ваш дім, але дозволь, мила панно, зауважити, що твої родичі почасти самі у цьому винуваті. Не треба було козакові руки твоєї обіцяти, а потім його обманювати, про що, дізнавшись, він так розгнівався, що жодне моє переконування нічого не допомогло. Жаль мені теж твоїх братів убитих, а особливо того наймолодшого — він хоч був майже дитиною, але відразу видно було, що з нього виросте неабиякий лицар.

Гелена почала плакати.

— Не личать сльози до цього вбрання, що на тобі, мила панно, тож утри їх і скажи собі, що то була воля Божа. Господь і покарає вбивцю, котрого вже навіть покарано, бо він марно кров пролив, а милу панну, єдину і головну мету своїх пристрастей, утратив.

Тут пан Заглоба замовк, але по хвилі сказав:

— Ох і відлупцював би він мене, Боже милий, попадись я йому в лапи! На ящір шкуру мою виправив би. Ти, мила панно, не знаєш, що я в Галаті уже від турків муки прийняв, тож із мене годі. Більше не хочу і тому не в Лубни, а в Черкаси кваплюся. Щоправда, добре було б у князя сховатися, але якби догнали? Ти чула, мила панно, коли я коней од кілка відв'язував, Богунів пахолок прокинувся? А що як він тривогу підняв? Тоді б вони одразу в погоню кинулися і нас би за годину спіймали — у них там князівські коні свіжі, а я не мав часу вибирати. Він — бестія дика, цей Богун, кажу тобі, мила панно. Він уже так мені остогид, що я волів би радше чорта побачити, аніж його.

— Борони нас Боже попасти йому в руки.

— Він сам себе занастив. Чигирин усупереч гетьманському наказові покинув, із князем-воєводою руським зчепився. Йому нічого не лишається, як іти до Хмельницького. Та тільки він присмиріє, якщо Хмельницького поб'ють, а це вже могло статися. Жендзян за Кременчугом війська зустрів, які ведуть на Хмеля Барабаш і Кричевський, а, крім того, пан Стефан Потоцький суходолом із гусарами йшов, але Жендзян у Кременчузі десять днів, поки чайку лагодили, просидів, тож, поки він до Чигирина дістався, битва мала вже відбутися. Ми вістей із хвилини на хвилину чекали.

— Отже, Жендзян із Кодака листи привіз? — запитала Гелена.

— Аякже, були листи від пана Скшетуського до княгині й до тебе, але Богун їх перехопив і, про все із них довідавшись, тут же Жендзяна порубав і Курцевичам помститись подався.

— О, нещасний пахолок! Через мене він кров свою пролив!

— Не журися, мила панно. Виживе.

— Коли ж це сталося?

— Учора вранці. Богунові чоловіка вбити — все одно що комусь іншому келих вина випити. А ричав він, коли листи прочитав, так, що увесь Чигирин трясло.

Розмова на хвилю урвалася. Вже майже зовсім розвиднілося. Рожева зоря, облямована ясным золотом, опалами і пурпуром, займалася на східному боці неба. Повітря було свіже, бадьористе, коні почали весело форкати.

— Ну, рушаймо з Богом, мерщій! Коники відпочили, і часу гаяти не можна, — мовив пан Заглоба.

Вони знову пустилися чвалом і летіли без спочинку з півмилі. Зненацька попереду з'явилася якась темна цятка, що наближалася з незвичайною швидкістю.

— Що це може бути? — сказав пан Заглоба. — Помаліше їдь. Це вершник.

І справді, на повному скаку наближався якийсь вершник.

Пригнувшись у сідлі, припавши обличчям до кінської гриви, він шмагав іще нагаєм свого жеребця, котрий і так, здавалося, летів, не торкаючись землі.

— Що це за дідько може бути і чого він так летить? Ох і мчить! — мовив пан Заглоба, дістаючи з кобури при сідлі пістоль, аби про всякий випадок бути готовим.

Тим часом гонець був від них уже кроків за тридцять.

— Стій! — вигукнув пан Заглоба, наводячи пістоль. — Хто ти такий?

Вершник на повному скаку осадив коня і підвівся у сідлі, але, щойно глянувши,

крикнув:

— Пан Заглоба!

— Плесневський, слуга чигиринського старости? А ти що тут робиш? Куди так летиш?

— Ваша милость! Повертай і ти за мною. Біда! Гнів Божий! Суд Божий!

— Що сталося? Кажі!

— Чигирин запорожці взяли. Хлопи шляхту ріжуть, суд Божий!

— Во ім'я Отця, і Сина! Що ти кажеш... Хмельницький?

— Пана Потоцького вбито, пана Чарнецького заповонено. Татари йдуть із козаками.

Тугай-бей!

— А Барабаш і Кричевський?

— Барабаш загинув, Кричевський перекинувся до Хмельницького. Кривоніс ще вчора вночі рушив на гетьманів, Хмельницький — сьогодні вдень. Сила страшна. Край у вогні, селяни скрізь бунтують, кров ллється! Тікай, ваша милость!

Пан Заглоба витріщив очі, роззявив рот і був такий ошелешений, що слова не міг вимовити.

— Тікай, ваша милость! — повторив Плесневський.

— Єзус-Мар'я! — застогнав пан Заглоба.

— Єзус-Мар'я! — повторила Гелена і вибухнула плачем.

— Тікайте, бо нема часу.

— Куди? Куди?

— До Лубен.

— А ти туди мчиш?

— Атож. До князя-воєводи.

— От лиха година! — вигукнув пан Заглоба. — А гетьмани ж де?

— Під Корсунем. Але Кривоніс уже напевно б'ється з ними.

— Кривоніс чи Прямоніс, болячка б його взяла! То нам нема чого їхати?

— До лева у пащу, ваша милость, на згубу лізеш.

— А тебе хто до Лубен послав, пан твій?

— Пан мій попросився з життям, а мені кум мій, котрий зараз із запорожцями, життя врятував і втекти допоміг. А до Лубен я із власного розуму їду, бо навіть не знаю, де сховатися.

— Обминай Розлоги, бо там Богун. Він теж до бунтівників хоче пристати.

— О Боже! Рятуйте! У Чигирині кажуть, що от-от і на Задніпров'ї чернь підніметься!

— Може й таке бути! Може бути! Їдь же, куди хочеш, де тобі подобається, а мені вже годі про свою шкуру думати.

— Так я і вчиню! — відповів Плесневський і, стьобнувши коня нагаєм, рушив.

— Тільки ж обминай Розлоги! — крикнув йому навздогін пан Заглоба. — А якщо спіткаєш Богуна, не кажи, що мене бачив, чуєш?

— Чую, — відповів Плесневський. — Із Богом!

І помчав, ніби від погоні.

— Ну! — промовив пан Заглоба. — От тобі й маєш! Вивертася я із різних okazji, але в таких іще не бував. Попереду — Хмельницький, позаду — Богун, і якщо це справді так, то я й копійки щербатої не дам ні за свій перед, ні за свій зад, ні за всю свою шкуру. Либонь, я дурницю зробив, що в Лубни з тобою, мила панно, не втік, але про це вже пізно говорити. Тьху! Тьху! Всі мої мізки не варті зараз того, щоб ними чоботи шмарувати. Що ж робити? Куди податися? У всій оцій Речі Посполитій нема, напевно, кутка, де чоловік своєю, не дарованою смертю міг би піти зі світу. Дякую за такі подаруночки — нехай їх інші беруть!

— Ваша милість! — мовила Гелена. — Я знаю, що двоє моїх братів, Юр і Федір, у Золотоноші. Може, від них нам буде якийсь порятунок?

— У Золотоноші? Постривай-но, мила панно. Запізнався і я в Чигирині з паном Унежицьким, у котрого під Золотоношею маєтки Кропивна і Чорнобай. Але це звідси далеченько, далі, ніж до Черкас. Що ж робити?.. Якщо більше нема куди, то втікаймо й туди. Але тоді треба з'їхати з битого шляху — степом і лісами пробиратися безпечніше. Аби хоч на тиждень отак зачaitися де-небудь, навіть у лісах, може, гетьмани за цей час розправилися б із Хмельницьким і в Україні стало б спокійніше...

— Не на те нас Господь із рук Богунових урятував, щоб ми загинули. Надійся, ваша милість.

— Постривай, мила панно. У мені знову начебто дух міцнішає. Бували ми в різних тарапатах. Якось, коли буде вільніше, я розкажу тобі, мила панно, що зі мною в Галаті сталося, з чого ти відразу збагнеш, у якій я і тоді був скруті, а все-таки власним розумом тієї небезпеки unikнув і цілий лишився, хоч борода моя, як бачиш, посивіла. Одначе нам треба зі шляху з'їхати. Повертай, мила панно... Отак! А ти, мила панно, конем як найвправніший козачок їдиш. Трави високі, жодне око нас не помітить...

І справді, трави, по тому як вони заглиблювалися у степ, дедалі вищали, і зрештою вершники потонули в них зовсім. Але коням важко було йти у цій плутанині тонких і товстих, а часом гострих і колючих стебел. Тому вони швидко геть утомилися.

— Якщо ми хочемо, щоб ці конячки послужили нам і далі, — озвався пан Заглоба, — треба злізти і розсідлати їх. Нехай трохи викачаються і попасуться, інакше не підуть. Гадаю, скоро доберемося до Кагамлика. Я був у тих місцях — кращого від очерету нічого не знайти. Якщо сховаєшся в ньому, й сам дідько не знайде. Тільки б нам не заблудитися!

Сказавши це, пан Заглоба зліз із коня й допоміг злізти Гелені, потім заходився знімати кульбаки й діставати харчі, якими передбачливо у Розлогах запасся.

— Треба підкріпитися, — мовив він, — бо дорога далека. Дай же, мила панно, якусь обітницю святому Рафаїлу, щоб нам її щасливо здолати. А знаєш, у Золотоноші є невеличка стара фортеця, може, й гарнізон у ній якийсь стоїть. Плесневський казав, що чернь і на Задніпров'ї піднімається. Гм! Це й не дивно, оскільки люд тут скорий до бунту, але на Задніпров'ї лежить рука князя-воеводи, а ця рука страшенно важка! Богун міцну має шию, але якщо на неї ляже ця рука, то аж до землі притисне, що і дай

Боже, амінь. Та ти їж, мила панно.

Пан Заглоба дістав із-за халяви ложку разом із виделкою і подав їх Гелені, потім розклав перед нею на чапраку яловичу печеню і хліб.

— Їж, мила панно, — припросив він. — Голодного черева не заговориш. Коли в животі пусто — у голові горох і капуста. Ми з тобою уже й так раз схибили, бо, як з'ясувалося, ліпше було б у Лубни тікати, але тепер пізно. Князь, напевно, із військом теж за Дніпро рушить допомагати гетьманам. До страшних часів ми дожили, бо громадянська війна — це з усього лихого найгірше. Куточка не знайдеться для мирних людей. Краще мені було б у ксьондзи піти, до чого я і покликання мав, бо чоловік спокійний і поміркований, але фортуна інакше розпорядилася. Боже мій, Боже мій! Був би я зараз краківським каноником і співав би часи на почесному місці у костьолі, бо голос у мене дуже гарний. Але що ж! Змалечку подобалися мені жінки! Хо-хо! Ти не повіриш, мила панно, який я був красунчик. Часом гляну на котрусь, і її наче громом ударить. Мені б років із двадцять скинути, туго б довелося панові Скшетуському. Гарнюсінький із тебе, мила панно, козачок. Тож не дивно, що хлопці за тобою увиваються і один одного за чуба беруть. Пан Скшетуський теж забіяка неабиякий. Я був свідком, як Чаплинський на нього нарвався, а він хоч і був трохи під мухою, та як схопив того за комір і — перепрошую милу панну — за шаровари, як грюкнув ним об двері, то, скажу я тобі, мила панно, у того всі кості з вертлюгів повискакували. Старий Зацвіліховський теж мені, мила панно, про твого нареченого розказував, що доблесний він рицар, князя-воеводи улюбленець, та й сам я відразу зрозумів, що жовнір він гідності не останньої і досвідчений не на роки. Але спечно стає. Хоч і приємне мені, мила панно, твоє товариство, та я не знаю що дав би, аби вже бути у Золотоноші. Бачу, вдень нам доведеться у травах відсиджуватися, а вночі їхати. От тільки не знаю, чи витримаєш ти, мила панно, такі злигодні?

— Я здорова і всі злигодні витримаю. Можемо хоч би й зараз їхати.

— Зовсім не жіноча в тебе, мила панно, фантазія. Коні вже повалилися, тож я їх зараз посідлаю, аби про всяк випадок були готові. Відчуватиму себе в безпеці аж тоді, коли побачу кагамлицькі очерети й зарості. Якби ми з битого шляху не звертали, ближче б до Чигирина на річку виїхали, а тут від тракту до води, либонь, із милю буде. Так я собі міркую. Відразу ж переправимося на другий бік річки. Скажу тобі, мила панно, що мені страх як хочеться спати. Учора всеньку ніч промарудилися в Чигирині, вчорашній день лихо мене у Розлоги з козаком несло, а сьогоднішньої ночі знову з Розлогів несе. Так на сон хилить, що я навіть розмовляти втратив охоту, і хоч мовчати я не маю звички, бо філософи кажуть, що кіт мусить мишею ловити, а хлоп говорити, однак я відчуваю, що язик мій трохи зледащів. Тож даруй мені, мила панно, якщо я задрімаю.

— Нема за що, — відповіла Гелена.

Пан Заглоба насправді марно звинувачував свій язик у лінощах, бо від світанку мовчав ним безперестану, але спати йому таки хотілося. Тож щойно вони посідали на коней, як він одразу почав куняти й носом окунів у сідлі ловити, а кінець кінцем і

зовсім заснув. Приспали його втома і шум трав, які коні розсували грудьми. Гелена ж поринула в думки, що роїлися у неї в голові, як табуни птаства. Досі події так швидко мінялися, що дівчина не встигла усвідомити всього того, що її спіткало. Напад, страшні сцени мордування, страх, несподіваний порятунок і втеча — усе це, як буря, пронеслося за ніч. А, крім того, скільки незрозумілих речей! Хто був той, що її рятував? Він, щоправда, назвав своє прізвище, але воно анітрохи не пояснювало його вчинку. Звідкіля він узявся у Розлогах? Сказав, що приїхав із Богуном, а отже, чалився з ним, був його знайомим і приятелем. Але навіщо тоді її рятував, наражаючи себе на найбільшу небезпеку і страшну помсту козака? Щоб зрозуміти це, треба було добре знати пана Заглобу з його неспокійною головою і добрим серцем. Гелена ж знала його лише шість годин. І цей незнайомец із зухвалим обличчям буяна і пияка став її рятувником. Якби вона його зустріла три дні тому, він викликав би у неї огиду і недовіру, а зараз вона дивиться на нього як на свого доброго янгола і втікає з ним, — але куди? У Золотоношу або деінде, сама ще добре не знає. Що за переміна долі? Ще вчора вона лягала спати під мирною рідною стріхою, сьогодні — вона у степу, на коні, у чоловічому вбранні, без дому і без притулку. Позаду неї страшний отаман, котрий замахується на її честь, на її кохання, попереду пожежа селянського бунту, братовбивча війна з усіма її підступами, тривогами й жахами. І вся надія на цього чоловіка? Ні! Ще на когось, хто могутніший за гвалтівників, за війни, смерті, вбивства і пожежі...

Тут дівчина звернула очі до неба:

— Врятуй же ти мене, Боже великий і милосердний, врятуй сирітку, врятуй нещасну, врятуй заблудлу! Нехай буде воля твоя, але хай збудеться й милосердя твоє!

А милосердя ж уже збулося, бо, вирвану із найжахливіших рук, її врятовано незрозумілим чудом Божим. Небезпека ще не минула, але порятунок, можливо, близько. Хто знає, де зараз той, кого вибрало серце. Із Січі він мусив уже повернутися, може, він навіть десь у цьому самому степу. Він шукатиме її і знайде, і тоді радістю зміняться сльози, веселістю — журба, загрози і тривоги минуть назавше — настануть спокій і втіха. Відважне, щире серце дівчини сповнилося надією, і степ солодко шумів довкола, а вітерець, гойдаючи трави, навівав заодно і їй солодкі думки. Не така вже вона й сирітка на цьому світі, якщо поруч неї такий дивний невідомий заступник, а другий — відомий і коханий, про неї потурбується, не покине, приголубить раз і назавжди. А він уже — чоловік залізний, сильніший і могутніший від тих, хто важить цеї миті на її життя.

Степ солодко шумів, квіти розливали сильні п'янливі запахи, червоні голівки будяків, пурпурні китиці заячої капусти, білі перли миколайчиків і пера чорнобилю схилилися до нього, ніби у цьому перевдягнутому козачкові з довгими кісьми, з білим, як молоко, обличчям і червоними вустами впізнавали сестру-дівчину. Вони хилилися до неї, мовби хотіли сказати: "Не плач, краснодіво, ми теж, як і ти, під опікою Божою!" Степ немовби заспокоював її дедалі дужче. Картини мордування й погоні поволі стиралися у пам'яті, а натомість її огортала якась солодка неміч, сон почав стуляти їй

повіки. Коні ступали поволі, їзда заколисувала її, і вона заснула.

РОЗДІЛ XX

Розбудив її собачий гавкіт. Розплющивши очі, вона побачила далеко попереду велетенський тінистий дуб, обійстя і колодязний журавель. Дівчина відразу ж почала будити пана Заглобу.

— Милостивий пане! Прокиньтесь, добродію!

Заглоба розплющив очі.

— Що таке? Куди це ми приїхали?

— Не знаю.

— Постривай-но, мила панно. Це козацький зимівник.

— Так і мені здається.

— Тут, мабуть, чабани мешкають. Не надто миле товариство. Чого це собаки, вовки б їх поїли, валують? Он, бач, коні й люди у дворі. Нема ради, треба заїхати, щоб не гналися, як минемо. Ти теж, мила панно, здається, задрімала.

— Атож.

— Один, два, три... четверо коней осідланих. Отже, в обійсті четверо людей. Ну, сила невелика. Так і є, це чабани. Про щось жваво розмовляють. Гей там, люди, а підійдіть-но сюди!

Четверо козаків відразу ж під'їхали. Це таки були чабани при конях, або табунники, котрі влітку у степу табуни стерегли. Пан Заглоба враз помітив, що тільки один із них мав шаблю і пищаль, троє інших були озброєні палицями із поприв'язуваними до них кінськими щелепами. Але він знав, що такі табунники бувають людьми дикими і часто для подорожніх небезпечними.

І справді, усі четверо, наблизившись, спідлоба поглядали на прибулих. На їхніх бронзових від засмаги обличчях не було й тіні доброзичливості.

— Чого вам? — спитали вони не скидаючи шапок.

— Слава Богу, — привітався пан Заглоба.

— На віки віків. Чого вам треба?

— А далеко до Сироватої?

— Не знаємо ніякої Сироватої.

— А цей зимівник як зветься?

— Гусла.

— Дайте коней напоїти.

— Нема води, висохла. А ви звідки їдете?

— З Кривої Руди.

— А куди?

— До Чигирина.

Чабани презирнулися.

Один із них, чорний як жук і косоокий, прикипів поглядом до пана Заглоби і нарешті спитав:

— А чого ви з битого шляху звернули?

— Бо спечно.

Косоокий поклав руку на повіддя пана Заглоби.

— Злазь-но, паночку, з коня. До Чигирина нема чого їхати.

— А чому ж це? — спокійно поцікавився пан Заглоба.

— А бачиш ти оцього молодця? — спитав косоокий, показуючи на одного із чабанів.

— Бачу.

— Він із Чигирина приїхав. Там ляхів ріжуть.

— А чи знаєш ти, хлопе, хто до Чигирина за нами їде?

— Хто такий?

— Князь Ярема!

Зухвалі обличчя чабанів умить присмирніли. Всі, ніби за командою, поскидали шапки.

— А чи знаєте ви, хами, — вів далі пан Заглоба, — що ляхи роблять із тими, котрі ріжуть? Вони їх вішають! А знаєте, скільки князь Ярема війська веде? А знаєте, що він не далі, як за півмилі звідси? Ну то як, собачі душі? Хвости піджали? Он як ви нас тут прийняли! Колодязь у вас висох? Коней напоїти води нема? А, телепні! А, кобилячі діти! Я вам покажу!

— Не сердьтеся, пане! Колодязь висох. Ми самі до Кагамлика їздимо напувати і воду для себе носимо.

— А, мерзотники!

— Простіть, пане. Колодязь висох. Скажете, то скочимо по воду.

— Без вас обійдеться, сам із пахолком поїду. Де тут Кагамлик? — грізно спитав він.

— Он там, дві стаї звідси! — мовив косоокий, показуючи на смугу заростей.

— То на битий шлях вертатися чи берегом доїхати?

— Доїдете берегом, пане. За милю звідси річка до шляху закрут робить.

— Пахолку, рушай уперед! — сказав пан Заглоба, звертаючись до Гелени.

Перевдягнений пахолк повернув коня на місці й поскакав.

— Слухайте! — крикнув пан Заглоба чабанам. — Якщо сюди загін прийде, скажете, що я берегом до битого шляху поїхав.

— Добре, пане.

Через чверть години Заглоба знову їхав обіч Гелени.

— Вчасно я їм про князя-воеводу вигадав, — озвався він, примруживши вкрите полудою око. — Тепер вони сидітимуть цілісінський день і чекатимуть загону. Дріж їх пройняв від самого тільки князівського імені.

— Ви, ваша милость, такий мастак, що із будь-якої біди виплутатися можете, — мовила Гелена. — І я вдячна Богові, що послав мені такого опікуна.

Шляхтичеві ці слова припали до серця, він усміхнувся, погладив рукою підборіддя і сказав:

— А що? Має пан Заглоба голову на плечах? Хитрий я, як лис, і скажу тобі, мила панно, що, якби не ця хитрість, давно б мене круки їздзьобали. Але що ж нам робити? Треба рятуватися. Вони й справді у те, що князівські війська близько, повірили, бо таки

не сьогодні-завтра князь з'явиться з мечем вогненным як архангел. А якби ще він і Богуна дорогою роздушив, я б дав обітницю босоніж до Ченстохови піти . Коли б навіть чабани нам і не повірили, усе одно самої згадки про князівську силу вистачило б, щоб їх від спокуси на наше життя утримати. Та хоч би як там було, а скажу тобі, мила панно, що зухвалість їхня — недобрий для нас signum , бо це означає, що простолюд тутешній про перемоги Хмельницького знає і дедалі дужче ставатиме зухвалішим. Тепер ми мусимо триматися безлюдних місць і в села менше потикатися, бо небезпечно. Пошли ж, Господи, якнайшвидше князя-воєводу, адже ми у таку пастку вскочили, що, аби я живий був, гіршої і придумати важко.

Тривога знову огорнула Гелену, і вона, бажаючи почути із вуст пана Заглоби бодай одне обнадійливе слівце, мовила:

— Тепер я вже геть повірила, що ваша милость і себе, і мене врятує.

— Ще б пак, — відповів старий битий жак. — Голова на те й є, щоб про шкіру думала. А тебе, мила панно, я вже так полюбив, що за тебе як за рідну доньку заступатимуся. Найгірше тільки те, що, правду кажучи, ми не знаємо, куди тікати, бо й Золотоноша не надто певний asyllum .

— Я знаю достеменно, що брати у Золотоноші.

— Або є, або нема, бо могли поїхати, і в Розлоги напевно не тією дорогою, якою ми ідемо, вертаються. Я найбільше на тамтешній гарнізон сподіваюся. Якби так хоч із півхоруговки або з піврейментика було в замку! А ось і Кагамлик. Тепер принаймні хоч очерети під боком. Переправимось на другий берег і замість за течією до битого шляху йти, підемо вгору, щоб сліди заплутати. Щоправда, ми наблизимось до Розлогів, але не дуже...

— Ми наблизимось до Броварків, — сказала Гелена, — через які у Золотоношу їздять.

— То й краще. Зупиняйся, мила панно.

Вони напоїли коней. Потім пан Заглоба, добре сховавши Гелену в заростях, поїхав шукати броду і легко його знайшов, бо він виявився за кілька десятків кроків від місця, де вони зупинилися. Саме тут чабани-табунники переганяли коней на протилежний бік річки, котра хоч і була вся досить мілка, зате береги мала неприступні — зарослі й болотисті. Переправившись через Кагамлик, пан Заглоба із Геленою квапливо рушили вгору по річці й їхали без спочинку аж до ночі. Дорога була важка, бо у Кагамлик упало безліч струмків, які, широко розливаючись біля гирла, створювали скрізь трясовини й болота. Увесь час доводилося шукати броду або продиратися крізь зарості, майже непрохідні для кінних. Коні страшенно потомилися і ледве тягли ноги. Часом вони так застрявали, що Заглобі здавалося: вилізти вже не вдасться. Кінець кінцем вони усе-таки дісталися на високий, порослий дубняком сухий берег. Та була вже ніч, глибока й дуже темна. Далі пробиратися було небезпечно, бо у темряві можна було вскочити у драговину, тому пан Заглоба вирішив дочекатися ранку.

Він розсідлав коней, спутав їх і пустив пастися. Відтак назгрібав листя, вимостив із нього постіль, застелив чапраками і, накривши буркою, сказав Гелені:

— Лягай, мила панно, і спи, бо це найліпше, що можна зробити. Роса тобі оченята промиє, воно й добре буде. Я теж голову на кульбаку прихилю, бо я у собі вже кісток не чую. Багаття розводити не будемо, а то ще на світло якісь чабани набіжать. Ніч коротка, вдосвіта рушимо далі. Спи, мила панно, спокійно. Напетляли ми як зайці, хоч, правду кажучи, відійшли недалеко, але зате так сліди заплутали, що той, хто знайде нас, дідька за хвіст піймає. На добраніч, мила панно!

— На добраніч і вам, ваша милость!

Стрункий козачок став навколішки і довго молився, здіймаючи очі до зірок, а пан Заглоба узяв на плечі кульбаку і відніс її трохи осторонь, де нагледів собі місце для спання. Бівак для нічлігу було вибрано вдало — берег високий і сухий, а отже, без комарів. Густе листя дубів могло бути непоганим захистом і від дощу.

Гелена довго не могла заснути. Події минулої ночі відразу ж постали перед очима, а з темряви вирізнилися обличчя замордованих — тітки і братів. Здавалося, що її вкупі з їхніми трупами зачинили в сінях і що в ці сіни ось-ось зайде Богун. Вона бачила його змарніле обличчя і зведені від болю чорні соболині брови, й очі, втуплені у неї. Її поїняла невимовна тривога. А що як раптом у довколишній темряві вона й справді побачить два палахкотливих вогники...

Місяць на хвильку визирнув із-за хмар, освітив пучком проміння діброву і надав фантастичного вигляду стовбурам і гілкам. На лугах озвалися деркачі, у степу — перепілки; часом чулися якісь дивні далекі голоси чи то птахів, чи то нічних звірів. Поблизу форкали коні, що, поскубуючи траву і скачучи в путах, дедалі більше віддалялися від бівака. Але усі ці звуки заспокоювали Гелену, відганяючи фантастичні видіння і переносячи її у дійсність. Вони ніби говорили їй, що ці сіни, які весь час поставали у неї перед очима, і трупи рідних, і цей блідий Богун із помстою в очах — це обман почуттів, породження страху, і нічого більше. Ще кілька днів тому сама думка про таку ніч просто неба в пустелі смертельно б злякала її, а зараз, щоб заспокоїтися, вона мусила нагадувати собі, що вона й справді біля Кагамлика, далеко від своєї дівочої кімнати.

Голоси деркачів і перепілок її заколисували, зірки підморгували, а коли вітерець ворухнув гілки, загули хрущі на дубовому листі, і вона нарешті заснула. Але ночі в пустелі теж мають свої несподіванки. Уже розвиднілося, коли до неї долинули якісь страшні звуки, якесь гарчання, виття, хропіння, згодом квік такий болісний і пронизливий, що кров застигла у жилах. Вона підхопилася на рівні ноги в холодному поту, перелякана, і не знала, що робити. Зненацька перед очима в неї промайнув пан Заглоба, котрий без шапки, з пістолем у руці летів у бік цих звуків. За мить почувся його голос: "Ух-ха! Ух-ха! Сіромаха!" — гримнув постріл, і все стихло. Гелені здавалося, що минули віки, перш ніж під берегом вона знову почула голос Заглоби:

— А щоб вас собаки поїли! Щоб із вас шкури поздирали! Щоб ви на коміри жидам пішли!

У голосі Заглоби звучав справжній відчай.

— Ваша милость, що трапилося? — спитала дівчина.

— Вовки коней збахтажили.

— Єзус-Мар'я! Обох?

— Одного зарізали, другого так скалічили, що й версти не пройде. Уночі відійшли не далі, як на триста кроків, і кінець.

— Що ж ми робитимемо?

— Що робитимемо? Вистружемо палиці й посідаємо на них верхи. Хіба я знаю, що робитимемо? От горе та й годі! Здається, мила панно, дідько таки взявся нас занапастити — воно й не дивно, бо він Богунові або приятель, або брат рідний. Що робитимемо? Якби я знав, то конем став би. Принаймні тобі, мила панно, було б на чому їхати. Будь я шельмою, якщо мені колись доводилося мати таку халепу!

— Пішки підемо...

— Добре це милій панні у її двадцять весен, а не мені при моїй циркумференції по-хлопському мандрувати. Хоча що я кажу, у тутешніх місцях будь-який хлоп на шкапу стягнеться, і тільки одні собаки пішки ходять. Чиста тобі біда, Боже правий! Звісно ж, ми тут не сидітимемо, підемо, та коли ми дійдемо до тієї Золотоноші — хтозна. Якщо навіть на коні тікати не весело, то пішки взагалі річ кепська. Із нами зараз сталося найгірше, що могло статися. Кульбаки доведеться залишити, а харчі на власному горбу тягти.

— Я не дозволю, аби ваша милость сам ніс, і, що треба, теж понесу.

Заглобу приємно здивувала така рішучість дівчини.

— Моя мила панно, — сказав він. — Хіба я турок чи поганин, щоб допустив таке! Не для такої роботи рученята ці біленькі, не для такої роботи стан цей стрункий! Якось Бог дасть, я й сам упораюся, тільки відпочивати часто доведеться, бо, здавна будучи стриманим у їжі й питві, заробив я собі задишку. Візьмемо чапраки для спання і харчів трохи, а зрештою, їх не багато й лишиться, бо зараз нам треба як слід підкріпитися.

Тож вони й узялися снідати, причому пан Заглоба, забувши про своє хвалене стримування, старався так, щоб не було більше задишки.

Над полудень вони підійшли до броду, яким, напевно, від часу до часу користувалися і піші, і кінні, бо на обох берегах були сліди коліс і кінських копит.

— Може, це дорога на Золотоношу? — озвалася Гелена.

— Ба, спитати ж нема в кого.

Щойно пан Заглоба це сказав, як іздалеку почулися людські голоси.

— Постривай, мила панно, сховаймося! — прошепотів пан Заглоба.

Голоси швидко наближались.

— Ти що-небудь бачиш, ваша милость? — запитала Гелена.

— Бачу.

— Хто там іде?

— Сліпий дід із лірою. Підліток його веде. Зараз вони роззуваються. Теж через річку переходитимуть.

За мить плюскіт води підтвердив, що річку й справді переходять.

Заглоба з Геленою вийшли зі схованки.

— Слава Богу! — голосно мовив шляхтич.

— На віки віків! — відповів дід. — А хто ви такі?

— Християни. Не бійся, діду, на ось монету.

— Щоб вам святий Миколай дав здоров'я і щастя.

— А звідкіля, діду, йдете?

— Із Броварків.

— А ця дорога куди веде?

— До хуторів, пане, до села...

— А до Золотоноші не доходить?

— Можна, пане.

— А ви давно із Броварків вийшли?

— Учора вранці, пане.

— А в Розлогах були?

— Були. Але кажуть, що туди лицарі прийшли, бо битва була.

— Хто каже?

— У Броварках казали. Туди один із князівської челяді приїхав, а що розказував — страх!

— А ви його не бачили?

— Я, пане, нікого не бачу, я сліпий.

— А твій поводитир?

— Він бачить, але він німий, я один його розумію.

— А далеко звідси до Розлогів, бо ми саме туди йдемо.

— Ой, далеко!

— То кажете, що ви були у Розлогах?

— Були, пане.

— Так? — сказав пан Заглоба і раптом схопив підлітка за комір.

— А, лиходії, мерзотники, лайдаки! Ходите шпигуете? Хлопів до бунту підбиваєте! Гей, Федоре, Олешо, Максиме, взяти їх, роздягти догола і повісити або втопити! Бий їх, це бунтівники, шпиги! Бий, убивай!

Він почав шарпати підлітка, щосили трясти його і кричати дедалі голосніше. Дід упав на коліна, просячи милосердя, підліток, як усі німі, видавав пронизливі звуки, а Гелена здивовано на це дивилася.

— Що ти, ваша милость, робиш? — питала вона, не вірячи своїм очам.

Але пан Заглоба верещав, проклинав, присягався усім пеклом, накликав усякі біди, поразки, хвороби, погрожував усіма можливими муками і смертями.

Князівна подумала, що він розумом схибнувся.

— Зникни! — кричав він на неї. — Не гоже тобі дивитися на те, що тут станеться! Зникни, кажу тобі!

Раптом він звернувся до діда:

— Скидай одягу, цапе, а ні, то я тебе тут покраю на шматки!

І, зваливши підлітка на землю, заходився власноруч здирати з нього одяг. Дід,

перелякавшись, квапливо поскидав ліру, торбу і свитку.

— Усе скидай!.. Бодай ти здох! — верещав Заглоба.

Дід почав скидати сорочку.

Князівна, бачачи, до чого йдеться, квапливо пішла, аби скромності своєї виглядом голизни не скривдити, а навздогін їй летіли ще прокляття Заглоби.

Відійшовши далеченько, вона зупинилася, сама не знаючи, що робити. Неподалік лежав стовбур поваленого бурею дерева. Вона сіла на нього й чекала. До слуху її долинали верески німого, стогін діда і бешкет, учинений паном Заглобою.

Нарешті все стихло. Чути було лише щебетання птахів і шурхіт листя. За хвилю почулося сопіння і важкі людські кроки.

Це був пан Заглоба.

На плечі він ніс удяганку, здерту з діда й поводитиря, у руках дві пари чобіт і ліру. Наблизившись, він почав кліпати своїм здоровим оком, усміхатися й сопти.

Відчувалося, що він у чудовому настрої.

— Жоден нижчий канцелярський службовець у трибуналі не накричиться так, як я накричався, — мовив він. — Аж охрип. Але маю, що хотів. Я їх у чому мати народила відпустив. Якщо султан не зробить мене пашею або волоським господарем, то він просто невдячний чоловік, бо я ж двох святих туркам підкинув. От негідники! Просили, щоб я їм хоч сорочки лишив! А я їм сказав, аби подякували, що живими відпускаю. А поглянь-но, мила панно, усе нове: і свитки, і чоботи, і сорочки. Чи буде порядок у нашій Речі Посполитій, якщо хамство так розкішно вдягається? Вони у Броварках на відпусті були, де чимало грошенят зібрали, та й купили собі усе нове на ярмарку. Жоден шляхтич не нахазяйнує у цім краї стільки, як дід нажебрає. Тож від цеї миті я кидаю рицарське ремесло і починаю на битих шляхах дідів грабувати, бо ео modo багатства швидше нажити можна.

— Але задля якої вигоди ти, ваша милість, це вчинив? — поцікавилася Гелена.

— Задля якої вигоди? Ти, мила панно, цього не розумієш? Тоді зачекай трохи, зараз я тобі цю вигоду покажу.

Сказавши це, він узяв половину здертої вдяганки й пішов у прибережні зарості. Через деякий час у кущах зазвучала ліра, а відтак показався... уже не пан Заглоба, а справжній український дід із більмом на одному оці й із сивою бородою. Дід підійшов до Гелени, наспівуючи охриплим голосом:

Соколе ясний, брате мій рідний,

Ти високо літаєш,

Ти широко видаєш.

Князівна заплескала в долоні, й уперше після втечі з Розлогів усмішка осяяла її гарненьке личко.

— Якби я не знала, що це ваша милість, ні за що б не впізнала.

— А що? — мовив пан Заглоба. — Певно, й на масляну не бачила ти, мила панно, ліпшої потвори. Я вже і в Кагамлик надивився, і якщо я колись бачив натуральнішого діда, нехай мене на власній торбі повісять! Пісень у мене теж не забракне. Що, мила

панно, волієш? Може, про Марусю Богуславку, про Бондарівну або про Серп'яхову смерть? Я й цих заспіваю. Шельмою буду, якщо на шматок хліба у найбільших гультяїв не зароблю.

— Тепер я розумію, ваша милість, навіщо ти усе це зробив, навіщо вдяганку із тих бідолах поздирав — щоб у дорозі перевдягненим себе безпечніше почувати.

— Авжеж, — відповів пан Заглоба. — А ти, мила панно, що думаєш? Тут, на Задніпров'ї, люд гірший, ніж деінде, і тільки рука князівська гультяїв від сваволі утримує. Тепер же, коли вони довідаються про війну із Запорожжям і про звитяги Хмельницького, ніяка сила їх від бунту не втримає. Ти ж бачила, мила панно, тих чабанів, котрі вже до нашої шкури підбиралися? Якщо гетьмани швидко не зітруть Хмельницького, то через день або через два весь край у вогні буде. І як же я тоді милу панну крізь натовпи збунтованого хлопства проведу? А якщо доведеться у їхніх лапах опинитися, то ліпше тобі, мила панно, було б у Богунових лишитися.

— О ні, не дай Боже такого! Тоді вже краще смерть! — перебила його князівна.

— А я волію краще жити, бо смерть така штука, від якої все одно не відкрутишся. Мені здається, що сам Бог нам цього діда послав. Я їх із поводитирем, як і тих чабанів, налякав, що князь із усім військом близько. Днів зо три тепер від страху в очеретах голі сидітимуть. А ми тим часом, переодягнені, до Золотоноші якось доберемося, знайдемо братів твоїх, мила панно, — добре, ні — підемо далі, аж до гетьманів, або князя чекатимемо, і все у безпеці, бо дідам від хлопів і козаків ніякого страху. Можемо навіть через обози Хмельницького неушкодженими пройти. Тільки одних татар vitare нам треба, бо вони тебе, мила панно, як пахолка молодого у ясир візьмуть.

— То і я тоді перевдягтися мушу?

— Отож. Годі тобі, мила панно, козачкувати, перевдягнися ти хлопським підлітком. Щоправда, для хамської дитини ти надто гарна, як і я для діда, але це нічого. Вітер обвітрить твоє личко, мила панно, а в мене від ходіння живіт спаде. Усю опасистість свою випотію. Коли мені волохи око випалили, я гадав, що жахлива біда зі мною сталася, а тепер бачу, це мені знадобиться, бо якщо дід не сліпий, це викликає підозру. Ти мене, мила панно, за руку водитимеш, а кликатимеш Онуфрієм, бо таке в мене моє дідівське ім'я. А зараз чимшвидше перевдягнися, бо нам пора в дорогу. А дорога, позаяк пішки, тривалою буде.

Пан Заглоба пішов, а Гелена враз почала перевдягатися у дідівського поводитиря. Вона скинула козацький жупаник і, виполоскавшись у річці, наділа селянську свитку, солом'яного бриля і дорожні сакви. На щастя, підліток, котрого пограбував Заглоба, був стрункий, тому все на неї чудово згодилося.

Заглоба, повернувшись, уважно огледів її і сказав:

— Боже мій! Не один рицар залюбки позбувся б багатства свого, аби лиш його такий пахолок супроводжував, а вже гусар, котрого я знаю, напевно б це вчинив. Тільки от із волоссям твоїм треба конче щось зробити. Бачив я у Стамбулі гарненьких пажів, але такого — ніколи.

— Дай Боже, щоб мені на зле не вийшла врода моя! — відповіла Гелена.

Але все-таки усміхнулася, бо її жіночій натурі лестило приємне здивування пана Заглоби.

— Врода ніколи на зло не виходить, і я перший цьому приклад. Коли мені турки в Галаті око випекли, хотіли вони і друге випекти, але врятувала мене дружина тамтешнього паші, і саме через мою незвичайну вроду, залишки якої ти можеш іще, мила панно, бачити.

— А ти казав, ваша милість, що це волохи тобі око випекли.

— А таки волохи, але потурчені, котрі в Галаті у паші служили.

— Але ж вашій милості його не випекли!

— Зате воно від гарячого заліза полудою взялося. А це майже те саме. Що ж ти, мила панно, із косами своїми збираєшся робити?

— А що ж? Треба відрізати.

— А таки треба. Тільки як?

— Шаблею вашої милості.

— Шаблею добре голови стинати, але волосся — я вже й не знаю, *quo modo* ?

— Знаєш, ваша милість, як? Я сяду біля цього поваленого стовбура, перекину через нього волосся, а ти, ваша милість, рубонеш і відріжеш. Тільки голови мені не зітти.

— Про це, мила панно, не бійся. Не раз я гноти у свічок напідпитку стинав, самої свічки не зачепивши. Тож кривди я тобі не заподію, хоч робити таке мені доводиться уперше.

Гелена сіла біля стовбура, перекинула через нього своє довге чорне волосся й підняла очі на пана Заглобу.

— Я готова. Рубай, ваша милість, — сказала вона.

І всміхнулася до нього трохи засмучено, бо жаль їй було волосся, котре при голові ледве можна було взяти у дві пригорщі. Та й панові Заглобі якось не хотілося цього робити. Він обійшов стовбур, щоб зручніше замахнутися, і пробурмотів:

— Тьху! Тьху! Я волів би краще бути цирульником і оселедці козакам підголювати. Здається мені, що я катом став і до катівської беруся роботи, бо відомо милій панні, що вони чаклункам волосся на голові обрізають, аби диявол туди не сховався і силою своїх чарів тортур не зіпсував. Але ж мила панна не чаклунка, тому й затія ця бридкою мені здається, за яку якщо мені пан Скшетуський вух не відріже, я йому *imparitatem* учиню. Далєбі, рука аж замліла. Замруж хоч очі, мила панно.

Пан Заглоба потягся вгору, ніби у стременах до удару готувався. Плоске лезо свиснуло в повітрі, й умить довгі чорні пасма ковзнули по гладенькій корі стовбура на землю.

— Усе, — мовив Заглоба.

Гелена швидко підвелася, і враз коротко обрізане волосся чорним кружальцем розсипалося довкола її обличчя, що взялося рум'янцем сорому, — відрізати косу для дівчини у ті часи вважалося великою ганьбою, а отже, була це з її боку чимала жертва, піти на яку змусили крайні обставини.

В очах у дівчини забриніли сльози, а пан Заглоба, невдоволений собою, навіть не

втішав її.

— Мені здається, я вчинив щось ганебне, — мовив він, — і повторюю тобі, мила панно: якщо пан Скшетуський справжній кавалер, він мені за це вуха відрізати мусить. Але не можна було інакше, бо *sexus* милої панни відразу одгадали б. Тепер принаймні можемо йти сміло. Розпитав я у діда й дорогу, коли йому ножа до горла приставив. Як він розказав, спочатку ми побачимо у степу три дуби, біля них буде вовчий яр, а повз яр дорога через Дем'янівку на Золотоношу. Сказав він мені, що й чумаки тією дорогою їздять, тож можна й возом під'їхати. Важкі хвилини ми з милою панною переживаємо, тому згадуватимемо їх вічно. Тепер от і з шаблями доведеться розлучитись, бо ні дідові, ні поводитиреві не гоже мати при собі шляхетської амуніції. Засуну я їх під оцей стовбур, може, дасть Бог, колись заберу. Чимало походів бачила ця шабля і великих перемог була причиною. Повір мені, мила панно: я досі був би вже рейментарем, якби не *invidia* і злість людська, які підозрювали мене у прихильності до міцних напоїв. Так воно на світі завжди. Нема ні в чому справедливості! Якщо я не ліз, як часом дурні, на рожен, і з мужністю, як *Sunctor* новий, умів поєднувати розважливість, так навіть пан Зацвіліховський перший казав, що я боягуз. Добрий він чоловік, але злий на язик. Іще недавно допікав мене, що я з козаками братаюся, а якби не це братання, так ти б, мила панно, напевно Богунового насильства не уникла.

Отак розмірковуючи, повстромляв пан Заглоба шаблі під стовбур, накрив їх бур'яном і гіллям, потім почепив через плече сакви і ліру, узяв у руку дідів кий, усипаний кременями, махнув ним раз-другий і сказав:

— Ну, не такий він уже й поганий, якомусь собаці або вовкові можна каганці в очах засвітити або зуби полічити. Найгірше з усього те, що нам треба йти пішки, але нема ради! Ходімо!

І вони пішли.

Попереду чорночубий поводитир, за ним дід. Дід бурчав і лаявся, бо йому було спечно йти пішки, хоч по степу й тягло вітерцем. Вітерець цей обвітрявав і робив смаглявішим личко вродливого поводитиря. Невдовзі вони дійшли до яру, на дні якого било джерело, несучи свої кристалеві води до Кагамлика. Біля яру, неподалік від річки, росли на узвишші три могутніх дуби. До них відразу ж і повернули двоє наших мандрівців. Тут же наткнулися вони й на дорогу, що жовтіла у степу квітами, які вирости на кінському гною. Дорога була безлюдна — ні чумака на ній, ні мажі, ні сивих волів, що йдуть поволі. Лиш де-не-де валялися кістки від худоби, розтягнені вовками й вибілені сонцем. Подорожні йшли не зупиняючись, відпочивали тільки у тінистих дібровах. Чорночубий поводитир укладався на зелену мураву спати, а дід стеріг. Переходили вони й через струмки, а де не було броду, довго шукали його, йдучи берегом. Часом дід переносив поводитиря на руках, показуючи дивну для жебрака силу. Але це був кремезний дід! Отак пленталися вони знову до самого вечора, аж поки нарешті поводитир сів край дороги у діброві й сказав:

— І дихати нічим, і сил немає. Далі не піду. Ляжу отут і помру.

Дід усерйоз затурбувався.

— От безлюддя прокляте! — мовив він. — Ні хутора, ні садиби при дорозі, ні живої душі. Але на ніч нам тут лишатися не можна. Вже вечоріє, за годину темно буде, а послухай-но, мила панно!..

Тут дід замовк, і якусь хвилю стояла глибока тиша.

Але зненацька її порушив далекий тужливий голос, що, здавалося, йшов із-під землі, а насправді долинав із яру, що лежав неподалік від дороги.

— Це вовки, — упізнав пан Заглоба. — Минулої ночі вони пожерли наших коней, а тепер до нас самих доберуться. Щоправда, я тримаю пістоль під свиткою, але чи вистачить разів на два пороху, не знаю. А мені на вовчому весіллі марципаном бути не хочеться. Чуєш, мила панно, знову виють!

Виття й справді почулося знову і, здавалося, цього разу ближче.

— Уставай, дитино! — мовив дід. — А не можеш іти, я тебе понесу. Що ж робити! Бачу, я надто полюбив тебе, мила панно, а це, мабуть, тому, що, живучи неодруженим, власних правочинних нащадків завести не зміг, а якщо й маю неправочинних, то бусурманів, бо я у Туреччині довго був. От на мені й кінчається родовід Заглоб, герба Вчеле. Хіба що ти, мила панно, про старість мою подбаєш. А поки що вставай або сідай мені на плечі.

— Ноги такі важкі, що й рушити не можу.

— А вихвалялася мила панна своєю силою! Але цить! Тихо! О лелечко! Здається, я чую собачий гавкіт. Так, це собаки, не вовки. Отже, недалеко Дем'янівка, про яку мені дід казав. Хвала тобі, Боже милосердний! А я вже думав багаття від вовків розвести, та тільки б ми напевно поснули, бо втомлені обоє. Так, це собаки! Чуєш?

— Ходімо, — сказала Гелена, до якої враз повернулися сили.

І справді, щойно вийшли вони з лісу, як удалині показалися вогники численних хат. Побачили вони також три невеличкі бані церкви, на свіжому гонті яких відсвічувалися ще у напівтемряві останні відблиски вечірньої зорі. Собачий гавкіт чувся дедалі виразніше.

— Так, це Дем'янівка! Нічого іншого й бути не може! — сказав пан Заглоба. — Дідів завжди охоче приймають, тому, може, пощастить і нічліг знайти, і повечеряти, а може, добрі люди й далі підвезуть. Постривай-но, мила панно, а це ж село князівське, отже, й підстароста тут живе. І спочинемо, і новини визнаємо. Князь уже має бути в дорозі. Можливо, й порятунок швидше трапиться, ніж ти, мила панно, гадаєш! Але пам'ятай, що ти німа. Я вже бозна-що кажу! Велів тобі кликати мене Онуфрієм, та оскільки ти німа, то взагалі до мене не звертайся. Я сам говоритиму за тебе й за себе і Бога хвалитиму. По-хлопському я так само добре розмовляю, як і латиною. Ходімо ж! Ходім! Он уже й перші хати недалечко. Боже мій! Коли вже скінчаться наші блукання! Хоч би пива підігрітого десь дістати, я і за це хвалив би Господа.

Пан Заглоба замовк, і певний час вони мовчки йшли поруч. Потім він заговорив знову:

— Пам'ятай же, мила панно, що ти німа. А якщо тебе хто-небудь про щось питає, відразу ж показуй на мене і мугич: "Гум-гум-гум! Ня-ня-ня!". Я знаю, мила панно, що

ти й так розсудлива, але все ж не забувай, що ми свою шкуру рятуємо. Хіба що випадково на гетьманські або князівські хоругви натрапимо, тоді одразу оголосимо, хто ми, особливо якщо зустрінеться гречний офіцер і пана Скшетуського знайомий. Щоправда, як ти вже, мила панно, під князівською опікою, то жовнірів тобі боятися нема чого. О, а то що за багаття в долині горять? Ага! Кують! Це кузня! Там і людей біля неї чимало, ходім туди.

І справді, в улоговині, що була ніби присінком яру, стояла кузня, з димаря якої у клубах диму вилітали снопи золотих іскор, а крізь одчинені двері та безліч дірок, проверчених у стінах, спалахувало яскраве світло, яке час від часу заступали темні постаті, що сновигали всередині. Зокола, перед кузнею, уже в нічному мороці можна було розгледіти кілька десятків постатей, що стояли купками. Молоти в кузні били синхронно, аж луна йшла довкола, і відгомін її змішувався зі співом перед кузнею, гулом розмов і собачим гавкотом. Розгледівши усе це, пан Заглоба відразу ж звернув у яр, загравав на лірі й заспівав:

Гей, там на горі
Женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки йдуть.

Наспівуючи собі, він підійшов до юрби людей, що стояли під кузнею, й розгледівся: це були селяни, переважно всі напідпитку. Майже кожен тримав у руках палицю. На деяких палицях стирчали понасаджувані коси і наконечники списів. Ковалі у кузні саме те й робили, що кували ці наконечники і розгинали коси.

— Гей, діду! Діду! — заволали у юрбі.
— Слава Богу! — відповів пан Заглоба.
— На віки віків!
— Скажіть, дітки, це вже Дем'янівка?
— Дем'янівка. А що?

— А те, що мені дорогою люди казали, — вів далі дід, — що тут добрі люди живуть, що діда пригорнуть, нагодують, напоять, переночувати пустять і грошей дадуть. Я старий, іду з далекої дороги, а хлопчина вже далі йти не може. Він, бідолаха, німий, мене, старого, веде, бо я нічого не бачу, сліпець нещасний. Бог вас благословить, люди добрі, і святий Миколай-чудотворець благословить, і святий Онуфрій благословить. В одному оці у мене трохи світла Божого лишилося, а друге темне навіки, от я з лірою і ходжу, пісень співаю і живу, як пташка, — тим, що із рук добрих людей перепаде.

— А звідкіля ви, діду?

— Ой, здалеку, здалеку! Але дозвольте мені спочити, здається, під кузнею лава є. Сідай і ти, небоже, — говорив він далі, показуючи Гелені на лаву. — Ми аж із Ладави, люди добрі. Але з дому давно, давно вийшли, а зараз із Броварків, із відпусту йдемо.

— А що ви там чували доброго? — спитав старий селянин із косою в руці.

— Чувати чували, а от чи добре це, не знаємо. Людей туди понасходилося багацько.

Про Хмельницького говорили, що гетьманського сина і його лицарів переміг. Чували також, що й на руському березі селяни на панів піднімаються.

Юрба враз оточила Заглобу, котрий, сидячи обіч князівни, час від часу бив по струнах ліри.

— То ви, батьку, чули, що селяни піднімаються?

— Авжеж. Нещаслива вона, наша селянська доля!

— Кажуть, що й кінець світу буде?

— У Києві на віттарі листа Христового знайшли, що буде війна страшна й жахлива і крові багато проллється в усій Україні.

Півколо, що оточувало лаву, на якій сидів пан Заглоба, стислося ще дужче.

— Кажете, лист був?

— Був, щоб мені з цього місця не встати! Про війну, про кровопролиття... Але я не можу говорити більше, бо у мене в старого, бідного, у горлі все пересохло.

— Ось вам, батьку, мірка горілки, випийте і розкажіть, що на світі чули. Ми ж бо знаємо, що діди всюди бувають і про все знають. Бували вже й у нас, та й казали, що на панів прийде від Хмельницького чорна година. Ну, то ми коси і списи наказали собі кувати, щоб не бути останніми. Тільки от не знаємо, починати чи листа від Хмеля чекати.

Заглоба вихилив мірку, плямкнув, потім подумав хвильку і сказав:

— А хто вам каже, що час починати?

— Ми самі хочемо.

— Починати! Починати! — озвалося чимало голосів. — Коли запорожці панів побили, треба починати!

Коси і списи затряслися у могутніх руках і видали зловісний звук.

Потім настала хвиля мовчання, тільки чути було, як у кузні б'ють молоти. Майбутні різакі чекали, що скаже дід. Дід думав, думав, нарешті спитав:

— Чиї ви люди?

— Князя Яреми.

— А кого ж ви будете різати?

Селяни глянули одне на одного.

— Його? — спитав дід.

— Не вдержимо...

— Ой, не вдержите, дітки, не вдержите. Бував я і в Лубнах, бачив князя на власні очі. Страшний він! Як крикне — дерева у лісі тремтять, а ногою тупне — яр робиться. Його й король боїться, і гетьмани слухаються, і всі його страшаться. А війська у нього більше, ніж у хана й султана. Не вдержите, дітки, не вдержите. Не ви його обшарите, а він вас. А ще ви того не знаєте, що я знаю: йому всі ляхи на поміч придуть, а воно що лях, то шабля!

Понуре мовчання запанувало в юрбі. Дід знову бренькнув струнами ліри і говорив далі, піднявши обличчя до місяця:

— Іде князь, іде, а при ньому стільки червоних китиць і хоругов, як зірок у небі й

будяків у степу. Летить перед ним вітер і стогне, а знаєте, дітки, чому він стогне? Над вашою долею він стогне. Летить попереду нього смерть-матінка з косою і дзвонить, а знаєте, чому дзвонить? На вашу погибель вона дзвонить.

— Господи помилуй! — озвалися тихі, перелякані голоси.

І знову чути було тільки, як гупають молоти.

— Хто тут комісар князівський? — спитав дід.

— Пан Гдешинський.

— А де він?

— Утік.

— А чому він утік?

— Бо почув, що для нас списи та й коси кують. От злякався і втік.

— Тим гірше, бо він князеві про вас донесе.

— Що ти, діду, каркаєш, як крук! — мовив старий селянин. — А от ми віримо, що на панів чорна година надходить. І не буде їх ні на руському, ні на татарському березі, ні панів, ні князів. Тільки козаки, вільні люди, будуть. І не буде ні чиншу, ні чопового, ні млинового, ні перевізного, і жидів не буде, бо так написано у Христовому листі, про який ти сам казав. А Хмель такий, як і князь, міцний. Най ся поpróbують.

— Дай же йому Боже! — мовив дід. — Тяжка наша селянська доля, а колись не так бувало.

— Чия земля? Князева. Чий степ? Князів. Чий ліс? Чиї стада? Князеві. А колись був Божий ліс, Божий степ, хто перший приходив, той брав і нікому нічого не був винен. Тепер усе панів і князів...

— Ваша правда, дітки, — притакнув дід. — Але я вам ось що скажу. Самі ж бо знаєте, що князя вам не вдержати, тож слухайте: хто хоче панів різати, нехай тут не жде, поки Хмель із князем зітнуться, хай до Хмеля втікає — негайно ж, завтра, бо князь уже в дорозі. Якщо його пан Гдешинський умовить на Дем'янівку піти, то не буде він, князь, вас тут жаліти, переб'є всіх до останнього — тож тікайте ви до Хмеля. Що більше вас там буде, то Хмель легше впорається. О! А важка йому робота випала. Спершу гетьмани і коронних військ без ліку, а потім князь, сильніший за гетьманів. Летіть же ви, дітки, по-собляти Хмелеві і запорожцям, бо вони, сердешні, не витримають. А вони ж за вашу волю і за ваше добро з панамі б'ються. Летіть! І від князя врятуєтесь, і Хмелеві допоможете.

— Вже правду каже! — озвалися голоси в юрбі.

— Добре каже.

— Мудрий дід.

— Так ти бачив князя у дорозі?

— Бачити не бачив, але у Броварках чув, що він уже із Лубен вирушив. Усе палить і рубає, де хоч один спис знайде, землю і небо тільки лишає.

— Господи помилуй!

— А де нам Хмеля шукати?

— Для цього я сюди, дітки, й прийшов, щоб вам сказати, де Хмеля шукати. Ідіть ви,

діти, до Золотоноші, а потім до Трахтемирова підете і там уже Хмель на вас чекатиме, там з усіх сіл, садиб і хуторів люди зберуться, туди й татари прийдуть, бо інакше князь вам усім по землі-матінці ходити не дасть.

— А ви, батьку, підете з нами?

— Піти не піду, бо старі ноги земля вже тягне. А якщо воза запряжете, поїду з вами. А перед Золотоношею піду вперед глянути, чи немає там панських жовнірів. Якщо будуть, ми в обхід просто на Трахтемирів подамося. А там уже козацький край. Тепер же мені їсти і пити дайте, бо я, старий, голодний і поводитир мій голодний. Завтра вранці вирушимо, а дорогою я вам про пана Потоцького і про князя Ярему заспіваю. Ой, люті це леви! Велике буде кровопролиття в Україні, небо жахливо червоніє, та й місяць он ніби у крові плаває. Просіть же ви, дітки, милості Божої, бо ні одному із вас скоро вже не ходити по білому світу. Чув я також, що упирі із могил устають і виють.

Якийся страх поїняв юрбу. Селяни почали оглядатися, хреститися і перешіптуватися одне з одним. Нарешті хтось вигукнув:

— На Золотоношу!

— На Золотоношу! — повторили всі, ніби саме там були захисток і порятунок.

— У Трахтемирів!

— На погибель ляхам і панам!

Зненацька якийся малий козачок, стрясаючи списом, вийшов наперед і крикнув:

— Батьки! А якщо завтра на Золотоношу йдемо, то сьогодні ходімо на комісарський двір!

— На комісарський двір! — вигукнуло відразу кілька десятків голосів.

— Спалити! А добро взяти!

Але дід, котрий до цього сидів понуривши голову, підвів її і сказав:

— Гей, дітки, не ходіть ви на комісарський двір і не паліть його, бо лихо буде. Князь, може, десь тут поблизу з військом ходить, заграву побачить і прийде, і буде лихо. Ліпше ви нам їсти дайте і покажіть, де ночувати. Вам треба тихо сидіти, не гуляти по пасіках.

— Правду каже! — озвалося кілька голосів.

— Правду каже, а ти, Максиме, дурний!

— Ходімо, батьку, до мене на хліб-сіль та на меду кварточку, а під'їсте, то підете спати на сіно у стодолу, — сказав старий селянин, звертаючись до діда.

Пан Заглоба підвівся й потяг Гелену за рукав свитини. Князівна спала.

— Змордувалося дитя. Навіть під гупання молотів заснуло, — мовив пан Заглоба.

А про себе подумав: "Ой, солодка невинносте, котра може засинати серед списів і ножів! Либонь, янголи небесні оберігають тебе, а при тобі й мене вбережуть".

Він розбудив її, і вони пішли до села, що лежало трохи віддалік. Ніч була погідна, тиха. Позаду йшла луна від кування молотів. Старий селянин ішов попереду, показуючи в темряві дорогу, а пан Заглоба удаючи, що нашіптує молитву, бурмотів монотонним голосом:

— О Господи Боже, помилуй нас, грішних... Бачиш, мила панно!.. Свята Пречисто...

Що б ми робили без сільської вдяганки?.. Як на землі, так і на небесах... Їсти нам дадуть, а завтра поїдемо у Золотоношу замість іти пішки... Амінь, амінь, амінь... Треба сподіватися, що Богун сюди по наших слідах з'явиться, бо його наші викрутаси з пантелику не зіб'ють... Амінь, амінь! Але вже пізно буде, бо у Прохорівці ми через Дніпро перейдемо, а там уже влада гетьманська... Диявол благоугодникові не страшний. Амінь... Тут через два дні край буде у вогні, варто тільки князеві за Дніпро рушити... Амінь... Щоб їх чорна смерть викосила, щоб їм кат світив... Чуєш, мила панно, як вони там під кузнею виють? Амінь... У добрячу ми вскочили халепу, але телепнем я буду, якщо милої панни з неї не витягну, хоч би й аж до Варшави нам довелося тікати.

— Що ви там бурмочете, батьку? — спитав селянин.

— Та нічого, молюся за ваше здоров'я. Амінь, амінь!..

— А ось і моя хата...

— Слава Богу!

— На віки віків!

— Прошу на хліб-сіль.

— Спаси Господи.

Через деякий час дід добряче підкріплявся бараниною, уволю запиваючи її медом, а на завтра зранку вирушив укупі з поводитирем на зручному возі до Золотоноші у супроводі кількох десятків верхових селян, озброєних списами і косами.

Їхали на Кавраець, Чорнобай і Кропивну. Дорогою бачили, що все уже кипіло. Селяни скрізь озброювалися, кузні у ярах працювали з ранку до ночі, і тільки грізна сила, грізне ім'я князя Ієремії стримувало поки що кровопролиття.

Тим часом за Дніпром буря розігралася з усією жорстокістю. Звістка про корсунську поразку блискавкою облетіла всю Україну, і всі живі бралися до зброї.

РОЗДІЛ XXI

Богун наступного ранку після втечі Заглоби семени знайшли напівзадушеного у жупані, яким пан Заглоба обмотав йому голову. Позаяк серйозних ран отаман не мав, він невдовзі опритомнів.

Пригадавши усе, що сталося, він страшенно розлютився, рикав, як дикий звір, мастив руки об власну скривавлену голову і цілився у всіх ножем, тому семени не сміли до нього підступити. Нарешті, не можучи поки що триматися у сідлі, він наказав прив'язати між двома кіньми єврейську колиску і, сівши в неї, як шалений помчав до Лубен, гадаючи, що втікачі вирушили туди. Лежачи у жидівських бебехах, весь у пуху й у власній крові, він гнав степом як упир, що до світанку квапиться потрапити в могилу свою, а за ним, знаючи, що поспішають на вірну Смерть, мчали вірні семени.

Летіли вони так аж до Василівки, де гарнізоном стояла сотня угорської князівської піхоти. Дикий отаман, ніби йому життя остогидло, не вагаючись ударив по ній, сам першим кинувшись у бій, і після кількогодінного бою перебив усіх до ноги, окрім кількох вояків, котрих пощадив, аби муками зізнання із них витягти. Довідавшись, що жоден шляхтич не втікав у цей бік із дівчиною, він, не знаючи, що робити, почав від горя зривати на собі пов'язки.

Іти далі було вже неможливо, бо всюди аж до Лубен стояли князівські полки, які напевно вже знали про наліт від жителів Василівки, котрі розбіглися під час бою. Тому вірні семени підхопили знесилоного від люті отамана і відвезли назад у Розлоги.

Повернувшись туди, вони вже не застали й слідів обійстя, бо тамтешні селяни розграбували його і спалили разом із князем Василем, гадаючи, що коли княжичі або князь Ієремія захочуть помститися, провину легко можна буде скинути на козаків і Богуна. Було спалено усі будівлі, вирубано вишневий сад, перебито челядь — селяни безжалісно помщалися за жорстоке правління й утиски, які вони терпіли від Курцевичів.

Відразу ж за Розлогами Богун зустрів Плесневського, котрий їхав із Чигирина зі звісткою про жовтоводську поразку. Його допитали, куди і з чим їде, але він плутався і не давав чітких відповідей, чим викликав підозру; припечений же вогнем, він розповів, що знав і про поразку, і про пана Заглобу, котрого напередодні зустрів. Зраділий отаман полегшено зітхнув. Повісивши Плесневського, він пустився далі, уже майже впевнений, що Заглоба від нього не втече. До того ж і чабани підкинули нові відомості, але зате за бродом усі сліди як у воду канули. На діда, пограбованого паном Заглобою, отаман не міг наткнутися, бо той пішов униз за течією Кагамлика, та ще й був так наляканий, що ховався в очеретах як лис.

Тим часом знову минули день і ніч, а позаяк погоня у бік Василівки відібрала цілих два дні, Заглоба виграв чимало часу. Що ж тоді було робити?

У цю важку хвилину Богуна виручив осавул, старий степовий вовк, що змолоду звик переслідувати у Дикому полі татар.

— Батьку, — сказав він. — Вони тікали на Чигирин, і мудро тікали, бо виграли час, та, коли про Хмеля і жовтоводську баталію від Плесневського дізналися, змінили напрямок. Ти, батьку, сам бачив, що вони з'їхали з битого шляху і стороною пішли.

— У степ?

— У степу я б їх, батьку, знайшов, але вони пішли до Дніпра, щоб до гетьманів дістатися, отже, подалися або на Черкаси, або на Золотоношу і Прохорівку... А якщо до Переяслава пішли, хоч я не думаю, то й так їх знайдемо. Нам би, батьку, треба одному на Черкаси, другому на Золотоношу, на чумацький шлях, — і мерщій, бо якщо вони через Дніпро перейдуть, то або до гетьманів устигнуть, або їх татари Хмельницького спіймають.

— Рушай же ти на Золотоношу, а я на Черкаси подамся.

— Добре, батьку.

— Та пильнуй добре, бо він хитрий лис.

— Ой, і я хитрий, батьку.

Намітивши такий план погоні, вони умить роз'їхалися — один на Черкаси, другий вище, на Золотоношу. Увечері того ж дня старий осавул Антон дістався до Дем'янівки.

Село стояло пустою, залишилися самі жінки — чоловіки подалися за Дніпро до Хмельницького. Побачивши озброєних людей і не знаючи, хто вони такі, жінки поховалися по хатах і стодолах. Антон довго шукав, аж поки знайшов бабусю, котра не

боялася вже нічого, навіть татар.

— А де чоловіки, паніматко? — спитав Антон.

— Хіба я знаю! — відповіла старенька, показавши жовті зуби.

— Ми козаки, паніматко, не бійтеся, ми не од ляхів.

— Ляхів?.. Хай їм лихо!

— А нам ви добра зичите?.. Правда?

— Вам? — Бабуся на мить задумалася. — А вам хай болячка!

Антон не знав, що відповісти, але раптом двері однієї з хат рипнули, і на подвір'я вийшла вродлива молодиця.

— Гей, молодці, чула я, що ви не ляхи.

— Авжеж.

— А ви від Хмеля?

— Так.

— Не од ляхів?

— Ні.

— А чого ви про чоловіків питали?

— Та от питали, чи пішли вони вже.

— Пішли, пішли.

— Слава Богу! А скажи-но, молодице, не тікав тут шляхтич один, лях проклятий, із донькою?

— Шляхтич? Лях? Я не бачила.

— І нікого тут не було?

— Був дід. Він селян і підмовив, щоб до Хмеля, на Золотоношу йшли, бо, казав, що сюди князь Ярема прийде.

— Куди?

— А тушки. А потім на Золотоношу піде, так казав дід.

— І дід підмовив селян до бунту?

— А таки він.

— А він сам був?

— Ні. Із німим.

— А який він на вигляд?

— Хто?

— Дід.

— Ой, старий, старенький, на лірі грав і на панів скаржився. Але я його не бачила.

— І він селян бунтувати підбивав? — перепитав Антон.

— Та він, він.

— Гм! Хай тобі Бог помагає, молодице.

— Їдьте з Богом.

Антон глибоко задумався. Якщо цей дід — перевдягнений Заглоба, то навіщо йому, в лихої години, намовляти селян іти до Хмельницького? А звідкіля у нього одяг? І куди він подів коней? Адже він тікав верхи. Та передусім навіщо йому все-таки було

підбивати селян до бунту й попереджати їх про князівський прихід? Шляхтич би не попереджав, а найшвидше сам би під князівську опіку сховався. А якщо князь іде на Золотоношу, що цілком можливо, то за Василівку він неодмінно розрахується. Тут Антон здригнувся, бо враз нова жердина у воротах здалася йому схожою на палю.

"Ні! Дід цей був звичайнісіньким дідом, і не більше. І нема чого гнати на Золотоношу, хіба що тікати в той бік".

Але якщо навіть утечеш, що робити далі? Чекати — може надійти князь. Іти на Прохорівку й переправитися за Дніпро — нарвешся на гетьманів.

Старому степовому вовкові стало якось тіснувато у широких степах. Відчув він також, цей вовк, що в особі пана Заглоби наскочив на лиса.

Зненацька він ляснув себе по лобі.

А навіщо цей дід повів селян на Золотоношу, за якою була Прохорівка, а за нею, за Дніпром, гетьмани і весь коронний табір?

Антон вирішив, будь що буде, їхати у Прохорівку.

Якщо, прибувши до берега, він дізнається, що на протилежному боці стоять гетьманські війська, то переправлятися не буде, а піде вниз по річці й навпроти Черкас з'єднається із Богуном. Дорогою заодно узнає вісті про Хмельницького. Антонові із показань Плесневського уже було відомо, що Хмельницький зайняв Чигирин, що послав Кривоноса на гетьманів, а сам із Тугай-беєм мав виступити слідом за ним. Отож Антон, вояк досвідчений, який добре знав розташування військ, певен був, що битва вже відбулася. А тому треба було вирішити, чого триматися. Якщо Хмельницького розбито, тоді гетьманські війська розтеклися у погоні по всьому Придніпров'ю, і тоді Заглобу шукати нема чого. Але якщо Хмельницький розбив?.. Щоправда, Антон не вельми у це вірив. Легше розбити гетьманського сина, аніж самого гетьмана; легше передові загони, аніж ціле військо.

"Ех, — думав старий козак, — наш отаман ліпше зробив би, якби про власну шкуру, а не про дівчину, думав. Під Чигирином можна було б переправитися через Дніпро, а звідти, поки є час, прорватися на Січ. Тут же, між князем Яремою і гетьманами, важко йому доведеться всидіти".

Міркуючи так, він укупі зі своїми семенами швидко просувався у напрямку Сули, через яку мав переправитися відразу за Дем'янівкою, щоб дістатися до Прохорівки. Доїхали до Могильної, що лежала біля самої річки. Тут доля усміхнулася Антонові, бо, хоч Могильна, як і Дем'янівка, стояла пустою, він застав там готові пороми і перевізників, котрі переправляли селян, що тікали за Дніпро. Саме Задніпров'я, перебуваючи під князівською рукою, повстати не сміло, але зате з усіх сіл, поселень і слобід простолюд тікав, щоб пристати до Хмельницького і вступити під його стяги. Звістка про перемогу Запорожжя під Жовтими Водами птахом пролетіла по всьому Задніпров'ю. Дикий люд не міг усидіти спокійно, хоч сам жодних утисків там майже не відчував, бо, як було вже сказано, князь, немилосердний до бунтарів, був для спокійних поселенців справжнім батьком — комісари ж його боялися чинити кривди довіреному їм людові. Але люд цей, що недавно із розбійників обернувся на орачів, нудився

законами, суворістю управління і порядком, а тому тікав туди, де блисне надія на дику волю. Із багатьох сіл до Хмельницького тікали навіть жінки. Із Чабанівки й Високого вийшло усе населення, спаливши за собою хати, щоб не було куди вертатися. А в тих селах, де ще лишилося трохи люду, озброювали силоміць.

Антон заходився спершу розпитувати перевізників, чи немає у них якихось вістей із Задніпров'я. Вісті були, але суперечливі, незрозумілі, різні. Казали, ніби Хмель б'ється із гетьманами, але одні стверджували, що його розбито, другі — що він переміг. Якийся селянин, котрий тікав у Дем'янівку, сказав, ніби гетьманів узято в полон. Перевізники запідозрили, що він переодягнений шляхтич, але не сміли його затримати, бо почули, що неподалік князівські війська. Здавалося, страх множив скрізь число князівських військ, перетворюючи їх у всюдисущі загони, бо не було в ті дні на Задніпров'ї жодного села, де б не говорили, що князь ось-ось прийде. Антон зауважив, що його загін усюди мають за передовий підрозділ князя Яреми.

Він ураз заспокоїв перевізників і почав їх розпитувати про дем'янівських селян.

— Аякже, були. Ми їх переправили на той бік, — сказав перевізник.

— А дід був із ними?

— Був.

— І німий із дідом? Малий поводитир?

— Атож.

— А який на вигляд був дід?

— Не старий, огрядний, очі, як у риби, на одному більмо.

— Це він, — пробурмотів Антон і питає далі: — А поводитир?

— Ой! Батьку отамане! Просто тобі херувим. Такого ми ще й не бачили.

Тим часом допливли до берега.

Антон уже знав, що робити.

— Гей, привеземо молодицю отаманові, — бурмотів він сам до себе.

Потім звернувся до семенів:

— На коней!

Вони помчали, як табун сполоханих дрохв, хоч дорога лежала важка, бо округа була покраяна ярами. Вони в'їхали в один великий, на дні якого понад криницею проходив ніби влаштований природою битий шлях. Яр тягся аж до Каврайця, тому кілька десятків верст пролетіли без відпочинку, а Антон на найліпшому коні попереду. Вже було видно широке гирло яру, коли це враз Антон осадив коня так, що аж задні копита заскреготіли на камінні.

— Що це?

Гирло яру вмить наповнилося людьми і кіньми. Якась кіннота, шабель на триста, входила у яр і шикувалася шістками. Антон глянув і, хоч він був старий вояк і до усяких небезпек при звичасний, серце у нього в грудях загувало, а обличчя пополотніло.

Він упізнав драгунів князя Ієремії.

Тікати було пізно — якихось двісті кроків відділяли Антонів загін від драгунів, а стомлені коні семенів від погоні далеко не втекли б. За хвилину семенів оточили

зусібіч.

— Чиї ви люди? — грізно спитав поручик.

— Богунові! — відповів Антон, бачачи, що треба казати правду, бо мундир усе одно викаже. Але, впізнавши поручика, котрого бачив у Переяславі, одразу ж з удаваною радістю вигукнув:

— Пан поручик Кушель! Слава Богу!

— А, це ти, Антоне! — мовив поручик, придивившись до осавула. — Що ви тут робите? Де ваш отаман?

— Кажуть, пане, гетьман великий послав нашого отамана до князя-воєводи просити допомоги, так отаман поїхав до Лубен, а нам велів їздити селами і втікачів ловити.

Антон брехав як найнятий, сподіваючись на те, що, оскільки драгунська хоругва йде з боку Дніпра, то не може знати ні про напад на Розлоги, ні про бій під Василівкою, ні про якісь іще витребеньки Богунові.

І все-таки поручик сказав:

— Таке враження, що ви до бунтівників хочете пробратися.

— Ей, пане поручику, — відповів Антон, — якби ми хотіли до Хмеля податися, то не були б на цьому боці Дніпра.

— Ваша правда, — сказав Кушель. — Правда очевидна, якої я не можу заперечити. Але отаман не застане князя-воєводи у Лубнах.

— О! А де князь?

— Був у Прилуках. Може, тільки вчора до Лубен рушив.

— От шкода! В отамана лист до князя від гетьмана. А ви, даруйте, ваша милість, не із Золотоноші йдете?

— Ні. Ми у Каленках стояли, а зараз, як і все військо, дістали наказ підтягатися до Лубен, звідкіля князь з усіма силами виступить. А ви куди йдете?

— У Прохорівку, там хлопці переправляються.

— Багато уже втекло?

— Ой багато! Багато!

— Ну, тоді їдьте з Богом.

— Дякуємо покірно вашій милості. Нехай Бог і вам помагає.

Драгуни розступилися, й Антонів загін проїхав крізь них до гирла яру.

Проминувши гирло, Антон зупинився й уважно прислухався, а коли драгуни уже геть зникли з очей і луни від них не стало чути, він звернувся до семенів і сказав:

— Знаєте ви, дурні, що якби не я, ви б через три дні на палях у Лубнах поздыхали! А тепер уперед, хоч би й останній дух із коней вийшов!

І вони рвонули з копита.

"От так пощастило! — думав Антон. — Подвійно пощастило: по-перше, тому що шкуру свою врятували, а по-друге, що драгуни йшли не із Золотоноші й що Заглоба розминувся з ними. Якби він їх зустрів, йому байдуже було б до погоні".

І справді, панові Заглобі вельми не таланило, а фортуна була до нього зовсім

неприхильна, бо не наткнувся він на хоругвочку пана Кушеля, інакше б відразу був урятований і не мав би чого боятися.

Тим часом у Прохорівці його ніби громом уразила звістка про корсунську поразку. Уже дорогою до Золотоноші селами й хуторами ходили чутки про велику битву, навіть про перемогу Хмеля, та пан Заглоба цьому не вірив, бо з досвіду знав, що серед людей усяка звістка розростається до нечуваних розмірів і що особливо про козацькі переваги простолюд сам собі чудеса розказує. Але у Прохорівці важко вже було далі сумніватися. Правда, страшна і зловісна, біла як обухом по голові. Хмель тріумфував, коронне військо розбите, гетьмани в полоні, а вся Україна у вогні.

Пан Заглоба у першу мить навіть розгубився. Адже він був у жахливому становищі. Фортуна відвернулася од нього й дорогою, бо в Золотоноші він не знайшов жодного загону. Місто аж верещало проти ляхів, а невеличка стара фортеця була покинута. Він анітрохи не сумнівався, що Богун його шукає і що рано чи пізно на слід натрапить. Щоправда, старий шляхтич петляв, як зацькований русак, але він добре знав гончака, котрий його гнав, і знав також, що гончак цей не дасть збити себе зі сліду. Отже, позаду в пана Заглоби був Богун, попереду — море селянського бунту, різанина, підпали, татарські загани, озвірілі юрби.

Тікати у такому становищі було завданням майже неможливим для виконання, особливо з дівчиною, котра, хоч і перевдягнена у дідового поводиря, всюди привертала увагу своєю незвичайною вродою.

Воістину було від чого розгубитися.

Але пан Заглоба ніколи надовго не розгублювався. Попри велику кашу в голові він досконало знав, а радше найвиразніше відчував, що Богуна боїться у сто разів більше, ніж вогню, води, бунту, різанини і навіть Хмельницького. На саму думку, що можна опинитися в руках страшного отамана, шкіра на пану Заглобі терпла. "Цей би вже мені всипав! — щомиті повторював він сам собі. — А тут іще переді мною море бунту!"

Залишався один спосіб урятуватися: покинути Гелену й віддати її волі Божій. Але робити цього пан Заглоба не хотів.

— Не може бути, — казав він дівчині, — щоб ти нічого мені не підсипала, мила панно, що мене до тебе так прихилило, тому мені за тебе шкуру на ящір вичинять.

Але покинути Гелени він не хотів і навіть думки такої не допускав. Що ж йому тоді було робити?

"Га! — думав він. — Князя шукати не час! Переді мною море, отож пірну я у це море, принаймні сховаюся, а дасть Бог, і на другий берег перепливу".

І він вирішив переправитися на правий берег Дніпра.

Але у Прохорівці зробити це було нелегко. Пан Миколай Потоцький ще для Кричевського і посланих із ним військ позабирав усі дубаси, тухалі, пороми, чайки і човники, від Переяслава й аж до Чигирини. У Прохорівці лишився тільки один дірявий пором. На нього чекали тисячі втікачів із довколишніх поселень Задніпров'я. У селі виявилися зайнятими всі хати, обори, стодоли, хліви і дорожнеча була нечувана. Пан Заглоба й справді мусив лірою і піснею на шматок хліба заробляти. Цілу добу не могли

переправитися, бо пором двічі ламався і його лагодили.

Ніч із Геленою вони провели на березі річки, сидючи біля багаття укупі з юрбами п'яних селян. А ніч була вітряна й холодна. Князівна навіть стояти не могла від втоми й болю, бо селянська взуванка до крові натерла їй ноги. Вона боялася злягти зовсім. Обличчя її змарніло і зблідло, дивні очі пригасли. Її постійно огортав страх, що попри костюм її впізнають або що несподівано їх наздожене Богун.

Тієї ж ночі вона бачила страшне видіння. Селяни привели від гирла Росі кількох шляхтичів, котрі хотіли урятуватися від татарського набігу у володіннях Вишневецького, й по-звірячому замордували їх на березі. Їм повисвердлювали очі, а голови порозчавлювали між камінням. Крім того, у Прохорівці було дві єврейські родини. Їх знавісніла юрба повкидала у Дніпро, а позаяк вони не хотіли відразу йти на дно, їх попритоплювали довгими списами. Супроводжувалося це вереском і пиятикою. Захмелілі молодці дуріли із захмелілими молодицями. Жахливі вибухи сміху зловісно лунали на темних дніпровських берегах. Вітер розносив багаття; червоні головешки й іскри, підхоплені вихором, летіли конати у хвилях. Іноді виникав переполох. Час від часу якийсь п'яний охриплий голос горланив у темряві: "Люди, рятуйтеся, Ярема йде!!!", і натовп наосліп кидався на берег, топчучи й зіштовхуючи одне одного у воду. Одного разу мало не затоптали Заглоби і князівни. Це була пекельна ніч, якій, здавалося, не буде кінця. Заглоба вижебрав квартиру горілки, сам випив і князівну змусив випити, інакше та знепритомніла б або почала б марити.

Нарешті дніпрові хвилі стали світліти й поблискувати. Світало. День уставав хмарний, понурий, блідий. Заглоба хотів чимшвидше переправитися на другий бік. На щастя, полагодили й пором. Але товча утворилася жахлива.

— Пропустіть діда! Пропустіть діда! — кричав Заглоба, тримаючи поперед себе між простягнутими руками Гелену й оберігаючи її від тисняви. — Пропустіть діда! Я до Хмельницького і до Кривоноса йду! Пропустіть діда, люди добрі, любі молодці, щоб чорна смерть скосила вас і дітей ваших! Я ж погано бачу, впаду у воду, поводитися мені втопите. Дайте дорогу, дітки, щоб вам параліч розбив усі ваші члени, щоб ви виздыхали, щоб ви на палях сконали!

Отак викрикуючи, лаючись і розштовхуючи натовп своїми могутніми ліктями, він спершу заштовхнув на пором Гелену, а потім утаскавшись і сам, знову заходився кричати:

— Досить уже вас тут!.. Чого так пхаєтесь?.. Пором потоне, якщо вас тут стільки наб'ється. Годі! Годі!.. І ваша черга надійде, а не надійде, то й байдуже!

— Годі! Годі! — волали ті, хто дістався на пором. — Відчальой! Відчальой!

Весла напружилися, і пором почав віддалятися од берега. Бистра течія відразу ж знесла його трохи вниз у напрямку Домантова.

Вони подолали вже половину річки, коли із прохорівського берега почулися крики й воання. Страшне замішання зчинилося серед натовпів, що лишилися там: одні як шалені тікали до Домантова, другі стрибали у воду, треті верещали, махаючи руками, або падали на землю.

— Що це? Що сталося? — питали на поромі.

— Ярема! — крикнув один голос.

— Ярема, Ярема! Тікаймо! — волали інші.

Весла почали гарячково бити по воді, і пором помчав по хвилях як козацька чайка.

Тої ж миті якісь вершники з'явилися на прохорівському березі.

— Війська Яреми! — кричали на поромі.

Вершники шарпалися туди-сюди по берегу, крутилися, про щось розпитували людей і нарешті почали кричати поромникам:

— Стій! Стій!

Заглоба глянув, і холодний піт пройняв його з ніг до голови — він упізнав Богунових козаків.

Це й справді був Антон зі своїми семенами.

Але, як уже було сказано, пан Заглоба ніколи надовго голови не втрачав; він приклав до очей долоню, як це роблять люди, що недобачають, і певний час удивлявся в берег, відтак почав кричати, ніби з нього хтось живцем шкуру знімав:

— Дітки! Це ж козаки Вишневецького! О, заради Бога і Святої Пречистої мерщій до берега! Ми вже тих, що лишилися, пом'янемо, а пором порубати, інакше всім нам погибель!

— Мерщій, мерщій, порубати пором! — волали інші.

Зчинився галас, серед якого не було чути зойків, що долинали з боку Прохорівки. Цієї миті пором заскреготів об прибережний гравій. Селяни почали вискакувати на берег, але одні ще не встигли висадитися, другі уже рвали борти порома, били сокирами по дну. Дошки й відірвані тріски літали в повітрі. Нещасне судно знищувалося з люттю, розривалося на шматки і шматочки, а страх додавав руйнівникам снаги.

А увесь цей час пан Заглоба кричав:

— Рубай, троци, рви, пали!.. Рятуйся! Ярема йде! Ярема йде!

Кричачи отак, він націлив своє здорове око на Гелену і почав ним значливо підморгувати.

Тим часом на протилежному березі лемент, поки знищували пором, посилювався, та оскільки було дуже далеко, не можна було зрозуміти, що кричали. Вимахування рук здавалися погрозами і тому тільки пришвидшили знищення.

За кілька хвилин судно зникло під водою, але раптом у всіх із грудей знову вирвався окрик жаху і відчаю:

— Скачуть у воду! Пливають до нас! — лементували селяни.

Спершу один вершник, а за ним кілька десятків інших в'їхали на конях у воду й пустилися плавом на протилежний берег. Це було затією безумно сміливою, бо переповнена з весни річка бігла набагато бистріше, аніж завжди, утворюючи тут і там численні вири й закрути. Підхоплені течією коні не могли пливати прямо, їх зносило водою із незвичайною швидкістю.

— Не допливуть, — кричали селяни.

— Потонуть!

— Слава Богу! О! О! Один кінь уже занурився.

— На погибель же їм!

Коні подолали третину річки, але течія зносила їх униз дедалі сильніше. Певно, вони вибилися із сил і поволі, але щораз глибше занурювалися. За хвилю молодці, що сиділи на них, були вже до пояса у воді. Минув іще якийсь час. Прибігли селяни з Шелепухи подивитися, що діється: вже тільки кінські голови виднілися над водою, а молодцям вода доходила до грудей. Але піврічки вони уже здолали. Та ось одна кінська голова і один молодець зникли під водою, за ними другий, третій, четвертий, п'ятий... Число вершників меншало й меншало. У натовпах обабіч річки запанувало глухе мовчання, але всі йшли униз за течією, аби побачити, чим усе скінчиться. Ось уже дві третини річки подолано, число вершників іще зменшилося, але стало чути вже важке хропіння коней і голоси, які підохочували молодців; видно було, що дехто із них допливе.

Зненацька серед тиші пролунав голос Заглоби:

— Гей! Дітки! За пищалі! На погибель князівським!

Бухнули димки, загриміли постріли. З річки почулися розпачливі крики, і по хвилі коні й молодці — усе зникло. Річка спорожніла, тільки вже десь далеко, на гребенях хвиль, мелькали часом то темне кінське черево, то червона шапка молодця.

Заглоба дивився на Гелену і підморгував...

РОЗДІЛ XXII

Князь-воєвода руський, перш ніж здибав пана Скшетуського, що сидів на попелищі Розлогів, знав уже про корсунську поразку, бо йому про неї пан Поляновський, товариш князівський гусарський, у Саготині сказав. Ще перед цим князь побував у Прилуках і звідти пана Богуслава Машкевича до гетьманів із листом відправив, питаючи, де вони йому з усіма військами стати накажуть. Та оскільки пана Машкевича з відповіддю гетьманів довго не було видно, князь рушив на Переяслав, висилаючи в усі сторони передові загони, а також накази, щоб ті рейменти, які скрізь розкидані по Задніпров'ю, якнайшпінніше підтягалися до Лубен.

Але надійшли вісті, що кільканадцять козацьких хоругв, які на кордоні з ордою у паланках стояли, розбіглися або пристали до бунту. Отже, князь побачив, що сили його враз зменшилися, і був цим прикро вражений, бо не сподівався, що люди, котрих він стільки разів водив у звитяжні битви, колись можуть його покинути. Однак зустрівшись із паном Поляновським і дізнавшись про таку нечувану поразку, він звістку цю од війська приховав і йшов далі до Дніпра, вирішивши йти наосліп у гущу бурі та бунту й або помститися за поразку, змивши неславу війська, або самому кров пролити. При цьому він гадав, що якась частина, а може, й немала, коронних військ могла після розгрому вціліти. Якби вони підсилили його шеститисячну дивізію, можна було б із надією на звитягу помірятися силами з Хмельницьким.

Зупинившись у Переяславі, наказав він малому панові Володийовському і панові Кушелю, щоб ті своїх драгунів у всі кінці — у Черкаси, у Мантів, Сокирну, Бучач,

Стайки, Трахтемирів і Ржищів розіслали й усі судна і пороми, які були в тій окрузі, пригнали. Після чого військо мало з лівого берега у Ржищів переправитися.

Посланці дізналися від зустрічних утікачів про поразку, але в усіх означених містах жодного судна не знайшли, бо, як уже було сказано, половину їх великий коронний гетьман давно для Кричевського і Барабаша забрав, решту ж збунтований на правому березі простолюд, побоюючись князя, знищив. І все-таки пан Володийовський, звелівши нашвидкуруч збити із колод пліт, самотужки дістався на правий берег. Там він схопив кільканадцять козаків, яких доставив до князя. Від них князь довідався про потворні розміри бунту і про страшні наслідки, які корсунська поразка вже спричинила. Вся Україна, до останньої людини, повстала. Бунт розливався, як повінь, коли вона котиться рівниною, на млі ока займаючи дедалі більший простір. Шляхта захищалася у великих і малих замках. Але багато з них уже було взято.

Хмельницький збільшував свої сили із кожною хвилиною. Схоплені козаки визначали число його військ у двісті тисяч осіб, а через пару днів кількість їх легко могла подвоїтися. Тому після битви він іще стояв у Корсуні й, користуючись передишкою, заодно наводив лад у своїх незліченних загонах. Простолюд він поділив на полки, призначив полковниками отаманів і найдосвідченіших запорозьких осавулів, розіслав загони, а то й цілі дивізії брати поближні замки.

Зваживши усе це, князь Ієремія зрозумів, що і через брак суден та поромів, виготовлення яких для шеститисячного війська відібрало б кілька тижнів, і через вибуялу над усяку міру силу супротивника можливості переправитися за Дніпро у тій місцевості, де він зараз перебував, у нього немає. На військовій раді пан Поляновський, полковник Барановський, стражник пан Александер Замойський, пан Володийовський і пан Вурцель були за те, аби вирушити на північ до Чернігова, що лежав за глухими лісами, а звідти йти на Любеч і тільки там переправитися до Брагіна. Це була дорога довга й небезпечна, бо за чернігівськими лісами шлях до Брагіна лежав через широкі болота, де й піхоті нелегко було пройти, не кажучи вже про важку кавалерію, вози й артилерію.

І все-таки рада князеві сподобалася, він тільки прагнув перед цією довгою і, як він гадав, безповоротною дорогою ще раз тут і там на Задніпров'ї своєму з'явитися, щоб вибуху повстання зараз не допустити, шляхту під свої крила зібрати, страх посіяти і страх цей у пам'яті людській лишити, аби, поки його не буде, пам'ять ця сама охороняла край і захищала усіх тих, хто не зміг піти із військом. Окрім того, княгиня Гризельда, панни Збараські, фрейліни, увесь двір і деякі рейменти, а саме піхота, zostавалися ще у Лубнах. Отож князь поклав собі вирушити на останнє прощання до Лубен.

Військо виступило того ж дня, а на чолі — пан Володийовський зі своїми драгунами, котрі хоч і були геть усі русинами, але звиклими до дисципліни і на регулярних жовнірів оберненими. Вірністю ж своєю вони переважали майже усі інші хоругви.

Край був поки що спокійний. Де-не-де, правда, з'явилися зграї гультяїв, котрі

грабували як двори, так і селян. Таких чимало дорогою було побито й посаджено на палі. Але простолюд іще ніде не повстав. Уми кипіли, вогонь палав у селянських очах і душах — тихо озброюючись, селяни тікали за Дніпро. Проте страх іще стримував прагнення крові й мордувань. Поки що тільки лихою призивісткою на майбутнє можна було вважати те, що навіть у тих невеличких селах, звідкіля селяни не подалися досі до Хмеля, вони розбігалися при наближенні князівських військ, ніби побоюючись, аби страшний князь не прочитав у них на обличчях того, що крилося на їхній совісті й не покарав завчасу. Але карав він тільки там, де виявляв бодай найменшу ознаку зароджуваного бунту, а позаяк натуру і в покаранні, і в заохоченні мав невгамовну, карав без міри й жалю.

Можна було сказати, що по обидва боки Дніпра блукали тоді два привиди: один для шляхти — Хмельницький, другий для збунтованого простолюду — князь Ієремія. Люди навіть перешіптувалися, що коли ці двоє зітнуться, то, мабуть, сонце затьмариться і води в усіх річках кривавими стануть. Але зітнення не було близьким, бо цей самий Хмельницький, звитяжець під Жовтими Водами, звитяжець під Корсунем, цей самий Хмельницький, котрий у пух і прах розбив коронні війська, взяв у полон гетьманів і тепер стояв на чолі сотень тисяч вояків, просто боявся цього самого володаря із Лубен, який хотів шукати його за Дніпром.

Князівське військо щойно перейшло Сліпорід, сам же князь зупинився на спочинок у Пилипові, коли йому сповістили, що від Хмельницького прибули посланці з листом і просять їх вислухати. Князь наказав їх негайно привести. І тоді шестеро запорожців з'явилися у підстаростівському дворику, де зупинився князь, і зайшли досить пихато, особливо найстарший із них, отаман Сухорука, гордий корсунським розгромом і своїм свіжим полковницьким чином. Та коли вони побачили обличчя князя, їх ураз поїняв такий великий страх, що, припавши йому до ніг, вони не сміли промовити й слова.

Князь, сидячи в оточенні передового рицарства, звелів їм підвестися і запитав, із чим прибули.

— Із листом від гетьмана, — відповів Сухорука.

Князь, не зводячи очей із козака, відповів спокійно, із притиском на кожному слові:

— Від лиходія, гультая і розбійника, а не від гетьмана!

Запорожці зблідли, а радше, посиніли і, похнюпившись, мовчки стояли біля дверей.

Тим часом князь наказав панові Машкевичу взяти у них листа і прочитати.

Лист був покірний. У Хмельницькому, хоч і після Корсуня, лис узяв гору над левом, а змія над орлом, бо він не забував, що пише до Вишневецького. Може, він лащився, аби заспокоїти і тим легше вкусити, але таки лащився. Він писав, що все сталося з вини Чаплинського, а гетьманів просто спіткала немилість фортуни і що у цьому не він, Хмельницький, винуватий, а зла доля й утиски, яких в Україні козаки зазнають. Однак князя він просить, щоб той цим не засмучувався і простити йому зволив, за що він назавжди лишиться слухняним і покірним князівським слугою, а щоб князівську ласку для посланців своїх дістати і від суворого князівського гніву їх уберегти, він повідомляє, що товариша гусарського, пана Скшетуського, котрого на Січі було спіймано, відпускає

цілим і здоровим.

Далі йшли скарги на гордовитість пана Скшетуського, бо той листа від Хмельницького до князя узяти не схотів, чим гідність його гетьманську і всього Війська Запорозького вельми знехтував. Саме цим гордині й нехтуванню, які козаки постійно терпіли від ляхів, приписував Хмельницький усе, що трапилося, починаючи від Жовтих Вод і до Корсуня. Нарешті лист закінчувався запевненнями у жалю й вірності Речі Посполитій, а також обіцянками залишатися покірним слугою його князівської волі.

Слухаючи листа, самі посланці дивувалися, бо наперед не знали, про що у ньому йдеться, припускали, що, радше, про кривди і пихаті виклики, аніж прохання. Зрозуміло їм було тільки, що Хмельницький не хотів ставити усього на карту супроти такого уславленого вождя і, замість піти на нього з усіма своїми силами, зволікав, покорою збивав із пуття, чекаючи, як видно, що князівські сили у походах і битвах із поодинокими ватагами порідіють, одне слово, боявся князя. Посланці через це присмирніли ще дужче і під час читання не зводили очей з обличчя Ієремії — чи не прочитають, бува, на ньому своєї смерті. І хоч, їдучи сюди, були до неї готові, зараз їх поймав страх. А князь слухав спокійно, час від часу заплющуючи очі, ніби намагаючись приховати зачаєні у них громи, і видно було як на долоні, що він намагається приборкати у собі страшний гнів. Коли листа було дочитано, він не сказав посланцям ні слова, тільки звелів панові Володийовському вивести їх геть і тримати під стражею, сам же, звернувшись до полковників, мовив ось що:

— Вельми хитрий цей супротивник, бо чи хоче цим листом мене приспати, щоб на сонного напасти, чи у глиб Речі Посполитої податися, де укладе угоду, прощення від забарних станів і короля одержить, а сам у цей час відчуватиме себе в безпеці, бо якщо я й далі хотітиму проти нього воювати, тоді вже я вчиню супроти волі Речі Посполитої і мене вважатимуть заколотником.

Вурцель аж за голову схопився.

— *O vulpes astuta!*

— Що ж ви тепер порадите вчинити? — милостиві панове? — спитав князь. — Говоріть сміливо, а потім я вам свою волю оголошу.

Старий Зацвіліховський, котрий уже давно, покинувши Чигирин, пристав до князя, мовив:

— Нехай же все буде з волі вашої князівської ясновельможності, але якщо мені дозволено дати пораду, то скажу я, що із притаманною вашій князівській ясновельможності проникливістю наміри Хмельницького ви розгадали, бо вони саме такі, а не інші; ось тому я думаю, що на листа його зовсім не треба зважати, але, убезпечивши спочатку княгиню-пані, треба йти за Дніпро і починати війну, перш ніж Хмельницький укладе якісь угоди, бо ганьба і зневага для Речі Посполитої — такі *insulta* лишати без покарання. А втім, — тут він звернувся до полковників, — я чекаю вашої думки, своєї непомильною не вважаючи.

Стражник обозний, пан Александер Замойський, брязкнув шаблею.

— Добродію хорунжий, *senectus* вашими устами говорить і *sapientia*. Голову треба

відірвати цій гідрі, поки вона не розрослася і нас самих не пожерла.

— Амінь! — мовив ксьондз Муховецький.

Решта полковників, замість говорити, заходилися, як і пан стражник, і брязкати шаблями, і сопти, і зубами скреготіти, а пан Вурцель узяв слово і сказав:

— Ясновельможний князю! Це навіть образа для вашої ясновельможності, що цей лиходій писати до вас насмівся, бо тільки кошовий отаман має право уособлювати преєміненцію від Речі Посполитої, підтверджену і визнану, і навіть курінні привласнити собі право на це не можуть. Але ж він гетьман-самозванець, котрий не інакше, як тільки розбійником ушанований бути може, що пан Скшетуський похвально спостеріг, коли листа його до вашої князівської ясновельможності брати не схотів.

— Я теж так думаю, — мовив князь. — А оскільки самого його я дістати не можу, тому в особах своїх посланців він покараний буде.

Сказавши це, він звернувся до полковника татарської придворної хоругви:

— Добродію Вершуле, звели своїм татарам цим козакам голови постинати, а для старшого палю вистругати і негайно на неї його посадити.

Вершул схилив свою руду, як вогонь, голову і вийшов, а ксьондз Муховецький, котрий завжди князя стримував, молитовно склав руки і в очі йому благально дивився, прагнучи видивитися у них милосердя.

— Я знаю, ксьондзе, що ти маєш на увазі, — сказав князь-воєвода, — але так має бути! Це необхідно і за жорстокість, яку вони там за Дніпром чинять, і для гідності нашої, і для блага Речі Посполитої. Треба, аби доведено було, що є хтось, хто ще ватажка цього не боїться і вважає його розбійником, котрий хоч і пише покірно, але чинить зухвало й в Україні наче удільний князь поводитьсь і такого пароксизму Речі Посполитій завдає, якого вона давно вже не знала.

— Ясновельможний князю, він пана Скшетуського, як пише, відпустив, — несміливо мовив ксьондз.

— Дякую тобі від імені нашого офіцера, що його з головорізами рівняєш. — Тут князь насупив брови. — Та годі про це! Бачу, — провадив він далі, — звертаючись до полковників, — що ви, добродії мої, усі *sufragia* за війну віддаєте. Така і моя воля. Тоді підемо на Чернігів, збираючи дорогою шляхту, а під Брагіном переправимося, після чого нам треба на південь рушити. А тепер — на Лубни!

— Помагай нам Боже! — відповіли полковники.

Цієї миті двері відчинилися, і в них з'явився Розтворовський, намісник волоської хоругви, висланий два тижні тому із трьомастами шаблями на розвідку.

— Ясновельможний князю! — вигукнув він. — Заколот шириться! Розлоги спалено, у Василівці хоругву знищено до ноги.

— Як? Що? Де? — почулося зусібч.

Але князь підняв руку, щоб усі замовкли, і сам спитав:

— Хто це вчинив? Гультаї чи якесь військо?

— Кажуть, Богун.

— Богун?

— Атож.

— Коли це сталося?

— Три дні тому.

— Чи пішов ти, ваша милість, слідом? Чи наздогнав? Чи взяв язика?

— Я пішов за ним слідом, але догнати не зміг, бо три дні — це багато. Відомості дорогою збирав — вони тікали назад на Чигирин, потім розділилися. Половина пішла на Черкаси, половина — на Золотоношу і Прохорівку.

Тут у розмову втрутився пан Кушель:

— Отже, я зустрів той загін, що йшов на Прохорівку, про що вашій князівській ясновельможності уже доповів. Вони сказали, що їх послав Богун утікачів-хлопів за Дніпро не пускати, тому я їх вільно відпустив.

— Дурницю, ваша милість, зробив, але я тебе не звинувачую. Важко не помилитися, коли на кожному кроці зрада і земля горить під ногами, — сказав князь.

Нараз він схопився за голову.

— Боже всемогутній! — вигукнув він. — Я пригадав! Мені Скшетуський казав, що Богун до князівни Курцевич клинці підбивав. Тепер я розумію, чому Розлоги спалено. Дівчину напевно викрали. Гей, Володийовський, до мене! Візьмеш, добродію, п'ятсот табель і на Черкаси ще раз підеш, а Биховець із п'ятьмастами волохами нехай на Золотоношу до Прохорівки йде. Коней не жаліти. Хто дівчину відіб'є, Єреміївку у вічне володіння матиме. Рушайте! Рушайте!

Потім він звернувся до полковників:

— Милостиві панове, а ми на Розлоги, до Лубен!

Полковники мерщій висипали зі старостинського дворика і кинулися до своїх хоругв. Стременні побігли сідати на коней, а князеві подали ясно-гнідого аргамака, на якому він зазвичай ходив у походи. За хвилину хоругви рушили і розтяглися довгою, барвистою і миготливою змією на пилипівському шляху.

На роздоріжжі криваве видовище постало перед очима жовнірів. На тині, у кущах, стриміли п'ять козацьких зігнутих голів, що дивилися на військо, яке проходило мимо, мертвими зіницями розплющених очей, а неподалік, тут же за роздоріжжям, на зеленому пагорку, корчився ще і смикався посаджений на палю отаман Сухорука. Вістря уже пройшло тіло до половини, але довгі години конання ще чекали на отамана, бо він і до вечора міг отак смикатися, перш ніж смерть заспокоїла б його. Зараз же він не тільки був живий, а й повертав за хоругвами, що проходили повз нього, страшні очі, які говорили: "Бодай вас Бог покарав, і дітей, і онуків ваших до десятого коліна за кров, за рани, за муки! Щоб пощезли і ви, і плем'я ваше! Бодай жодне нещастя не обминуло вас! Щоб ви увесь час конали, але ні вмерти, ні жити не могли!". І хоч це був простий козак, хоч конав не в пурпурі і не в парчі, а в синьому жупанику, не у замкових покоях, а просто неба на палі, та ця мука його, ця смерть, що витала у нього над головою, такою відкрили його величчю, такої сили додали його поглядом, таке море ненависті його очам, що всім стало зрозуміло, що він хоче сказати. І хоругви мовчки проїжджали повз нього, а він у золотих відблисках полудня підносився над ними і світив на

свіжовиструганій палі як смолоскип...

Князь проїхав, навіть не глянувши, ксьондз Муховецький хрестом нещасного перехрестив, і всі уже його минали, коли це враз якийсь підліток із гусарської хоругви, не спитавши ні в кого дозволу, збочив коником на пагорбок і, приклавши пищаль до вуха жертви, одним пострілом припинив її муки. Усі здригнулися від такого зухвалого вчинку, що суперечив правилам військової дисципліни, і, знаючи суворість князя, задалегідь знали, що гусарикові кінець. Але князь нічого не сказав: чи то вдав, що не почув, чи то був так заглиблений у свої думки. Він спокійно їхав собі далі й аж увечері наказав покликати хлопця.

Підліток ні живий, ні мертвий постав перед очі князя і думав, що земля от-от розійдеться у нього під ногами. А князь спитав:

— Як тебе звати?

— Желенський.

— Ти вистрілив у козака?

— Я, — затнувшись промовив пополотнілий підліток.

— Навіщо ж ти це зробив?

— Бо не міг дивитися на муки.

Князь замість розгніватися сказав:

— Ой, надивишся ти на їхні вчинки, і від видовища цього милосердя від тебе, як янгол, відлетить. Але за те, що ти задля милосердя життям важив, скарбник у Лубнах видасть тобі десять червоних золотих, а я до своєї особи тебе на службу беру.

Усі дивувалися, що так щасливо закінчився цей випадок, аж раптом стало відомо, що із Золотоноші повернувся загін, і думки усіх заступило інше.

РОЗДІЛ XXIII

Пізнього вечора при місяці війська підійшли до Розлогів. Там застали вони пана Скшетуського, що сидів на своїй Голгофі. Рицар, як відомо, від болю й муки був у нестямі, і тільки коли ксьондз Муховецький привів його до притомності, офіцери взяли намісника з собою, почали вітатися з ним і втішати, а особливо пан Лонгінус Підбип'ята, котрий уже три місяці був у хоругві Скшетуського щедрим товаришем. Він ладен був вторувати йому у всіх зітханнях і переживаннях і відразу ж дав собі нову обітницю — щовівторка до смерті постувати, якщо Бог як завгодно пошле намісникові втіху. Тим часом пана Скшетуського відвели до князя, котрий зупинився у селянській хаті. Той, побачивши свого улюбленця, не сказав ні слова, тільки відкрив обійми і чекав. Пан Ян зі сльозами відразу ж кинувся у ці обійми, а князь до грудей його притиснув і в голову почав цілувати, причому присутні офіцери бачили сльози у його достойних очах.

Через певний час князь сказав:

— Як сина я тебе вітаю, бо думав, що вже більше тебе не побачу. Неси ж мужньо свій тягар і пам'ятай, що тисячі матимеш товаришів у нещасті, котрі втратять дружин, дітей, батьків, рідних і приятелів. І як зникає крапля в океані, так нехай і твоя біда у морі спільної біди зникне. Коли для вітчизни милої настали страшні часи, той, хто

мужній і меч при боці носить, не оплакуватиме своїх втрат, а на допомогу матерій своїй спільній поквартиться і або в совісті знайде спокій, або славною смертю поляже й вінець небесний, а з ним і вічне блаженство дістане.

— Амінь! — мовив ксьондз Муховецький.

— О милостивий князю, ліпше б її мертвою побачити! — ридав рицар.

— Плач же, бо велика твоя втрата, і ми з тобою плакатимемо, позаяк не до поганинів, не до диких скіфів, не до татар, а до братів і товаришів зичливих приїхав ти, тому скажи собі так: "Сьогодні над собою плачу, а завтра вже не моє!" — бо знай, що завтра на бій вирушаємо.

— Із вашою князівською ясновельможністю я хоч на край світу піду, але втішитися я не можу, бо так мені без неї тяжко, що от не можу, не можу...

І сердешний жовнір то за голову хапався, то пальці кусав, щоб ридання притлумити, то знову впадав у страшний розпач.

— Ти сказав: "Хай буде воля твоя!" — суворо мовив ксьондз.

— Амінь, амінь! Волі його я віддаю себе, тільки... з болем... не можу впоратися, — відповів уривчастим голосом рицар.

І видно було, як він бореться, як змагається із самим собою, аж страждання його змусили усіх просльозитися, а хто дуже чулий, як, скажімо, пан Володийовський і пан Підбип'ята, ті просто ридма ридали. Останній руки на грудях схрещував і жалібно повторював:

— Братику, братику, вгамуйся!

— Слухай! — сказав зненацька князь. — Мені повідомили, що Богун звідси до Лубен помчав і у Василівці моїх людей перебив. Тому наперед не впадай у відчай, бо, може, вона йому й не дісталася — чому ж тоді він до Лубен пішов?

— Авжеж! Цілком можливо! — вигукнули офіцери. — Господь утішить тебе.

Пан Скшетуський розплющив очі, ніби не розуміючи, що кажуть, але раптом у голові його сяйнула надія, і він, як стояв, кинувся князеві до ніг.

— О ясновельможний князю! Життя, кров! — волав він.

І не міг сказати більше ні слова. Він так заслаб, що панові Лонгінусу довелося підняти його й посадити на лаву. Проте з намісничого обличчя було вже видно, що він ухопився за цю думку, як потопельник за соломину, і що душевний біль його трохи ущух. Товариші роздмухували цю іскорку, кажучи, що, може, князівну свою саме у Лубнах він і знайде. Відтак одвели його в іншу хату й принесли меду і вина. Намісник хотів випити, але через судому, що стискала йому горло, не міг. Натомість його вірні товариші пили, а підпивши, почали обіймати рицаря, цілувати й дивуватися з його худини й ознак хвороби, що були помітні у нього на обличчі.

— Ти як із хреста знятий! — сказав опецькуватий пан Дзік.

— Напевно, кривдили тебе там на Січі, їсти й пити не давали?

— Розкажи, що з тобою було?

— Якось іншим разом, — відповів кволим голосом пан Скшетуський, — Поранили мене й прохворів я.

— Поранили його! — вигукнув пан Дзік.

— Поранили, хоч і посол, — докинув пан Слешинський.

І обидва глянули один на одного, дивуючись козацькій зухвалості, а потім обнялися з великої до пана Скшетуського прихильності.

— А ти бачив Хмельницького?

— Аякже.

— Подайте його сюди! — кричав Мігурський. — Ми його враз на гамуз поб'ємо!

За такими розмовами минула ніч. Над ранок стало відомо, що і другий загін, посланий у далеку вилазку до Черкас, повернувся. Загін, звісно, Богуна не догнав, а отже, й не зловив, але привіз дивні відомості. А ще він доставив чимало узятих дорогою людей, котрі два дні тому Богуна бачили. Вони сказали, що отаман, напевно, за кимось гнався, бо всюди розпитував, чи не бачив хто огрядного шляхтича, котрий утікав із козачком. При цьому він страшенно поспішав і мчав стрімголов. Люди геть усі ручалися, що не бачили, аби Богун віз якусь панну, бо якби вона була, вони б неодмінно її побачили, адже семенів при Богуні було небагато. Нова надія й нова турбота лягли на серце панові Скшетуському, бо повідомлення ці були для нього просто незрозумілими.

Він ніяк не міг збагнути, чому Богун помчав спершу в бік Лубен, накинувся на василівський гарнізон, а потім ураз повернув на Черкаси. Те, що Гелени Богун не викрав, здавалося певним, бо пан Кушель зустрів Антонів загін, у якому її не було, люди ж, приведені тепер із боку Черкас, не бачили її і серед Богунових козаків. Де ж тоді вона могла бути? Де сховалася? Чи втекла? Якщо так, то у який бік? Чому вирішила тікати не в Лубни, а у Черкаси чи Золотоношу? Адже Богунові загони вочевидь когось переслідували і на когось полювали біля Черкас і Прохорівки. Але чому знов-таки розпитували вони про шляхтича із козачком? На всі ці запитання намісник не знаходив відповіді.

— Радьте ж, кажіть, поясніть, що все це означає? — просив він офіцерів, — бо у мене в голові усе це не вкладається!

— Я гадаю, що вона має бути у Лубнах, — почав пан Мігурський.

— Не може цього бути, — заперечив хорунжий Зацвіліховський, — бо якби вона була в Лубнах, Богун мерщій сховався б у Чигирині, а не пішов би у бік гетьманів, про розгром яких знати іще не міг. А якщо ж він семенів розділив і кинувся двома дорогами, то, скажу я вашій милості, не за ким іншим, тільки за нею.

— Але ж він про старого шляхтича і козачка розпитував?

— Не треба на це великого sagacitatis, аби здогадатися, що коли вона тікала, то не в жіночому вбранні, а, певно, перевдягнена, щоб сліду за собою не лишити. Тож я й думаю, що отой козачок — то вона.

— О! Це правда, це правда! — притакнули інші.

— Ба, а хто ж тоді огрядний шляхтич?

— От цього вже я не знаю, — відповів старий хорунжий, — але про це можна й розпитати. Мусять же хлопці знати, хто тут був і що тут сталося. Давайте-но сюди

господаря цієї хати.

Офіцери притьмом кинулися по господаря і невдовзі привели за комір з обори підсусідка.

— Хлопе, — звернувся до нього хорунжий Зацвіліховський, — чи був ти тут, коли козаки із Богуном на двір напали?

Селянин, як водиться, почав присягатися, що не був, що нічого не бачив і ні про що не знає. Але пан Зацвіліховський знав, із ким має справу, тому сказав:

— Так я й повірив, що ти, поганський сину, під лавкою сидів, коли двір грабували! Скажи це комусь іншому, бо ось лежить червоний золотий, а там челядник із мечем стоїть — вибирай! На додачу ще й село спалимо, кривда убогим людям через тебе станеться.

Аж тепер підсусідок почав розповідати, що бачив. Коли козаки заходилися гуляти на присадибному майдані, він укупі з іншими пішов побачити, що діється. Почули вони, що княгиню і князів убито, що Миколай отамана поранив і що той як неживий лежить. Що сталося з панною, вони не могли допитатися, але наступного дня удосвіта почули, що вона утекла зі шляхтичем, котрий прибув із Богуном.

— Он воно як! Он воно як! — примовляв пан Зацвіліховський. — Маєш, хлопе, червоного золотого. Бачиш, кривди тобі не вчинили. А ти бачив того шляхтича? Чи не з околиці він?

— Бачив я його, пане, але він не тутешній.

— А який він на вигляд?

— Огрядний, пане, як піч, із сивою бородою. А проклинав, як дідько. Сліпий на одне око.

— О Господи! — сказав пан Лонгінус. — То це ж, либонь, пан Заглоба!.. А хто ж тоді, га?

— Заглоба? Постривай-но, ваша милость! Це може бути! Вони у Чигирині із Богуном знюхалися, пили і в кості грали. Це може бути. Це його парсуна.

Тут пан Зацвіліховський знову звернувся до селянина:

— І шляхтич цей утік із панною?

— Атож. Так ми чули.

— А Богуна ви добре знаєте?

— Ой-ой, пане! Адже він тут місяцями сидів.

— А може, цей шляхтич із його волі панну викрав?

— Та що ви, пане! Він Богуна зв'язав і жупаником обмотав йому голову, а панну, кажуть, викрав, тільки її й бачили. Отаман вив, як сіромаха. А вдень звелів прив'язати себе між кіньми і до Лубен помчав, але не догнав. Потім подався в інший бік.

— Слава тобі Господи! — озвався Мігурський. — То вона може бути у Лубнах, а те, що за нею і до Черкас гналися, нічого не означає: не знайшовши її там, спробували там.

Пан Скшетуський уже стояв навколішки й ревно молився.

— Оце то так! — бурчав старий хорунжий! Не сподівався я, що Заглоба таке

учворить. Із таким битим Жаком, як Богун, осмілився задиратися! Щоправда, до пана Скшетуського він ставився вельми прихильно за той мед лубенський, який ми вкупі у Чигирині пили, і не раз мені про це казав, і шляхетним кавалером його величав... Так-так! У мене це аж у голові не вкладається, бо і на Богунові гроші він випив чимало. Але щоб Богуна зв'язати і панну викрасти! — такого сміливого вчинку я від нього не чекав, бо мав його за буяна і боягуза. Та хоч він і спритний, але вигадник великий, а в таких людей уся відвага — на язиці.

— Хоч би який він там був, а князівну від розбійницьких рук урятував, — зауважив пан Володийовський. — А оскільки, як видно, на вигадки він мастак, то неодмінно з нею ворогів спекається і в безпеці буде.

— Він же й своїм життям ризикує, — знову озвався Мігурський і, звернувшись до пана Скшетуського, сказав:

— Утішся ж, товаришу наш любий!

— Ми всі у тебе ще боярами будемо!

— І вип'ємо на весіллі.

А Зацвіліховський додав:

— Якщо він за Дніпро тікав і дізнався про корсунський розгром, то мав до Чернігова звернути, а отже, ми його у дорозі наздоженемо.

— За щасливе завершення усіх турбот і злигоднів нашого приятеля! — вигукнув Слешинський.

Усі почали виголошувати вівати на честь пана Скшетуського, князівни, їхніх прийдешніх нащадків і пана Заглоби, і так минула ніч. На світанку просурмили у похід. Військо вирушило на Лубни.

Похід відбувався швидко, бо князівські загони йшли без обозів. Спробував пан Скшетуський із татарською хоругвою вперед вирватися, але був іще надто виснажений, тому князь тримав його при своїй особі, а ще хотів дістати звіт про намісникове послужання на Січ. Рицар із подробицями розповів, як їхав, як напали на нього на Хортиці й на Січ доправили, тільки про те, як розводив церемонії із Хмельницьким, промовчав, аби не здалося, що вихваляється. Найдужче схвилювало князя повідомлення про те, що у старого Гродзицького немає пороху і що через це довго оборонятися він не обіцяв.

— Страшенно жаль, — мовив князь, — бо фортеця могла б неабияк завадити заколоту і шкоди завдати теж. Жовнір він великий, пан Гродзицький, справжня Речі Посполитої *decus e graesidium*. Чому ж він до мене по порох не послав? Я б йому із лубенських складів дав.

— Певно, гадав, що великий гетьман *ex officio* мав про це пам'ятати, — відповів пан Скшетуський.

— Певно, так... — сказав князь і замовк.

Однак по хвилі заговорив знову:

— Великий гетьман — жовнір старий і досвідчений, але надто самовпевнений, чим себе й занастив. Адже він до цього заколоту ставився легковажно, а коли я

запропонував прийти йому на допомогу, взагалі до цього байдуже поставився. Не хотів ні з ким славою ділитися, боявся, що мені звитягу припишуть...

— Так і я вважаю, — поважно мовив Скшетуський.

— Батогами мав намір Запорожжя заспокоїти, і от що вийшло. Бог покарав гординю. Гординю, яка й самому Богові нестерпна. Гине наша Річ Посполита, і, здається, тут на кожному лежить провина...

Князь мав слухність, бо навіть на ньому самому лежала провина. Ще не так давно, коли він із паном Александером Конецпольським за Гадяч позивався, князь вступив у Варшаву з чотирма тисячами людей, котрим наказав у сенаторську палату увірватися і всіх рубати, якщо його змусять у сенаті присягати. А чинив він так не через що інше, як через гординю, котра не хотіла дозволити, аби його присягати змусили, слову князівському не вірячи.

Може, цієї миті він пригадав собі той випадок, бо замислився і далі їхав уже мовчки, блукаючи очима по широких степах, що обступали битий шлях, а можливо, думав він про долю цієї самої Речі Посполитої, яку любив усіма фібрами своєї палкої душі й для якої, здавалось, наближався *dies irae e calamitatis*.

Аж ополудні на високому березі Сули показалися круглі маківки лубенських церков, блискучий дах і шпильасті вежі костьола святого Міхала. Військо поволі входило у місто, і тривало це аж до вечора. Сам князь негайно вирушив у замок, у якому, за раніше надісланими наказами, усе мало бути готове в дорогу; хоругви ж розташовувалися на ніч у місті, що виявилось справою нелегкою, бо заїзд був великий. Дізнавшись про успіхи братовбивчої війни на Правобережжі й боячись селянських заворушень, усе шляхетське Задніпров'я нагрянуло до Лубен. Навіть із далеких околиць поприходили шляхтичі з дружинами, дітьми, челяддю, кіньми, верблюдами і цілими чередями худоби. Поз'їжджалися також князівські комісари, підстарости, найрізноманітніші чиновники шляхетського стану, орендатори, євреї — одне слово, усі, проти кого бунт міг повернути лезо свого ножа. Можна було сказати: у Лубнах відбувається великий щорічний ярмарок, бо сюди приїхали навіть московські купці й астраханські татари, котрі, прибувши в Україну із крамом, затрималися тут через війну.

На базарному майдані стояли тисячі возів найрізноманітніших форм: із колесами, сплетеними з лози, і з колесами без спиць, з одного шматка дерева випиляними, козацькі вози, шляхетські шарабани. Знатніші гості розмістилися у замку і в господах, дрібнота ж і челядь — у наметах під костьолами. На вулицях палали багаття, на яких варили їсти. Всюди були тиснява, метушня і гуло, як у вулику. Найрізноманітніші мундири і найрізнобарвніші кольори: князівські жовніри із різних хоругов, гайдуки, виїзні лакеї, євреї у чорних опанчах, селянство. Вірмени у фіолетових ярмулках, татари у кожухах. Різномов'я, переклики, прокляття, дитячі голосіння, собачий гавкіт і ревіння худоби. Натовпи радісно вітали нові й нові хоругви, вбачаючи у них певність захисту і порятунку. Багато хто пішов під замок горланити славу князеві й княгині. Серед юрби ходили усякі чутки: то казали, що князь залишається в Лубнах, то — що їде

аж ген далеко, у Литву, і треба буде туди за ним їхати, то — що ніби він уже розбив Хмельницького.

А князь тим часом, привітавшись із дружиною і повідомивши її про завтрашній від'їзд, журливо дивився на це скопище возів і людей, які потягнуться за військом і будуть для нього як камінь на ногах, затримуючи похід. Він тільки тішив себе думкою, що за Брагіном, у спокійніших краях, усе це розпорошиться, поховається по різних закутках і вже не буде тягарем. Сама княгиня з фрейлінами і двором мала їхати у Вишневець, аби князь із усім військом безпечно й без перешкод міг вирушити у полум'я війни. Приготування у замку було вже зроблено, вози із речами й коштовностями спаковано, харчі повантажено, двір хоч зараз сідати на вози й на коней готовий. А підготувала усе це княгиня Гризельда, котра душу в біді мала таку ж добру, як і князь, і майже рівнялася з ним енергійністю й непохитністю характеру.

Така готовність вельми втішила князя, хоч серце його краялося від думки, що доведеться покинути лубенське гніздо, де він зажив стільки щастя, де став таким могутнім, де такої слави сягнув. А втім, смуток його поділяли усі — і військо, і слуги, й увесь двір, бо всі були впевнені, що коли князь у далеких краях воюватиме, ворог не дасть Лубнам спокою і улюбленим цим мурам помститься за всі ті удари, які одержить від князівських рук. Отже, плачу й лементу не бракувало, особливо серед жіночої статі й тих, хто тут народився або залишав батьківські могили.

РОЗДІЛ XXIV

Пан Скшетуський, обігнавши усі хоругви, першим прискакав до замку, про князівну й Заглобу розпитуючи, але, звісно, нікого тут не знайшов. Тут їх не лише не бачили, а й не чули про них, хоч чутки про напад на Розлоги і про знищення василівського гарнізону сюди дійшли. Замкнувся тоді рицар у своїй квартирі, в цейхгаузі, наодинці з обманутою надією своєю — і жаль, і побоювання, й турбота знову обсіли його. Але він одганяв їх, як поранений воїн одганяє на бойовищі круків і галок, котрі злітаються до нього напитися теплої крові й урвати свіжого м'яса. Його підбадьорювала думка, що Заглоба, такий зугарний на витівки, все ж якось викрутиться і, дізнавшись про поразку гетьманів, знайде прихисток у Чернігові.

Пригадав він, до речі, й того діда, котрого, їдучи у Розлоги, здибав і котрий, як сам сказав, будучи з поводитирем пограбований і роздягнений якимось чортом, три дні голий просидів у кагамлицьких очеретах, боячись носа виткнути. Зненацька панові Скшетуському сяйнула думка, що це, либонь, Заглоба пограбував діда, аби для себе й для Гелени вдяганку дістати. "Інакше й бути не могло! — повторював собі намісник, і велике полегшення принесла йому ця думка, адже таке перевдягання значно полегшувало втечу. Сподівався він іще й на те, що Господь, невинність оберігаючи, Гелени не залишить, а бажаючи від нього ще більшу ласку для неї мати, вирішив і сам від гріхів очиститися.

Він вийшов із цейхгаузу і пішов шукати ксьондза Муховецького, а знайшовши його і дочекавшись, поки ксьондз утішить парафіянок, попросив висповідати його. Ксьондз повів намісника в капліцю, сів у сповідальні й нахилив вухо. Вислухавши, дав

напучення, на розум наставляв, у вірі утверджував, утішав і картав. А картав за те, що не можна християнинові сумніватися у могутності Божій, а громадянинові більше про власне, ніж про вітчизни нещастя бідкатися, бо це своєрідне користолюбство — проливати більше сліз за себе, ніж за народ свій, а кохання своє оплакувати ревніше, ніж загальну біду. Відтак він ці біди, занепад і ганьбу вітчизни у таких піднесених і журливих словах оспівав, що вмить у серці рицаря велику любов до неї пробудив, у порівнянні з якою власні біди здалися йому такими малими, що він уже їх не помічав. Очистив ксьондз його і від жорстокості й ненависті, які помітив у ньому до козаків. "Тим, кого як ворогів віри, вітчизни і спільників поганства, громитимеш, казав він, — як кривдників своїх простиш, серцем не розлютишся і не помщатимеш. А коли цього доможешся, знаю, Господь тебе втішить і любов твою тобі поверне, і спокій тобі пошле...".

Потім він Скшетуського перехрестив, поблагословив і вийшов, хрестом йому на знак покути до ранку перед розп'яттям лежати наказавши.

У капиці було порожньо й темно, лише дві свічечки миготіли перед вівтарем, відкидаючи рожеві й золоті відблиски на обличчя Христа, виконане в алебастрі й сповнене насолоди і терпіння. Минали години, а намісник лежав непорушно, ніби мертвий, дедалі виразніше відчуваючи, як гіркота, розпач, ненависть, біль, журба, страждання відлягають у нього від серця, виходять із грудей, повзуть, як змії, і щезають десь у темряві. Він відчув, що легше дихає, що в нього ніби вливається нове здоров'я, нові сили, що в голові у нього яснішає і якесь блаженство поймає усе його ество — одне слово, перед вівтарем і перед Христом він знайшов усе, що тільки могла знайти людина тих часів, людина непохитної віри, без сліду й тіні сумніву.

Наступного дня намісник ніби відродився. Почалася праця, біганина й метушня, бо то був день від'їзду із Лубен. Офіцерам зранку треба було оглянути хоругви, перевірити, чи готові коні й люди, відтак вивести їх у луги і вишикувати для походу. Князь прослухав святу месу в костьолі святого Міхала, після чого повернувся до замку і прийняв депутації від православного духівництва й від лубенських і хорольських міщан. Він сидів на троні в оточенні найнаближенішого рицарства у розписаній Хелмом залі, де лубенський бургомістр Грубий звернувся до нього по-українському від імені усіх міст, що належали до задніпровської держави. Спершу бургомістр просив його не від'їздити й не залишати своїх підданих як овець без пастиря, що, чуючи, інші депутати стуляли долоні й повторювали: "Не од'їжджай! Не од'їжджай!" Коли ж князь відповів, що це неможливо, вони припали йому до ніг, жалкуючи за добрим паном або тільки вдаючи, ніби жалкують, бо подейкували, що багато хто із них попри усі князівські ласки більше сприяв козакам і Хмельницькому. Але заможніші боялися простолюду, підозрюючи, що відразу ж після від'їзду князя з військом він повстане. Князь відповів, що старався бути їм не паном, а батьком, і благав їх вистояти у вірності королю й Речі Посполитій, спільній для всіх матері, під крилом якої вони кривд не терпіли, жили у спокої, зростали в достатку, не знаючи ніякого ярма, яке б інші накинати на них не забарилися. Подібними словами попрощався він і з православним духівництвом, після

чого настала година від'їзду.

І тут плач і лемент челяді розлігся по всьому замку. Панянки із кімнати фрейлін неприємніли, а панну Анусю Борзобогату ледве привели до тями. І тільки княгиня сідала в карету із сухими очима й піднятою головою, бо горда пані соромилася показувати на людях свої переживання. Юрби людей стояли під замком, у Лубнах били в усі дзвони, поки осіняли хрестом усіх, хто від'їздив, вервечка карет, шарабанів і возів ледве протискувалася крізь замкову браму.

Нарешті й сам князь сів на коня. Стяги рейментів схилилися перед ним, на валах ударили гармати; плачі, людський гамір і окрики змішалися із голосами дзвонів, із пострілами, звуками похідних сурм, із гуркотом барабанів. Рушили.

Попереду йшли дві турецькі хоругви під проводом Розтворовського й Вершула, потім артилерія пана Вурцеля, піхота оберштера Махницького, за ними їхала княгиня з фрейлінами й увесь двір, вози з речами, далі волоська хоругва пана Биховця і, нарешті, основні сили війська — головні рейменти важкої артилерії, панцирні й гусарські хоругви, замикали ж колону драгуни і семени.

За військом нескінченною й строкатою змією тяглася вервечка шляхетських повозок, що везла родини усіх тих, хто після від'їзду князя залишатися на Задніпров'ї не схотів.

У рейментах грали сурми, але серця у всіх обливалися кров'ю. Кожен, дивлячись на ці мури, думав про себе: "Люба оселе, чи побачу тебе ще хоч раз у житті?" Виїхати легко, але повернутися важко. А кожний же залишав у цих місцях якусь частинку душі й милі серцю спогади. Тому всі погляди востаннє були звернені на замок, на місто, на вежі костьолів і бані церков, на дахи будинків. Кожен знав, що лишав тут, але не знав, що чекало на нього там, у тій синявій далині, куди йшло військо...

Серце кожного стискав невимовний жаль. Місто волало за тими, хто від'їздив, голосами дзвонів, ніби благаючи й закликаючи, зі свого боку, не покидати його, не піддавати невідомим і недобрим прийдешнім випробуванням; місто волало, ніби своїм жалібним дзвоном хотіло попрощатися й залишитися у пам'яті...

Отож хоч вервечка й віддалялася, голови були повернуті до міста, і у всіх на обличчі можна було прочитати: "Невже ми бачимося востаннє?"

Авжеж! Із усього цього війська і юрби, з усіх цих тисяч, що йшли цієї миті з князем Вишневецьким, ані йому самому, ані будь-кому іншому вже не судилося побачити ні міста, ні краю.

Сурми грали. Табір рухався поволі, але без зупинки, і по деякому часі місто почало затягатися блакитним серпанком, будинки і дахи зливалися в одну пляму, що сильно виблискувала на сонці. Тоді князь пустив коня вперед і, виїхавши на високу могилу, зупинився й довго дивився у той бік. Місто це, що виблискувало зараз на сонці, й увесь цей край, який виднівся з могили, були справою рук князевих пращурів і його самого. Адже це вони, Вишневецькі, перетворили цю колись глуху пустелю в осідлий край, зробили його придатним для людського проживання, можна сказати, створили Задніпров'я. А найбільшу частину цієї справи зробив князь. Це він будував костьоли,

вежі яких голубіють он там, над містом, він укріпив місто, він сполучив його трактами з Україною, він вирубував ліси, осушував болота, зводив замки, закладав села й поселення, приваблював жителів, знищував грабіжників, захищав від татарських набігів, беріг мир, для ратая і купця жаданий, запроваджував панування закону і справедливості. Завдяки йому край цей жив, розвивався і квітнув. Князь був його душею і серцем — і ось тепер довелося усе це покинути.

Ні, не маєтків цих із землями безмежними, рівних за величиною цілим німецьким князівствам, жаль було князеві, а того, що він стільки доклав до цього рук; він знав, що коли кудись дінеться, то й усе кудись дінеться, працю багатьох років відразу буде знищено, усе пропаде марно, запанує здичавіння, пожежі охоплять села й міста, татарин напоїть коня із тутешніх річок, заростуть бур'янами згарища і, якщо Бог дасть повернутися, усе-все треба буде починати спочатку, а можливо, вже й сил тих не буде і часу забракне, і впевненості такої, як колись, не стане. Тут минули літа, що принесли йому славу серед людей, заслуги перед Богом, а тепер і слава й заслуги розвіються з димом...

І дві сльози поволі скотилися у нього по щоках.

Були це останні сльози, після них у князевих очах залишилися тільки блискавки.

Князів кінь витяг шию і заіржав, а іржанню його одразу ж відповіли коні в хоругвах. Голоси ці вивели князя із задуми й підбадьорили його. Адже залишилося у нього ще шість тисяч вірних товаришів, шість тисяч шабель, із котрими увесь світ перед ним розступиться і котрих, як єдиного порятунку, чекає пригнічена Річ Посполита. Задніпровська ідилія скінчилася, але там, де гуркочуть гармати, де палають села й міста, де ночами з іржанням татарських коней і козацькими зойками зливається плач невільників, стогін чоловіків, жінок і дітей, — там можна діяти і здобути славу рятівника і батька вітчизни... Хто ж по цей вінець руку простягне, хто ж рятуватиме так зганьблену, хлопськими ногами потоптану, принижену, вмирущу вітчизну, якщо не він — князь, якщо не це військо, котре он там, унизу, зброєю на сонці виблискує і миготить?

Табір саме проходив попід могилою, і у жовнірів, які побачили князя, що стояв із булавою в руці на вершині під хрестом, раптом вихопився із грудей окрик:

— Хай живе князь! Хай живе вождь наш і гетьман Ієремія Вишневецький!

І сотні стягів схилилися йому до ніг, гусари грізно забрязкотіли нараменниками, гримнули, окселентуючи окрикам, литаври.

Тоді князь видобув шаблю і, піднявши її і погляд свій до неба, сказав так:

— Я, Ієремія Вишневецький, воєвода руський, князь на Лубнах і Вишневці, присягаю тобі, Господи, єдиному у Святій Трійці, і тобі, Пресвята Богородице, що, піднявши цю шаблю супроти гультяйства, від якого вітчизні нашій ганьба, доти її не опушу, аж доки мені сил і життя вистачить, доки ганьбу цю змию і кожного ворога до ніг Речі Посполитої покладу, Україну заспокою і бунти хлопські у крові втоплю. І оскільки обітницю свою від щирого серця складаю, тож і ти мені, Господи Боже, поможи! Амінь.

Сказавши це, він постояв іще трохи, дивлячись у небо, після чого поволі з'їхав із могили до хоругов. Військо дійшло на ніч до Басані, села пані Криницької, котра зустріла князя, стоячи навколішки у воротах, бо її колишні селяни, від яких вона з допомогою найвірнішої челяді відбивалася, обложили її уже в садибі, але несподіваний прихід війська врятував і її, і дев'ятнадцятеро її дітей, серед яких самих тільки панянок було чотирнадцять.

Князь, наказавши схопити нападників, послав Понятовського, ротмістра козацької хоругви, до Канева, і той тієї ж ночі привів п'ятеро запорожців із васютинського куреня. Усі вони брали участь у корсунській битві і, припечені вогнем, зробили князеві точну про неї реляцію. Запевнили також, що Хмельницький іще в Корсуні. Тугай-бей же з ясиром, зі здобиччю й з обома гетьманами подався до Чигирин, звідкіля мав їхати у Крим. Чули вони також, що Хмельницький дуже його просив військ запорозьких не покидати і супроти князя йти, але мурза на це не пристав, сказавши, що після розгрому польських військ і взяття у полон гетьманів козаки можуть упоратися й самі, а він довше не може чекати, інакше у нього вимре увесь ясир. Запитані про сили Хмельницького, козаки називали їх число тисяч на двісті, але всякого наброду, а добрих, себто запорожців і козаків панських та городових, що пристали до бунту, — тільки п'ятдесят тисяч.

Діставши ці відомості, князь піднісся духом, сподіваючись до того ж за Дніпром значно примножити свої сили за рахунок шляхти, решток коронного війська і панських дружин. Отож наступного дня вранці він вирушив далі.

За Переяславом війська увійшли у великі глухі ліси, що тяглися уздовж Трубежу аж до Козельця і далі до Чернігова. Був кінець травня — спека видалася страшна. У лісах замість прохолоди стояла така задуха, що людям і коням нічим було дихати. Худоба, яку вели за табором, падала шокроку або, відчувши воду, бігла до неї як шалена, перекидаючи вози і зчиняючи гармидер. Почали падати й коні, особливо у важкій кавалерії. Ночі переважно були нестерпні через незмірну кількість паразитів і сильний запах живиці, що її у таку спеку дерева виділяли сильніше, ніж зазвичай.

Так тривало чотири дні, а надвечір п'ятого спека стала надприродною. Із настанням ночі коні почали хропти, а худоба жалібно ревти, ніби передчуваючи якусь небезпеку, що її люди не могли поки що вгадати.

— Кров почули! — говорили у юрбах біженських шляхетських родин.

— Козаки за нами женуться! Битва буде!

Почувши ці слова, жінки залемментували, чутки дійшли до челяді, зчинився переполох і почалася метушня — вози обганяли один одного або з'їжджали із тракту наосліп просто у ліс, застряючи поміж деревами.

Але прислані князем люди швидко відновили порядок. До того ж навсібіч розіслали загони, щоб довідатися, чи справді загрожує якась небезпека.

Пан Скшетуський, котрий добровольцем пішов із волохами, повернувся над ранок першим і мерщій подався до князя.

— Ну що там? — спитав Ієремія.

— Милостивий князю, ліси горять.

— Підпалені?

— Атож. Я схопив кілька осіб, і вони зізналися, що Хмельницький охочих послав іти назирці за вашою ясновельможністю й вогонь, якщо вітер буде погожий, підкладати.

— Живцем хоче нас спекти, битви не зав'язуючи. Веди-но сюди цих людей!

За хвилину привели трьох чабанів — диких, тупих, переляканих, котрі відразу ж зізналися, що їм справді наказано було підпалювати ліси.

Розповіли вони також, що слідом за князем було послано й війська, але йдуть вони до Чернігова іншою дорогою, ближче до Дніпра.

Тим часом прибули інші роз'їзди, і кожен привіз ту саму звістку:

— Ліси горять!

Але князя це, здавалося, зовсім не стривожило.

— Поганський спосіб, — мовив він, — та нічого з цього не вийде! Вогонь не перекинеться через річки, що течуть у Трубіж.

Справді-бо, у Трубіж, уздовж якого просувався на північ табір, упадало стільки річок, які утворювали тут і там широкі болота, що можна було не боятися: вогонь через них не перекинеться. Хіба що за кожним разом ліс довелося б підпалювати знову.

Перевіривши, роз'їзди невдовзі повідомили, що так воно й відбувається. Щодня вони приводили й підпалювачів, котрими прикрашали придорожні сосни.

Вогонь ширився вмить, але уздовж річок на схід і захід, а не на північ. Ночами, скільки оком сягнеш, небо полум'яніло. Жінки звечора до світанку співали побожних пісень. Перелякані дикі звірі вибігали з охоплених вогнем лісів на битий шлях і йшли за табором, змішуючись зі стадами домашньої худоби. Вітер нагнав диму, що затяг усе видноколо. Військо і вози просувалися наче у густому тумані, крізь який нічого не було видно. Дихати не було чим, дим роз'їдав очі, а вітер наганяв його дедалі більше. Сонячне світло не могло пробитися крізь цю пелену, і ночами від заграва було видніше, ніж удень. А лісові, здавалося, не було кінця.

Крізь такий дим і охоплені полум'ям ліси вів Ієремія своє військо. Надійшли вісті, що ворог іде по другий бік Трубежу, але не відомо було, скільки у нього воїнства. І все-таки Вершулові татари розвідали, що він іще дуже далеко.

Якось уночі до табору прибув пан Суходольський із Боденьок, із протилежного берега Десни. Це був давній придворний князя, котрий кілька років тому переїхав жити в село. Він теж тікав від хлопів, але привіз звістку, про яку у війську ще не знали.

І велике виникло збентеження, коли він на запитання князя про новини відповів:

— Кепські, милостивий князю! Чи відомо вам про розгром гетьманів і про смерть короля?

Князь, котрий сидів на малій дорожній табуретці перед наметом, схопився на рівні ноги:

— Як це? Король помер?

— Всемилостивий монарх спустив дух у Меречі за тиждень до корсунського розгрому, — сказав Суходольський.

— Господь милосердний не дав йому дожити до такої хвилини! — мовив князь і, схопившись за голову, вів далі: — Страшні часи настають для Речі Посполитої. Скликання сейму й обирання короля, *interregnum*, незгоди й закордонні інтриги — усе саме зараз, коли треба, щоб увесь народ єдиним мечем в одній руці був. Господь, напевно, відвернув од нас своє обличчя і в гніві своєму за гріхи карати нас задумав. Пожежу цю тільки король Владислав і міг загасити, бо дивної любові зажив він поміж козацтва, та й державець був войовничий.

Цієї миті кільканадцять офіцерів, серед яких були Зацвіліховський, Скшетуський, Барановський, Вурцель, Махницький і Поляновський, наблизилися до князя, і він сказав:

— Милостиві панове, король помер!

Голови ніби за командою оголилися. Обличчя споважніли. Така несподівана звістка у всіх відібрала мову. Аж по хвилі спільне горе далося взнаки.

— Упокой Господи душу його! — мовив князь.

— І нехай світить йому світло вічне довіку!

А за мить ксьондз Муховецький затяг "*Dies irae*", і серед лісів тих і димів тих невимовний жаль огорнув серця і душі. Усім здавалося, ніби якась вельми очікувана підмога не прийшла, і перед обличчям грізного ворога вони опинилися самі у цілому світі... І немає в них нікого більше, окрім князя.

Ось чому всі погляди звернулися до нього, і нові узи поєднали князя із його жовнірами.

Увечері того самого дня князь сказав Зацвіліховському так, щоб його почули всі:

— Нам потрібен король-войовник, і якщо Бог дозволить, аби ми віддали наші голоси на обранні короля, ми віддамо їх за королевича Карла, у якого ратного духу більше, аніж у Казимира.

— *Viva Carolus rex!* — вигукнули офіцери.

— *Vivat!* — повторили гусари, а за ними усе військо.

І не сподівався, напевно, князь-воевода, що окрики ці, які прозвучали на Задніпров'ї серед глухих чернігівських лісів, долинуть аж до Варшави і виб'ють у нього із рук велику коронну булаву.

РОЗДІЛ XXV

Після десятиденного походу, якому пан Машкевич став Ксенофонт, і триденної переправи через Десну війська підійшли нарешті до Чернігова.

Першим увійшов у місто із волоськими хоругвами пан Скшетуський, котрого князь зумисне відрядив, аби він міг чимшвидше дізнатися про князівну і Заглобу. Але тут так само, як і в Лубнах, ні в місті, ні в замку ніхто про них не чув. Обоє зникли безслідно, наче камінь, що впав у воду, і рицар уже не знав, що й думати. Де вони могли сховатися? Не у Москві ж, не у Криму, не на Січі! Лишалось тільки припустити, що вони переправилися через Дніпро, але тоді б відразу опинилися у центрі бурі. А там же різня, підпали, п'яні юрби простолюду, запорожців і татар, від яких і перевдягненій Гелені не сховатися, бо дикі поганини залюбки забирали у ясир підлітків — на

стамбульських ярмарках ті мали великий попит.

Спадала на думку панові Скшетуському й страшна підозра, що, можливо, Заглоба зумисне повів її у той бік, аби продати князівну Тугай-бею, котрий винагородив би його щедріше за Богуна, і від цієї думки намісник просто шаленів, але заспокоював його у цьому пан Лонгінус Підбип'ята, котрий знав Заглобу давніше від Скшетуського.

— Братику, добродію наміснику, — казав він, — викинь ти це із голови. Нізащо в світі шляхтич такого не вчинить! Було і в Курцевичів добра чимало, яке Богун йому залюбки віддав би, отож, якби він хотів дівчину занапастити, життям би не ризикував і давно б розбагатів.

— Твоя правда, — згодився намісник. — Але чому ж за Дніпро, а не в Лубни або в Чернігів він із нею тікав?

— Та заспокойся ти вже, любий мій. Я цього Заглобу знаю. Пив він зі мною і позичав у мене. Він ні про свої, ні про чужі гроші не дбає. Свої заведуться — витратить, чужих — не віддасть. Але щоб він на такі вчинки пустився, такого я від нього і не сподіваюся.

— Легковажний він чоловік, легковажний, — мовив Скшетуський.

— Може, й легковажний, але проноза, котрий кого завгодно пошіє у дурні й із усіх перипетій викрутиться. А якщо ксьондз наш духом пророчим обіцяв, що Бог тобі її поверне, — так і станеться, адже справедливо, щоб усяка щира любов була винагороджена, і ти цією надією втішайся, як-от і я втішаюся.

Тут пан Лонгінус сам почав тяжко зітхати, а по хвилі додав:

— Попитаймо ж іще у замку, може, вони тут проходили.

І вони знову всюди питали, але марно — жодних слідів навіть дочасного перебування утікачів не було. У замку аж кишіло шляхтою із дружинами й дітьми, яка тут зачинилася від козаків. Князь умовляв усіх іти з ним разом і попереджав, що козаки йдуть слідом за ним. На військо вони не посміють напасти, але дуже скидалося на те, що, тільки-но князь піде, спробують зайняти замок і місто. Одначе шляхта у замку була на диво безтурботна.

— Ми тут у безпеці за лісами, — відповідали вони князеві. — Ніхто сюди до нас не прийде.

— Але ж я через ці ліси пройшов, — заперечив князь.

— Це ваша князівська ясновельможність пройшла, а гультяйство не пройде. Го-го! Не такі це ліси!

І не схотіли піти, наполягаючи на своєму, за що згодом жорстоко поплатилися: щойно князь відбув, одразу ж надійшли козаки. Замок мужньо захищався упродовж трьох тижнів, після чого був здобутий, і всі, хто у ньому перебував, були вирізані до ноги. Козаки вчиняли страшні звірства, роздираючи дітей, спалюючи на повільному вогні жінок — і ніхто їм за це не помстився.

Князь тим часом, прийшовши до Любеча над Дніпром, розташував військо на спочинок, сам же із княгинею, двором і поклажею поїхав до Брагіна, що лежав серед лісів і непрохідних боліт. Через тиждень переправилось й військо. Вирушили далі до

Бабиці під Мозир, і там на свято Божого Тіла настав час розлучатися, бо княгиня із двором мала їхати у Турів до пані воєводини віленської, тітки своєї, а князь із військом — у вогонь, в Україну.

На прощальному обіді були князь із княгинею, фрейліни і найнаближеніше товариство. Але серед панянок і кавалерів не було звичної веселості, бо не одне жовнірське серце краялося на саму думку, що за хвилю доведеться покинути ту обраницю, заради якої хотілося жити, воювати і вмирати. Не одні ясні чи темні очі дівочі заходилися слізьми від жалю, що милий іде на війну, під кулі й мечі, до козаків і диких татар... Іде і, може, й не вернеться...

Отож коли князь сказав слово, прощаючись із дружиною і двором, маленькі князівни в один голос жалібно запищали, як кошенята, рицарі ж, як міцніші духом, повставали зі своїх місць і, вхопившись за ефеси шабель, разом вигукнули:

— Переможемо і вернемося!

— Хай вам Бог помагає! — мовила княгиня.

У відповідь пролунав окрик, аж вікна й стіни затремтіли:

— Слава княгині-пані! Слава нашій матері й добродійці!

— Слава! Слава!

Жовніри її любили за прихильність до рицарства, за її великодушність, щедрість і милостивість, за турботу про їхні родини. Кохав її над усе і князь Ярема, бо ці дві натури були ніби створені одна для одної, схожі як дві краплі води й ніби із золота й бронзи вилиті.

Тому всі стали підходити до княгині, і кожен із келихом у руці ставав навколішки перед її стільцем, а вона, стискаючи обіруч кожного за голову, казала кілька ласкавих слів. Скшетуському вона мовила:

— Не один тут сьогодні рицар ладанку або стрічечку в дорогу дістане, а позаяк нема тут тієї, від якої тобі, добродію, найбільше хотілося б одержати дарунок, тому прийми його від мене, як від матері.

Сказавши це, вона зняла золотий хрестик, усіяний бірюзою, і наділа його рицареві на шию, а він їй руку гречно поцілував.

Видно було, що й князеві вельми приємно бачити прихильність княгині до Скшетуського. Останнім часом він іще дужче полюбив намісника за те, що той гідності князівської, послуючи на Січі, не принизив і листів від Хмельницького брата не схотів. Тим часом усі почали вставати із-за столу. Панянки, спіймавши на льоту княгинині слова, Скшетуському сказані, і сприйнявши їх за згоду й дозвіл, відразу ж почали діставати та ладанку, та шарф, та хрестик, що, побачивши, рицарі мерщій кожний до своєї, якщо не обраниці, то принаймні наймилішої. Отож Понятовський кинувся до Житинської, Биховець до Боговитянки, бо останнім часом саме її уподобав, Розтворовський до Жуківни, рудий Вершул до Скоропацької, оберштер Махницький, хоч і підстаркуватий, до Завейської, і тільки одна Ануся Борзобогата-Красенська, хоч і найвродливіша з усіх, стояла край вікна самотня й покинута. Обличчя в неї зарум'янилося, оченята з-під опущених повік поглядали скося, ніби гнівно і водночас із

проханням не влаштовувати їй такого афронту, тому зрадник Володийовський підійшов до неї і сказав:

— Хотів і я просити панну Анну щось мені подарувати, але зрікся свого наміру, подумавши, що через велику тисняву не проберуся.

Щічки в Анусі аж запалали, але вона не задумуючись відповіла:

— З інших, ваша милість, рук, не з моїх, хотів би ти щось на згадку мати, але зась, бо там якщо не затісно, то для вашої милості зависоко.

Удар був добре розрахований і подвійний, бо, по-перше, натякав на малий зріст рицаря, а по-друге — на його любов до княжни Барбари Збаразької. Пан Володийовський був спочатку закоханий у старшу, Анну, але, коли ту посватали, перестраждав і тихенько передовірив серце Барбарі, гадаючи, що ніхто про це не здогадується. Отож зараз, почувши про це від Анусі, він, неперевершений у шабельних і словесних герцях, збентежився так, ніби язика проковтнув і тільки недоречно промимрив:

— Ти, мила панно, теж мітиш високо, туди, власне, де голова пана... Підбип'яти...

— А він і справді вищий від вас, милостивий пане, і мечем, і поведженням, — відповіла розторопна дівчина. — Дякую ж, що мені про нього нагадали. Нехай так і буде!

Мовивши це, вона звернулася до литвина:

— Милостивий пане, підійдіть-но, ваша милість. Хочу і я мати свого рицаря і навіть не знаю, чи знайдуться ще мужніші груди, на яких можна було б шарф пов'язати.

Пан Підбип'ята витріщив очі, ніби вухам своїм не повірив, а потім упав навколішки, аж підлога затріщала:

— Добродійко моя! Добродійко!

Ануса пов'язала шарф, і відразу малі рученята її зовсім зникли під лляними вусами пана Лонгіна, чулося тільки цмокання і мурчання, почувши яке пан Володийовський сказав поручикові Мігурському:

— Присягтися можна, що ведмідь вулик псує і мед виїдає. Відтак, трохи розізлившись, одійшов, бо й досі відчував у собі Анусине жало, а він же теж свого часу був у неї закоханий.

Та ось уже й князь почав прощатися з княгинею, і за годину двір рушив до Турова, а війська — до Прип'яті.

Уночі на переправі, коли збивали плоти для перевезення гармат, а гусари пильнували за роботою, пан Лонгінус сказав Скшетуському:

— Ой, братику, біда!

— Що сталося? — спитав намісник.

— Та чутки з України!

— Які?

— Так отож казали запорожці, що Тугай-бей у Крим з ордою пішов.

— І що з того? Адже ти не будеш через це плакати?

— А от і буду, братику! Ти ж сам мені сказав, і мав слухність, що козацькі голови в

лік не йдуть, а раз татари пішли, звідкіля ж я візьму три поганські голови? Де я їх шукатиму? А мені вони ой як потрібні!

Скшетуський, хоч і сам був зажурений, усміхнувся й відповів:

— Здогадуєся, про що йдеться. Бачив я, як сьогодні тебе в рицарі посвячували.

Пан Лонгінус молитовно склав руки:

— Так, нащо довше приховувати: покохав і я, братику, покохав... От біда!

— Не журися. Не вірю я в те, що Тугай-бей пішов, а отже, поганства не менше, аніж цієї комарви над головою буде.

І справді, цілі хмари комарів висіли над кіньми і людьми, бо війська ввійшли у край непрохідних боліт, лісів багнистих, лугів розмоклих, річок, річечок і ручаїв, у край пустельний, глухий, що шумів одною лише пущею, про жителів якого за тих часів казали:

Шляхтич Голота

Донечці милій

Низку грибів дав

Ще й дьогтю барило,

Горщик в'юнців,

На додачу линців

І шмат болота.

На болоті цьому росли, щоправда, не лише гриби, але, всупереч усім віршикам, і великі панські маетки. Проте зараз князеві люди, переважна частина яких виховувалася й виросла у сухих і високих задніпровських степах, не хотіли вірити власним очам. І хоч і там часом попадалися багниська й ліси, але тут увесь край здавався суцільним багном. Ніч стояла погожа, ясна, і при сяйві місяця, скільки сягало око, не можна було побачити й сажня сухої землі. Зарості чорніли над водою, ліси, здавалося, виростали з води, вода хлюпотіла під кінськими копитами, воду витискали колеса возів і гармат. Вурцель упав у відчай. "Дивний похід, — казав він. — Під Черніговом потерпали від вогню, а тут вода нас заливає". І справді, земля, всупереч природі, не давала тут нозі постійної твердої опори, а вгиналася, тряслася, ніби хотіла розступитися і поглинути тих, хто по ній ішов.

Війська переправлялися через Прип'ять чотири дні, потім майже щодня треба було долати річки й річечки, що текли у розкислому ґрунті. І ніде жоднісінького мосту. Тутешні жителі пересувалися на човнах і шугалеях. Через кілька днів почалися і тумани, і дощі. Люди вибивалися з останніх сил, аби нарешті вибратися із цих проклятих місць.

А князь квапився, підганяв. Він наказував валити цілі ліси, вистеляти дорогу із кругляків і йшов уперед. Жовніри, бачачи, як він не щадить власних сил, як від ранку до ночі не злазить із коня, оглядає війська, пильнує похід, усім особисто керуючи, не відважувалися нарікати, хоч трудилися понад сили. З досвіту дотемна в'язнути і мокнути — ось яка була їхня спільна доля. У коней із копит почав злазити ріг, чимало їх в артилерії впало, тому піхота і драгуни Володийовського самі тягли гармати.

Найпривілейованіші рейменти, такі, як гусари Скшетуського, Зацвіліховського і панцирні, бралися до сокир, щоб мостити гатки. Це був славний похід із холодом, голодом і болотами, у якому воля полководця й запал вояків долали усі перешкоди. Ніхто у тих краях досі не одважився навесні, під час повені, пройти з військом.

На щастя, на похід ані разу ніхто не напав. Тутешній люд, тихий і спокійний, про бунт і не думав, і навіть згодом, підбурюваний козаками і заохочуваний їхнім прикладом, під їхні стяги йти не схотів. Отож і тепер дивився він сонними очима на загони рицарів, що виринали, ніби заговорені, з лісів і боліт і щезали, мов сон; він же тільки постачав провідників, тихо і слухняно виконуючи все, чого від нього ждали.

Бачачи це, князь суворо карав усяку вояцьку сваволю, і не летіли за військом стогнання людські, прокляття й нарікання, а коли після проходження війська у якомусь задимленому сільці дізнавалися, що це був князь Ярема, люди хитали головами, стиха говорячи один одному: "Вже він добрий!".

Нарешті, після двадцяти днів надлюдських трудів і зусиль, князівське військо ввійшло у бунтівний край. "Ярема йде! Ярема йде!" — розлягалось по всій Україні, аж ген до Дикого поля, до Чигирина і Ягорлика. "Ярема йде!" — лунало у містах, селах, хуторах, на пасіках, і од звістки цієї коси, вила й ножі випадали із селянських рук, обличчя блідли, свавільні юрби, наче вовчі зграї від звуків мисливських ріжків, тяглися ночами на південь; татарин, що забрів для грабежу, зіскакував із коня й щохвилини притуляв вухо до землі; в уцілілих іще замках і невеличких фортецях били у дзвони і співали: "Te Deum laudeamus!" .

А цей грізний лев улігся на порозі збунтованого краю і відпочивав.

Він збирався на силі.

РОЗДІЛ XXVI

Тим часом Хмельницький, постоявши якийсь час у Корсуні, відступив до Білої Церкви і зробив її своєю столицею. Орда стала кошом по другий бік річки, розпускаючи загони по всьому Київському воеводству. Отож пан Лонгінус Підбип'ята марно журився, що йому забракне татарських голів. Пан Скшетуський слушно передбачив, що запорожці, схоплені паном Понятовським під Каневом, дали фальшиві відомості — Тугай-бей не лише не відійшов, а й не рушив до Чигирина. Ще більше, звідусіль підтягалися нові чамбули. Прийшли азовський і астраханський царки з чотирма тисячами воїнів, котрі ніколи до цього у Польщі не бували, прийшло дванадцять тисяч орди ногайської, двадцять тисяч білогородської та буджацької — усі колись закляті вороги Запорожжя і козацтва, а тепер побратими і до крові християнської присяжні спільники. Нарешті прибув і сам хан Іслам-Гірей із дванадцятьма тисячами перекопців. Потерпала від цих друзів уся Україна, потерпав не лише шляхетський стан, а й люд український, у якого палили села, відбирали худобу і добро, а самих чоловіків, жінок і дітей гнали в неволю. У ці часи мордувань, підпалів і крові для селянина був тільки один рятунок: тікати у табір Хмельницького. Там він із жертви ставав розбійником і сам нищив власну землю, принаймні не турбуючись за своє життя.

Нещасний край!.. Коли у ньому спалахнув бунт, спершу покарав і спустошив його

Миколай Потоцький, потім запорожці й кримчаки, що ніби прийшли звільнити, а тепер навис над ним Ієремія Вишневецький.

Тому кожен, хто міг, тікав до Хмельницького, тікала навіть шляхта, коли іншої ради вціліти не мала. Завдяки цьому Хмельницький приростав на силах, і якщо не відразу рушив у глиб Речі Посполитої, якщо довго відсиджувався у Білій Церкві, то переважно через те, щоб дати лад цим нічим не приборканим і диким стихіям.

Справді-бо, у його залізних руках вони швидко ставали бойовою силою. Командири із навчених запорожців були готові, простолюд поділено на полки, із колишніх кошових отаманів призначено полковників, окремі загони, аби привчити їх до бою, послано на штурм замків. А хоробрий це був за вдачею люд, до ратної справи як ніякий інший удатний, до зброї звиклий, до вогню і кривавого обличчя війни завдяки татарським набігам при звичаєний.

Отож пішли два полковники, Ганджа й Остап, на Нестервар, і здобули його, а населення, єврейське і шляхетське, до ноги вирізали. Князеві Четвертинському власний його млинар голову на порозі замку відтяв, а княгиню Остап зробив своєю невільницею. Інші ходили в інші сторони, й успіх сприяв їхній зброї, бо страх відняв серця у ляхів, страх, "народові цьому непритаманний", що вибивав із рук зброю й сили позбавляв.

Не раз, бувало, полковники приставали до Хмельницького: "Чого ж ти на Варшаву не йдеш, а спочиваєш, із чаклунками чари відправляєш і горілкою заливаєшся, а ляхам опам'ятатися від страху і військо зібрати дозволяєш?" Не раз теж і п'яна чернь, виючи ночами, облягала квартиру Хмельницького, вимагаючи, щоб він її на ляхів вів. Хмельницький підняв бунт і зробив його страшною силою, але тепер він усвідомив, що сила ця уже й його самого штовхає до невідомого прийдешнього, тому часто похмурим оком у це прийдешнє заглядав, намагаючись його розгадати, і серцем за нього тривожився.

Треба сказати, з-поміж усіх тих полковників і отаманів він один знав, скільки страшної міці приховано у на вигляд безсилій Речі Посполитій. Він підняв бунт, розгромив під Жовтими Водами, розгромив під Корсунем, стер коронні війська — а що далі?

От і збирав він полковників на ради і, водячи по них кривавими очима, перед якими усі тремтіли, понуро ставив їм те саме запитання:

— Що далі? Чого ви хочете? Іти на Варшаву? То сюди князь Вишневецький прийде, дружин і дітей ваших як грім поб'є, землю і воду тільки залишить, а потім за нами ж до Варшави з усіма силами шляхетськими, які до нього пристануть, піде — і ми, опинившись між двома вогнями, згинемо якщо не в битвах, то на палях...

— На приязнь татарську сподіватися не можна. Сьогодні вони з нами, завтра від нас одвернуться і в Крим помчать або панам голови наші продадуть.

— А що далі, кажіть! Іти на Вишневецького? Так він сили наші й татарські на себе відтягне, а за цей час у самій Речі Посполитій збереться військо і на поміч йому рушить. Вибірайте...

І стривожені полковники мовчали, а Хмельницький говорив:

— Що ж вам пельки заціпило? Чого ж ви більше не прете на мене, аби на Варшаву йшов? Якщо вже не знаєте, що робити, то довірте мені, а я, дасть Бог, свою і ваші голови врятую, а для Війська Запорозького і козаків задоволення отримаю.

І справді, залишався один спосіб: перемови. Хмельницький добре знав, скільки таким шляхом можна від Речі Посполитої домогтися, сподівався, що сейми радше згодяться на значне задоволення для козаків, аніж на податки, набори і війну, яка обіцяла бути і тривалою, і важкою. Знав він, нарешті, що у Варшаві є могутня партія, а очолює її сам король, про смерть котрого звістка ще не дійшла; до неї належать і канцлер, і чимало панів, котрі раді були стримати зростання в Україні величезних магнатських багатств, із козаків силу для королівських потреб створити, укласти з ними вічний мир і на сторонню війну ці зібрані тисячі використати. За таких умов Хмельницький міг і для себе неабиякого становища домогтися, гетьманську булаву з королівських рук отримати, і для козаків численних поступок добутися.

Ось чому так довго відсиджувався він під Білою Церквою. Він озброювався, розсилав навсібіч універсали, збирав люд, створював цілі армії, прибирав до своїх рук замки, бо знав, що перемови вестимуться тільки із сильним. Але у глиб Речі Посполитої не рушав.

О, якби з допомогою перемов він міг укласти мир!.. Тоді цим самим він би або зброю із рук Вишневецького вибив, або — якщо князь її не складе — то не він, Хмельницький, а князь стане заколотником, котрий веде війну усупереч волі короля і сеймів.

Отоді-то він і піде на Вишневецького, але вже із королівської і Речі Посполитої згоди, і проб'є тоді остання година не лише для князя, а й для всіх українних короленят із їхніми маєтностями й латифундіями.

Так думав самозваний гетьман запорозький, таку будівлю зводив він на прийдешне. Але на риштованнях, під цю будівлю приготвлених, частенько сиділо чорне птаство турбот, сумнівів, побоювань і зловісно каркало.

Чи досить сильна мирна партія у Варшаві? Чи почнуть із ним перемови? Що скажуть сейм і сенат? Чи позатикають вуха на стогнання й волення українні? Чи заплющать очі на заграви пожеж?

Чи не переважить вплив магнатів, що мають безмежні латифундії, про збереження яких вони піклуватимуться? І чи так уже налякана ця сама Річ Посполита, щоб пробачити йому спілку із татарами?

А з іншого боку, гриз душу Хмельницького сумнів, чи не занадто розпалився і розгулявся бунт. Чи дадуть ці здичавілі маси хоч якось себе укоськати? Добре, скажімо, він, Хмельницький, мир укладе, а головорізи — від його імені — й далі мордування і підпали сіятимуть або ж із ним самим за свої обмануті надії поквитаються. Та це ж висока повінь на річці, на морі, буря! Страшне становище! Якби вибух був слабший, тоді б із ним, як зі слабим, перемов не вели, але позаяк бунт могутній, перемови з волі подій можуть не вдатися.

І що буде?

Коли такі думки обсідали важку гетьманову голову, тоді зачинявся він у своїй квартирі й пив денно і нічно. Умить між полковниками і простолюдом ширилася чутка: "Гетьман п'є!" — і приклад його наслідували усі. Дисципліна слабшала, починали мордувати полонених, билися один з одним, грабували один, в одного здобич — починався судний день, панування жахів і страхіть. Біла Церква ставала справжнім пеклом.

Та ось одного такого дня до п'яного гетьмана зайшов шляхтич Виговський, взятий у полон під Корсунем, якого Хмельницький зробив своїм секретарем. Зайшовши, він заходився безцеремонно трясти пияка, нарешті схопив за плечі, посадив на тапчані й привів до тями.

— А це що таке, яке лихо? — спитав Хмельницький.

— Ваша милість гетьмане, вставай і отямся! — відповів Виговський. — Посольство приїхало!

Хмельницький підхопився на рівні ноги і вмить протверезів.

— Гей! — гукнув він козачкові, що сидів на порозі. — Делію, шапку і булаву!

А потім сказав Виговському:

— Хто приїхав? Від кого?

— Ксьондз Патроній Ласко із Гуцці від пана воєводи брацлавського.

— Від пана Киселя?

— Атож.

— Слава Отцю і Сину, слава Святому Духові й Святій Пречистій! — говорив, хрестячись, Хмельницький.

Обличчя його проясніло, подобришало — із ним починали перемови.

Але того ж дня надійшли звістки, цілком протилежні мирному посольству пана Киселя.

Повідомили, що князь, давши спочинок війську, здороженому походом через ліси і болота, вступив у бунтівний край, що він убиває, палить, стинає голови, що передовий загін, висланий під командою Скшетуського, розбив двохтисячну ватагу козаків і черні, вигубивши усіх до ноги, що сам князь узяв штурмом Погребище, маєток князів Збараських, і залишив тільки землю і воду. Про цей штурм і взяття Погребища оповідали страшні речі — було це лігво найзапекліших головорізів. Князь нібито сказав жовнірам: "Мордуйте їх так, аби відчували, що вмирають". Тому жовнірство найдикіші звірства чинило. З усього міста не вціліла жодна жива душа. Сімсот полонених повісили, двісті посадили на палі. Розповідали ще про буравлення очей свердлами, про підсмажування на повільному вогні. Бунт згас відразу в усій околиці. Жителі або тікали до Хмельницького, або зустрічали лубенського воєводу навколішки, з хлібом-сіллю, благаючи про милосердя. Дрібніші ватаги усі були знищені, а в лісах, як твердили втікачі із Самгородка, Спичина, Плескова й Вахнівки, не було жодного дерева, на якому не висів би козак.

І все це діялося неподалік від Білої Церкви, під боком у багатотисячної армії

Хмельницького.

Дізнавшись про це, Хмельницький заревів, як поранений тур. З одного боку — перемови, з другого — меч. Якщо він піде на князя, це означатиме, що він не хоче перемов, пропонованих воеводою із Брусилова.

Єдина надія лишалася на татар. Хмельницький притьмом кинувся на Тугай-беєву квартиру.

— Тугай-бею, приятелю мій! — мовив він після церемонії звичних салямів, — як ти мене під Жовтими Водами й Корсунем рятував, так і тепер рятуй. Прибув до нас посол від воеводи брацлавського із листом, у якому воевода обіцяє мені задоволення, а Військові Запорозькому повернення колишніх привілеїв за умови припинення воєнних дій, що я змушений зробити, якщо хочу довести свою щирість і добру волю. А тим часом надійшли вісті про недруга мого, князя Вишневецького, що він Погребище вирізував і нікого не помилював, і добрим молодцям моїм голови стинає, на палі садить, буравами очі висвердлює. Не можучи на нього піти, я прийшов до тебе із поклоном, аби ти на цього мого і свого недруга з татарами рушив, інакше він невдовзі почне відбивати наші обози.

Мурза, сидючи на купі килимів, захоплених під Корсунем або награбованих по шляхетських садибах, якийся час хитався взад-вперед, примружившись, ніби щоб краще думати, і нарешті сказав:

— Алла! Я цього вчинити не можу.

— Чому? — спитав Хмельницький.

— Бо й так уже достатньо заради тебе беїв і чаушів під Жовтими Водами й під Корсунем утратив, навіщо ж їх іще втрачати? Ярема — вояк великий! Я на нього піду, коли й ти підеш, а сам ні. Не такий я дурень, аби в одній битві усе, що добув досі, втратити, для мене ліпше посилати чамбули по здобич і ясир. Досить я вже для вас, псів невірних, зробив. І сам не піду, і хана відраджу. Я сказав.

— Ти мені допомагати заприсягся!

— Це правда, але присягався я поруч із тобою, а не за тебе воювати. Іди ж геть!

— Я тобі ясир із мого люду брати дозволив, здобич віддав, гетьманів віддав.

— Бо якби ти не віддав, то я б тебе їм віддав.

— Я до хана піду.

— Іди геть, цапе, сказано тобі.

І гострі зуби мурзи вже почали поблискувати з-під губ. Хмельницький збагнув, що йому тут нічого робити, що довше наполягати небезпечно, тому підвівся і справді подався до хана.

Але від хана він дістав ту саму відповідь. Татари мали свій розум і шукали власної вигоди. Замість наважитися на генеральну битву з полководцем, який вважався непереможним, вони воліли робити набіги і збагачуватися без кровопролиття.

Хмельницький розлючений повернувся на свою квартиру і з відчаю вже потягся до сулії, але Виговський вирвав її у нього з рук.

— Пити ти не будеш, ваша милость гетьмане, — сказав він. — Прибув посол, треба

посла прийняти.

Хмельницький страшенно скипів.

— Я і тебе, і посла на палю посадити звелю.

— А я тобі горілки не дам. Чи не соромно, коли фортуна так високо підняла тебе, горілкою, як простому козакові, заливатися? Тьху, тьху, негоже так, ваша милість гетьмане! Звістка про прибуття посла вже розійшлася. Військо і полковники вимагають скликати раду. Тобі не пити зараз, а кувати залізо, поки гаряче, треба, бо зараз ти можеш укласти мир і все, що захочеш, одержати, потім буде пізно, у цьому твоя і моя доля. Тобі б годилося мерщій посольство до Варшави вислати і в короля ласки просити...

— Мудра ти голова, — відповів Хмельницький. — Звели вдарити у дзвін на раду і скажи на майдані полковникам, що я зараз буду.

Виговський вийшов, і за хвилину почувся дзвін, що скликав на раду. На голос його враз почали сходитися козацькі загони. І от усілися отамани і полковники: страшний Кривоніс, права рука Хмельницького; Кричевський, меч козацький; старий і досвідчений Філон Десяла, полковник кропивницький; Федір Лобода переяславський; жорстокий Федоренко кальницький; дикий Пушкаренко полтавський, що самими чабанами командував; Шумейко ніжинський; полум'яний Чарнота гадяцький; Якубович чигиринський; далі Носач, Гладкий, Адамович, Глух, Полуян, Панич, але не всі, бо дехто був у поході, а дехто — на тому світі, кого князь Ієремія туди відправив.

Татар цього разу на раду не покликали. Товариство зібралося поряд на майдані. Вируючий натовп відганяли киями, навіть обушками, при цьому не обійшлося без смертовбивства.

Нарешті з'явився і сам Хмельницький, весь у червоному, у гетьманській шапці й із булавою в руці. Поруч нього йшов білий, як голуб, благочестивий ксьондз Патроній Ласко, а з другого боку — Виговський із паперами.

Хмель, улаштувавшись між полковниками, певний час сидів мовчки, потім скинув шапку на знак, що рада починається, підвівся і так заговорив:

— Милостиві панове полковники й добродії отамани! Відомо вам, що через великі й невинно заподіяні нам кривди мусили ми взятися до зброї і, з допомогою найяснішого царя кримського, за давні вольності й привілеї, відняті у нас без згоди його милості короля, із магнатів спитати; це починання Бог благословив і, нагнавши на нещирих тиранів наших страху, якого вони іще не знали, злочини й утиски їхні покарав, а нас великими нагородив звитягами, за що щирим серцем ми повинні йому дякувати. Коли пиху їхню так покарано, нам слід подумати, як пролиття крові християнської зупинити, що й Бог милосердний і наша віра благочестива нам велять, а табель доти із рук не випускати, аж доки з волі найяснішого його милості короля наші давні вольності й привілеї нам буде повернено. От і пише мені пан воевода брацлавський, що таке можливе, і я теж так гадаю, бо не ми, а магнати Потоцькі, Калиновські, Вишневецькі й Конєцпольські із послуху його величності й Речі Посполитій вийшли, котрих ми й покарали, а тому нам слушне задоволення і нагорода від його величності й станів

належать. Отож прошу я вас, милостивих панів добродіїв і ласкавців моїх, листа воеводи брацлавського, мені через отця Патронія Ласку, шляхтича віри благочестивої, присланого, прочитати і мудро порадити, щоб пролиття крові християнської було припинено, нам задоволення вчинено, а за послух і вірність Речі Посполитій винагороджено.

Хмельницький не питав, чи війну слід припинити, а зажадав ухвали про її припинення, тому супротивники цього враз почали перешіптуватися, що за хвилю перейшло у грізні крики, заводієм яких був переважно Чарнота гадяцький.

Хмельницький мовчав, уважно поглядаючи, звідкіля йдуть протести, і нотуючи собі це у пам'яті.

Тим часом підвівся Виговський, тримаючи у руці лист воеводи Киселя. Копію листа поніс Зорко, щоб прочитати її товариству, тому там і тут запала повна тиша.

Воевода починав листа такими словами:

"Милостивий пане Старший Запорозького Війська Речі Посполитої, давній і милий мені пане і приятелю!

Позаяк чимало є таких, хто про вашу милість як про недруга Речі Посполитої міркує, я не лише застаюся сам цілком упевненим у вірності вашої милості Речі Посполитій, а й інших їхніх милостей панів сенаторів, колег моїх, у цьому переконую. Три речі переконують мене у цьому. Перша: що хоч Військо Дніпровське споконвіку славу й вольності свої відстоює, але відданість свою королям, вельможам і Речі Посполитій завжди берегло. Друга: що народ наш руський у вірі своїй православної такий непохитний, що радше кожен із нас здоров'я своє покладе, аніж віру цю чим-небудь порушить. Третя: що хоч і бувають різні (як і тепер сталося, прости Господи) внутрішні кровопролиття, але все-таки вітчизна для всіх нас одна, у якій ми народжуємося, аби вольностями нашими втішатися, і немає, здається, в усьому світі іншої держави, подібної до вітчизни нашої у правах і свободах. Тому звикли усі ми одностайно цієї матері нашої, Корони, непорушність берегти, і, хоч трапляються різні прикрощі (як воно на світі завше було), одначе розум велить пам'ятати: легше в державі вольній домовитися про те, що у кого наболіло, аніж, утративши матір цю, вже другої такої не знайти ні у християнстві, ні в поганстві..."

Лобода переяславський перебив читання:

— Правду каже! — голосно вигукнув він.

— Правду каже! — підтримали інші полковники.

— Неправду! Бреше, пся віра! — верескнув Чарнота.

— Замовкни! Сам пся віра!

— Ви зрадники! На погибель вам!

— На погибель тобі!

— Слухайте! Читайте далі! Читайте! Він наш чоловік. Слухайте! Слухайте!

Гроза збиралася не на жарт, але Виговський почав читати далі, тому знову усе стихло.

Воевода писав далі, що Військо Запорозьке повинне йому довіряти, бо добре знає,

що він, одної з ними крові й віри будучи, прихильно до них ставиться, у злочасному кровопролитті під Кумейками і на Старці участі не брав, а ще він закликав Хмельницького од війни відмовитися, татар відправити назад або обернути проти них зброю, самому ж у вірності Речі Посполитій утвердитися. А закінчувався лист такими словами:

"Обіцяю вашій милості, оскільки я син церкви Божої і рід мій від крові народу руського стародавньої йде, що сам усьому доброму пособлятиму. Ви чудово знаєте, ваша милість, що й від мене у цій Речі Посполитій (із ласки Божої) дещо залежить, що без мене ні війна розв'язана бути не може, ні мир укладений, а я перший війни братовбивчої не бажаю" і т. ін.

Відразу ж залунали крики "за" і "проти", але загалом лист сподобався і полковникам, і навіть товариству. Проте спочатку не можна було нічого зрозуміти й почути через великий гармидер, у якому лист обговорювали. Товариство здалеку скидалося на величезний вир, у якому кипів, вирував і гудів людський мурашник. Полковники стрясали пірначами й налітали один на одного, вимахуючи кулаками перед очима. Мелькали розчервонілі обличчя, палаючі очі, піна на губах, а заводієм усіх цих чвар, що дедалі посилювалися, був Еразм Чарнота, котрий упав у справжній шал. Хмельницький теж, дивлячись на його безумство, ладен був вибухнути, від чого зазвичай усе вщухало, як від рику лева. Але найперший скочив на лаву Кричевський, махнув пірначем і крикнув громовим голосом:

— Вам чабанувати, а не радитися, раби поганські!

— Тихо! Кричевський говорити хоче! — першим вигукнув Чарнота, котрий сподівався, що уславлений полковник висловиться за подальшу війну.

— Тихо! Тихо! — верещали інші.

Кричевський був незмірно шанований серед козацтва, а все через виявлені козакам великі послуги, через великі військові здібності і — дивна річ — через те, що був шляхтичем. Отож усе враз стихло і всі з цікавістю чекали, що він скаже. Сам Хмельницький прикипів до нього неспокойним поглядом.

Але Чарнота помилився, припускаючи, що полковник виступить за війну. Кричевський своїм бистрим розумом збагнув, що тепер або ніколи він може дістати від Речі Посполитої ті староства й чини, про які мріяв. Він збагнув, що при втихомирненні козаків каральними заходами його раніше за багатьох інших постараються прихилити і заспокоїти, чому краківський воевода, в полоні перебуваючи, зашкодити не зможе, тому відгукнувся він такими словами:

— Моє діло бити, не радити, проте, коли вже до ради дійшло, я відчуваю потребу і свою думку висловити, бо таке благовоління від вас не менше, а більше від інших заслужив. Ми розв'язували війну для того, аби нам повернули наші вольності й привілеї, а воевода брацлавський пише, що так воно і має бути. Отже, або буде, або не буде. Якщо не буде, то війна, а якщо буде — мир! Навіщо ж марно кров проливати? Нехай нас заспокоять, а ми чернь заспокоїмо, і війна ущухне; наш батько Хмельницький мудро усе це обдумав і вирішив, щоб нам на бік його милості

найяснішого короля стати, котрий нас і нагородить за це, а якщо магнати спротив учинять, тоді дозволить нам із ними поквитатися — і ми поквитаємося. Не радив би я тільки татар назад відсилати: нехай кошем на Дикому полі стануть і стоять, аж поки нам або здобути, або дома не бути.

Хмельницький прояснів на обличчі, коли почув ці слова, а полковники вже у переважній більшості заходилися кричати, що війну треба припинити і послів у Варшаву послати, а воєводу із Брусилова просити, аби сам на перемови приїхав. Чарнота ще кричав і протестував, і тоді полковник, погляд грізний у нього вступивши, сказав:

— Ти, Чарнота, гадяцький полковнику, про війну і кровопролиття волаєш, а коли під Корсунем ішли на тебе п'ятигорці пана Дмоховського, ти, як підсвинок, верещав: "Брати рідні, спасайте!", і попереду усього свого полку тікав.

— Брешеш! — загорланів Чарнота. — Не боюся ж я ні ляхів, ні тебе.

Кричевський стиснув у руці пірнач і кинувся на Чарноту, інші теж почали молотити кулаками гадяцького полковника. Знову зчинився гвалт. На майдані товариство рехло, як стадо диких зубрів.

Але тут знову підвівся Хмельницький.

— Милостиві панове і добродії полковники! — мовив він. — Отже, ви ухвалили послів у Варшаву послати, котрі про службу нашу вірну його милості найяснішому королеві розкажуть і про нагороду проситимуть. Той же, хто війни хоче, нехай воює, але не з королем, не з Річчю Посполитою, бо ми з ними війни ніколи не вели, а з найбільшим недругом нашим, котрий уже весь від крові козацької аж червоний, котрий іще на Старці нею вимастився і досі маститися не перестав, у недобррозичливості до військ запорозьких залишаючись. До нього я листа і послів відправив, просячи, аби він від своєї недобррозичливості відмовився, а він їх як тиран замордував, не давши мені, старшині вашому, жодної відповіді, через що зневагу до усього Війська Запорозького засвідчив. А тепер ось із Задніпров'я прийшов і Погребище до ноги вирізав, невинних людей покарав, над чим я гіркими сльозами плакав. Потім, як мені сьогодні вранці повідомили, подався до Немирова і теж нікого не пощадив. А позаяк татари від страху й побоювання іти на нього не хочуть, він, тільки й дивись, от-от сюди прийде, щоб і нас, невинних людей, супроти волі прихильного до нас найяснішого його милості короля й усієї Речі Посполитої вигубити, бо через гординю свою він ні на кого не зважає, а оскільки зараз бунтується, так завше ладний і супроти волі його королівської могутності збунтуватися...

На раді стало дуже тихо. Хмельницький відсапнув і вів далі:

— Бог нас над гетьманами звитягою нагородив, але він гірший од гетьманів і від усіх магнатів, чортове сім'я, що живе самою тільки неправдою. А якби я сам на нього пішов, він у Варшаві через приятелів своїх кричав би неодмінно, що ми не хочемо миру, і перед його королівською величністю невинність нашу заперечував би. Та хоч би що сталося, треба, аби його милость король і вся Річ Посполита знали, що я війни не хочу і сиджу тихо, а він перший на нас нападає. Адже я рушити не можу, бо до перемов із

паном воеводою брацлавським зостатись мушу, а щоб він, чортове сім'я, сили нашої не зламав, треба йому тенета розставити і могутність його так знищити, як ми під Жовтими Водами і під Корсунем недругів наших, панів гетьманів, знищили. Отож про те я і прошу, щоб ви, ваші милості, доброхоті на нього пішли, а я до його милості короля писатиму, що це сталося без мого відома і для конечної нашої оборони від його, Вишневецького, недоброзичливості й нападів.

Глухе мовчання запало серед козацької старшини.

А Хмельницький мовив далі:

— Тому із ваших милостей, хто на цей промисел ратний піде, дам я війська чимало, добрих молодців, і гармату дам, і люду запального, щоб із поміччю Божою недруга нашого подолав і звитягу над ним отримав...

Жоден із полковників не вийшов уперед.

— Шістдесят тисяч відбірних вояків дам! — сказав Хмельницький.

Тиша.

А це ж усі були безстрашні воїни, бойовий клич яких не раз ішов луною від царгородських мурів. І може, саме тому кожен із них боявся в сутичці зі страшним Ієремією втратити здобуту славу.

Хмельницький обводив очима полковників, а ті від його погляду опускали очі. На обличчі Виговського з'явився вираз сатанинської злостивості.

— Знаю я молодця, — понуро мовив Хмельницький, — котрий би зараз своє слово сказав і від походу не відмовився, але нема його серед нас...

— Богун! — сказав хтось.

— Так. Він розбив реймент Яреми у Василівці, та тільки сам він при цьому постраждав і лежить тепер у Черкасах, зі смертю-матінкою бореться. А коли його нема, то, як я бачу, нікого нема! Де слава козацька? Де Павлюки, Наливайки, Лободи й Остряниці?

Тоді низький огрядний чоловік, із посинілим і понурим обличчям, із рудими як вогонь вусами над кривим ротом і з зеленими очима, підвівся з лави, підійшов до Хмельницького і промовив:

— Я піду.

Це був Максим Кривоніс.

Почулися окрики: "На славу!", він же впер у бік пірнач і додав хрипким, уривчастим голосом:

— Не думай, гетьмане, що я боюся. Я б відразу згодився, але думав: є ліпші! Та коли так, то піду я. Ви що? Ви голови і руки, а я не маю голови, тільки руки й шаблю. Раз мати родила! Війна мені мати й сестра. Вишневецький ріже і я буду, він вішає і я буду. А ти мені, гетьмане, молодців добрих дай, бо не з черню на Вишневецького іти. Так і піду — замків добувати, бити, різати, вішати! На погибель їм, білоручкам!

Ще один отаман вийшов уперед.

— Я з тобою, Максиме!

Це був Полуян.

— І Чарнота гадяцький, і Гладкий миргородський, і Носач остренський підуть із тобою! — сказав Хмельницький.

— Підемо! — відповіли ті в один голос, бо Кривоносів приклад їх уже заохотив і пробудив у них бойовий дух.

— На Ярему! На Ярему! — заgrimіли окрики серед громади.

— Коли! Коли! — вторувало товариство, і вже через певний час рада обернулася у пиятику.

Полки, визначені йти із Кривоносом, пили смертельно, бо ж і йшли на смерть. Молодці самі про це добре знали, але в серцях у них уже не було страху. "Раз мати родила!" — повторювали вони за своїм отаманом і тому ні в чому собі не відмовляли, як воно зазвичай бувало перед смертю. Хмельницький дозволяв і заохочував — простолюд наслідував їхній приклад. Юрби у сто тисяч голосів заходилися співати пісень. Полякали запряжених коней, і ті, скачучи по табору і здіймаючи хмари куряви, вчинили страшний рейвах. Їх ганяли із криками, галасом і сміхом; величезні ватаги тинялися над річкою, стріляли з самопалів, улаштували тисняву й намагалися прорватись на квартиру самого гетьмана, котрий кінець кінцем наказав Якубовичеві їх розігнати. Зчинилися бійки і метушня, аж поки злива загнала усіх під намети і вози.

Увечері в небі розгулялася гроза. Удари грому перекочувалися із краю в край захмареного неба, блискавки осявали всю околицю то білим, то червоним світлом.

При полисках їхніх вирушав із табору Кривоніс на чолі шістдесяти тисяч найкращих, відбірних вояків і черні.

РОЗДІЛ XXVII

Із Білої Церкви Кривоніс пішов на Сквиру і Погребище до Махнівки, а всюди, де проходив, зникали навіть сліди людського життя. Хто до нього не приставав, гинув під ножом. Палили на пні збіжжя, ліси й сади, а князь тим часом теж, у свою чергу, сіяв знищення. Після поголовної різні у Погребищі й кривавого хрещення, яке пан Барановський улаштував Немирову, знищивши ще кільканадцять чималих ватаг, військо стало табором під Райгородом, бо вже майже місяць, як вояки не злазили з коней, і ратні труди ослабили їх, і смерть багатьох забрала. Треба було перепочити, бо руки косарів цих помліли від кривавої косовиці. Князь навіть вагався і роздумував, чи не піти йому на певний час у мирні краї, щоб перепочити і примножити військо, особливо коней, які скидалися радше на скелети тварин, ніж на живі істоти, бо з місяць уже не бачили вівса, годуючись лише витоптаною травою. Але після тижневого постою стало відомо, що йде підкріплення. Князь одразу ж виїхав назустріч і справді зустрів пана Януша Тишкевича, воеводу київського, котрий ішов із півтора тисячами добірного війська. Були з ним і пан Кшиштоф Тишкевич, підсудок брацлавський, і молодий пан Аксак, ще майже підліток, із добре спорядженою власною невеличкою гусарською хоругвою, і чимало шляхти: пани Сенюти, Полубинські, Житинські, Єловицькі, Кердеї, Богуславські — хто із дружинами, а хто й без, — усі вкупі налічували близько двох тисяч табель, опріч челяді.

Тож князь вельми втішився і з вдячності запросив пана воеводу до себе на

квартиру, а той не міг надивуватися її убозтву і простоті. Бо князь, наскільки у Лубнах жив по-королівському, настільки в походах, аби показати приклад для жовнірів, жодних розкошів собі не дозволяв. Стояв він постоем в одній кімнатці, у вузькі двері якої пан воєвода київський через свою огрядну постать ледве зміг протиснутися, наказавши навіть стременному іззаду себе підпихати. У кімнаті, oprіч столу, дерев'яних лав і тапчана, покритого кінською шкурою, не було нічого, хіба що сінник біля дверей, на якому спав завжди готовий до послуг ординарець. Ця простота дуже здивувала воєводу, що любляв зручності й їздив із килимами. Тож він зайшов і з подивом дивився на князя, вражений тим, як може такий великий духом чоловік мешкати у такій простоті й убозтві. Він бачив часом князя на сеймах у Варшаві, вони були навіть далекими родичами, але близько він його не знав. Тільки коли почав із ним говорити, відразу збагнув, що має справу із надзвичайним чоловіком. І він, давній сенатор і досвідчений вояк-другака, котрий колег-сенаторів по плечу поплескував, князеві Домініку Заславському казав "ласкавцю мій!" і з самим королем був фамільярний, не міг так само фамільярно триматися із Вишневецьким, хоч князь прийняв його ввічливо, тому що був вдячний за підмогу.

— Милостивий воєводу, — почав він. — Хвалити Бога, що прибули із підкріпленням, а то я вже на останньому диханні йшов.

— Бачив я по жовнірах вашої князівської ясновельможності, що напрацювалися вони, сердешні, і це мене неабияк мучить, бо я прибув сюди із проханням, аби ваша князівська ясновельможність рятувати мене поквапився.

— Так пильно?

— *Periculum in mora, periculum in mora!* Підійшло гультайства кількадесят тисяч, а над ними Кривоніс, котрий, як я чув, на вашу князівську ясновельможність був відряджений, але, дізнавшись від язика, що ваша князівська ясновельможність на Старокостянтинів рушили, туди подався, а дорогою узяв в облогу мою Махнівку і так спустошив, що неможливо розказати.

— Чув я про Кривоніса і тут на нього чекав, але оскільки він мене минув, бачу, доведеться самому його шукати. І справді, діло спішне. Великий гарнізон у Махнівці?

— У замку двісті добірних німців, котрі ще певний час протримаються. Але найгірше те, що у місто наїхало чимало шляхти з родинами, місто ж укріплене тільки валом і частоколом, тому довго оборонятися не зможе.

— Справа таки пильна, — згодився князь.

А потім звернувся до ординарця:

— Желенський! — сказав він. — Збігай поклич полковників.

Воєвода київський тим часом, важко дихаючи, усівся на лаву. При цьому він озирався, чи дадуть повечеряти, бо вже зголоднів, а попоїсти любив добре.

Та враз почулися кроки озброєних людей, і ввійшли князівські офіцери — чорні, схудлі, бородаті, із запалими очима, із виразом невимовної втоми в очах. Вони мовчки уклонилися князеві, гостям і чекали, що їм скажуть.

— Милостиві панове, — спитав князь, — коні на водопої?

— Авжеж.

— Готові?

— Як завше.

— Гарзд. За годину вирушаємо на Кривоноса.

— Ге! — скрикнув воевода київський і здивовано глянув на пана Кшиштофа, підсудка брацлавського.

А князь мовив далі:

— Їхні милості Понятовський і Вершул вирушать першими. За ними піде Барановський із драгунами, а за годину щоб мені й гармати Вурцеля виступили.

Полковники, вклонившись, вийшли, і за хвилю сурми заграли у похід. Воевода київський такого поспіху не сподівався і навіть не хотів його, бо страшенно втомився з дороги. Він розраховував, що із деньок у князя відпочине і ще встигне, а тут доводилося відразу, не спавши, не ївши, на коня сідати.

— Ясновельможний князю, — мовив він, — а чи дійдуть ваші жовніри до Махнівки, бо на вигляд вони страшенно *fatigati*, а дорога далека?

— Про це, ваша милость, нехай у тебе голова не болить. Вони на битву, як на весілля, йдуть.

— Та бачу я, бачу. Хлопці гарячі, але ж бо... мої люди здорожені.

— Ти ж сам, ваша милость, сказав: "*Periculum in mora*".

— Воно-то так, але ж хоч би нічку відпочити. Ми ж із-під Хмільника йдемо.

— А ми, милостивий воеводо, із Лубен, із Задніпров'я.

— Ми цілісінький день були в дорозі.

— А ми — цілісінький місяць.

Сказавши це, князь вийшов, щоб особисто перевірити, як шикується військо, а воевода очі на підсудка, пана Кшиштофа, витріщив, долонями по колінах ляснув і сказав:

— От я й маю, що хотів! Бігме, вони мене тут голодом заморять. А нетерплячі, як порох! Приходжу до них по допомогу, гадаючи, що після великих і надокучливих прохань вони днів через два-три виступлять, а тут і передихнути не дають. Дідько б їх узяв! Я путлицею, що її клятий денщик кепсько пристебнув, ногу натер, у животі в мене бурчить... Дідько б їх узяв! Махнівка Махнівкою, а живіт животом! Я теж старий жовнір і, може, ліпше за них знаю, що таке війна, але щоб отак — хап-лап!.. Це ж дияволи, а не люди: не сплять, не їдять — тільки б'ються. Їй-богу, не їдять вони. Ти бачив, пане Кшиштофе, отих полковників? Хіба вони не схожі на *spectra*? Га?

— Але запальні вони, як чорти, — відповів пан Кшиштоф, котрий був природженим жовніром. — Боже милый! Скільки метушні й гармидеру буває, коли вирушати треба! Скільки біганини, мороки із возами, плутанини із кіньми!.. А тут — чуєте, ваша милость? — он уже легкі хоругви виходять!

— Авжеж, так і є! Збожеволіти можна! — мовив воевода.

А юний пан Аксак долоні свої хлопчачі склав:

— Ох, який великий це полководець! Ох, який великий войовник! — піднесено

вигукнув він.

— У вашої милості ще молоко на губах не обсохло! — гримнув на нього воевода. — Сунцтатор теж був великим полководцем!.. Розумієш, соколику?

Але тут увійшов князь:

— Милостиві панове, на коней! Вирушаймо!

Воевода не витримав.

— Вели ж, ваша ясновельможність, дати хоч що-небудь переїсти, бо я голодний! — вигукнув він зовсім уже в кепському настрої.

— О, мій милостивий воеводо! — відповів князь, сміючись і обіймаючи його. — Даруйте, даруйте! Я б від щирого серця, але на війні чоловік про такі речі забуває.

— А що, пане Кшиштофе? Чи не казав я тобі, що вони нічого не їдять? — мовив воевода, звертаючись до брацлавського підсудка.

Однак вечерея тривала недовго, і через дві години навіть піхота виступила із Райгорода.

Військо йшло через Вінницю і Літин до Хмільника. Дорогою Вершул наткнувся у Саверівці на невеличкий татарський загін, який вони із паном Володийовським знищили до ноги, визволивши кількасот душ ясиру, майже самих дівчат.

Тут уже починався спустошений край, де було видно сліди Кривоносових рук. Стрижавку було спалено, а населення вимордувано у страшний спосіб. Напевно, нещасні чинили спротив Кривоносу, за що дикий отаман віддав їх мечам і полум'ю. На в'їзді у село висів на дубі сам пан Стрижевський, якого люди Тишкевича відразу ж упізнали. Висів він голий-голісінкий, а на грудях мав страшне намисто із голів, нанизаних на лину. Це були голови його шістьох дітей і дружини.

У самому селі, спаленому дотла, хоругви побачили обабіч шляху довгі вервечки козацьких "свічок", тобто людей із піднятими над головою руками, прив'язаних до забитих у землю жердин, обкладених соломною, облитих смолою і запалених від долонь. У більшості із них обгоріли тільки руки, бо дощем, мабуть, вогонь погасило. Але трупи з перекривленими обличчями, що простягали до неба чорні кукси, були страшні. Довкола стояв трупний запах. Над стовпами кружляли табуни круків і галок, які з наближенням війська зривалися із ближчих стовпів, щоб пересісти на віддалені. Кілька вовків майнуло від хоругв у зарості. Військо мовчки проходило страшною алеєю і лічило "свічки". Їх було триста з гаком.

Нарешті жовніри пройшли це злочасне село і вдихнули свіжого повітря полів. Але сліди знищення виднілися і тут.

Була перша половина липня. Збіжжя вже майже достигало, й очікувалися ранні жнива. Проте цілі лани були почасти спалено, почасти витолочено, покошлячено, втоптану у землю. Здавалося, що нивами пронісся ураган. А він таки пронісся над ними, найстрашніший з усіх — ураган громадянської війни. Князівські жовніри не раз бачили родючі краї, спустошені татарськими набігами, але такого жаху, такої люті знищення вони ще не бачили у житті.

Ліси було спалено так само, як і хліби. Де вогонь не пожер дерев повністю, там

позлизував із них своїми вогняними язиками листя і кору, обпалив подихом, задимив, обвуглив — тож дерева стирчали, мов скелети. Пан воевода дивився ї очам своїм не вірив. Мізяків, Згар, Хутори, Слобода — самі згарища! Де-не-де селяни повтікали до Кривоноса, а жінки й діти стали ясиром того загону орди, що його Вершул із Володийовським знищили. На землі було запустіння, у небі ж — табуни ворон, круків, галок, стерв'ятників, які бозна-звідки позліталися сюди на козаچه жниво...

Сліди недавнього переходу військ ставали дедалі свіжішими. Раз по раз зустрічалися поламані вози, трупи худоби і людей, які ще не загнилися, побиті горшки, мідні казани, мішки із підмоклим борошном, іще не згаслі згарища, стіжки, недавно початі й розкидані. Князь квапив хоругви до Хмільника, не даючи їм відпочити, а старий воевода хапався за голову, повторюючи:

— Моя Махнівка! Моя Махнівка! Тепер уже я бачу, що ми не встигнемо.

Тим часом із Хмільника прийшло донесення, що не сам старий Кривоніс, а син його Махнівку із кільканадцятьма тисячами вояків узяв у облогу і що це він учинив такі нелюдські спустошення дорогою. Місто, судячи з донесень, було уже взяте. Козаки, оволодівши ним, вирізали впень шляхту і євреїв, а шляхтянок забрали до себе в табір, де на них чекала доля гірша, ніж смерть. Але невеликий замок під командуванням пана Лева іще захищався. Козаки штурмували його із кляштора бернардинців, у якому порубали ченців. Пан Лев, перебуваючи на межі сил і порохових запасів, більш як ніч протриматися не обіцяв.

Тож князь залишив піхоту, гармати й головні сили війська, яким наказав іти до Бистрика, а сам із воеводою, паном Кшиштофом, паном Аксаком і двома тисячами безобозного війська кинувся на допомогу. Старий воевода, розгубившись, уже стримував його. "Махнівка пропала, ми прийдемо запізно! Ліпше покинути її, а захищати інші міста й гарнізонами їх забезпечити", — повторював він. Та князь і слухати не хотів. Пан підсудок брацлавський, навпаки, квапив, а війська так ті просто рвалися до бою. "Якщо ми сюди прийшли, без крові не підемо!" — казали полковники. І вирішено було іти вперед.

Аж ось за півмилі від Махнівки кільканадцять вершників, які гнали щодуху, з'явилися перед військом. Це був пан Лев із товаришами. Побачивши його, воевода київський відразу здогадався, що сталося.

— Замок узято? — крикнув він.

— Так! — відповів пан Лев і тої ж миті знепритомнів, бо, посічений шаблями й кулями, втратив багато крові. Але інші почали розказувати, що відбулося. Німців на мурах перебили усіх до одного, бо вони воліли вмерти, аніж здатися; пан Лев прорвався крізь гущу черні у виламані ворота, однак у бійницях на вежі ще боронилося кілька десятків шляхтичів — от саме до них і слід було поспішати на порятунок.

Тому рвонули з копита. За хвилю на пагорбі відкрилося місто із замком, а над ними важка хмара диму від пожежі. День згасав. У небі горіли великі пурпурові й золоті зорі, сяйво яких спершу здалося війську загравою від пожежі. Від їхнього блиску видно було запорозькі полки і стовпища черні, що пливли із воріт назустріч військам цілком

сміливо, бо ніхто у місті не знав про прибуття князя, гадаючи, що це тільки київський воєвода йде із підкріпленням. Певно, усіх геть осліпила горілка або свіжа перемога вдихнула пиху незмірну, тому заколотники сміливо спустилися із пагорба й аж у долині почали надто жваво шикуватися до битви, б'ючи у барабани і литаври. Коли вершники побачили це, радісний окрик вирвався з усіх польських грудей, — а пан воєвода київський дістав нагоду вдруге здивуватися боездатності князівських хоругов. Побачивши козаків, вони зупинилися і враз вишикувалися у бойові порядки: важка кавалерія посередині, легка на флангах, так що нічого не знадобилося перешикувати і з місця можна було йти у бій.

— Пане Кшиштофе, що це за люди! — вигукнув воєвода. — Відразу вишикувалися. Могли б і без полководця в бій іти.

Проте князь, як передбачливий воєначальник, літав із булавою в руці поміж хоругвами із флангу на фланг, оглядаючи і даючи останні накази. Зірки відбивалися у його срібному панцирі, і він скидався на ясне полум'я, що літало між шеренгами, бо на тлі темної броні він один тільки й світився сильно.

У строю стояли: посередині у першій лінії три хоругви — перша, якою сам воєвода київський командував, друга — молодого пана Аксака, третя — пана Кшиштофа Тишкевича; за ними, у другій лінії, драгуни під командою пана Барановського і, нарешті, могутні князівські гусари, якими командував пан Скшетуський.

Фланги зайняли Вершул, Кушель і Понятовський. Гармат не було, бо Вурцель лишився у Бистрику.

Князь підскакав до воєводи і махнув булавою.

— За свої кривди починай, ваша милість, перший.

Воєвода й собі махнув пірначем — вершники попригиналися у кульбаках і рушили. Із того, як пішла у бій хоругва, було видно, що воєвода хоч огрядний і забара, бо роки брали своє, але жовнір досвідчений і мужній. Він не рвонув хоругву з місця й стрімголов, а, щоб зберегти сили, вів її поволі, розганяючи по тому, як наближався до супротивника. Сам же він із пірначем у руці мчав у першій лінії, підліток-зброєносець, що скакав поруч, тримав напхвваті довгий і важкий меч, не заважкий, однак, для його руки. Чернь у пішому строю з косами й ціпами теж сипнула назустріч хоругві, аби стримати перший удар і полегшити запорожцям атаку. Коли між супротивниками лишалося не більш як кілька десятків кроків, махновичани упізнали воєводу за велетенським зростом і опасистою статурою, а впізнавши, заходилися кричати:

— Гей, ясновельможний воєводо, жнива близько, чого ж ти підданам виходити не наказуєш? Чолом тобі, ясний пане! Оце вже ми тобі пузо продірявимо.

І кулі градом сипнули на хоругву, але шкоди не завдали, бо вона уже мчала, як вихор. Удар був сильний. Пролунав брязкіт цівів і дзенькіт кіс об панцирі, крики і стогін. Списи зробили прохід у збитому стовпищі, й коні влетіли туди як ураган, топчучи, валяючи, розчавлюючи. І як на лузі, коли стануть шеренгом косарі, буйна трава розступається перед ними, а вони йдуть уперед, розмахуючи кіссями, так самісінько під ударами мечів широка лава черні розсувалася, рідшала, зникла і,

відтіснювана кінськими грудьми, не можучи встояти на місці, почала задкувати. Нарешті пролунав крик: "Люди, спасайтесь!", і вся маса, кидаючи коси, ціпи, вила, самопали, кинулася у дикому переполосі на полки запорожців, що стояли позаду. Запорожці ж, боячись, аби юрба, втікаючи, не змішала їхніх лав, виставили назустріч списи, тому чернь, побачивши цю перепону, кинулася із розпачливим виттям у обидва боки, проте її відразу ж зігнали знову Кушель із Понятовським, котрі саме вирушили з князівських флангів.

Відтак воєвода, йдучи по трупах черні, опинився віч-на-віч із запорожцями і на них помчав. Вони ж, намагаючись відповісти на натиск натиском, пішли на нього. І вдарилися супротивники один об одного, як два вали, що котилися собі назустріч, аж від удару пінявий гребінь утворився. Саме так коні стали цапки перед кіньми, вершники ж були схожі на вали, а шаблі над валами — на піну. І побачив воєвода, що він уже не з черню має роботу, а із затятим і навченим вояком запорозьким. Дві лінії, вигинаючись, напірали одна на одну, не можучи зігнути. Трупи падали густо, бо муж ішов на мужа, меч падав на меч. Сам воєвода, заткнувши пірнач за пояс і взявши у зброєносця важкий меч, трудився у поті чола, сопучи як ковальський міх. Поруч із ним обидва пани Сенюти, пани Кердеї, Богуславські, Єловицькі й Полубинські крутилися, як мухи в окропі.

А на козацькому боці найдужче шаленів Іван Бурдабут, підполковник кальницького полку. Козак велетенської сили і статури, він був тим страшніший, що й коня мав такого, який бився нарівні з господарем. Тож не один жовнір, осадивши коня, задкував, аби не зітнутися із цим кентавром, котрий сіяв спустошення і смерть. Підскакали до нього брати Сенюти, але Бурдабутів кінь схопив молодшого, Андрія, зубами за обличчя й на млі ока його розчавив, що побачивши старший, Рафал, рубонув бестію над очима, але не вбив, а тільки поранив, бо шабля попала у латунну бляшку налобника. Йому Бурдабут тої ж миті устромив клинок під підборіддя й життя позбавив. Так загинули обидва брати Сенюти і лежали у позолочених панцирях серед куряви під кінськими копитами.

Бурдабут же блискавкою кинувся далі у лави й відразу ж дістав князя Полубинського, шістнадцятилітнього отрока, якому відрубав праве плече разом із рукою. Бачачи це, пан Урбанський схотів помститися за смерть родича і пальнув із пістоля Бурдабутові у самісіньке обличчя, але схибив, відстреливши тому тільки вухо і залити геть кров'ю. Страшні стали тепер Бурдабут із конем: обоє чорні, як ніч, обоє залиті кров'ю, обоє із дикими очима й роздутими ніздрями, шалені, мов буря. Не уникнув смерті від Бардабутової руки і пан Урбанський, котрому він, як кат, голову одним махом одтяв, і старий, вісімдесятилітній пан Житинський, і обидва пани Нікчемні — решта ж почала задкувати від жаху, надто тому, що за Бурдабутом поблискувало ще сто запорозьких шабелів і сто списів, вимащених кров'ю.

Нарешті дикий отаман побачив воєводу і, несамовито крикнувши на радощах, притьмом кинувся до нього, валяючи на шляху коней і вершників. Але воєвода не позадкував. Сподіваючись на свою незвичайну силу, він схропнув, як поранений вепр,

підняв над головою важкий довгий меч і, пришпоривши коня, помчав назустріч Бурдабутові. І настав би, певно, його кінець, уже, либонь, і Парка узяла в ножиці нитку його життя, яку потім в Окреї перерізала, якби не Сильницький, шляхетський підліток-зброєносець, котрий блискавкою кинувся на отамана й повис на ньому, аж поки був порубаний шаблею. Але поки Бурдабут із ним морочився, пани Кердеї гукнули на порятунок воеводі; вмить підскочили кілька десятків жовнірів, відгородили його від отамана, після чого зав'язався запеклий бій. Стомлений полк воеводи почав уже відступати перед міццю запорожців і змішувати свої лави, але тут пан Кшиштоф, підсудок брацлавський, і пан Аксак підійшли зі свіжими хоругвами. Щоправда, й нові запорозькі полки цієї миті стали до бою, але ж у долині стояв іще князь із драгунами Барановського і гусарами пана Скшетуського, що досі участі у битві не брали.

Отож знову закипіла кривава різня, а тим часом уже смеркалося. Пожежа охопила крайні міські будинки. Заграва освітила бойовище, й стало чудово видно обидві лінії, польську й козацьку, що вигиналися у долині, видно було кольори стягів і навіть обличчя. Уже пан Вершул, пан Понятовський і пан Кушель стиналися у битві, бо, перебивши чернь, перейшли на козацькі фланги, які під їхнім натиском почали відступати до пагорба. Довга лінія воювальників вигнулася кінцями до міста й вигиналася дедалі дужче, бо коли польські фланги наступали, середина, на яку напірали значно більші козацькі сили, відходила ближче до князя. Щоб розірвати польський стрій, у наступ пішли три нових козацьких полки, але цієї миті князь пустив драгунів Барановського, і ті зміцнили польські сили.

При князі лишилися тільки гусари, які здалеку скидалися на темний бір, що виростав просто з поля, — грізна лавина залізних мужів, коней і списів. Вечірній вітерець лопотів над ними прапорцями, а вони стояли тихо, не рвучись без команди до бою, — терпеливі, бо навчені, у багатьох битвах перевірені, які знали, що кривава доля їх не мине. Князь у срібному обладунку із золотою булавою в руці, що знаходився серед них, не зводив очей із бойовища, а зліва від нього на флангу, трохи навскіс від строю, стояв пан Скшетуський. Рукав він, як і належить поручику, засукав і, тримаючи у могутній, оголеній до ліктя руці замість пірнача важкий довгий меч, спокійно чекав команди.

А князь, затуливши лівою долонею очі від яскравої пожежі, не зводив погляду із поля бою. Середина польського півмісяця під натиском значно більших сил поволі зсувалася до нього, бо ненадовго вистачило підтримки пана Барановського, того самого, котрий Немирів вирізав. Князь як на долоні бачив тяжку працю жовнірів. Видовжена блискавиця табель то спалахувала над чорною лінією голів, то гасла в ударах. Коні без вершників вискакували із гущі тих, що стиналися, й бігали з іржанням і розкошланими гривами по рівнині, на тлі пожежі схожі на пекельних бестій. Часом малиновий стяг, що розвівався над ворожим скопищем, зненацька падав на нього, аби вже більше не піднятися. Але погляд князя сягав за лінію бойовища, аж на пагорб, до міста, де на чолі двох відбірних полків стояв сам молодий Кривоніс, чекаючи слушної миті, щоб кинутися у гущу битви й остаточно зламати ослаблені польські лави.

Нарешті він схопився з місця й зі страшним криком подався просто на драгунів Барановського, але цієї миті чекав також і князь.

— Веди! — гукнув він Скшетуському.

Скшетуський підняв важкий довгий меч, і залізна лавина рушила вперед.

Вони бігли недовго, бо лінія бою значно наблизилася до них. Драгуни Барановського з блискавичною швидкістю розступилися праворуч і ліворуч, щоб пропустити гусарів до козаків, а ті усім тягарем своїм кинулися у ці ворота на вже близькі до перемоги Кривоносові сотні.

— Ярема! Ярема! — закричали гусари.

— Ярема! — підхопило усе військо.

Страшне ім'я трепетом тривоги стиснуло серця запорожців. Вони тільки тепер збагнули, що командує не київський воєвода, а сам князь. А втім, вони й не могли чинити опору гусарам, котрі самим тягарем своїм трошили їх так, як мур, падаючи, трощить людей, що стояли під ним. Єдиним порятунком для них було розступитися, пропустити гусарів і вдарити на них із флангів, але ці фланги пильнували вже драгуни і легкі хоругви Вершула, Кушеля й Понятовського, котрі, зігнавши козацькі крила, зіштовхували їх до середини.

Тепер картина бою змінилася, бо ці легкі хоругви утворили ніби вулицю, центром якої летіли у шаленому темпі гусари, женучи, ламаючи, збиваючи, валяючи людей і коней, а перед ними тікали з ревом і виттям козаки вгору, до міста. Якби крилу Вершула вдалось зійтися із крилом Понятовського, козаки були б оточені й розбиті вщент. Проте ні Вершул, ні Понятовський не могли цього зробити через велику кількість утікачів, тому били тільки з боків, аж руки у них мліли від ударів.

Молодий Кривоніс, хоч був мужній і дикий, коли зрозумів, що свою недосвідченість йому доводиться протиставляти такому полководцеві, як князь, геть розгубився і на чолі інших подався до міста.

Втікача помітив пан Кушель, котрий стояв збоку і тому бачив тільки те, що відбувалося поблизу, підскакав і кресонув молодого отамана шаблею по обличчю. Він не вбив його, бо лезо попало по ремінцю шолома, але залив кров'ю і тим наче вибив із отамана відвагу.

Проте він сам мало не поплатився життям за цей вчинок, бо цієї миті на нього кинувся Бурдабут із рештками кальницького полку.

Двічі вже пробував він зупинити гусарів, але двічі, ніби відкинутий надприродною силою і розгромлений, змушений був відступати укупі з іншими. Нарешті, перешикувавши тих, хто у нього лишився, він вирішив ударити на Кушеля збоку і, прорвавши його драгунів, вибратися на вільне поле. Та перш ніж він устиг розірвати їхній стрій, дорога, яка вела до пагорба й міста, виявилася забитою так далеко, що швидка втеча стала неможливою. Гусари завдяки такій тисняві стримали натиск і, облишивши списи, заходилися рубати супротивника мечами. Почався бій змішаний, безладний, дикий, безжалісний, що кипів у товчі, гаморі, задусі, людських і кінських випарах. Труп падав на трупа, кінські копита грузли у тілах, що билися в конвульсіях.

Подекуди супротивники були так стиснуті, що не можна було замахнутися шаблею; тут билися ефесами, ножами й кулаками, коні почали іржати. Тут і там почулися голоси: "Помилуйте, ляхи!" Голоси ці дужчали, множилися, заглушали брязкіт мечів, скрегіт заліза об кістки, хрипіння і страшну гикавку вмирущих. "Помилуйте, пани!" — лунало дедалі жалібніше, але милосердя не витало над лавиною ратоборців; як сонце над грозою, світила їм пожежа.

Тільки Бурдабут зі своїми кальницькими вояками не благав про милосердя. Йому ніде було розвернутися, тому він розчищав собі простір ножем. Спершу зіткнувся він із пузатим паном Дзіком і, шпортнувши його в живіт, звалив із коня, а той, крикнучи "О, Ісусе!", з-під копит, які розчавили йому бебехи, більше не підвівся. Відразу ж стало просторіше, і Бурдабут, шаблею вже, розчерепив голову із шоломом разом панові Сокольському, потім звалив просто з кіньми панів Пріама й Цертовича, і простору стало ще більше. Молодий Зенобіуш Скальський рубонув Бурдабута по голові, але шабля вивернулася у нього в руці й ударила плазом, а отаман у відповідь навідліг затопив Скальському в обличчя кулаком і вбив на місці. Люди кальницькі йшли за ним, рубаючи і колючи кинджалами. "Характерник! Характерник!" — заволали гусари. "Залізо його не бере! Шаленець!" А в Бурдабута й справді на вусах була піна, а в очах лютть. Нарешті він побачив Скшетуського і, пізнавши по засуканому рукаву офіцера, кинувся до нього.

Усі затамували дух і перестали битися, дивлячись на поєдинок двох найгрізніших рицарів. І хоч пана Яна крики "Характерник!" не стривожили, але гнів закипів у нього в душі, коли він побачив, скількох той поклав, тому він заскреготів зубами і з люттю пішов назустріч отаманові. Вони стялися так шалено, аж коні присіли на задні ноги. Почувся свист заліза, і зненацька отаманова шабля розлетілася на шматки під ударами польського довгого важкого меча. Здавалося вже, що жодна сила не врятує Бурдабута, але він, пришпоривши коня, кинувся на Скшетуського, й обидва вони з'єдналися в одне, і ніж блиснув над горлом гусара.

Смерть стала перед очима Скшетуського, бо мечем діяти він уже не міг. Але бистрий як блискавка, він одпустив меч, що висів на ремінці, а рукою схопив отаманову руку. Якусь мить обидві руки конвульсійно смикалися в повітрі, але залізним, мабуть, виявився потиск пана Скшетуського, бо отаман завив як вовк, і на очах у всіх ніж випав із його задерев'янілих пальців, мов вилущене із колоса зерно. Тоді Скшетуський відпустив викручену його руку і, схопивши за комір, пригнув страшну голову аж до передньої луки кульбаки, лівою ж рукою вихопив із-за пояса пірнач, шмальнув раз, другий, і отаман, захрипівши, упав із коня.

Зойкнули, побачивши це, кальницькі люди і рвонули помститися, але тої ж миті кинулися на них гусари і до ноги перебили.

На другому ж кінці гусарської лави битва не вщухала ні на хвилю, бо товча там була менша. Тут, перепоясаний Анусиним шарфом, шаленів пан Лонгінус зі своїм Зірвикаптуром.

Наступного після битви дня рицарі зі здивуванням оглядали ці місця, і, показуючи

один одному руки, відсічені разом із плечима, голови, розчереплені від чола до підборіддя, страшно розполовинені тіла, цілу дорогу із людських і кінських трупів, перешіптувалися: "Дивіться, тут бився Підбип'ята!" Сам князь трупи оглядав і, хоч на завтра дуже був різними звістками стурбований, здивуватися зволив, бо такої січі ще ніколи досі в житті не бачив.

А тим часом битва, здавалося, наближалася до кінця. Важка кавалерія рушила знову вперед, женучи поперед себе запорозькі полки, що намагалися сховатись нагорі, ближче до міста. Решті втікачів одрізали відступ хоругви Кушеля і Понятовського. Оточені захищалися відчайдушно, аж поки загинули всі до одного, але смертю своєю врятували інших, бо коли через дві години першим із придворними татарами увійшов у місто Вершул, жодного козака там уже не застав. Ворог, скориставшись із темряви, позаяк дощ загасив пожежу, хутко зібрав порожні вози в місті й отаборившись зі швидкістю, притаманною тільки козакам, подався з міста за річку, знищивши за собою мости.

Кілька десятків шляхтичів, що боронилися у замку, були визволені. Крім того, князь велів Вершулові покарати міщан, котрі допомагали козакам, а сам рушив у погоню. Але без гармат і піхоти табору він здобути не міг. Супротивник, спаливши мости і вигравши на цьому в часі, бо річку довелося обходити далеко по греблі, відступав так швидко, що стомлені коні князівської кінноти ледве його догнали. Проте козаки, які славилися обороною в обозах, не захищалися так мужньо, як зазвичай. Страшне усвідомлення, що їх переслідує сам князь, так глибоко стривожило їхні серця, що вони всерйоз засумнівалися у своєму порятунку. І їм напевно настав би кінець, бо пан Барановський після стрілянини, яка тривала всеньку ніч, відбив уже сорок возів і дві гармати, якби не воевода київський, котрий відмовився од подальшої погоні й своїх людей із бою вивів. Це стало причиною різких докорів між ним і князем, що чуло багато полковників.

— Чого ж це, ваша милість, — питає князь, — хочеш ти тепер супротивником знехтувати, хоч у битві так рішуче проти нього виступав? Славу, здобуту тобою ввечері, вранці через недбалість свою втрапиш.

— Милостивий князю, — відповів воевода. — Я не знаю, який дух у вас уселився, але я чоловік із плоті й кості і після трудів мені треба відпочити. І моїм людям теж. Я завше йтиму на ворога так, як ішов сьогодні, якщо він чинить спротив, але якщо він побитий і втікає, переслідувати не стану.

— Та їх треба вибити до ноги! — вигукнув князь.

— І що з того? — спитав воевода. — Цих переб'ємо, прийде старий Кривоніс. Попалить, понищить, душ нагубить, як цей у Стрижавці нагубив, і за запеклість нашу нещасні люди поплатяться.

— О, бачу, — уже в гніві заволав князь, — що ваша милість укупі з канцлером і з тими їхніми рейментарями до мирної партії належиш, яка угодами хотіла б бунт загасити, але, Богом присягаюся, нічого у вас із цього не вийде, поки у мене шабля в руці!

А Тишкевич на це:

— Не партії я вже належу, а Богу, бо старий і невдовзі мені перед ним стати доведеться. А те, що не хочу, аби на мені було багато крові, пролитаї у громадянській війні, цьому, ваша ясновельможність, не дивуйся... А якщо тобі, ваша ясновельможність, прикро, що тебе рейментарством обійшли, то на це я тобі скажу: за мужність воно тобі належало справедливо, проте, може й ліпше, що тобі його не дали, бо ти б не лише бунт, а разом із ним і нещасну землю у крові втопив.

Юпітерові брови Ієремії зсунулися, шия напружилася, а очі почали вергати такі блискавиці, що всі, хто був, злякалися за воєводу, але тут ураз швидко підійшов пан Скшетуський і промовив:

— Ваша ясновельможність, є вісті про старого Кривоноса.

І відразу ж князеві думки повернули в інший бік, а гнів на воєводу у ньому вщух. Тим часом увели чотирьох осіб, що прибули із звістками до князя, двоє з яких були старими благочестивими священиками. Побачивши князя, вони упали перед ним навколішки.

— Рятуй, владико, рятуй! — повторювали посланці, простягаючи до нього руки.

— Звідки ви? — спитав князь.

— Ми із Полонного. Старший Кривоніс узяв в облогу замок і місто. Якщо твоя шабля над його шиєю не зависне, усі ми загинемо.

А князь на це:

— Про Полонне я знаю, що там безліч народу сховалося, але, як мені доповіли, переважно русини. Заслуга ваша перед Богом у тому, що замість пристати до бунтівників, ви опір їм чините, стаєте на бік матері своєї, але я боюся від вас зради, яка зі мною у Немирові сталася.

На це посланці заходилися присягати усіма небесними святинями, переконувати, що як спасителя князя чекають, а думка про зраду у них і в голові не ночувала. Та й вони говорили щиро, бо Кривоніс, обложивши місто із п'ятдесятьма тисячами війська, присягнув перебити жителів через те, що вони, будучи русинами, не схотіли пристати до бунту.

Князь пообіцяв їм допомогти, але оскільки головні сили його були у Бистрику, мусив спершу їх дочекатися. Посланці пішли з утіхою в серці, а він повернувся до київського воєводи і сказав:

— Даруйте, ваша милость! Я вже й сам бачу, що треба Кривоносенком знехтувати, аби Кривоноса дістати. Молодий може й зачекати вірьовки. Гадаю, ви не відступите від мене у цій новій виправі?

— Ніколи! — відповів воєвода.

Тої ж миті заграли сурми, сповіщаючи хоругвам, які гналися за табором, що треба вертатися. Треба було відпочити й дати відсапнути коням. Увечері із Бистрика підтяглася ціла дивізія, а з нею посол, пан Стахович, од воєводи брацлавського. Пан Кисіль надіслав князеві листа, сповненого захоплення тим, що князь, як другий Марій, вітчизну від остаточної загибелі рятує. Він писав також про радість, яку прихід князя із

Задніпров'я у всіх серцях викликав, бажав йому звитяг, але наприкінці листа з'ясувалася причина, заради якої його було написано. Отож пан із Брусилова повідомляв, що перемови почалися, що сам він із іншими комісарами вирушає до Білої Церкви і має надію Хмельницького стримати й утішити. Наостанку він просив князя, поки тривають перемови, не дуже налягати на козаків і, наскільки це можливо, від воєнних дій утриматися.

Якби князеві сповістили, що все його Задніпров'я знищено, а всі поселення зрівняно з землею, його б це так серйозно не засмутило, як засмутив цей лист. Це бачили присутні пан Скшетуський, пан Барановський, пан Зацвіліховський, обидва Тишкевичі й Кердеї. Князь затулив долонями обличчя, а голову повернув назад, ніби вражений стрілою у серце.

— Ганьба! Ганьба! Боже! Дай же мені скоріше загинути, щоб не бачити всього цього!

Серед присутніх залягла глибока тиша, а князь вів далі:

— Не хочеться мені жити у Речі Посполитій, бо сьогодні соромитись за неї доводиться. Погляньте, чернь козацька і хлопська залила кров'ю вітчизну, з поганинами супроти неньки рідної об'єдналася. Розбито гетьманів, знищено війська, розтоптану славу народу, скривджено велич, спалено костьоли, вирізано ксьондзів, шляхту, збезчещено жінок, а на ці поразки, на цю ганьбу, на саму згадку про яку наші пращури повмирали б, чим же відповідає ця сама Річ Посполита? А ось чим: зі зрадником, зі зганьбником своїм, зі спільником поганинів перемови починає й задоволення йому обіцяє! О Боже! Дай смерті, повторюю, бо не жити на світі нам, котрі зневагу вітчизни відчуваємо і задля неї себе у жертву приносимо.

Воєвода київський мовчав, а пан Кшиштоф, підсудок брацлавський, по хвилі озвався:

— Пан Кисіль — це ще не Річ Посполита.

А князь на це:

— Не говори мені, ваша милість, про пана Киселя, бо я добре знаю, що за ним ціла партія стоїть, і він повністю згоден із намірами примаса, і канцлера, і князя Домініка, і ще багатьох сановників, котрі сьогодні, поки в країні *interregnum*, у Речі Посполитій правлять і велич її уособлюють, хоч радше ганьблять її слабкістю, великого народу недостойною, бо не перемовинами, а кров'ю цей вогонь гасити треба, бо рицарству ліпше загинути, аніж спідліти і зневагу всього світу до себе викликати.

І знову князь затулив руками очі, а дивитися на це було так боляче й жаль, що полковники просто не знали, як приховати сльози, що набігали на очі.

— Ясновельможний князю, — насміливсь озватися Зацвіліховський, — нехай вони язиком махають, а ми те саме робитимемо мечем.

— Справді-бо, — відповів князь, — і від думки цієї серце в мене крається. Що нам далі діяти? Адже ми, милостиві панове, почувши про поразку вітчизни, прийшли сюди через охоплені вогнем ліси й непрохідні болота, без сну, без їжі, напружуючи останні сили, аби спільну неньку нашу від знищення і ганьби врятувати. Руки у нас мліють від

трудів, голод кишки скручує, рани болять — ми ж на тяготи ці не зважаємо, аби тільки супротивника стримати. Про мене сказано у листі, буцімто я невдоволений, що мене рейментарство обминуло. Нехай же цілий світ розрадить, чи гідні його ті, кому воно дісталось, а я Бога і вас, добродії, у свідки беру, що так само, як і ви, не задля нагород і почестей життям своїм офірую, а від щирої любові до вітчизни. І от, коли ми останній подих із грудей випускаємо, що нам сповіщають? А те, що панове у Варшаві, а пан Кисіль у Гущі сатисфакцію для нашого супротивника обдумують! Ганьба! Ганьба!!!

— Кисіль — зрадник! — вигукнув пан Барановський.

На це пан Стахович, чоловік поважний і сміливий, підвівся і, звертаючись до Барановського, сказав:

— Приятелем панові воеводі брацлавському будучи і послуючи від нього, я не дозволю, щоб його тут зрадником називали. І в нього теж борода від журби посивіла. А вітчизні він служить так, як сам розуміє, чи добре, чи погано, але чесно!

Князь не чув цих слів, бо поринув у болісні роздуми. Барановський при ньому теж не посмів учиняти скандалу, тому тільки погляд свій крицевий втупив у пана Стаховича, ніби хотів йому сказати: "Я тебе знайду!", і поклав руку на ефес меча. Тим часом Ієремія прокинувся від задуми і понуро мовив:

— Тут іншої ради немає: доводиться або із послуху вийти (бо під час безкоролів'я стоять при владі вони), або честю вітчизни, задля якої ми трудилися, пожертвувати...

— Від непослуху все зле у Речі Посполитій нашій стається, — мовив поважно воевода київський.

— Отже, дозволимо зганьбити вітчизну? Отже, якщо завтра нам накажуть із вірвочкою на шиї до Тугай-бея і Хмельницького йти, ми й це задля послуху вчинимо?

— Veto! — озвався пан Кшиштоф, підсудок брацлавський.

— Veto! — повторив пан Кердей.

Князь звернувся до полковників:

— Кажіть же, старі вояки! — мовив він.

Слово узяв пан Зацвіліховський:

— Ваша ясновельможність, мені сімдесят, я благочестивий русин, був козацьким комісаром, і мене сам Хмельницький батьком називав. Здається, мені годилося б висловитися на користь перемов, але якщо доведеться вибирати: ганьба чи війна, то, навіть у могилу йдучи, я скажу: "Війна!".

— Війна! — мовив пан Скшетуський.

— Війна! Війна! — повторило кільканадцять голосів, а серед них пан Кшиштоф, пани Кердеї, Барановський і майже усі присутні.

— Війна! Війна!

— Нехай же буде, як ви кажете! — поважно мовив князь і вдарив булавою по відкритому листу пана Киселя.

РОЗДІЛ XXVIII

Наступного дня, коли війська зупинились у Рильцеві, князь покликав пана Скшетуського і сказав:

— Військо наше слабе і зморене, у Кривоноса ж шістдесят тисяч, і щодня він сили свої примножує, бо чернь до нього прибуває. На воеводу київського я теж важити не можу, бо в душі він усе-таки належить до мирної партії і хоч іде зі мною, але неохоче. Треба б нам якось дістати підкріплення. Мені стало відомо, що неподалік від Старокостянтинова стоять два полковники: Осинський із королівською гвардією і Корицький. Візьмеш для безпеки сотню двірських семенів і вирушиш із моїм листом до цих полковників, аби поквапилися й негайно прийшли до мене, бо через два дні я вдарю на Кривоноса. Моїх доручень ніхто краще від тебе не виконує, тому я тебе й посилаю. А справа вельми важлива.

Пан Скшетуський уклонився й того самого дня вирушив на ніч до Старокостянтинова, щоб пробратися непоміченим, бо скрізь крутилися Кривоносові роз'їзди і зграї черні, що вчиняли розбійницькі засідки у лісах і на шляхах, а князь, аби не було загайки, наказав уникати сутичок.

Отож ідучи тихо, Скшетуський на світанку дійшов до Вішоватого Ставу, де наткнувся на обох полковників, і серце його дуже зраділо. В Осинського була відбірна драгунська гвардія, вивчена на чужоземний лад, і німці. У Корицького ж — тільки німецька піхота, що складалася майже із самих ветеранів тридцятилітньої війни. Це були вояки такі грізні й умілі, що в руках полковника вони діяли як єдиний меч. До того ж обидва полки були добре екіпіровані й забезпечені амуніцією.

Довідавшись, що мають іти до князя, вони вельми зраділи, бо скучили за битвами і знали, що ні під яким іншим командиром вони стільки їх не матимуть. На жаль, обидва полковники відповіли відмовою, бо перебували у розпорядженні князя Домініка Заславського й мали чіткий наказ із Вишневецьким не єднатися. Марно пан Скшетуський тлумачив їм, якої слави досягли б вони, служачи під рукою такого уславленого полководця, і як багато зробили б для вітчизни, — вони навіть слухати не хотіли, твердячи, що субординація для військових людей — це найперший закон і обов'язок. Правда, вони сказали, що об'єднатися із князівськими силами можливо тільки тоді, коли від цього залежатиме врятування самих полків.

Тому поїхав пан Скшетуський вельми зажурений, бо знав, якою болісною буде для князя ця нова невдача і як сильно військо його справді стомлене й знесилене походами, безнастанними сутичками із ворогом, винищенням поодиноких зграй і, зрештою, безперервним напруженням, голодом і браком відпочинку. Воювати у такому стані із супротивником, який удесятеро переважав силами, було майже неможливо, і пан Скшетуський добре розумів, що необхідно припинити воєнні дії супроти Кривоноса, дати війську як слід відпочити й дочекатися припливу до табору нових шляхетських поповнень.

Поринувши у ці думки, повертався пан Скшетуський до князя зі своїми семенами, а йти мусив тихо, обережно і тільки вночі, аби не зустрітися ні з Кривоносівими роз'їздами, ні з численними розрізненими зграями, які склалися із козаків і простолюду, часом надто сильними, що шмигляли у всій околиці, палячи двори, вирізаючи шляхту й ловлячи по битих шляхах утікачів. Так пройшов він Баклай і в'їхав

у мшинецькі ліси — густі, із безліччю зрадливих ярів і розлогих просторів. На щастя, після недавніх дощів під час усієї подорожі стояла чудова погода. Ніч була розкішна, липнева, безмісячна, але всяяна зорями. Семени йшли вузькою лісовою стежиною, супроводжувані служилими мшинецькими лісничими, людьми дуже надійними, котрі досконало знали свої ліси. Довкола панувала глибока тиша, порушувана лише хрускотом сухих галузок під кінськими копитами. Аж раптом до вух пана Скшетуського і семенів долинули якісь далекі звуки, схожі на спів, що перебивався окриками.

— Сій! — тихо мовив пан Скшетуський і зупинив лінію семенів. — Що це?

До нього підійшов старий лісничий.

— Це, пане, божевільні блукають лісом і кричать, ті, у кого від жахів у голові замакітрилося. Ми вчора спіткали одну шляхтянку, котра ходить, пане, ходить, на сосни дивиться і волає: "Діти! Діти!" Певно, хлопці у неї дітей повбивали. На нас теж очі витріщила і заходилася пицати, аж жижки у нас затрусилися. Кажуть, по всіх лісах тепер таких чимало бродить.

Пана Скшетуського, хоч він і був лицарем безстрашним, дріж пройняв із голови до ніг.

— А може, то вовки виють? Здалеку розібрати важко, — сказав він.

— Та де там, пане! Вовків зараз у лісі нема, усі потяглися до сіл, де трупів хоч греблю гати.

— Страшні часи, — відповів на це лицар, — коли по селах вовки розгулюють, а в лісах божевільні люди виють! Боже! Боже!

За хвилину знов запанувала тиша, чути було тільки звичний шум у маківках сосен. Та ось далекі звуки почулися сильніше і виразніше.

— Гей! — раптом сказав лісничий. — Схоже, там чимало людей. Ви, ваші милості, постійте тут або поволі йдіть уперед, а ми з товаришем сходимо подивимось.

— Ідіть, — відповів пан Скшетуський. — А ми тут зачекаємо.

Лісничі зникли. Не було їх із годину. Пан Скшетуський уже почав нетерпеливитися і навіть підозрювати, чи не готується супроти нього якась зрада, коли це враз один із лісничих виринув із мороку.

— Є, пане! — сказав він, наближаючись до Скшетуського.

— Хто?

— Хлопи-різуни.

— А багато?

— Десь із двісті. Не знаю, пане, що діяти, бо розташувалися вони в яру, через який дорога наша йде. Багаття палять, але вогню не видно, бо внизу. Варти ніякої не виставили, можна на постріл із лука до них підійти.

— Добре! — мовив пан Скшетуський і, повернувшись до семенів, почав віддавати накази двом старшим.

Конвой відразу ж швидко рушив уперед, але так тихо, що тільки похрускування галузок могло виказати вершників; стремено не задзвеніло об стремено, шабля не дзенькнула, коні, звиклі до підкрадань і нападів, йшли вовчим поступом, без форкання й

іржання.

Прибувши до місця, де дорога круто повертала, семени відразу побачили удалині вогні й нечіткі людські постаті. Тут пан Скшетуський поділив конвой на три відділення, із яких одне залишилося на місці, друге пішло краєчком уздовж яру, щоб замкнути протилежний вихід, а третє, спішившись, поповзло на животі аж до краю яру і залягло просто над головами у селян.

Пан Скшетуський, котрий був у цьому третьому відділенні, глянувши вниз, як на долоні побачив за двадцять-тридцять кроків ціле таборище: багать палало десять, але вони горіли не дуже яскраво, бо над ними висіли казани з варивом.

Запах диму й вареного м'яса лоскотав ніздрі пана Скшетуського та його семенів. Довкола казанів стояли або лежали люди, п'ючи й розмовляючи. В одних були у руках фляги з горілкою, другі спиралися на списи, на вістрі яких були насаджені як трофеї відтяті голови чоловіків, жінок і дітей. Полиски вогню відбивалися у їхніх мертвих зіницях і вищирених зубах; ці самі полиски освітлювали чоловічі обличчя, дикі й жорстокі. Тут же, під самісінькою стіною яру, чоловік із п'ятнадцять, голосно хропучи, спало; біля багать хто розмовляв, хто поправляв головешки, котрі стріляли від цього вгору снопами золотих іскор. Біля найбільшого багаття сидів, повернувшись спиною до стіни яру і до пана Скшетуського, кремезний старий дід і бренчав на лірі, а довкола нього зібралися півколом із тридцятєро різунів.

До вух пана Скшетуського долинули такі слова:

— Гей, діду! Про козака Голоту!

— Ні! — волали інші. — Про Марусю Богуславку!

— До біса Марусю! Про пана з Потока, про пана з Потока ! — кричали найгучніші голоси.

Дід сильніше вдарив по струнах, прокашлявся і заспівав:

Стань, обернися, глянь, задивися, котрий маєш много,

Що рівний будеш тому, в котрого нема нічого,

Бо той справує, що всім керує, — сам Бог милостивий,

Усі наші справи на своїй шалі важить справедливо.

Стань, обернися, глянь, задивися, котрий високо

Умом літаєш, мудрости знаєш, широко, глибоко...

Тут дід на мить замовк і зітхнув, а за ним почали зітхати й селяни. Їх підходило до нього дедалі більше, але пан Скшетуський, хоч і знав, що усі його люди мають уже бути готові, сигналу до нападу не давав. Ця тиха ніч, палахкотливі вогнища, дикі постаті й пісня про пана Миколая Потоцького, ще не доспівана, пробудили в рицаря якісь дивні думки, якісь почуття і смуток, котрих він сам не міг пояснити. Ще не загоєні рани його серця відкрилися, і поручика стиснув глибокий жаль за недавнім минулим, за втраченим щастям, за незабутніми хвилинами тиші й спокою. Він задумався і розжалився, а тим часом дід співав далі:

Стань, обернися, глянь, задивися, котрий воюєш,

Луком, стрілами, порохом, кулями і мечем ширмуєш,

Бо вже рицарі й кавалери перед тим бували,
Тим воювали, од того ж меча самі умирали!
Стань, обернися, глянь, задивися і скинь з серця буту,
Наверни ока, которий з Потока ідеш на Славуту.
Невиннії душі береш за уші, вольность одеймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш
Гей, поражайся, не запалайся, бо ти рейментаруєш,
Сам булавою, в сім польськїм краю, як сам хочеш, керуєш .

Дід знову замовк. Зненацька з-під руки одного із семенів вислизнув камінець і з шурхотом покотився униз. Кілька селян, швидко прикривши очі долонями, почали вдивлятися у зарості над яром. Скшетуський, вирішивши, що час настав, випалив у середину натовпу з пістоля.

— Бий! Мордуй! — крикнув він, і тридцять семенів дали залп просто в обличчя селянам, відтак із шаблями в руках блискавично зсунулися похилою стіною яру до переляканих і заскочених різунів.

— Бий! Мордуй! — загриміло з одного кінця яру.

— Бий! Мордуй! — відгукнулися дикі голоси з другого.

— Ярема! Ярема!

Напад був такий несподіваний, жах такий страшний, що селяни, хоч і озброєні, майже не чинили спротиву. Вже й так у таборах збунтованого простолюду подекували, що Ієремія не без допомоги злого духу може бути і бити водночас у кількох місцях, ото ж зараз це ім'я, прозвучавши серед селян, котрі нічого не очікували й ні до чого не готувалися, немов ім'я самого злого духу, вибило у них зброю із рук. Та й зі списами і косами в тіснєві не було де розвернутися, тому, приперті, як отара овець, до протилежної стіни яру, січені шаблями по головах і обличчях, биті, прохромлювані, розтоптувані ногами, селяни, ошалівши від страху, простягали руки і, хапаючи ними неблаганне залізо, гинули. Тихий ліс наповнився зловісними звуками битви. Дехто намагався утекти через протилежний схил яру, але, видираючись, калічив руки і падав на леза шабел. Одні гинули спокійно, другі просили пощади, треті, щоб не бачити смертної хвилини, затуляли обличчя руками, четверті кидалися ниць на землю, але свист шабел і волання вмирущих перекривали крик нападників: "Ярема! Ярема!", — крик, від якого волосся піднімалося на селянських головах, а смерть видавалася іще страшнішою.

А дід уперіщив одного із семенів лірою по голові, так що той аж перевернувся, другого схопив за руку, аби не дати вдарити шаблею, і ревів зі страху, як буйвол.

Кілька жовнірів, побачивши таке, притьмом кинулися порубати його, сюди ж прискакав і пан Скшетуський.

— Живцем брати! Живцем брати! — крикнув він.

— Стій! — ревів дід. — Я перевдягнений шляхтич! Logour latine ! Я не дід! Стійте, кажу вам! Розбійники, мерзотники, кобилячі діти, шибайголови, кишенькові злодії!

Але дід не скінчив своєї літанії , бо пан Скшетуський глянув йому в обличчя і

закричав так, що аж схили яру відгукнулися луною:

— Заглоба!

І враз, як дикий звір, кинувся на діда, вчепився пальцями у плечі, обличчя притулив до обличчя і, трясучи його, як грушу, вереснув:

— Де князівна? Де князівна?

— Жива! Здорова! У безпеці! — крикнув у відповідь дід. — Пусти, ваша милість, грець би тебе взяв, душу витрясеш.

І тоді нашого рицаря, котрого не могли здолати ні полон, ні рани, ні недуги, ні страшний Бурдабут, здолала щаслива звістка. Руки його ослабли, чоло зросив рясний піт, він сповз на коліна, обличчя затулив долонями й, упершись головою у схил яру, застиг у мовчанні, дякуючи, певно, Богові.

Тим часом було добито решту нещасних селян, oprіч кільканадцяти зв'язаних, яким судилося бути відданими у таборі катові, щоб він витяг із них зізнання. Усі інші лежали розпростерті й мертві. Бій ущух, залягла тиша. Семени збиралися до свого командира і, побачивши, як він стоїть навколішки під схилом, тривожилися, чи не поранено його. Він же підвівся, й обличчя його було таке проясніле, ніби сама зоря сяяла у нього в душі.

— Де вона? — спитав він у Заглоби.

— У Барі.

— У безпеці?

— Замок міцний, ніяке вторгнення для нього не страшне. Вона під опікою пані Славошевської і черниць.

— Слава Господові всемогутньому! — промовив рицар, і в голосі у нього звучало глибоке зворушення. — Дай же мені, ваша милість, руку. Від душі, від душі дякую.

Зненацька він звернувся до семенів:

— Багато полонених?

— Сімнадцять, — відповіли йому.

На це пан Скшетуський:

— Даровано мені радість велику, і милосердя в мені заговорило. Відпустіть їх.

Семени вухам своїм не повірили. Такого у військах Вишневецького ще не бувало.

Скшетуський трохи звів брови.

— Відпустіть їх, — повторив він.

Семени пішли, але за хвилину старий осавул повернувся і сказав:

— Пане поручику, вони не вірять, іти не сміють.

— А їх розв'язали?

— Авжеж.

— Тоді залишаємо їх тут, а самі на коней!

Через півгодини конвой знову просувався серед тиші вузькою стежиною. Тепер уже зійшов місяць, який проникав довгими білими пасмами усередину лісу й освітлював темні глибини. Пан Заглоба і Скшетуський, їдучи попереду, розмовляли.

— Кажи ж, ваша милість, про неї усе, що тільки знаєш, — почав рицар. — Це ти,

ваша милість, її із Богунових рук вирвав?

— Атож, я ще й макітру йому на прощання обмотав, аби кричати не міг.

— О, це ти, ваша милість, добре придумав, істинний Бог! Але як же ви до Бара дісталися?

— Ой, довго розказувати, та й, мабуть, іншим разом, бо я страшенно *fatigatus*, і в горлі від співання хамам пересохло. Чи немає у тебе, ваша милість, чогось випити?

— Є баклажка з горілкою — ось тримай!

Пан Заглоба схопив бляшанку й приклав до рота. Почулися довгі ковтки, а пан Скшетуський, нетерпеливлячись, питав далі:

— А здорова вона?

— І не питай! — відповів пан Заглоба. — На сухе горло кожна здорова.

— Та я ж про князівну питаю!

— Про князівну? Здорова як лань.

— Хвалити Бога! А чи добре їй у Барі?

— Краще їй не було б навіть на небесах. Через її вроду всі *corda* до неї горнутья. Пані Славошевська як рідну її милує. А скільки кавалерів у неї закохалося, так це ти, ваша милість, і на чотках не полічиш, але вона про них, ваша милість, безнастанною любов'ю до тебе палаючи, стільки думає, як я про оцю порожню баклажку.

— Дай же їй, Боже, здоров'я, наймилішій моїй! — радісно мовив пан Скшетуський. — Отже, вона подячно мене згадує?

— Чи згадує вона твою милість? Та кажу ж тобі, що я й сам не розумів, звідкіля у неї стільки повітря на зітхання береться. Усі її тільки й жаліють, а найбільше черниченьки, бо вона їх своєю приязністю просто полонила. Це ж вона мене підбила податися у ці ризиковані мандри, через які я мало життям не наклав, а все для того, щоб до вашої милості добрався й довідався, чи живий-здоровий. Вона вже не раз хотіла посланців відправити, та тільки ніхто не згоджувався, довелося мені кінець кінцем ізжалитися й до вашого обозу рушити. Тож якби не перевдягся, давно був би на тім світі. Але мене за діда хлопи скрізь мають, бо я й співаю дуже гарно.

Пан Скшетуський на radoщах аж язика проковтнув. Тисячі думок і спогадів роїлися у нього в голові. Гелена постала йому перед очима мов жива, така, якою він бачив її востаннє у Розлогах перед своїм від'їздом на Січ: уродлива, рум'яна, струнка, із чорними, мов оксамит, очима, сповненими несказанних принад. Йому здавалося зараз, що він справді її бачить, відчуває тепло її ланіт, чує її солодкий голос. Він згадав прогулянку у вишневім саду і зозулю, і запитання, які їй ставив, і зніченість Гелени, коли зозуля накувала їм дванадцять хлопчиків, — душа його просто рвалася з грудей, а серце аж мліло від кохання і радості, у порівнянні з якими усі пережиті терпіння були краплею в морі. Він сам не знав, що із ним діється. Йому хотілося то кричати, то знову впасти навколішки і дякувати Богові, то згадувати, то питати й питати без кінця.

І він заходився повторювати:

— Жива, здорова?

— Жива, здорова! — відповів, як луна, пан Заглоба.

- І це вона вашу милість послала?
- Вона.
- А листа, ваша милість, маєш?
- Маю.
- Давай!
- Зашитий він і зараз ніч. Угамуйся, ваша милість.
- Та я не можу. Ти ж сам, ваша милість, бачиш.
- Бачу.

Відповіді пана Заглоби ставали дедалі лаконічнішими. Нарешті, піймавши окуня раз, другий, він заснув. Скшетуський, бачачи, що нема ради, знову поринув у роздуми. Урвав їх тільки кінський тупіт якогось чималого загону, котрий швидко наближався. Це був Понятовський із двірськими козаками, якого князь вислав назустріч, побоюючись, аби чогось лихого зі Скшетуським не сталося.

РОЗДІЛ XXIX

Неважко зрозуміти, як сприйняв князь зроблений йому на світанку паном Скшетуським звіт про відмову Осинського і Корицького.

Усе складалося якнайгірше, і треба було мати сильну волю, якої не позичати залізному князеві, щоб не зігнутися, не втратити надії й рук не опустити. Марно витрачав він шалені гроші на утримання військ, марно шарпався, як лев у сітях, марно стинав одну за одною голови бунтові, показуючи чудеса мужності, — усе марно!

Наближалася хвилина, коли йому доведеться відчутти власне безсилля, податися кудись далеко, у спокійні краї, і стати німим свідком того, що діється в Україні. І що ж його так паралізувало? Мечі козацькі? Ні, знеохота своїх. Хіба не слушно сподівався він, вирушаючи у травні із Задніпров'я, що коли, як орел із піднебесся, вдарить він на бунт, коли серед жаху й переполоху першим занесе над головою шаблю, уся Річ Посполита прийде йому на допомогу і силу свою, свій каральний меч довірить йому? А що сталося насправді?

Король помер, а після його смерті рейментарство віддано в інші руки — князя демонстративно обійшли. Це була перша поступка, зроблена Хмельницькому. І не через скривджену гідність потерпала князева душа, а через те, що розтоптана Річ Посполита до того вже докотилася, що не хоче битви на смерть, що відступає перед одним-єдиним козаком і зухвалу його правицю перемовами зупинити сподівається.

Від часу перемоги під Махнівкою до обозу надходили дедалі гірші відомості: спершу повідомлення про перемови, надіслане паном Киселем, потім звістка, що волинське Полісся залила хвиля бунту, і, нарешті, відмова з боку полковників, котра виразно свідчить, якою неприязню головний рейментарій, князь Домінік Заславський-Острозький, до Вишневецького налаштований. Саме коли не було пана Скшетуського, до обозу прибув пан Корш Зенкович із донесенням, що все Овруцьке охоплене вогнем бунту. Люд там тихий, бунтувати не збирався, але прийшли козаки під проводом Кричевського й Півмісяця і силоміць почали примушувати чернь вступати до їхніх лав. Звісно, двори й містечка було спалено, шляхту, яка не встигла утекти,

вирізано, а поміж інших — старого пана Єльця, колишнього слугу і приятеля дому Вишневецьких.

Князь одразу ж вирішив, що, з'єднавшись із Осинським і Корицьким, він розіб'є Кривоноса, а відтак піде на північ до Овруча, аби, домовившись із гетьманом литовським, затиснути бунтівників між двома вогнями. Але тепер усі ці плани руйнувалися через наказ, одержаний обома полковниками від князя Домініка. Ієремія ж після всіх походів, битв і трудів ратних не був достатньо сильний, щоб помірятися з Кривоносом, та й у київському воєводі не був упевнений. Адже пан Януш справді душею і серцем належав до мирної партії. Перед авторитетом і могутністю Ієремії він поступився і змушений був із ним іти, але що далі він бачив, як цей авторитет хитається, то більше схильний був чинити опір войовничим намірам князя, що невдовзі й підтвердилося.

Отже, пан Скшетуський доповідав, а князь мовчки його слухав. Уся старшина теж слухала цей звіт, усі обличчя при звістці про відмову полковників спохмурніли, а погляди звернулися до князя, котрий спитав у Скшетуського:

— То це князь Домінік їм заборонив?

— Так, він. Вони показали мені наказ у письмовому вигляді.

Ієремія уперся руками в стіл і сховав обличчя в долоні. По хвилі він сказав:

— Справді, це у голові не вкладається! Невже я один маю трудитися, а замість допомоги ще й нашттовхуватися на перепони? Невже не міг би я ген аж до Сандомира піти у свої маєтки і там спокійно відсидітися? А чого ж я цього не зробив, як не через те, що вітчизну свою люблю! І от мені нагорода тепер за труди, за збитки у маєтках, за кров...

Князь говорив спокійно, але така гіркота, такий біль звучав у нього в голосі, що всі серця стиснулися від жалю. Старі полковники, ветерани Путивля, Старця, Кумейок, і молоді звитяжці в останніх битвах дивилися на нього з невимовною журбою в очах, бо розуміли, яку тяжку боротьбу із самим собою веде цей залізний чоловік, як страшенно мусить потерпати його гордість від принижень, що звалилися на нього. Він, князь "із Божої милості", він, воєвода руський, сенатор Речі Посполитої, мусить поступатися якимось Хмельницьким і Кривоносам; він, майже монарх, котрий нещодавно приймав послів чужоземних владик, мусить піти із поля слави і зачинитися у якомусь замку, чекаючи результатів війни, що її вестимуть інші, або принизливих перемов. Він, народжений для великих призначень, котрий відчуває в собі силу, щоб їм відповідати, змушений визнати себе безсилим...

Зажура ця укупі з трудами відбилася на його вигляді. Він дуже схуд, очі в нього запали, чорна як вороняче крило чуприна почала сивіти. Але якийся великий трагічний спокій був у нього на обличчі, бо гордість не дозволяла князеві виказувати своїх страждань.

— Що ж, хай так і буде! — мовив він. — Покажемо цій невдячній вітчизні, що не лише воювати, а й умерти за неї ладні. Воістину, волів би я славнішою смертю в якійся іншій війні полягти, аніж воюючи з холопами у громадянській завір'юсі, але нічого не

вдієш!

— Ясновельможний князю, — перебив його київський воєвода, — не говори, ваша князівська милість, про смерть, бо хоч і не відомо, що кому призначив Господь, але, може, до неї ще й далеко. Я схиляюсь перед військовим генієм і рицарським духом вашої князівської милості, але не можу все-таки закинути ні віце-королю, ні канцлерові, ні рейментарям, що вони цю братовбивчу війну намагаються владнати перемовинами, бо у ній ллється братня кров, а з обопільної зятятості хто, як не зовнішній ворог, скористається?

Князь довго дивився воєводі у вічі й чітко сказав:

— До переможених ласку виявіть, вони приймуть її подячно й пам'ятатимуть, а у звитяжців тільки на зневагу здобудетесь. Бог свідок, цьому народові ніхто ніколи кривд не чинив! Але якщо вже розгорівся бунт, його не перемовинами, а кров'ю гасити треба. Інакше ганьба і загибель нам!..

— Тим скоріша, якщо на власний страх і ризик війну вести будемо, — відповів воєвода.

— Чи це означає, що ваша милість не піде зі мною далі?

— Ваша ясновельможність! Бога у свідки беру, що не станеться це від недоброзичливості до вас, але сумління мені підказує, аби на вірну смерть людей своїх не посилав, бо кров їхня дорога і Речі Посполитій іще прислужиться.

Князь замовк, а по хвилі звернувся до своїх полковників:

— Ви, давні побратими, не покинете мене, правда?

На ці слова полковники, ніби однією силою і волею підхоплені, кинулися до князя. Одні цілували його одяг, другі обіймали коліна, треті, здіймаючи до небес руки, волали:

— Ми з тобою до останнього подиху, до останньої краплі крові!

— Веди! Веди! Без жалування служити будемо!

— Ясновельможний князю! І мені з тобою вмерти дозволь! — кричав, зашарівшись, мов панна, юний пан Аксак.

Бачачи таке, навіть воєвода київський розчулився, а князь ходив від одного до другого, стискаючи кожному голову і дякуючи. Велике завзяття огорнуло старих і молодих. Очі вояків палали вогнем, руки щохвилі хапалися за шаблі.

— З вами жити, з вами вмирати! — казав князь.

— Ми переможемо! — вигукували офіцери. — На Кривоноса! Під Полонне! Хто хоче нас покинути, нехай іде! Обійдемося без допомоги. Не хочемо ділитися ні славою, ні смертю!

— Милостиві панове! — сказав на це князь. — Воля моя така: перш ніж вирушити на Кривоноса, нам треба зробити для себе хоч короткий перепочинок, який би дав нам відновити сили. Вже третій місяць іде, як ми майже не злазимо з коней. Від трудів, втоми і переміни обстановки у нас уже тіло від кісток відпадає. Коней немає, піхота йде босоніж. Тож ходімо під Збараж — там від'їмося й відпочинемо, може, й жовнірів у нас побільшає, тоді з новими силами і в огонь підемо.

— Коли ваша ясновельможність накаже рушати? — поцікавився старий

Зацвіліховський.

— Не гаючись, досвідчений жовніре, не гаючись!

Тут князь звернувся до воєводи:

— А ти, ваша милість, куди йти надумав?

— Під Глиняни, бо чув, що там збираються війська.

— Тоді ми проведемо вашу милість аж до спокійних місць, аби з вами яка приключка не трапилася.

Воєвода нічого не відповів, бо йому стало якось ніяково. Він покидав князя, а князь виявляв про нього турботу і збирався провести. Чи була у князевих словах іронія — воєвода не знав, але, як видно, від наміру свого не відмовився, бо князівські полковники дедалі недобррозичливіше поглядали на нього, і зрозуміло було, що у будь-якому іншому, менш дисциплінованому війську, супроти нього вже ремствували б.

Тож він уклонився і вийшов. Полковники теж порозходилися кожен у свою хоругву, щоб перевірити готовність до походу. Із князем залишився тільки сам Скшетуський.

— Як там жовніри у тих хоругвах? — запитав князь.

— Такі чудові, що кращих не буває. Драгуни споряджені на німецький лад, а в пішій гвардії самі ветерани тридцятилітньої війни. Побачивши їх, я подумав, що то римські тріарії .

— Багато їх?

— Із драгунами два полки, разом три тисячі.

— Шкода, шкода. Великі діла можна було б із такими підкріпленнями вершити!

На обличчі князя помітно відбилосся страждання. По хвилі він ніби сам до себе сказав:

— Невдалих вибрано рейментарів у годину поразки! Остроріг — ще б нічого, якби красномовством і латиною можна було війну залагодити; Конецпольський, свояк мій, цей жовнірської крові, але юний і недосвідчений, Заславський же з усіх найгірший. Я його давно знаю. Це чоловік малодушний і обмежений розумом. Йому не військом командувати, а над дзбаном дрімати й через пузо поперед себе спльовувати... Я цього відверто не кажу, аби не подумали, що мене *invidia* розпалює, але нещастя передбачаю страшні. І от саме тепер ці люди взяли кермо державою у свої руки! Боже, Боже, нехай минає нас чаша ця! Що ж буде із вітчизною нашою? Коли я про це думаю, вмерти скоріше хочу, бо надто вже втомився і кажу тобі: невдовзі мене не стане. Душа рветься воювати, а тілу сил бракує.

— Ваша ясновельможність повинні більше про своє здоров'я дбати, бо могутність усієї вітчизни від цього залежить, а труди, як уже видно, вельми вашу ясновельможність підточили.

— Вітчизна, певно, інакше думає, якщо мене обходить, а тепер і шаблю у мене з рук вибиває.

— Може, Бог дасть, королевич Карл митру на корону змінить, а він уже знатиме, кого піднести, а кого скарати. Ваша ж ясновельможність надто могутні, щоб себе з рахунку скидати.

— Що ж, піду і я своєю дорогою.

Князь, можливо, не бачив того, що, як і інші короленята, проводить власну політику, але якби навіть він це й бачив, усе одно б від свого не відступився, бо в тому, що рятує честь Речі Посполитої, був упевнений твердо.

І знову настала хвиля мовчання, яку невдовзі порушили іржання коней і звуки похідних сурм. Хоругви шикувалися до походу. Звуки ці пробудили князя від задуми, він струснув головою, ніби хотів струсити страждання й лихі думки, і сказав:

— А дорога минула спокійно?

— Спіткав я у мшинецьких лісах чималу ватагу хлопів осіб на двісті, яку й знищив.

— Добре. А полонених узяв, бо це зараз дуже важливо?

— Узяв, але...

— Але наказав уже їх допитати, так?

— Ні, ваша ясновельможність! Я їх відпустив.

Ієремія здивовано глянув на Скшетуського, і брови його ураз зійшлися.

— Як це? Невже і ти приєднався до мирної партії? Що це означає?

— Ваша ясновельможність, язика я привіз, бо серед хлопів був переодягнений шляхтич, котрого залишено живим. Решту ж я відпустив, бо Господь послав мені ласку і втіху. Кару залюбки прийму. Шляхтич цей — пан Заглоба, котрий приніс мені звістку про князівну.

Князь мерщій підійшов до Скшетуського.

— Жива? Здорова?

— Хвала Всевишньому! Так і є!

— А де вона сховалася?

— У Барі.

— Це міцна фортеця. Хлопче мій! — Князь простяг угору руки і, взявши голову пана Скшетуського, поцілував його кілька разів у лоб. — Тішуся твоєю радістю, бо люблю тебе, як сина.

Пан Ян сердечно поцілував князеву руку, і хоч давно вже ладен був за нього кров пролити, але зараз знову відчув, що накажи князь — і він кинеться хоч у пекло кипуче. Так цей грізний і жорстокий Ієремія умів підкоряти рицарські серця.

— Ну тоді не дивно, що ти хлопів відпустив. Минеться це тобі безкарно. Ох і битий жак цей шляхтич! Це ж він її із Задніпров'я аж до Бара довів? Хвалити Бога! У ці тяжкі часи і для мене це справжня втіха. Проноза він, проноза, мабуть, неабиякий! А клич-но його сюди, того Заглобу!

Пан Ян притьмом кинувся до дверей, але тої ж миті вони враз розчинилися, і з'явилася в них вогниста голова пана Вершула, посланого із двірськими татарами у далекий роз'їзд.

— Ваша ясновельможність! — вигукнув він, важко відсапуючи. — Кривоніс Полонне взяв, людей десять тисяч усіх до ноги знищив, і жінок, і дітей!

Полковники знову почали сходитися й обступати Вершула, прибіг і воевода київський, а князь стояв здивований, бо не сподівався такої звістки.

— Там же самі українці замкнулися! Цього не може бути!

— Жодна жива душа із міста не вийшла.

— Чув, ваша милость, — сказав князь, звертаючись до воєводи. — От і веди перемови із таким супротивником, котрий навіть своїх не щадить!

Воєвода засопів і промовив:

— О собачі душі! Коли так, тоді нехай усе йде до дідька! Я з вашою ясновельможністю далі піду!

— Тоді ти мені брат! — відповів князь.

— Слава воєводі київському! — вигукнув старий Зацвіліховський.

— Нехай живе згода!

А князь ізнову звернувся до Вершула:

— Куди вони підуть із Полонного? Не відомо?

— Здається, на Старокостянтинів.

— О Боже! Тоді полки Осинського й Корицького пропали, з піхотою вони відійти не встигнуть. Забудьмо ж образи й поквапмося на допомогу. На коней! На коней!

Князеве обличчя засяяло радістю, а рум'янець густо залив запалі щоки, бо дорога слави знову відкрилася перед Ієремією Вишневецьким.

РОЗДІЛ XXX

Війська проминули Старокостянтинів і зупинилися у Росолівцях. Князь міркував так: якщо до Корицького й Осинського дійде звістка про взяття Полонного, вони почнуть відступати на Росолівці, а якщо ворог захоче їх переслідувати, то несподівано для самого себе між полковниками й усіма князівськими силами ніби у пастці опиниться і тим певніше зазнає поразки. Припущення ці здебільшого справдилися. Військо зайняло позиції і стояло тихо, готове до битви. Невеликі й значні роз'їзди було розіслано навсібіч від табору. Князь же з кількома полками зупинився у селі й чекав.

Аж увечері Вершулові татари дали знати, що з боку Старокостянтинова наближається якась піхота.

Почувши це, князь в оточенні офіцерів і кількох десятків осіб добірного товариства вийшов на поріг своєї квартири подивитися на прибуття військ.

Тим часом рейменти, сповістивши про себе звуками сурм, зупинилися перед селом, а два полковники щодуху мчали до князя запропонувати свою службу. Це були Осинський і Корицький. Побачивши Вишневецького, а при ньому чималий рицарський почет, вони дуже збентежилися і, не впевнені, що їх приймуть, низько вклонившись, мовчки чекали, що він скаже.

— Колесо фортуни крутиться і гордих принижує, — почав князь. — Не схотіли ви, милостиві панове, прийти на поклик наш, тепер незваними прийшли.

— Ваша ясновельможність! — сміливо сказав Осинський. — Усією душею хотіли ми під вашою ясновельможністю служити, але заборона була виразна. Хто її наклав, нехай за неї і відповідає. Ми ж просимо вибачення, хоч і не винні, бо, як люди військові, мусимо слухати і мовчати.

— То князь Домінік наказ скасував? — запитав князь.

— Наказу не скасовано, — відповів Осинський, — але він уже нас не зобов'язує, бо єдиний порятунок і збереження полків наших у ласці до нас вашої ясновельможності, під чією командою від сеї миті жити, служити і вмирати хочемо.

Слова ці, сповнені мужньої рішучості, та й сама постать Осинського справили на князя і його товариство якнайкраще враження. Це був славетний вояк, і хоч іще молодий, бо мав не більш як сорок, але у військовій справі досвідчений, а досвіду цього він набув у чужоземних арміях. Жовнірське око не могло ним не замилюватися. Високий, стрункий як очеретина, із закрученими вгору пшеничними вусами і шведською бородою, виглядом і поставою він був чисто тобі полковник тридцятилітньої війни.

Корицький, із походження татарин, нічим на нього не скидався. Малого зросту і кремезний, із похмурим поглядом, він мав чудернацький вигляд у чужоземному вбранні, що не пасувало до його східних рис. Він командував полком добірної німецької піхоти і славився як мужністю, так і буркотливістю й залізною дисципліною, якої вимагав і від своїх вояків.

— Чекаємо наказів вашої ясновельможності, — мовив Осинський.

— Дякую вашим милостям за рішимість, а послуги приймаю. Я знаю, що воїн зобов'язаний виконувати накази, і якщо я по ваших милостей посилав, то тільки тому, що про заборону не знав. Немало лихих і добрих хвилин доведеться нам віднині пережити вкупі, але, сподіваюся, що ви, добродії, будете задоволені новою службою.

— Аби тільки ваша ясновельможність була задоволена нами і нашими полками.

— Гаразд! — сказав князь. — Далеко ворог за вами?

— Роз'їзди близько, але головні тільки над ранок сюди встигнуть.

— Добре. Тоді маємо час. Звеліть же, ваші милості, пройти вашим полкам через майдан, а я подивлюся, яких вояків ви мені привели і на що з ними можна йти.

Полковники повернулися до полків і незабаром увійшли на чолі їх до табору. Латники із головних князівських хоругв висипали, як мурахи, подивитися на нових співтоваришів. Попереду у важких шведських шоломах із високими гребенями йшли королівські драгуни під командою капітана Гізи. Коні під ними були подільські, але добірні й добре відгодовані, вояки, свіжі, відпочилі, у яскравому й блискучому одязі, виглядом своїм різюче різнилися від виснажених князівських рейментів, убраних у подерті й вицвілі на сонці й дощі мундири. За драгунами йшов зі своїм полком Осинський, останнім — Корицький. Схвальний гул прокотився поміж князівськими рицарями, коли вони побачили довгі німецькі шеренги. Колети на німцях були однакові, червоні, на плечах поблискували мушкети. Вони йшли по тридцять у ряд, гучно і злагоджено карбуючи чіткий крок. І всі були росляві, кремезні — досвідчені вояки, котрі не в одній країні й не в одному бою побували, переважно ветерани тридцятилітньої війни, справні, дисципліновані й бувалі.

Коли вони порівнялися із князем, Осинський крикнув: "Halt!" — і полк зупинився як укопаний. Офіцери підняли тростини вгору, а хорунжий підняв стяг і, розмахуючи ним, тричі схилив його перед князем.

— Vorwärts! — вигукнув Осинський.

— Vorwärts! — повторили офіцери, і полк рушив уперед.

Так самісінько, а може, ще й вправніше, показав своїх Корицький. Побачивши його вояків, зраділи усі жовнірські серця, а Ієремія, знавець із знавців, аж у боки взявся від задоволення і дивився, усміхався, бо саме піхоти йому бракувало, і певен був, що кращої в цілیم світі йому не знайти. Він почувався тепер на силі й сподівався домогтися неабияких успіхів у ратних ділах. Офіцери ж розмовляли про різні військові речі й про різних воїнів, яких можна зустріти по всьому світу.

— Добра піхота запорозька, особливо з-за окопів обороняться, — зауважив пан Скшетуський, — але ці її витримають, бо ліпше вимуштрувані.

— Ба! Та вони далеко кращі! — озвався пан Мігурський.

— Однак це народ важкий, — мовив пан Вершул. — Як на мене, то я зі своїми татарами за два дні так би їх згарував, що на третій їх можна було б як баранів різати.

— Що ти, ваша милость, вигадуєш! Німці добрі вояки.

На це пан Лонгінус Підбип'ята своєю співучою литовською говіркою промовив:

— Господь у милосерді своєму різні нації різними доблестями обдарував. Чував я, що нема на світі ліпшої від нашої кінноти, і, знову ж таки, ні наша, ні угорська піхота зрівнятися з німецькою не можуть.

— Бо Господь справедливий! — втрутився у розмову пан Заглоба. — Вашій милості, скажімо, дав багатство чимале, великий меч і важку руку, а розум невеликий.

— Уже присмоктався до нього, як кінська п'явка, — сміючись, мовив пан Скшетуський.

А пан Підбип'ята заплющив очі й із притаманною йому насолодою сказав:

— Слухати гидко! Вашій милості Господь дав язик надто довгий!

— Якщо ти наполягаєш, що він зле учинив, давши мені такий, який маю, тоді ти вкупі зі своєю непорочністю підеш у пекло, бо волі Божій перечиш.

— Ет! Хто вашу милость перебалакає! Базікаєш і базікаєш!

— А чи знаєш, ти, ваша милость, чим людина від тварини різниться?

— А чим?

— А от тільки розумом і мовою.

— От дав же йому, так дав! — озвався полковник Мокрський.

— Якщо ти, ваша милость, не розумієш, чому в Польщі найліпша кіннота, а в німців піхота, то я тобі поясню.

— Ну, чому, чому? — спитало кілька голосів.

— Тоді, коли Господь Бог сотворив коня, він привів його до людей, щоб вони його творіння похвалили. Аж тут де не візьмися німець, бо вони ж усюди пролізуть. От показує Господь Бог коня та й питає у німця, що це таке. А німець і каже: "Pferd!" — "Що? — питає Творець. — То ти на моє творіння "пфе!" кажеш? А не будеш ти за це, нехлюю, на цьому творінні їздити, а якщо й будеш, то кепсько". Сказавши це, він коня полякові подарував. От чому польська кіннота найліпша, а німці ж як почали пішки за Господом Богом ходити і прощення просити, так найліпшою піхотою і стали.

— Оце ваша милость майстерно усе довів, — мовив пан Підбип'ята.

Подальшу розмову перебили нові гості — вістові, які прибігли з донесенням, що до табору наближається ще якесь військо, але не козацьке, бо йде не з боку Старокостянтинова, а з протилежного, від річки Збруч. Десь години через дві ці хоругви зайшли із таким гуркотом сурм і барабанів, що аж князь розгнівався і послав наказати їм угомонитися, бо ворог близько. Виявилось, що то був пан коронний стражник Самуель Лащ, відомий, до речі, шукач пригод, кривдник, буян і забіяка, але жовнір чудовий. Привів він вісімсот осіб такого ж, як і сам, покрою: частину шляхти, частину козаків, за кожним із яких, власне кажучи, плакала шибениця. Але князь Ієремія не цурався цього вояцтва — він знав, що у його руках воно змушене буде стати покірними овечками, а запеклістю своєю й мужністю покрити всі свої вади.

Отож день видався щасливий. Ще вчора князь, засмучений тим, що від нього йде київський воевода, вирішив був уже до появи нових підкріплень війну припинити і відступити на певний час у спокійні краї, сьогодні ж він стояв на чолі майже дванадцятитисячної армії, і хоч Кривоніс мав уп'ятеро більше, проте, коли врахувати, що більшість бунтівних військ складалася із простолюду, обидві армії можна було вважати рівними. Тепер уже князь і не думав про відпочинок. Замкнувшись із Лащем, київським воеводою, Зацвіліховським, Махницьким і Осинським, він радився щодо подальших воєнних дій. Битву Кривоносу вирішено було дати завтра, а якщо він не надійде, тоді вважалися йти до нього самі.

Стояла вже глибока ніч, але від часу останніх дощів, які так надокучали жовнірам під Махнівкою, погода встановилася чудова. На темному небозводі роями сяяли золоті зорі. Місяць викотився високо й посріблів усі росоловецькі дахи. У таборі ніхто й не думав спати. Всі здогадувалися про завтрашню битву й готувалися до неї, розмовляючи собі, ніби нічого й не сталося, співаючи пісень і міркуючи про великі розкоші. Офіцери і знатне товариство, усі в доброму гуморі, зібралися довкола великого багаття й потягували хто мед, хто оковиту.

— Розкажуй же, ваша милость, далі! — прохали вони Заглобу. — Коли ви перейшли Дніпро, що ж тоді вчинили? У який спосіб ви до Бара дісталися?

Пан Заглоба вихилив кварту меду і сказав:

—Sed jam nox humida coelo praecipitat,
Suadentque sidera cadentia somnos,
Sed si antus amor casus cognoscere nostros,
Incipiam...

— Мої милостиві панове! Якби я почав усе з подробицями оповідати, то й десяти ночей не вистачило б, і меду теж, бо старе горло, як старий віз, змащувати треба. Досить буде, як я скажу вашим милостям, що в Корсунь, до табору самого Хмельницького, з князівною пішов і з пекла цього цілою і здоровою її вивів.

— Єзус-Мар'я! Ти, ваша милость, мабуть, чаклував! — вигукнув пан Володийовський.

— Це правда, таки чаклував, — відповів пан Заглоба, — бо мистецтва цього

пекельного ще змалечку в одній чарівниці в Азії навчився. Вона, закохавшись у мене, всі аргани чорнокнижної премудрості мені розголосила. Але там довго чаклувати не можна, бо чари на чари виходять. Там біля Хмельницького ворожбитів і чаклунок хоч греблю гати. Вони йому стільки чортів прислужувати понастягали, що він ними, як холопами, розпоряджається. Спати йде — диявол йому чоботи скидає, одяг заплічуться — чорти йому хвостами вибивають, а він іще з п'яної голови того чи іншого у пилі ляє! За те, каже, що кепсько служиш!

Набожний пан Лонгінус перехрестився і сказав:

— Із ними сили пекельні, а з нами — небесні!

— Вони були б і мене, нечисті, перед Хмельницьким зрадили — і хто я, і кого веду, але я їх певним способом заляв, от вони й мовчали. Ще я боявся, аби мене Хмельницький не впізнав, бо ми із ним у Чигирині рік тому разів зо два у Допула стикалися. Було й ще кілька знайомих полковників, та що з того? Живіт у мене відтоді спав, борода до пояса виросла, волосся до плечей, та ще й одяг — от мене ніхто й не впізнав.

— Так ти, ваша милість, самого Хмельницького бачив і говорив із ним?

— Чи бачив я Хмельницького? Аякже, як оце вас, ваші милості, бачу. Адже це він послав мене на Поділля шпигувати, аби я маніфести його хлопам дорогою роздавав. Пірнач мені дав для безпеки від татар, отож від Корсуня я уже всюди їхав безпечно. Зустрінуться мені хлопи чи низові, я їм одразу ж пірнач до носа й кажу: "Понюхайте оце, дітки, і йдіть до дідька!" Велів я теж усюди давати мені їсти й пити досита, а вони й підводи теж давали, чому я радий був і весь час поглядав на мою небогу князівну, аби вона після таких великих поневірянь і страхів відпочила. І скажу я вашим милостям, що поки ми дісталися до Бара, вона вже так відгодувалася, що народ там у Барі мало на неї очей не видивив. Є там чимало гарненьких панянок, бо шляхта з далеких околиць поз'їжджалася, але їм, власне, так до неї, як совам до сиворакші. Милують її, знов-таки, люди, та й ви, ваші милості, милували б, якби її знали.

— Напевно, інакше й бути не може! — промовив малий пан Володийовський.

— Але чому ти, ваша милість, аж до Бара мандрував? — поцікавився пан Мігурський.

— Бо я сказав собі, що не заспокоюся, поки до безпечного місця не доберуся. Я не довіряв малим замкам, гадаючи, що бунтівники їх узяти можуть. А Бар хоч і спробують, то зуби собі на ньому зламають. Там пан Анджей Потоцький за могутніми мурами сидить і так дбає про нього, як я про порожню склянку. Невже ви, ваші милості, думаете, що я зле вчинив, так далеко від битви відійшовши? Та й Богун же достеменно за мною гнався, а якби догнав, то запевняю вас, ваші милості, марципан би з мене собакам зробив. Ви його не знаєте, а я його знаю, чорти б його взяли! Я аж тоді заспокоюся, коли його повісять. Дай же йому, Боже, такий щасливий кінець, амінь! Певно, він собі нікого так не запам'ятав, як мене. Бррр! Як подумаю про це — морозом обсипає! Тому то я тепер і до меду прикладатися більше став, хоч від природи пити не люблю.

— Що ти, ваша милость, говориш! — озвався пан Підбип'ята. — Ти ж, братику, як журавель колодязний, жлуктиш!

— Не заглядай, ваша милость, у колодязь, бо мудрого на дні не побачиш! Та це байдуже! Отож їдучи з пірначем і маніфестами Хмельницького, великих перешкод я дорогою не зустрів. Прибувши до Вінниці, знайшов там хоругву присутнього тут пана Аксака, але дідівської шкури вирішив поки що не скидати, бо хлопів боявся. Єдине тільки, що маніфестів спекався. Є там лимар на прізвище Сугак. Він для запорожців шпигує і відомості Хмельницькому посилає. Через нього я й одіслав назад маніфести, понаписувавши на них такі сентенції, що Хмель, мабуть, шкуру накаже з нього злупити, коли прочитає. Але під самісіньким Баром така пригода мене спіткала, що я біля берега мало не втонув.

— Як же це сталося? Як?

— Зустріли ми п'яних вояків-бешкетників, котрі почули, як я казав князівні "милостива панно", бо я вже не дуже то й крився, знаходячись близько від своїх. А вони тоді: що це за дід такий і що це за особливе хлоп'я, якому дід каже "милостива панно"? А як на князівну глянули: вродою як намальована! Вони до нас! Я тоді в куток мою небогу, затулив її собою і за шаблю...

— Дивно це, — перебив Володийовський, — що ти, милостивий пане, у діда перебраний, при шаблі був.

— Ге! — відповів Заглоба. — При шаблі? А хто вашій милості сказав, що я був при шаблі? Та я солдатську схопив, що на столі лежала. Це ж у корчмі було, у Шипінцях. Двох нападників я вмить поклав. Решта теж кинулася до шабель. Я кричу: "Стійте, собаки, я шляхтич!". Аж тут волають: "Alt, alt! Іде роз'їзд!" Та виявилось, що це не роз'їзд, а пані Славошевська з ескортом, котру син із п'ятдесятьма вершниками проводжав, молодий хлопчина. Нарешті тих вояків угамували. А я до пані Славошевської з промовою звернувся. Так її розчулив, що відразу ж очі у неї на мокрому місці стали. Взяла вона князівну до себе в карету, і ми вирушили до Бара. А ви думаєте, ваші милості, що на цьому й кінець? Де там!

Зненацька пан Слешинський перебив Заглобу:

— Погляньте-но, милостиві панове, там що, світає, чи що?

— О, не може бути! — заперечив пан Скшетуський. — Рано ще.

— Це у бік Старокостянтинова!

— Авжеж. Бачите: дедалі яснішає!

— Справді-бо, це заграва!

По цих словах усі обличчя споважніли, усі забули про розповідь і повскакували на рівні ноги.

— Заграва! Заграва! — повторило кілька голосів.

— Це Кривоніс із-під Полонного підійшов.

— Кривоніс з усім військом.

— Передові загони, либонь, підпалили місто або довколишні села.

Аж тут тихо просурмили тривогу, і відразу ж до рицарства підійшов старий

Зацвіліховський.

— Милостиві панове! — мовив він. — Повернулися роз'їзди з вістями. Ворог під носом! Негайно виступаємо! По хоругвах! По хоругвах!..

Офіцери чимдуж побігли до своїх рейментів. Челядь позатоптувала багаття, й за хвилину табір огорнула темрява. Тільки вдалині, де Старокостянтинів, небо дедалі ширше й дужче червонішало, і від заграви цієї поступово блідли і гасли зорі.

І знову сурми тихо заграли в похід. Невиразні групи людей і коней заворушилися. Серед тиші чути було кінський тупіт, розмірений крок піхоти і, нарешті, глухий перестук Вурцелевих гармат; часом брязкали мушкети або лунали команди. Було щось грізне й зловісне у цьому нічному поході, прихованому темрявою, у цих голосах, шерехах, брязканні заліза, у полиску броні й мечів. Хоругви спускалися до старокостянтинівської дороги й пливли нею у бік пожежі, схожі на гігантського ящера чи змія, що повз напотемки. Але розкішна липнева ніч уже кінчалася. У Росолівцях заспівали півні, перегукуючись по всьому містечку. Миля дороги відділяла Росолівці від Старокостянтинівська, тому перш ніж військо повільним маршем пройшло половину дороги, із-за димної заграви, ніби налякана, визирнула бліда вранішня зірка й дедалі сильніше почала насичувати світлом повітря, вириваючи з темряви ліси, гаї, білу стрічку битого шляху і військо, що йшло ним. Тепер уже чіткіше можна було розрізнити людей, коней і збиті лави піхоти. Повіяв уранішній прохолодний вітерець і залопотів стягами над головами у рицарів.

Попереду йшли Вершулові татари, за ними — козаки Понятовського, потім драгуни, гармати Вурцеля, а останніми піхота з гусарами. Пан Заглоба їхав поруч Скшетуського, але якось крутився у сідлі й видно було, що перед близькою битвою його огортає тривога.

— Милостивий пане, — тихо прошепотів він Скшетуському, ніби боячись, щоб його ніхто не підслухав.

— Що скажеш, ваша милість?

— Хіба гусари першими вдарять?

— Ти ж казав, ваша милість, що старий жовнір, а не знаєш, що гусарів для вирішального удару притримують, до тої миті, коли ворог зовсім виснажить.

— Та знаю я це, знаю, але хотів упевнитися.

З хвилину вони мовчали. Після цього пан Заглоба ще дужче знизив голос і спитав знову:

— А Кривоніс там з усіма силами?

— Атож.

— А скільки їх у нього?

— Укупі з черню шістдесят тисяч.

— От чорт! — вилаявся пан Заглоба.

Скшетуський усміхнувся у вуса.

— Не подумай, ваша милість, що я боюся, — шепотів далі Заглоба. — Просто в мене задишка, і я не люблю тисняви, бо спечно буває, а коли спечно, то з мене пуття

ніякого. Інша річ самому собі раду давати! Чоловік принаймні викрут якийся утнути може, а тут нічого й не втнеш. Тут не голова, а руки виграють. Тут я бевзь у порівнянні з паном Підбип'ятою. У мене на животі ті двісті червоних золотих, що їх мені князь подарував, але повір мені, ваша милість, що живіт я волів би деінде тримати. Тьху! Тьху! Не люблю я цих великих битв! Холера б їх узяла!

— Нічого з вашою милістю не станеться. Наберися духу.

— Духу? Саме цього я й боюся, що мужність розважливість у мені перемає! Надто я запальний... А мені лихий знак був: коли ми сиділи біля багаття, дві зірки впало. Хто знає, що як одна із них моя!..

— За добрі вчинки Бог вашу милість нагородить і в здоров'ї збереже.

— Тільки б завчасно нагороди не дав!

— Чому ж ти при таборі не лишився?

— Я подумав, що при війську безпечніше буде.

— Так воно й є. Ось побачиш, ваша милість, що нічого такого в цьому ділі немає.

Ми вже звиклі, а *consuetudo altera natura*. Ось уже й Случ і Вішоватий Став.

Справді, води Вішоватого Ставу, відокремлені од Случі довгою греблею, заблищали вдалині. Війська ураз зупинилися на всьому протязі.

— Що? Уже? — спитав пан Заглоба.

— Князь стрій перевірятиме, — відповів пан Скшетуський.

— Не люблю тисняви!.. Кажу ж вашій милості... не люблю тисняви...

— Гусари на правий фланг! — пролунав голос вістового, посланого князем до пана Яна.

Уже зовсім розвиднілося. Заграва поблякла у промінні вранішнього сонця, золоті відблиски одбилися на вістрях гусарських списів, і здалося, що над рицарями загорілися тисячі свічок. Після перевірки строю військо, вже більше не криючись, заспівало в один голос: "Відчиніться, ворота спасіння!" Могутня пісня покотилася росами, ударилася в сосновий бір і, відбита луною, полинула у небо.

Нарешті берег по той бік греблі зачорнів скільки сягало око хмарами козацтва; полки йшли за полками, кінні запорожці, озброєні довгими списами, піший люд із самопалами й море селян із косами, ціпами й вилами. За ними, ніби в тумані, виднівся величезний табір, чисто тобі рухоме місто. Скрипіння тисяч возів й іржання коней долинали аж до вух князівських жовнірів. Проте козаки йшли без звиклого вереску, без виття і по той бік греблі зупинилися. Два ворожих війська певний час мовчки дивилися одне на одного.

Пан Заглоба, увесь час тримаючись біля Скшетуського, поглядав на це людське море і бурчав:

— Ісусе Христе, навіщо ж ти стільки цього наброду сотворив! Либонь, це сам Хмельницький із черню й усією нужею?! Чи не неподобство, скажи мені, ваша милість? Вони ж нас шапками закидають. А як добре було досі в Україні! Валять і валять! Бодай на вас чорти у пеклі валили! І все це на нашу голову! Щоб ви від сапу подохли!..

— Не проклинай, ваша милість. Сьогодні неділя.

— І правда, сьогодні неділя, ліпше б про Бога подумати... Pater noster qui es in coelis... Ніякої поваги від цих лайдаків сподіватися не можна... Sanctificetur nomen uum... Що ж діятиметься на цій греблі?.. Advenia regnum uum... От уже мені й дух сперло... Fia voluntas ua... А бодай ви виздыхали, Амани мужовбивчі!.. Поглянь-но, ваша милость! Що це?

Загін із кількох сотень осіб відірвався од чорної маси й безладно попрямував до греблі.

— Це наїзники, — відповів пан Скшетуський. — Зараз інші до них виїдуть.

— Отже, битва все-таки буде?

— Неодмінно.

— Чорти б усе взяли! — Тут кепський настрій пана Заглоби перейшов усякі межі. — А ти, ваша милость, дивишся на все, як на eatrum у масницю! — неприязно крикнув він Скшетуському, — ніби йдеться, добродію, не про твою шкіру!

— Ми вже звиклі, я ж казав.

— І, певно, на герць рушиш?

— Не зовсім гоже рицарям із головних підрозділів на прю із таким супротивником виходити битися; хто честь шанує, цього не чинить. Але нині ніхто на гідність не зважає.

— Йдуть уже й наші, йдуть! — вигукнув пан Заглоба, побачивши червону лінію драгунів пана Володийовського, що клусом рухалася до греблі.

За ними потяглося по кільканадцять охочих від кожної хоругви. Серед інших пішли рудий Вершул, Кушель, Понятовський, двоє Карвичів, а із гусарів — пан Лонгінус Підбип'ята.

Відстань між двома загонами почала швидко скорочуватися.

— Знатних речей будеш, ваша милость, свідком, — сказав Скшетуський панові Заглобі. — Особливо зверни увагу на Володийовського і Підбип'яту. Це великі рицарі. Ти розрізняєш їх, ваша милость?

— Ще б пак!

— Тоді дивись, самому ще припаде охота.

РОЗДІЛ XXXI

Воїни, зблизившись, зупинили коней і заходилися спершу ганьбити один одного.

— Здоровенькі були! Здоровенькі були! Зараз ми собак вашим падлом нагодуємо! — закричали князівські жовніри.

— А вашого й собаки не їстимуть.

— Згниєте у цьому ставку, харцизяки безчесні!

— Кому на роду написано, той і згниє. Вас тут перших риба пообгризає.

— Ну ж бо з вилами до гною, хами! Вам це більше личить, аніж шабля.

— Хоч ми й хами, зате сини наші шляхтою будуть, бо від панянок ваших породяться!

Якийся козак, певно, задніпровський, вискочив уперед і, стуливши долоні рупором, заволав могутнім голосом:

— У князя дві небоги! Скажіть, щоб Кривоносу їх прислав...

Панові Володийовському, ледве він почув таке блюзнірство, від люті аж в очах потемніло, і він одразу ж пустив коня на запорожця.

Скшетуський, стоячи на правому фланзі з гусарами, пізнав його здалеку і крикнув Заглобі:

— Володийовський летить! Володийовський! Дивись же, ваша милость! Он! Он!

— Бачу! — закричав пан Заглоба. — Уже підскакав до нього! Уже б'ються! Раз! Два! Дай же йому! Добре бачу! Ого, все! Оце мастак, щоб ти здоровий був!

І справді, з другого замаху блюзнір, як громом уражений, упав на землю, до того ж головою до своїх, що було лихою прикметою.

Тим часом вискочив другий у червоному кунтуші, здертому із якогось шляхтича. Він підлетів до пана Володийовського трохи збоку, але кінь під ним у момент удару спіткнувся. Пан Володийовський обернувся, й відразу стало зрозуміло, що таке майстер, бо він зробив рух самою тільки долонею, такий легкий і м'який, що майже непомітний, і шабля запорожця фуркнула в повітря. Пан же Володийовський схопив його за комір і разом із конем помчав до своїх.

— Брати рідні, рятуйте! — волав бранець.

Але спротиву не чинив, знаючи, що поворушиться він, і враз буде порубаний шаблею. Отож він іще й коня бив п'ятами, щоб не зупинявся. І пан Володийовський вів його, як вовк козу.

Побачивши це, сипнули один на одного вояків по п'ятнадцять із кожного боку — більше на вузькій греблі не могло поміститися. Тому сходилися супротивники поодиноці. Воїн стинався із воїном, кінь із конем, шабля із шаблею, і любо було глянути на цю вервечку поєдинків, які обидва війська спостерігали з величезною цікавістю, намагаючись угадати по них, що станеться далі. Вранішнє сонце світило над стинальниками, а повітря було таке прозоре, що можна було розгледіти обличчя з обох боків. Глянувши здалеку, хтось сказав би, що це якийсь турнір або забави. Але часом із скопища вилітав кінь без вершника, часом труп падав із греблі у чисте плесо води і та розбризкувалася золотими іскрами, а потім ішла хвилястими колами далі й далі від берега.

В обох станах серця вояків раділи мужності своїх рицарів, і їм самим кортіло зітнутися. Кожен зичив своїм звитяги. Раптом пан Скшетуський сплеснув долонями, аж задзвеніли нараменники, і вигукнув:

— Вершул загинув! Із конем упав... Погляньте: він на тому білому сидів!

Але Вершул не загинув, хоч справді упав разом із конем, бо їх обох скинув велетень Полуян, колишній козак князя Ієремії, а нині другий після Кривоноса воєначальник. Це був славний наїзник, котрий ніколи цієї забави не минав. Такий сильний, що легко міг зламати дві підкови відразу, він був незвитяжний у герцях. Скинувши Вершула, він ударив на хвацького офіцера Курошляхтича і страшно, майже до сідла, розітнув його навпіл. Решта, перелякавшись, відступила, і, побачивши це, пан Лонгінус повернув до козака свою ліфляндську кобилу.

— Погибнеш! — крикнув Полуян, побачивши зухвалого мужа.

— Що вдієш? — відповів пан Підбип'ята, замахуючись шаблею.

На жаль, не мав він при собі свого Зірвикаптура, бо, призначивши його для великої мети, не послугувався ним у герцях — меч був у хоругві при вірному слугі-зброєносцеві. Зараз же пан Лонгінус мав тільки легку шаблю часів короля Баторія із блакитним і позолоченим лезом. Перший її удар Полуян витримав, хоч одразу відчув, що має справу з неабияким вояком, бо шабля у нього в руці аж затремтіла. Витримав він і другий, і третій удари, після чого чи то більшу вправність супротивника у фехтуванні розпізнав, чи то перед обома станами своєю страшною силою похвалитися схотів, чи то, припертий до краю греблі, під натиском велетенської кобили пана Лонгіна боявся впасти у воду, але, відбивши черговий удар, він звів коней боками і литвина у могутні обійми попереk схопив.

І зчепилися вони так, як два ведмеді, коли ті за ведмедицею під час тічки борються; обвилися вояки один навколо одного, як дві сосни, коли, з одного стовбура виростаючи, вони взаємно обвиваються і майже одне дерево утворюють.

Усі, затамувавши дух, мовчки дивилися на поєдинок цих борців, кожного з яких серед своїх мали за найбільшого силача. А вони й справді, можна сказати, зрослися в одне тіло, бо довгенько залишалися без руху. І тільки обличчя їхні почервоніли, і тільки за жилами, що понадималися у них на чолі, за вигнутими, як луки, хребтами, можна було за цією страшною непорушністю здогадатися про надлюдське зусилля рук, що стискали у взаємному обхваті.

Нарешті обидва почали судомисто тремтіти. Обличчя пана Лонгіна поволі дедалі червонішало, а обличчя отамана дедалі синішало. Минула ще хвилина. Неспокій глядачів наростав. Зненацька мовчання урвав глухий, здушений голос:

— Відпусти...

— Ні... братику! — відповів другий голос.

Ще хвилина, і от щось жахливо хруснуло, почувся стогін, що линув ніби з-під землі, потік чорної крові вдарив із вуст Полуяна, і голова його звисла на плече.

Тоді пан Лонгінус підняв його у сідлі і, перш ніж глядачі збагнули, що сталося, перекинув його упоперек свого, після чого клусом рушив до своїх.

— Vivat! — крикнули вишневичани.

— На погибель! — відповіли запорожці.

І замість збентежитися поразкою свого отамана вони ще запекліше вдарили на ворога. Закипіла безладна сутичка, яку тиснява робила ще затятішою. І попри усю свою відвагу молодці відступили б перед вищою фехтувальною вправністю супротивника, якби із Кривоносого табору раптом не засурмили сурми, що закликали наїзників відійти.

Вони негайно відступили, а супротивники, постоявши хвилю, аби показати, що перемогли, теж повернули до своїх. Гребля опустіла, на ній лишилися тільки людські та кінські трупи, ніби провіщаючи те, що діятиметься далі, і ця дорога смерті чорніла між обома військами, а легкий подув вітру морщив гладеньку поверхню озера й жалібно

шумів у листі верб, похилених тут і там над берегом ставка.

Тим часом рушили Кривоносів полки, ніби неоглядні табуни шпаків і сивок. Попереду йшла чернь, за нею слухняна запорозька піхота й кінні сотні, далі татарські добровольці й козацька артилерія, і все без великого ладу. Одні напірали на одних, ішли потовпом, прагнучи незмірною кількістю перейти греблю, а потім залити й затопити князівське військо. Дикий Кривоніс вірив не у військове мистецтво, а в кулак і шаблю, тому йшов у атаку всією армією і наказав полкам, що йшли позаду, напірати на передніх, аби ті хоч і проти волі, однак ішли вперед. Гарматні ядра почали ковзати по воді як дикі лебеді й нурці, не завдаючи через недоліт аніякісінької шкоди князівським військам, вишикуваним шахівницею по другий бік ставу. Людська повінь залила греблю і котилася вперед безперешкодно. Частина цього валу, досягнувши річки, почала шукати броду і, не знайшовши, знову поверталася до греблі. Йшли козаки так густо, що, як згодом зауважив Осинський, по головах кінно можна було проїхати, і так вони всіяли греблю, що не лишилося і п'яді вільної землі.

Ієремія дивився на все це із високого берега й морщив брови, а очі його вергали злі блискавиці у ті юрби. Побачивши ж нелад і штовханину у Кривоносівих полках, він сказав оберштерові Махницькому:

— По-хлопському супротивник із нами починає воювати і, мистецтвом військовим нехтуючи, потовпом іде, але не дійде.

Тим часом, ніби заперечуючи його слова, козаки вже дійшли до половини греблі й зупинилися, здивовані й стурбовані стоянням князівських військ. Та саме цієї миті князівські війська заворушилися — вони відступили, залишаючи між собою і греблею обширне порожнє півколо, яке мало стати бойовищем.

Після цього піхотинці Корицького розступилися, відкривши націлені на греблю жерла Вурцелевих гармат, а в кутку, утвореному Случчю і греблею, полискували у прибережних заростях мушкети німців Осинського.

І відразу для людей військових стало очевидно, на чієму боці буде звитяга. Тільки такий шалений отаман, як Кривоніс, міг рватися у битву в таких умовах, бо всіма своїми силами не міг би навіть здобути переправи, якби Вишневецький став її обороняти.

Але князь зумисне вирішив пропустити частину його війська за греблю, щоб оточити і знищити. Великий воєначальник користувався із засліплення супротивника, котрий навіть не бачив того, що своїм людям, які битимуться за річкою, зможе посилати підмогу тільки вузьким проходом, яким значних підкріплень не переправиш. Тож військові практики зі здивуванням дивилися на дії Кривоноса, котрого йти на такий шалений крок ніщо не змушувало.

Змушували його тільки амбіція і прагнення крові. Отаман щойно дізнався, що Хмельницький, попри чисельну перевагу посланих під командуванням Кривоноса полків, тривожачись про результат битви з Ієремією, йшов з усіма своїми силами на підмогу. Кривоніс дістав наказ битви не починати. Але саме тому Кривоніс вирішив її почати і квапився.

Узявши Полонне і сп'янівши від крові, він уже ні з ким не хотів нею ділитися, тому й поспішав. Утратить половину війська — ну й що з того! Друга половина захлюпне нечисленні князівські сили й зітре їх на порох. Голову Ієремії він піднесе Хмельницькому в подарунок.

Тим часом вал черні досяг кінця дамби, перекотився через неї і розлився по тому самому півколу, яке залишили війська Ієремії. Але тої ж миті схована піхота Осинського дала із флангу вогню, із Вурцелевих гармат простяглися довгі смуги диму, земля здригнулася від гуркоту, і битва почалася по всій лінії.

Димом затягло береги Случі, ставок, греблю й саме поле, тому нічого не було видно; часом лише мелькали червоні мундири драгунів, іноді блищали гребені, пролітаючи над шоломами, а переважно ж у цій хмарі все кипіло. У місті били в усі дзвони, жалібний стогін яких змішувався із басовитим ревом гармат. Із козацького табору валили до дамби нові й нові полки.

Ті ж, що її перейшли й опинилися на другому боці ставу, розтягшись на млі ока довгою лінією, люто вдарили на князівські хоругви. Бій зав'язався від одного кінця ставу аж до закруту річки й болотистих лук, цього мокрого літа залитих водою.

Чернь і низові козаки мусили перемогти або загинути у воді, до якої тіснили їх атаки піхоти і князівської кінноти.

Коли рушили вперед гусари, пан Заглоба, хоч і потерпав від задишки й не любив тисняви, кинувся укупі з іншими, бо, зрештою, нічого іншого йому й не лишалось робити, щоб не бути страченим за дезертирство. Тож він летів, замружившись, а в голові блискавкою проносились думки: "Тут не схитруєш! Ніяк не схитруєш! Дурний виграє, мудрий гине!" Потім охопила його злість і на війну, і на козаків, і на гусарів, і на все на світі. Він почав лаятись і молитися. Вітер свистів у нього у вухах, забивав дух. Раптом кінь його об щось спіткнувся, він відчув перепону, розплющив очі — і що ж він побачив! Ось вони — коси, шаблі, ціпи, безліч спалених облич, очі, вуса... І все це невиразне, не відомо чие, усе смикається, скаче, лютує. Тоді пойняв його страшенний гнів на того супротивника, що не тікає під три чорти, що лізе межі очі й змушує його, Заглобу, битися. "Хотіли — матимете!" — подумав він і заходився наосліп рубати шаблею навсібіч. Часом шабля просто розтинала повітря, а часом відчувалося, що вона вгрузає у щось м'яке. Водночас він розумів, що досі живий, і це неабияк додавало йому духу. "Бий! Убивай!" — ревів він, як буйвол. Нарешті перекошені від люти обличчя зникли у нього з очей, і він побачив безліч спин, денців від шапок, а від криків мало вуха в нього не луснули.

"Тікають! — промайнуло в голові. — Авжеж, тікають!"

І тоді закипіла у ньому небувала відвага.

— Злодії! — крикнув Заглоба. — Оце ви так шляхті чините спротив?

І він притьмом кинувся наздоганяти втікачів, багатьох випередив і, вмішавшись у гущу з ними, вже з більшим толком узявся до діла. Тим часом друзі його приперли низових до густо порослих деревами берегів Случі й гнали їх попід берегом до дамби, за браком часу нікого не беручи в полон.

Зненацька пан Заглоба відчув, що кінь під ним почав упиратися, і водночас на нього впало щось важке й обмотало йому голову, так що він опинився у цілковитій темряві.

— Милостиві панове! Рятуйте! — крикнув він, б'ючи п'ятами коня. Але аргамак, напевно, стомлений вагою вершника, тільки стогнав і стояв на місці.

Пан Заглоба чув вереск і крики вершників, що пролітали повз нього, потім увесь цей ураган пронісся і навколо залягла боязка тиша.

І знов думки, наче бистрі татарські стріли, замелькали у нього в голові.

"Що це? Що сталося? Ісусе Христе! Мене взяли у полон?"

Його чоло зросив холодний піт. Здається, йому обмотали голову так само, як він колись Богунові. А тягар, що його він відчував на плечі, — гайдамацька рука. Але чому його ніхто не веде чи не вбиває? Чому він стоїть на місці?

— Пустити, хаме! — вигукнув пан Заглоба здушеним голосом.

Мовчання.

— Пустити, хаме! Я дарую тобі життя!

Жодної відповіді.

Пан Заглоба ще раз ударив п'ятами в кінські боки. Кінь ані руш. Затята скотина розкарячилася ще дужче й стояла на місці.

Тоді страшенна лють поїняла нещасного бранця і, добувши ножа із ножен, що висіли на поясі, він завдав нищівного удару позад себе.

Але ніж розітнув тільки повітря.

Тоді Заглоба захопив обома руками запону, що обмотувала йому голову, і вмить зірвав її.

Що це?

Гайдамаків нема. Довкола ні душі. Тільки здалеку в диму видно, як летять червоні драгуни Володийовського, а за кілька верст за ними блищать обладунками гусари, котрі женуть недобитки із бойовища до води.

Зате під ногами у пана Заглоби лежить полковий запорозький стяг. Либонь, козак, тікаючи, відкинув його так, що ратище попало на плечі панові Заглобі, а полотнищем накрило йому голову.

Побачивши усе це і зрозумівши що до чого, сей муж геть отямився.

— Ага! — мовив він. — Я здобув стяг. Як це? А може, я його не здобув? Якщо правництво у цій битві не поляже, тоді нагороду я матиму неодмінно. О хами! Ваше щастя, що піді мною кінь уперся. Помилявся я, гадаючи, що на хитрість можна сподіватися більше, ніж на мужність. Знадоблюся у війську і я на щось більше, як тільки їсти сухарі. О Боже! Знов сюди якась ватага летить. Не сюди, негідники, не сюди! Щоб цього коня вовки з'їли!.. Бий!.. Убивай!

І справді, нова ватага козаків, виючи нелюдськими голосами, мчала до пана Заглоби, а на п'яти їм наступали латники Поляновського. І був би, може, пан Заглоба знайшов смерть під копитами, якби гусари Скшетуського, котрі, перетопивши тих, за ким гналися, не верталися зараз, щоб оточити з двох боків загони, які мчали на пана Заглобу.

Побачивши це, запорожці кинулись у воду тільки для того, щоб, уникнувши мечів, знайти смерть у болотах і глибоких водокручах. Ті із них, хто впав навколішки, благаючи про милість, умирали під ударами. Погром виявився страшний і повсюдний, але найжахливіший був на дамбі. Усі загони, що перейшли її, були знищені у півколі, утвореному князівським військом. Ті, які ще не перейшли, гинули під невпинним вогнем Вурцелевих гармат і залпами німецької піхоти. Вони не могли рушити ні вперед, ні назад, бо Кривоніс підганяв нові й нові полки, котрі, штовхаючись, підпираючи передніх, заперли єдиний шлях до відступу. Можна було подумати, що Кривоніс запрягся вигубити власних людей, а ті товпилися, душилися, билися один з одним, падали, стрибали обабіч у воду — і тонули. З одного кінця чорніли юрби втікачів, із другого — полчища нападників, а посередині — гори й вали трупів, стогін, крик, воістину нелюдський, безумство страху, метушня, хаос. Увесь ставок наповнився людськими й кінськими трупами. Води вийшли з берегів.

Іноді канонада замовкала. Тоді дамба, як із гармат, викидала натовпи запорожців і черні, котрі розбігалися по півколу і йшли під мечі кінноти, що чекала на них, а Вурцель починав поливати знову, зливою заліза і свинцю перекриваючи дамбу й зупиняючи підхід підкріплень.

У цій кривавій борні спливали цілі години.

Кривоніс, розлючений, спінений, іще не здавався й кидав тисячі молодців у пащу смерті.

По другий же бік Ієремія, закутий у срібні лати, стояв верхи на коні на високій могилі, що з давніх-давен називалася Крутою Могилою, і дивився на бойовище.

Обличчя в нього було спокійне, а погляд охоплював усю дамбу, ставок, береги. Случі й сягав аж до того місця, де, повитий блакитнуватим серпанком відстані, розташувався величезний табір Кривоноса. Князь не зводив очей із того скопища возів, нарешті він звернувся до опасистого київського воеводи і сказав:

— Сьогодні ми вже не візьмемо табору.

— Як це? Ваша ясновельможність хочеш?..

— Час швидко летить. Запізно! Поглянь, ваша милість, уже й вечір.

Справді-бо, від моменту виїзду наїзників битва, що не припинялася через упертість Кривоноса, тривала вже так довго, що сонце мало час пройти усю свою щоденну дугу і хилилося до заходу. Легкі високі хмаринки, які обіцяли погоду і були, мов отари білорунних овець, розпорошені по небу, почали червоніти і сходити стадами з полів небесних. Приплив козацтва до дамби поволі зменшувався, а ті полки, що вже зійшли на неї, перелякано і метушливо відступали.

Битва скінчилася, і скінчилася тому, що розлючені юрби обступили врешті-решт Кривоноса, волаючи у розпачі й гніві:

— Зраднику! Вигубиш нас! Пес кривавий! Самі тебе зв'яжемо і Яремі віддамо, чим і життя купимо. На погибель тобі, не нам!

— Завтра віддам вам князя і все його військо або сам загину, — відповів Кривоніс.

Але це сподіване "завтра" мало ще настати, а теперішнє "сьогодні" було днем

розгрому і поразки. Кілька тисяч найвправніших низових молодців, не рахуючи вже черні, полягло на бойовищі або втонуло у ставку й річці. Близько двох тисяч узято в полон. Загинуло чотирнадцять полковників, не лічачи сотників, осавулів і старшин. Другий після Кривоноса воєначальник, Полуян, живцем, хоч і з переламаними ребрами, опинився в руках у супротивника.

— Завтра усіх виріжемо! — повторював Кривоніс. — Ні горілки, ні їди доти у рот не візьму.

А тим часом у стані супротивника до ніг страшного князя кидали здобуті стяги. Кожен із завойовників швиргав свій трофей, отож невдовзі утворилася чимала купа, бо усього стягів виявилось сорок. А коли настала черга пана Заглоби, він жбурнув свою здобич із такою силою й гуркотом, що аж ратище тріснуло. Побачивши це, князь зупинив його і сказав:

— Ти, ваша милість, своїми руками здобув цей знак?

— Служу вашій ясновельможності!

— Ти, я бачу, не лише Улісс, а й Ахіллес.

— Я простий жовнір, котрий воює під проводом Олександра Македонського.

— Оскільки платні ти, ваша милість, не одержуєш, нехай скарбник тобі ще двісті червоних золотих за такий добродієльний промисел відлічить.

Пан Заглоба коліна князеві обняв і мовив:

— Ваша ясновельможність! Це більша ласка, ніж моя мужність, що про неї я, як чоловік скромний, волів би промовчати.

Ледь помітна усмішка з'явилася на потемнілому обличчі пана Скшетуського, але рицар нічого не сказав і навіть згодом ні князеві, ні кому іншому про сум'яття пана Заглоби перед битвою не обмовився. Пан же Заглоба відійшов із такою невдоволеною міною, що, дивлячись на нього, жовніри з інших хоругв тицяли на нього пальцем і казали:

— Он той, що відзначився сьогодні найбільше.

Настала ніч. По обох берегах річки і ставу запалали тисячі багать, і дим стовпами піднявся до небес. Потомлені жовніри підкріплювалися харчем, оковитою або набиралися духу перед завтрашньою битвою, згадуючи події сьогоднішньої. Але найгучніше розводився пан Заглоба, вихваляючись тим, як відзначився, і тим, як би ще міг відзначитися, якби кінь під ним не вперся.

— Тож кажу вам, ваші милості, — говорив він, звертаючись до князівських офіцерів і шляхти із хоругви Тишкевича, — що великі битви для мене не новина, намахався я на них по зав'язку і в Мультанах, і в Турчах, а те, що в бій нині не рвався, так тому, що боявся, але не супротивника, — бо хто б цього хамства боявся! — а власної запальності, думаючи, щоб мене надто далеко не занесло.

— То й занесло ж, ваша милість.

— Так, занесло! Спитайте у пана Скшетуського! Як побачив я Вершула, що з коня впав, відразу ж хотів, нікого не питаючи, на допомогу скочити. Ледве товариші мене утримали.

— Це правда! — підтвердив пан Скшетуський, ми мушили вашу милість угамувати.

— Стривайте, — перебив Карвич, — а де ж Вершул?

— Уже в роз'їзд подався, не зна спочинку.

— Тож послухайте, милостиві панове, — вів далі пан Заглоба, невдоволений що його перебили, — як я цей стяг здобув...

— То Вершула не поранено? — знову спитав Карвич.

—Не перший це я здобув у житті, але жоден не дістався мені так важко...

— Не поранено, пом'ято тільки, — відповів пан Азулевич, татарин, — і води наковтався, бо головою у ставок упав.

— Тоді дивно, що риба не подохла, — гнівно мовив пан Заглоба. — Від такої вогняної голови вода мала б закипіти.

— Що не кажи, а це славний рицар!

— Не такий уже й славний, якщо на нього вистачило пів-Полуяна. Тьху ти, ви, ваші милості, й договорити не дасте! Могли б і в мене теж повчитися, як ворожі стяги захоплювати...

Подальшу розмову перебив молоденький пан Аксак, котрий цієї миті підійшов до багаття.

— Я приніс новини вашим милостям! — сказав він дзвінким, майже дитячим голосом.

— Мамця пелюшок не випрала, кіт молоко виїв і горщик розбився, — буркнув пан Заглоба.

Але пан Аксак не зважив на ту приповідку, що натякала на його хлопчачий вік, і промовив:

— Полуяна вогнем припікають...

— Ото вже собаки грінок наїдяться! — устряв пан Заглоба.

— І він дає зізнання. Перемови зірвано. Воевода із Брусилова мало не шаліє. Хмель іде з усім військом на підмогу Кривоносові.

— Хмель? Що з того, що Хмель! Хто тут узагалі про Хмеля думає? Іде Хмель — буде пиво, бочка-квочка! Чхати нам на Хмеля!.. — просторікував пан Заглоба, грізно й гордовито водячи очима по присутніх.

— Іде, бач, Хмель, але Кривоніс на нього чекати не став і тому програв...

— Грав, дудар, грав, поки кишки програв...

— Шість тисяч молодців уже в Махнівці. Веде їх Богун.

— Хто? Хто? — враз зовсім іншим голосом перепитав Заглоба.

— Богун.

— Не може бути!

— Так зізнався Полуян.

— От тобі й маєш! — жалібно вигукнув пан Заглоба. — І скоро вони тут будуть?

— За три дні. Хоч би там як було, а перед битвою вони не квапитимуться, щоб коней не загнати.

— Зате я квапитимуся, — пробурчав шляхтич. — Янголи Божі, врятуйте мене від

цього лайдака! Я б не роздумуючи віддав свій здобутий стяг, аби тільки цей паливода шию собі скрутив, поки сюди дійде. Срего , ми тут довго не чекатимемо. Показали Кривоносові, що вміємо, а тепер би час і спочити. Я цього Богуна так ненавиджу, що без огиди імені його диявольського згадати не можу. Оце так вибрався! Не міг у Барі собі посидіти! Лихо мене сюди принесло...

— Не тривожся, ваша милість, — шепнув Скшетуський, — бо соромно! Серед нас тобі ніщо не загрожує.

— Ніщо мені не загрожує? Ти, ваша милість, його не знаєш! Він уже, може, поміж багаттями до нас повзе. — Тут пан Заглоба неспокійно огледівся. — На тебе він, до речі, теж зуб має.

— Дай же, Боже, мені з ним стрітися! — сказав пан Скшетуський.

— Якщо це має бути ласка Божа, то я волю її не зазнати. Як християнин я йому усі кривди прощу, але за умови, що його за два дні до цього повісять. Я не тривожуся, але ти, ваша милість, навіть не повіриш, яку страшенну огиду він у мене викликає! Я люблю знати, з ким маю справу: зі шляхтичем — то зі шляхтичем, із хлопом — то із хлопом. Але ж це диявол у плоті, з котрим не знаєш, як триматися. Відважився я на неабияку із ним каверзу, але які він очі зробив, коли я йому макітру обмотував, цього я вашій милості розказати не берусь і смертної години пам'ятатиму. Не хочу я будити лиха, нехай воно спить. Один раз минулося. А тобі, ваша милість, скажу, що ти чоловік невдячний і про ту небогу не дбаєш...

— Це quo modo?

— Бо, — вів далі пан Заглоба, відводячи рицаря від багаття, — свою рицарську справу і бажання втоляючи, воюєш і воюєш, а вона там lacrimis щодня вмивається, марно відповіді чекаючи. Інший би, маючи в серці справжню любов і до туги її жалість, чого б тільки не зробив, аби давно мене відправити.

— Так ти, ваша милість, у Бар повернутися хочеш?

— Хоч би й сьогодні, бо й мені її жаль.

Пан Ян очі тужливо звів до неба і сказав:

— Не звинувачуй же мене, ваша милість, у нещирості, бо Бог свідок, що я й шматочка хліба у рот не візьму, тілом стомленим до сну не відійду, про неї перед цим не подумавши, а вже у серці моєму ніхто, крім неї, міцнішої резиденції мати не може. А те, що я вашу милість із відповіддю не відправив, то це тому, що сам хотів їхати, аби коханню волю дати і, не зволікаючи далі, шлюбом довічним із нею поєднатися. І нема таких крил на світі й льоту такого нема, яким би я туди летіти не хотів, до бідолашної моєї...

— То чому ж ти, ваша милість, не летиш?

— Бо перед битвою мені так чинити не гоже. Я жовнір і шляхтич, тому про обов'язок пам'ятати мушу...

— Але ж сьогодні битва скінчилася, ergo... можемо вирушити хоч зараз...

Пан Ян зітхнув.

— Завтра вдаримо на Кривоноса...

— Оцього вже я, ваша милість, не розумію. Побили ви молодого Кривоноса, прийшов старий Кривоніс; поб'єте старого Кривоноса, прийде молодий, цей, як його (щоб у лиху годину не згадати!)... Богун; поб'єте його, прийде Хмельницький. Що за дідько! Якщо так далі піде, то тобі, ваша милість, ліпше відразу у парі з паном Підбип'ятою ходити; йолоп із цнотою плюс його милість Скшетуський *summa facit* : два йолопи і цнота. Вгамуйся, ваша милість, бо, бігме, я перший княжну підмовлятиму, щоб вона тобі роги наставила. Адже там Єнджей Потоцький, як побачить її, аж іскрами із ніздрів сипле: тільки й чекай, заірже по-кінському. Тьху, лиха година! Ще б мені якийся хлопчак говорив, котрий битви не нюхав і репутації собі зажити хоче, я б його зрозумів, але ж ти, ваша милість, крові напився, як вовк, а під Махнівкою, як мені розповідали, порішив якогось дракона пекельного чи людодіда. Југо оцим місяцем блакитним, що ти, ваша милість, щось тут крутиш або ж так уже добрав смаку, що волієш радше кров, аніж ложе.

Пан Скшетуський мимоволі глянув на місяць, що плив над табором у високому, всипаному зорями небі, ніби срібний кораблик.

— Помиляєшся, ваша милість, — сказав по хвилі. — Ні кров'ю я не смакую, ні репутації собі не заробляю, але не гоже мені кидати товаришів у скрутну хвилину, коли хоругва *nemine exserto* має бути. У цьому честь рицарська, а це діло святе. Що ж до війни, то вона неминуче затягнеться, бо надто вже стала могутньою голота; однак, якщо на підмогу Кривоносові йде Хмельницький, буде перерва. Або Кривоніс нам завтра програє, або ні. Якщо програє, то з Божою поміччю слухну науку матиме, а ми тоді підемо у краї спокійніші, щоб теж трохи відсапнути. Як не як, а вже два місяці не спимо, не їмо, тільки б'ємося та б'ємося денно і нічно, даху над головою не маючи, усі примхи стихії витримуємо. Князь — полководець великий, але й розважливий. Не піде він на Хмельницького із кількома тисячами супроти сили-силенної. Знаю також, що він рушить на Збараж, там відгодується, жовнів нових призбирав, шляхта з усієї Речі Посполитої до нього збереться — і аж тоді ми підемо на генеральну битву. Тож завтра останній трудовий день, а післязавтра я вже зможу з вашою милістю із чистим сумлінням до Бара вирушити! І ще скажу я, аби заспокоїти тебе, ваша милість, що цей самий Богун аж ніяк на завтра прийти не встигне і в битві участі не візьме, а якщо й візьме, то, сподіваюся, його холопська зірка не лише поряд із князівською, а й поряд із моєю, рицарською, згасне.

— Він же справжнісінький Вельзевул. Казав я тобі, ваша милість, що я тисняви не люблю, але він гірший від тисняви, хоч, *pereto*, не так страху, як огиди до нього подолати не можу. Гаразд. Це байдуже! Отже, завтра дамо хлопам доброї прочуханки, а потім дременемо у Бар! Ой! Як же сятимуть ці гарненькі оченята, *conspectus* вашу милість! Ой! Як же палатиме це вродливе личко! Признаюся тобі, ваша милість, що й мене за нею туга бере, бо я її як батько люблю. І не дивуйся. Синів *legitime natos* я не маю, маєток далеко, аж у Турчах, де його поганські комісари розкрадають, і живу я на сім світі сиротою, а на старість, мабуть, до пана Підбип'яти у Мишікишки похлібцем піду.

— По-іншому це буде, нехай у тебе, ваша милість, про це голова не болить. За те, що ти зробив для нас, навряд чи ми колись тобі відборгуємо.

Подальшу розмову перебив якийсь офіцер, котрий, проходячи мимо, спитав:

— А хто там стоїть?

— Вершул! — вигукнув пан Скшетуський, упізнавши його з голосу. — Ти із роз'їзду?

— Так. А зараз від князя.

— Що там чувати?

— Завтра битва. Супротивник дамбу розширює, мости на Стирі й на Случі будує, хоче до нас будь-що дістатися.

— А що князь на це?

— Князь сказав "гарзд!"

— І нічого більше?

— Нічого. Заважати не велів. А там сокири аж гудуть! До ранку працюватимуть.

— Язика взяв?

— Аж сім. Усі зізналися, що про Хмельницького чули, він іде, але, здається, ще далеко. А ніч яка!

— Видно, як удень. А як ти почувашся після падіння?

— Кості болять. Іду подякувати Геркулесові нашому, а потім спати, стомився дуже. Хоч би години зо дві подрімати!

— Добраніч!

— Добраніч!

— Іди й ти, ваша милість, — сказав пан Скшетуський Заглобі, — бо пізно, а завтра потрудитись доведеться.

— А післязавтра їхати, — нагадав пан Заглоба.

Вони пішли і, помолившись, повкладалися біля багаття.

Невдовзі багаття одне за одним почали гаснути. Табір огорнула темрява, і тільки місяць кидав на нього своє срібне проміння, освітлюючи купки сонних жовнів. Тишу порушувало лише загальне могутнє хропіння і перегук вартових, що стерегли табір.

Але сон не надовго склепив стомлені повіки жовнів. Ледве небо устигло взятися легким передвістям зорі й поблідли нічні тіні, як по всьому табору сурми заграли підйом.

А через годину князь, на превеликий подив рицарства, відступав по всій лінії.

РОЗДІЛ XXXII

Та це був відступ лева, котрому потрібне було місце для стрибка.

Князь зумисне пустив Кривоноса за переправу, щоб іще більшої завдати йому поразки. Тільки-но почалася битва, він пришпорив коня і почав ніби тікати, що бачачи, низові й чернь зламали стрій, аби наздогнати його й оточити. Тоді князь зненацька повернувся і всією кіннотою ударив по них так страшно, що ті навіть на мить не змогли вчинити спротиву. Тож їх із милю гнали до переправи, потім через мости, дамби і півмилі аж до табору, рубаючи й мордуючи нещадно, а героєм цього дня став шістнадцятилітній пан Аксак, котрий першим ударив на ворога і першим посіяв у його

лавах паніку.

Тільки з такими жовнірами, досвідченими і вимуштруваними, міг князь викидати такі фортелі, провокуючи втечу, яка у будь-якому іншому війську могла обернутися на справжню. Тому другий день закінчився для Кривоноса далеко тяжчою поразкою. Було захоплено усі польові гармати, безліч стягів, поміж них і кільканадцять коронних, захоплених запорожцями під Корсунем.

Якби піхота Корицького, Осинського і Вурцелеві гармати встигли за кіннотою, за одним рипом було б узято й табір. Але перш ніж вони поспіли, настала ніч, і супротивник уже значно відійшов, тому наздогнати його було вже неможливо. І все-таки Зацвіліховський здобув половину табору, а в ній величезні запаси зброї і харчів. Чернь уже двічі поривалася схопити Кривоноса й видати його князеві, і тільки обіцянка негайно повернутися до Хмельницького дала йому змогу вирватися з її рук. Утративши половину війська, побитий, у відчаї тікав він із рештками табору, не чинячи опору, аж до Махнівки, куди прибувши, Хмельницький у нападі першого гніву наказав його за шию до гармати ланцюгом прикувати.

І аж коли перший гнів улігся, згадав гетьман запорозький, що нещасний Кривоніс усе-таки всю Волинь кров'ю залив, узяв Полонне, тисячі шляхетських душ на той світ відправив, а тіла залишив без поховання і доти був непереможний, аж доки зустрівся з Ієремією. За ці заслуги й змилостивився над ним гетьман запорозький і не тільки від гармати звелів негайно його відчепити, а й допустив назад до командування і на Поділля на нові грабежі й різанину послав.

А тим часом князь оповістив своє військо про довгоочікуваний відпочинок. У останній битві воно теж зазнало значних втрат, особливо під час кінних штурмів табору, у яких козаки боронилися не лише затято, а й вправно. Полягло там близько п'ятисот жовнірів. Полковник Мокрський, тяжко поранений, невдовзі спустив дух; підстрелені були, хоч і легко, і пан Кушель, і Поляновський, і молодий пан Аксак, а в пана Заглоби, котрий, звикнувши до тисняви, мужньо укупі з іншими бився і котрого двічі ціпом ударили, розболілися крижі, і тому, не можучи ворухнутися, він на повозці Скшетуського як мертвий лежав.

Отже, доля завадила їхнім намірам поїхати у Бар, і поїхати відразу ж вони не змогли, тим паче що князь послав пана Скшетуського на чолі кількох хоругв аж під Заслав, аби він знищив скопища черні, які там зібралися. Рицар, навіть не заїкнувшись князеві про Бар, вирушив у похід і цілих п'ять днів палив і вбивав, аж поки усю околицю очистив.

Кінець кінцем і його люди втомилися від безперервних боїв, далеких походів, засад, неспання ночами, тож він вирішив повернутися до князя, котрий, як йому сказали, пішов до Тарнополя.

Напередодні повернення, затримавшись у Сухоринцях на Хоморі, пан Ян розквартирував хоругви по всьому селі, а сам теж зупинився на нічліг у селянській хаті. Будучи виснажений браком відпочинку і трудами, він ураз заснув і проспав мертвим сном цілісіньку ніч.

Над ранок, ще напівсонний-напівпробуджений, Скшетуський почав марити. Дивні картини пропливали у нього перед очима. Спершу йому здалося, що він у Лубнах, що ніколи із них не виїздив, що спить у своїй кімнаті в цейхгаузі, що Жендзян, як завше вранці, порається з його одежею і готує її до пробудження господаря.

Але поволеньки реальність почала розганяти видіння. Поручик пригадав, що знаходиться у Сухоринцях, а не в Лубнах, і тільки постать слуги не танула в тумані. Пан Скшетуський бачив, як той увесь час сидить під вікном на ослінчику і шмарує ремінці панцира, які від спеки дуже поскручувалися.

Подумавши, що сонна мара не може від нього одчепитися, він знову заплющив очі.

За хвилию розплющив їх. Жендзян так само сидів під вікном.

— Жендзяне! — вигукнув пан Ян. — Це ти чи твій дух?

А хлопчина, злякавшись раптового крику, із брязкотом упустив панцир на підлогу, розвів руки і сказав:

— О Боже! Чого це ви, ваша милость, так кричите? Який там іще дух! Живий я і здоровий!

— І повернувся?

— А хіба ваша милость мене виганяв?

— Іди ж бо до мене, дай я тебе обійму!

Вірний пахолок припав до свого пана й обійняв його коліна, а пан Скшетуський із великою радістю цілував його в голову й повторював:

— Ти живий! Ти живий!

— О мій добродію! Я на radoщах не можу говорити, що теж вашу милость при здоров'ї бачу... О Боже!.. Ваша милость так вереснув, що я аж панцир упустив... Ремінці покрутилися... Либонь, вашій милості ніхто не usługовував... Слава ж тобі, Боже наш, слава... О, мій коханий паночку!

— Коли ж ти приїхав?

— Сьогодні вночі.

— А чому мене не розбудив?

— О, будити ще! Рано ось прийшов одяг узяти...

— Звідкіля ж ти приїхав?

— А з Гущі.

— Що ж ти там робив? Що з тобою було? Кажі, розповідай!

— Отож бачите, добродію, приїхали козаки в Гущу пана воєводу брацлавського грабувати й палити, а я там іще раніше за них опинився, бо приїхав туди з отцем Патронієм Лашкою, котрий мене від Хмельницького в Гущу забрав; його ж до Хмельницького пан воєвода з листами посилав. От я і поїхав із ним поворотьма, а тепер, бач, козаки Гущу спалили й отця Патронія за його добросердя до нас замордували. Це напевно б і з паном воєводою сталося, якби він там знаходився, хоч він теж благочестивий і великий їхній добродійник...

— Говори зрозуміліше й не плутайся, бо нічого второпати у тебе не можна. Ти що, у козаків, у Хмеля весь цей час був, чи що?

— Авжеж, у козаків. Бо вони як захопили мене в Чигирині, так за свого й мали. Та ви вдягайтеся, добродію... Ой лелечко, як же все позношувалося, що й у руки нема чого взяти! А нехай йому всячина!.. Мій добродію, ви вже, будь ласка, не гнівайтесь, що я тих листів, які ви з Кодака писали, у Розлогах не віддав, у мене їх той лиходій Богун відібрав, і, якби не той опасистий шляхтич, мене б уже й на світі не було.

— Знаю, знаю. Не твоя то провина. А той опасистий шляхтич зараз у таборі. Він мені розказав, як усе сталося. Він і панну в Богуна викрав, котра у доброму здоров'ї нині у Барі живе.

— О! Тоді хвала Богу! Я теж знав, що вона Богунові не дісталася. То вже, певно, й весіллячко невдовзі?

— Мабуть, що так. Звідсіля ми, згідно з наказом, вирушимо до Тарнополя, а звідти до Бара.

— Слава Господові всемогутньому. Він-то вже достеменно повіситься, цей Богун, йому ж і ворожка наворожила, що йому та, про котру він мріє, ніколи не дістанеться і що вона ляхова буде, а лях цей, напевно, ви, добродію.

— А звідкіля ти про це знаєш?

— Чув я. Мабуть, доведеться мені розказати вам, добродію, все по порядку, а ви, ваша милість, тим часом одягайтеся, бо вже й сніданок для нас варять. Отож як відплив я на тій чайці із Кодака, так пливли ми страшенно довго, тому що супроти течії, а до того ж зламалася у нас чайка, і довелося її лагодити. От пливемо ми й пливемо, мій добродію, пливемо...

— Пливете, пливете! — перебив від нетерплячки пан Ян.

— І припливли до Чигирина. А що мене там спіткало, про це ви, добродію, знаєте.

— Про це вже знаю.

— Отож лежу я у стайні, світу Божого не бачу. А тут відразу ж, як Богун поскакав, прибув Хмельницький зі страшною армією запорозькою. А оскільки перед цим пан великий гетьман покарав чигиринців за прихильність до запорожців і чимало людей у місті було побито й поранено, козаки й подумали, що я теж із тих, і тому не тільки не добили мене, а ще й подбали про мене, виходжували і татарам узяти не дозволили, хоч вони їм усе дозволяють. Отямився я тоді та й думаю: що ж мені робити? А ті лиходії за той час до Корсуня пішли і там панів гетьманів побили. О мій добродію, що мої очі бачили, того не розказати! Вони ж нічого не приховували, сорому ніякого не маючи, ще й за свого мене вважали. А я думаю: тікати чи не тікати? Та тільки бачу, що безпечніше лишитися, аж доки слухніша нагода випаде. А як почали звозити з-під Корсуня килими, кінські збруї, срібло, буфети, скарби... Ой-ой, мій добродію! У мене мало серце не лопнуло й очі на лоб не вилізли. Адже ці харцизяки шість ложок срібних за таляр, а потім і за квартиру горілки віддавали, а гудзик золотий або запонку, або султан на шапку можна було й за півкварти виміняти. Отож я й подумав: чого я маю марно сидіти?.. Скористаюсь і я! Може, дасть Бог колись у Жендзяни вернутися, на Підляшшя, де батьки проживають, то їм віддам, бо вони там із Яворськими уже п'ятдесят літ позиваються, а вести далі процес нема на що. Тож накупив я, мій

добродію, стільки усякого добра, що на двох коней нав'ючувати довелося, маючи це за втіху у журбі моїй, бо я за добродієм своїм страшенно нудьгував.

— Ой, Жендзяне, ти не міняєшся! З усього собі вигоду маєш.

— Якщо Бог мені дарує, що ж у цьому лихого? Адже я не краду, а те, що ви мені, добродію, дали капшук на дорогу в Розлоги, то ось він. Моє діло віддати, бо я до Розлогів не доїхав.

Говорячи це, пахолок розстебнув черес, витяг капшук і поклав його перед рицарем, а пан Скшетуський усміхнувся і сказав:

— Якщо тобі так таланило, ти, певно, багатший від мене, та тільки тримай уже й цього капшука.

— Дякую покійно, добродію. Призбиралося трохи — з Божої ласки! І батьки тішитимуться, і дідусь дев'яностолітній. А вже Яворських вони, либонь, до останнього гроша засудять і з торбами по світу пустять. І вам, добродію, теж користь від цього, бо я вже про той крапчастий пасок, що його мені ваша милість у Кодаку обіцяв, не нагадуватиму, хоч він мені й вельми подобався.

— Вже ж бо й нагадав! От халамидник! Ти справжнісінький *lupus insatiabilis*! Не знаю я, де цей пасок, але якщо обіцяв, подарую, не цей, так інший.

— Дякую покійно, добродію! — мовив Жендзян, обіймаючи господареві коліна.

— Та годі про це! Розкажуй, що з тобою далі було.

— Отож Бог дав мені милість підлататися від розбійників. Тільки я страшенно потерпав, не знаючи, що сталося з добродієм моїм і що Богун із панною зробив. Аж тут дізнаюся, що він у Черкасах лежить, ледь живий, князями посічений. Тоді я в Черкаси: а ви ж, добродію, знаєте, що я вмю і пластир прикласти, і рани обробити. А вже вони мене щодо цього знали. Тому мене туди Донець, полковник, послав і сам зі мною поїхав харцизяку того виходжувати. Аж тепер у мене відлягло від серця, бо я дізнався, що наша панна із тим шляхтичем утекла. Пішов я тоді до Богуна. Думаю: впізнає чи не впізнає? А його пропасниця біла, тому спершу не впізнав. Згодом же впізнав та й каже: "Це ти з листами у Розлоги їхав?" Я відповідаю: "Я". А він знову: "Так це я тебе у Чигирині розсік?" — "Атож". — "Так ти, — каже він, — служиш панові Скшетуському?" Отут уже заходився я брехати. "Нікому я вже, кажу, не служу, Більше кривд, аніж радощів на цій службі я зазнав, тож вирішив на волю до козаків піти, а вашу милість уже десять днів доглядаю і до одужання доведу". І він повірив мені і в якнайкращі взаємини зі мною увійшов. Від нього я й довідався, що Розлоги спалено, що він двох князів убив, а ще двоє, дізнавшись про це, хотіли спершу до нашого князя йти, але, не маючи для цього можливості, у військо литовське втекли. Та найгірше — це коли він про того опасистого шляхтича згадував, він так тоді, скажу я вам, добродію, зубами скреготів, ніби хтось горіхи гриз.

— Довго він хворів?

— Довго, довго, бо рани на ньому то гоїлися, то знову відкривалися, адже він їх спочатку не лікував як слід. Мало я ночей біля нього просидів (щоб його порубали!), ніби біля когось порядного! А щоб ви знали, добродію: я спасінням душі присягнув за

кривду свою йому відплатити, і цього я, мій добродію, дотримаю, хоч би й ціле життя довелося за ним ходити, бо він мене, невинного, так знеславив і потовк, як собаку, а я ж не якийся там хам. Він мусить загинути від моєї руки, хіба що хтось інший мене випередить. І ще скажу я вам, добродію, що зі сто разів я мав таку нагоду, бо часто біля нього, крім мене, нікого не було. Я думав собі: всадити йому під бік чи ні? Та тільки соромно було вбивати лежачого й пораненого.

— Це робить тобі честь, що ти його aegrotum e inermem не вбив. Холопський це був би вчинок, не шляхетський.

— Тим-то й ба, добродію, я теж так подумав. А ще згадав, що, коли батьки мене проводжали й напутнє слово давали, дідусь теж перехрестив і сказав: "Пам'ятай, бевзю, що ти шляхтич, і амбіцію май, вірно служи, але попихати собою нікому не давай". Казав він іще, що коли шляхтич по-холопському вчиняє, то Господь Бог наш плаче. А я напуття запам'ятав і дотримую його. Тому я нагодами тими знехтував. А взаємини між нами дедалі міцнішали. Не раз він питав мене: "Чим я тобі відборгую?". А я на це: "Чим, ваша милість, захочете". І гріх поскаржитися, відплатив він мені щедро, а я взяв, бо подумав: нащо це має у розбійницьких руках залишатися? А дивлячись на нього, й інші мені давали, бо, скажу вам, добродію, там нікого так не люблять, як його, — і низові, і простолюд, хоч у всій Речі Посполитій не знайдеться шляхтича, котрий би так зневажав простолюд, як він...

Тут Жендзян почав хитати головою, ніби щось згадував і чомусь дивувався, а за хвилину вів далі:

— Дивний це чоловік, і треба визнати, що манери в нього цілком шляхетські. А панну він як любить! Як любить! Боже праведний! Тільки-но він трохи одужав, відразу ж до нього Донцева донька поворожити прийшла. І поворожила, та тільки нічого доброго. Безчесна це здоровуля, із нечистим якшається... Але дівка гожа. Як засміється, то, бігме, наче кобила заірже в лузі. Зубиська білі показує, а сильна така, що панцир розірвати може, а як іде, то земля під нею трясеться. І, мабуть, із допущення Божого на мене оком накинула, врода моя їй сподобалася. То вона, бувало, не пройде повз мене, щоб мене за чуприну або за рукав не смикнути або не попхнути, а не раз навіть казала: "Ходімо!". А я боявся, щоб мені диявол десь на самоті в'язів не скрутив, бо тоді усе, що я призбирав, пропало б відразу. От я їй і відповідав: "Мало тобі інших!" А вона: "Сподобався ти мені, хоч і дитина! Сподобався ти мені!" — "Іди геть, гладухо!" А вона знову: "Сподобався ти мені! Сподобався ти мені!"

— І ти бачив ворожіння?

— Бачив, чув. Дим якийся йде, сичання, писки, тіні якісь, я від подиву аж остовпів. Вона ж, стоячи посередині, брови чорні насупила й повторює: "Лях при ній! Лях при ній! Чилу! Гуку-чилу!.. Лях при ній!" Або пшениці у сито насипле й дивиться, а зернини, як мурахи, ворущаються, а вона знову: "Чилу! Гуку! Чилу! Лях при ній!" Ой, добродію мій! Не будь він таким лиходієм, жаль було б дивитися на його відчай після кожного ворожіння. Бувало, стане блідий, як полотно, ничком упаде, руки над головою заломить і голосить, і жалібно скиглить, і благає, і перепрошує панянку за те, що як

гвалтівник у Розлоги прийшов, що братів її перебив. "Де ти, зозуленько? Де ти, єдина? — примовляє. — Я б тебе на руках носив, а тепер не жити мені без тебе!.. Я вже до тебе, — голосить, — і пальцем не доторкнуся, рабом твоїм буду, аби тільки очі мої тебе бачили". Або ж знов пана Заглобу згадає і зубами скрегоче, і ложе кусає, аж поки його сон зморить. Але ще й крізь сон стогне й зітхає.

— То що, вона ніколи йому на добре не наворожила?

— Що було потім, не знаю, мій добродію, бо він одужав, а я від нього відчепився. Приїхав ксьондз Латко, і Богун мене на віддяку в Гуцу із ним відпустив. Вони там, лиходії, знали, що я добра усякого трохи мав, а я теж не приховував, що їду батькам допомогти.

— І не пограбували тебе?

— Може б, і вчинили це, але, на щастя, татар тоді не було, а козаки зі страху перед Богуном не посміли. Зрештою, вони мене вже цілком за свого мали. Адже мені сам Хмельницький наказав слухати й доносити, про що у воеводи брацлавського говоритимуть, якщо якісь пани задуться... Щоб він катові дістався! Отож приїхав я у Гуцу, аж тут підійшли Кривоносові роз'їзди й отця Лашка вбили, а я половину свого добра закопав, а з половиною сюди втік, прочувши, що ви, добродію, громите біля Заслава. Хвала Господові Всевишньому, що я вашу милість у доброму здоров'ї і настрої застав і що весіллячко ваше, добродію, незабаром... Це вже буде кінець усьому лихому. Казав я тим лиходіям, котрі на князя, пана нашого, йшли, що назад уже не вернуться. Мають тепер! Може, й війна скоро скінчиться?

— Де там! Тепер із самим Хмельницьким ось-ось почнеться.

— А ви, добродію, після весілля воюватимете?

— А ти думав, що я після весілля боягузом стану?

— Ой, не думав! Знаю я, що коли хтось і стане, то не ви, добродію. Я просто собі питаю, бо як відвезу ось батькам, що призбирав, то теж із вами, добродію, піти хочу. Може, мені Бог допоможе за кривду Богунові відборгувати, бо якщо віроломно не гоже, то де ж я його знайду, як не на бранному полі. Він ховатися не стане...

— Невже ти такий затятий?

— Нехай кожен при своєму лишається. А я вже як поклав собі, то й до турків за ним поїду. Тепер уже інакше й бути не може. А зараз я з вами, добродію, до Тарнополя поїду, а потім — на весілля. Але чому ви, добродію, до Бара через Тарнопіль їдете? Адже це не по дорозі.

— Бо мушу хоругви відвести.

— Зрозуміло, мій добродію.

— А зараз дай чогось попоїсти, — попросив пан Скшетуський.

— Я вже про це думав. Живіт — усьому основа.

— Після сніданку одразу ж вирушимо.

— От і слава Богу, хоч коники мої страшенно заїжджені.

— Я тобі запряжного дати звелю. На ньому тепер їздитимеш.

— Покірно дякую, добродію, — мовив Жендзян, усміхаючись від утіхи, що після

капшука і крапчастого паска має вже третій подарунок.

РОЗДІЛ XXXIII

Проте їхав пан Скшетуський на чолі князівських хоругов до Збаража, а не до Тарнополя, бо надійшов новий наказ і їти тепер туди, а дорогою розповідав вірному пахолкові про свої пригоди: як у полон на Січі був узятий, як довго у ньому пробув і скільки йому довелося витерпіти, перш ніж Хмельницький його відпустив. Хоч возів і поклажі з ними не було, йшли вони поволі, бо шлях лежав краєм таким розореним, що харчі для людей і коней добувалися через силу. Де-не-де зустрічалися їм юрби змарнілих людей, особливо жінок із дітьми, котрі благали Бога про смерть або навіть про неволю татарську, бо там хоч і в путах, але їсти давали. А були ж саме вповні жнива у цій багатій землі, що текла молоком і медом, та Кривоносові роз'їзди понищили усе, що тільки можна було знищити, і вцілілі жителі жилися корою дерев. Лише під Ямполем увійшли рицарі у край, війною ще не дуже розорений і, маючи тепер привали із харчами та кормом, пішли швидкими переходами на Збараж, до якого через п'ять днів після того, як вирушили із Сухоринців, і дісталися.

У Збараж з'їхалася сила-силенна. Князь Ієремія зупинився там з усім військом, а, крім нього, наїхало чимало воїнства і шляхти. Війною дихало в повітрі, про неї тільки й говорили; місто й околиці кишіли озброєними людьми. Мирна партія у Варшаві, підтримувана у своїх сподіваннях паном Киселем, воєводою брацлавським, не відмовилася, щоправда, поки що від перемов і так само вірила, що з їхньою допомогою можна загасити бурю, але зрозуміла одне: перемови тільки тоді матимуть сенс, коли їх підтримає могутня армія. Отож на конвокації звучало чимало погроз і войовничих речей, які зазвичай передують грозам. Було оголошено про набір до народного ополчення, стягувалися кварцяні війська, і, хоч канцлер та рейментарі ще вірили у мирний результат, але шляхетські душі були переповнені ратним настроєм і рвалися до бою. Погроми, вчинені Вишневецьким, розпалили уяву. Уми палали бажанням помститися хлопам і бажанням дати відповідь за Жовті Води, за Корсунь, за кров багатьох тисяч, що загинули мученицькою смертю, за ганьбу і приниження...

Ім'я грізного князя засяяло сонячним блиском слави, воно було у всіх на вустах і у всіх серцях, а вкупі з іменем цим розлягалось від берегів Балтики аж до Дикого поля зловісне слово: війна!

Війна! Війна! Провіщали її і знамення у небі, і спаленілі людські обличчя, і блискіт мечів, і нічне виття собак перед хатами, й іржання коней, що почули кров. Війна! Гербовий люд по всіх землях, повітах, садибах і застянках діставав із комор старі мечі й обладунки, молодь співала пісень про Ієремію, а жінки молилися перед вівтарями. І піднявся озброєний люд від Пруссії до Ліфляндії, від Великопольщі й густонаселеної Мазовії аж ген до Божих вершин татранських і темних борів бескидських.

Війна розумілася сама собою. Розбійницький рух Запорожжя і народне повстання українського простолюду потребували якихось вищих гасел, аніж різанина і розбій, аніж боротьба з панщиною та магнатськими латифундіями. Це добре зрозумів Хмельницький і, скориставшись із тліючого невдоволення, з обопільних зловживань і

утисків, яких за тодішніх суворих часів ніколи не бракувало, соціальну боротьбу обернув на релігійну, роздув народний фанатизм і від самісінького початку прірву між обома таборами викопав — прірву, яку не пергаменти й перемови, а тільки кров людська могла заповнити.

Але всією душею прагнучи перемов, тільки себе і власні війська хотів він урятувати. А потім?.. Про те, що буде потім, гетьман запорозький не думав, у прийдешнє не вдивлявся і не дбав про нього.

Та він усе-таки не знав, що та створена ним прірва така глибока, що жодними перемовами її навіть не зарівняти на той час, який йому, Хмельницькому, потрібен. Проникливий політик не вгадав, що кривавих плодів своєї діяльності попоїсти в мирі він не зможе.

Але ж легко було здогадатися, що, коли одна навпроти одної стануть озброєні сили, там пергаментом для складання договірних протоколів стануть поля, а перами — мечі й списи.

Ось чому тодішні події волею обставин котилися до війни. Навіть прості люди, яким підказував тільки інстинкт, говорили, що інакше й бути не може, і в усій Речі Посполитій дедалі більше поглядів зверталось до Ієремії, котрий від самого початку проголосив війну не на життя, а на смерть.

У тіні цієї могутньої постаті дедалі більше бліднули канцлер, і воєвода брацлавський, і рейментарі, а з-поміж них могутній князь Домінік, призначений верховним головнокомандувачем. Падали їхній авторитет і вага, маліла слухняність владі, яку вони виконували. Війську і шляхті наказано було підтягатися до Львова, а потім до Глинян, і справді, звідусіль ішли дедалі більші загони. Підходило кварцяне військо, за ним — землевласники прилеглих воєводств.

Але тут уже нові випадки почали загрожувати авторитету Речі Посполитої. Не лише менш дисципліновані хоругви народного ополчення, не лише панські дружини, а й регулярні кварцяні воїни, прибувши на місце збору, відмовлялись підкорятися рейментарям і, всупереч наказу, вирушали до Збаража, щоб служити під проводом Ієремії. Так першими вчинили воєводства Київське і Брацлавське, шляхта із яких уже і так здебільшого служила під командуванням Ієремії; за ними пішли руські, любельські, а далі — коронні війська. І вже неважко було сказати, що й усі інші підуть за ними слідом.

Обійдений і зумисне забутий Ієремія волею обставин ставав гетьманом і головнокомандувачем усіх сил Речі Посполитої. Шляхта і військо, віддані йому душею і тілом, тільки чекали його кивка. Влада, війна, мир, прийдешнє Речі Посполитої опинилися у нього в руках.

І можуть його зростала з кожним днем, бо щодня плавом пливли до нього нові хоругви, і набрав він такої сили, що тінь його падала вже не лише на канцлера і рейментарів, а й на сенат, на Варшаву і на всю Річ Посполиту.

У недобррозичливих до нього канцлерських колах Варшави і в рейментарському таборі, в оточенні князя Домініка й у воєводи брацлавського почали слезувати про

його непомірні амбіції й зухвалість, згадали справу про Гадяч, коли свавільний князь із чотирма тисячами людей прибув до Варшави і, зайшовши у сенат, ладен був порубати усіх, укупі з ними й короля.

"Чого ж сподіватися від такого чоловіка і яким він мав стати тепер, — казали його супротивники, — після його ксенофонтового відступу із Задніпров'я, після усіх ратних боїв і стількох перемог, які так незмірно його звеличили? Яку нестерпну гординю мав вселити у нього цей фавор від воячнї й шляхти? Хто йому сьогодні протистояти зможе? Що станеться з Річчю Посполитою, коли один із її громадян досягає такої могуті, що може топтати волю сенату, віднімати владу у призначених самою Річчю Посполитою вождів? Невже він і справді королевича Карла коронувати зібрався? Він Марій, це правда, але дай Боже, щоб він не виявився Марком Кориоланом чи Катіліною, бо пихою й амбіцією перед обома не поступається!"

Так говорили у Варшаві й у рейментарських колах, надто ж у князя Домініка, суперництво Ієремії з яким чимало вже шкоди завдало Речі Посполитій. А цей Марій сидів тим часом у Збаражі насуплений, незбагнений. Недавні перемоги не прояснили його обличчя. Коли, бувало, якась нова хоругва, кварцяна чи повітова народноополченська, прибувала до Збаража, він виїздив назустріч, оцінював її одним поглядом і враз поринав у задуму. Жовніри з криком горнулися до нього, падали перед ним навколішки, волаючи: "Вітаємо тебе, незвитяжний вождю! Геркулесе слов'янський! На смерть під твоєю рукою битися будемо!" — він же тільки відповідав: "Чолом вам, ваші милості! Під Христовою усі ми рукою, а мій чин вельми мізерний, щоб важити життям ваших милостей! — і повертався до себе, від людей тікав, на самоті борючись зі своїми думками.

Так тривало цілими днями. А тим часом місто аж кишіло вояками нових і нових загонів. Ополченці з ранку до ночі квасили, тиняючись вулицями, бешкетуючи і зчиняючи скандали з офіцерами чужоземних підрозділів. Регулярні ж жовніри, відчуваючи, що дисципліна значно послабилася, теж прикладалися до вина, об'їдалися і грали в кості. Щодня з'являлися нові гості, а отже, влаштовувалися нові бенкети і забави з городянками. Війська заповнили усі вулиці, стояли вони і в довколишніх селах; а що вже коней було, зброї, одежі, султанів, кольчуг, мисюрок, мундирів різних воеводств! Чисто тобі велелюдний ярмарок, на який половина Речі Посполитої з'їхалася!

Ось летить карета панська, позолочена або пурпурова, запряжена шестериком або восьмериком коней із султанами, лакеї в угорському або німецькому одязі, придворні яничари, козаки, татари. А он знову кілька панцирних, але без панцирів, виблискуючи шовками й оксамитами, розштовхують юрби анатолійськими чи перськими жеребцями. Султани у них на шапках і застібки під шиєю виблискують вогниками діамантів і рубінів — і всі дають їм дорогу з поваги до славного полку. А онде на ганку красується офіцер ланової піхоти у новенькому, що аж сяє, колеті, із довгою тростиною в руці й пихою на обличчі, але з міщанським серцем у грудях. То тут, то там поблискують гребінчасті шоломи драгунів, капелюхи німецьких піхотинців, конфедератки народних

ополченців, капори, рисячі шапки. Челядь у розмаїтій уніформі, прислуговуючи, крутиться як мухи в окропі. Вулиці скрізь забиті возами, а ондечки вони тільки-но в'їжджають із немилосердним скрипом, усюди гвалт, окрики "з дороги!", лайка слуг, сварки, бійки, кінське іржання. Трохи вужчі вулички так завалені соломною і сіном, що їй протиснутися ними неможливо.

А серед усього цього розкішного вбрання, що виграє усіма барвами веселки, серед шовків, оксамитів, альтембасів і виблискування діамантів який же дивний вигляд мають полки Вишневецького — змарнілі, обдерті, схудлі, у заіржавілих панцирах, вигорілій формі й поношених мундирах! Жовніри найпривілейованіших підрозділів схожі на злидарів, убраних гірше, ніж челядь інших полків, але всі б'ють чолом перед цим лахміттям, перед цією іржею і нуждою, бо це печаті героїства. Війна, зла ненька, дітей своїх, як Сатурн, пожирає, а кого не пожре, то пообгризає, як собака кістки. Ці вицвілі мундири — це нічні дощі, це походи у люту негоду або у сонячну спеку; ця іржа на залізі — кров не стерта, своя або ворожа, або та й та. Отож вишневичани скрізь перед ведуть. Вони по шинках та постоях тільки їй розказують, а інші тільки слухають. І часом у когось із слухачів аж спазмом здушить горло, і він лясне себе руками по стегнах і вигукне: "А нехай вам грець, ваші милості! Ви ж дияволи, не люди!" А вишневичани на це: "Не наша це заслуга, а такого воєначальника, рівного якому не бачив іще orbis errarum ". І всі бенкети закінчуються вигуками: "Viva Ієремія! Viva князь-воевода! Вождь над вождями і гетьман над гетьманами!..".

Шляхта, як захмеліє, на вулицю вискакує і з рушниць та мушкетів палить, а позаяк вишневичани застерігають, що воля тільки до часу, що настане хвилина, коли князь візьме всіх у руки і таку дисципліну запровадить, про яку, мовляв, ви ще й не чули, вони ще дужче радіють вільній хвилині. "Gaudeamus , поки можна! — волають вони. — Настане час послуху, слухатися будемо, бо є кого, бо він не "дитина", не "латина", не "перина"! А нещасному князеві Домініку завше найгірше дістається, бо мелють його язики жовнірські на борошно. Подейкують, що він цілими днями молиться, а ввечері у дзбанок заглядає, і як на живіт собі плюне, то одне око розплющується й питає: "Що таке?" Говорять також, що на ніч він проносу траву п'є і що битв бачив стільки, скільки їх у нього на килимах голландської роботи виткано. Там уже ніхто його не захищав і ніхто не жалів, а найдужче підкушували ті, хто в очевидній із військовою дисципліною був незгоді.

Проте навіть і таких перевершував в ущипливості й глузуваннях пан Заглоба. Від болю у крижах він уже вилікувався і тепер був у своїй стихії. Скільки ж він із'їдав і випивав — марно й лічити, бо це було над людське уявлення. За ним ходили й оточували його купи жовнірів і шляхти, а він розводився, оповідав і глузував із тих, хто його поштував. Дивився він теж ізвисока, як дивиться бувалий вояк на тих, хто йде на війну, і з висоти свого досвіду казав їм:

— Стільки ж мушкети ваших милостей війни знають, скільки черниці чоловіків; одяг на вас свіжий і лавандою пахне, та хоч це й чудовий запах, однак я у першій битві постараюся від ваших милостей проти вітру триматися. Ой! Хто не нюхав військового

часнику, не знає, які він сльози витискає! Не принесе милоданка вранці пива підігрітого або юшки винної! Позападають животи у ваших милостей, висохнете ви, як сир на сонці. Повірте мені. Досвід — усьому основа! Еге ж, бували ми в біді не раз, бували! Не один прапорець захопили, але мушу сказати вашим милостям, що жоден не дістався мені так важко, як той, під Старокостянтинівом. Щоб їх грець побив, тих запорожців! Сім потів, скажу я вам, ваші милості, із мене вийшло, перш ніж я за ратище вхопився. Поспитайте у пана Скшетуського, того самого, котрий Бурдабута порішив, він усе це на власні очі бачив і захоплювався. Та й зараз тільки крикніть у козака над вухом: "Заглоба!" — і побачите, що буде. Але що я тут із вашими милостями балакаю! Ви ж тільки muscas на стінах мухобійкою били, більше нікого.

— Як же це було? Як же? — допитувалися молоді.

— А ви, ваші милості, хочете, щоб у мене язик від вихання у роті перегрівся, як вісь у возі?

— То змочити треба! Вина сюди! — волала шляхта.

— Хіба що так! — відповідав пан Заглоба і, радий, що знайшов удячних слухачів, розповідав усе ab ovo, від подорожі у Галату і втечі з Розлогів аж до здобуття стягу під Старокостянтинівом. Вони ж слухали із роззявленими ротами, часом буркочучи, коли, вихваляючись своєю хоробрістю, він занадто глузував із їхньої недосвідченості, але попри це із дня на день запрошували його й напували у якійсь іншій квартирі.

От як весело й гучно бавилися тоді у Збаражі, а старий Зацвіліховський та інші поважні люди дивувалися, що князь так довго потакає цим розвагам. Він же так і не виходив зі своєї квартири, певно, зумисне давши волю жовнірам, щоб вони перед новими боями зажили усяких розкошів.

Тим часом приїхав пан Скшетуський і відразу ж як у вир ускочив, як в окріп який. Кортіло теж і йому відпочинком у колі друзів посмакувати, та ще дужче хотілося йому у Бар, до коханої, поїхати і всю колишню журбу, усі небезпеки й терзання у її солодких обіймах забути. Тож, не гаючись, пішов він до князя, щоб звітувати про похід до Заслава і дістати дозвіл на поїздку.

Князь змінився до невпізнання. Скшетуський аж жахнувся його вигляду, сам себе подумки питаючи: "Чи це той вождь, котрого я бачив під Махнівкою і Старокостянтинівом?". Бо перед ним "стояв чоловік, що зігнувся під тягарем турбот, із запалими очима і спаленими губами, ніби його підточувала якась тяжка внутрішня хвороба. Коли Скшетуський спитав його про здоров'я, він одповів коротко й сухо, що здоровий; рицар же більше питати не посмів. Тому, звітувавши про похід, він одразу ж попросив дозволу покинути хоругву на два місяці, щоб одружитися й відвезти дружину до Скшетушева.

Почувши це, князь ніби пробудився від сну. Притаманна йому доброта осяяла понуре досі обличчя, і він, пригорнувши пана Скшетуського, сказав:

— Отже, кінець твоїм стражданям. Їдь, їдь! Нехай тебе Бог благословить! Сам би я хотів побувати у тебе на весіллі, бо і перед князівною, як донькою Василя Курцевича, і перед тобою, як приятелем, я у боргу, але ниньки мені навіть неможливо про це

думати. Коли ти хочеш їхати?

— Та хоч сьогодні, ваша ясновельможність!

— То їдь завтра. Самому їхати не можна. Я дам тобі триста Вершулових татар, щоб ти княжну безпечно відправив. Із ними ти найшвидше доїдеш, а знадобляться вони тобі достеменно, бо там зграї гультяїв усюди шастають. Дам я тобі й листа до пана Єнджея Потоцького, але поки напишу, поки прийдуть татари, поки ти, нарешті, вирушиш, вечір на ранок обернеться.

— Як ваша ясновельможність накаже. Але ще смію попросити, аби Володийовський і Підбип'ята теж вирушили зо мною.

— Гаразд. Прийди ж завтра поблагословитися і попрощатися. Хочеться мені й твоїй князівні якийсь подарунок послати. Шляхетна це кров. Будьте ж щасливі, бо ви одне одного варті.

Рицар уже впав навколішки й обіймав коліна улюбленого воєначальника, котрий іще кілька разів повторив:

— Дай Боже тобі щастя! Дай Боже тобі щастя! Приходь же завтра!

Але рицар не підводився з колін і не йшов, ніби хотів іще про щось попросити. Нарешті вибухнув:

— Ваша ясновельможність!

— Ну, що там іще в тебе? — лагідно спитав князь.

— Ваша ясновельможність, даруй мені за сміливість, але... серце в мене крається і тільки від жалю великого питати я смію: що з вашою ясновельможністю? Турботи пригнічують чи хвороба яка?

Князь поклав йому руку на голову.

— Тобі не треба про це знати! — мовив він із теплотою в голосі. — Приходь же завтра.

Пан Скшетуський підвівся і з важким серцем вийшов.

Увечері прийшов до нього на постій старий Зацвіліховський, а з ним — малий Володийовський, пан Лонгінус Підбип'ята і пан Заглоба. Усі сіли до столу, і враз до кімнати зайшов Жендзян, несучи кубки та барильце.

— Во ім'я Отця і Сина! — вигукнув пан Заглоба. — Що я бачу? Пахолок вашої милості воскрес!

Жендзян наблизився й обняв його за коліна.

— Не воскрес я, але й не помер завдяки тому, що ви мене, добродію, врятували.

А пан Скшетуський додав:

— І до Богуна згодом на службу пристав.

— То матиме тепер у пеклі протекцію, — сказав пан Заглоба, а потім, звернувшись до Жендзяна, промовив: — Навряд чи ти на тій службі розкошів зажив, на ж тобі таляр на втіху.

— Покірно дякую, добродію, — відповів Жендзян.

— Він? — закричав пан Скшетуський. — Та це ж проноза, битий жак! Він же у козаків здобич скуповував, а те, що має, того б ми удвох із вашою милостю не купили,

навіть якби ваша милість усі свої маєтки в Турчах продав.

— Он як! — здивувався пан Заглоба. — Тримай же собі мого таляра і рости, миле деревце, бо якщо не на Божі страждання, то хоч на шибеницю згодишся. На вигляд він пахолок нівроку. — Тут пан Заглоба вхопив Жендзяна за вухо і, легенько смикаючи, вів далі: — Люблю проноз, а тому пророкую, що будуть із тебе люди, якщо тварюкою не станеш. А як тебе там твій пан, Богун, згадує, га?

А Жендзян усміхнувся, бо йому лестили і слова, і ласка, й відповів:

— О мій добродію, а вже як вас він згадує, то аж іскри зубами викрешує.

— Йди до біса! — ураз спалахнувши, вигукнув пан Заглоба. Верзеш казна-що!

Жендзян вийшов, а за столом загомоніли про завтрашню подорож і про незмірне щастя, яке чекає на пана Яна. Мед невдовзі поліпшив настрої пану Заглобі, і він одразу почав допікати Скшетуському й нагадувати то про хрестини, то про залицання до князівни пана Єнджея Потоцького. Пан Лонгінус зітхав. Усі цідили мед і тішились від душі. Та ось нарешті розмова зайшла про воєнну ситуацію і про князя. Скшетуський, якого два тижні не було у таборі, допитувався:

— Скажіть же мені, ваші милості, що сталося із нашим князем? Адже це просто інший чоловік. Я усього цього збагнути не можу. Господь посилає йому звитягу за звитягою, а що його рейментарством обійшли, чи й не біда! Зате тепер усе військо до нього плавом пливе, отож без нічиєї ласки князь гетьманом стане і Хмельницького зітре... А його, з усього видно, щось гризе й гризе!..

— Може, у нього подагра починається, — висловив здогад пан Заглоба. — От мене часом як смиконе у великому пальці, так я на три дні в меланхолію впадаю.

— А я вам, побратими, ось що скажу, — зауважив пан Підбиш'ята. — Я цього сам від ксьондза Муховецького, щоправда, не чув, але чув, буцімто він комусь розказував, чому князь у тугу вдається... Я сам нічого сказати не можу — князь пан милостивий, добрий і полководець великий... Чого ж мені судити його... Але ніби ксьондз Муховецький... А втім, хіба я знаю...

— Ну, погляньте, ваші милості, на цього литвина! — заволав пан Заглоба. — Ну як же мені не збиткуватися з нього, як він людської мови не знає! От що ти, ваша милість, хотів повідомити? Ходиш, ходиш кругом, як заєць довкола ковбані, а до пуття сказати не можеш.

— Що ж ти, ваша милість, насправді чув? — запитав пан Ян.

— Ет! Коли... Бо це... Казали, ніби князь багато крові пролив. Великий він вождь, але міри, мовляв, коли карає, не знає... І тепер йому усе червоним здається: удень — червоно, уночі — червоно, мовби його червона хмара оточує...

— Не говори, ваша милість, дурниць! — гнівно гримнув старий Зацвіліховський. — Бабські це плітки! Не було на гультаїв ліпшого пана за мирних часів! А що до бунтівників він милосердя не має, то й що з того? Це заслуга, не гріх. Яких страждань, якої кари забагато для тих, хто цю вітчизну у крові втопив, хто татарам власний народ у неволю віддає, Бога забувши, глумлячись над величчю, вітчизною, добродійністю? Де ти ще, ваша милість, знайдеш монстрів таких? Де ще бачили такі звірства, які вони

вчиняли над жінками й дітьми-кришенятами? Де ще є такі злочини жахливі? І за це палі чи шибениці забагато?! Тьху! Тьху! У тебе, ваша милість, рука залізна, але серце жіноче. Бачив я, як ти стогнав, коли Полуяна припікали, і ще й казав, що ліпше б його на місці убив. Та князь — не жінка, він знає, як милувати і як карати. Навіщо ж ти тут, ваша милість, теревені правиш?

— Так я ж, батьку, казав, що достоту не знаю, — виправдовувався пан Лонгінус.

Але старий довго ще сопів і, погладжуючи рукою біле волосся, бурчав:

— Червоно! Гм! Червоно!.. Це вже щось нове! В голові у того, хто це вигадав, зелено, не червоно!

Настала тиша, і тільки знадвору долинав гомін розвеселілої шляхти.

Мовчання порушив малий Володийовський:

— А ви як, батьку, гадаєте? Що могло статися із нашим паном?

— Гм! — мгукнув старий. — Я у нього не сповідник, тому не знаю. Над чимось він роздумує, сам собі місця не знаходить. Тут якась боротьба душевна, не інакше. А що душа більша, то мука тяжча...

І старий рицар не помилявся, бо саме в цю хвилину князь, вождь і звитяжець лежав у поросі в своїй квартирі перед розп'яттям і вів одну із найзапекліших битв у своєму житті.

Вартові на мурах збараського замку сповістили про північ, а Ієремія досі ще вів розмову з Богом і з власною величною душею. Розум, сумління, любов до вітчизни, гордість, відчуття власної могутності й великих призначень боролися у нього в душі й вели між собою запеклу сутичку, від якої розривалися груди, розколювалася голова і біль роздирав усе його тіло. Адже всупереч волі примаса, канцлера, сенату, рейментарів, усупереч волі уряду йшли до цього звитяжця кварцяне військо, шляхта, чужі приватні хоругви — одне слово, уся Річ Посполита віддавалася у його руки, збиралася під його крила, долі свої вручала його генієві й вустами своїх найкращих синів волала: "Рятуй, бо ти один урятувати можеш!"

Іще місяць, іще два, і під Збаражем постане сто тисяч жовнірів, готових на смертельний бій із драконом братовбивчої війни. І враз картини прийдешнього, осяяні якимось сліпучим світлом слави й могутності, почали пропливати перед очима у князя. Здрігнувшись ті, хто його обійти і принизити хотів, а він візьме ці залізні рицарські когорти й поведе їх у степи українські до таких тріумфів, про які історія ще й не чула.

І відчуває князь у собі силу відповідну, за плечима в нього, як у святого Михаїла-архангела, розпростуються крила, і тої ж миті він обертається на якогось велетня, котрого ні увесь замок, ні увесь Збараж, ні уся Україна осягнути не можуть. Боже мій! Він зітре Хмельницького! Він розтопче бунт! Він спокій вітчизні поверне! Князь уже бачить широкі луги, силу-силенну військ, чує гарматний гуркіт... Битва! Битва! Розгром ворога небачений, небувалий! Гори трупів, безліч стягів укрили закривавлений степ, а він топче ногою тіло Хмельницького, і сурми грають звитягу, а звуки їх летять від моря до моря...

Князь підхоплюється з підлоги і руки до Христа простягає, а довкола голови його

сяє якесь червоне світло. "Христе! Христе! — волає він. — Ти знаєш! Ти бачиш, що я зможу це зробити! Скажи ж мені, що я повинен!"

Але Христос голову на груди звисив і мовчить, такий скорботний, ніби його щойно розіп'яли. "Я все зроблю на славу Твою! — волає князь. — Non mihi, non mihi, sed nomini uo da gloriam! На славу віри і церкви, усього християнства! О Христе! Христе!" І нова картина пропливає перед очима героя. Не звитягою над Хмельницьким кінчиться ця дорога. Князь, проковтнувши бунт, його тілом іще дужче відгодується, його силами стане ще більш велетенським, силу-силенну козаків до тьми-тьмущої шляхти приєднає і піде далі: на Крим ударить, жахливого дракона у його власному лігві знищить, а хрест поставить там, де досі дзвони ніколи вірян на молитву не скликали.

Або ж піде у ті краї, які одного разу вже князі Вишневецькі копитами кінськими стоптали, і кордони Речі Посполитої, а з ними й церкви до окраїн землі розширить...

Та де ж межа гону цьому? Де межа слави, сили, могутності? Чи є вона узагалі?..

До замкової кімнати ллється яскраве місячне сяйво, але годинник відбиває пізню годину і вже співають півні. Невдовзі настане день, але чи буде це день, у який поряд із сонцем у небі нове сонце на землі засяє?

Так! Дитиною був би князь, не мужем, якби цього не вчинив, якби із якихось причин відступив перед покликом такого призначення. Та ось відчуває він уже певний спокій, що його послав йому, либонь, Христос милосердний, — слава за це Господові! Князь уже мислить тверезіше, легше й очима душі становище вітчизни й усіх справ зрозуміліше осягає.

Політика канцлера й цих самих панів із Варшави, як і воєводи брацлавського, хибна і для вітчизни згубна. Спершу розтоптати Запорожжя, океан крові з нього виточити, зламати його, знівечити, зім'яти, перемогти і тільки потім визнати усе переможеним, припинити усякі зловживання, усілякі утиски, запровадити лад, спокій; маючи змогу добити, повернути до життя — ось шлях, єдино гідний цієї великої і прекрасної Речі Посполитої. Можливо, давно-давно й можна було обрати інший, сьогодні ж — ні! До чого приведуть перемови, коли одна навпроти одної стоять озброєні армії? А хоч би й було укладено мир, яку він може мати силу? Ні! Ні! Це сонні марення, фантазії, це війна, яка розтягнеться на віки, це море сліз і крові на прийдешне!.. Нехай же тримаються цього єдиного шляху — великого, шляхетного, могутнього, а він, князь, нічого більше не буде ні хотіти, ні вимагати. Осяде у своїх Лубнах і чекатиме тихо, аж поки пронизливі сурми Градивуса знов покличуть його...

Нехай тримаються! Але хто? Сенат? Бурхливі сейми? Канцлер? Примас чи рейментарі? Хто, прич нього, цю думку велику розуміє? Хто зможе її втілити? Якщо знайдеться такий — тоді нехай!.. Але де він? Хто має силу? Тільки він, князь, і більш ніхто! До нього йде шляхта, до нього стягуються війська, у нього в руці меч Речі Посполитої. Адже Річчю Посполитою, навіть коли державець на троні, а тим паче коли він порожній, править воля народу. Вона — *suprema lex*! А заявляє вона про себе не лише на сеймах, не лише через рейментарів, сенат і канцлерів, не лише через писані закони й маніфести, а найбільше, найвагоміше, найвиразніше — через безпосередні

діла. Хто нині править? Рицарський стан. І він, цей рицарський стан, збирається у Збаражі й каже йому: "Ти — наш вождь". Уся Річ Посполита без виборів, силою назрілої ситуації владу йому вручає, повторюючи: "Ти — наш вождь". І він має відступити? Яка ж ще потрібна йому номінація? Від кого він може її чекати? Чи не від тих, що Річ Посполиту занапастити, а його упокорити збираються?

За що? За що? Чи за те, що, коли всіх охопила паніка, коли гетьманів у ясир узяли, коли гинули війська, коли шляхта ховалася по замках, а козак поставив ногу на груди Речі Посполитої, він один зіпхнув цю ногу й підняв із праху зомлілу голову матері сеї, пожертвував для неї усім — життям, маєтком, від ганьби врятував, від смерті — він, звитяжець?!

Хто має тут заслуг більше, нехай той і бере владу! Кому вона справедливіше належить, нехай у того в руках і буде. Він залюбки зречеться цього тягаря, залюбки Богові й Речі Посполитій скаже: "Відпустіть слугу вашого з миром", бо він уже геть змучений і знесилений, хоч таки певен: ні пам'ять про нього, ні могила його забуті не будуть.

Але якщо нікого достойного немає, то він двічі й тричі дитина, не муж, як влади цієї, цієї сонячної дороги, цього чудового, нечуваного прийдешнього, у якому для Речі Посполитої порятунок, слава, могутність і щастя, має зректися.

І чому?

Князь знову гордо підвів голову, і жагучий погляд його впав на Христа, але Христос голову на груди схилив і мовчав, такий скорботний, ніби його щойно розіп'яли...

Чому? Герой скроні спаленілі руками стиснув...

А може, це і є відповідь? Що означають ці голоси, котрі серед золотих і веселкових видінь слави, серед шуму прийдешніх перемог, серед передчуттів величі й могутності так неблаганно волають у нього в душі: "Ох, зупинися, нещасний!" Що означає цей неспокій, котрий безстрашні його груди тремтінням якоїсь тривоги охоплює? Що означає — тоді, коли він найрозуміліше і найпереконливіше доводить собі, що мусить узяти владу, — той голос, котрий із глибин сумління йому шепоче: "Ти помиляєшся! Пиха тобою рухає, сатана пихи королівства тобі обіцяє!"?

І знову страшна боротьба закипіла в душі у князя, знов підхопив його вихор тривоги, невпевненості й сумнівів.

Що робить шляхта, котра замість рейментарів до нього поспішає? Топче закон. Що робить військо? Порушує дисципліну. І він, громадянин, він, жовнір, має очолити беззаконня? Має прикрити його своїм іменем? Має перший подати приклад безкарності, сваволі, неповаги до законів, і все тільки тому, щоб владу двома місяцями раніше захопити, бо, якщо королевича Карла буде обрано на трон, влада ця і так його не мине? Невже він має подавати такий жахливий приклад прийдешнім вікам? Що ж тоді станеться? Сьогодні так учинить Вишневецький, завтра — Конецпольський, Потоцький, Фірлей, Замойський або Любомирський. А якщо кожен, не зважаючи на закон і покару, на угоду тільки власній амбіції чинити почне, якщо діти наслідуватимуть батьків і дідів, яке прийдешнє чекає на цей нещасний край? Хробаки

свавілля, безладдя, користолюбства й так уже точать стовбур цієї Речі Посполитої. Під сокирою братовбивчої війни сиплеться потрух, усохле гілля опадає з дерева. Що ж буде, коли ті, хто дерево це мусить оберігати й стерегти як зіницю ока, самі вогонь підкладати почнуть? Що ж це буде? Ісусе! Ісусе!

Хмельницький теж публічним благом прикривається, а сам тільки те й робить, що супроти закону і влади повстає.

Дріж пройняв князя з ніг до голови. Він заломив руки: "Невже мені судилося стати другим Хмельницьким, праведний Боже?!"

Але Христос голову на груди звисив і мовчить, такий скорботний, ніби його щойно розіп'яли.

Князь терзався далі. Якщо він візьме владу, а канцлер, сенат і рейментарі оголосять його зрадником і бунтівником, що ж буде? Ще одна братовбивча війна? А, крім того, хіба Хмельницький найбільший і найгрізніший ворог Речі Посполитої? Адже ж не раз її спостигали ще більші напасті, адже ж, коли двісті тисяч залізних німців ішли під Грюнвальдом на Ягеллові полки, коли під Хотином пів-Азії стало до бою, загибель іще ближчою здавалася, а що сталося з цими ворожими полчищами? Ні! Річ Посполита воєн не боїться, і не війни її занастятять! Але чому ж при таких звитягах, такій прихованій силі, такій славі вона, котра розгромила хрестоносців і турків... такою слабкою і безпомічною стала, що перед одним козаком упала на коліна, що сусіди рвуть її кордони, що сміються з неї народи, що голосу її ніхто не слухає, гніву не надає значення, а всі пророкують її загибель?

Ох! Це ж пиха й амбіція магнатів, це ж самоуправство, це свавілля цьому причина. Найгірший ворог — не Хмельницький, а внутрішній нелад, а сваволя шляхти, а нечисленність і безкарність війська, бурхливість сеймів, чвари, розлади, безладдя, недоумство, користолюбство й недисциплінованість, недисциплінованість передусім! Дерево гниє і трухлявіє зсередини. Минає трохи часу, і перша буря валить його, але злочинець той, хто до цього руки докладе, проклятий той, хто приклад подасть, проклятий він і діти його до десятого коліна!..

Іди ж тепер, звитяжцю під Немировом, Погребищем, Махнівкою і Старокостянтинівом, іди, князю-воеводо, відбери владу у рейментарів, розтопчи закон і повагу до верховників, подай приклад нащадкам, як роздирати нутро матері.

Страх, розпач і безумство спотворили князеве обличчя... Він жахливо закричав і, вчепившись руками у власну чуприну, упав пластом перед розп'яттям.

І каювся князь, і бився достойною головою об кам'яну підлогу, а з грудей його чувся глухий голос:

— Боже! Помилуй мене, грішного! Боже! Помилуй мене, грішного! Боже! Помилуй мене, грішного!..

Рожевий світанок займався в небі, а невдовзі встало й золотаве сонце і осяяло залу. На карнизах защебетали горобці й ластівки. Князь підвівся з підлоги і пішов розбудити свого пахолка, Желенського, що спав по той бік дверей.

— Біжи, — сказав він йому, — до вістових і звели їм скликати до мене полковників,

котрі стоять у замку і в місті, кварцянних і ополченських.

Через дві години зала почала заповнюватися вусатими й бородатими постатями жовнірів. Із князівських людей прийшли старий Зацвіліховський, Поляновський, Скшетуський із паном Заглобою, Вурцель, оберштер Махницький, Володийовський, Вершул, Понятовський, майже усі офіцери аж до хорунжих, крім Кушеля, посланого у роз'їзд на Поділля. Із кварцянних були Осинський і Корицький. Багатьох зі знатної шляхти й ополчення не можна було з перин постягати, але й цих усе-таки зібралося чимало, а поміж ними знать із різних земель, від каштелянів аж до підкоморіїв... Чулися перешіптування, розмови — усе гуло, як у вулику, а погляди були звернені на двері, звідкіля мав зайти князь.

Нараз усе вщухло. Зайшов князь.

Вигляд він мав спокійний, ясний, і тільки почервонілі від безсоння очі й стягнуте обличчя свідчили про пережиті боріння. Але ясність ця і навіть лагідність не могли приховати достоїнства і незламної волі.

— Милостиві панове! — почав він. — Сьогодні вночі я питав у Бога і власного сумління, що мені належить учинити. Тому повідомляю вашим милостям, а ви повідомите усьому рицарству, що задля блага вітчизни і злагоди, необхідної для всіх у годину лиха, я віддаю себе на волю рейментарів.

Глухе мовчання запанувало у громаді.

Опівдні того ж дня на подвір'ї замку вишикувалося триста Вершулових татар, готових вирушити в дорогу із паном Скшетуським. А в самому замку князь давав обід військовій старшині, який водночас мав бути прощальним бенкетом на честь нашого рицаря. Його як нареченого посадили поруч князя, а біля нього сидів пан Заглоба, позаяк відомо було, що саме завдяки його кмітливості й відвазі наречену врятовано від загину. Князь був веселий, бо скинув із серця тягар, і підіймав келихи за благополуччя майбутнього подружжя. Мури й вікна здригалися від рицарських окриків. У передпокоях зчиняли гвалт слуги, серед яких заводієм був Жендзян.

— Милостиві панове! — мовив князь. — Нехай же цей третій келих буде за прийдешніх нащадків. Чудове це гніздо. Дай Боже, щоб яблука не впали далеко від яблуні. Нехай же від цього яструбця гідні батька дітлахи вродяться!

— Слава йому! Слава йому!

— На віддяку! — вигукнув Скшетуський, вихиляючи величезний келих мальвазії.

— Згода і любов!

— *Crescite e multiplicamini!*

— Ти вже, ваша милость, із півхоругви постарайся виставити! — сказав, сміючись, старенький Зацвіліховський.

— Він же начисто військо заскшетусить! Я його знаю! — докинув пан Заглоба.

Шляхта вибухнула сміхом. Вино вдарило у голови. Усюди видно було, як червоніють обличчя, ворущаться вуса, а настрої із кожною хвилиною поліпшувалися.

— Коли так, — кричав розохочений пан Ян, — то я вашим милостям мушу признатися, що зозуля мені дванадцять хлопчиків накувала.

— Їй-бо, усі лелеки від роботи поздыхають! — підшпигнув пан Заглоба.

Шляхта відповіла новим вибухом сміху, і реготіли всі так, що залюю ніби аж грім перекочувався.

Та ось на порозі зали з'явилася якась понура, вкрита пилом постать, але, побачивши стіл, бенкет і розчервонілі обличчя, вона зупинилася в дверях, ніби вагаючись, чи йти далі.

Князь побачив її першим, звів брови, глянув із-під долоні й сказав:

— А хто там? А, це Кушель! Повернувся? Що чувати? Які новини?

— Дуже кепські, ваша ясновельможність, — відповів дивним голосом молодий офіцер.

Раптова тиша запала серед гурту, ніби його хтось зачарував. Келихи зупинилися на півдорозі до уст, усі впилися очима у Кушеля, на втомленому обличчі якого було написане страждання.

— Ліпше б ти, ваша милість, тоді їх не сповіщав, коли я за келихом веселюся, — мовив князь, — та вже якщо почав, докінчуй.

— Ваша ясновельможність, я волів би не бути сичем, бо у мене ця новина з язика не зійде.

— Що сталося? Кажі!

— Бар... узято!

КОМЕНТАРІ

Роман "Вогнем і мечем" публікувався у варшавській газеті "Słowo" ("Слово") від 2 травня 1883 року до 1 березня 1884 року. У 1884 році він вийшов і окремим виданням.

Сарана (саранча) — величезна маса комах, яка живилася зеленню, перелітала з одного місця на інше і поїдала посіви, траву, листя. У середні віки з'являлася в Україні досить часто.

Дике поле — історична назва українських і російських степів Причорномор'я і Приазов'я між Дністром і Доном. Поняття "Дике поле" виникло у XVI столітті й зникло наприкінці XVIII століття, коли Росія вийшла на узбережжя Чорного моря. Заселення Дикого поля відбувалося стихійно українськими і російськими селянами, які, починаючи з XVI століття, тікали у південноукраїнські й придонські степи від феодального визиску і ставали козаками. Для захисту південних кордонів Російської держави від грабіжницьких наскоків кримських і ногайських татар тут створювалися укріплені лінії — Белгородська, Українська, Дніпровська. Польські магнати і шляхта називали "Диким полем" усі українські землі південніше і східніше від Білої Церкви. Уряд Речі Посполитої роздавав їм ці терени у приватну власність як незаселені, хоч там проживало українське населення.

Чамбул — загін озброєних татар.

Тут мається на увазі Дніпровський лиман, яким запорожці виходили у Чорне море.

Чорний шлях — стратегічний шлях, яким ходили кримські татари, вчинюючи розбійницькі напади на Правобережну, західну Україну і Польщу в XVI-XVII століттях. Починався Чорний шлях від Перекопського перешийка, перетинав нижню течію

Дніпра і йшов через запорізькі степи на північ. Проходив між верхів'ями річок Інгульця, Тясмину і Росі, потім повертав на захід у напрямку міст Звенигородки, Умані, Кальника, Тернополя до Львова. Нападаючи Чорним шляхом на Україну, кримські татари палили і спустошували міста і села, а людей забирали в полон. Польсько-шляхетський уряд не спромігся вжити дієвих заходів для оборони українських земель від татар. Тільки завдяки походам українських козаків і російських військ, які підірвали військову могутність Кримського ханства, татари у XVIII столітті припинили напади на Україну.

Кучманський шлях — одне з відгалужень Чорного шляху, яким кримські й ногайські татари у XVI — першій половині XVIII століття чинили грабіжницькі напади на Поділля й Галичину. Починався від верхів'їв річки Інгулу, поблизу нинішнього міста Вознесенська перетинав Південний Буг і йшов у західному напрямі на місто Бар. Під Тернополем з'єднувався з Чорним шляхом.

Теодорик Бучацький (помер 1456 року) брав активну участь у загарбанні польськими феодалами західної частини Поділля у 1434 році, після смерті великого князя Вітовта, що правив Литвою, а також у багатьох війнах із татарами. Через його провину 1452 року татари розбили польські війська на Поділлі.

Ієремія Вишневецький (1612–1651) — син київського каштеляна Михайла Вишневецького і Раїни Могили (Вишневецької) — дочки молдавського боярина і господаря, двоюрідної сестри митрополита Петра Могили. Один із найбільших магнатів шляхетської Польщі. Володів величезними латифундіями в Україні, переважно на Лівобережжі, де йому належало 56 міст і містечок, зокрема Лубни. Навчався у єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав військову справу в Нідерландах. 1631 року прийняв католицизм, яке намагався насильницькими й катівськими методами насаджувати у своїх величезних маєтках. Маючи 6 тисяч надвірного війська, у 30-х роках XVII століття брав участь у придушенні селянсько-козацьких повстань в Україні. На початку визвольної війни повсталі народні маси Лівобережної України вигнали Вишневецького із його резиденції — міста Лубен. Він утік на Правобережжя, де зі звірячою жорстокістю чинив люті розправи, винищуючи населення. У боях під Махнівкою, П'яткою та Старокостянтинівом у 1648 році збройні сили Вишневецького й інших польських магнатів були розбиті селянсько-козацьким військом, очолюваним Максимом Кривоносом. Після розгрому під Пилявцями восени 1648 року Вишневецький утік до Львова. Улітку 1649 року він, діставши звання коронного гетьмана, очолював магнатські кола шляхетської Польщі, які домагалися нещадного придушення визвольної війни українського народу.

Кодак — фортеця, заснована шляхетською Польщею у липні 1635 року на правому березі Дніпра проти Кодацького порогу, щоб перешкоджати втечі селян від феодалів на Січ і повністю ізолювати Запорожжя від України. Кодак будувався під керівництвом французького інженера Боплана. Фортеця мала гарнізон із 200 німецьких найманців — драгунів на чолі з французьким офіцером Маріоном. У серпні 1635 року загін запорозьких козаків під проводом гетьмана Івана Сулими, повертаючись із морського

походу на Туреччину, захопив фортецю і зруйнував її. У 1639 році Кодак був відбудований і гарнізон збільшений до 600 вояків. Загін, посланий Хмельницьким, узяв фортецю восени 1648 року.

Байдак (чайка) — бойовий човен запорозьких козаків, що вмщував 50–60 осіб зі зброєю та провіантом. Завдовжки був 18–20 метрів, завширшки — 3–3,5 метра, заввишки — 3,5–4 метри. Основою байдака був видовбаний із верби або липи стовбур, який обшивали дошками. На байдаках було два стерна (на кормі й носі), 20–30 весел і щогла. Для більшої остійності до бортів прив'язували довгі в'язанки очерету. На байдаках запорожці плавали по Дніпру, Дунаю, Бугу, Чорному й Азовському морях, воювали з турками й татарами, визволяли невільників.

Богдан-Зиновій Хмельницький (1595–1657) — гетьман України, видатний державний діяч і полководець, керівник визвольної війни українського народу проти панування Речі Посполитої (1648–1654). Народився, ймовірно, у Чигирині. Освіту здобув у єзуїтській колегії у Львові. Добре знав російську, польську, латинську, турецьку мови. Мав неабиякі дипломатичні здібності. 1638 року у складі депутації козацької старшини їздив до Варшави для подання петиції про полегшення становища реєстрового козацтва і повернення йому привілеїв. У березні 1645 року на запрошення французького уряду їздив до Франції і вів перемови про вступ козаків на французьку службу. До подій визвольної війни, ще 1620 року, разом із батьком, Михайлом Хмельницьким, котрий був на службі у магнатів С. Жолкевського, Я. Даниловича, а згодом обіймав посаду чигиринського підстарости, брав участь у поході польського війська під проводом С. Жолкевського на Молдавію, у битві під Цецорою, де батько Хмельницького загинув, а сам він попав у турецький полон, у якому провів два роки. Після повернення на батьківщину вступив до реєстрового війська, був учасником козацьких походів на Крим і Туреччину, а також селянсько-козацького повстання 1637 року.

Комісар — у давній Польщі особа, делегована сеймом для виконання певного завдання.

Іван Барабаш (рік народження невідомий — 1648) — військовий осаул реєстрового козацького війська. Разом з Іллею Караїмовичем очолював реєстровців, відправлених урядом на придушення визвольного повстання під проводом Богдана Хмельницького під Жовті Води. Але повсталі козаки біля Кам'яного Затону на Дніпрі скарали їх і перейшли до табору повстанців (4 травня 1648 року).

Яків Острянин (Остряниця) був полковником реєстрових козаків під час їхнього походу 1634 року разом із польським військом на Чернігово-Сіверщину. Після придушення повстання Павлюка 1637 року Остряниця прибув на Запорозьку Січ і на початку 1638 року був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Зазнавши поразки у червні того самого року від польського війська під Жовтином, із частиною козаків-повстанців відступив на Слобідську Україну, де з дозволу російського уряду оселився у Чугуївському городищі. Брав участь у боротьбі проти нападів татар. На місці нового поселення під час заворушення через загострення стосунків між рядовим

козацтвом і козацькою старшиною 1641 року був убитий.

Підстароста — так у давній Польщі називали або помічника старости у місцевій адміністрації, або управителя фільварків у приватних володіннях.

Тобто гетьманові Потоцькому, котрий був водночас і каштеляном краківським.

Галата — частина Стамбула.

Трибунал — становий шляхетський суд.

Місто Свободзін (нині Любуцьке воєводство) за давньопольських часів славалося своїми валюшними майстернями.

Хойніце — місто (у нинішньому Бидгощському воєводстві), поблизу якого під час Тринадцятилітньої (1454-1466) війни Польщі з Тевтонським орденом за східне Помор'я у 1454 році було розбите польське шляхетське ополчення.

Северин Наливайко (1560? — 1597) — керівник визвольного повстання в Україні і в Білорусії (1594-1596). За свідченням польського хроніста Й. Бельського, був "людиною незвичайною... до того ж чудовим гармашем, відзначався особистою відвагою і вважався талановитим воєначальником". Походив із родини ремісника — кушніра м. Гусятина (за іншими відомостями — Кам'янця-Подільського). Після смерті батька, закатованого слугами магната А. Калиновського, мати з синами Северином і Дем'яном жила в Острозі. Певний час Северин перебував на Запорозькій Січі й брав участь у походах козаків проти Туреччини й Кримського ханства, служив сотником надвірної хоругви у маєтках К. Острозького. У 1594 році Наливайко, залишивши службу, зібрав загін нереєстрових козаків і підняв визвольне повстання проти Речі Посполитої, а також почав боротьбу проти турецьких і татарських загарбників. На допомогу повстанцям прибули загони запорожців під проводом гетьмана Григорія Лободи й отамана Матвія Шаули. Об'єднане повстанське військо завдало поразки карателям під Білою Церквою (23 березня — 2 квітня 1596), перейшло на Лівобережжя, але під Лубнами на лівому березі Сули в урочищі Солониця 12 тисяч повстанців були оточені польсько-шляхетським військом гетьмана С. Жолкевського. Угодовська частина старшини видала ворогам Наливайка, якого було страчено у Варшаві.

Григорій Лобода (рік народження невідомий — 1596) — із заможної старшини реєстрових козаків, запорозький гетьман, учасник походів проти Туреччини і Кримського ханства. Очолював козацький загін, що брав участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом Наливайка. У травні 1596 року, під час облоги польсько-шляхетським військом табору повстанців на Солониці, вступив у таємні перемови з польським коронним гетьманом С. Жолкевським. Запідозрений у зраді, на одній із козацьких рад був убитий.

Криштоф Кремпський (роки народження і смерті невідомі) — запорозький полковник, учасник селянсько-козацького повстання під проводом Северина Наливайка (1594-1596). На чолі 1500 запорозьких козаків прорвав оточення Солоницького табору повстанців і повернувся на Запорозжжя.

Тобто до Александра Конецпольського.

Станіслав Жолкевський (1547-1620) — польний, потім коронний гетьман і канцлер

Речі Посполитої, відомий полководець, вельми популярний серед шляхти. Під час повстання Наливайка очолив військо, яке польський уряд кинув на боротьбу з повстанцями. У 1596 році обложив табір повсталих на Солониці. Використавши суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками, примусив повстанців видати йому Наливайка та інших керівників повстання, підступно оволодів табором, вирізав кілька тисяч повстанців, їхніх дружин і дітей. У 1608–1610 роках брав участь у польській та шведській інтервенціях проти Російської держави. Учасник воєн із Туреччиною у 1617 і 1620 році. Загинув у бою з турками під Цецорою (у Молдавії, неподалік від Ясс), коли турецько-татарські війська завдали поразки полякам. Щодо Запорозької Січі проводив ворожу політику.

Хвіст бобра у тодішні часи вважався вишуканою лагоминкою.

Батько Ієремії Вишневецького, князь Михайло, був одружений із Раїною (1589–1619), донькою Ієремії Могили, молдавського господаря у 1595–1606 роках. Могиляка, мати Ієремії Вишневецького, була двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили (1596–1647). Належала до тієї частини українських феодалів, які негативно ставилися до покатоличення українського народу. Підтримувала київського митрополита Ісайю Копинського, котрий виступав проти уніатства.

Ідеться про Василя Лупула (помер 1661 року), що був господарем Молдавії від 1634 до 1653 року. Тривалий час Лупул намагався захопити Волощину. Оскільки Туреччина не підтримувала його політичних планів, він пішов на зближення із Польщею. Ведучи боротьбу проти шляхетської Польщі та її спільників, Богдан Хмельницький 1650 року рушив у похід на Молдавію, захопив її столицю Ясси, примусивши Лупула стати своїм союзником. У 1651 році, після поразки селянсько-козацького війська під Берестечком, Лупул відмовився від угоди із Хмельницьким. Проте, коли польсько-шляхетське військо було розгромлене козаками у Батозькій битві 1652 року, Лупул прийняв пропозицію Хмельницького про укладення союзного договору. Восени того ж року цей договір був скріплений шлюбом доньки Лупула Розанди із сином Хмельницького Тимошем. У вересні 1653-го, після загибелі Тимоша Хмельницького під Сучавою і відступу козацьких загонів, Лупул був скинутий із престолу й утік до Чигирини. Але незабаром за таємні зв'язки з польською шляхтою його позбавили права жити в Україні, і він переїхав до кримського хана, який видав його Туреччині. Після ув'язнення Лупул помер у Константинопольській фортеці.

Антифон — піснеспіви під час богослужіння, що виконуються на два хори у великі релігійні свята. Запроваджені Амвросієм Медіоланським у IV столітті. Антифонним був традиційний псалмоспів.

Раріг — найбільший птах родини соколових. Довжина тіла 50–63 см, вага 0,8–2,1 кг. Раніше широко використовувався для соколиного полювання.

Іван Богун (рік народження невідомий — 1664) — кальницький (вінницький) полковник, один із видатних військових діячів українського народу періоду боротьби проти шляхетської Польщі. На початку визвольної війни, очолюючи селянсько-козацькі

загони, діяв на Брацлавщині. 1649 року брав участь в облозі Збаража. 1651 року очолював козаків, які під Вінницею відбили наступ польських військ. Цю поразку шляхти сучасники порівнювали з пилявецькою. У 1651 році під Берестечком був обраний наказним гетьманом і підготував оборону козацького табору. 1653-го брав участь у поході на Молдавію і в боях під Жванцем. 1654 року організував оборону Умані від польської шляхти. 1662-го був заарештований польською владою і ув'язнений у фортеці Мальборг (Марієнборг). Щоб привернути Богуну на свій бік, польський уряд обіцяв йому гетьманство, шляхетство, великі земельні володіння. Але Богун залишився вірним українському народові й відмовився прийняти ворожі пропозиції. Польський король Ян Казимир, який, готуючись до захоплення Лівобережної України, сподівався використати популярність і військовий талант Богуну в інтересах шляхетської Польщі, у 1663 році звільнив його з ув'язнення і доручив йому командування над полками правобережного гетьмана Павла Тетері. Під час воєнних дій на Чернігівщині Богун вступив у таємні переговори з командуванням російського і лівобережного українського війська про спільний виступ проти польсько-шляхетських загарбників. Виказаний зрадником, Богун 17 лютого 1664 року був розстріляний під Новгородом-Сіверським. Відважний воїн, талановитий полководець, Богун уславився перемогами над шляхетським військом і вмілим захистом міст, які перетворював на неприступні фортеці.

Торбан — старовинний музичний інструмент, басова лютня.

Буджак (по-турецькому "куток") — назва південної частини Бессарабії, низинної рівнини, на якій у XIX столітті знаходилися Акерманський і Бендерський повіти Бессарабської губернії. У XVI-XVII століттях Буджак населяли татари-ногайці. У XVIII столітті Білгородська орда покинула Буджак, і тут оселилися колоністи, переважно болгари і гагаузи, а також молдавани, українці, росіяни. За умовами Бухарестського мирного договору Росії й Туреччини (16 травня 1812) кордон між ними встановлювався по річці Прут (раніше був по річці Дністер), до Росії відійшла вся Бессарабія з фортецями Бендери, Акерман, Кілія, Ізмаїл.

Коріат — син великого литовського князя Гедіміна (Гедимінаса, помер 1341 року), за якого було значно розширено терени Великого князівства литовського.

Михайло Борисович Шегін командував військом під час російсько-польської війни 1632-1634 років. Після вимушеної капітуляції був звинувачений у зраді й 1634 року страчений.

Пандар — персонаж "Іліади", уславлений лучник. Тут: добрий вісник.

Богуслав-Казимир Машкевич (рік народження невідомий — близько 1649) — польський мемуарист. За походженням дрібний шляхтич. Служив офіцером у надвірних військах І. Вишневецького і литовського гетьмана Я. Радзивілла. У 1643-1649 роках вів щоденник, у якому є відомості про перші роки визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (бої під Крутою Балкою, Немировом, Махнівкою, Старокостянтинівом, Мозирем). У щоденнику докладно описано Кодацьку фортецю і Дніпрові пороги. Будучи виразником інтересів польської шляхти, вороже ставився до

визвольної війни українського народу, але подані ним історичні факти мають певну цінність. Щоденник Машкевича уперше виданий у Лейпцигу польською мовою 1840 року у "Збірнику писемних пам'яток про стародавню Польщу". Оригінал щоденника не зберігся.

Самуель Зборовський — польський магнат, за вбивство засуджений 1574 року на довічне вигнання. Їздив до запорожців, обирався гетьманом, самовільно повернувся до країни, чинив змови супроти короля Стефана Баторія і канцлера Яна Замойського. 1584 року його схопили й відтяли голову у Кракові.

Мається на увазі те місце у Євангелії від Івана, де говориться, що, намагаючись захистити Христа, Петро відтяв мечем вухо первосвященниковому рабові на ім'я Малхус.

Польний гетьман — заступник головнокомандувача польського війська (коронного гетьмана), що призначався на час воєнного походу.

Мовиться про Станіслава Любомирського (1583–1649), воєводу краківського, котрий 1621 року брав участь у битві під Хотином, а після смерті гетьмана Ходкевича командував військом.

Еріх Лясота (1550–1616) — австрійський дипломат. У 1594 році відвідав Запорозьку Січ, автор "Дневника Эриха Ляссоты из Стеблау", у якому описав політичне життя і побут у Січі, класові суперечності між рядовими запорожцями і козацькою старшиною. Надрукований у книзі "Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси", Киев, 1890.

Гійом-Левассер де Боплан (близько 1600–1673) — французький військовий інженер, автор записок про Україну. У 1630–1648 роках перебував на службі у польського уряду, будував фортеці в Україні, призначенням яких була оборона шляхетської Польщі від татарських нападів і зміцнення її влади над українським народом. Керував будівництвом замків у Бродах, Барі, Підгірцях, фортеці Кодак та ін. Повернувшись до Франції, склав "Опис України або областей королівства Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансільванії", виданий 1650 року в Руані, а потім перекладений англійською, німецькою, латинською, польською і російською (1832) мовами. Твір є цінним джерелом для вивчення історії, географії, культури, етнографії України. Боплан склав також карти України, для яких використав власні виміри.

Самійло Величко (рік народження невідомий — близько 1728) — український козацько-старшинський літописець. Народився на Полтавщині. Освіту здобув у Київській колегії. Служив канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, згодом у Генеральній військовій канцелярії. 1708 року усунутий із посади гетьманом І. Мазепою. Відтоді аж до смерті жив у маєтку Кочубеїв у с. Жуках під Полтавою. Автор "Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке", що складається з чотирьох томів і поділяється на дві частини. У першій частині "Сказание о войне козацкой с поляками" описуються події до 1659 року. Джерелами її були українські літописи, поема польського шляхтича С. Твардовського, "Wojna domowa", записи польського хроніста С. Оскольського, твори німецького історика С. Пуфендорфа. У ній зустрічаються домисли, доповнення і запозичення з історії інших народів. Друга частина, що має назву "Повествование летописная с малороссийских и иных поведених собранная и zde

описанная", присвячена описові подій 1660–1700 і 1720–1723 років. Вона складена на підставі власних спостережень і свідчень сучасників-очевидців. У ній великою мірою використано документи Генеральної військової канцелярії. Як історик Величко не досить критично ставився до використовуваних джерел. Цим пояснюються неточності й помилки в описі низки історичних подій. Проте загалом літопис є цінним історичним джерелом.

Михайло Кричевський (рік народження невідомий — 1649) — київський полковник (1648–1649), сподвижник Богдана Хмельницького. Походив з української шляхти Брестського воєводства. Служив у польському війську, а з 1643 року обіймав посаду чигиринського полковника реєстрових козаків. 1647 року взяв на поруки заарештованого Хмельницького, врятувавши його від розправи, яку готували польсько-шляхетські урядовці Чигиринського староства. На початку народно-визвольної війни перейшов на бік повсталого народу і був призначений полковником Київського полку. 1649 року йому, як досвідченому воєначальникові, було доручене командування селянсько-козацьким військом, що обороняло північні кордони України. Об'єднані сили українських козаків і білоруських повстанців скували сили литовсько-шляхетської армії, очолюваної князем Я. Радзивіллою. У бою з переважаючим військом литовської шляхти був тяжко поранений і попав у полон. Відмовившись видати ворогові військові плани Хмельницького, Кричевський заповдів собі смерть.

Стефан Хмелецький (помер 1630 року) був одним із видатних воєначальників Речі Посполитої. Походив із небагатої шляхетської родини. Відзначився у походах проти Туреччини і Криму, брав участь у битвах під Цецорою і Хотином, у відбитті татарських набігів на Україну. Уславився як відчайдушний сміливець, тонкий тактик у сутичках із татарами, відзначався умінням ладити з козаками і тамтешнім населенням.

Каштелян — урядова особа у Речі Посполитій, сенатор, член королівської ради.

Жовті Води — урочище біля витоків річки Жовтої (поблизу сучасного міста Жовті Води Дніпропетровської області), притоки Інгульця. Там відбулася битва між селянсько-козацьким військом Богдана Хмельницького (його союзником був кримський хан) і польсько-шляхетським військом на чолі із Стефаном Потоцьким (сином коронного гетьмана Миколая Потоцького) та рейментарем Яном Шембергом. У битві 5–6 травня 1648 року Богдан Хмельницький одержав першу перемогу у визвольній війні в урочищі Жовті Води.

Стефан Чарнецький (1599–1665) — коронний гетьман шляхетської Польщі (1665). Походив зі шляхетської родини. Здобув військову освіту. У битві під Жовтими Водами був полонений козаками. Повернувшись із полону, брав участь у битвах проти селянсько-козацьких військ під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652). Навесні 1653 року польсько-шляхетське військо, очолюване Чарнецьким, котрий вважався одним із найдосвідченіших воєначальників шляхетської Польщі, було розгромлене на Поділлі селянсько-козацьким військом, очолюваним Іваном Богуном. Чарнецький брав також участь у війнах проти Швеції (1654–1656) і Трансільванії

(1655-1658).

У Ченстохові знаходиться кляштор паулінів на Ясній Горі (заснований у XIV столітті), де зберігається шанований вірянами у Польщі образ Богоматері. Саме через це Ченстохова стала одним із найважливіших центрів католицького культу, місцем паломництва.

Карл-Фердинанд Ваза (1613-1655) був сином Сигізмунда III (1587-1632), єдинокровним братом Владислава IV (1632-1648) і рідним — Яна II Казимира (1648-1668), вроцлавським і площьким єпископом. Його кандидатуру підтримували магнати — причіники негайного збройного придушення народного повстання в Україні.

Боже Тіло — католицьке свято, яке відзначається щороку 29 травня.

Азов із 1471 року був турецькою фортецею, спираючись на яку кримські й ногайські татари робили набіги на південноруські землі. Астраханське ханство — татарська феодальна держава, що існувала у Нижньому Поволжі й передкавказьких степах у XV-XVI століттях. 1556 року було остаточно приєднане до Росії.

Ногайська орда — татарське феодальне державне утворення, що виникло наприкінці XIV століття у Поволжі внаслідок розпаду Золотої Орди. Назва походить від імені воєначальника Ногая. Із XVI століття населення Ногайської орди у російських та українських писемних джерелах називалося "ногайцями", "ногаями" або "ногайськими татарами". Ногайські орди на теренах південноукраїнських степів входили до складу Кримського ханства. Ногайці брали участь в організовуваних кримськими ханами наскоках на російські й українські землі. Проти Ногайської орди вели запеклу оборонну і наступальну боротьбу запорозькі й донські козаки.

Ян Рудавський (1617-1690) — історик, автор латинської "Історії Польщі від смерті Владислава IV до Оливського миру у дев'яти книгах" (вид. 1755 року).

Кумейки (нині Черкаського району Черкаської області) — село, під яким 16 грудня 1637 року відбувся бій селянсько-козацьких повстанських загонів із польсько-шляхетським військом. Повстанців очолював гетьман нереєстрового козацтва Павло Михнович Павлюк (Бут), польське військо — польний гетьман Миколай Потоцький. Повстанці, попри мужність і героїзм, зазнали поразки. Павлюк був захоплений у полон і страчений 1638 року у Варшаві. Цього самого року під час повстання, очоленого Яцьком Острянином, після невдалого бою під Жовнином і відступу Острянина на Слобідську Україну повстанці у червні під проводом гетьмана Дмитра Гуні відступили до гирла Сули. Вони збудували поблизу річки Старця укріплений шанцями табір і упродовж червня-липня відбивали атаки польсько-шляхетських військ. Через великі втрати і голод обложені повстанці змушені були погодитися на капітуляцію, а Гуня із частиною козаків, прорвавши вороже оточення, відступив у межі Російської держави.

Адам Кисіль (1580-1633) — український магнат, прихильник панування шляхетської Польщі в Україні, брацлавський і київський воєвода. Учасник придушення селянсько-козацьких повстань першої половини XVII століття в Україні. Вороже

ставився до Запорозької Січі, визвольної війни 1648-1654 років. Під час перемов польських комісарів із повстанцями у Переяславі (1649), Зборові (1649) та Білій Церкві (1651) прагнув відірвати козацтво від селянства.

Рід Потоцьких дістав назву від села Поток під Краковом.

Йоахим Єрлич (1598 — близько 1673) — польсько-шляхетський хроніст XVII століття. Походженням український православний шляхтич із Волині. Був пов'язаний із великими польськими магнатами, які боролися проти посилення королівської влади. У період народно-визвольної війни виступав на боці шляхетської Польщі. Брав участь у кривавих розправах шляхетських загонів над мирним українським і білоруським населенням. Складати хроніку почав 1648 року під час перебування у Києво-Печерському монастирі, де ховався від повстанців. Його хроніка охоплює період від 1620 року до квітня 1673-го. Сповнений зненависті до повсталого українського селянства і козацтва, намагався усіляко очорнити антифеодалну боротьбу українського народу і перекрутив історичні події. Проте, поряд із тенденційно ворожими твердженнями, подає цікаві відомості про народно-визвольну війну. Хроніку видано польською мовою 1853 року у Варшаві.

Сеймом було призначено трьох рейментарів, про яких Хмельницький, маючи на увазі лінощі й великопанські манери коронного конюшого Домініка Заславського, академічну вченість коронного підчашого Миколая Остророга і юний вік коронного хорунжого Александра Конецпольського, глузливо казав: "Перина, латина, дитина".

Яструбець — герб Скшетуського.

Генрик Сенкевич

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

ТОМ ДРУГИЙ

З польської переклав

Євген Литвиненко

Роман "Вогнем і мечем" є першою частиною славетної трилогії лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича, написаної на історичному матеріалі XVII століття.

У творі змальовано національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

РОЗДІЛ І

Погожої літньої ночі на правому березі Валадинки рухалося у напрямку Дністра кільканадцять вершників.

Йшли дуже поволі, майже нога за ногою. Попереду, на кілька десятків кроків випереджаючи інших, ніби у передовій варті, їхало двоє, але, не маючи, певно, причин остерігатися, вони не розглядалися довкола, а весь час перемовлялися, причому мало не щохвилини притримували коней, оглядаючись на решту почту, і тоді один із них покрикував:

— Помалу там! Помалу!

І почет іще дужче сповільнював крок, ледь-ледь посуваючись уперед.

Нарешті, виїхавши з-за пагорба, що затуляв їх своєю тінню, вершники опинилися на просторі, залитому місячним сяйвом, і відразу стала зрозумілою обережність: посередині гурту двоє коней, що йшли поряд, несли прив'язану до сідел люльку, а в ній хтось лежав.

Срібне проміння освітлювало бліде обличчя й заплющені повіки.

За люлькою їхало десятеро озброєних вершників. По списках без прапорців можна було впізнати, що це козаки. Одні вели за повід нав'ючених коней, другі їхали впорожні, але якщо ті двоє, котрі їхали попереду, здавалося, не звертали на довкілля аніякісінької уваги, ці з побоюванням і тривогою озиралися навсібіч.

Проте місцевість здавалася цілковитою пустелею.

Тишу порушували тільки стукіт кінських копит та окрики одного із передніх вершників, котрий час від часу повторював свою засторогу:

— Помалу! Обережно!

Нарешті він звернувся до свого супутника.

— Горпино, далеко ще? — спитав він.

Супутник, що звався Горпиною і насправді був переодягненою у козацьку одягу дебелою дівкою, поглянув на зоряне небо й відповів:

— Не далеко. До півночі будемо. Минемо Вороже урочище, потім Татарський розліг, а там уже й Чортів яр. Ой! Після півночі й до третіх півнів туди ліпше не потикатися. Мені байдуже, а вам кепсько може бути, ой кепсько.

— Знаю я, — мовив той, що питав, — тобі сам чорт брат, але й на чорта є управа.

— Чорт не чорт, а управи досі ніхто не знайшов, — відповіла Горпина. — Ти б, соколику, хоч би й цілий світ обшукав, а ліпшої схованки для своєї князівни не знайшов. Тут після півночі ніхто не пройде, хіба що зі мною, а в яру узагалі жива людина ногою не ступала. Хто поворожити прийде, той біля яру зупиниться й на мене чекає, аж поки вийду. Не бійся. Не прийдуть сюди ні ляхи, ні татари, ні будь-хто інший. Чортів яр страшний, сам побачиш.

— Нехай собі буде страшний, а я приходитиму сюди стільки, скільки захочу.

— Звісно, приходитимеш удень.

— Коли схочу. А стане чорт поперек дороги, роги вправлю.

— Ех, Богуне, Богуне!

— Ой, Донцівно, Донцівно! Ти про мене не турбуйся. Візьме мене чорт, не візьме — не твоє діло, тобі ж я скажу: водися ти зі своїми чортами скільки душі влізе, аби тільки князівна біди не знала, бо якщо їй щось станеться, тебе у мене з рук ні чорти, ні упирі не вирвуть.

— Якось уже мене топили, ще коли ми з братом на Дону жили, а вдруге, у Ямполі, кат голову поголив — тож мені тепер ніщо не страшне. Але тут інша річ. Я із приязні до тебе від нечистої сили стерегтиму її, волосині з голови не дам упасти, а людей їй у мене нема чого боятися. І від тебе вона нікуди не втече.

— Ох ти, сово! Якщо так, навіщо тоді біду мені наворожила, чому кричала на вухо: "Лях при ній! Лях при ній!"?

— То не я говорила, то духи. Але, може, щось змінилося. Завтра поворожу тобі на млиновому колесі. Вода усе скаже, тільки довго треба дивитися. Сам побачиш. Але ж ти лютий пес: скажеш тобі правду — розгніваєшся і за обух хапаєшся...

Розмова урвалася, чути було тільки стукіт копит об каміння і якісь звуки, що долинали від річки, схожі на стрекотання польових коників.

Богун і вухом не повів, хоч серед ночі такі звуки могли здивувати. Він підвів голову на місяць і глибоко задумався.

— Горпино, — мовив по хвилі.

— Що?

— Ти чаклунка, ти мусиш знати. Чи правда, що є таке зілля: як нап'єшся його — і нелюба покохаєш? Любисток, здається?

— Любисток. Але твоїй біді й він не зарадить. Якби князівна іншого не кохала, годі було б із неї й ковточка, але якщо кохає, знаєш, що буде?

— Що?

— Ще сильніше покохає того, іншого.

— А згинь ти зі своїм любистком! Ворожити вмєш, а порадити — ні.

— Ось послухай: я інше зілля знаю, що в землі росте. Хто його відвару вип'є, два дні й дві ночі пластом лежатиме, не знатиме, на якому він світі. Я їй дам цього зілля, а ти...

Козак затрясся в сідлі і втупив у чаклунку свої очі, що палали у п'їтмї.

— На що ти натякаєш? — спитав він.

— Та й по всьому! — вигукнула відьма й вибухнула гучним сміхом, наче кобилиця заїржала.

Сміх цей зловісною луною покотився ущелинами ярів.

— Сучка! — сказав отаман.

Очі його поволі згасали, він знову замислився, а потім заговорив ніби сам до себе:

— Ні, ні! Коли ми Бар брали, я перший до кляштору ввірвався, щоб її від п'яного наброду захистити і розчерепити голову кожному, хто хоч пальцем її торкнеться, а вона себе ножем і тепер світу Божого не бачить... А мацни її рукою, знов за ніж ухопиться або в річку скочить — не вберегти її тобі, нещасному!

— Ти душею лях, не козак, якщо по-козацькому не хочеш дівки приневолити...

— Якби то я був лях! — вигукнув Богун. — Якби то я був лях! — І від різкого болю за голову обіруч схопився.

— Причарувала тебе ця ляшка, — буркнула Горпина.

— Ой, здається, причарувала! — журливо відповів Богун. — Щоб мене перша куля не минула, щоб мені на палі собі життя скінчити... Одна вона у цілім світі потрібна мені, і ця одна мене не хоче!

— Дурний ти! — гнівно вигукнула Горпина. — Вона ж твоя!

— Стули пельку! — скипів козак. — А якщо вона заподіє собі смерть, тоді що? Та я себе роздеру, тебе розірву, макітру об камінь розіб'ю, людей кусатиму, як пес! Я б душу за неї віддав, славою козацькою пожертвував, утік би аж за Ягорлик, полк би свій покинув, хоч на край світу подався б, аби тільки з нею... З нею хочу жити, біля неї

здохнути... От що! А вона себе ножем! І через кого? Через мене! Ножем себе! Чуєш?

— Нічого з нею не станеться. Не помре.

— Якщо помре, я тебе до дверей цвяхами приб'ю.

— Нема над нею твоєї волі.

— Нема, нема. Хай би вона мене ножем шпортнула, хоч би й убила, і то було б ліпше.

— Дурна ляшка. Чого б їй не прихилитися до тебе з доброї волі! Де вона кращого знайде?

— Допоможи мені, а я тобі дукатів горщик насиплю, і перлів теж. Ми у Барі добре підмолотилися, та й до того брали.

— Ти багатий, як князь Ярема, і славний. Тебе, кажуть, сам Кривоніс боїться.

Козак махнув рукою.

— Що мені з того, коли серце болить...

І знов запанувало мовчання. Берег річки ставав дедалі дикіший і пустельніший. Біле сяйво місяця робило химерними обриси дерев і скель. Нарешті Горпина сказала:

— Ось воно, Вороже урочище. Далі треба вкупі їхати.

— Чому?

— Пропаще місце.

Вони притримали коней, і за хвилину задні наздогнали їх.

Богун звівся на стременах і заглянув у люльку.

— Спить? — запитав він.

— Спить, — відповів старий козак, — солодко, як дитина.

— Я їй сон-трави дала, — мовила відьма.

— Помалу, обережно, — зауважив Богун, не зводячи очей із сонної, — щоби ви її не розбудили. Місяць їй просто в личко заглядає, серденьку моему.

— Тихо світить, не розбудить, — шепнув один із молодців.

І загін рушив далі. Невдовзі прибули до Ворожого урочища. Це був пагорб над самісінькою річкою, невисокий і округлий, ніби щит, що лежав на землі. Місяць заливав його сяйвом, освітлюючи біле, розкидане по ньому каміння. Де-не-де воно лежало окремо, подекуди купами, ніби рештки якихось будівель, руїни розвалених замків і костьолів. Подекуди із землі, ніби цвинтарні надгробки, стирчали кам'яні плити. Увесь пагорб скидався на одну величезну руїну. Може, колись давно, ще за часів Ягелла, тут і вирувало людське життя, але зараз пагорб і вся довколишня місцевість, аж до Рашкова, були глухою пустелею, у якій селився тільки дикий звір, а ночами нечиста сила водила свої танки.

Справді-бо, ледве загін піднявся до половини висоти узгір'я, як легенький досі вітерець обернувся на справжній вихор, що почав облітати пагорб із похмурим, зловісним свистом, і тоді молодцям здалося, ніби з руїн долинають тяжкі зітхання, вириваючись із здушених грудей, жалібні стогони, сміх, плач, скигління дітей. Усе узгір'я почало оживати, волати різними голосами. Із-за каміння, здавалося, виглядали високі темні постаті; тіні химерних обрисів тихо прослизали між валунами, у даліні

поблискували в мороці якісь вогники, неначе вовчі очі, нарешті, з другого кінця пагорба, де найгустіше лежали купки каміння й руїн, почулося низьке горлове виття, якому враз заокселентували інші голоси.

— Сіроманці? — прошепотів молодий козак, звертаючись до старого осавула.

— Ні, це упирі, — відповів осавул ще тихіше.

— О! Господи помилуй! — перелякано закричали інші, скидаючи шапки і ревно хрестячись...

Коні почали нервово прями вухами й хропти. Горпина, що їхала попереду всіх, півголосом бурчала незрозумілі слова, ніби сатанинську молитву читала. Аж коли прибули на другий кінець пагорба, вона обернулася й сказала:

— Ну, все. Тут уже добре. Я їх закляттям відганяла, а то вони надто голодні.

Усі полегшено зітхнули. Богун із Горпиною знову поїхали вперед, а молодці, котрі хвилину тому боялися перевести дух, почали перешіптуватися й розмовляти. Кожен пригадував, що в нього колись трапилося з духами або упирями.

— Якби не Горпина, ми б не пройшли, — сказав один.

— Сильна відьма.

— А наш отаман і дідька не боїться. Не дивився, не слухав, тільки зі своєї милоданки очей не зводив.

— Якби із ним прилучилося те, що зі мною, він не був би такий безпечний, — озвався старий осавул.

— А що з вами, батьку Овсивію, прилучилося?

— Їхав я раз із Рейментарівки до Гуляйполя, їхав уночі повз цвинтар. Аж бачу, стриб щось іззаду з могили на кульбаку. Обертаюся: дитя, блідесеньке, аж посиніле!.. Певно, татари у ясир вели з матір'ю і воно померло нехрещеним. Оченята, як свічки, горять, і скімлить, скімлить! Перескочило із сідла мені на шию і, чую, кусає за вухо. О Господи, упир! Але не дарма я у Волощині довго служив — там упирів більше, ніж людей, і там на них управу знають. Зіскочив я з коня і колодачем у землю. "Згинь! Пропади!" — а воно застогнало, вхопилося за ручку колодача і по лезу під траву втекло. Написав я на землі хрест і поїхав.

— То на Волощині стільки упирів, батьку?

— Кожен другий волох як помре — в упиря перекидається, і волоські найзатятіші. Там їх бруколаками звать.

— А хто сильніший, батьку: дідько чи упир?

— Дідько сильніший, але упир затятіший. Дідька як здолаєш, то він тобі служитиме, а від упирів пуття ніякого, їм аби крові напитися. Але дідько завше отаман над ними.

— А Горпина над дідьками рейментує?

— Певно, що так. Поки жива, поти рейментує. Не май вона над ними сили, отаман би їй своєї зозулі не віддав, бо бруколаки на дівочу кров найласіші.

— А я чув, що їм до невинної душі зась.

— До душі зась, а до тіла вони доступ мають.

— Ой! Шкода ж буде красуні! Вона ж просто як кров із молоком! Знав наш батько,

що брати в Барі.

Овсивій цмокнув язиком.

— Що й казати. Не ляшка — золото!..

— А мені її жаль, — сказав молодий козак. — Як ми її у люльку клали, вона білі рученьки свої склала і так просила, так благала: "Убий, каже, не губи, каже, нещасливої!".

— Не буде їй зле.

Подальшу розмову перебила, під'їхавши, Горпина.

— Гей, молодці, — мовила відьма, — це Татарський розліг. Але не бійтеся, тут тільки одна ніч на рік страшна, а Чортів яр і мій хутір уже ось-ось.

І справді, невдовзі почувся собачий гавкіт. Загін входив у горловину яру, що тягся від річки під прямим кутом, такого вузького, що четверо кінних ледве могли їхати поруч. По дну його, мінячись у місячному сяйві, змійкою біг до річки струмок. Але по тому, як вершники просувалися вперед, круті, урвисті схили розступалися, утворюючи широку долину, з боків оточену скелями, що полого здіймалися вгору. Подекуди росли високі дерева. Вітру тут не було. Довгі чорні тіні від дерев лягали на землю, а на прогалинах, залитих місячним сяйвом, сильно виблискували якісь білі округлі й довгасті предмети, у котрих молодці з жахом упізнали людські черепи й кості.

Злякано озираючись довкола, козаки час від часу хрестилися. Аж ось удалині блиснув між деревами вогник, і враз прибігли два пси, страшні, великі, чорні, з палаючими очима. Побачивши людей і коней, вони завили й загавкали. Та ось почувся Горпинин голос, і собаки вгамувалися, із важким диханням і харчанням почали бігати довкола вершників.

— Аж моторошно, — шепотіли молодці.

— Це не пси, — буркнув Овсивій, і в голосі його звучало глибоке переконання.

Тим часом із-за дерев показалася хата, за нею стайня, а далі й вище — іще одна будівля. Хата на вигляд була добротна й велика, у вікнах світилося.

— Це моя садиба, — сказала Богунові Горпина, — а там млин, що зерна, крім нашого, не меле, але я ворожиха, на воді ворожу. Поворожу й тобі. Дівчина у світлиці мешкатиме, а якщо хочеш стіни прибрати, тоді її краще поки що у другій половині поселити. Стійте! Злазьте з коней!

Вершники зупинилися, а Горпина покликала:

— Черемисе! Агов! Агов! Черемисе!

Якась постать із пучком запалених трісок у руці вийшла на поріг хати і, піднявши вогонь над головою, мовчки придивлялася до прибульців.

Це був старий чоловік, страшенно потворний, маленький, майже карлик, зі сплющеним квадратним обличчям і розкосими, вузькими, як щілини, очима.

— Що ти за чорт? — спитав у нього Богун.

— Ти його не питай, — мовила Горпина, — у нього язика відрізано.

— Ну ж бо, підійди ближче.

— Слухай, — вела далі дівка, — а може, ми князівну поки що у млині покладемо? А

то молодці прибиратимуть світлицю й цвяхи забиватимуть, боронь Боже, ще розбудять.

Козаки, спішившись, заходилися обережно відв'язувати люльку. Богун сам турботливо за усім стежив і сам, узявшись у головах, підтримував люльку, коли її переносили до млина. Карлик, ідучи попереду, присвічував тріскою. Князівна, напоена Горпининим відваром сон-трави, не пробудилася, тільки повіки в неї від світла тріски легенько тремтіли. Обличчя її у червоних відблисках здавалося рум'яним. Може, дівчину загойдували розкішні сні, бо вона солодко всміхалася під час цього дивного походу, схожого на похорон. Богун дивився на неї, і йому здавалося, що серце ось-ось вискочить у нього із грудей. "Миленька моя, зозуле моя!" — шепотів він тихо і грізно, хоч чудові риси його обличчя пом'якшилися і полум'яніли великим вогнем кохання, що спалахнув у ньому й огортав його дедалі дужче, — так вогонь, залишений мандрівцем, розгоряючись, охоплює дикі степи.

Горпина, йдучи поруч, зауважила:

— Прокинеться від цього сну — здоровою стане. Рана загоїться, вона одужає...

— Слава Богу! Слава Богу! — відповів отаман.

Тим часом молодці почали перед хатою знімати із шести коней величезні в'юки й вивантажувати килими, парчу та інші коштовності, узяті в Барі. У світлиці розпалили сильний вогонь; одні заносили покривала, другі оббивали дерев'яні стіни кімнати. Богун не лише подумав про безпечну клітку для своєї пташки, а й вирішив цю клітку прикрасити, аби неволя не здалася пташці нестерпною. Невдовзі, повернувшись із млина, він сам пильнував за роботою. Ніч уже добігала кінця, і бліде місячне сяйво вже згасло на маківках скель, а у світлиці ще приглушено стукали молотки. Проста світлиця дедалі більше скидалася на покій. Нарешті, коли вже стіни було завішено, а долівку застелено, сонну князівну принесли й поклали на м'які подушки.

Потім усе стихло. Тільки у стайні ще певний час лунали вибухи сміху, схожого на кінське іржання: це молода відьма, бавлячись на сні з козаками, роздавала їм тумачи й поцілунки.

РОЗДІЛ II

Сонце вже височенько підбилося у небі, коли наступного дня князівна розплющила зі сну очі.

Погляд її спершу упав на стелю і надовго на ній затримався, відтак оббіг усю кімнату. Свідомість, повертаючись, іще боролася в дівчині з рештками сонних видінь. На обличчі у неї були помітні здивування і неспокій. Де вона? Як тут опинилася і в чійй вона владі? Уві сні усе це чи наяву? Що означає та розкіш, яка її оточує? Що з нею діялося досі?

Цієї миті страшні сцени взяття Бара зненацька постали у неї перед очима, мов живі. Вона пригадала все: різанину, коли тисячами знищували шляхтичів, міщан, ксьондзів, черниць і дітей; вимашені кров'ю обличчя простолюду, шиї й голови, пообмотувані нутрощами, які ще парували, п'яні зойки — судний день вирізаного до ноги міста; нарешті поява Богуна і викрадення. Вона пригадала собі й те, як у хвилину розпачу кинулася на підставлений власною рукою ніж, — і її чоло зросив холодний піт.

Певно, ніж тільки ковзнув по руці, бо вона відчуває лише легкий біль, але водночас відчуває і те, що жива, що до неї повертаються сили і здоров'я, а ще князівна пам'ятає, що її довго-довго везли кудись у люльці.

Але де вона зараз? Чи в якомусь замку, чи її врятовано, відбито, чи вона у безпеці? І знову оббігає очима кімнату. Віконця у ній маленькі, шибки квадратні, як у сільській хаті, і світла крізь них не видно, бо замість шибок вони затягнуті білою плівкою. Невже це й справді сільська хата? Ні, не може бути, супроти цього свідчить її на диво розкішне убрання. Стеля над дівчиною затягнута величезним покривалом із пурпурного шовку в золотих зірках із місяцем; стіни не дуже високі, але геть оббиті парчею; на долівці лежить візерунчастий килим, ніби встелений живими квітами. Бовдур димоходу вкритий перським чепраком, усюди, починаючи від стелі й кінчаючи подушками, на яких спочиває її голова, — золоті торочки, шовки, оксамити. Яскраве денне світло, проникаючи крізь плівки шибок, наповнює кімнату, але пурпурні, темно-фіолетові й сапфірові оксамити вбирають його, створюючи врочистий веселковий напівморок. Князівна дивується, очам не вірить. Чи це якісь чари, чи, може, війська князя Ієремії відбили її у козаків і сховали в одному із князівських замків?

Дівчина побожно склала руки.

— Пресвята Богородице! Зроби так, щоби перше обличчя, котре з'явиться у дверях, було обличчям оборонця і приятеля.

Раптом крізь важку парчеву порт'єру почулися звуки торбана, що линули здалеку, і водночас чийсь голос, підспівуючи мелодії, почав знайому пісню:

Ой, цієї любості
Гірші од слабості!
Слабість перебуду,
Здоровіший я буду,
Вірного кохання
Повік не забуду.

Князівна підвелася на ложі, але в міру того, як слухала, очі її від жаху дедалі більше розширювалися, нарешті, страшенно скрикнувши, вона, як мертва, впала на подушки.

Гелена упізнала Богунів голос.

Але крик її, напевно, проник крізь стіни світлиці, бо за хвилю важкі порт'єри зашелестіли, й сам отаман з'явився на порозі.

Князівна затулила очі руками, а поблідлі й тремтячі її вуста повторювали мов у лихоманці:

— Єзус-Мар'я! Єзус-Мар'я!

Проте вигляд, що її так налякав, утішив би не одні дівочі очі, бо молодецьке обличчя променіло, а убір аж сяяв. Діамантові гудзики його жупана миготіли, як зорі в небі, ніж і шабля іскрилися самоцвітами, жупан зі срібної парчі й червоний кунтуш підкреслювали незвичайну красу смаглявого отамана — ставного, чорнобривого, гордовитого, найвродливішого з усіх українських молодців.

Тільки очі він мав затуманені, ніби вкриті серпанком зорі небесної, і дивився на неї покірливо, а бачачи, що страх не сходить із її обличчя, заговорив низьким і сумним голосом:

— Не бійся, князівно!

— Де я? Де я? — питала вона, дивлячись на нього крізь пальці.

— У безпечному місці, далеко од війни. Не бійся, душе моя мила. Я тебе сюди із Бара привіз, щоб не мала ти кривди ні від людей, ні од війни. Нікого у Барі не пощадили козаки, одна ти жива лишилася.

— А ти що тут, ваша милість, робиш? Чому мене переслідуєш?

— Я тебе переслідую? Боже мій милий! — І отаман розвів руками й захитав головою як людина, котру несправедливо скривдили.

— Я тебе, ваша милість, страшенно боюся.

— І чого ж ти боїшся? Накажеш — від дверей далі не піду: я раб твій. Мені б отут на порозі сидіти й у очі тобі дивитися. Я тобі лиха не бажаю. За що ти мене ненавидиш? О Боже милий! Ти у Барі, побачивши мене, ножем себе вдарила, хоч давно мене знаєш і могла б здогадатися, що я рятувати тебе прийшов. Не чужий я тобі — друг сердечний, а ти, князівно, за ніж мерщій!

У бліді князівнині щоки враз ударила кров.

— Бо про мене ліпше смерть, аніж ганьба, — сказала вона. — Якщо ти із мене поглумишся, присягаю, заподію собі смерть, хоч і душу цим загублю.

Очі дівчини спалахнули вогнем — отаман побачив, що нема чого жартувати з курцевичівською князівською кров'ю: згарячу Гелена виконає свою погрозу і наступного разу вже не схибить.

Тож він нічого не відповів, тільки, ступивши кілька кроків, сів під вікном на лаву, застелену золотистою парчею, і звісив голову.

Якусь хвилю тривало мовчання.

— Будь спокійна, — нарешті озвався Богун. — Поки я тверезий, поки мені горілка-матінка не задурила голови, поти ти для мене як ікона у церкві. А пити я відтоді, як тебе у Барі знайшов, перестав геть. До того я пив, ох і пив, біду свою у горілці топив. Що ж іще було робити? Але тепер у рот не візьму ні солодкого вина, ні паленки.

Князівна мовчала.

— Подивлюся на тебе, — провадив він далі, — зір красним личком натішу та й піду.

— Верни мені волю! — мовила дівчина.

— А хіба ти в неволі? Ти тут господиня. І куди вертатися хочеш? Курцевичі всі загинули, вогонь пожер села і міста, князя у Лубнах немає, усюди війна, ллється кров, кругом аж кишить козаками, жовнірами й ординцями. Хто тебе пошанує? Хто пожаліє, захистить, як не я?

Князівна звернула до неба очі, бо згадала, що є на світі хтось, хто і пригорнув би, і пожалів її, і захистив, але не хотіла вимовляти його імені, аби не дражнити лютого лева, — і враз глибокий смуток стиснув її серце. Чи ще живий той, за ким крається її

душа? Будучи у Барі, вона знала, що живий, бо відразу ж після від'їзду Заглоби до неї дійшла чутка про Скшетуського разом зі звісткою про звитяги грізного князя. Але скільки вже відтоді промайнуло днів і ночей, скільки могло відбутися битв, скільки небезпек йому зустрітися! Звістки про нього могли доходити тепер тільки через Богуна, питати якого вона не хотіла та й не сміла.

І голова її впала на подушки.

— Невже я маю ув'язненою тут лишитися? — простогнала вона. — Що я вже тобі, ваша милість, такого заподіяла, що ти ходиш за мною, як біда лиха?

Козак підвів голову і заговорив так тихо, що його ледве було чути:

— Що ти мені заподіяла, не знаю, але знаю: якщо я для тебе біда лиха, то й ти для мене біда лиха. Якби я тебе не покохав, був би вільний, як вітер у полі, і серцем вільний, і душею вільний, і славен, як сам Конашевич-Сагайдачний. Твоє личко — моя лиха біда, твої очі — моя лиха біда; ні воля, ні слава козацька мені не милі! На найліпших красунь і оком не повів, аж поки ти виросла і стала панною! Якось ми узяли галеру із найвродливішими дівчатами, котрих султанові везли, і жодна з них не зачепила мого серця. Порозкошували із ними брати-козаки, а потім я наказав кожній камінь на шию і у воду. Нікого не боявся, ні на що не зважав — війною на поганців ходив, здобич брав, і як князь у замку, так я у степу був. А тепер що? От сиджу тут, раб твій, благаю в тебе доброго слова і виблагати не можу, та й ніколи ще його не чув, навіть тоді, коли тебе брати і тітка за мене сватали. Ой, якби ти, дівчино, була для мене іншою, не сталося б того, що сталося: не перебив би я твоїх кривих, не побратався б із хлопами та бунтарями, але через тебе я розум утратив. Пішов би за тобою, хоч би куди хотіла, кров за тебе пролив би, душу б віддав. А тепер от сам кров'ю шляхетською замазаний, хоч колись я тільки татарву бив, а тобі здобич привозив — щоб ти у золоті й коштовному камінні ходила, як херувим Божий. Чому ж ти мене тоді не покохала? Ой, тяжко, ой, тяжко! Серце крається. Ні з тобою життя немає, ні без тебе, ні далеко, ні близько, ні на горі, ні в долині, голубко ти моя, серденько моє! Даруй мені, що я по тебе у Розлоги по-козацькому прийшов, із шаблею і вогнем, але я був п'яний гнівом на князів, та й горілку дорогою пив, харциз нещасний. А потім, як ти від мене втекла, я просто як собака вив, їсти відмовлявся, а рани так боліли, що я смерть-матінку слізно благав забрати мене. А ти хочеш, щоб я тепер тебе віддав, щоб знову втратив, голубко ти моя, серденько моє!

Отаман замовк, бо голос йому урвався і з грудей вихоплювався майже стогін, а Геленине обличчя то рум'яніло, то блідло. Що більше незмірної любові чулося їй у Богунових словах, то глибша прірва відкривалася перед дівчиною — без дна, без надії на порятунок.

А козак, спочивши хвильку, опанував себе і мовив далі:

— Проси, чого хочеш. Ось, бачиш, як світлицю прибрано, — усе моє! Це здобич із Бара, на шістьох конях для тебе це привіз — проси, що хочеш: злата жовтого, шат блискучих, коштовностей, рабів покірних. Багатий я, свого маю досить, та й Хмельницький для мене добра не пожаліє, і Кривоніс теж, будеш як княгиня

Вишневецька. Замків для тебе досхочу візьму, пів-України подарую, хоч я й козак, не шляхтич, але отаман бунчужний, під моєю рукою десять тисяч молодців ходить, більше, ніж під князем Яремою. Тож проси, чого хочеш, тільки не тікай від мене, тільки зостанься зі мною, голубко, і покохай мене!

Князівна підвелася на подушках, дуже бліда, але в її ніжному, премилу личку було стільки незламної волі, гордості й сили, що голубка сеї миті скидалася більше на орлицю.

— Якщо ти, ваша милість, чекаєш од мене відповіді, — сказала вона, — то знай же: хоч би мені вік довелося стогнати у твоїй неволі, я ніколи, ніколи тебе не покохаю, і нехай допоможе мені Бог!

Богун якусь хвилю боровся сам із собою.

— Ти мені таких слів не кажи! — мовив він хрипким голосом.

— Це ти мені не кажи про своє кохання, бо мене від нього беруть сором, гнів і образа. Я не для тебе.

Отаман підвівся.

— А для кого ж ти, князівно Курцевич? Якби не я, чия б ти була у Барі?

— Хто мені життя урятував, щоб приректи на ганьбу і волі позбавити, той мені ворог, а не приятель.

— А якби тебе хлопи вбили? Страх подумати!..

— Ніж би мене вбив, це ти його у мене вирвав!

— І не віддам, бо ти мусиш бути моєю! — вибухнув козак.

— Ніколи! Ліпше смерть!

— Мусиш і будеш.

— Ніколи.

— Ох, якби ти не була поранена, то після того, що сказала, я б іще сьогодні послав молодців до Рашкова і звелів би силою пригнати ченця, а завтра був би твоїм чоловіком. Та й що? Чоловіка гріх не кохати і не голубити! Чи ба, яка вельможна панна, для тебе козацька любов — образа і сором? А хто ти така, щоб мене мати за хлопа? Де твої замки і бояри, де війська? Чому тобі соромно? Чому кривдно? Я тебе на війні взяв, ти бранка. Ой, був би я хлоп, я б тебе нагаєм по білій спині уму-розуму навчив і без ксьондза твоєю красою порозкошував — якби хлопом був, не рицарем!

— Янголи небесні, рятуйте мене! — прошепотіла князівна.

А тим часом дедалі більша лють вимальовувалася на отамановому обличчі — гнів його виривався назовні.

— Я знаю, — сказав він, — чому тобі кривдно, чому ти мені опираєшся! Для іншого свій сором дівочий бережеш — але нічого з цього, поки я живий, поки я козак, не вийде! Голота твій шляхтич! Шибайголова! Лях лукавий! На погибель же йому! Ледве глянув, ледве покружляв у танці, й уже вона його, а ти, козаче, терпи, лобом об стінку бийся! Але я його дістану, шкуру накажу злупити, цвяхами прибію. Знай же ти, що Хмельницький іде на ляхів, а я йду з ним — і голубка твого знайду хоч під землею, а як повернуся, вражу його голову під ноги тобі кину.

Гелена не чула останніх слів отамана. Біль, гнів, рани, хвилювання, страх позбавили її сил — незмірна слабкість розлилася по тілу, в очах потемніло, у голові запаморочилося, і вона без тями упала на подушки.

Отаман якийсь час стояв, блідий від гніву, з піною на губах; раптом він побачив цю неживу, безсило закинуту назад голову, і з уст у нього вирвався майже нелюдський крик:

— Уже по ній! Горпино! Горпино! Горпино!

І впав на землю.

Дебела молодиця притьмом улетіла до світлиці.

— Що з тобою?

— Рятуй! Рятуй! — кричав Богун. — Убив я її, душу мою, світло моє!

— Ти що, здурів?

— Убив, убив! — стогнав отаман, заламуючи над головою руки.

Але Горпина, підійшовши до князівни, ураз збагнула, що це не смерть, а лише глибока непритомність, і, виштовхавши Богуна за двері, заходилася рятувати дівчину.

За хвилину князівна розплющила очі.

— Ну, доню, нічого тобі не сталося, — сказала чаклунка. — Ти, либонь, його злякалася і зомліла, але млість відійде і здоров'я повернеться. Ти як горіх дівчина, тобі ще довго на світі жити і щастям тішитися.

— Ти хто? — ледве одводячи голос, запитала Гелена.

— Я? Слуга твоя, як отаман звелів.

— Де я?

— У Чортовому яру. Тут кругом пустеля, нікого, окрім нього, не побачиш.

— А ти теж тут мешкаєш?

— Це наш хутір. Я Донцівна, брат мій полковникує у Богуна, добрими молодцями верховодить, а я тут сиджу й тебе пильную у твоєму золотистому покої. Не хата — терем! Аж в очі б'є! Це він для тебе усе це привіз.

Гелена глянула на вродливе обличчя дівки, і воно здалося їй сповненим щирості.

— А ти будеш до мене доброю?

Білі зуби молодої відьми блиснули в усмішці.

— Буду. Чом би не бути! — відповіла вона. — Але й ти будь доброю до отамана. Він сокіл, він славний молодець! Він тобі...

Тут відьма, нахилившись до Гелени, почала їй шепотіти щось на вухо, а під кінець вибухнула сміхом.

— Геть! — крикнула князівна.

РОЗДІЛ III

Уранці через два дні Донцівна з Богом сиділи під вербою біля млинового колеса і дивилися на спінену на ньому воду.

— Пильнуй її, стережи, очей із неї не спускай, щоб ніколи із яру не виходила! — наказував Богун.

— У яру біля річки горловина вузька, а тут місця досить. Звели горловину камінням

засипати, і будемо ми як на дні горщика, а як мені знадобиться, я знайду вихід.

— Чим же ви тут живете?

— Черемис під скелями кукурудзу садить, виноград вирощує і птахів сильцями ловить. Із тим, що ти привіз, їй нічого не бракуватиме, хіба що пташиного молока. Не бійся, із яру вона не вийде, і ніхто про неї не довідається, аби тільки твої молодці не пробалакалися.

— Я їм присягнути наказав. Молодці вірні — не розкажуть, хоч би їм ремінці зі спини краляли. Але ж ти сама казала, що до тебе люди поворожити ходять.

— Часом із Рашкова приходять, а часом, хто прочує, то й бозна-звідки. Але зупиняються біля річки, у яр ніхто не заходить, бояться. Ти бачив кістки. Були такі, що хотіли пройти, — то їхні кістки лежать.

— Ти їх мордувала?

— Хто мордував, той мордував! Хоче хто поговорити, чекає біля яру, а я до колеса йду. Що побачу у воді, те піду й розкажу. Зараз і тобі подивлюся, тільки не знаю, чи щось покажеться, бо не завше видно.

— Аби лиш лихого не побачити.

— Буде щось лихе, не поїдеш. І так ліпше б не їхав.

— Мушу. Мені Хмельницький у Бар листа писав, щоб повертався, і Кривоніс наказував. Тепер на нас ляхи ідуть великою силою, отже, й нам треба триматися купи.

— А коли повернешся?

— Не знаю. Буде велика битва, якої ще не бувало. Якщо нас поб'ють, тоді я тут сховаюся, якщо ми поб'ємо — вернуся по свою зозулю і до Києва з нею поїду.

— А як загинеш?

— На те ти й ворожбитка, щоб мені сказати.

— А як загинеш?

— Раз мати родила!

— Он як! А що мені тоді з дівчиною робити? Шию їй скрутити, чи що?

— Тільки торкнися, і я звелю тебе волами на палю посадити.

Отаман понуро задумався.

— Якщо загину, скажи їй, щоб мене простила.

— Ет, невдячна твоя ляшка, що за таку любов не кохає. Як на мене, я б тобі спротиву не чинила, угу!

Кажучи так, Горпина двічі тицьнула отамана кулаком під бік і вищирила в усмішці усі зуби.

— Іди до дідька! — мовив козак.

— Ну, ну! Знаю я, що ти не про мене.

Богун задивився у спінену на колесі воду, ніби сам хотів прочитати свою долю у піні.

— Горпино! — мовив по хвилі.

— Що?

— Як я поїду, вона за мною тужитиме?

— Якщо не хочеш по-козацькому її приневолити, може, воно й ліпше, що поїдеш.

— Не хочу, не можу, не смію! Вона заподіє собі смерть, знаю.

— Тоді ліпше, що поїдеш. Поки вона тебе бачить, і знати не хоче, а як посидить зо мною і з Черемисом місяць-другий — милішим їй станеш.

— Була б вона здорова, я знав би, що робити. Привіз би попа із Рашкова й наказав би нас пошлюбити, але зараз боюся, вона зі страху Богові душу віддасть. Сама бачила.

— Дай мені спокій! Навіщо тобі піп і вінчання? Неширий ти козак, скажу тобі! Мені тут ні піп, ні ксьондз не потрібні. У Рашкові добрудженські татари стоять, іще накличеш їх на нашу голову, а прийдуть — тільки ти й бачив свою князівну. І що тобі на думку наверхлося? Їдь собі й повертайся.

— А ти дивись у воду і кажи, що бачиш. Кажи правду, не обманюй, хоч би мене й неживого побачила.

Донцівна підійшла до млинового жолоба й підняла другу заставку, що перекривала криничний водоспад; ураз бистра хвиля побігла по жолобу удвічі швидше, і колесо закрутилося жвавіше, аж поки сховалося зовсім за водяним пилом; густа піна під колесом аж закипіла.

Відьма втупилася своїми чорними очима у цю кипінь і, схопившись за коси над вухами, заходилася кричати:

— Гуку! Гуку! Покажися! У колесі дубовому, у піні білій, у тумані ясному, злий чи добрий, покажися!

Богун наблизився і сів біля неї. На обличчі в нього були страх і гарячкова цікавість.

— Бачу! — вигукнула відьма.

— Що бачиш?

— Смерть мого брата. Двоє волів Донця на палю тягнуть.

— На дідька мені твій брат! — буркнув Богун, котрому нетерпеливилось дізнатись про інше.

Певний час чути було тільки гуркотіння колеса, що несамовито оберталося.

— Синя у мого брата голівонька, синенька, круки її дзьобають! — мовила відьма.

— Що іще бачиш?

— Нічого... Ой, який синій! Гуку! Гуку! У колесі дубовому, у піні білій, у тумані ясному, покажися!.. Бачу.

— Що?

— Битву! Ляхи тікають від козаків.

— А я женуся за ними?

— Бачу й тебе. Ти з малим рицарем зітнувся. Гай-гай! Бережися малого рицаря.

— А князівна?

— Нема її. Знов тебе бачу, а біля тебе той, хто тебе зрадить. Твій друг неширий.

Богун то на піну дивився, то на Горпину і водночас напружено думав, щоб допомогти ворожінню.

— Який друг?

— Не бачу. Не знаю навіть, старий чи молодий.

— Старий! Напевно старий!

— Може, й старий.

— Тоді знаю, хто це. Він мене уже раз зрадив. Старий шляхтич із сивою бородою й більмом на оці. На погибель же йому! Але ж він мені не друг.

— Він тебе підстерігає, ось знову показався. Постривай! А ось і князівна! У вінку із рути, у білій сукні, а над нею яструб.

— Це Я.

— Може, й ти. Яструб... Чи сокіл? Яструб!

— То я.

— Постривай. Уже не видно... У колесі дубовому, у піні білій... Ого! Багацько війська, багацько козаків, ой багацько, як дерев у лісі, як будяків у степу, а ти над усіма, перед тобою три бунчуки несуть.

— А князівна при мені?

— Нема її, ти в обозі.

Знову настала хвилина мовчання. Колесо гурчало так, аж увесь млин здригався.

— Ой, а крові скільки, матінко рідна! А трупів, вовки над ними, круки! Мор страшний! Самі трупи! Самі трупи! Гай-гай, не видно нічого, тільки трупи і кров.

Раптовий подув вітру звів туман із колеса, і водночас вище над млином з'явився потворний Черемис із в'язкою дров на плечах.

— Черемисе, опусти щит шлюзу! — гукнула дівка.

Сказавши це, вона пішла до криниці помити руки й умитися, а карлик тим часом приборкав воду.

Богун сидів замислений. Пробудила його тільки, підійшовши, Горпина.

— Ти нічого більше не бачила? — спитав він її.

— Що показалося, те й показалося, далі й дивитися не треба.

— А не брешеш?

— Братовою головою присягаю, правду казала. Його на палю посадять — волами за ноги потягнуть. Мені його жаль. Та не одному йому смерть світить! Он скільки трупів показалося! Ніколи стільки не бачила! Буде велика війна у світі.

— А її ти, кажеш, бачила із яструбом над головою?

— Авжеж.

— І вона була у вінку?

— У віночку й білій сукні.

— А звідкіля ти знаєш, що той яструб — це я! Я тобі казав про того молодого ляха, шляхтича, може, то він?

Дівка зморщила брови й задумалась.

— Ні, — мовила по хвилі, труснувши головою, — якби був лях, то був би орел.

— Слава Богу! Слава Богу! Піду я зараз до молодців, щоб коней готували у дорогу. На ніч вирушаємо.

— Тож неодмінно вирішив їхати?

— Хмель наказував, і Кривоніс теж. Сама ж бачила: бути великій війні, та й у Барі я

про те саме прочитав у листі від Хмеля.

Богун насправді читати не вмів, але соромився цього — здаватися простаком йому не хотілося.

— Ну то й їдь! — мовила відьма. — Щасливий ти — гетьманом станеш: три бунчуки я над тобою як оцю п'ятірню бачила!

— І гетьманом стану, і княжну за жінку візьму — не мужичку ж мені брати.

— Із мужичкою ти б не так розмовляв, а цієї ти соромишся. Ти мусиш бути ляхом.

— Я ж не гірший.

Сказавши це, Богун пішов у стайню, до молодців, а Горпина варити вечерю.

Увечері коні були готові в дорогу, але отаман не квапився їхати. Він сидів на купі килимів у світлиці з торбаном у руці й дивився на свою князівну, котра вже підвелася з ліжка, але, забившись у найдальший куток, тихо молилася, не звертаючи аніякісінької уваги на отамана, ніби його у світлиці й не було. Він же, навпаки, очима стежив від стіни за кожним її рухом, вухами ловив кожне її зітхання — і сам не знав, що з собою діяти. Щомиті розтуляв рота, аби почати розмову, і слова застрявали у нього в горлі. Бентежило отамана бліде, мовчазне обличчя суворістю своєю, що причаїлася у бровах і вустах. Таким його Богун досі ще не бачив.

І мимоволі згадалися йому колишні вечори у Розлогах, ніби наяву в пам'яті постали. Ось сидять вони з Курцевичами за дубовим столом. Стара княгиня лущить насіння, князі кидають кості із кубка, а він, так само, як і зараз, не зводить очей із прекрасної князівни. Але тоді й він бував щасливий, тоді, коли оповідав про свої походи з січовиками, а вона слухала і часом затримувала на ньому погляд своїх чорних очей, а малинові її уста аж розтулялися від захоплення — так їй було цікаво. Тепер же й не гляне. Тоді, бувало, коли він грав на торбані, вона і слухала, й дивилася, а в нього аж серце тануло. І диво з див: зараз він над нею пан, він узяв її в полон, вона його бранка, невольниця, — наказуй, що хочеш! — а тоді він, здавалося, був їй ближчим, мало не рівнею! Курцевичі були йому братами, отже, вона, їхня сестра, була для нього не лише зозулею, горлицею, наймилішою чорнобривою, а й ніби кривною. А зараз сидить перед ним горда, похмура, мовчазна, немилосердна панна.

Ой, аж гнів у ньому закипає! Показати б їй, як із козака глумитися, але він цю немилосердну панну кохає, кров за неї віддасть, і хоч би як здіймався у грудях гнів, щоразу якась невидима рука хапає його за чуба, а незнайомий голос гукає над вухом: "Стій!". А втім, якщо й вибухав він, як полум'я, то потім бився головою об землю. Тим і кінчалося. Тож і не знаходить собі козачисько місця, відчуває: тяжко їй із ним під одним дахом. Нехай би всміхнулася, слово добре мовила — він би їй до ніг припав і поїхав би до чорта в зуби, аби всю свою журбу, гнів, приниження у лясській крові втопити. А тут, перед цією князівною, він як невільник. Якби він не знав її раніше, якби це була узята з першого-ліпшого двору шляхтянка, він був би куди сміливіший, але це князівна Гелена, за яку він Курцевичам доземно вклонявся, за яку і Розлоги, і все, що мав, ладен був віддати. Тим сором'язніше він себе перед нею почуває, тим дужче він перед нею ніяковіє.

Час спливає, знадвору чути голоси молодців, котрі, напевно, уже в кульбаках сидять і на отамана чекають, а отаман потерпає від страждань. Яскраве полум'я трісок падає на його обличчя, на багатий кунтуш і на торбан, а вона хоч би глянула! Отаманові й гірко, і гнівно, і тоскно, і соромно. Хочеться попроситися ніжно, але страшно, боїться він, що не буде це прощання таким, якого душа прагне, що поїде він із гіркотою, з гнівом, із болем.

Ех, якби це була не князівна Гелена, не князівна Гелена, котра вдарила себе ножом і котра хоче заповідати собі смерть... Але ж мила, мила вона йому! І що немилосердніша й гордовитіша, то миліша!..

Аж раптом під вікном заіржав кінь.

Отаман набрався духу.

— Князівно, — почав він, — мені вже час у дорогу.

Гелена мовчала.

— А ти мені не скажеш: із Богом?

— Їдь, ваша милість, із Богом! — поважно відповіла князівна.

У козака стислося серце: вона сказала те, чого він чекав, але слова ці мовлено не так, як він хотів почути.

— Знаю я, — провадив він далі, — що ти гніваєшся на мене, що ти мене ненавидиш, але, скажу тобі, інший був би на тебе сердитіший за мене. Я привіз тебе сюди, бо не міг інакше, але що я тобі лихого зробив? Чи не ставився до тебе, як належить, як до королівни? Скажи мені. Чи такий уже я харцизяка, що тобі для мене й доброго слова мовити шкода? А ти ж у моїй владі.

— У Божій я владі, — відповіла вона так само, як і досі, поважно, — але за те, що ти, ваша милість, при мені стримуєшся, дякую тобі.

— Ну що ж, і за це спасибі. Поїду. Може, пошкодуєш іще, може, занудьгуєш!

Гелена мовчала.

— Жаль тебе тут саму лишати, — сказав Богун, — жаль від'їздити, але мушу. Легше було б, якби ти усміхнулася, якби благословила від щирого серця. Що мені зробити, аби тебе до себе прихилити?

— Поверни мені волю, а Бог тобі усе простить, і я прощу, і молитися за тебе буду.

— Ну, може, ще й будеш, — відповів козак, — може, ти ще пошкодуєш, що була до мене така сувора.

Богун спробував купити прощальну хвилину хоч би за напівобітницю, якої й думав дотримуватися, і домігся свого: вогник надії блиснув у Гелениних очах, і суворість зникла у неї з обличчя. Вона переплела руки на грудях і втупила в отамана свій ясний погляд.

— Якби ж ти...

— Ну, не знаю... — тихо мовив козак, бо разом і сором, і жалість стиснули йому горло. — Зараз я не можу, не можу... — орда стоїть у Дикому полі, чамбули усюди рискають, від Рашкова добруджські татари йдуть — не можу, страшно, от вернуся... Я при тобі дитина. Ти зі мною, що схочеш, зробиш. Не знаю!.. Не знаю!..

— Нехай допоможе тобі Господь, нехай же допоможе Пресвята Діва... Їдь із Богом!

І простягла йому руку. Богун підскочив і впився у неї губами. Та ось він підвів голову, зустрів серйозний погляд — і відпустив руку. Але, задкуючи до дверей, уклонявся низько, по-козацькому, на порозі ще бив поклони і, нарешті, зник за порт'єрою.

Невдовзі знадвору почулася жвава й гучна розмова, брязкіт зброї, а згодом і підхоплена кількома голосами пісня:

Буде слава славна

Поміж козаками,

Поміж друзями,

На довгії літа,

До кінця світа...

Голоси й кінський тупіт дедалі швидше віддалялися і вщухали.

РОЗДІЛ IV

Справжнє чудо Господь Бог над нею уже раз явив, — сказав пан Заглоба Володийовському і Підбип'яті, сидючи на квартирі у Скшетуського. — Справжнє чудо, кажу вам, бо дав мені змогу із собачих рук її вирвати і впродовж усієї дороги вберегти; сподіватимемося, що й далі він над нею і над нами змилується. Аби тільки вона жива була. Та щось мені нашіптує, ніби Богун її знову викрав. Адже зважте самі, ваші милості: язики нам казали, що він після Полуяна у Кривоноса першою рукою став — аби його чорти вхопили! — отже, при взятті Бара мусив неодмінно бути.

— У такому скопищі нещасних він міг її і не знайти. Адже там тисяч двадцять люду викосили, — зауважив пан Володийовський.

— Ти його, ваша милість, не знаєш. А я присягнути ладен: він знав, що вона у Барі. Отож не може бути інакше: тільки Богун її від різанини врятував і кудись вивіз.

— Не вельми ти нас утішив, ваша милість, бо я на місці пана Скшетуського волів би, щоб вона ліпше загинула, аніж опинилася у плюгавих отаманових руках.

— А це не втіха, бо якщо вона загинула, то зганьбленою...

— Розпука! — мовив Володийовський.

— Ох, розпука! — повторив пан Лонгінус.

Заглоба заходився смикати вуса й бороду, аж раптом вибухнув:

— А щоб їх парші з'їли, увесь цей рід пресобачий! Щоб із їхніх бебехів поганці тятив нароби!.. Бог сотворив усі нації, але ця — не інакше, як сатани творіння, содоміти! Бодай усі їхні матері більше не народжували!

— Не знав я цієї вродливої панни, — журливо сказав пан Володийовський, — але волів би, щоб ліпше мене біда спостигла.

— А я її однісінський раз у житті бачив, та як згадаю, такий жаль бере, що й жити не хочеться! — озвався пан Лонгінус.

— Це вам! — вигукнув пан Заглоба. — А як же мені, котрий батьківською любов'ю до неї пройнявся і з такого, можна сказати, болота витяг?.. Як мені?

— А як же панові Скшетуському? — спитав Володийовський.

Довго так бідкалися рицарі, а потім замовкли.

Першим отямився пан Заглоба.

— Невже нема ніякої ради? — спитав він.

— Якщо нема ради, наш обов'язок — помститися, — відповів пан Володийовський.

— Скоріше б Господь послав генеральну битву! — зітхнув пан Лонгінус. — Кажуть, ніби татари уже переправилися і в полях кошем стали.

На що пан Заглоба:

— Не може бути, щоб ми напризволяще небогу лишили, нічого не зробивши для її порятунку. Достатньо я вже свої старі кості натовк, мандруючи по світу, мені б тепер вигрівати їх десь у теплі й спокої, але заради цієї небоги я знову хоч і в Стамбул піду, хоч знову хлопського сіряка вдягну і торбан візьму, на який без огиди дивитися не можу.

— Ваша милість на всякі такі штуки зугарний, придумай щось, — сказав пан Підбип'ята.

— Та мені сила-силенна способів на думку спадає. Якби князь Домінік знав хоч половину, Хмельницький давно б уже, випотрошений і за задні ноги підвішений, на шибениці гойдався. Я і зі Скшетуським про це говорив, але з ним тепер ні про що не домовишся. Біль сердечний у ньому запікся і дошкуляє йому гірше від хвороби. Ви його пильнуйте, щоб він із глузду не з'їхав. Часто трапляється, що від великого смутку мепс починає бродити, як вино, аж поки скисне.

— Буває таке, буває! — підтвердив пан Лонгінус.

Пан Володийовський нетерпеливо засовався на місці й спитав:

— Який же ти спосіб придумав, ваша милість?

— Що я придумав? А от що. Найперше нам треба дізнатися, чи жива ще вона, наша небога наймиліша, — нехай її янголи оберігають від усякого лиха! — а дізнатися про це можна або знайшовши серед князівських козаків вірних і певних людей, котрі згодяться нібито до козаків утекти, заприятелювати з Богуновими молодцями і про що-небудь від них довідатися...

— У мене є драгуни русини! — перебив його пан Володийовський. — Я таких людей знайду.

— Постривай, ваша милість... або взяти язика із тих гультаїв, котрі Бар брали: а раптом їм щось відомо. Усі вони дивляться на Богуна із захопленням, до шмиги їм його сатанинська вдача; пісень про нього співають — бодай їм у горлі зашилося! — та про подвиги його, які були і яких не було, один поперед одного просторікують. Якщо він нашу небогу викрав, вони не можуть цього не знати.

— То можна і людей послати, і про язика постаратися, одне одному не вадить, — зауважив пан Підбип'ята.

— Ти як в око вліпив, ваша милість. Якщо ми дізнаємося, що вона жива, — це найголовніше. Тоді ви, ваші милості, якщо від щирого серця Скшетуському пособити хочете, віддайтеся усі під мою руку, бо в мене досвіду найбільше. Попередвдягаємося у хлопів і спробуємо рознюхати, де він її сховав, а як рознюхаємо, то, я тому голова, що

вона наша буде. Найбільше ризикуємо ми зі Скшетуським, бо Богун нас пам'ятає, не дай Боже помітить — матері рідні нас потім не впізнають, зате вас двох, ваші милості, він у вічі не бачив.

— Мене бачив, — сказав пан Підбип'ята, — та це байдуже.

— Може, дасть Бог, сам попадеться нам у руки! — вигукнув пан Володийовський.

— А от я його і бачити не хочу, — вів далі пан Заглоба. — Нехай кат ним милується. Але діяти треба обережно, аби самого починання не зіпсувати. Не може такого бути, щоб він один знав, де князівна, але я ручаюся за те, ваші милості, що безпечніше про це спитати у когось іншого.

— Можливо, наші посланці щось розвідають. Якщо тільки князь дозволить, я відберу надійних і пошлю хоч завтра.

— Князь то дозволить, але чи довідаються вони про щось, маю сумнів. Ось послухайте, ваші милості, мені сяйнула інша думка: ніж ото людей посилати чи язиків ловити, перевдягнімося самі у хлопів і вирушімо в дорогу, не гаючись.

— Ні, це неможливо! — закричав пан Володийовський.

— Чому неможливо?

— Певно, ти, ваша милость, служби військової не знаєш. Коли хоругви шикуються *per sine expertio*, це святе діло. Хоч би навіть батьки вмирали, рицар перед генеральною битвою не проситиметься у відпустку, бо це найбільша для нього ганьба. Після битви, коли ворога розбито, можна, але не перед нею. І завваж, ваша милость: Скшетуському першому хотілося зірватись і летіти рятувати свою милоданку, але він про це навіть не заїкнувся. Здавалося б, репутацію він має, князь його любить, а й словом не прохопився, бо обов'язок свій знає. Це, як тобі сказати, ваша милость, спільна справа, а та — приватна. Не знаю, як деінде, хоч, гадаю, скрізь однаково, але щоб у князя нашого воєводи хто-небудь, та ще й офіцер, відпустки перед битвою просив — нечувана річ! Та хоч би й душа у Скшетуського крлялася на шматки — не піде він із цим до князя.

— Римлянин він і ригорист, знаю, — сказав пан Заглоба, — але якби хтось між іншим князеві шепнув, може б, він його і вас, ваші милості, відпустив.

— Та князеві й на думку не спаде таке! У нього вся Річ Посполита на плечах. Невже ти, ваша милость, гадаєш, що тепер, коли вирішуються справи такої ваги, воістину всенародні, князь чиїмись особистими перейматиметься? А навіть якби, що неймовірно, він сам запропонував відпустку, то, Бог свідок, ніхто б із нас зараз обозу не покинув, бо ми передусім не собі мусимо служити, а вітчизні нашій нещасній.

— Знаю я про це, знаю, і службу хтозна відколи знаю, а сказав я вашим милостям тому, що ця думка лиш сяйнула мені в голові, але не сказав, що вона у ній засіла. Зрештою, правду кажучи, поки війська супротивника стоять на місці, ми не багато чого виграємо, а от коли ми його розіб'ємо і він, переслідуваний, думатиме тільки про те, аби врятуватися, тоді сміливо можна у його лави затесатися і легше буде про щось довідатися. Аби тільки якнайскорше решта війська підтяглася, бо інакше ми під цим Чолганським Каменем поздыхаємо. Якби усім наш князь розпоряджався, ми б уже

давно були в дорозі, а князь Домінік, напевно, часто привали робить, що його й досі немає.

— Його сподіваються тут через три дні.

— Дай же Боже якнайскоріше! А сьогодні, здається, має підійти пан коронний підчаший?

— Авжеж.

Цієї миті двері відчинилися й увійшов пан Скшетуський.

Обличчя його ніби біль витесав із каменю — таким від нього віяло холодом і спокоєм.

Дивно було дивитися на це юне обличчя, таке суворе й поважне, ніби на ньому ніколи не з'являлася усмішка. Здавалося, що коли навіть його торкнеться смерть, то вже мало що у ньому змінить. Борода у пана Яна віросла до половини грудей, і серед волосся, чорного як вороняче крило, подекуди виднілися срібні нитки.

Товариші й вірні приятелі здогадувалися про його біль, бо по ньому самому цього не було видно. Зрештою, він був притомний і на вигляд спокійний, у службі своїй жовнірській був іще пильніший, ніж завше, і здавався повністю заклопотаним майбутньою битвою.

— Ми тут, ваша милість, про твою біду говорили, котру вважаємо й своєю, — почав Заглоба. — Бог свідок, нічим і ми втішитись не можемо. Але був би це голий сентимент, якби ми тобі, ваша милість, тільки сльози лити допомагали, — от і врадилися ми кров пролити, а небогу, якщо вона ще по землі ходить, із неволі вирвати.

— Нехай нагородить вас Господь, — подякував Скшетуський.

— Підемо з тобою хоч до Хмельницького у табір, — мовив Володийовський, неспокійно поглядаючи на приятеля.

— Нехай нагородить вас Господь, — повторив пан Ян.

— Ми знаємо, — вів далі Заглоба, що ти, ваша милість, присягнув знайти її живу чи мертву, тож ми ладні хоч сьогодні...

Скшетуський, сівши на лаву, втупив очі в землю і нічого не відповів — Заглобу аж злість узяла. "Невже має намір її забути? — подумав він. — Якщо так, Бог йому суддя! Немає, мабуть, ні вдячності, ні пам'яті на світі. Але знайдуться такі, які її ще рятуватимуть, от хоч би й я, хіба що вже не дихатиму!"

У кімнаті запанувала мовчанка, яку порушували тільки зітхання пана Лонгіна. Тим часом малий Володийовський підійшов до Скшетуського й потряс його за плече.

— Ти звідкіля прийшов?

— Від князя.

— І що?

— Виходжу на ніч із роз'їздом.

— Далеко?

— Аж під Ярмолинці, якщо буде вільна дорога.

Володийовський подивився на Заглобу, і вони враз зрозуміли один одного.

— Це у бік Бара? — пробурмотів Заглоба.

— Підемо з тобою.

— Спершу піди до князя і спитай, чи не призначив він тобі іншої роботи.

— Ходімо разом. Мені ще про щось у нього спитати треба.

— І ми з вами, — сказав Заглоба.

Усі підвелися й пішли. Князівська квартира була досить далеко, на другому кінці табору. У передній кімнаті вони застали чимало офіцерів із різних хоругв: війська звідусіль стікалися до Чолганського Каменя, усяк квапився під князеві стяги. Панові Володийовському довелося досить довго чекати, перш ніж вони із паном Підбип'ятою стали перед обличчям його ясновельможності, зате князь відразу дозволив і самим їхати, і кількох драгунів-русинів послати, щоб ті, зінсценувавши втечу з табору, пристали до Богунових козаків і про князівну що-небудь у них випитали. Володийовському ж він сказав:

— Я сам усякі справи для Скшетуського знаходжу, бо бачу, що біль засів у ньому й точить хлопця, а шкода мені його страшенно. Нічого він вам про князівну не казав?

— Майже нічого. У першу мить зірвався й помчав наосліп до козаків, але схаменувся, пригадавши, що саме тепер хоругви збираються *nemine exserto* і врятування вітчизни — наш обов'язок, тому й до вашої ясновельможності не потикався. Один Бог знає, що з ним коїться.

— І тяжко його випробує. Пильнуй же його, ваша милість, бачу, ти йому вірний приятель.

Пан Володийовський низько вклонився і вийшов, бо саме в цю хвилину зайшли до князя воевода київський із паном старостою стобницьким, паном Денгофом, старостою сокальським, і ще з кількома військовими сановниками.

— Ну що? — спитав його Скшетуський.

— Іду з тобою, тільки спершу зайду в свою хоругву: треба кількох жовнірів у одне місце відправити.

— Ходімо разом.

Вони вийшли, а з ними пани Підбип'ята, Заглоба і старий Зацвіліховський, котрий ішов у свою хоругву.

Неподалік від наметів драгунської хоругви Володийовського спіткали пана Лаща, що йшов, заточуючись, із кільканадцятьма шляхтичами; і він, і його супутники були зовсім п'яні. Побачивши таку картину, пан Заглоба зітхнув. Вони із паном коронним стражником заприятелювали ще під Старокостянтиновом, бо з певного погляду натури їхні були схожі як дві краплі води.

Пан Лащ, безстрашний рицар, справжня гроза бусурман, був водночас преславним гулякою, пияком і картярем, котрий вільний від битв, молитов, наїздів і бійок час над усе любив збавляти у колі таких людей, як пан Заглоба, пити до неприємності й побрехеньки слухати. Будучи неабияким буяном, він один зчиняв стільки скандалів, стільки разів порушував закон, що в якійсь іншій державі давно наклав би головою. Не один висів на ньому обвинувальний вирок за неприбуття на судовий розгляд, але він навіть у мирний час на це не зважав, а нині, під час війни, й поготів усе геть забулося.

Із князем коронний стражник з'єднався ще під Росолівцями і неабияк допоміг під Старокостянтиновом, але відтоді, як зупинився у Збаражі на відпочинок, став майже нестерпним через учинювані ним скандали. А вже скільки пан Заглоба у нього вина випив, скільки наговорив і нарозповідав усякої всячини на превелику втіху господаря, того не злічити й пером не описати.

Але відколи прийшла звістка про взяття Бара, пан Заглоба спохмурнів, утратив настрій, запал і більше у пана стражника не з'являвся. Пан Лащ думав навіть, що благодущний шляхтич залишив службу у війську, коли це враз побачив його перед собою.

Він простяг панові Заглобі руку і сказав:

— Вітаю тебе, ваша милость. Чом до мене не заглянеш? Що поробляєш?

— Та ось, супроводжую пана Скшетуського, — понуро відповів шляхтич.

Пан стражник недолюблював Скшетуського за поважність і прозвав статечником, хоч про нещастя його добре знав, оскільки був присутній на тому бенкеті у Збаражі, під час якого прийшла звістка про взяття Бара. Але будучи від природи чоловіком нестриманим, а в ту хвилину ще й п'яним, не схотів пошанувати чужого горя і, схопивши поручика за гудзик на жупані, спитав:

— Що, добродію, за панною плачеш?.. А гарненька була, скажи?

— Пустити мене, милостивий пане! — попрохав Скшетуський.

— Постривай.

— Службу справляючи, не можу я із виконанням наказів його ясновельможності зволікати.

— Постривай! — повторив Лащ із настирливістю п'яного чоловіка. — Ти на службі, не я. Мені тут ніхто нічого наказувати не може.

Відтак знизивши голос, перепитав:

— А гарненька була, скажи?

Поручик насупив брови.

— Раджу тобі, добродію, не чіпати болючого місця.

— Не чіпати?.. Та ти не бійся. Якщо була гарненька, то жива.

Скшетуський ураз пополотнів, але стримався і сказав:

— Добродію... не забулися б мені, з ким маю честь...

Лащ витріщив очі.

— Ти що? Погрожуєш мені, добродію? Мені погрожуєш?.. Через якусь полюбовницю?

— Іди собі, пане стражнику, своєю дорогою! — гаркнув, тремтячи від злості, старий Зацвіліховський.

— Ах ви, молоконоси, сіряки, лакеї! — верещав стражник. — За шаблі, милостиві панове!

І, вихопивши свою, кинувся з нею на Скшетуського, але тої ж миті в руці у пана Яна свиснуло залізо, і стражникова шабля хуркнула, як птах, у повітря, сам же він захитався і з розмаху на повен зріст гепнувся на землю.

Пан Скшетуський не кинувся його добивати. Він стояв блідий, як смерть, ніби зачумлений, а довкола нього тим часом зчинилася буча. З одного боку підскочили стражникові жовніри, з другого, як бджоли з вулика, сипнули драгуни Володийовського. Пролунали крики: "Бий! Бий!". Чимало налетіло, навіть не знаючи, про що йдеться. Задзенькали шаблі, сутичка будь-якої миті могла перерости у загальне побоїще. На щастя, Лащеві товариші, бачачи, що вишневичан дедалі більше, протверезівши зі страху, підхопили пана стражника й почали із ним тікати.

І справді, якби пан стражник зчепився з іншими, менш дисциплінованими вояками, його порубали б на шматочки, але старий Зацвіліховський, схаменувшись, тільки крикнув: "Стій!" — і шаблі зникли у піхвах.

І все-таки у таборі стривожилися: чутка про сутичку дійшла до самого князя. Пан Кушель, будучи в караулі, вбіг до кімнати, де князь радився із воєводою київським, старостою стобницьким та Денгофом, і вигукнув:

— Ваша ясновельможність, жовніри на шаблях б'ються!

Тої ж миті до кімнати влетів, як бомба, уже протверезілий коронний стражник, блідий і знавіснілий від люті.

— Ваша ясновельможність, я вимагаю справедливості! — кричав він. — У цьому таборі, як у Хмельницького — ні до родовитості, ні до сану поваги не мають. Шаблями коронних сановників січуть! Якщо ти, ясновельможний князю, справедливості щодо мене не вчиниш і не накажеш кривдників скарати на смерть, я сам її вчиню.

Князь рвучко підвівся з-за столу.

— Що сталося?.. Хто на тебе напав, добродію?

— Твій офіцер... Скшетуський.

Князь був неабияк здивований.

— Скшетуський? — перепитав він.

Зненацька двері відчинилися і ввійшов Зацвіліховський.

— Ваша ясновельможність, я був свідком! — сказав він.

— Я сюди прийшов не з'ясовувати, що сталося, а вимагати покарання! — волав Лащ.

Князь повернувся до нього і зміряв його очима.

— Спокійніше, спокійніше! — тихо, але з притиском мовив він.

Було щось страшне в його очах і приглушеному голосі, бо стражник, хоч і славився зі своєї зухвалості, раптом принишк, ніби втратив дар мови, а інші аж зблідли.

— Говори, ваша милість! — сказав князь Зацвіліховському.

Зацвіліховський розповів, як усе було, як стражник неблагогородними і недостойними не лише сановника, а й шляхтича словами став збиткуватися над бідною паном Скшетуського, а потім кинувся на нього із шаблею, розказав і про те, яку стриманість, воістину невластиву його літам, виявив намісник, обмежившись тільки тим, що вибив у нападника зброю. А наостанку пан Зацвіліховський сказав:

— Позаяк ваша ясновельможність мене знає, як знає й те, що я, доживши до сімдесяти літ, брехнею вуст своїх не осквернив і, поки житиму, не оскверню, тому і під

присягою у своїй реляції я не зміню ні слова.

Князь знав, що слово Зацвіліховського злота варте, та й Лаща він надто добре знав. Але поки що він нічого не відповів, тільки узяв перо й почав писати.

Закінчивши, він глянув на пана стражника.

— Справедливість до тебе, добродію, буде виявлено, — пообіцяв він йому.

Пан стражник розтулив рота й хотів щось відповісти, але чомусь не знайшов, що сказати, тільки вперся рукою в бік, уклонився і гордо вийшов із кімнати.

— Желенський! — звелів князь. — Віднеси цього листа панові Скшетуському.

Пан Володийовський, котрий ні на крок не відходив од намісника, трохи стривожився, побачивши князівського слугу, який заходив до кімнати, бо певен був, що їх негайно покличуть до князя. Проте слуга тільки віддав листа і, не сказавши й слова, вийшов, а Скшетуський, прочитавши його, подав приятелеві.

— Читай, — мовив він.

Пан Володийовський глянув і вигукнув:

— Призначення в поручики!

І, обхопивши Скшетуського за ший, поцілував його в обидві щоки.

Поручик у гусарських хоругвах був майже найвищим військовим чином. У тій хоругві, де служив пан Скшетуський, ротмістром був сам князь, а номінальним поручиком — пан Суфчинський із Сенчі, чоловік уже старий, що давно залишив дійсну військову службу. Пан Ян уже давно виконував обов'язки того й того, що, зрештою, у подібних хоругвах, де старші два чини зазвичай були лише почесними титулами, траплялося часто-густо. Ротмістром королівської хоругви бував сам король, примасівської — примас, поручиками в обох — високі придворні сановники, а насправді командували хоругвами намісники, котрих через це найчастіше називали поручиками і полковниками. Таким поручиком, себто полковником, і був по суті пан Ян. Але особи, які тільки виконували ці обов'язки, були в меншій пошані: між званням, що утвердилося у вжитку, і присвоєним за всією формою була велика різниця. Відтепер же, з огляду на князівський наказ, пан Скшетуський ставав одним із перших офіцерів князя-воеводи руського.

Але тоді як приятелі аж сяяли від радості, віншуючи Скшетуського із виявленою йому честю, його обличчя ні на мить не проясніло й залишалося такою самою застиглою суворою маскою. Здавалося, не було на світі таких почесностей і чинів, від яких би воно просвітліло.

Та все ж він підвівся й вирушив подякувати князеві, а малий Володийовський тим часом ходив туди-сюди по його квартирі, потираючи руки.

— Оце так так! — примовляв він. — Поручик гусарської хоругви! У такі молоді роки до цього ще, либонь, ніхто не дослужився.

— Аби тільки Господь повернув йому щастя! — озвався пан Заглоба.

— Отож-бо! Отож-бо! Ви помітили, у нього на обличчі не здригнувся жоден м'яз.

— Він волів би відмовитися, — зауважив пан Лонгінус.

— І не дивно, добродію! — зітхнув пан Заглоба. — Я сам за таку кралю правцю

віддав би, хоч нею й стяг здобув.

— Ваша правда!

— А що, пан Суфчинський, певно, помер? — запитав пан Володийовський.

— Певно, так.

— Хто ж тепер намісником буде? У хорунжого ще тільки вус засіявся, та й Старокостянтинів він щойно прийняв.

Питання залишилося відкритим. Відповідь на нього приніс, повернувшись, сам поручик Скшетуський.

— Милостивий пане, — звернувся він до Підбип'яти, — князь намісником вашу милість призначив.

— О Боже! О Боже! — простогнав пан Лонгінус, молитовно складаючи руки.

— Так само міг би призначити його ліфляндську кобилу, — пробурмотів пан Заглоба.

— Ну, а що з роз'їздом? — поцікавився пан Володийовський.

— Вирушаємо негайно, — відповів пан Скшетуський.

— Людей багато князь велів узяти?

— Одну козацьку й одну волоську хоругви, разом п'ятсот шабель.

— Гей, то це ціла експедиція, а не роз'їзд! Та коли так, пора у дорогу.

— У дорогу, у дорогу! — повторив пан Заглоба. — Може, з Божою поміччю якусь вісточку й роздобудемо.

Через дві години, рівно із заходом сонця, четверо приятелів виїжджали із Чолганського Каменя на південь, майже водночас покидав табір і пан коронний стражник зі своїми людьми. На їхній від'їзд дивилася сила-силенна рицарів із різних хоругв, котрі не скупилися на викрики й збиткування; офіцери ж тиснулися навколо пана Кушеля — він розповідав, за що було вигнано стражника і як усе це сталося.

— Я носив йому князівський наказ, — говорив пан Кушель, — і, повірте, ваші милості, місія ця виявилася *periculosa*, бо щойно він прочитав його, почав ревти як віл, коли його таврують залізом. І на мене з тесаком кинувся, дивом не вдарив, здається, побачив за вікном німців пана Корицького, що оточували квартиру, і моїх драгунів із шаблями в руках. І враз заходився кричати: "Добре! Добре! Я піду, раз мене виганяють!.. Піду до князя Домініка, котрий мене із вдячністю прийме! Не буду, каже, з дідами служити, а за себе, кричить, помщуся, не будь я Лащем!.. І від того молокососа, каже, зажадаю сатисфакції!". Я думав, його жовч залле — увесь стіл тесаком подовбав від злості. І скажу вам, ваші милості, що я не певен, чи з паном Скшетуським не станеться чогось лихого — зі стражником жарти кепські. Затятий це чоловік і гордовитий, котрий ще жодної образи нікому не простив, до того ж не з лякливих та ще й високий сановник.

— Та що може зі Скшетуським статися *sub utera* його ясновельможності! — вигукнув один із офіцерів. — І пан стражник, хоч би й мав таке на думці, буде з цим рахуватися.

Тим часом поручик, нічого не знаючи про погрози пана стражника, віддалявся зі

своїм загonom від табору, прямуючи до Ожигівців у бік Південного Бугу й Медведівки. Хоч вересень уже позолотив листя на деревах, ніч була погожа й тепла, як у липні. Такий видався цей рік: зими майже не було, а весною усе цвіло в ту пору, коли в минулі роки у степах іще лежав глибокий сніг. Після дощового літа перші місяці осені були сухі й м'які, із тьмяними днями і ясними місячними ночами. Їхали вони рівною дорогою, особливо не остерігаючись, бо ще недалеко були від табору, і тут навряд чи хто осмілювався б напасти. Їхали жваво: попереду намісник із кільканадцятьма вершниками, а за ним Володийовський, Заглоба і пан Лонгінус.

— Погляньте-но, ваші милості, як місячне сяйво освітлює он те узгір'я, — шепотів пан Заглоба, — присягаюсь, як удень. Кажуть, що тільки під час війни бувають такі ночі, аби душі, вийшовши із тіл, не порозбивали собі навпотемки лобів об дерева, як горобці об крокви у stodолі, й легше знаходили дорогу. Сьогодні ще й п'ятниця, Спасів день, коли отруйні випари із землі не виходять, і нечисті сили до людини доступу не мають. Відчуваю, що мені стало легше, і надія у душу входить.

— Найголовніше, що ми, все-таки, виїхали і хоч щось зробимо для порятунку князівни! — мовив пан Володийовський.

— Найгірше — це журитися, на місці сидючи, — підхопив пан Заглоба, — а на коня сядеш, протрясешся, аж гульк — відчай уже спустився до ніг, а там і зовсім висиплеться.

— Не вірю я, — прошепотів пан Володийовський, — щоб так легко усе можна було витрясти. Любов, ехемрум, ніби кліщ у серце впивається.

— Якщо любов щира, — озвався пан Лонгінус, — хоч ти з нею як із бурмилом борюкайся, усе одно здолає тебе.

Сказавши це, пан Лонгінус зітхнув — зітхання вирвалося з його переповнених грудей, як із ковальського міха. Сам же Володийовський звернув очі до неба, ніби шукав поміж зірками ту, що світила княжні Барбарі.

Коні раптом зафоркали в усій хоругві, а вершники відповіли їм: "На здоров'я, на здоров'я!" — і все стихло. Та ось чийся сумний голос затяг у задніх лавах пісню:

О тій порі, порі погожій,
Коли на бій ідеш,
Ти в нічку лагідну, небоже,
До ранку все ж заснеш.

— Старі жовніри кажуть, що коні форкають перед добром, і батько мій покійний так казав, — мовив пан Володийовський.

— Щось мені ніби на вухо шепче: не марно ми їдемо, — відповів пан Заглоба.

— Дай же, Боже, й поручикові нашому бадьорості душевної, — зітхнув пан Лонгінус.

Пан Заглоба заходився кивати головою й крутитися, як людина, що не може спекатися якоїсь думки, нарешті озвався:

— Мене зовсім інше мучить — поділюсь-но я з вами, добродію, а то більше терпіти не можу. Чи не помітили ви, ваші милості, що від недавнього часу Скшетуський —

якщо, звісно, не вдає — тримається так, наче найменше з усіх нас турбується про порятунок бідолашної князівни?

— Де там! — заперечив пан Володийовський. — Це у нього вдача така — ні перед ким не показувати своєї біди. Він завжди був такий.

— Це саме собою, але згадай-но, ваша милість: хоч би як ми його підбадьорювали, він і мені, і тобі відповідав "Нехай нагородить вас Господь!". і робив це так negligenter, ніби йшлося про якусь дріб'язкову справу, а Бог свідок, чорна була б це із його боку невдячність: сердешна стільки за ним наплакалася, так настраждалася, що на воловій шкурі не списати цього. На власні очі це бачив.

Пан Володийовський похитав головою.

— Не може такого бути, щоб він її забув, — відповів він. — Хоч, правда, вперше, коли той диявол викрав її з Розлогів, він був у такому відчаї, що ми за його mentem боялися, а тепер набагато стриманіший. Але якщо йому Бог дав душевний спокій і сили — то на краще. Як щирі друзі, ми повинні з цього радіти...

По цих словах пан Володийовський пришпорив коня і поскакав уперед до пана Скшетуського, а пан Заглоба якийся час їхав мовчки поруч із паном Підбип'ятою.

— Ти теж, ваша милість, як і я, гадаєш, що якби не амури, значно менше зла коїлося б на світі?

— Що кому Господом Богом призначено, воно його не мине, — відповів литвин.

— Ніколи ти, ваша милість, улад не відповіси. То одне, а то геть інше. От чого Трою було зруйновано? А ця війна хіба не через руду косу? Закортіло Хмелеві Чаплинської чи Чаплинському Хмельницької, а нам за їхню гріховну хіть скручувати собі в'язи!

— Це любов нечиста, а є й високі почуття, що примножують славу Господню.

— От зараз ваша милість як в око вліпив. А чи скоро ти сам у цій винарні працювати почнеш? Чував я, що тебе перед походом рушником перев'язали?

— Ех, братику!.. Братику!..

— Що, три голови на заваді стоять?

— Еге ж! Так воно й є!

— Тоді ось що я тобі скажу: замахнися добре і зітни разом голови Хмельницькому, ханові та Богунові.

— Якби тільки вони захотіли у ряд стати! — мрійливо відповів пан Лонгін, звертаючи очі до неба.

Тим часом пан Володийовський довго їхав поруч зі Скшетуським, мовчки поглядаючи з-під шолома на його смертельно бліде обличчя, нарешті його стремена своїм торкнувся.

— Яне, — почав він, — це кепсько, що ти так глибоко замислюєшся.

— Не замислююся я, а молюся, — відповів Скшетуський.

— Свята це і похвальна річ, але ж ти не чернець, щоб задовольнитися самою молитвою.

Пан Ян поволі повернув своє мученицьке обличчя до Володийовського і спитав глухим, сповненим смертельної покірливості голосом:

— Скажи, Міхале, що мені ще залишилося, як не чорна сутана?..

— Тобі залишилося її рятувати, — відповів Володийовський.

— Що я й робитиму до останнього подиху. Але якщо навіть знайду її живою, чи не буде запізно? Поможі мені, Боже, бо про все можу думати, тільки не про це. Збережи, Боже, мій розум! Я нічого більше не прагну, крім як вирвати її із тих навіжених рук, а потім нехай знайде вона такий притулок, якого і я шукатиму. Певно, не було на це Божої волі... Дай мені помолитися, Міхале, а кривавої рани не торкайся...

У Володийовського стислося серце. Йому хотілося втішити товариша, підбадьорити надією, але слова застрягали у горлі. І їхали вони далі в глухому мовчанні, тільки губи пана Скшетуського ворушилися швидко, нашіптуючи молитву, якою він, напевно, хотів прогнати жахливі думки, а малого рицаря, коли він глянув на освітлене місяцем приятелеве обличчя, поймав страх, бо йому здалося, що це чисто обличчя ченця — суворе, виснажене постами й умиртвінням плоті.

Коли це враз той самий голос знову заспівав у задніх шерехах:

А як з війни прийдеш із горя —

Дорогою бійця,

То пустка буде у коморі

І тіло у рубцях.

РОЗДІЛ V

Пан Скшетуський ішов зі своїм загоном так, що удень відпочивав у лісах, виставляючи пильну охорону, а вночі рухався вперед. Наблизившись до якогось села, він зазвичай оточував його, аби жодна жива душа не вийшла, набирав харчів, корму для коней, але передусім збирав відомості про супротивника, після чого залишав село, не завдавши жителям нічого лихого, а відійшовши трохи, круто міняв напрямок, щоб супротивник не міг довідатися в селі, у який бік пішов загін.

Метою походу було дізнатися, чи Кривоніс зі своїми сорока тисячами тримає ще в облозі Кам'янець, чи, відмовившись од безплідного наміру, йде на підмогу Хмельницькому, аби вкупі з ним стати із ворогом на вирішальну битву, а також довідатися, що поробляють добруджські татари — чи переправилися вже через Дністер і з'єдналися з Кривоносом, чи ще стоять табором на березі? Це були важливі відомості для польського війська, і рейментарі мали самі про них подбати, але через недосвідченість їм таке й на думку не спадало, і тому князь-воєвода руський узяв на себе цей тягар. Якби виявилось, що Кривоніс, знявши з Кам'янця облогу, разом із білгородськими й добруджськими ордами йде до Хмельницького, тоді на останнього слід було б ударити якнайшвидше, перш ніж його могутність не виросла у кілька разів.

Тим часом генерал-рейментар князь Домінік Заславський-Острозький не квапився, і в таборі на нього чекали через два-три дні після від'їзду пана Скшетуського. Певно, за своїм звичаєм, він бенкетував у дорозі й добре почувався, анітрохи не переймаючись тим, що минає найкращий час, аби зламати могутність Хмельницького, князя ж Ієремію брав відчай від думки, що коли війна так і далі вестиметься, то не лише Кривоніс і задністрианські орди встигнуть з'єднатися з Хмельницьким, а й сам хан з

усіма перекопськими, ногайськими й азовськими силами.

А ще табором ширилися чутки, буцімто хан уже перейшов Дніпро і з двомастами тисячами коней денно і нічно квапиться на захід, а князя Домініка досі не було й не було.

Дедалі більше скидалося на те, що війська, які стояли під Чолганським Каменем, мають зітнутися із силами, котрі уп'ятеро їх переважали, і якщо рейментарі зазнають поразки, ніщо вже не завадить супротивникові вторгнутися у самісіньке серце Речі Посполитої — підійти під Краків і Варшаву.

Кривоніс тим був небезпечний, що у разі, якщо рейментарі схочуть просунутися вглиб України, він, ідучи від Кам'янця прямо на північ аж під Старокостянтинів, міг їм загородити шлях назад, принаймні тоді вони могли опинитися між двома вогнями. Тому пан Скшетуський вирішив не лише розвідати чимбільше про Кривоноса, а й затримати його. Переїнявши важливістю свого завдання, від виконання якого багато в чому залежала доля усього війська, поручик важив своїм життям і життям своїх жовнірів, хоч намір молодого рицаря із загоном у п'ятсот шабель наскоком зупинити сорокатисячну Кривоносову рать, підтримувану білгородськими й добруджськими ордами, розцінювався як страшне безумство. Але пан Скшетуський був надто досвідченим воїном, аби не робити шалених вчинків, він чудово розумів, що коли почнеться бій, через годину смертельна хвиля змете його вкупі з товаришами. Тому він удався до інших засобів.

Передусім пустив чутку серед своїх жовнірів, буцімто вони — лише передовий загін дивізії страшного князя, і цю чутку ширив усюди: у всіх хуторах, селах і містечках, де випадало йому проходити. І справді, чутка ця, мов блискавиця, полетіла уздовж Збруча, Смотрича, Студениці, Ушки, Калусика, дісталася Дністра й, ніби підхоплена вітром, летіла далі, від Кам'янця аж до Ягорлика. Її повторювали і турецькі паші у Хотині, і запорожці у Ямполі, і татари в Рашкові. І знову пролунав знайомий окрик: "Ярема йде!", від якого завмирили серця бунтівників, котрі й так тремтіли зі страху, не впевнені у завтрашньому дні.

У правдивості цієї чутки ніхто не мав сумніву. Рейментарі вдарять на Хмеля, а Ярема на Кривоноса — це підказував хід подій. Сам Кривоніс повірив, і в нього опустилися руки. Що він мав робити? Рушити на князя? Але ж під Старокостянтинівом і дух інший був у простолюду, і сили більші, а їх було розбито, покарано смертю кожного десятого, ледве живі втекли. Кривоніс був упевнений, що його молодці битимуться на смерть супроти будь-якого війська Речі Посполитої і супроти будь-якого полководця, але варто показатися Яремі — розлетяться, як лебедина згряя від орла, як перекотиполе од вітру.

Чекати на князя під Кам'янцем було ще гірше. І Кривоніс поклав собі вирушити на схід, — аж ген до Брацлава! — аби обминути свого злого духа й об'єднатися з Хмельницьким. Правда, він знав, що, роблячи такий гак, вчасно прийти не встигне, але, принаймні, заздалегідь довідається, чим усе закінчиться, і про власний порятунок подбає.

Аж тут вітер приніс нову чутку, що Хмельницького вже розбито. Цю чутку, як і попередню, зумисне пустив сам пан Скшетуський. У першу мить нещасний отаман не знав, на яку ступити.

Але потім вирішив, що тим паче треба йти на схід і якнайдалі в степи забратися: може, там спіткає татар і, до них приставши, сховається.

Та передусім отаман хотів ці чутки перевірити, тому поквапливо шукав серед своїх полковників на все готового й надійного вояка, якого можна було б послати з роз'їздом по язика. Однак завдання було важке: охочих бракувало, а послати треба ж було саме такого, котрий би, опинившись у ворожих руках, ні на вогні, ні на палі, ні на колесі планів про втечу не виказав.

Нарешті Кривоніс такого знайшов.

Якось уночі він наказав покликати до себе Богуна і сказав йому:

— Послухай, Іване, побратиме мій! Іде на нас Ярема із великою раттю, усі ми, нещасні, загинемо.

— Чув і я, що йде. Ми з вами, батьку, про це вже говорили, але навіщо нам гинути?

— Не здержимо! Іншому б дали раду, Яремі ні. Боятися його молодці.

— А я не боюся, я цілий полк його у Василівці на Задніпров'ї вирізав.

— Знаю, що не боїшся. Твоя слава козацька, молодецька його князівської варта, але я битви дати йому не можу — молодці не схочуть... Згадай, що на раді говорили, як на мене із шаблями та обушками кидалися, буцімто я їх на різанину вести хочу.

— То ходімо до Хмеля, там заживемо і крові, і здобичі.

— Кажуть, Хмеля вже рейментарі розбили.

— Я цьому не вірю, батьку Максиме. Хмель хитрий лис, без татар не вдарить на ляхів.

— І я так думаю, але треба пересвідчитися. Ми б тоді вражого Ярему обійшли і з Хмелем з'єдналися, але спершу треба знати! От якби знайти такого, хто б Яреми не боявся, та й пішов би із роз'їздом і язика взяв, я б йому шапку червонців золотих насипав.

— Я піду, батьку Максиме, але не за червонці, а за славу козацьку, молодецьку!

— Ти моя правиця, а хочеш іти? Бути тобі першим отаманом у козаків, добрих молодців, бо ти Яреми не боїшся! Іди ж, соколе, а потім проси, що схочеш. І ще тобі скажу: якби не ти, я сам пішов би, та мені не можна.

— Не можна, бо якби ви, батьку, пішли, молодці б гвалт зчинили, що ви голову рятуйте, і розлетілися б по цілому світу, а я піду — серця їхні збадьоряться.

— А вершників багато візьмеш?

— Багато не візьму, з малою ватагою і сховатись легше, і підійти теж... але з півтисячі добрих молодців візьму, а що язиків приведу — головою ручаюся, і не простих жовнірів, а великих цабе, від яких про все довідатися можна.

— То їдь мерщій. У Кам'янці уже з гармат палять ляхам на радість і на спасіння, а нам, невинним, на погибель.

Богун вийшов від Кривоніса й одразу ж заходився ладнатись у дорогу. Молодці

його, як завше бувало в таких випадках, пили без просипу — "аж поки смерть-матінка приголубить", — і він із ними пив, аж пирхав оковитою, шалів, гуляв, а наостанку звелів бочку дьогтю вкотити і, як був у парчі й оксамитах, занурився у неї раз, другий з головою і вигукнув:

— Чорний я тепер, як ніч-матінка, не завважить мене ляське око!

І, викачавшись на награбованих перських килимах, скочив на коня й подався, а за ним слідом під покровом ночі — його вірні молодці, супроводжувані окриками:

— На славу! На щастя!

Тим часом пан Скшетуський уже дістався до Ярмолинців. Там, зустрівши спротив, учинив криваву розправу над жителями і, пообіцявши, що завтра надійде князь Ярема, дав відпочинок потомленим коням і жовнірам.

Відтак, скликавши товаришів на раду, сказав їм:

— Досі Бог нам благоволив. Судячи зі страху, який поймає простолюд, гадаю, що нас усюди мають за передовий князівський загін і вірять, ніби за нами йдуть головні сили. Треба подумати, як би й далі ніхто не запримітив, що це крутиться той самий загін.

— А довго ми так роз'їжджатимемо?

— Аж поки довідаємося, які наміри має Кривоніс.

— Ба, так можна й до битви не встигнути повернутися у табір.

— І так може статися... — відповів пан Скшетуський.

— Це, добродію, вельми невтішно, — мовив шляхтич. — Розім'яли ми трохи руки на бунтівниках під Старокостянтинівом, дали їм прочухана, але це як для пса муха!.. А руки ж сверблять...

— Може, тебе, ваша милість, ще більше битв чекає, ніж ти думаєш, — поважно відповів пан Скшетуський.

— О! А це quo modo? — досить стурбовано запитав пан Заглоба.

— У будь-який час можемо на супротивника наткнутися, і, хоч ми тут не на те, щоб йому зброєю дорогу заступати, однак захищатись доведеться. Але повернімося до суті: нам треба діяти ширше, аби відразу у кількох місцях про нас знали, тут і там непокірних для більшого страху вирізати і чутки всюди пускати; для цього, гадаю, нам слід розділитися.

— І я так гадаю, — підтримав Володийовський. — Будемо множитися у них в очах — і ті, що втечуть до Кривоноса, про силу-силенну війська розказуватимуть.

— Добродію поручику, ти, ваша милість, нами командуєш — ти й розпоряджайся, — сказав Підбип'ята.

— Я через Зінків піду до Солобківців, а зможу, то й далі, — мовив Скшетуський. — Його милість намісник Підбип'ята вирушить униз, до Татариськ, ти, Міхале, підеш під Купин, а пан Заглоба дістанеться до Збруча під Сатанівом.

— Я? — перепитав пан Заглоба.

— Авжеж. Ти, ваша милість, чоловік кмітливий і на вигадки зугарний. Я гадав, ти залюбки візьмешся за це діло, а якщо ні, четвертий загін візьме вахмістр Космач.

— Візьме, але під моєю командою! — заволав пан Заглоба, ураз збагнувши, що буде командиром окремого загону. — А якщо я спитав, то тільки тому, що жаль мені було з вами розлучатися.

— А чи маєш ти, ваша милость, досвід у ратній справі? — поцікавився пан Володийовський.

— Чи маю досвід? Та ще жоден бусол не збирався твоїм, ваша милость, батьку й матері подарунок зробити, коли я вже більші за цей загони водив. Усе життя прослужив у війську і до сьогодні служив би, коли б якимось запліснявілий сухар не застряв у животі, аж на цілих три роки. Тож мусив я по тваринний камінь у Галату їхати. Колись про цю мандрівку я вашим милостям розкажу з подробицями, а зараз мерщій у дорогу.

— Їдь, ваша милость, але не забувай поперед себе чутку пускати, що Хмельницького вже розбито і що князь уже минув Проскурів, — мовив пан Скшетуський. — Аби якого язика не бери, та якщо зустрінеш роз'їзд із-під Кам'янця, постарайся взяти полоненого, тільки такого, котрий би знав про Кривоноса, бо попередні дали суперечливі відомості.

— От би самого Кривоноса спіткати! Чом би йому в роз'їзд піти не припала охота — ох і дав би я йому перцю! Не бійтеся, ваші милості, я навчу цих гультаїв не лише співати, а й танцювати!

— За три дні знову з'їжджаємося у Ярмолинцях, а тепер кожен своєю дорогою! — сказав наостанку Скшетуський. — А людей, ваші милості, бережіть.

— За три дні у Ярмолинцях! — повторили Заглоба, Володийовський і Підбип'ята.

РОЗДІЛ VI

Коли пан Заглоба залишився сам зі своїм загonom, йому відразу стало якось незатишно і навіть страшно: дорого дав би він за те, щоб поруч були Скшетуський, Володийовський або пан Лонгін, котрими в душі він найбільше захоплювався і при котрих почувався цілком безпечно, безмежно вірячи у їхню спритність і мужність.

Тож спочатку їхав він на чолі свого загону мовчазний і понурий, і, підозріло озираючись навсібіч, подумки перебирав небезпеки, на які міг наткнутися, бурмочучи при цьому:

— Звісно, було б веселіше, якби котрийсь із них був тут. Яким Бог кого задумав, таким і сотворив, а цим трьом треба було гедзями родитися, бо до крові вельми падкі. Їм на війні так, як іншим при дзбані меду або як риби у воді. Їм битися — що гратися. Животи у них легкі, а руки важкі. Скшетуського я в січі бачив і знаю, що він peritus . Йому людину зітнути, що ченцеві молитву прочитати. Це його улюблене ремесло. Литвин, котрий власної голови не має, а трьох чужих шукає, нічим не ризикує. Найменше я цього малого жевжика знаю, але теж, мабуть, оса нівроку, судячи з того, що я під Старокостянтинівом бачив і що мені про нього Скшетуський розказував, — справжнісінький гедзь! На щастя, він іде десь неподалік від мене і найліпше було б із ним з'єднатися, бо якщо я знаю, куди йти, то нехай мені грець!

Пан Заглоба відчув себе таким самотнім, що аж самого себе йому шкода стало.

— Отак-то, так! — бурчав він. — Кожен має до кого прихилитися, а я що? Ні товариша, ні батька, ні неньки. Сирота, та й годі!

Цієї миті до нього наблизився вахмістр Космач:

— Добродію командире, куди ми йдемо?

— Куди йдемо? — перепитав пан Заглоба, — так?

І раптом він випростався у сідлі й підкрутив вуса.

— До Кам'янця, якщо буде на те моя воля! Розумієш, добродію вахмістре!

Вахмістр уклонився й мовчки повернувся у стрій, не розуміючи, чому розсердився командир. А пан Заглоба, кинувши довкола ще кілька грізних поглядів, угамувався й бурчав далі:

— Якщо я піду в Кам'янець, хай мені всиплять сто кийв по п'ятах на турецький манер! Тьху! Тьху! Хоч би один із трьох був при мені, я б почувався бадьоріше. Що можна зробити із сотнею людей? Волів би я краще бути сам, якось би вивернувся. А так нас забагато, щоб пускатися на хитрощі, і мало, щоб захищатися. Ох і недоречна сьяннула Скшетуському думка — розділити загін. От куди мені йти? Я знаю, що позад мене, але хто мені скаже, що попереду мене? Хто може поручитися, що два дияволи не влаштували там якоїсь пастки, Кривоніс і Богун? Славна парочка, щоб їх чорти облупили! Борони мене Боже принаймні від Богуна. Скшетуський прагне з ним спіткатися — почув, Боже, його молитви! І я йому цього бажаю, чого він собі бажає, адже він приятель мені... амінь! Дістануся до Збруча й повернуся у Ярмолинці, а язиків приведу їм більше, ніж вони самі хочуть. Це не важко.

Аж тут до нього знову підскакав Космач.

— Добродію командире, якихось вершників видно за пагорбом.

— Нехай ідуть до дідька! Де? Де?

— Он там, за горою. Я значки бачив.

— Військо?

— Здається, військо.

— Собаки б їх кусали! А багато їх?

— Не відомо, бо далеко. Може, сховаємося за оті скелі й нападємо на них зненацька — вони все одно тут ітимуть. Якщо їх багато, пан Володийовський неподалік, постріли почує і прилетить на підмогу.

Панові Заглобі відвага зненацька ударила в голову, як вино. Можливо, це розпука спонукала його до дії, можливо, надія, що пан Володийовський іще близько, тож він блиснув оголеною шаблею, страшно повів очима й вигукнув:

— Сховатися за скелі! Нападємо на них несподівано! Покажемо цим гультяям!..

Вишколені князівські жовніри ураз повернули до скель і вмить вишикувалися бойовим строем, готові до несподіваного нападу.

Спливла година. Нарешті почувся гомін натовпу, луна донесла уривки веселих пісень, а по хвилі до вух зачаєних жовнірів долинули звуки скрипок, волинок і бубнів. Вахмістр знову під'їхав до пана Заглоби і сказав:

— Це не військо, пане командире, не козаки — весілля.

— Весілля? — здивувався Заглоба. — Ну постривайте, я вам заграю!

Сказавши це, він рушив конем, за ним виїхали жовніри і вишукувалися на дорозі.

— За мною! — грізно крикнув Заглоба.

Вершники припустили клусом, потім чвалом і, обігнувши скелі, враз зупинилися перед самісінькою юрбою людей, збентежених і стривожених несподіваною появою загону.

— Стій! Стій! — пролунало з обох боків.

Це й справді було селянське весілля. Попереду їхали на конях волинник, бандурист, скрипаль і двоє довбишів, трохи вже напідпитку, утинаючи веселих коломийок. За ними наречена, гожа дівчина у темному жупані, з розпущеним по плечах волоссям. Її оточували дружки, які співали весільних пісень; у кожної із них на руках було по кілька віночків. Усі дівчата, що по-чоловічому сиділи на конях, ошатно вбрані, завітчані польовими квітами, й справді здалеку скидалися на загін вродливих козаків. У другому ряду їхав на баскому коні наречений в оточенні дружб, котрі тримали вінки на довгих жердинах, схожих на списи; останніми у почті були батьки новоженців і гості, усі верхи. Тільки барила з горілкою, медом і пивом їхали на легких, вимощених соломою візках, смачно булькаючи на нерівній кам'янистій дорозі.

— Стій! Стій! — знов залунало з обох боків, після чого весільний почет перемішався. Дівчата, зчинивши з переляку крик, сахнулися назад, хлопці ж і старші дружки метнулися вперед, щоб грудьми затулити їх від несподіваного нападу.

Пан Заглоба підскочив до них і, вимахуючи перед очима у переляканих селян шаблею, заверещав:

— Ха! Негідники, собаче охвістя, заколотники! Бунтувати вам закортіло! Кривоносові служите, лайдаки! Шпигувати їздите? Дорогу військові перепиняєте? На шляхту руку підіймаєте? Я вам покажу, собачі душі безчесні! У кайдани звелю закувати, на палі посадити, шельми, нехристі! Зараз ви мені за всі злочинства заплатите!

Старий і сивий як голуб дружба зіскочив із коня, підійшов до шляхтича і, покірливо узявши його за стремено, почав кланятися в пояс і благати:

— Змилуйтеся, ясний рицарю, не губіть бідних людей, Бог свідок, що ми не винні, не до бунтівників ми йдемо, а з церкви вертаємося, з Гусятина, родича нашого Дмитра, коваля, з бондарівною Ксенею повінчали. Тож на весілля йдемо, з короваєм...

— Це не винні люди, пане, — прошепотів вахмістр.

— Іди геть! Це шельми! Від Кривоноса на весілля прийшли! — закричав Заглоба.

— Хай би його трясця мордувала! — вигукнув старий. — Ми його й у вічі не бачили, ми бідні люди. Змилуйтеся, ясновельможний пане, дозвольте проїхати, ми нікому зла не чинимо, а свою повинність знаємо.

— До Ярмолинців у путах підете!

— Підемо, куди скажете, пане! Вам наказувати, нам слухати! Тільки зробіть нам ласку, ясний рицарю! Накажіть панам жовнірам, щоб вони нам зла не чинили, а самі — даруйте вже нам, простакам, — ось, б'ємо вам чолом покірно: випийте з нами за щастя

повінчаних... Випийте, ваша милість, на радість простим людям, як Бог і Святе Євангеліє велить.

— Тільки не думайте, що я дам вам потачку, коли вип'ю! — суворо мовив пан Заглоба.

— Ні, пане! — з радістю вигукнув дід, — ми й не думаємо. — Гей, музики! — крикнув він, — утніть для ясного лицаря, бо ясний лицар добрий, а ви, молодці, скочте по мед, по солодкий для ясного лицаря, він бідних людей не скривдить. Хутчій, хлопці, хутчій! Дякуємо, пане!

Молодці щодуху кинулися до бочок, а тим часом задзвеніли бубни, запищали бадьоро скрипки, волинник надув щоки і ну м'яти міх під пахвами, а дружби махати вінками на жердинах. Бачачи таке, жовніри почали підступати ближче, крутити вусами, усміхатися і через плечі молодців на дівчат поглядати. Знову залунали пісні — і страх де й подівся, навіть де-не-де почулося радісне: "Ух-ха! Ух-ха!".

Але пан Заглоба повеселішав не відразу — навіть коли йому подали кварту меду, ще бурчав тихо: "От шельми! От лайдаки!". Навіть коли вже вуса занурив у темний напій, брови його ще лишалися насупленими. Відхиливши назад голову, мружачись і плямкаючи губами, він покуштував трунок — і на обличчі в нього з'явилося спершу здивування, а потім обурення.

— Що за часи настали! — буркнув він. — Хами такий мед п'ють! Господи, і ти це бачиш і не гніваєшся?

Сказавши так, він нахилив кварту і спорожнив її до дна.

Тим часом весільні гості, посмілившавши, підійшли усією юрбою просити, не вчинивши зла, відпустити їх із миром, була серед них і молода, Ксеня, — боязка, тремтлива, зі сльозами в очах, рум'янощока і гожа, як зоря. Наблизившись, вона побожно склала руки і, мовивши: "Помилуйте, пане!" — поцілувала жовтий чобіт пана Заглоби. Серце у шляхтича вмить розтануло як віск.

Розстебнувши шкіряний ремінь, він почав порпатися в ньому і, вигребши останні золоті червінці, які свого часу дав йому князь, сказав Ксені:

— Тримай! І нехай благословить тебе Бог, як і всяку невинну душу!

Хвилювання не дало йому змоги говорити далі, бо ця струнка чорнобрива Ксеня нагадала шляхтичеві князівну, котру пан Заглоба по-своєму кохав. "Де вона тепер, сердешна, чи пильнують її там святі янголи?" — подумав він і, геть розчулившись, ладен був уже з кожним обійматися і брататися.

Весільні гості ж, бачачи його великодушність, заходилися на radoщах кричати й співати і, обступивши шляхтича, цілували йому поли. "Він добрий! — повторювали у юрбі. — Золотий лях! Червінці дає, зла не робить, добрий пан! На славу, на щастя!" Скрипаль так утинав, що його аж трясло, у волинника очі вилазили, а в довбишів відпадали руки. Старий бондар був, напевно, боягузливий, бо й досі тримався позаду, тепер же, вийшовши вперед, укупі зі своєю бондарихою і старою ковалихою, матір'ю молодого, почав доземно кланятися й на хутір на весілля запрошувати, кажучи, що мати такого гостя — велика для них честь і для молодят добрий знак: інакше не буде їм

щастя. За ними вклонилися молодий із молодою; чорнобрива Ксеня хоч і проста була дівка, а відразу збагнула, що від її прохання буде найбільше пуття. А дружби кричали, що хутір неподалік і з дороги не треба звертати, а старий бондар багатий, не такого ще вточить меду. Пан Заглоба поглянув на жовнірів: усі вони, як зайці, ворушили вусами, думаючи про розкішну пиятику і танці, й тому — хоч ніхто із них не смів просити, щоб їхати — зжалився над ними пан Заглоба. За хвилю він, дружби, дівчата й жовніри рушили до хутора при повній згоді.

Хутір і справді був неподалік, а старий бондар багатий, отож і весілля було бучне. І напилися усі добряче, а пан Заглоба так розохотився, що до всього був перший.

Невдовзі почалися дивні обряди. Старенькі бабусі повели Ксеню у бокову кімнату й там зачинилися із нею. Пробули вони там довгенько, а коли вийшли, то оголосили, що дівчина чиста, як голубка, як лелія. Тоді всі радісно загомоніли, почали кричати: "На славу! На щастя!". Жінки заходилися плескати в долоні й вигукувати: "А що? Не казали?!", а парубки — ногами притупувати, і кожен по черзі пускався у танок із квартою в руці, яку перед дверима бокової кімнати випивав "на славу". Станцював так і Заглоба, тим тільки шляхетність свого походження підкресливши, що не кварту, а півгарнець осушив перед дверима. Потім бондар із бондарихою й ковалихою повели у кімнату молодого, а позаяк у Дмитра не було батька, вклонилися панові Заглобі, щоб його замінив, — Заглоба згодився й пішов із ними.

На цей час у світлиці трохи стихло, тільки жовніри, що пили на майдані перед хатою, горланили, вигукували на радощах по-татарському "алла!" і палили з пищалей. Але справжнє гуляння і весілля почалися тільки тоді, коли до світлиці повернулися батьки. Старий бондар від радощів обіймав ковалиху, парубки підходили до бондарихи і, беручи низько попід ноги, високо її підіймали, а жінки славили її за те, що берегла доньку, як зіницю ока, і зберегла як голубку, як лілею, потім із нею пустився у танок пан Заглоба. Спершу вони потупцювалися на місці одне навпроти одного, а потім він як ударив у долоні та як пішов навприсядки, і так підскакував, і так бив закаблуками об підлогу, аж тріски з дощок летіли і піт у три ручаї лився з чола. За ними пішли у танок і інші: хто міг — у світлиці, хто не міг — на подвір'ї, дівчата з парубками і жовнірами. Бондар велів викочувати нові й нові бочки. Нарешті усе весілля висипало з хати на майдан — запалили багаття із сухих будяків і трісок, бо вже залягла глибока ніч, і гулянка стала пиятикою на змор; жовніри палили з пищалей і мушкетів, ніби під час битви.

Пан Заглоба, червоний, спітнілий, хитаючись на ногах, забув, що з ним діється і де він; крізь густий дим він бачив обличчя співбесідників, та, хоч на палю його сади, не міг сказати, що це за люди. Він пам'ятав, що гуляє на весіллі, — але на чиєму? Га? Напевно, пана Скшетуського з князівною! Ця думка здалася йому найправдоподібнішою, засіла цвяшком у голові й наповнила такою радістю, що він почав верещати, мов навіжений: "На здоров'я! Панове браття, любімося! — вихиляючи один за одним півгарнці. — За тебе, пане брате! За здоров'я нашого князя! Щоб нам добре велося!.. Дай Боже, щоб обминула ця лиха година вітчизну нашу!" Тут він

залився сльозами і, йдучи до бочки, спіткнувся — і спотикався дедалі більше, бо на землі, як на бойовищі, лежала безліч нерухомих тіл. "Боже! — заволав пан Заглоба. — Не лишилося вже геть рицарів у Речі Посполитій. Перший Лащ пити вміє, другий Заглоба, а решта!.. О Боже! О Боже!" І жалібно звернув очі до неба — аж тут побачив, що тіла небесні не тримають уже міцно небозводу, як золоті цвяшки, що одні із них тремтять, ніби хочуть вискочити з оправи, другі описують кола, треті козачка утинають одне навпроти одного, — що страшенно вразило пана Заглобу, і він сказав своїй здивованій душі:

— Невже один тільки я не п'яний in universo ?

Але враз і земля, так само як і зорі, заходила ходором, і пан Заглоба навзник гепнувся на землю.

Невдовзі він заснув, і йому почали снитися страшні сни. Здавалося, якісь почвари всілися йому на груди, притискують своєю вагою до землі, обплутують йому руки і ноги. Водночас у вухах лунали зойки і ніби гуркіт пострілів. Яскраве світло, проникаючи крізь заплющені повіки, різало очі нестерпним блиском. Він хотів прокинутися, розплющити очі й не міг. Відчував, що з ним діється щось незвичайне, голова відкидається назад, ніби його за руки й за ноги кудись несуть... Потім його поймав якийсь страх; кепсько йому було, дуже кепсько і тяжко. До нього поволеньки верталася притомність, але дивна річ: він відчував таку неміч, якої у нього зроду не було в житті. Він іще раз спробував ворухнутися, а коли це не вдалося, остаточно прокинувся — і розплющив повіки.

І враз погляд його зустрівся з парою очей, котрі пожадливо у нього впилися; зіниці ті були чорні як вугілля і такі зловісні, що вже зовсім розбуджений пан Заглоба першої миті подумав, ніби на нього витріщився диявол, — і знов заплющив повіки, і враз їх розплющив. Ці очі дивилися так само вперто, і обличчя здавалося знайомим. Зненацька пан Заглоба затремтів аж до кісток, його кинуло в холодний піт, а по спині, аж до п'ят, забігали тисячі мурашок.

Він упізнав Богунове обличчя.

РОЗДІЛ VII

Заглоба лежав, прив'язаний до власної шаблі у тій самій світлиці, де гуляли весілля, а страшний отаман сидів віддалік на стільці, милуючись переляком бранця.

— Добрий вечір, ваша милість! — мовив він, помітивши, що жертва розплющила повіки.

Пан Заглоба нічого не відповів, але вмить протверезів так, ніби й краплі вина у рот не брав, тільки мурашки, добігши йому до п'ят, кинулися поворітьма, аж до голови, і лютий холод пройняв аж до кісток. Кажуть, чоловік, конаючи, в останню мить бачить наяву усе минуле життя, усе пригадує, усвідомлюючи при цьому, що з ним діється; у пана Заглоби тої миті так само проясніли пам'ять і свідомість, а останнє, що народилося у його прояснілій свідомості, був тихий окрик, що так і не зірвався з уст: "Зараз він мені дасть прочухана!".

Але отаман спокійним голосом повторив:

— Добрий вечір, ваша милість.

"Брр! — подумав Заглоба. — Ліпше б уже спаленів."

— Не впізнаєш мене, пане шляхтичу?

— Чолом, чолом! Як здоров'ячко?

— Нівроку. А от про твоє, ваша милість, я сам подбаю.

— Я не просив у Бога такого лікаря і маю сумнів, що твої ліки мені допоможуть, але хай діється воля Божа.

— Як же це, адже ти мене виходжував, тепер я тобі віддячу. Ми ж давні друзі. Пам'ятаєш, як ти мені голову обмотував у Розлогах, га?

Богунів очі почали світитися, як два карбункули, а вуса розтяглися у страшному усміху в одну лінію.

— Пам'ятаю, — відповів Заглоба, — що я міг тебе ще й ножем шпортнути, але не зробив цього.

— А я хіба тебе шпортнув? Чи хочу шпортнути? Ні! Ти для мене любчик-коханчик, я тебе берегтиму, як зіницю ока.

— Я завжди казав, що ти шляхетний рицар, — мовив Заглоба, удаючи, ніби приймає Богунів слова за щирі монети, а в голові тої ж миті майнула думка: "Він, напевно, готує для мене щось особливе. Не помру я легкою смертю!"

— Ти слушно казав, — вів далі Богун, — хоч ти теж шляхетний рицар. Отак ми шукали один одного і знайшли.

— Щоправда, я тебе не шукав, але дякую на доброму слові.

— Невдовзі ти мені ще ліпше подякуєш, і я тобі відборгую за те, що ти мені дівку з Розлогів у Бар привіз. Там я її і знайшов, а тепер що ж! На весілля б тебе запросити годилося, але це не сьогодні й не завтра — зараз війна, а ти чоловік старий, може, й не доживеш.

Заглоба попри весь жах свого становища, в якому він опинився, нашорошив вуха.

— На весілля? — пробурмотів він.

— А як ти думав? — не вгавав Богун. — Що я, холоп якийся — дівку без попа неволити, чи мене не стане на те, аби в Києві шлюб узяти? Не для холопа ти її у Бар привів, а для отамана і гетьмана...

"Добре!" — подумав Заглоба.

Після чого повернув голову до Богуна.

— Звели мене розв'язати, — сказав він.

— Полеж, полеж, тобі скоро вирушати, а старому слід відпочити перед дорогою.

— Куди ти мене хочеш везти?

— Ти мій приятель, тож я тебе повезу до іншого мого приятеля, до Кривоноса. Ми уже вкупі подбаємо, щоб тобі там було добре.

— Спечно мені буде, — буркнув шляхтич, і знову мурашки забігали в нього по спині.

Та ось він заговорив знову:

— Знаю, ти на мене зуб маєш, але надаремне, надаремне, Бог свідок. Жили ми з

тобою вкупі й у Чигирині не один дзбан меду випили, бо я тебе як сина любив за твою лицарську відвагу — другого такого лицаря в усій Україні не знайдеш. Отак-то! Чим я тобі, скажи, дорогу перейшов? Якби не поїхав тоді з тобою в Розлоги, ми б і досі були у великій приязні. А чого я поїхав, як не із зичливості до тебе? І якби ти не був такий навіжений, якби не замордував отих нещасних, бачить Бог, я ніколи не став би тобі на дорозі. Нащо мені у чужі справи лізти! Я волів би, щоб ліпше тобі, аніж кому іншому, дівчина дісталася. Але із твоїми татарськими замашками у мене совість заговорила: все-таки це шляхетський дім. Ти й сам на моєму місці вчинив би так само. Я міг тебе на той світ відправити з більшим для себе пожитком, але ж, бач, не зробив цього! Бо я шляхтич, і для мене це сором. Посоромся ж і ти, бо я знаю, що ти хочеш наді мною глумитися. Дівчина й так твоя — чого ж ти від мене хочеш? Хіба я її не беріг, як зіницю ока, для твого ж добра? Ти із нею шанобливо обійшовся, отже, маєш лицарську честь і сумління, але як же ти подаси їй руку, замазану моєю невинною кров'ю? Як їй скажеш: я того чоловіка, котрий тебе крізь полчища черні й татар провів, тортурам піддав? Посоромся ж, звільни мене від цих пут і поверни волю, яку ти в мене зрадливо відібрав. Молодий ти ще і не знаєш, що тебе спіткати може, а за мою смерть Бог тебе покарає: забере те, що тобі наймиліше.

Богун підвівся зі стільця, блідий від люті, і, підійшовши до Заглоби, заговорив здушеним від шаленства голосом:

— Ах ти, веприсько брудний, та я із твоєї шкури ремінці живцем різатиму, на повільному вогні засмажу, до стіни цвяхами приб'ю, на шматки розірву!

І в нестямі схопився за ніж, що висів у нього на поясі, якусь мить конвульсійно стискав у руці, ось уже й лезо заблищало у Заглоби перед очима, але отаман угамував себе, запхнув ножа назад у піхви й крикнув:

— Гей, молодці!

Шестеро запорожців ускочили в кімнату.

— Візьміть оце ляське стерво й киньте у хлів. І очей із нього не спускайте!

Козаки вхопили пана Заглобу, по двоє за руки й за ноги, один іззаду за чуприну і, витягши з хати, пронесли через увесь майдан і кинули на купу гною у хлів, що стояв віддалік. Після цього вони замкнули двері, й бранця огорнула суцільна темрява — лише крізь шпарини між колодами і крізь дірки у стрісі де-не-де проникало бліде нічне сяйво. По хвилі очі пана Заглоби призвичаїлися до темені. Він огледівся довкола й побачив, що у хліві не було ні свиней, ні козаків. Розмови останніх, зрештою, долинали до нього виразно крізь усі чотири стіни. Певно, весь будинок був щільно обставлений сторожею, але попри все це пан Заглоба глибоко зітхнув.

Передусім він був живий. Коли Богун блиснув над ним ножем, він був певен, що настала його остання мить, і вже заповідав душу Богові, щоправда, з величезним страхом. Але, мабуть, Богун вирішив приготувати для нього смерть далеко витонченішу. Він прагнув не лише помститися, а й натішитися смертю над тим, хто відняв у нього красуню, заплямував його молодецьку славу, а самого його виставив на посміховисько, сповивши, як дитину. Вельми смутна перспектива відкривалася перед

паном Заглобою, але поки що він тішився думкою, що іще живий, що, найвірогідніше, його повезуть до Кривоноса і тільки там почнуть катувати, — а отже, попереду в нього кілька, а може, й більше днів. Поки що ж він лежить собі самотньо у хліву серед нічної тиші і може подумати над якоюсь витівкою.

Це була єдина добра сторона справи, але, коли він про лихі подумав, знову мурашки тисячами забігали у нього по хребту.

Витівки!..

— Якби тут, у цьому хліву, кабан або свиня лежали, — буркотів пан Заглоба, — їм було б куди легше — ніхто не став би їх прив'язувати до власної шаблі. Прив'яжи так самого Соломона — не буде він мудріший за свої шаровари чи мої закаблуки. О Боже, Боже, за що ти мене так караєш! З усіх людей, що живуть на світі, я цього лиходія найбільше уникнути хотів — і таке моє щастя: саме його й зустрів. Ох і виправить він мою шкіру — як найкраще сукно буде. Попався б я комусь іншому, відразу сказав би, що пристаю до бунту, а потім дременув би. Та й інший навряд чи повірив би, а цей і поготів! Ой, чую, як у мене серце завмирає. Чорти мене сюди принесли — о Боже, Боже, ні рукою, ні ногою ворухнути не можу... О Боже! Боже!

Однак трохи перегодя пан Заглоба подумав, що мав би руки-ноги вільні, легше було б щось утнути. А що як спробувати? От би тільки шаблю з-під колін висунути, а там би пішло простіше. Та як же її висунути? Перевернутися на бік — кепсько... І пан Заглоба глибоко задумався.

І таки надумав. Він почав розгойдуватися на власному хребті швидше й швидше і з кожним таким рухом посувався на півдюйма вперед. Йому стало спечно, чуприна змокрила ще більше, ніж у танці. Часом він зупинявся й перепочивав, часом зовсім переставав, бо йому здавалося, що котрийсь із молодців іде до дверей, — і знову починав із новим запалом, аж поки нарешті присунувся до стіни.

Тоді він почав гойдатися інакше: не від голови до ніг, а з боку на бік. Шабля при цьому за кожним разом кінчиком легенько вдарялася об стіну й потроху висувалася з-під колін, нахилиючись дедалі більше усередину, куди тяг її ефес.

Серце наче молот загупало в грудях у пана Заглоби: він побачив, що цей шлях може дати бажаний результат.

І він працював далі, намагаючись ударяти в стіну якнайтіхіше і тільки тоді, коли розмова молодців заглушала стукіт ударів. Та ось нарешті настав момент, коли кінець піхов опинився на одній лінії з ліктем і коліном; далі виштовхнути шаблю, хоч гойдайся, хоч ні, було неможливо.

Так, але натомість із другого боку звисала вже значна її частина, до того ж важча, якщо брати до уваги ефес.

На ефесі був хрестик, як зазвичай на карабелях. Саме на нього й важив пан Заглоба.

Уже втретє почав він розгойдуватися, але цього разу з таким розрахунком, аби повернутися ногами до стіни. Це йому вдалося, і він почав просуватися уздовж стіни. Шабля ще стирчала під колінами і між ліктями, але ефес увесь час черкав хрестиком

об нерівності землі; аж ось хрестик зачепився сильніше — пан Заглоба гойднувся востаннє і за мить від радості укляк на місці.

Шабля висунулася повністю.

Шляхтич зняв руки з колін, і, хоч долоні були ще зв'язані, він ухопив ними шаблю. Притримуючи піхви ногами, він витяг лезо.

Розрізати пута на ногах було справою однієї хвилини.

Важче було із долонями. Панові Заглобі довелося покласти шаблю на купу гною, ефесом додолу, вістрям угору, і терти мотузки об лезо доти, аж доки він їх розрізав.

Зробивши це, він не лише звільнився від пут, а й був озброєний.

Глибоко зітхнувши, Заглоба перехрестився і почав дякувати Богу.

Але од звільнення від пут до визволення з Богунових рук було ще дуже далеко.

"Що ж далі?" — спитав сам себе пан Заглоба.

І не знайшов відповіді. Хлів довкола оточений молодцями, усього їх там близько сотні — миша не прошмигне непоміченою, не те що таке барило, як пан Заглоба.

"Бачу, висихають потроху у мене мізки, — мовив він сам до себе, — і кмітливостю моєю вже тільки чоботи шмарувати, та й то в угорців на ярмарку знайдеться мастило ліпше. Якщо Господь мене зараз не напоумить, то дістанусь я крукам на вечерю, а якщо напоумить — дам обітницю цноти, як пан Лонгінус."

Гучна розмова молодців за стіною урвала його подальші роздуми. Він підскочив до стіни і припав вухом до шпарини між колодами.

Сухі соснові колоди посилювали голоси не гірше, ніж деко торбана — чути було кожнісіньке слово.

— А куди ми звідси поїдемо, батьку Овсивію? — спитав один голос.

— Не знаю, певно до Кам'янця, — відповів другий.

— Ба, коні ледве ноги тягнуть: не дійдуть.

— Через це тут і стоїмо — до ранку відпочинуть.

Якусь мить вони помовчали, потім перший голос озвався тихіше, ніж досі:

— А мені здається, батьку, що отаман із-під Кам'янця за Ямполь вирушить.

Заглоба затамував дух.

— Мовчи, якщо молоде життя тобі миле! — прозвучало у відповідь.

Знов запанувало мовчання, тільки з-за інших стін долинав шепіт.

— Усюди вони є, усюди пильнують! — буркнув Заглоба.

І підійшов до протилежної стіни.

Тут він почув хрумтіння фуражу й форкання коней. Певно, вони стояли, а козаки перемовлялися, лежачи на землі між ними, бо голоси долинали знизу.

— Ет, — казав один, — їхали ми сюди не спавши, не ївши, коней не попасши, і все для того, щоб Ярема нас на палі посадив у себе в таборі.

— А що, й справді він тут?

— Люди, що з Ярмолинців утекли, бачили його, як я тебе бачу. Страх, що розказують: заввишки він як сосна, на плечах дві голови, а замість коня під ним змії.

— Господи помилуй!

— Нам би цього ляха з жовнірами прихопити та й тікати.

— Кепсько, брати ріднії. Будь я отаманом, я б цьому ляхові в'язи скрутив і в Кам'янець хоч пішки вернувся.

— Ми його з собою у Кам'янець візьмемо. Там із ним отамани наші побавляться.

— Перше з вами чорти побавляться, — буркнув Заглоба.

Попри увесь свій перед Богуном страх, а може, саме через нього він поклявся собі, що живим не дасться.

Він уже звільнився від пут, шаблю має в руці — можна боронитися. Розсічуть його, то розсічуть, але живцем не візьмуть.

Тим часом форкання й хропіння коней, мабуть, надзвичайно здорожених, заглушили подальшу розмову, але натомість наштовхнули Заглобу на одну думку.

"А що, як спробувати крізь стіну пробратися й на коня несподівано скочити! — подумав він. — Зараз ніч: поки б вони збагнули, що сталося, мене б уже й не видно було. У цих ярах і розлогах серед дня важко гнатися, а вночі й поготів! Допоможи ж мені, Господи!".

Але не так-то все було просто. Необхідно принаймні проломити стіну, а для цього треба було бути паном Підбип'ятою або прорити попід нею, як лисиця, нору, та й тоді б караульні напевно почули, побачили і запали втікача за комір перше, ніж він поставив би ногу в стремено.

У голові в пана Заглоби роїлися тисячі фортелів, але саме тому, що їх були тисячі, жодного із них він чітко уявити собі не міг.

"Нікуди не дінешся, доведеться платити шкурою", — подумав пан Заглоба.

І пішов до третьої стіни.

Зненацька він ударився головою об щось тверде, помацав: то була драбина. Хлів робився не для свиней, а для худоби, і над ним на половину довжини було піддашся, куди складали сіно й солому. Пан Заглоба, не довго думаючи, поліз нагору.

А коли виліз, сів, відсапнув і почав поволі витягати за собою драбину.

— Ну, от я і в фортеці! — пробурмотів він. — Хоч би й друга драбина знайшлася, швидко їм сюди не дістатися. Якщо я першої макітри, котра сюди поткнеться, не розчереплю навпіл, хай із мене окости копчені зроблять. От чорт! — сказав він раптом. — А вони й справді не лише закоптити, а й підсмажити, і на лій перетопити можуть. А, хай їм грець! Захочуть хлів спалити — туди йому й дорога! Живим я їм усе одно не дамся, а сирим чи смаженим мене круки видзьобають — мені байдуже. Тільки б вирватися із цих розбійницьких лап, а решта, сподіваюсь, якось та буде.

Пан Заглоба легко переходив від крайнього розпачу до надій. Його враз пойняла така впевненість, ніби він уже був у таборі князя Ієремії. А становище ж його не набагато поліпшилося. Щоправда, він сидів на піддашші і, маючи в руці шаблю, міг довго захищатися. Та це й усе. Але від піддашся до волі дорога була як до Варшави пішки, до того ж іще внизу на нього чекали шаблі й списи молодців, що вартували попід стінами хліва.

— Якось-то та буде! — буркнув пан Заглоба і, підсунувшись до стріхи, заходився

потроху висмикувати з неї солому, аби собі віконце у світ зробити.

Це йшло у нього легко, бо молодці за стінами, щоб не нудно було стояти в караулі, перемовлялися собі й далі, до того ж піднявся досить сильний вітер і, шумлячи гіллям дерев, що росли поблизу, заглушав шурхіт жмутків соломи.

Невдовзі дірка була готова — пан Заглоба висунув крізь неї голову й почав роздивлятися довкола.

Ніч уже добігала кінця, і на східному боці неба ледь на світ зазоріло. Тож у блідому передсвітанковому світлі пан Заглоба розгледів майдан, геть заповнений кіньми, перед хатою шерехи сонних козаків, що розтяглися у довгу нечітку лінію, далі колодязний журавель і корито, в якому поблискувала вода, а збоку один ряд сонних людей і кільканадцять молодців, що із шаблями наголо походжали уздовж цього ряду.

— Це ж мої люди позв'язувані лежать, — пробурмотів шляхтич. — Лелечко! — додав він по хвилі. — Якби ж то мої, а то князівські!.. Добрий я був у них проводир, нічого не скажеш! Завів їх псові у горло. Соромно буде їм на очі показатися, якщо мені Бог поверне волю. А все через що? Через амури і випивку. Що мені було до того, що хами одружуються? Я мав стільки роботи на тому весіллі, як на собачому. Присягаю, більше в рот не візьму цього клятого меду, що не в голову б'є, а в ноги. Усе зло на світі від пияцтва, бо коли б на нас тверезих напали, я б, не будь я живий, дістав би перемогу і Богуна у хліву запер.

Тут погляд пана Заглоби знову впав на хату, у якій спав отаман, і затримався на дверях.

— О, спи, злодію, — буркнув він, — спи. Нехай тобі присниться, як тебе чорти у пеклі лущать, що тебе й так не мине. Хотів із моєї шкури решето зробити? Ну ж бо, спробуй, залізь до мене нагору, і побачимо, чи не посічу я твоєї так, що й собакам на взуванку не згодиться? Тільки б мені звідси вирватися! Тільки б вирватися! Але як?

Завдання й справді здавалося майже нездійсненним. Увесь майдан був так забитий людьми й кіньми, що якби навіть пан Заглоба зміг вибратися з хліву, якби, зсунувшись із даху, скочив на одного з тих коней, що стояли тут під хлівом, йому б не вдалося дістатись навіть до воріт, а не те, що за ворота!

І все-таки йому здавалося, що він виконав більшу частину завдання: він був вільний, озброєний і сидів на піддашші як у фортеці.

"Матері його ковінька! — думав він. — Невже я для того із пут вивільнився, щоб на них повіситися?"

І знову всякі витівки почали лізти йому в голову, але їх було так багато, що годі було вибрати найкращу.

Тим часом надворі дедалі дужче розвиднялося. Зникала тінь, що ховала довколишні прибудови, стріха ніби взялася сріблом. Пан Заглоба уже міг легко розрізнити окремі групи на майдані, вже розгледів червоні мундири своїх жовнірів, що лежали біля колодязя, й овечі кожухи, під якими спали молодці біля хати.

Раптом одна постать із сонних підвелася й почала поволі йти через майдан, зупиняючись тут і там біля людей і коней; якусь хвилю поговорила з козаками, що

стерегли полонених, і нарешті підійшла до хліва. Пан Заглоба спершу подумав, що це Богун, бо дозорці розмовляли з ним, як підлеглі з командиром.

— Ех! — пробурчав він, — мав би я зараз гвинтівочку, навчив би тебе, як ногами перебирати!

Цієї миті незнайома постать підвела голову, і на обличчя їй упав блідий відблиск світанку: то був не Богун, а сотник Голодий, котрого пан Заглоба впізнав одразу, бо добре пам'ятав іще відтоді, як водив із Богуном компанію у Чигирині.

— Хлопці! — спитав Голодий. — Ви не спите?

— Ні, батьку, хоч і сон зморює. Час би нас змінити.

— Зараз вас змінять. А вражий син не втік?

— Ой-ой! Хіба що душа із нього втекла, батьку, бо й не поворушився.

— О, це стріляний горобець! Ну ж бо, гляньте, що там із ним, бо він ладен і в землю заpastися.

— Зараз! — відповіло кілька молодців, наближаючись до дверей хліва.

— Струсіть заодно й сіна з піддашся — коней обтерти! Зі сходом сонця вирушаємо.

— Добре, батьку!

Пан Заглоба, мерщій покинувши свій пост біля дірки у стрісі, приповз до отвору в піддашші. Водночас він почув скрип дерев'яного засува й шелест соломи під ногами у козаків. Серце гупало молотом у грудях, а рука стискала ефес шаблі. Пан Заглоба знов поклявся в душі, що радше дасть себе спалити разом із хлівом або посікти на шматки, аніж дасться живим. Він сподівався, що козаки негайно зчинять страшний гвалт, але помилився. Якийся час чути було, як вони ходять, дедалі швидше, по хліву, нарешті один із них сказав:

— Що за чорт! Я не можу його намацати! Ми ж його сюди кинули.

— Що він, на мишу обернувся? Викреши вогню, Василю, темно тут, як у лісі.

На хвилю залягла тиша. Василь, напевно, шукав трут і кресало, другий же козак почав тихенько гукати:

— Пане шляхтичу, озовися!

— Поцілуй пса у вухо! — буркнув Заглоба.

Та ось залізо зачеркало об кремій, посипалися роєм іскри й освітили на мить нутро хліва і козачі голови у смушевих шапках, після чого темінь стала ще густішою.

— Нема! Нема! — волали збуджені голоси.

Тоді один із козаків кинувся до дверей.

— Батьку Голодий! Батьку Голодий!

— Що таке? — спитав сотник, показуючись у дверях.

— Нема ляха!

— Як це нема?

— Мов крізь землю провалився! Нема ніде. О, Господи помилуй! Ми й вогонь викрешували — нема!

— Не може бути. Ой, буде ж вам від отамана! Утік чи що? Проспали?

— Ні, батьку, ми не спали. Із хліва він ніяк не міг вийти.

— Тихо! Не збудіть отамана!.. Якщо не вийшов, то мусить тут десь бути. А ви всюди шукали?

— Всюди.

— А на піддашші?

— Як же йому на піддашшя вилізти, коли він був зв'язаний?

— Дурний ти! Якби він не розв'язався, то був би на місці. Шукайте на піддашші. Викресати вогню!

Знову посипалися іскри. Звістка вмить облетіла усіх караульних. До хліва, як це завше буває у таких випадках, квапливо набігло народу; почувлися швидкі кроки, швидкі запитання й ще швидші відповіді:

— На піддашшя! На піддашшя!

— А ти постережи знадвору!

— Не розбудіть отамана, а то біда буде!

— Нема драбини!

— Принести іншу!

— Нема ніде!

— Збігайте в хату, там має бути.

— От лях проклятий!

— Лізьте по карнизу на дах, а звідти на піддашшя.

— Не можна, карниз широкий і підшитий дошками.

— Несіть списи. По них і виліземо. От собака!.. Драбину втяг за собою!

— Принести списи! — звелів Голодий.

Одні побігли по списи, другі, задерши голови, не зводили очей із піддашшя. Розсіяне світло крізь відчинені двері просочилося й у хлів, і в напівсутінках стало видно квадратний отвір на піддашшя, чорний і безмовний.

Знизу долинали примирливі голоси:

— Ну, пане шляхтичу! Спускай драбину і злазь. Усе одно тобі нікуди не дітися, нащо людям голову морочити. Злазь! Злазь!

Тиша.

— Ти ж мудрий чоловік! Сидів би собі, якби тобі це допомогло, але ж не допоможе — то ж краще злазь із доброї волі, соколику!

Тиша.

— Злазь, а то шкуру з макітри злупимо і пикою вниз у гній кинемо!

Пан Заглоба лишався таким же глухим до погроз, як і до лестоців, і сидів у темряві, мов борсук у норі, готуючись до затятої оборони. Тільки шаблю міцніше стискав у руці, трохи сопів і подумки шепотів молитву.

Тим часом принесли списи, зв'язали по три вкупі й поставили вістрями до отвору. Панові Заглобі враз сяйнула думка схопити їх і втягти на піддашшя, але він одразу ж схаменувся, що дах може бути занизький і повністю списів не втягнеш. Та й, зрештою, за хвилю принесуть інші.

А поки що у хліві аж кишіло козаками. Дехто присвічував трісками, дехто

поприносив дрюки й решітки від возів, які виявилися короткими і їх квапливо стягали ременями, бо по списках справді важко було б вилазити. Проте охочі знайшлися.

— Я полізу! — заволато кілька голосів.

— Зачекайте драбини! — відповів Голодий.

— А чом би, батьку, не спробувати вилізти по списках?

— Василь вилізе! Він як кіт лазить.

— То нехай спробує.

А дехто відразу ж почав жартувати:

— Гей, обережно! У ляха шабля, голову зітне й не зчуєшся.

— Він тебе за чуприну вхопить і втягне, а там як ведмідь придавить.

Та Василя це не злякало.

— Він знає, — сказав Василь, — що коли тільки пальцем мене торкне, отаман йому дасть перцю, та й ви теж, брати.

Це було попередженням панові Заглобі, котрий сидів тихо й не дихав.

Але козаки, народ веселий, відразу ж упали в добрий гумор. Уся ця затія почала їх забавляти, і вони й далі кепкували з Василя:

— Одним дурнем поменшає на білому світі.

— Та йому начхати, як ми за твою макітру відплатимо. Він теж не боязкіший від тебе.

— Хо! Хо! Він несамовитий. Дідько його знає, на кого він там уже обернувся... Це чаклун! Ти, Василю, не відомо кого у тому отворі знайдеш.

Василь, котрий уже поплював на руки й ухопився ними за списи, раптом зупинився.

— На ляха піду, — мовив він, — на чорта ні.

Тим часом позв'язували решітки й приставили їх до лазу. Але й по них вилазити було кепсько — вони відразу ж прогнулися й тонкі шаблі затріщали, ледве на найнижчий із них поставили ногу. Але Голодий сам поліз перший. Підіймаючись, він примовляв:

— Ти, пане шляхтичу, бачиш, що ми не жартуємо. Захотів нагорі сидіти, уперся, то й сиди, але не захищайся, бо ми тебе усе одно дістанемо, хоч би й довелось увесь хлів розібрати. Ти розум май!

Нарешті голова його досягла отвору й поволі у нього заглиблювалася. Зненацька почувся свист шаблі, козак страшно скрикнув, захитався і впав під ноги молодцям із розчерепленою навпіл головою.

— Коли його, коли! — несамовито заверещали козаки.

У хліві зчинився страшний рейвах, почувлися крики, зойки, які заглушив громовий голос пана Заглоби:

— Ха, злодії, людожери! Ха, телепні! Усіх вас до ноги порішу, шельми паскудні! Знайте рицарську руку!.. Я вам покажу, як на чесних людей ночами нападати! Як шляхтича у хліву запирати... Ха! Бандити! По одному лізьте до мене, по одному або й по двоє! Ну ж бо, хто перший! Тільки казанки свої ліпше у гною лишіть, бо постинаю,

не я буду!

— Коли! Коли його! — кричали козаки.

— Хлів спалимо!

— Я сам спалю, телячі хвости, укупі з вами!

— Треба по кілька, по кілька разом! — вигукнув старий козак. — Тримайте драбини, списами підпирайте! Принесіть снопів на голови і вперед!.. Мусимо його взяти!

Сказавши так, він поліз угору, а з ним двоє побратимів. Щаблі затріщали, ламаючись, решітки повгиналися ще дужче, але понад два десятки дужих рук схопилися за боковини, підперли решітки списами. Дехто просунув вістря списів у отвір, щоб ляхові важче було замахнутися шаблею.

Через кілька хвилин ще три тіла впали на голови тих, що стояли внизу.

Пан Заглоба, розігрітий успіхом, рикав як буйвол, вивергаючи такі прокльони, яких світ не чув і від яких у козаків у п'ятах похололо б, якби їх тої миті не пойняла дика лють. Одні із них кололи списами настил, другі видиралися по драбині, хоч в отворі на них чекала вірна смерть. Коли це враз біля дверей зчинився гвалт, і до хліва вбіг сам Богун.

Він був без шапки, у самих тільки шароварах і сорочці, у руці тримав оголену шаблю, очі горіли.

— Через дах, вражі діти! — крикнув він. — Зривайте покрівлю й живцем беріть.

А Заглоба, побачивши його, заревів:

— Підійди-но тільки, хаме! Ніс і вуха відразу пообтинаю, а голова твоя мені не потрібна, то катове добро. А що, душа у п'ятки сховалася? Боїшся, йолопе? Ну ж бо, хто скрутить мені цього шельму, того помилую. Що, вішалнику, що, лялько жидівська? Сам прийшов? Просунь тільки макітру в дірку! Йди, йди, я радий тобі буду і почастую так, що відразу згадаєш і свого батька-чорта, і свою матір-пойду!

Тим часом крокви на даху затріщали. Певно, козаки дісталися на нього і вже здирали покрівлю.

Заглоба тріск почув, але страх не відняв у нього сил. Він був ніби сп'янілий сутичкою і кров'ю.

"Залізу в закутень і там загину" — подумав він.

Але цієї миті по всьому майдану пролунали постріли, і водночас у хлів увірвалося кільканадцять козаків.

— Батьку! Батьку! — несамовито закричали вони. — Сюди!

Пан Заглоба спершу не збагнув, що сталося, і здивувався. Глядь крізь отвір у хлів — аж там анікогісінько. Крокви на даху теж не тріщать.

— Що це? Що сталося? — голосно вигукнув він. — Ага, зрозуміло! Вони хочуть хлів підпалити і з пищалей палять по даху.

Тим часом зокола було чути дедалі страшніші людські зойки, кінський тупіт. Постріли мішалися з виттям, брязкало залізо. "Боже! Це, здається, бій!" — подумав пан Заглоба і притьмом кинувся до своєї діри у стрісі.

Глянув — і ноги під ним підкосилися від радості.

На майдані кипів бій, а радше, пан Заглоба побачив страшний розгром Богунових козаків. Захоплені зненацька, вони падали під вогнем із пістолів упритул у голову й груди, притиснуті до плотів, до стін хат і стодол, уражені мечами, пхані кінськими крупами, топтані копитами, гинули майже без спротиву. Жовніри у червоних мундирах, запекло рубаючись і натискаючи на втікачів, не давали їм ні вишикуватися, ні замахнутися шаблею, ні перевести дух, ні скочити на коней. Захищалися тільки поодинокі групки; хтось серед галасу, метушні й диму намагався підтягти відпущені підпруги сідел і гинув, не встигнувши поставити ногу у стремено; хтось, кидаючи списи і шаблі, біг до плотів, перескакуючи через них або застряючи між жердинами, верещачи й виючи нелюдськими голосами. Здавалося нещасним, що сам князь Ієремія несподівано, як орел, налетів на них, що розбиває їх на гамуз уся його рать. Вони не мали часу отямитися, огледітися: вигуки звитяжців, свист шабель, грім пострілів гнали їх, як буря, гаряче кінське дихання обливало потом їхні потилиці. "Люди, спасайте!" — лунало зусібіч... — "Бий, убивай!" — відповідали нападники.

І нарешті побачив пан Заглоба малого Володийовського, котрий, стоячи біля воріт із кільканадцятьма жовнірами, голосом і булавою віддавав іншим накази, а часом кидався на своєму гнідкові у самісіньку гущу — ледве приміриться, ледве повернеться, а людина вже падає, навіть не скрикнувши. О, малий пан Володийовський був над удатними вдатний; ратник із крові й плоті, він не зводив очей із битви, і, навівши де треба лад, знов повертався на місце і спостерігав, і поправляв, як диригент, котрий, орудуючи оркестром, коли треба — сам заграє, коли треба — перестане грати, але очей ні з кого не спускає, щоб кожен своє відіграв.

Побачивши таке, пан Заглоба затупотів ногами об дошки настилу, аж пилюка стовпом стала, заплескав у долоні й заревів:

— Бий негідників! Бий, мордуй, лупи, рубай, стинай голови, коли, дави, ріж! Ну ж бо, далі, далі! Шаблями їх і до ноги!

Так кричав пан Заглоба й підскакував на місці. Очі в нього від натуги налилися кров'ю, аж на хвилю в них потемніло, та коли до нього знов повернувся зір, він побачив іще чудовішу картину — в оточенні кількох десятків козаків летів на коні, мов блискавка, Богун, без шапки, у самій сорочці й шароварах, а за ним зі своїми жовнірами малий пан Володийовський.

— Бий! — крикнув Заглоба! — це Богун! Але голосу його не було чути.

Тим часом Богун із козаками через пліт, пан Володийовський через пліт, дехто відстав — у них коні у стрибку перевернулися. Глянув Заглоба: Богун на рівнині, пан Володийовський на рівнині. Та враз козаки розсипалися і ну тікати, жовніри поодиноці за ними. Заглобі дух перехопило, очі ледь не повилазили з орбіт. Що ж він побачив? А ось що: пан Володийовський, як гончак вепра, уже наздоганяє Богуна, отаман повертає голову, замахується шаблею!..

— Б'ються! — кричить Заглоба.

Ще мить, і Богун падає разом із конем, а пан Володийовський, потоптавшись по ньому, мчить далі за іншими втікачами.

Але Богун іще живий, бо схоплюється і біжить до скель, порослих чагарями.

— Тримай! Тримай! — реве Заглоба. — Це Богун!

Та ось з'являється нова ватага козаків, котра аж досі ховалася по той бік скель, а тепер, помічена, шукає нового шляху до втечі. За нею, на відстані з півверсти, мчать жовніри. Козаки наздоганяють Богуна, оточують його, підхоплюють і забирають із собою. Нарешті вся ватага зникає з очей у заворотах яру, а за нею й жовніри.

На майдані залягла тиша і стало порожньо, бо навіть жовніри пана Заглоби, відбиті Володийовським, скочивши на козацьких коней, помчали вкупі з іншими за розпорошеними втікачами.

Пан Заглоба спустив драбину, зліз із піддашшя і, вийшовши з хліва на майдан, промовив:

— Я вільний...

Сказавши так, він огледівся довкола. На майдані лежала безліч убитих запорожців і кільканадцять жовнірів. Шляхтич поволі ходив поміж ними й старанно оглядав кожного, нарешті біля одного з них став навколішки.

Коли він за хвилину підвівся, в руках у нього була бляшана манірка.

— Повна, — буркнув шляхтич.

І, приклавши манірку до уст, задер голову.

— Непогана!

Він знову огледівся довкола і ще раз повторив, але вже значно бадьорішим голосом:

— Я вільний.

Після чого попрямував до хати. На порозі він наткнувся на труп старого бондаря, якого замордували козаки, переступив через нього і зник усередині. Коли ж вийшов, навколо його стегон, поверх куртки, вимащеної гноєм, виблискував Богунів пояс, густо гаптований золотом, за поясом ніж із великим рубіном у колодочці.

— Бог винагородив за мужність, — бурчав він, — бо й капшук тугенький! Ну, харцизяка плюгавий! Сподіваюся, цього разу не втечеш! Ох і малий фертик, щоб він здоровий був! Пальця в рот не клади — відкусить. Знав я, що він славний ратник, але щоб отак за Богуном учепився, як гончак за зайцем, такого не чекав. Треба ж, щоб у такому маленькому тілі було стільки духу й бадьорості! Богун міг би його на поясі як ножичок носити. Хай йому грець! Ой, ні: хай йому Бог допоможе! Либонь, він Богуна не впізнав, а то порішив би. Пху, як тут порохом пахне, аж у носі закрутило! Але ж я із якої халепи виліз — у таку ще не вскакував! Хвала тобі, Боже!... Ну Богунові він дав часу! Треба буде до цього Володийовського придивитися: їй-богу, чорт у нього втесався.

Так розмовляючи, сидів пан Заглоба на порозі хліва й чекав.

Тим часом удалині на рівнині показалися жовніри, що поверталися після розгрому ворога. Попереду їхав пан Володийовський. Побачивши Заглобу, малий рицар пришпорив коня і, спішившись, попрямував до нього.

— Невже я вашу милість живим бачу? — здалеку спитав він.

— Таки мене, ще й власною персоною, — відповів пан Заглоба. — Нехай

винагородить тебе Господь, що із підмогою прибув.

— Дякуй Богові, що вчасно, — сказав малий рицар, радісно потискаючи руку панові Заглобі.

— Але звідки ти, ваша милість, дізнався, що я опинився у скруті?

— Хлопи із цього хутора повідомили.

— О! Я думав, вони мене зрадили.

— Де там, це добрі люди. Молодий із молодю ледве втекли, а що з рештою весільних гостей сталося, вони не знають.

— Якщо не зрадники, то всіх козаки порішили. Он, господар лежить біля хати. Ну годі про це. Кажі хутчій, ваша милість: Богун живий? Утік?

— Невже це був Богун?

— Атож! Той, без шапки, у сорочці й шароварах, котрого ти, ваша милість, із коня звалив.

— Я його в руку поранив. А хай йому лихо, як же це я його не впізнав!.. Ну а ти, милостивий пане Заглобо, ти що тут учинив?

— Я що вчинив? — перепитав пан Заглоба. — Ходімо зі мною, пане Міхале, тільки дивись добре!

Сказавши це, він узяв Володийовського за руку і повів у хлів.

— Дивися, — повторив пан Заглоба.

Пан Володийовський якусь хвилю не бачив нічого, бо ввійшов зі світла, та, коли очі його звикли до темряви, побачив тіла, що непорушно лежали на гною.

— А цих хто перебив? — здивовано спитав він.

— Я! — відповів Заглоба. — Ти питаєш, ваша милість, що я вчинив? От маєш!

— Гм! — мгукнув молодий офіцер, хитаючи головою. — А в який же це спосіб?

— Я там, нагорі, оборонявся, а вони штурмували мене знизу і через дах. Не знаю, як довго це було, — у бою час минає швидко. Це був Богун, сам Богун із чималою силою — молодці всі один в один. Згадуватиме він тепер тебе, ваша милість, та й мене пам'ятатиме! Іншим разом я тобі розкажу, як у полоні опинився, що витерпів і як Богунові утер носа, — ми ще з ним і кількома словами перемовилися. Але сьогодні я так *fatigatus*, що ледве на ногах стою.

— Гм, — повторив іще раз пан Володийовський, — нічого не скажеш, відважно ти, ваша милість, тримався. Тож зауважу тобі: рубака з тебе ліпший, ніж отаман.

— Пане Міхале, — промовив шляхтич, — не час зараз розводитися. Краще подякуймо Богові, що нам обом сьогодні послав таку велику звитягу, пам'ять про яку довго житиме в людських серцях.

Пан Володийовський здивовано глянув на Заглобу. Йому досі здавалося, що він один одержав цю перемогу, якою старий шляхтич, певно, хотів із ним поділитися.

Але пан Міхал тільки глянув на співрозмовника, покивав головою і сказав:

— Нехай буде й так.

Через годину обидва приятелі на чолі об'єднаних загонів вирушили на Ярмолинці.

Із Загلوبиних жовнірів майже всі були цілі, позаяк, заскочені сонними, не чинили

спротиву; Богун же, котрого було послано тільки по язика, велів жовнірів не вбивати, а брати живими.

РОЗДІЛ VIII

Богунів, хоч яким він був мужнім і обачним вождем, не поталанило в тому поході, у котрий його відправили стежити за уявною дивізією князя Ієремії. Він тільки утвердився в переконанні, що князь справді вирушив усією дивізією супроти Кривоноса — так йому казали узяті в полон жовніри пана Заглоби, що самі свято вірили, ніби Вишневецький іде за ними слідом. Тож бідолашному отаманові не лишалося нічого іншого, як вертатися чимшвидше до Кривоноса, але їй це завдання не було простим. Ледве на третій день зібралася біля нього ватага із трохи більш як двохсот козаків, інші ж або полягли в бою, або залишилися, поранені, на місці сутички, або блукали ще ярами й очеретами, не знаючи, що діяти, як обернутися, куди йти. Та й ті, хто зібрався біля Богуна, мало на що були здатні: люди його після розгрому були перелякані, деморалізовані, ладні при першій же тривозі дременути. А молодців же він зібрав один в один: ліпших у всій Січі важко було б знайти. Та козаки не знали, що пан Володийовський ударив на них із такою малою силою і завдав поразки завдяки тому, що напав на сонних і не готових боронитися. Вони були переконані, що як не із самим князем зустрілися, то принаймні з сильним, у кілька разів більшим загonom.

Богун кипів гнівом: поранений у руку, потоптаний копитами, хворий, побитий, він ще й заклятого ворога з рук випустив, і славу свою заплямував, бо ці ж молодці, котрі напередодні розгрому хоч у Крим, хоч у пекло, хоч на самого князя сліпо за ним пішли б, тепер утратили в нього віру, підупали духом і думали тільки про те, як би вийти з битви живими. А Богун же зробив усе, що мав зробити отаман, нічого не занедбав, оточив хутір вартою, а на нічліг зупинився тільки тому, що коні, які з-під Кам'янця ішли майже без спочинку, далі рухатися не могли. Але пан Володийовський, молодість котрого минула в ловах татар і хитрощах на них, як вовк підкрався уночі до вартових, скрутив їх, перш ніж вони встигли крикнути чи вистрелити, — і напав так, що він, Богун, у самих тільки шароварах і сорочці зумів утекти.

Варто було отаманові про це подумати, як світ чорнів йому в очах, у голові паморочилося і розпач, як лютий пес, рвав душу. Він, котрий на Чорному морі безстрашно кидався на турецькі галери, котрий гнав татар аж до Перекопу, наступаючи їм на п'яти і на очах у хана підпалював улуси, він, котрий у князя під носом, під самісінькими Лубнами, вирізавав у Василівці цілий реймент, — змушений був тікати в сорочці, без шапки і без шаблі, бо і їх утратив у сутичці з малим рицарем. Тому, коли ніхто не бачив, на нічлігах і привалах, отаман хапався за голову і кричав: "Де моя слава молодецька, де моя подружка шабля?!". Від цього крику впадав він у дике божевілля і напивався до того, що втрачав людську подобу, після чого на князя рвався йти, на всю його рать ударити — і загинути, і пропасти на віки.

Він хотів — молодці не хотіли. "Хоч убий, батьку, не підемо!" — понуро відповідали вони на його вибухи, і марно погрожував він у нападах шаленства голови їм постинати, стріляв із пістолів так, що їм порохом обсмальювало обличчя, — не хотіли вони, не

йшли.

Можна сказати, земля хиталася під ногами в отамана, але це ще не був кінець його нещастям. Боячись через можливу погоню йти просто на південь і, гадаючи, що, може, Кривоніс уже зняв облогу з Кам'янця, він повернув на схід і наткнувся на загін пана Підбип'яти. Чуткий, як журавель, пан Лонгінус не дав себе заскочити, перший ударив на отамана і розбив тим легше, що козаки не хотіли битися, а потім погнав назустріч панові Скшетуському, той же остаточно його розгромив, отож Богун після довгих блукань у степах, лише з кільканадцятьма вершниками, знеславлений, без здобичі й без язиків нарешті дістався до Кривоноса.

Але дикий Кривоніс, нещадний до підлеглих, котрим не усміхнулося щастя, цього разу зовсім не розгнівався. Він із власного досвіду знав, що таке мати справу з Ієремією, тож іще й приголубив Богуна, втішав його і заспокоював, а коли отамана здолала лиха пропасниця, наказав доглядати його, лікувати і берегти як зіницю ока.

Тим часом чотири князівських лицарі, нагнавши переляку у цілому краї, щасливо повернулися в Ярмолинці, де затрималися на кілька днів, щоб дати перепочити людям і коням. Зупинилися всі на одній квартирі, й там кожен по черзі звітував Скшетуському про те, що з ними сталося і що вдалося зробити, а відтак гуртом усілися за дзбаном меду, аби в дружній розмові вилити душу і задовольнити взаємну цікавість.

Але тут уже пан Заглоба мало кому дав сказати слово. Він не хотів слухати інших і прагнув, аби слухали тільки його; проте виявилось, що йому таки найбільше є про що розповісти.

— Милостиві панове! — пишно промовляв він. — Я опинився в полоні — що правда, то правда! Але фортуна мінлива. Богун усе життя інших бив, а сьогодні ми його побили. Отакечки, на війні так завше буває! Сьогодні ти даєш комусь прочухана, завтра тобі дають. Але Богуна Господь за те й покарав, що на нас, котрі солодко спали сном праведників, напав і так брутально розбудив. Хо-хо! Він гадав, що мене своїми недорікуватими речами злякає, а я йому, ваші милості, такого дав одкоша, що він ураз присмирнів, збентежився і вибовкав те, чого й сам не хотів. Та що тут розводитися?.. Не опинись я в полоні, ми б укупі з паном Міхалом так легко їх не здолали; я кажу "вкупі", бо в цій каші magna pars fui — до смерті казатиму. Тож дай мені Боже здоров'я! А тепер слухайте далі мої розмірковування: не побий ми отамана з паном Міхалом, не підсмалив би йому п'ят пан Підбип'ята, та й пан Скшетуський теж; одне слово, якби ми його не розгромили, він би нас розгромив — а чому так не сталося, хто цьому причина?

— А ваша милость як той лис, — зауважив пан Лонгінус. — Тут хвостом махнеш, там підгорнеш і завжди викрутишся.

— Дурний той гончак, що за своїм хвостом біжить: і догнати не дожене, і нічого пристойного не винюхає, а наостанку ще й нюх утратить. Скажи ліпше, ваша милость, скільки ти людей втратив?

— Усього дванадцять, і кілька поранено; козаки не надто вже відбивалися.

— А ваша милость, пане Міхале?

— Десять із тридцять, бо заскочив козаків зненацька.

— А ви, пане поручику?

— Стільки ж, як і пан Лонгінус.

— А я двох. То скажіть мені: хто кращий полководець? Отож-бо й є! Ми сюди чого приїхали? За князівським велінням вісті про Кривоноса збирати; то я вам, ваші милості, відповім, що перший про нього провідав, та ще й із найдостовірнішого джерела — від самого Богуна. Мені відомо, що він іще під Кам'янцем стоїть, але облогу хоче знімати, бо його поймає страх. Та це *de publicis*, але я іще дещо знаю, від чого радістю сповняться серця ваших милостей, а не казав про це тому, що хотів укупі з вами обміркувати; до того ж я досі нездужав, відчував смертельну втому, та й нутро збунтувалося після того, як розбійники ці мене скрутили. Думав, правець ухопить.

— Та кажи ж ти, добродію, на милість Божу! — вигукнув Володийовський. — Невже про небогу нашу щось почув?

— Атож, нехай благословить її Господь, — відповів Заглоба.

Пан Скшетуський підвівся на весь свій зріст, але враз сів — і така тиша настала, що чути було дзумання комарів у віконці, аж поки пан Заглоба заговорив знову:

— Жива вона, я знаю це напевно, і в Богунових руках. Страшні це руки, мої милостиві панове, проте Господь оберіг її від кривди і ганьби. Богун сам мені про це сказав, мої милостиві панове, а він би радше чимось іншим похвалився.

— Як це може бути? Як це може бути? — гарячково повторював Скшетуський.

— Хай мене грім поб'є, якщо я брешу! — поважно відповів Заглоба. — Адже це святе. Послухайте, що мені Богун казав, коли ще глузувати з мене хотів, аж поки я йому добре втер носа. "Ти що ж, каже, думав, для холопа її у Бар привіз? Думав, я силою хочу приневолити дівчину? Невже, каже, мене не стане на те, щоб у Києві в церкві з нею шлюб узяти, і щоб ченці, каже, мені співали, та щоб триста свічок для мене горіло — для мене, отамана і гетьмана!" — і ну ногами топтати, ножом погрожувати — налякати хотів, та я йому сказав, щоб собак лякав.

Скшетуський уже отямився, але аскетичне його обличчя проясніло, і знов на ньому з'явилися тривога, надія, радість і непевність.

— Де ж вона тоді? Де? — квапливо питав він. — Якщо ти, ваша милість, і про це довідався, тоді тебе мені небеса послали.

— Цього він мені не сказав, але розумний і з півслова зрозуміє. Завважте, ваші милості, що він увесь час із мене глузував, аж поки я його відбрив, та якось у нього вихопилося: "Спершу, каже, я до Кривоноса тебе відведу, а потім запросив би на весілля, та зараз війна, тож це іще не скоро буде". Ви помітили, ваші милості: ще не скоро! — отже, ми маємо час! І друге зауважте: спершу до Кривоноса, а потім на весілля — виходить, у Кривоноса князівни напевно немає, десь далі отаман її сховав, куди ще війна не дістала.

— Золотий ти чоловік, ваша милість! — вигукнув Володийовський.

— Я спочатку подумав, — вів далі втішений Заглоба, — може, він її у Київ одіслав, але ні, бо навіщо тоді було казати, що він до Києва шлюб брати поїде, а раз поїде, то в Києві князівни нема. Та й не дурний він туди її везти, бо якщо Хмельницький на

Червону Русь подається, литовські війська легко можуть захопити Київ.

— Правда! Правда! — вигукнув пан Лонгінус. — Богом присягаюсь, не одному варто було б із вашою милостью розумом помінатися.

— Тільки я не з кожним мінятися стану, бо страшно замість розуму мішок ботвини взяти, особливо з литвином.

— Знову своєї починає, — образився пан Лонгінус.

— Дозволь же мені, ваша милость, докінчити. Як ні у Кривоноса, ні в Києві її немає, то де вона?

— У тому й заковика.

— Якщо ти, ваша милость, здогадуєшся, кажи мерщій, бо я сиджу, як на вогні! — скрикнув Скшетуський.

— За Ямполем вона! — мовив Заглоба і тріумфально обвів усім своїм здоровим оком.

— Звідкіля ти, ваша милость, знаєш? — спитав Володийовський.

— Звідкіля знаю? А от звідкіля: сиджу я у хліву — туди мене розбійник той, щоб його свині за це з'їли, звелів замкнути! — а навколо козаки поміж собою розмовляють. Притуляю вухо до стіни і що я чую?.. Один каже: "Тепер, мабуть, отаман за Ямпіль поїде", а другий на це: "Мовчи, якщо тобі молоде життя миле...". Голову на відруб даю, що вона десь за Ямполем.

— О, це вже як Бог свят! — вигукнув Володийовський.

— У Дике ж поле він її не повіз, отже, як на мене, сховав десь між Ягорликом і Ямполем. Був я теж раз у тих краях, коли королівські й ханські судді туди заїжджалися, бо в Ягорлику, як вам, ваші милості, відомо, розглядаються прикордонні справи про забрані стада. А справ цих ніколи не бракує. Отож у тих краях над Дністром сила-силенна ярів, очеретів і неприступних місць, у яких по хуторах живуть люди, що нікому не підвладні, бо навкруги пустеля, вони й одне одного не бачать. У таких диких пустельників він її, напевно, й сховав, адже там найбезпечніше.

— Чи ба! Але як туди тепер дістатися, коли Кривоніс дорогу загородив! — спитав пан Лонгінус. — І Ямпіль теж, як я чув, розбійницьке гніздо.

На це Скшетуський:

— Хоч і десять разів доведеться голову покласти, я все одно її рятуватиму. Перевдягнуся і піду шукати — Бог мені допоможе, знайду.

— І я з тобою, Яне! — озвався пан Володийовський.

— І я кобзарем переберуся. Повірте мені, ваші милості, що серед вас я маю найбільше досвіду; щоправда, торбан мені добряче остогид, тож я візьму волинку.

— То, може, і я на щось знадоблюся, братики? — спитав пан Лонгінус.

— Авжеж, — відповів пан Заглоба. — Як треба буде переправитися через Дністер, ти нас і перенесеш, як святий Христофор.

— Дякую від душі вашим милостям, — мовив Скшетуський, — і готовність вашу приймаю зі щирим серцем. Не май сто кіп, як сто друзів, а мені, бачу, провидіння таких вірних друзів подарувало. Дай же мені, великий Боже, щоб і я віддячив вашим милостям здоров'ям і багатством.

— Всі ми як один чоловік! — вигукнув Заглоба. — Бог злагоду хвалить, і побачите, невдовзі й ми втішатимемося плодами своєї праці.

— Бачу, мені вже нічого іншого не лишається, — сказав по хвилі мовчання Скшетуський, — як відвести хоругву до князя і відразу ж вирушити укупі з вами. Підемо понад Дністром через Ямпіль аж ген до Ягорлика і всюди шукатимемо. А позаяк, сподіваюся, Хмельницького вже розбито або, поки ми дійдемо до князя, буде розбито, то й служба спільній справі не стане нам на заваді. Певно, хоругви вирушать в Україну, щоб остаточно придушити бунт, але там уже й без нас обійдуться.

— Постривайте лишень, ваші милості, — втрутився Володийовський, — либонь, після Хмельницького настане черга Кривоноса, тож, можливо, ми разом із військом на Ямпіль підемо.

— Ні, нам туди треба встигнути раніше, — відповів Заглоба. — Але спершу нам слід відвести хоругву, щоб розв'язати собі руки. Сподіваюся, князь також буде нами contentus .

— Особливо тобою, ваша милість.

— Чом би й ні, адже я йому найкращі вісті везу. І повір мені, ваша милість, князь нагороди не пошкодує.

— Отже, тоді в дорогу?

— До ранку треба було б спочити, — зауважив Володийовський. — Зрештою, нехай наказує Скшетуський — він тут старший. Але я попереджаю, що коли виступимо сьогодні, у мене всі коні попадають.

— Знаю, що це неможливо, — сказав Скшетуський, — але, гадаю, якщо їх добре нагодувати, завтра можна вирушати.

Назавтра й вирушили. За князівським наказом вони мали повернутися до Збаража й там чекати подальших розпоряджень. Тому вони пішли на Кузьмин, щоб, залишивши збоку Фельштин, звернути на Волочиськ, звідкіля через Хлебанівку вів старий битий шлях до Збаража. Іти було важко, бо не вщухали дощі, але спокійно, і тільки пан Лонгінус, котрий рухався на сто коней попереду, розгромив кілька зграй, що сваволили у тилу рейментарських військ. На нічліг зупинилися аж у Волочиську.

Та ледве втомлені довгою дорогою усі послули солодким сном, їх розбудила тривога — дозорні сповістили, що наближається невідомий кінний загін. Однак невдовзі з'ясувалося, що то Вершулова татарська хоругва, тобто свої. Заглоба, пан Лонгінус і малий Володийовський негайно зібралися у квартирі Скшетуського, а слідом за ними туди ж, як вихор, улетів офіцер легкої кавалерії — засапаний, із ніг до голови забризканий грязюкою. Глянувши на нього, Скшетуський вигукнув:

— Вершул?

— Так... Я! — відповів прибулий, ледве переводячи подих.

— Від князя?

— Авжеж... Ох, дух забило!..

— Які новини? З Хмельницьким уже все?

— Уже... все... з Річчю Посполитою!..

- Боже праведний! Що ти, добродію, говориш? Поразка?
- Поразка, ганьба, сором!.. Без бою... Паніка!.. О матінко!
- Вухам не хочеться вірити. Кажі ж, кажі Христа ради!... А що рейментарі?..
- Утекли.
- А де наш князь?
- Відступає... без війська... Я до вас від князя... з наказом... негайно до Львова...

Вони йдуть за нами!..

- Хто? Вершуле, Вершуле! Отямся, брате! Хто йде?
- Хмельницький, татари.
- Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! — закричав Заглоба. — Земля розступається. Але Скшетуський зрозумів уже, в чім річ.
- Запитання потім, — мовив він, — а зараз на коней!
- На коней, на коней!

Коні Вершулових татар уже кресали копитами під вікнами. Жителі, розбуджені вторгненням війська, виходили з будинків із ліхтарями й смолоскипами в руках. Звістка блискавкою облетіла все місто. Дзвони ураз забили на сполох. Тихе хвилину тому містечко наповнилося гамором, тупотом коней, окриками команд і жидівським вереском. Жителі зібралися йти разом із військом; батьки родин запрягали вози, садили на них дітей, дружин, складали перини; бургомістр із кількома міщанами прийшов благати Скшетуського не від'їздити вперед і супроводжувати жителів хоч до Тарнополя, але пан Скшетуський, маючи чіткий наказ негайно вирушати на Львів, і слухати його не хотів.

Виступили відразу ж, і аж дорогою Вершул, трохи оговтавшись, розповів, що і як сталося.

— Відколи стоїть Річ Посполита, — говорив він, — такої поразки вона ще не мала. Що там Цецора, Жовті Води, Корсунь!

А Скшетуський, Володийовський, пан Лонгінус Підбип'ята то до шиї коням припадали, то за голови хапалися, то руки до неба простягали.

— Ні, цього розумом не збагнути! — журилися вони. — А де ж був князь?

— Князь був усіма покинутий і від справ зумисне усунений, він навіть дивізією своєю не розпоряджався.

— А хто ж командував?

Ніхто і всі. Я служу давно, на війні зуби проїв, але таких військ і таких полководців іще не бачив.

Заглоба, котрий був не дуже прихильний до Вершула і мало його знав, почав хитати головою і губами прицмокувати, нарешті сказав:

— Мій милостивий пане! А чи не потемніло у твоєї милості в очах чи, може, тобі часткова поразка здалася загальним розгромом, бо те, що ти кажеш, просто перевершує уяву.

— Що перевершує, згоден, скажу навіть більше вашій милості: я б із радістю дав відрубати голову, коли б якимось чудом виявилось, що помиляюся.

— А як же ти, добродію, першим після поразки у Волочиську опинився? Я не хочу припускати, що ти перший дременув... Де ж тоді війська? Куди тікають? Що з ними далі сталося? Чому, тікаючи, твою милість не випередили? На всі ці запитання я намагаюся знайти відповідь, але марно!

У будь-який інший час Вершул нікому не спустив би образи, але тої миті він ні про що більше, окрім поразки, не міг думати, тому відповів тільки:

— Я першим опинився у Волочиську, бо інші відступають на Ожигівці, а мене князь зумисне спрямував туди, де, як він сподівався, ви мали бути, аби вас не змело ураганом цим, якщо ви запізно дізнаєтеся про те, що сталося; а ще тому, що ваші п'ятсот вершників тепер для князя неабияка втіха, бо дивізія його розпорошена, переважна частина жовнірів загинула.

— Диво дивне! — буркнув Заглоба.

— Страх подумати, відчай огортає, серце крається, сльози самі ллються! — примовляв, ламаючи руки, Володийовський. — Вітчизну занапашено, знеславлено, таке військо розсіяно... втрачено! Не інакше, як наближається кінець світу і Страшний суд!

— Не перебивайте його, — мовив Скшетуський, — дозвольте договорити.

Вершул замовк, ніби збираючись на силі; якусь хвилю чути було тільки чвакання копит по грязюці, бо дощ не вщухав. Стояла ще глибока ніч, дуже темна і хмарна, а в темряві цій, у шумі дощу на диво зловісно звучали слова Вершула, котрий розповідав далі:

— Якби я не сподівався, що в бою загину, то, певно, збожеволів би. Ви, добродію, казали про Страшний суд — і я гадаю, що невдовзі він настане: все розкладається, зло бере гору над добром і антихрист уже ходить по світу. Ви не бачили того, що сталося, але навіть розповіді про це терпіти не можете, а як же мені, котрий на власні очі бачив поразку і ганьбу безмірну! Бог дав нам щасливий початок у цій війні. Князь наш, покаравши під Чолганським Каменем пана Лаща, решту пустив у непам'ять і помирився з князем Домініком. Ми всі раділи, що настала згода — і Господь дав своє благословення. Князь удруге розгромив ворога під Старокостянтинівом і взяв місто, бо його супротивник після першого штурму залишив. Потім ми вирушили під Пилявці, хоч князь не радив туди йти. Але уже в дорозі всі проти нього повстали: хто задрість висловлював, хто ставився з упередженням, а хто й вочевидь робив підступи. Його не слухали на радах, не зважали на те, що він пропонував, а передусім намагалися розділити нашу дивізію, аби князь повністю її у своїх руках не мав. Якби він учинив спротив, його звинуватили б в усіх бідах, тому він страждав, мучився, але мовчав. Так, легку кавалерію з наказу генерал-рейментаря у Старокостянтиніві залишили разом із Вурцелевими гарматами та оберштером Махницьким; іще відділили од нас пана обозного литовського Осинського і полк Корицького, отож при князі zostалися тільки гусари Зацвіліховського, два рейменти драгунів і я з частиною моєї хоругви. Усього не більш як дві тисячі людей. І після цього до нього ставилися легко-важно, я сам чув, як говорили прихвосні князя Домініка: "Тепер після звитяги ніхто не скаже, що це заслуга самого Вишневецького". І привселюдно розповідали, що коли й надалі така незмірна

слава сприятиме князеві, то й його кандидат, королевич Карл, на виборах переможе, а вони хочуть Казимира. І таки домоглися того, що військо на партії розколалося, почалися обговорення, ніби на сеймі, висилання делегатів — про все думали, тільки не про битву, наче супротивника було вже розбито. А вже якби я почав вашим милостям оповідати про ті бенкети, про ті пишномовства, про ту розкіш, ви б вухам своїм не повірили. Піррові раті були ніщо у порівнянні з цим воїнством у страусових перах, золоті й коштовностях. А ще з нами було двісті тисяч слуг і сила-силенна возів, коні падали під тягарем в'юків із парчею і шовковими наметами, вози ламалися під скринями. Можна було подумати, що ми йдемо завойовувати цілий світ. Шляхта з народного ополчення денно і нічно ляскала батогами: "Ось чим, казали, ми заспокоїмо хамів, шабель не добуваючи". А ми, старі жовніри, битися звикли, а не язиком махати, ми одразу відчували недобре, побачивши таку нечувану розкіш. А тут ще зчинився гвалт супроти пана Киселя, то кажуть, що він зрадник, то — що достойний сенатор. Напідпитку тільки й знай шаблями вимахували. Сторожі в таборі не було. Ніхто не дотримувався порядку, ніхто вояками не командував, кожен робив, що хотів, ходив, куди хотів, розташовувався, де йому заманеться, челядь зчиняла галас... О Боже милосердний, це була весела масляна, а не військовий похід, масляна, під час якої весь *salutem Reipublicae* протанцювали, пропили, проїли і прогендлювали до решти!

— Та ми ще живі! — озвався Володийовський.

— І Бог є на небесах! — додав Скшетуський.

Знову настало мовчання, відтак Вершул вів далі:

— Загинемо *otaliter*, хіба що Господь сотворить диво, простить нам гріхи наші й не заслужене милосердя виявить. Часом я сам не вірю тому, що побачив на власні очі, й мені здається, що це був страшний сон...

— Розкажуй далі, ваша милість, — сказав Заглоба. — Прийшли ви під Пилявці і що?

— І стали. Про що там рейментарі радилися, не знаю — на Страшному суді із них за це ще спитають, бо якби вони відразу на Хмельницького вдарили, Бог свідок, був би він зломлений і розбитий попри нелад, недисциплінованість, чвари і брак полководця. Уже переполох був серед черні, вже радилися, як би Хмельницького і старшину видати, а він сам мав намір тікати. Князь наш їздив від намету до намету, просив, благав, погрожував: "Вдармо, поки не надійшли татари, вдармо!" — і чуба на собі рвав, а вони один на одного кивали — і нічого, і нічого! Пили, мітингували... Надійшли чутки, що йдуть татари — хан із двохсоттисячною армією, — а вони все радяться та й радяться. Князь замкнувся в наметі, бо його взагалі знехтували. У війську заговорили, буцімто канцлер заборонив князеві Домініку починати битву, буцімто ведуться перемови — і тоді зчинився ще більший нелад. Нарешті татари прийшли, але Бог нам допоміг першого дня, князь із паном Осинським дали їм відсіч, та й пан Лащ бився непогано — відігнали орду з бойовища, добряче їй усипавши. А потім...

Тут Вершулів голос завмер у грудях.

— А потім? — спитав пан Заглоба.

— Настала ніч, страшна, незбагненна. Пам'ятаю, стояв я зі своїми людьми біля

річки в караулі, аж раптом чую, у козацькому стані вдарили з гармат, як на салют, і залунали крики. І тут згадалося мені, що вчора у таборі казали, ніби ще не вся татарська рать прийшла, лише частина її приспіла з Тугай-беєм. От я й подумав: якщо вони там салютують, то, певно, хан прибув власною персоною. Аж тут і в нас зчинилася метушня. Я взяв кількох жовнірів — і мерщій у табір. "Що сталося?". А мені кричать: "Рейментарі пішли!". Я до князя Домініка — нема його! До підчашого — нема! До коронного хорунжого — нема! Боже милосердний!.. Жовніри гасають по майдану, головешками вимахують, крик, вереск, зойки: "Де рейментарі? Де рейментарі?". Дехто волає: "На коней! На коней!", а дехто: "Панове, браття, рятуйтеся! Зрада! Зрада!". Руки до неба простягають, обличчя божевільні, очі витріщені, штовхаються, одне одного топчуть, душать, на коней сідають, летять наосліп без зброї. Кидають шоломи, кольчуги, мушкети, намети. Аж тут їде князь зі своїми гусарами у срібному обладунку: шість смолоскипів біля нього несуть, а він стоїть у стременах і кричить: "Милостиві панове, я лишився, усі до мене!". Де там! Його й не чують, і не бачать, летять просто на гусар, мішаються з ними, людей і коней збивають із ніг, ми ледве князя самого врятували, — і потім по затоптаних багаттях, у темряві, ніби бистрий потік, а то й річка, усе військо в дикому переполосі вилітає з табору, розпорошується, втікає, гине... Нема більше війська, нема полководців, нема Речі Посполитої... Є тільки ганьба не змита і нога козацька на горлі...

Тут пан Вершул застогнав і почав пришпорювати коня, доведений розпачем до шалу; це почуття передалося й іншим, і вони їхали крізь дощ і ніч, мов навіжені.

їхали довго. Першим заговорив Заглоба:

— Без бою — от шельми! Щоб вас грім побив! А пам'ятаєте, як хизувалися у Збаражі? Як обіцяли Хмельницького з'їсти без перцю і солі? Шельми прокляті!

— Де там! — крикнув Вершул. — Утекли після першого ж бою, виграного у татар і черні, після бою, в якому навіть ополченці билися як леви.

— Є в цьому перст Божий, — зауважив Скшетуський, — але є і якась таємниця, що з часом має відкритися...

— Хай би вже військо розбіглося, таке на світі буває, — озвався Володийовський, — але тут полководці першими покинули табір, ніби зумисне хотіли ворогові звитьгу полеглих і ратників своїх вигубити.

— Авжеж! Ваша правда! — згодився Вершул. — Так і кажуть, що це вчинено зумисне.

— Зумисне? Боже праведний, цього не може бути!..

— Кажуть, що зумисне. А чому? Хто збагне! Хто вгадає!

— Щоб вони в могилі перевернулися, щоб рід кожного загинув і тільки безславна пам'ять по них лишилася! — мовив Заглоба.

— Амінь! — сказав Скшетуський.

— Амінь! — підтримав Володийовський.

— Амінь! — повторив пан Лонгінус.

— Один є чоловік, котрий іще може вітчизну врятувати, якщо йому булаву і рештки

сил Речі Посполитої віддати, один-єдиний, бо ні про кого іншого ані військо, ані шляхта й слухати не схочуть.

— Князь! — промовив Скшетуський.

— Так, князь.

— За ним підемо, з ним і загинемо. Слава Ієремії Вишневецькому! — вигукнув Заглоба.

— Слава! — повторило кілька десятків невпевнених голосів, але окрик відразу ж завмер: коли земля розходилася під ногами, а небо, здавалося, падало на голову, не час був для віватів.

А проте розвиднялося, і вдалині замріли мури Тарнополя.

РОЗДІЛ ІХ

Недобитки розгромленого під Пилявцями війська дісталися до Львова на світанку двадцять шостого вересня, і щойно відчинилася міська брама, як страшна звістка блискавкою облетіла місто, викликавши в одних недовірливість, у других — переполох, у третіх — відчайдушне бажання захищатися.

Пан Скшетуський зі своїм загоном прибув через два дні, коли місто вже кишіло жовнірами і шляхтою, що втекли з бойовища, й озброєними міщанами. Вже думали про оборону, сподіваючись із хвилини на хвилину татар, але ще не відомо було, хто очолить захисників міста і як візьметься до діла, тому скрізь панували нелад і переполох. Дехто тікав із міста, прихопивши родини й пожитки, довколишні ж жителі шукали у ньому схову. Всі, хто виїздив і в'їздив, заповнили вулиці, зчиняючи суперечки, хто кого має пропустити. Ніде було ступити через вози, тюки, вузли і коней. Туди-сюди сновигали жовніри найрізноманітніших частин, у всіх на обличчях читалися невпевненість, тривожне очікування, розпач або покірність. Щохвилі, мов вітер, несподівано виникав страх, лунали крики: "Ідуть! Ідуть!" — і натовп розгойдувався, як хвиля. Часом люди, шаленіючи від страху, бігли наосліп світ за очі, аж поки виявлялося, що це якийсь новий загін недобитків.

А загонів таких збиралося дедалі більше — та який же жалюгідний вигляд мали ті жовніри, котрі ще недавно, в золоті й перах, із піснею на вустах і гординею в очах, ішли в похід супроти хлопів! Сьогодні, обдерті, зголоднілі, виснажені, вкриті болотом, на загнаних конях, із відчуттям ганьби в обличчях, більше схожі на жебраків, аніж на рицарів, вони могли б викликати лише співчуття, якби воно було можливе у цьому місті, на мури якого от-от мав ударити ворог усією своєю могуттю. І кожен із цих поганьблених рицарів тільки тим утішався, що не самотній у своїй ганьбі, що її ділять із ним тисячі його побратимів. Попервах усі вони поховалися, а потім, оговтавшись, почали скаржитися, нарікати, сипати прокляттями й погрозами, тинятися вулицями, пиячити у шинках, а відтак ще більше зростали нелад і тривога.

Кожен повторював: "Татари близько! Близько!". Одні бачили за собою пожежі, інші присягали усіма святими, що їм уже довелось відбиватися од татарської розвідки. Юрби, обступивши жовнірів, напружено слухали їхні оповіді. Дахи і вежі костьолів були обліплені тисячами допитливих, дзвони били лагум, а натовпи жінок і дітей душилися в

костьолах, де серед яскравих свічок блищала чаша зі святим причастям.

Пан Скшетуський зі своїм загоном поволі протискувався від Галицької брами крізь щільні скупчення коней, возів, жовнірів, крізь ремісничі цехи, що стояли під своїми стягами, і крізь юрби простолюду, котрі зі здивуванням дивилися на хоругву, яка входила в місто не врозсип, а в бойовому строю. Зчинився крик, що надходить підкріплення, і знову нічим не виправдана радість охопила натовп, який почав тиснути й хапати за стремена пана Скшетуського. Збіглися й жовніри, волаючи: "Це вишневечани! Слава князеві Ієремії!". Зробилася така тиснява, що хоругва ледве посувалася вперед.

Нарешті попереду з'явився загін драгунів на чолі з офіцером. Жовніри розштовхували людей, офіцер кричав: "З дороги! З дороги!" — і бив плазом шаблею тих, хто розступався досить повільно.

Скшетуський упізнав Кушеля.

Молодий офіцер сердечно привітав знайомих.

— Що за часи! Що за часи! — нарікав він.

— Де князь? — запитав Скшетуський.

— Князь уже місця собі не знаходить, що тебе довго нема. Вельми йому тебе і твоїх людей бракує. Зараз він у бернардинів, мене послали у місті дати лад, але це вже робить Грозваєр. Я поїду з тобою до костьолу. Там рада зібралася.

— У костьолі?

— Авжеж. Князеві булаву вручатимуть, бо ратники оголосили, що під іншим проводом не оборонятимуть міста.

— Їдьмо! Мені теж треба пильно до князя.

З'єднавшись, загони далі рушили вкупі. Дорогою Скшетуський розпитував про все, що діється у Львові і чи вирішено вже готуватися до оборони.

— Саме зараз обговорюється це питання, — мовив Кушель. — Городяни хочуть оборонятися. Що за часи! Посполиті переймаються більше, ніж шляхта і жовніри.

— А рейментарі? Що з ними сталося? Невже знову в місті й не в не в місті й не в не в місті ставатимуть князеві на заваді?

— Ох, якби він сам не ставав! Не віддали вчасно йому булави, тепер запізно. Рейментарі на очі показатися не сміють. Князь Домінік зупинився тільки в архієпископському палаці й відразу ж поїхав. І добре зробив — ти не уявляєш, які люті на нього жовніри. Його вже й слід запався, а вони й досі кричать: "Дайте його сюди, ми з ним поквітаємося!" — легко б не відбувся, якби вчасно не зник. Пан коронний підчаший першим сюди прибув, ба, навіть почав наговорювати на князя, але зараз принішк, бо й супроти нього підіймається обурення. Його відверто у всьому звинувачують, а він тільки сльози ковтає. А взагалі жах, що діється, ну й часи настали! Кажу тобі: дякуй Богові, що під Пилявцями не був, що не тікав звідти, бо я дивуюся, як, побувавши там, ми всі розумом остаточно не схибнулися.

— А як наша дивізія?

— Нема вже її! Нікого майже не лишилося. Вурцеля нема, Махницького нема,

Зацвіліховського теж. Вурцель і Махницький не були під Пилявцями, бо zostалися у Старокостянтинові. Там їх цей Вельзевул, князь Домінік, залишив, щоб ослабити силу нашого князя. Не відомо: чи то вони пішли, чи супротивникові в лапи попалися. А старий Зацвіліховський як у воду впав. Дай Боже, щоб не загинув!

— А війська тут багато зібралось?

— Достатньо, але що з того?.. Тільки князь міг би дати йому раду, якби згодився булаву прийняти, бо ні про кого більше воїни й слухати не хочуть. Страшенно князь тривожився про тебе і твоїх жовнірів... Єдина повна хоругва все-таки. Ми вже тут тебе оплакували.

— Тепер тільки той і щасливий, за ким плачуть.

Якийся час вони їхали мовчки, розглядаючи натовп, слухаючи зойки і крики: "Татари! Татари!". В одному місці побачили страшну картину: люди розривали на шматки чоловіка, якого запідозрили у шпигунстві. Дзвони не змовкали.

— А орда скоро сюди прибуде? — спитав Заглоба.

— Лихо її знає!.. Може, ще й сьогодні. Це місто довго не оборонятиметься, не витримає! Хмельницький іде з двомастами тисячами козаків, опріч татар.

— Гаплик! — сказав шляхтич. — Ліпше нам було б далі стрімголов їхати! І навіщо ми стільки перемог здобули?

— Над ким?

— Над Кривоносом, над Богуном, дідько його знає, ще над ким!

— Ого! — вигукнув Кушель і, звернувшись до Скшетуського, спитав тихенько: — А тебе, Яне, нічим не потішив Господь? Не знайшов ти, кого шукав? Не розвідав чогось принаймні?

— Не час зараз про це думати! — підвищив голос Скшетуський. — Що значу я зі своїми бідами перед обличчям того, що сталося! Усе марнота марнот, а зрештою смерть!

— Мені теж здається, що невдовзі кінець світу настане, — мовив Кушель.

Тим часом вони доїхали до костюлу бернардинів, усередині якого яскраво світилося. Численні натовпи стояли перед ним, але зайти не могли, бо ланцюг алебардистів заступав вхід, пропускаючи тільки вельмож і військову старшину.

Скшетуський наказав своїм людям утворити ще один ланцюг.

— Увійдімо, — промовив Кушель. — Тут половина Речі Посполитої.

Увійшли. Кушель не набагато перебільшив. Уся міська знать і військова верхівка зібралися на цій раді. Тут були воєводи, каштеляни, полковники, ротмістри, офіцери чужоземних рейментів, духовенство, шляхти стільки, скільки в костюлі могло вміститися, безліч нижчих військових чинів і кільканадцять міських радників на чолі з Грозаєром, котрий мав командувати загонами городян. Був присутній також і князь, і пан коронний підчаший — один із рейментарів, і воєвода київський, і староста стобницький, і Вессель, і Арцишевський, і пан литовський обозний Осинський — ці сиділи перед великим вівтарем так, щоб publicum могла їх бачити.

Рада відбувалася квапливо, гарячково, як завше в таких випадках: промовці

ставали на лави й заклинали вельмож і воєначальників без оборони не віддавати міста у ворожі руки. Хоч би й ціною життя місто мусить затримати супротивника, дати оговтатися Речі Посполитій. Чого бракує для оборони? Є мури, є військо, є рішучість — потрібен тільки полководець. А поки виголошувалися промови, у громаді почалися перешіптування, які поступово переросли у гучні окрики, — запал огортав присутніх. "Загинемо! Загинемо залюбки! — волали у натовпі. — Кров'ю змиємо пилявецьку ганьбу, грудьми затулимо вітчизну!". І почувся брязкіт табель, і оголені леза замигтіли у полум'ї свічок. А дехто кричав: "Угамуйтеся! До порядку!" — "Оборонятися чи не оборонятися?" — "Оборонятися! Оборонятися!" — верещала громада, аж луна, відбиваючись од склепіння, повторювала: "Оборонятися!" — "Кому бути командувачем?" — "Князеві Ієремії — він вождь! Він герой! Нехай захищає місто і Річ Посполиту — віддати йому булаву! Слава Ієремії Вишневецькому!".

Цієї миті з тисячі грудей вихопився такий гучний окрик, що здригнулися мури і забряжчали шибки у вікнах костьолу:

— Князь Ієремія! Князь Ієремія! Слава князеві Ієремії! Слава князеві Ієремії! З князем Ієремією до звитяги!

Блиснули тисячі табель, усі погляди звернулися до князя, а він підвівся спокійний, нахмуривши брови. Враз стало тихо, хоч мак сій.

— Милостиві панове! — почав князь дзвінким голосом, який серед цієї тиші почув кожен. — Коли кімври і тевтони напали на Римську республіку, ніхто не хотів узяти консульської влади, аж поки це зробив Марій. Але Марій мав право її взяти, бо не було вождів, призначених сенатом... І я б у цю чорну годину від влади не ухилився, бажаючи вітчизні милій життя віддати, але булави взяти не можу, щоб вітчизни, сенату і верховних воєначальників не скривдити, а самозваним вождем бути не хочу. Є серед нас той, кому Річ Посполита довірила булаву, — пан коронний підчаший...

Далі говорити князь не зміг, бо щойно він згадав пана підчашого, зчинився страшний крик, забрязкали шаблі, натовп завирував і вибухнув, мов порох, на який упала іскра.

— Геть! На погибель йому! Pereat! — лунало зусібіч.

— Pereat! Pereat! — гриміло дедалі гучніше.

Підчаший схопився зі стільця — блідий, із краплями холодного поту на чолі, а тим часом грізні постаті наближалися до стел, до вівтаря і вже чулося зловісне:

— Сюди його подайте!

Князь, бачачи, куди хилиться діло, підвівся і витяг правицю.

Натовп зупинився, гадаючи, що князь хоче говорити, і враз припишк.

Але князь хотів тільки відвернути бурю і гвалт, щоб не допустити пролиття крові у костьолі, тож коли побачив, що найгірша хвиля минула, знову сів на місце.

На два стільці далі, біля київського воеводи, сидів нещасний підчаший: сива голова його впала на груди, руки обвисли, а з вуст поміж схлипуваннями виривалися слова:

— Господи! За гріхи мої приймаю з покорою цей хрест!

Старий міг викликати жаль у найчерствішому серці, але натовп зазвичай жалю не

знає, тож знову зчинився галас. І тоді зненацька підвівся воєвода київський, подавши знак рукою, що хоче говорити.

Це був товариш Ієреміїних звитяг, тому слухали його залюбки.

А він звернувся до князя, закликаючи його у найрозчуленіших словах не відмовлятися од булави і без вагань стати на захист вітчизни. Коли Річ Посполита гине, нехай заплющить своє недремне око його величність закон, нехай врятує її не той, кого названо вождем, а той, хто найбільше зробити це здатен.

— Візьми ж булаву, вождю незвитяжний! Візьми і врятуй! Не лише місто це, а й усю Річ Посполиту. Її вустами я, старий, благаю тебе, а зі мною всі стани, всі мужі, жінки і діти. Врятуй! Врятуй!

Аж тут стався випадок, що розчулив усі серця: до вітваря наблизилася жінка в жалобі і, кинувши князеві до ніг золоті прикраси й коштовності, упала перед ним навколішки і, ридма ридуючи, вигукнула:

— Багатство тобі наше приносимо! Життя віддаємо у твої руки, врятуй! Врятуй, бо загинемо!

Дивлячись на неї, сенатори, ратники, а за ними й увесь натовп вибухнули гучним плачем, і тільки одне слово звучало у цьому костьолі:

— Врятуй!

Князь затулив обличчя руками, а коли підняв його, в очах бриніли сльози. І все-таки Ієремія вагався. Що станеться з величчю Речі Посполитої, якщо він прийме булаву?!

Та ось підвівся коронний підчаший.

— Я старий, — мовив він, — нещасний і пригнічений соромом. Я маю право відмовитися од непосильного тягаря і перекласти його на молодші плечі... Тому перед оцим Христовим розп'яттям і усім рицарством віддаю тобі булаву — бери її.

І простяг Вишневецькому цей символ влади. На хвилю запанувала така тиша, що можна було почути, як пролітає муха. Нарешті пролунав урочистий голос Ієремії:

— За гріхи мої... — приймаю.

І тоді шал охопив присутніх. Натовп, ламаючи лави, кинувся до Вишневецького, припадаючи йому до ніг, кидаючи коштовності й гроші. Звістка блискавкою облетіла все місто. Жовніри несамовито кричали на radoщах, що хочуть іти на Хмельницького, на татар і султана. Городяни вже не про капітуляцію думали, а про оборону до останньої краплі крові. Вірмени доброхіть зносили гроші в ратушу, коли про пожертвування ще ніхто й не казав, євреї в синагозі бурхливо дякували своєму Богові, гармати на валах пострілом сповістили радісну новину, на вулицях палили з мушкетів, самопалів і пістолів. Вигуки "Слава!" не змовкали до ранку. Випадковій людині могло здатися, що місто відзначає якусь урочистість або велике свято.

І все-таки трьохсоттисячна ворожа армія — більша за ті, що їх могли виставити німецький імператор чи французький король, і дикіша, аніж Тамерланові полчища, з хвилини на хвилину мала підступити до мурів цього міста.

РОЗДІЛ X

Через тиждень, уранці шостого жовтня, Львовом пішла чутка, так само несподівана, як і страшна, що князь Ієремія, забравши більшу частину війська, потайки залишив місто і пішов не відомо куди.

Юрби зібралися перед архієпископським палацом. Спершу ніхто не хотів вірити. Жовніри твердили, що коли князь і поїхав із великим загоном, то це тільки для того, аби оглянути околиці. Виявилось, казали, що перебіжчики пустили фальшиві чутки, ніби до міста от-от підійдуть Хмельницький і татари, бо від двадцять шостого вересня минуло десять днів, а супротивника й близько не було. Князь, напевно, схотів наочно переконатися у небезпеці і, перевіривши чутку, неодмінно повернеться. Зрештою, кілька рейментів він залишив, і до оборони усе готове.

Так і було насправді. Усі розпорядження віддано, кожному визначено його місце, гармати викочено на вали. Увечері прибув ротмістр Ціхоцький із п'ятдесятьма драгунами. Його враз обступили допитливі, але він із натовпом говорити не став і вирушив просто до генерала Арцишевського; обидва викликали Грозваєра і, порадившись, подалися в ратушу. Там Ціхоцький оголосив переляканим радникам, що князь не повернеться.

Першої миті у всіх опустилися руки, а чийсь зухвалі вуста навіть промовили слово "зрадник". Але тоді підвівся Арцишевський, старий полководець, котрий уславився великими подвигами на голландській службі, й звернувся до військових і радників із такими словами:

— Я почув блюзнірське слово, яке борони Боже ще комусь повторити, бо навіть відчай тут служити виправданням не може. Князь поїхав і не повернеться — це правда. Але яке ви маєте право вимагати від вождя, на плечі якого покладено турботу про врятування всієї вітчизни, аби він захищав тільки ваше місто? Що буде, коли супротивник оточить тут останні сили Речі Посполитої? Ні харчових запасів, ні зброї на таке велике військо у місті нема, тож скажу я вам, — а моему досвіду ви можете вірити, — що чим більше воїнства було б тут замкнено, тим менше змогли б ми протриматися, бо голод здолав би нас скоріше від супротивника. Хмельницького більше цікавить сам князь, аніж ваше місто, тож коли він дізнається, що його тут немає, що князь збирає нове військо і хоче прийти з підмогою, радше дасть вам попуску і пристане на перемови. Ви зараз ремствуєте, а я вам скажу, що князь, залишивши місто, загрожуючи Хмельницькому зокола, урятував вас і дітей ваших. Тож держіться, захищайтесь, затримайте супротивника хоч на якийся час — цим ви і місто збережете, і вікопомну послугу Речі Посполитій зробите, бо князь за цей час сили збере, інші фортеці укріпить, розворушить заляклу Річ Посполиту і поквартиться вам на допомогу. Єдино слухний шлях до порятунку він обрав, бо якби він, зморений голодом, загинув тут із військом, ніхто б інший ворога не стримав, і той пішов би на Краків, на Варшаву і всю Річ Посполиту заповонив би, ніде не зустрічаючи спротиву. Тож замість ремствувати поспішайте на вали боронити себе, своїх дітей, місто і всю Річ Посполиту.

— На вали! На вали! — підхопило кілька сміливіших голосів.

Грозваєр, чоловік енергійний і відважний, сказав:

— Тішить мене рішучість ваших милостей. Знайте ж: князь, поїхавши, залишив нам план оборони. Кожен тепер знатиме, що робити. Сталося те, що й мало статися. Оборону доручено мені, і я захищатимусь до останнього подиху.

Надія знову влилася у сполохані серця, і Ціхоцький, відчувши це, наостанку додав:

— Ясновельможний князь просив переказати вашим милостям, що ворог близько. Поручик Скшетуський зачепив флангом двохтисячний чамбул і розбив його. Полонені твердять, ніби за ними йде велика рать.

Ця звістка справила велике враження. На хвилю залягла тиша, усі серця забилися сильніше.

— На вали! — вигукнув Грозаєр.

— На вали! На вали! — повторили присутні офіцери і городяни.

Коли це враз за вікнами почувся галас; та ось крик тисяч голосів злився в один незрозумілий шум, схожий на шум морських хвиль. Зненацька з гуркотом розчинилися двері й усередину вбігло кільканадцять городян. Перш ніж у них устигли спитати, що сталося, як почувлися крики:

— Заграва в небі! Заграва в небі!

— І слово стало ділом! — промовив Грозаєр. — На вали!

Зала спорожніла. За хвилю гарматний гуркіт струсонув міські мури, сповіщаючи жителів міста, передмість і довколишніх сіл, що наближається ворог.

На сході небо червоніло, скільки сягало око. Здавалося, море вогню наближається до міста.

* * *

Князь тим часом поквапився до Замостя і, розгромивши дорогою невеличкий татарський чамбул, про що Ціхоцький повідомив городянам, узявся готувати до оборони цю могутню на вигляд фортецю і невдовзі перетворив її на неприступний бастион. Скшетуський укупі з паном Лонгіном і частиною хоругви залишилися у фортеці під командою пана Вейгера, старости валецького, а князь рушив у Варшаву просити у сейму коштів для набору нового війська. Заодно він хотів узяти участь у виборах, що невдовзі мали відбутися.

На цих виборах мала вирішитися доля Вишневецького і всієї Речі Посполитої. Якби було обрано королевича Карла, тобто гору взяла військова партія, князя було б призначено головнокомандувачем усіх військ Речі Посполитої, і вирішальна битва із Хмельницьким не на життя, а на смерть стала б неминучою. Королевич Казимир, хоч і славився мужністю і був неабияким ратником, слушно вважався прихильником політики канцлера Оссолінського, тобто політики перемов із козаками і значних їм поступок. Обидва брати не скупилися на обіцянки і намагалися привернути на свій бік чим-більше прихильників, а позаяк сили обох партій були рівними, результатів виборів ніхто передбачити не міг. Прихильники канцлера побоювалися, щоб Вишневецький завдяки дедалі гучнішій славі й симпатії, яку він мав у рицарства і шляхти, не перетяг більшості на бік Карла, а князь із тих самих причин прагнув особисто підтримати свого кандидата. Тому він і поквапився у Варшаву, впевнений уже, що Замостя зможе довго

утримувати натиск об'єднаних сил Хмельницького і кримського хана. Львів, найімовірніше, можна було вважати врятованим, бо Хмельницькому ні до чого було гаяти час на здобуття цього міста, коли попереду його чекало Замостя — справжня твердиня, що заступала йому шлях до серця Речі Посполитої.

Ці думки зміцнювали наміри князя й наповнювали бадьорістю його душу, зболілу за долю краю, що витерпів стільки страшних бід. Тепер він був упевнений, що хоч навіть і Казимира оберуть королем, — війни не уникнути, і страшний заколот мусить потонути в морі крові. Князь сподівався, що Річ Посполита ще раз виставить сильну армію, — починати перемови можна було тільки за підтримки могутньої військової сили.

Заколисаний цими думками, їхав князь під прикриттям кількох хоругв, маючи при собі Заглобу й пана Володийовського, перший із яких присягав усім, що доможеться обрання королевича Карла, бо уміє говорити зі шляхетською братією і знає, як від неї домогтися, чого треба, другий же командував княжим ескортом.

У Сенниці, неподалік від Мінська, на князя чекала мила, хоч і несподівана зустріч: він спіткав княгиню Гризельду, котра для безпеки із Брест-Литовська їхала до Варшави, слушно гадаючи, що й князь туди прибуде. Вони сердечно привіталися після довгої розлуки. Княгиня, хоч і тверда була духом, кинулася з таким плачем в обійми чоловіка, що не могла заспокоїтися кілька годин поспіль. Ох! Як часто траплялися такі хвилини, коли вона вже не сподівалася його побачити, — і ось, дякувати Богові, він повернувся, славніший, ніж будь-коли, оточений такою величчю, якої ніхто ще в його роду не знав, найбільший із полководців, єдина надія Речі Посполитої.

Княгиня, щохвилини відриваючись од грудей чоловіка, поглядала крізь сльози то на схудле, почорніле його обличчя, то на високе чоло, яке труди і турботи поорали глибокими зморшками, то на почервонілі від безсонних ночей очі, і знов заливалася сльозами, і всі фрейліни вторували їй, розчулені до глибини сердець. Однак, поволі заспокоївшись, князівське подружжя пішло у просторий будинок тамтешнього парафіяльного священика, і там почалися розпитування про друзів, придворних і рицарів, котрих вони любили як членів родини і з котрими були пов'язані спогади про Лубни.

Найперше князь поквапився заспокоїти княгиню, стурбовану долею пана Скшетуського, пояснивши, що той тільки тому лишився в Замості, що потерпає від страждань, посланих йому Богом, і не хоче поринати у столичний гамір, воліючи лікувати душевні рани суворою військовою службою і працею. Потім князь відрекомендував княгині пана Заглобу і про подвиги його розповів.

— Ось справді *vir incomparabilis*, — сказав він, — котрий не лише Курцевичівну із Богунових лап вирвав, а й провів її крізь самісіньку гущу козацького й татарського війська, а потім укупі з нами під Старокостянтинівом бився і здобув велику славу.

Слухаючи цю розповідь, княгиня не шкодувала похвал для пана Заглоби, кілька разів простягала йому руку для поцілунку, ще ліпшу обіцяючи в майбутньому нагороду, а *vir incomparabilis* уклонявся зі скромністю справжнього героя, а то знову починав

пишатися і на фрейлін поглядати, бо хоч він і старий був і багато для себе не чекав від жіночої статі, але йому приємно було, що дами стільки лестивого почують про його подвиги і мужність. Проте у цій радісній зустрічі не бракувало й смутку: oprіч розповідей про важкі для вітчизни часи, багато разів на запитання княгині про різних знайомих рицарів князь відповідав: "Убитий... убитий... пропав безвісти", — і панни при цьому плакали, бо не одне серед убитих називалося дороге серцю ім'я.

Так радість мішалася зі смутком, сльози з усмішками. Але найзажуреніший був малий пан Володийовський. Марно він роззирався навсібіч і трудив очі — княжни Барбари ніде не було видно. Щоправда, у нелегкому воєнному житті, у постійних битвах, сутичках і походах кавалер цей призабув княжну, але таку вже він мав натуру: легко закохувався і швидко забував. Однак тепер, коли він знову побачив усіх панночок із кімнати фрейлін, коли лубенське життя мов наяву постало перед очима, йому подумалося, що як мило було б, раз уже випала хвилина відпочинку, і позіхати, і знов дати роботу своєму серцю. Тож коли жаданої зустрічі не сталося, а почуття, як на злість, спалахнуло з новою силою, пан Володийовський тяжко зажурився і мав такий вигляд, ніби попав під зливу. Голова його звисла на груди, вусики, зазвичай підкручені, що стирчали аж за ніздрі, як у хруща, теж звисли, кирпатий ніс видовжився, обличчя втратило свіжість, він став мовчазний, не пожвавився навіть, коли князь своєю чергою його мужність і незвичайні подвиги вихвалити став. Бо що для нього означали усі ці похвали, коли вона не могла їх чути!

Аж Ануся Борзобогата зжалася над ним і, хоч були між ними суперечки, вона вирішила його втішити. З цією метою, не спускаючи очей із княгині, вона непомітно посувалася до рицаря, аж поки опинилася поруч нього.

— Добридень, ваша милість, — привіталася вона. — Давненько ми не бачилися.

— Ой, панно Анно! — меланхолійно відповів пан Міхал, — багато води сплигло. У невеселий час знов зустрічаємося — та й не всі...

— Певно ж, не всі: стільки рицарів полягло!

Тут і Ануся зітхнула, а по хвилі вела далі:

— Та й нас уже менше, ніж колись: панна Сенютівна вийшла заміж, а княжна Барбара залишилася у дружини віленського воєводи.

— І, мабуть, теж іде заміж?

— Ні, не вельми вона цим переймається. А чому ваша милість про це допитується?

Сказавши це, Ануся примружила чорні оченята так, що тільки щілинки лишилися, і скоса з-під вій поглядала на рицаря.

— Із прихильності до родини, — відповів пан Міхал.

А Ануся на це:

— Ой, і слушно робиш, бо княжна Барбара, пане Міхале, твій великий друг. Вона не раз питала: де ж мій рицар, котрий на турнірі в Лубнах найбільше зітнув турецьких голів, за що від мене дістав нагороду? Що він поробляє? Чи живий іще, чи пам'ятає про нас?

Пан Міхал із вдячністю підняв очі на Анусю і, по-перше, зрадів, а по-друге,

помітив, що дівчина надзвичайно погарнішала.

— Невже й справді княжна Барбара так сказала? — спитав він.

— Достеменно! І ще згадала, як ваша милость заради неї через рів стрибав, — це тоді, коли у воду впав.

— А де тепер дружина віленського воєводи?

— Була з нами у Брест-Литовську, а тиждень тому поїхала у Бельськ, звідкіля прибуде до Варшави.

Пан Володийовський удруге глянув на Анусю і не міг більше втриматися.

— А панна Анна, — мовив він, — так погарнішала, що аж очам дивитись боляче.

Дівчина подячно всміхнулася.

— Ви, пане Міхале, так тільки говорите, щоб мене до себе прихилити.

— Хотів свого часу, — сказав, стинаючи плечима, рицар, — Бог свідок, хотів, та не зміг, а тепер панові Підбип'яті бажаю, щоб йому поталанило.

— А де зараз пан Підбип'ята? — тихо спитала Ануся, опустивши оченята.

— У Замості зі Скшетузьким. Йому присвоїли чин намісника, і тепер він мусить нести службу при своїй хоругві, але якби знав, кого тут зустріне, о, Богом присягаю, взяв би відпустку і своїми довгими кроками нас наздогнав би. Це великий рицар і заслуговує на всіляку ласку.

— А на війні... з ним нічого лихого не сталося?

— Здається мені, що ти, мила панно, не про те спитати хочеш, а про ті три голови, котрі він зітнути збирався?

— Не вірю я, що цей намір серйозний.

— А ти вір, мила панно, бо без цього нічого не буде. Він не перестає шукати такої нагоди. Ми зумисне їздили під Махнівкою дивитися, як він б'ється у самісінській гущі бою, навіть князь із нами їздив. Скажу тобі, мила панно: я бачив багато битв, але такої січі, певно, скільки житиму, не побачу. А коли на битву підв'яжеться твоїм шарфом — страх, що витворяє! Знайде він свої три голови, будь спокійна, панно.

— Нехай кожен знайде те, що шукає! — зітхнувши, мовила Ануся.

За нею зітхнув і пан Володийовський, звернувши очі до неба, та враз зі здивуванням перевів погляд у протилежний куток кімнати.

Звідти дивилося на нього гнівне, спаленіле обличчя якогось незнайомця з величезним носом і вусищами, схожими на дві мітли, що швидко ворушилися, ніби від стримуваного гніву.

Можна було злякатися і цього носа, і цих очей, і вусів, та пан Володийовський був не з полохливих, а тому, як було сказано, тільки здивувався і, повернувшись до Анусі, спитав:

— Що це за проява, он там, у кутку навпроти? Дивиться на мене так, ніби цілком проковтнути хоче, і вусищами пряде, як старий кіт перед здобиччю.

— Отой? — спитала Ануся, показуючи білі зубки. — То пан Харламп.

— Що це ще за поганин?

— І зовсім він не поганин, а литвин, ротмістр із хоругви пана віленського воєводи,

котрий нас супроводжує аж до Варшави і там чекатиме на воеводу. Ви, пане Міхале, не ставайте йому на дорозі, бо це великий людожер.

— Це я бачу, бачу. Але якщо він людожер, тут є жирніші від мене: чому тоді він на мене, а не на інших зуби гострить?

— Бо... — почала Ануся і тихенько захихотіла.

— Бо що?

— Бо в мене закоханий, і сам мені сказав, що кожного, хто до мене наблизиться, на шматки порубає. І зараз, повір мені, ваша милість, що тільки присутність князя із княгинею його утримує, інакше він одразу знайшов би нагоду причепитися.

— От тобі й маєш! — весело вигукнув пан Володийовський. — То це так, панно Анно? Ой, недарма, виходить, ми співали: "Як татарська орда, ти береш в ясир corda!". Пам'ятаєш, мила панно? Ох, я бачу, ти кроку ступити не можеш, щоб комусь не заморочити голови!

— На своє нещастя! — відповіла, опустивши оченята, Ануся.

— Ох, фарисейка ти, панно Анно! А що на це скаже пан Лонгінус?

— Хіба я винувата, що цей пан Харламп мене переслідує? Я його терпіти не можу і дивитися на нього не хочу.

— Ну, ну! Дивись, мила панно, щоб через тебе кров не пролилася. Підбип'ята такий, що його хоч до рани прикладай, та коли йдеться про кохання, жарти з ним небезпечні.

— Хай йому хоч вуха обітне, я буду тільки рада.

Сказавши так, Ануся закрутилася, як дзига, і пурхнула на другий кінець кімнати до його милості Карбоні, княгининого лікаря, з котрим почала про щось перешіптуватися і розмовляти, а італієць утелющився очима в стелю, ніби в екстазі.

Тим часом до Володийовського підійшов Заглоба і почав підморгувати своїм здоровим оком.

— Пане Міхале, — спитав він, — а що то за кізенька?

— Панна Анна Борзобогата-Красенська, княгинина нахлібниця.

— Гарненька, бестія, очі як тернини, губки як намальовані, а шийка — ух!

— Нічогенька, нічогенька!

— Вітаю, ваша милість!

— Дай спокій, добродію. Це наречена пана Підбип'яти або майже наречена.

— Пана Підбип'яти?.. Побійся Бога, ваша милість! Адже він обітницю цнотливості дав. Та й при тій пропорції, що між ними, йому хіба що за коміром її носити! Або ж на вусах вона у нього могла б примоститися, як муха. Скажеш таке...

— Еге, вона ще прибере його до рук. Геркулес був міцніший, а все-таки жінка його осідлала.

— Тільки б рогів йому не наставила, хоч я перший тут постараюся, не будь я Заглоба!

— Не переймайся, таких, як ти, буде багато. Хоч насправді вона дівчина з гарної родини і чесна. Кручена трохи, бо молода, але ж вродлива.

— Шляхетний ти кавалер, тому й хвалиш її... Але що кізонька, то кізонька.

— Врода притягує людей. Он той ротмістр, *exemplum*, здається, страшенно в неї закоханий.

— Чи ба! А ти поглянь ліпше на того крука, з котрим вона розмовляє, — що то за чорт?

— То італієць Карбоні, княгинин лікар.

— Бачиш, пане Міхале, як у нього пика мов ліхтар сяє, а баньки заочує, як у *delirium*. Ех, кепські справи у пана Лонгіна! Я трохи на цьому знаюся, бо замолоду не одного навчив... Іншим разом розкажу твоїй милості, у яких я бував бувальцях, а якщо маєш охоту, хоч зараз послухай.

І пан Заглоба почав нашіптувати щось малому рицареві на вухо й підморгувати сильніше, ніж зазвичай, але тут настала пора від'їздити. Князь сів із княгинею в карету, аби після довгої розлуки дорогою наговоритися досхочу. Панни повсідалися в коляски, а рицарі посідали на коней — і всі рушили.

Попереду їхав двір, а військо на відстані ззаду, бо край тут був спокійний і хоругви більше для демонстративності, аніж для безпеки були потрібні. Отже, із Сенниці попрямували на Мінськ, а звідти до Варшави, часто-густо, за звичаєм того часу, роблячи привали. Тракт був такий забитий, що вони ледве рухалися вперед. Усі їхали на вибори: і з ближніх околиць, і з далекої Литви. То тут, то там видно було цілі панські двори, одна за одною тяглися вервечки позолочених карет, оточених гайдуками, кремезними лакеями, вдягненими по-турецькому, за якими йшли надвірні роти: угорські, німецькі, яничарські, козацькі загони, а то й латники із відбірної польської кінноти. Кожен із вельмож намагався виставити і якнайрозкішніший, і якнайрізноманітніший, і якнайчисельніший почет.

Опріч багатьох магнатських кавалькад тяглися й скромніші — повітових і земських сановників. Раз у раз із куряви випірнали одномісні шляхетські ридвани, оббиті чорною шкірою й запряжені парою коней або четвериком; у кожному розкошував знатний шляхтич із розп'яттям або образком Пресвятої Діви, що висів на шиї на шовковому шнурку. Всі були озброєні: з одного боку сидіння мушкет, із другого — шабля, а у тих, хто служив нині або колись, — за сидінням іще на два лікті стирчали списи.

За ридванами бігли собаки — лягаві або хорти, не для потреби, бо ж не на лови їхали, а тільки для панської забави. Трохи позаду конюхи вели повідних коней, укритих попонами для захисту багатих сідел від дощу й куряви, далі тяглися рипучі вози на колесах, скріплених лозою, навантажені наметами й запасами харчів для панів і слуг. Коли вітер часом зносив куряву із тракту на поля, уся дорога, відкриваючись, сяяла й переливалася то як багатобарвна змія, то як стрічка, майстерно виткана із золота й шовку. Подекуди на тракті звучала музика: у натовпі йшли італійські або яничарські оркестри, особливо перед хоругвами коронного і литовського війська, котрих тут теж було чимало, — вони входили до почту сановників. Усюди стояли крик, гамір, чулися оклики, запитання, часом виникали суперечки, коли один одному не хотів давати дороги.

Раз у раз до княжого почту підскакували кінні жовніри і слуги, вимагаючи пропустити того чи того сановника, або питаючи, хто їде. Та, почувши у відповідь: "Воєвода руський!" — негайно давали знати про це своїм панам, котрі враз звільняли дорогу, а ті, хто був попереду, збочували, щоб бачити князівський кортеж. На привалах довкола товпилися жовніри і шляхта, аби потішити зір спогляданням найбільшого ратника Речі Посполитої. Не бракувало й віватів, на які князь відповідав подячно, бо, по-перше, від природи був прихильним до людей, а по-друге, прихильністю своєю сподівався привабити чимбільше охочих на бік королевича Карла, котрих і так уже привабив чимало тільки завдяки своєму вигляду.

Із такою ж цікавістю натовп дивився на князівські хоругви, на тих "русинів", як їх називали. Вони вже не були такі обдерті й змарнілі, як після старокостянтинівської битви, бо в Замості князь видав хоругвам нову форму, і все-таки на них дивилися як на заморське диво, адже за уявленням жителів найближчих до столиці околиць русини з'явилися з іншого кінця світу. Тож усякі дива розповідали про ті таємничі степи і бори, в яких родяться такі лицарі, милуючись їхніми засмаглими обличчями, обпаленими вітрами Чорного моря, гордовитістю погляду й суворістю постави, запозиченою у диких сусідів.

Після князя найбільше поглядів було звернено на пана Заглобу, котрий, помітивши, яким оточений захопленням, озирався так гордо й пихато, так страшно поводив очима, що в натовпі ураз зашепотіли: "Он той має бути між ними найдоблесніший рицар!" А інші казали: "Цей, мабуть, силу-силенну душ із тілом розлучив. От лютий змії!" Коли такі слова долинали до вух пана Заглоби, він намагався прибрати якнайсердитішого вигляду, щоб не показати, яка втіха лоскоче його душу.

Часом він озивався до натовпу, часом глузував із когось, а найбільше із литовських регулярних хоругв, у яких вояки з важкої кавалерії носили на плечах золоті нашивки, а з легкої — срібні. "Блищить як злото, а всередині болото!" — кричав декому із вояків пан Заглоба, і не один із них, засопівши, хапався за шаблю, скреготів зубами, але, збагнувши, що це жовнір із воєводиної хоругви, спересердя спльовував і відмовлявся од наміру зчепитися.

Ближче до Варшави натовпи так погустішали, що коні йшли ледве переставляючи ноги. Вибори обіцяли бути багатолюднішими, ніж зазвичай, бо навіть шляхта із віддалених — українських і литовських — окраїн, котра через відстань могла б і не прибути на вибори, прямувала тепер до Варшави заради власної безпеки. Хоч день виборів був іще далеко — щойно почалися перші засідання сейму, проте кожен хотів потрапити до столиці за місяць, а то й за два, аби влаштуватися, комусь про себе нагадати, у когось пошукати заступництва, з'їсти й випити своє по панських дворах, зрештою, після жнив порозкошувати у столиці.

Князь сумно дивився крізь віконця карети на ці натовпи рицарів, жовнірів і шляхти, на ці багаті й розкішні убори, думаючи про те, які сили пропадають, скільки можна б виставити війська! Чому ж Річ Посполита, така могутня, велелюдна й багата, переповнена славним рицарством, водночас така слабка, що не може дати ради

Хмельницькому і дикій татарві? Чому? Силі Хмельницького можна було б не меншу силу протиставити, якби оця шляхта, оце воїнство, оці багатства і достатки, оці полки й хоругви спільній справі так захотіли служити, як служать своїм приватним інтересам. "Гине чеснота в Речі Посполитій, — думав князь, — могутнє тіло починає псуватися; гине колишня відвага — у розкошах, а не у ратних трудах хочуть кохатися жовніри і шляхта!" Князь почасти мав слухність, але про вади Речі Посполитої судив тільки як воїн і полководець, котрому всіх людей хотілося перевчити на ратників і повести на ворога. Відвага могла знайтися і знайшлася, коли у стократ більші війни стали невдовзі загрожувати Речі Посполитій. Їй бракувало чогось більшого, а чого саме — князь-воїн не здогадувався у цю хвилину, зате це добре знав його супротивник, коронний канцлер, досвідченіший, ніж Ієремія, політик.

Та ось у сизо-блакитній долині замріли шпилясті вежі Варшави, і князеві роздуми розсіялися. Він дав необхідні розпорядження, які черговий офіцер негайно переказав Володийовському, начальникові ескорту. Виконуючи наказ, пан Міхал повернув геть від Анусиної коляски, біля якої гарцював конем усю дорогу, і поскакав назад до хоругов, які значно відстали, щоб вирівняти стрій і в суворому порядку підійти до міста. Та ледве він проїхав кільканадцять кроків, як почув, що його хтось доганяє. Пан Володийовський озирнувся: це був пан Харламп, ротмістр легкої кавалерії віленського воеводи й Анусин залицяльник.

Пан Міхал притримав коня, відразу збагнувши, що не обійдеться без сутички, а такі штуки він любив усією душею.

Пан Харламп, порівнявшись із ним, спочатку нічого не говорив, тільки сопів і грізно ворухив вусами, певно, не знаючи, з чого почати. Нарешті він озвався:

— Чолом тобі, пане драгуне!

— Чолом, пане вістовий!

— Як ти, добродію, вістовим смієш називати мене, товариша і ротмістра, га? — спитав, скреготучи зубами, пан Харламп.

Пан Володийовський заходився підкидати в повітря тесак, котрий тримав у руці, усю увагу нібито зосередивши тільки на тому, щоб після кожного перевероту знов піймати його за ручку, і відповів наче знехотя:

— А я по нашивках чинів не розрізняю.

— Ти, добродію, ображаєш усе товариство, до якого не годен належати.

— А це ж чому? — спитав, прикидаючись дурником, пан Володийовський.

— Бо в чужоземному полку служиш.

— Заспокойся, ваша милость, — сказав пан Міхал. — Хоч я і в драгунах служу, але до товариства належу, та ще й не в легкій воюю кавалерії, а у важкій самого князя-воеводи, тож говори зі мною як із рівним або й як зі старшим.

Пан Харламп трохи подумав, збагнувши, що йому не так легко з цим малюком, як він гадав, доведеться впоратись, але зубами скреготіти не перестав, бо твердий спокій пана Міхала його ще дужче розізлив, і нарешті промовив:

— Як ваша милость сміє мені поперек дороги ставати?

— Еге, ти, я бачу, добродію, сварки шукаєш?

— Може, й шукаю, і скажу тобі, — він нахилився до пана Міхала і промовив, знизивши голос, — що вуха пообтинаю, як ти мені до панни Анни ставатимеш на дорозі.

Пан Володийовський знову заходився підкидати тесак так уважно, ніби для цієї забави був найкращий час, і благально мовив:

— Ой, добродію, дозволь іще трішки пожити, не вбивай мене!

— О ні! І не сподівайся! Від мене не втечеш! — вигукнув пан Харламп, хапаючи малого рицаря за рукав.

— А я й не думаю тікати, — спокійно відповів пан Міхал, — просто зараз я на службі й наказ князя, начальника мого, відвезти маю. Відпусти рукав, добродію, відпусти, прошу тебе, бо інакше що ж мені, бідоласі, залишається робити?.. Хіба що тесаком тебе по лобі стукнути і з коня звалити.

Тут у лагідному досі голосі Володийовського почулося таке зловісне сичання, що пан Харламп із мимовільним здивуванням глянув на малого рицаря й відпустив рукав.

— А! Все одно! — сказав він. — У Варшаві мені відповіси. Я тебе там знайду!

— А я й не стану ховатися, тільки як от нам битися у Варшаві? Може, ти мене, добродію, навчиш? Я там іще в житті не бував, я простий жовнір, але про маршальські суди чував: кажуть, хто посміє добути шаблю під боком у короля або *interrex'a*, тому життя вкорочують.

— Ех ти, простак, ваша милість, одразу видно, що у Варшаві не бував, коли маршальських судів боїшся. Де вже тобі знати, що під час безкоролів'я призначається карний суд шляхти, а це куди простіше. Отож за твої вуха, ваша милість, мені віку не вкоротять, будь певен.

— Дякую за науку і дозволю собі ще не раз поради попрохати, бо бачу, що ваша милість учений муж і неабиякий досвід має, а я всього-на-всього найнижчий клас у *minorum* закінчив і ледве *adjectivum cum substancio* узгодити можу, і якби, боронь Боже, захотів вашу милість дурним назвати, то тільки й знаю, що сказав би "*sultus*", а не "*sulta*" чи "*sultum*".

І пан Володийовський знов заходився підкидати тесак, а пан Харламп аж отетерів; відтак кров ударила йому в обличчя, і він вихопив із піхов шаблю, але тої ж миті малий рицар, спіймавши тесак за ручку, блиснув своєю. Якусь хвилю вони дивилися один на одного, як два вепри, роздуваючи ніздрі й спопеляючи очима, але пан Харламп зміркував перший, що йому із самим воєводою доведеться мати справу, напади він на офіцера, котрий їде із князівським наказом, і перший сховав шаблю назад.

— І все-таки я тебе знайду, сучий ти сину! — буркнув він.

— Знайдеш, знайдеш, литво-ботво! — відповів малий рицар.

І вони роз'їхалися: один до кавалькади, другий до хоругов, котрі за цей час значно наблизилися — із клубів куряви вже долинав тупіт копит по вкоченому тракту.

Пан Міхал швидко підрівняв лави вершників та піхотинців і рушив на чолі. За хвилю до нього причвалав пан Заглоба.

— Чого хотіло від тебе це морське страшидло? — спитав він у Володийовського.

— Пан Харламп?.. А нічого. Викликав мене на герць.

— От тобі й маєш! — вигукнув Заглоба. — Та він тебе своїм носом наскрізь проткне! Дивись, пане Міхале, як будете битися, не відрубай найбільшого носа у Речі Посполитій, а то особливий пагорб доведеться для нього насипати. Щастить же віленському воеводі! Іншим доводиться роз'їзди до супротивника висилати, а йому цей рицар ворога здалека почує. Але за віщо він тебе викликав?

— За те, що я поряд із коляскою панни Анни Борзобогатої їхав.

— Чи ба! Треба було б його послати до пана Лонгіна в Замостя. Той би йому показав, де козам роги правлять. Не пощастило чорногузиську, певно, щастя його коротше від носа.

— Я йому про пана Підбип'яту нічого не сказав, — промовив Володийовський, — бо раптом іще відмовиться од герцю. А до Анусі я тепер із подвійним запалом залицятимусь: я теж хочу мати втіху. А що ж ліпшого можна ще робити у цій Варшаві?

— Знайдемо що, знайдемо, пане Міхале! — заспокоїв його, підморгуючи, пан Заглоба. Коли мене замолоду посилали від своєї хоругви стягати податки, я об'їздив увесь край, але такого життя, як у Варшаві, ніде не зазнав.

— Невже, ваша милость, тут не так, як у нас у Задніпров'ї?

— Е, що й казати!

— Вельми цікаво, — збадьорився пан Міхал.

А по хвилі додав:

— А я таки цьому чорногузиську підітну вуса, бо вони у нього задовгі!

РОЗДІЛ XI

Спливло кілька тижнів. Шляхти на вибори з'їжджалося дедалі більше. Населення міста зросло вдсятеро, бо разом із юрбами шляхти сипнули тисячі купців і базарників з усього світу, починаючи з далекої Персії і закінчуючи заморською Англією. На Волі спорудили накриття для сенату, а довкола, вкриваючи просторі луги, білили тисячі наметів.

Ніхто ще не міг сказати, котрий із кандидатів — королевич Казимир, кардинал, чи Карл Фердинанд, єпископ плоцький, — буде обраний. Обидві сторони докладали великих старань і зусиль. У світ випущено було тисячі листків, у яких перелічувалися достоїнства і вади претендентів; обидва мали численних і могутніх прихильників. Карла підтримував, як відомо, князь Ієремія, тим грізніший для супротивників, що завжди, найвірогідніше, міг потягти за собою замиловану ним шляхту, від якої остаточно все залежало. Але й Казимирові сил не бракувало. За нього була уся верхівка, на його користь використовував свій вплив канцлер, на його бік, здається, схилився примас, за нього стояла більшість магнатів, кожен із яких мав своїх прихильників. Серед магнатів був і князь Домінік Заславський-Острозький, воевода сандомирський, котрий хоч і знеславив себе після Пилявців і навіть був притягнутий до суду, але все ж таки найбільший пан у всій Речі Посполитій, ба навіть у всій Європі. Він міг у будь-яку хвилину кинути незліченні багатства на шальку терезів свого кандидата.

Однак і прихильників Казимира не раз брали гіркі сумніви, бо, як сказано було, усе залежало від шляхти, котра уже з четвертого жовтня стояла табором під Варшавою і ще тяглася тисячами з усіх усюд Речі Посполитої і котра в переважній своїй більшості, зачарована іменем Вишневецького і жертовністю королевича Карла, який не шкодував коштів на громадську мету, його сторону тримала. Королевич же, як пан хазяйновитий і заможний, дав чималі гроші на формування нових рейментів, що мали бути віддані під командування Вишневецького. Казимир залюбки зробив би те самісіньке, і, звісно ж, не скнарість його втримала, а саме навпаки — надмірна щедрість, безпосереднім наслідком якої був вічний брак грошей у скарбниці.

Тим часом обидва королевичі вели між собою жваві перемови. Щодня між Непорентом і Яблонною гасали посланці. Казимир за правом старшого і в ім'я братньої любові благав Карла поступитися; єпископ же згоди не давав і писав у відповідь, що негоже гордувати щастям, яке, можливо, випаде на його долю, "бо вирішиться все *in liberis suffragiis* Речі Посполитої і з волі Всевишнього". А поки що час спливав, шеститижневий термін закінчувався, і з наближенням виборів наближалася нова козацька гроза: дійшли чутки, що Хмельницький зняв облогу зі Львова, доставши після кількох штурмів викуп, став під Замостям і денно й нічно штурмує цей останній заслін Речі Посполитої.

Подейкували також, що, oprіч послів, котрих Хмельницький відправив до Варшави з листом, у якому писав, що він, як польський шляхтич, віддає свій голос за Казимира, серед натовпів шляхти і в самому місті крилося чимало переодягненої козацької старшини, якої ніхто розпізнати не міг, бо поприїздила вона під виглядом родовитої і заможної шляхти й нічим, навіть вимовою, від інших виборців, особливо тих, що прибули з українських земель, не різнилася. Перші, як казали, пробралися із чистої допитливості, аби подивитися на вибори й на Варшаву, другі були послані вивідачами — дізнатися, що говорять про майбутню війну, скільки війська має намір виставити Річ Посполита і які на військовий набір планує виділити кошти. Можливо, у цих чутках про гостей і було чимало правди, бо з-поміж запорозької старшини зустрічалося багато покозачених шляхтичів, котрі й латини свого часу лизнули, — тож цих розпізнати було вкрай важко. Та й, зрештою, у далеких степах латина ніколи не була в пошані: скажімо, князі Курцевичі знали її гірше, аніж Богун та інші отамани.

Такі чутки, яким не було кінця-краю і на виборчому полі, і в місті, разом із звістками про успіхи Хмельницького й козацько-татарські роз'їзди, що нібито доставали аж до Вісли, сповнювали людські серця невпевненістю і тривогою, а часто ставали й причиною сутичок. Досить було у колі шляхти запідозрити когось, що він перевдягнений запорожець, як його враз, не встигне він сказати й слова на своє виправдання, шаблями порубають на шматки.

У такий спосіб могли загинути ні в чому не винні люди, та й узагалі до виборів ставилися зневажливо, особливо ж за тогочасними звичаями не цінувалася розсудливість. Карний суд шляхти, призначений *propter securitatem loci*, не міг дати ради постійним бешкетам, у яких із доброго дива пускали в хід шаблі. Але якщо людей

статечних, котрі зичили добра і спокою й переймалися небезпекою, яка загрожувала вітчизні, засмучували ці чвари, різанина й пятики, то шалапути, картярі й буяни відчували себе у своїй стихії, вважали, що настав їхній час, їхнє жниво й ще сміливіше чинили усілякі непристойності.

Не треба й казати, що верховодив ними пан Заглоба, на це давали йому право і його гучна рицарська слава, і невситиме прагнення напитися, і гострий язик — тут йому не було рівних, і велика самовпевненість, якої ніщо не могло похитнути. Часом, правда, у нього були напади меланхолії — тоді він зачинявся у кімнаті або в наметі й не виходив, а якщо й виходив, то був злий, як пес і шукав із кимось сварки, а то й справжньої бійки. Якось у такому настрої він добряче поколошкав рав'янина пана Дунчевського тільки за те, що той, проходячи, зачепився за його шаблю. У такі хвилини Заглоба міг терпіти тільки пана Володийовського, якому скаржився, що журба за паном Скшетуським і небогою замучила його. "Покинули ми з тобою її, пане Міхале, — казав він, — віддали, як юди, у безбожні руки — і ви мене цими вашими *nemine exertio* не заспокоюйте. Що з нею тепер діється, пане Міхале, скажи?".

Марно тлумачив йому пан Міхал, що, якби не Пилявці, вони б зараз небогу шукали, та поки уся рать Хмельницького стоїть між ними, про це годі й думати. Шляхтич не давав себе переконати і впадав у ще більший відчай, проклинаючи аж гай гуде "перину, дитину й латину".

Але такі напади журби швидко минали. Зате потім пан Заглоба, ніби прагнучи надолужити згаяне, гуляв і пив іще дужче, збавляючи час у шинках у товаристві найзатятіших пияків або столичних шльондр, у чому йому був вірним компаньйоном пан Міхал.

Пан Міхал, чудовий жовнір і офіцер, ані на шеляг, одначе, не мав тієї серйозності, яку в Скшетуському, наприклад, виробили страждання і біди. Свій обов'язок перед Річчю Посполитою Володийовський розумів так: бив, кого йому наказували, а про решту не дбав і в політику не встрявав; поразку в бою завше ладен був оплакувати, але йому й на думку не спадало, що буянство і чвари такі ж шкідливі для спільної справи, як і невдачі на бойовищі. Одне слово, це був парубійко-вітрогон, котрий, опинившись у столичному вирі, по вуха у ньому втонув і, як реп'ях, пристав до Заглоби, бо той був для нього наставником у сваволі. Тож він роз'їжджав із ним по шляхетських господах, де Заглоба за чаркою оповідав усякі небилиці, вербуючи заодно прихильників для королевича Карла, пив із ним, як і він, а при потребі оступався за нього, обидва, як мухи в окропі, крутилися по виборчому полю і по місту — куточка не було, у який би вони не пролізли. Побували і в Непоренті, і в Яблонній, на всіх бенкетах і обідах, у магнатів і в шинках; усюди були й у всьому брали участь.

У пана Міхала молода рука свербіла, він хотів показати, а заодно й довести, що українська шляхта найкраща, а князівським жовнірам немає рівних. Тому вони із паном Заглобою зумисне їздили шукати пригод до ленчицьких, вправних мечників, а найбільше їх цікавили поплічники князя Домініка Заславського, яких вони обидва особливо ненавиділи. Зачіпали тільки найзавзятіших рубак, овіяних міцною і

непохитною славою, заздалегідь придумуючи зачіпки. "Ти, добродію, даси приключку, — казав пан Міхал, — а далі вже я втручуся". Заглоба, як вправний у фехтуванні й такий, що не боявся стати на герць із братом шляхтичем, не завше згоджувався, щоб йому допомагали, особливо у сутичках із заславцями, але якщо під руку підвертався ленчицький мастак, обмежувався образами. Коли ж шляхтич хапався за шаблю і викликав кривдника на герць, пан Заглоба казав: "Милостивий пане! Сумління моє забороняє мені вашу милість самому на вірну смерть прирікати; спробуй-но ліпше зітнутися із моїм синочком і учнем, бо я не певен, чи ти й його здолаєш". Після таких слів уперед виходив пан Володийовський зі своїми підкрученими вусиками, кирпатим носом і виглядом роззяви і, радий чи не радий був той, що кинув виклик, починав гарцювати, а позаяк і справді був мастак над мастаками, після кількох випадів зазвичай укладав супротивника.

Отакі вони собі із Заглобою придумували забави, які примножували їхню славу серед неспокійних відчайдухів і серед шляхти, особливо ж росла слава пана Заглоби, про якого казали: "Якщо учень такий, то яким же майстром має бути навчитель!" Одного тільки пана Харлампа Володийовському довгенько ніде знайти не вдавалося; він думав навіть, може, того назад у Литву чогось послали.

Так сплигло майже шість тижнів, упродовж яких і громадські справи значно просунулися. Напружена боротьба між братами-кандидатами, усілякі заходи їхніх прихильників, хвилювання і надмірні пристрасті винюхувачів — усе минуло, майже не залишивши й сліду в пам'яті. Усі вже знали, що буде обрано Яна Казимира, бо королевич Карл поступився братові й доброхіть зняв свою кандидатуру. І дивна річ, багато що тут вирішив голос Хмельницького: усі сподівалися, що гетьман визнає владу короля, особливо такого, якого обрано згідно з його волею. І сподівання ці значною мірою справдилися.

Зате для Вишневецького, котрий ані на мить, як колись Катон, не переставав твердити, що запорозький Карфаген має бути знищено, такий поворот подій був новим ударом. Тепер реальністю стали перемови. Князь, щоправда, розумів: вони або відразу знайдуть у безвихідь, або невдовзі будуть зірвані волею обставин, і князь у майбутньому передбачав війну, але його огортала тривога при думці за її результат. Після перемов узаконений у правах Хмельницький стане ще сильнішим, а Річ Посполита — слабшою. І хто поведе її війська супроти такого уславленого полководця, як Хмельницький? Як тут не чекати нових поразок, нових розгромів, що вичерпають останні сили?

Князь не тішив себе надією і знав, що йому, найревнішому прихильникові Карла, не віддадуть булави. Щоправда, Казимир обіцяв братові милувати його прихильників, як і своїх, бо він був добра душа, але ж Казимир підтримував політику канцлера, отже, булава дістанеться не князеві, і горе Речі Посполитій, якщо новий полководець не буде мудріший за Хмельницького! Від цієї думки біль із подвоєною силою гнітив душу Ієремії — його мучив і страх за прийдешнє вітчизни, і те нестерпне почуття, яке відчуває людина, коли бачить, що заслуги її не буде оцінено справедливо, що інші, обійшовши її, підведуть голову. А він не був би Ієремією Вишневецьким, якби не був гордим. Він

відчував у собі сили узяти булаву, бо він її таки заслужив, — тому й потерпав незмірно.

Серед офіцерів навіть подекували, що князь не чекатиме кінця виборів і покине Варшаву — але це не було правдою. Князь не лише не поїхав, а навіть відвідав королевича Казимира у Непоренті, котрий прийняв його надзвичайно люб'язно, після чого повернувся до міста, де пробув досить довго, оскільки цього потребували справи військові. Треба було знайти кошти для збільшення війська, на чому князь старанно наполягав. Окрім того, на Карлові гроші формувалися нові рейменти драгунів і піхоти. Одні уже було відправлено в Україну, іншим ще належало дати лад. Для цього князь розсилав у всі кінці досвідчених у справах військової організації офіцерів, аби ці полки як слід підготувати. Вже було послано Кушеля і Вершула, нарешті настала черга й Володийовського.

Одного дня його викликав до себе князь і дав такий наказ:

— Поїдеш, добродію, через Бабиці й Липків до Заборова, де чекають коні, призначені для рейменту; оглянеш їх, вибракуюєш і розплатишся із паном Тшасковським, а відтак приведеш сюди жовнірам. Гроші під мою розписку одержиш у скарбника тут, у Варшаві.

Пан Володийовський жваво узявся до роботи, одержав гроші й того ж дня вони із Заглобою вирушили до Заборова удесятьох і з візком, що віз гроші. Їхали спроквола, бо вся околиця із цього боку Варшави кишіла шляхтою, челяддю, возами й кіньми; у селах аж до Бабиць було стільки люду, що не було хати, в якій би не ночували гості. Серед такого напливу людей різної вдачі не важко було вскочити у якусь халепу. Так воно й сталося із двома нашими приятелями попри усі їхні старання і скромність поведінки.

Доїхавши до Бабиць, вони побачили перед корчмою кільканадцять шляхтичів, котрі саме сідали на коней, аби їхати своєю дорогою. Два загони, привітавшись один з одним, уже розминалися, як раптом один із вершників глянув на пана Володийовського і, не промовивши й слова, пустився до нього клусом.

— Ну що, братику, попався! — вигукнув він. — Хоч як ти ховався, а я тебе знайшов!.. Тепер ти від мене не втечеш! Гей, милостиві панове! — крикнув він своїм супутникам, — почекайте-но трішки! Мені треба цьому офіцерикові щось сказати, і я хотів би, аби ви були свідками цієї розмови.

Пан Володийовський задоволено усміхнувся, бо впізнав пана Харлампа.

— Бог свідок, що я не ховався, — сказав він, — і сам вашу милість шукав, аби спитати, чи й досі ще ти на мене гнів тримаєш, та, на жаль, зустрітися не могли.

— Пане Міхале, — прошепотів Заглоба, — не забувай: ти у службі їдеш!

— Пам'ятаю, — буркнув Володийовський.

— Ставай! — верескнув Харламп. — Милостиві панове! Я пообіцяв оцьому парубійкові, оцьому молокососові пообтинати вуха — і пообтинаю, не будь я Харламп! Пообтинаю обидва, слово честі! Тож будьте свідками, милостиві панове, а ти, парубійку, ставай!

— Не можу, Богом присягаюсь, не можу! — відповів Володийовський. — Потерпи хоч кілька днів!

— Як це не можеш? Перепудився? Якщо ти негайно не станеш, я тебе так розмалюю, що свої не впізнають. Ах ти скорпіон, ах ти дрантя! Ставати поперек дороги вмієш, напакостити вмієш, а як відповідати — не можеш?

Тут утрутився пан Заглоба.

— Здається мені, добродію, що ти трохи причмелений, — сказав він Харлампові. — Дивись, аби тебе цей скорпіон не вжалив, бо тоді вже ніякі примочки не допоможуть. Тьху, дідько б тебе взяв, невже не бачиш, що офіцер у службових справах їде? Поглянь на оцей візок із грішми, які ми у полк веземо, і зрозумій, голово капустяна, що, призначений охороняти скарбницю, офіцер цей своєю особою не розпоряджається і на герць із тобою стати не може. Хто цього не розуміє, той телепень, а не жовнір! Ми під воеводою руським служимо і не таких, як ваша милость, побивали, та сьогодні не можна. А це від нас не втече.

— Це правда, вони ж із грішми їдуть, не можна їм, — озвався один із Харлампових товаришів.

— А що мені до їхніх грошей! — кричав невгамовний пан Харламп. — Нехай виходить на герць, бо інакше всіх уколошкаю.

— Сьогодні я не можу битися, але даю слово рицаря, — мовив пан Міхал, — що через три-чотири дні, як тільки впораюся зі службовими справами, вийду, куди схочете. А якщо вас, добродію, не вдовольнить моя обіцянка, я накажу по вас стріляти, бо думатиму, що не зі шляхтичами й жовнірами, а з розбійниками маю справу. Вибирайте, чорти б вас узяли, бо я не маю часу тут із вами розводитися!

Почувши ці слова, драгуни з його ескорту враз навели на напасників дула мушкетів, і рух цей, як і рішуче слово пана Міхала, очевидно, справили враження на товаришів пана Харлампа.

— Ну вже дай попуст, — казали вони йому, сам жовнір, знаєш, що таке служба, а сатисфакцію дістанеш, будь певен, хлопець не з полохливих, як і всі у руських хоругвах... Угамуйся, поки просимо тебе.

Пан Харламп іще трохи пошарпався, але зрештою зміркував, що або товаришів своїх розгніває, або на нерівну боротьбу із драгунами наразить, тому, звернувшись до Володийовського, сказав:

— То даєш слово, що вийдеш на герць?

— Я сам тебе знайду, хоч би за те, що двічі про те саме питаєш... Через три дні я до твоїх послуг: сьогодні у нас середа, отже, в суботу після обіду, о другій... Вибирай місце.

— Тут у Бабицях гостей до смутку, — сказав Харламп, — коли б не трапились якісь *impedimenta*. Нехай краще поряд, у Липкові — там спокійніше і мені недалечко, ми у Бабицях квартируємо.

— А ваших милостей буде стільки ж, як сьогодні? — передбачливо поцікавився Заглоба.

— Ні, навіщо! — відповів Харламп. — Я приїду тільки з панами Селицькими, своїми родичами... Та й ви, добродію, сперго, прибудете без драгунів.

— Може, це у вас на поєдинок приїздять у супроводі військової охорони, — відповів пан Міхал, — а у нас так не заведено.

— Тоді через три дні, у суботу, в Липкові? — сказав наостанку Харламп. — Зустрінемося біля корчми, а тепер — із Богом!

— Із Богом! — відповіли Володийовський і Заглоба.

І супротивники мирно роз'їхалися.

Пан Міхал був щасливий від прийдешньої забави і обіцяв собі, що утне вуса литвинові й подарує їх панові Лонгину. Тож він їхав до Заборова у чудовому настрої. У Заборові він застав королевича Казимира, котрий приїхав туди на лови, та лише здалеку бачив майбутнього монарха, бо поспішав. За два дні він упорався з усіма справами, оглянув коней, розплатився із паном Тшасковським, повернувся до Варшави і точнісінько на той час, як домовлялися, ба навіть на годину раніше, був у Липкові разом із Заглобою і паном Кушелем, котрого він запросив другим секундантом.

Під'їхавши до корчми, яку тримав жид, вони зайшли всередину, аби прополоснута горло медом, і за чаркою розговорилися з господарем.

— Скажи, жидку, а тутешній пан удома? — спитав у корчмаря Заглоба.

— Він у місті.

— А чимало тут у Липкові стоїть шляхти?

— У нас нікогісінько. Один тільки пан зупинився у мене і сидить зараз у ванькирі — Багатий пан із прислугою та кіньми.

— А чому він не заїхав у садибу?

— Певно, не знає нашого пана. А втім, і садиба вже з місяць як замкнена.

— А може, це Харламп? — мовив Заглоба.

— Ні, — відповів Володийовський. — Він мав бути після обіду о другій.

— Ой, пане Міхале, мені здається, що це він.

— З чого б це!

— Піду загляну, хто такий. Жидку, а давно цей пан зупинився?

— Сьогодні приїхав, двох годин немає.

— А не знаєш, звідки він?

— Не знаю, але точно здалеку, бо коней геть загнав. Люди казали, що із-за Вісли.

— А чому він аж тут, у Липкові, зупинився?

— Хто його знає?

— Піду побачу, — повторив Заглоба, — може, хтось знайомий.

І, наблизившись до зачинених дверей ванькира, постукав у них ефесом шаблі й спитав:

— Милостивий пане, можна зайти?

— А хто там? — озвався ізсередини голос.

— Свої, — відповів Заглоба, прочиняючи двері. — Даруйте, добродію, може, не вчасно? — додав він і просунув голову в кімнату.

І раптом сахнувся й грюкнув дверима, ніби смерть побачив. На обличчі його з'явилися водночас страх і велике здивування: він роззявив рота й дивився на

Володийовського і Кушеля божевільними очима.

— Що з тобою, добродію? — спитав Володийовський.

— Господи милосердний, тихо! — сказав Заглоба. — Там... Богун!

— Хто? Що з тобою, ваша милість, сталося?

— Там... Богун!

Обидва офіцери посхоплювалися на рівні ноги.

— Ти що, добродію, збожеволів? Отямся: хто там?

— Богун! Богун!

— Не може бути!

— Щоб мені не жити! От як стою перед вами, присягаю Богом і всіма святими!

— Чого ж ти так сполошився, добродію? — спитав Володийовський. — Якщо це він, то Бог сам послав його нам у руки. Заспокойся, ваша милість. Ти певен, що це він?

— Як у тому, що з тобою розмовляю. На власні очі бачив: він перевдягався.

— А він тебе, ваша милість, бачив?

— Не знаю, здається, ні.

У Володийовського очі заіскрилися, мов вуглини.

— Ей, жидку! — тихо покликав він корчмаря, швидко махаючи рукою. — Іди сюди!..

Є ще вихід із ванькира?

— Нема, тільки через цю кімнату.

— Кушелю! Під вікно! — прошепотів пан Міхал. — О, тепер він од нас не втече!

Кушель, не кажучи й слова, вибіг із кімнати.

— Заспокойся, ваша милість, — сказав Володийовський. — Не над тобою висить смерть, а над ним. Що він тобі може вдіяти? Анічогісінько.

— Та це я від здивування не можу прийти до тями! — відповів Заглоба, а про себе подумав: "Справді-бо, чого мені боятися? Пан Міхал під боком — нехай Богун боїться!".

І, прибравши грізного вигляду, схопився за ефес шаблі.

— Пане Міхале, він уже нікуди від нас не дінеться!

— Тільки чи це він? Мені й досі не віриться. Що йому тут робити?

— Хмельницький його шпигувати послав. Це вже напевне! Постривай-но, пане Міхале. Давай схопимо його і поставимо умову: або він оддає князівну, або ми видаємо його правосуддю.

— Якби тільки князівну віддав, а там нехай йому хрін!

— Ба! А чи не мало нас? Лише двоє і Кушель третій. Він боронитиметься, мов несамовитий, та й людей при ньому кілька.

— Харламп із двома приїде — буде нас шестеро! Годі!.. Цить!

Цієї миті відчинилися двері, і Богун увійшов до кімнати.

Напевно, він не впізнав тоді Заглоби, коли той заглядав до ванькира, бо тепер, побачивши його, ураз здригнувся, і ніби полум'я пробігло по отамановому обличчю, а рука блискавкою опустилася на ефес шаблі, — та все це тривало лише якусь мить. Спалах погас, але обличчя трохи зблідло.

Заглоба дивився на нього, не говорячи ні слова, отаман теж стояв мовчки. У кімнаті

стало так тихо, що чути було, як пролітає муха. Двоє чоловіків, долі яких у такий дивний спосіб переплелися, вдавали, ніби один одного не знають.

Це тривало досить довго. Панові Міхалу здалося, що минула ціла вічність.

— Жиде, — сказав раптом Богун, — далеко звідси до Заборова?

— Не далеко, — відповів жид. — Ваша милість зараз їде?

— Так, зараз, — мовив Богун і пішов до дверей, що вели в сіни.

— Дозвольте! — пролунав Заглобин голос.

Отаман зупинився як укопаний і, обернувшись до Заглоби, вперщився у нього своїми страшними чорними зіницями.

— Чого тобі, добродію? — спитав коротко.

— Гм... Мені здається, що ми вже колись бачилися. Чи не на весіллі часом на українським хуторі?

— Авжеж! — різко сказав отаман, знову опускаючи руку на ефес шаблі.

— Як здоров'ячко? — поцікавився Заглоба. — Бо ваша милість тоді якось так швидко з хутора подався, що я не встиг і попрощатися.

— А ти, добродію, шкодував про це?

— Певно, що шкодував, ми б іще потанцювали — компанія саме підспіла. — Тут пан Заглоба показав на Володийовського. — Оцей ось рицар тоді під'їхав, котрому страх як кортіло з вашою милістю ближче познайомитися.

— Годі! — крикнув, раптово підвівшись, пан Міхал. — Я тебе заарештую, зраднику!

— Це ж за яким таким правом? — поцікавився отаман, гордо підводячи голову.

— Бо ти бунтівник, ворог Речі Посполитої, і шпигувати сюди приїхав!

— А ти, добродію, що за один?

— О! Відрекомендовуватися тобі я не буду, все одно ти від мене нікуди не дінешся!

— Побачимо! — відрізав Богун. — А відрекомендовуватися і я б не став тобі, добродію, якби ти мене як рицар на герць викликав, та оскільки ти арештом погрожуєш, то я тобі скажу: ось лист, який я від гетьмана запорозького до королевича Казимира везу, але, не заставши його в Непоренті, у Заборів до нього їду. Ну, як тепер ти мене заарештуєш?

Сказавши це, Богун глянув на Володийовського гордовито і глумливо, а пан Міхал дуже збентежився, ніби гончак, котрий відчув, що не може наздогнати звіра, і, не знаючи, як учинити, кинув запитливий погляд на Заглобу. Настала важка хвилина мовчання.

— Так! — озвався Заглоба. — Нема ради! Раз ти посланець, заарештувати ми тебе не можемо, але шаблею перед носом у цього рицаря махати не раджу, бо якось ти від нього уже втікав, аж п'яти блищали.

Богунове обличчя спаленіло: саме цієї миті він упізнав Володийовського. Від сорому й ураженої гордості скипіла кров у безстрашного отамана. Згадка про втечу з хутора пекла його вогнем. Це була єдина не змита пляма на його молодецькій славі, якою він дорожив над усе, навіть більше за життя.

А неблаганний Заглоба спокійнісінько собі вів далі:

— Ти й шароварів тоді ледве не загубив, добре, що рицар цей тебе пожалів і живим відпустив. Тьху, милостивий молодче! У тебе не тільки личко дівоче, а й душа теж. Ти був хоробрий зі старою княгинею і хлопчиною-князем, а від рицаря накивав п'ятами! Тобі листи возити і дівчат викрадати, а не воювати! Богом присягаю, що на власні очі бачив, як ти мало без шароварів не зостався. Тьху, тьху! Як же нам із тобою битися, коли ти папірцем затуляєшся? Туману в очі тільки й умієш напускати, милостивий молодчику!.. Хмель добрий вояк, Кривоніс теж, але й волоцюг у вас чимало серед козаків.

Богун зненацька рвонувся до пана Заглоби, а той так само хутко сховався за пана Володийовського, ото ж двоє молодих рицарів опинилися віч-на-віч.

— Не зі страху я від тебе тікав, добродію, а щоб людей урятувати! — мовив Богун.

— Не знаю, через які причини, але знаю, що тікав, — відповів пан Міхал.

— Я всюди ладен із вашою милостю битися, хоч і зараз тут.

— Викликаєш мене? — спитав, примружившись, Володийовський.

— Ти заплямував мою молодецьку славу, ти перед людьми мене зганьбив! Хочу твоєї крові!

— Я згоден, — відповів Володийовський.

— *Volenti non fi iniura*, — додав Заглоба. — Але хто ж листа королевичу доставить?

— Нехай у вас голова за це не болить, це моя справа!

— Тоді бийтеся, як нема іншої ради, — мовив Заглоба. — Але якщо тобі пощастить, добродію отамане, з оцим кавалером, знай: я другим битимусь. А тепер вийдемо, пане Міхале, у двір, я тобі щось пильне скажу.

Двоє приятелів вийшли і відгукали Кушеля, що стояв під вікном ванькира, після чого Заглоба сказав:

— Милостиві панове, кепські наші справи. Він і справді везе листа до королевича, уб'ємо ми його — доведеться відповідати. Пам'ятайте: карний суд шляхти *propter securitatum* засідає за дві милі від виборчого поля, а він усе-таки *quasi* посол! Справа не легка! Доведеться потім ховатися, хіба що князь захистить — інакше нам не минути лиха. А відпустити його — ще гірше. Це єдина нагода визволити нашу небогу. Якщо його вколошкаємо, легше її знайдемо. Певно, сам Бог хоче їй і Скшетуському допомогти, от що! Радьте ж, милостиві панове, що робити?

— Невже ти, добродію, нічого хитрого не придумаєш? — спитав Кушель.

— Я свого домігся — він перший нас викликав. А тепер потрібні свідки, чужі люди. Як на мене, слід дочекатися Харлампа. Беру на себе переконати його поступитися чергою і при потребі засвідчити, що Богун нас сам викликав, а ми змушені були захищатися. Та й від отамана було б добре вивідати, де він дівчину сховав. Якщо на нього чекає загибель, навіщо вона йому? Може, скаже, якщо вблагати його? А не скаже, то й так ліпше, аби живим не лишився. Все треба робити передбачливо й розважливо. У мене голова як не лусне, милостиві панове.

— Хто ж із ним битиметься? — поцікавився Кушель.

— Пан Міхал перший, я другий, — відповів Заглоба.

— А я третій.

— Е, ні! — перебив пан Міхал. — Я один битимусь, і квит. Покладе він мене — його щастя, нехай їде здоровий.

— О, я ж йому вже обіцяв, — сказав Заглоба, — та якщо ви, добродії, інакше вирішите, я відступлюся.

— Це його воля, якщо він захоче ще й з тобою битися, але більше ні з ким.

— Тоді ходімо до нього.

— Ходімо.

Вони пішли й застали Богуна у світлиці — він попивав мед. Отаман був уже зовсім спокійний.

— Послухай-но, ваша милость, — почав Заглоба, — є важливі справи, які ми хочемо з тобою обміркувати. Ти викликав цього рицаря — добре, але ти маєш знати, що позаяк виконуєш місію посла, то перебуваєш під захистом закону, бо не поміж диких нелюдів, а серед політичного знаходишся народу. Отож ми можемо тобі відповісти згодою тільки тоді, якщо ти при свідках оголосиш, що сам зі своєї волі нас викликав. Сюди приїдуть кілька шляхтичів, із якими у нас мав бути поєдинок, — от перед ними ти це й засвідчиш, ми ж дамо тобі рицарське слово честі, що коли тобі поталанить із паном Володийовським, ти спокійно собі поїдеш і ніхто тобі не завадить, хіба що зі мною ще помірятися схочеш.

— Згода, — відповів Богун. — Я повторю свої слова при тих шляхтичах, а людям своїм доручу відвезти листа і Хмельницькому, якщо загину, сказати, що сам вас викликав. А якщо мені Бог допоможе у герці із цим рицарем славу свою молодецьку відстояти, то ще і вашу милость попрошу зі мною стятися.

Сказавши це, він глянув Заглобі в очі, а Заглоба, трохи збентежившись, кашлянув, сплюнув і відповів:

— Гарзд. Спробуєш спершу з моїм учнем, тоді відчуєш, як тобі зі мною доведеться. Та це байдуже... Є другий *punctum*, куди важливіший, і тут ми вже до сумління твого звертаємося, бо, хоч ти й козак, хотілося б у тобі рицаря бачити. Твоя милость викрав князівну Гелену Курцевич, наречену нашого бойового товариша і приятеля, і десь її переховуєш. Знай, що якби ми тебе до суду за це притягли, тобі б ніщо не допомогло, навіть звання посла Хмельницького, бо за *raptus puellae* судять негайно і виносять смертний вирок. Та оскільки ти стаєш на герць і можеш загинути, поміркуй сам: що буде з небогою, якщо ти загинеш? Невже ти їй зла і згуби бажаєш, ти, котрий її кохаєш? Невже залишиш її без опіки? Приречеш на ганьбу й поневіряння? Невже й після смерті захочеш бути її катом?

Тут голос Заглоби зазвучав із непритаманною йому серйозністю, а Богун поблід і спитав:

— Чого ж ви від мене хочете?

— Скажи нам, де її ув'язнено, щоб ми у разі твоєї смерті могли її знайти і нареченому віддати. Якщо ти це зробиш, Бог помилує твою душу.

Отаман підпер голову руками і глибоко задумався, а трое товаришів пильно

стежили за змінами, що відбувалися на його рухливому обличчі, яке враз пойняв такий ніжний смуток, наче ніколи ні гнів, ні лють, ні якісь інші суворі почуття на ньому не з'являлися, ніби чоловік цей тільки для кохання і туги був створений.

Довго тривало мовчання, аж нарешті його порушив Заглоба, котрий із тремтінням у голосі сказав такі слова:

— Якщо ти вже її зганьбив, Господь тебе осудить, а вона нехай хоч у кляшторі знайде спокій...

Богун підвів вологі, сповнені журби очі й промовив:

— Якщо я її зганьбив? Не знаю вже, як ви, панове шляхтичі, рицарі й кавалери, кохати вмієте, але я, козак, у Барі її від смерті й ганьби врятував, а потім у пустелю вивіз — і там беріг як зіницю ока, пальцем не зачепив, до ніг припадав і чолом бив, як перед іконою. Прогнала мене геть — і я пішов, і більше її не бачив, бо матінка-війна тримала.

— Бог тобі, добродію, на Страшному суді це врахує, — сказав, глибоко зітхнувши, Заглоба. — Але ж чи вона там у безпеці? Там же Кривоніс і татари!

— Кривоніс під Кам'янцем стоїть, а мене до Хмельницького послав спитати, чи йти йому в Кодак, — і вже, напевно, пішов, а там, де вона, нема ні козаків, ні ляхів, ні татар — там вона у безпеці.

— То де ж вона?

— Послухайте, панове ляхи! Нехай буде по-вашому: я скажу, де вона, і звелю вам її видати, але за це ви присягніть мені рицарським словом честі, що, коли Бог мені допоможе вас здолати, ви її більше не шукатимете. За себе присягніть і за пана Скшетуського, а я вам скажу.

Троє приятелів презирнулися.

— Цього ми зробити не можемо! — мовив Заглоба.

— Авжеж, ніяк не можемо! — вигукнули Кушель і Володийовський.

— Так? — сказав Богун, і брови його звелися, а в очах блиснули іскри. — Чому ж це ви, панове ляхи, не можете цього зробити?

— Бо пана Скшетуського з нами нема, а окрім того, знай, що жоден із нас не перестане її шукати, хоч би ти й під землю її сховав.

— То он ви який торг зі мною затіяли: ти, козаче, віддай душу, а ми тебе шаблею! О, не дочекаєтесь! Думаєте, у мене шабля не із криці? Чого це ви наді мною розкаркалися, як круки над падлом? Чому це я маю загинути, а не ви? Ви прагнете моєї крові, а я вашої! Побачимо, хто чию пустить!

— Отже, не скажеш?

— А навіщо мені казати? На погибель же усім вам!

— На погибель тобі! Порубаємо на шматки — ти цього вартий!

— Спробуйте! — мовив отаман, раптово підводячись.

Кушель і Володийовський теж підхопилися з лави.

Грізні погляди схрестилися, гнів заклекотів у кожного в грудях, і не відомо, до чого б дійшло, якби не Заглоба, котрий, глянувши у вікно, вигукнув:

— Харламп із секундантами приїхав!

І справді, за хвилину до кімнати зайшов ротмістр п'ятигорський із двома товаришами, панами Селицькими. Ледве вони встигли привітатися, Заглоба відвів їх убік і почав викладати суть справи.

Говорив він так красномовно, що враз їх переконав, особливо запевнив, що пан Володийовський просить лише трохи зачекати, і після поединку з козаком відразу ж зітнеться з ротмістром. А ще Заглоба почав розказувати, як давно і страшно ненавидять князівські жовніри Богуна, бо він ворог усієї Речі Посполитої і один із найжорстокіших заколотників, зрештою, як той викрав князівну, панну зі шляхетської родини і наречену шляхтича, котрий є взірцем усіх рицарських чеснот.

— А позаяк ви, добродії, теж шляхтичі, братерські душі, то й кривда, завдана в особі одного усім нам, це спільна наша кривда. Невже ж ви стерпите, щоб за неї не помститися?

Пан Харламп спершу почав чинити труднощі, говорячи, що в такому разі Богуна треба негайно зарубати, "а пан Володийовський нехай, як домовилися, зі мною на герць стане". Довелося Заглобі знову йому втокмачувати, чому це неможливо, та й не личить рицарям гуртом на одного нападати. На щастя, допомогли йому пани Селицькі, обидва розсудливі й статечні; аж нарешті упертий литвин дав себе вмовити й погодився відкласти поєдинок.

Тим часом Богун пішов до своїх людей і повернувся з осавулом Єльяшенком, котрому оголосив, що викликав двох шляхтичів на поєдинок, відтак голосно повторив те саме панові Харлампу і панам Селицьким.

— Ми ж засвідчуємо, — сказав Володийовський, — що, коли ти вийдеш звитяжцем у битві зі мною, від твоєї волі залежатиме, зітнутися чи не зітнутися з паном Заглобою. Ніхто інший тебе більше не викликатиме і гуртом на тебе не нападуть — поїдеш, куди схочеш, у чому й присягаємо тобі рицарським словом честі, а вас, добродії, як новоприбулих, просимо теж присягнути в цьому.

— Присягаємо, — урочисто пообіцяли Харламп і двоє Селицьких.

Тоді Богун вручив Єльяшенкові листа Хмельницького до королевича і промовив:

— Ти цього листа королевичеві віддаси, і якщо я загину, так ти скажеш і йому, і Хмельницькому, що моя провина була і що не зрадою мене забили.

Заглоба, котрий пильно за всім стежив, завважив, що на понурому обличчі Єльяшенка не промайнуло й тіні тривоги, — мабуть, надто був упевнений він у своєму отамані.

Богун тим часом гордо звернувся до шляхтичів:

— Ну, кому смерть, кому життя, — сказав він. — Ходімо вже.

— Пора, пора! — дружно відповіли ті, затикаючи поли кунтушів за пояс і беручи під пахви шаблі.

Вийшовши з корчми, вони пішли до річки, що текла серед заростей глоду, шипшини, терну і сосняку. Листопад, щоправда, пострушував із кушів листя, але вони були такі густі, що, ніби жалобний флер, тяглися через пустельні поля аж ген до лісу.

День був хоч і не яскравий, але погідний, — восени бувають такі дні, сповнені меланхолійної журби. Сонце прикрасило золотавим обідком оголене віття дерев і осявало жовті піщані дюни, що тяглися трохи віддалік од правого берега річки. Супротивники і їхні секунданти йшли саме до цих дюн.

— Там і зупинимося, — сказав Заглоба.

— Добре! — погодилися інші.

Заглоба дедалі дужче хвилювався. Нарешті підійшов до Володийовського й прошепотів:

— Пане Міхале...

— Що?

— На милість Божу, пане Міхале, ти вже постарайся! У твоїх тепер руках доля Скшетуського, воля князівни, твоє життя, та й моє теж. Боронь Боже тебе схибити, я цьому розбійникові не дам ради.

— То навіщо ж ти його, ваша милість, викликав?

— З язика саме схопилося. Я вірив у тебе, пане Міхале, бо сам уже старий, задишка мене мучить, а красунчик цей скаче, мов дзиґа. І затятий як гончак, пане Міхале.

— Я постараюсь, — відповів малий рицар.

— Бог тобі на поміч. Не занепадай духом!

— Ще б чого!

Цієї миті до них підійшов один із панів Селицьких.

— Добра штучка цей ваш козак, — прошепотів він. — Тримається з нами як рівня, а то й вище. Фу, вродиться ж таке! Либонь, його матінка на якогось шляхтича оком накинула.

— Е, — мовив Заглоба, — радше якийся шляхтич на його матінку задивився.

— І мені так здається, — сказав Володийовський.

— Почнімо! — раптом вигукнув Богун.

— Почнімо, почнімо!

Усі зупинилися. Шляхтичі стали півколом. Володийовський і Богун один навпроти одного.

Володийовський, хоч і молодий, але в таких речах досвідчений, спершу спробував ногою пісок, чи твердий, відтак огледівся довкола, вивчаючи усі нерівності ґрунту. Видно було, що він налаштований вельми серйозно. Це й не дивно, адже на нього чекав бій із найславетнішим на всю Україну рицарем, про якого в народі співали пісень й ім'я якого, Україна ж бо велика, було знане аж до Криму. Пан Міхал, простий драгунський поручик, багато сподівався від цього поединку: або славної смерті, або не менш славної звитяги, тому про все потурбувався, щоб бути готовим до герцю із таким гідним супротивником. Ось чому обличчя його було таке серйозне, що Заглоба, глянувши на нього, аж злякався. "Легкість духу втрачає, — подумав він. — Гаплик йому, а за ним і мені!"

Тим часом Володийовський, старанно оглянувши ґрунт, почав розстібати куртку.

— Холодно, — промовив він, — але розігріємось.

Богун зробив те саме, і обидва, покидавши верхній одяг, zostалися тільки в шароварах і сорочках, відтак кожен закотив на правій руці рукав.

Але яким мізерним здавався пан Міхал поруч із рослявим і дужим отаманом! Його майже не було видно. Секунданти з тривогою поглядали на широкі козачі груди, на вузлуваті й тугі могутні мускули, що відкрилися з-під зачоченого рукава. Здавалося, ніби молодий півник задумав зітнутися із сильним степовим яструбом. Ніздрі в Богуна роздувалися, наче він завчасу відчував кров, чоло зморщилося так, що здавалося, немовби чорна грива дістане аж до брів, і шабля в руці здригалася. Він уп'явся в супротивника своїми хижими очима й чекав команди.

А пан Володийовський ще раз оглянув на світло лезо своєї шаблі, ворухнув жовтими вусиками й став у стійку.

— Бойні великої не буде! — буркнув Селицькому Харламп.

Та ось пролунав трохи тремтливий голос Заглоби:

— В ім'я Господа Бога, починайте!

РОЗДІЛ XII

Свиснули шаблі, й лезо брязнуло об лезо. Бойовище вмить розширилося — Богун наступав із таким шаленством, що пан Володийовський відскочив на кілька кроків і секундантам теж довелося відступити. Богунова шабля робила такі блискавичні зигзаги, що злякані очі присутніх не встигали за ними стежити; їм здавалося, що зигзаги ці взяли в кільце пана Міхала, і лише Бог зможе вирвати його із цього вогняного кола блискавок. Удари злилися в один протяжний свист, розітнуте повітря хльостало по обличчях. Шал отамана наростав; його огортала дика бойова лють, і він гнав поперед себе Володийовського як ураган — малий рицар тільки відступав і захищався. Його витягнута правиця була майже непорушна, лише долоня без спочинку описувала малі, але бистрі, як думка, півкола, відбиваючи скажені Богунові удари; підставляючи клинок під клинок, він одбивався і знову захищався, і знову відступав. Утупившись очима в отаманові очі, Володийовський серед блискавок, що зміїлися довкола нього, видавався спокійним, тільки щоки його взялися червоними плямами.

Пан Заглоба, примружившись, чув лише удар за ударом, скрегіт за скреготом.

"Іще захищається!" — подумав він.

— Іще захищається! — шепотіли пани Селицькі й Харламп.

— Вже його припер до дюни, — тихо додав Кушель.

Заглоба знов розплющив око і глянув.

Спина Володийовського майже впиралася у дюну, але, певно, він іще не був поранений, тільки щоки його зарум'янилися ще дужче, а чоло зросили кілька краплин поту.

Заглобине серце закалатало надією.

"Адже й пан Міхал неабиякий мастак, — подумав він, — та й цей же нарешті втомиться."

І справді, Богунове обличчя зблідло, піт теж зросив його чоло, але опір тільки розпалював лють отамана: білі ікла блиснули з-під вусів, із грудей виривалося

несамовите ричання.

Володийовський не зводив із нього очей і далі захищався.

Ураз, відчувши за собою піщану дюну, він ніби набрався нових сил. Тим, що стежили за поединком, здалося, наче рицар падає, а він тим часом нагнувся, стиснувся, присів і, наче каменем, ударив усім тілом козака у груди.

— Атакує! — вигукнув Заглоба.

— Атакує! — повторили інші.

Так і було насправді: тепер козак задкував, а малий рицар, пізнавши уже всю силу супротивника, напірав на нього так стрімко, що секундантам аж дух перехопило: певно, починав розігріватися — ніздрі роздулися, маленькі оченята сипали іскрами, він то присідав, то зривався, змінюючи на млі ока позицію, то кружляв довкола отамана, змушуючи його крутитися на місці.

— Ох і мастак! Ох і зугарний! — вигукував Заглоба.

— Згинеш! — раптом промовив Богун.

— Сам згинеш! — як луна відповів Володийовський.

Зненацька козак прийомом, відомим тільки найдосвідченішим фехтувальникам, перекинув шаблю із правої руки в ліву і завдав зліва такого жахливого удару, що пан Міхал, ніби вражений блискавкою, впав на землю.

— Ой лелечко! — скрикнув Заглоба.

Але пан Міхал упав зумисне, і тому Богунова шабля тільки розітнула повітря, малий же рицар скочив, як дикий кіт, і майже всією довжиною леза полоснув щосили по незахищених грудях козака.

Богун захитався, ступив крок уперед і останнім зусиллям завдав останнього удару. Пан Володийовський легко відбив його і ще двічі вдарив по нахиленій голові — шабля вислизнула із ослаблих Богунових рук, він упав обличчям у пісок, забарвивши його кров'ю, що розтеклася під ним широкою калюжею.

Сльяшенко, що був присутній при поединку, кинувся до отаманового тіла.

Секунданти якийсь час не могли вимовити й слова, а пан Міхал теж мовчав; спершись обіруч на шаблю, він важко дихав.

Заглоба першим порушив мовчання.

— Пане Міхале, іди ж у мої обійми! — розчулено сказав він.

Усі обступили Володийовського.

— Ну й мастак же ти, добродію, неперевершений! Щоб ти здоровий був! — вигукували пани Селицькі.

— Тихі води, бачу, глибокі! — мовив Харламп. — Я битимуся з тобою, добродію, аби не сказали, що Харламп злякався. І навіть якщо ти мене так само почикрижиш, усе одно тебе вітаю!

— Ет, дали б ви один одному спокій, добродію, бо вам насправді й битися нема за що, — зауважив Заглоба.

— Ой ні, тут зачеплено мою репутацію, — відповів п'ятигорець, а я за неї життя покладу.

— Не потрібне мені ваше життя, добродію, забудьмо краще про це, — сказав Володийовський. — Правду кажучи, ваша милість, я й на думці не мав ставати тобі на дорозі. Це зробить вашій милості дехто інший, ліпший від мене, а не я.

— Як це?

— Даю рицарське слово честі.

— Помиріться, помиріться, — прохали пани Селицькі й Кушель.

— Добре, хай буде по-вашому, — згодився Харламп, розкриваючи обійми.

Пан Володийовський упав у них, і обоє розцілувалися, аж луна пішла дюнами, пан Харламп при цьому сказав:

— Ну й молодчина ти, добродію! Так одчихвостив того велетня! А він же теж добряче володів шаблею.

— А я й не сподівався, що він такий фехтувальник! І де він міг цього навчитися?

Тут усі знову звернули увагу на отамана, що лежав на піску. Єльяшенко тим часом перевернув його горілиць і, плачучи, намагався виявити в ньому ознаки життя. Обличчя Богуна не можна було впізнати — воно взялося кіркою крові, що витекла з ран на голові й застигла на холодному повітрі. Сорочка на грудях теж уся була в крові, але життя ще жевріло в ньому. Він, певно, був у передсмертній конвульсії: ноги в нього тремтіли, а пальці, скарлючені як пазурі, шкребли пісок. Заглоба глянув і махнув рукою.

— Дістав своє! — сказав він. — Прощається зі світом.

— Ой! — промовив один із Селицьких, дивлячись на тіло. — Це вже труп.

— Ще б пак! Майже навпіл розсічений.

— Так, це був неабиякий рицар, — пробурмотів, покивавши головою, Володийовський.

— Не мені про це кажи, — кинув Заглоба.

Тим часом Єльяшенко спробував підняти й віднести нещасного отамана, та оскільки сам був тендітний і немолодий, а Богун — майже велетень, то й з місця не зрушив. До корчми було кілька верст, а отаман міг сконати будь-якої миті, тож осавул, бачачи це, звернувся до шляхтичів:

— Панове! — вигукнув він, складаючи благально руки. — Заради Спаси і Святої Пречистої допоможіть! Не дайте, щоб він тутки щез як собака. Я старий, не здужаю, а люде далеко...

Шляхтичі презирнулися. Затятості проти Богуна в їхніх серцях уже не лишилося.

— Певно, що не гоже його тут кидати як собаку, — першим пробурмотів Заглоба. — Як ми прийняли виклик, то він для нас уже не хлоп, а вояк, котрому належить усіляка допомога... Хто понесе його зі мною, милостиві панове?

— Я, — відгукнувся Володийовський.

— Кладіть його на мою бурку, — запропонував Харламп.

За хвилину Богун уже лежав на опанчі, яку підхопили за краї Заглоба, Володийовський, Кушель і Єльяшенко, — і ціла процесія, позаду якої йшли Харламп і пани Селицькі, поволі рушила до корчми.

— Живучий, — мовив Заглоба, — ще ворухиться. Боже мій, якби мені хто сказав, що я з ним няньчитимуся і на руках нестиму, я відповів би, що глузує з мене! Занадто чуле в мене серце, сам знаю про це, але нічого з собою вдіяти не можу! Ще й рани йому перев'яжу. Сподіваюсь, на цьому світі вже більше не побачимось: нехай хоч на тому добром спом'яне!

— Ти гадаєш, добродію, що він таки не виживе? — спитав Харламп.

— Він? Та я за його життя й старого віхтя не дам. Певно, так було на роду написано, а від долі не втечеш: якби йому пощастило з паном Володийовським, від моїх би рук загинув. Але я радий, що так сталося, бо мене вже й так мужовбивцею безжалісним називають. А що мені робити, як вічно хтось плутається під ногами? Панові Дунчевському мусив п'ятсот злотих винагороди за кривду сплатити, а українські маєтки, самі знаєте, нині прибутків не дають.

— Авжеж, у вас там, добродію, усе доценту сплюндроване, — погодився Харламп.

— Хух! Важкенький цей козарлюга, я аж засапався!.. — вів далі Заглоба. — Що сплюндроване, то сплюндроване, але я все-таки сподіваюся, що нам сейм ехulibus якоюсь провізією надасть, інакше з голоду подохнемо... Ох і важкий він, хай йому грець!.. Ось погляньте, добродію, знову кровить. Скоч, пане Харлампе, в корчму та скажи жидові, нехай намне хліба з павутиною. Нашому неборакові це вже не дуже допоможе, але рану перев'язати — всякого християнський обов'язок, усе-таки йому помирати легше буде. Мерщій, пане Харлампе.

Пан Харламп поквапився вперед, і, коли отамана нарешті внесли до корчми, Заглоба, не гаючись, узявся з великою вправністю перев'язувати рани. Він зупинив кровотечу, позаліплював рани, відтак звернувся до Єльяшенка і сказав:

— А тобі, діду, тут робити нічого. Скачи чимдуж до Заборова, проси, щоб тебе до його ясновельможності допустили, і листа віддай, та розкажи, що бачив, — усе так, як було. А якщо збрешеш, дізнаюся, бо я у королівській ясновельможності у великій довірі, і голову тобі накажу зітнути. Хмельницькому теж уклонися від мене, він мене знає і любить. Поховаємо ми твого отамана як годиться, а ти роби своє, по кутках не тиняйся, бо ще десь приб'ють, не встигнеш і пояснити, хто такий. Бувай здоровий! І рушай хутчій!

— Дозвольте, пане, зостатися хоч допоти, допоки він схолоне.

— Їдь, кажу тобі! — грізно мовив Заглоба, а ні, то звелю хлопам силоміць тебе у Заборів доправити. І не забудь уклонитися Хмельницькому.

Єльяшенко низько вклонився і вийшов, а Заглоба сказав Харлампові й Селицьким:

— Я зумисне відправив цього козака, бо що йому тут робити?.. А якщо й справді десь дорогою приріжуть, що легко може статися, усю провину на нас звалять. Заславці й канцлерові прихвосні першими верещатимуть на все горло, що люди князя-воєводи усупереч Божим законам вимордували ціле козацьке посольство. Але мудра голова усьому дасть раду! Нас цим франтам, лишаюватим буханцям, бабіям так просто не взяти, та й ви, ваші милості, при потребі засвідчите, як усе було насправді, і що він нас сам викликав. Треба ще тутешньому війтові наказати, аби він його якимось поховав. Вони

тут не знають, хто він такий: подумують, що це шляхтич, і поховають по честі. І нам, пане Міхале, в дорогу час, бо треба ще князю-воєводі реляцію подати.

Хрипке дихання Богуна перебило розмірковування Заглоби.

— Бач, уже душа шука собі дороги! — зауважив шляхтич. — І надворі вже смеркається — навпомацки доведеться на той світ добиратися. Та позаяк він нашої нещасної небоги не зганьбив, пошли йому, Боже, вічний спочинок, амінь!.. Їдьмо, пане Міхале... Від усієї душі відпускаю йому всі гріхи, хоч, правда, я у нього більше ставав на дорозі, ніж він у мене. Але тепер усьому кінець. Бувайте, добродії, здорові, приємно було з такими шляхетними кавалерами познайомитися. Не забудьте тільки при потребі посвідчити.

РОЗДІЛ XIII

Звістку про те, що Богуна порубано в поєдинку, князь Ієремія сприйняв досить байдуже, особливо коли довідався, що є сторонні люди, котрі у будь-яку хвилину можуть посвідчити: викликано було Володийовського. Якби це сталося кількома днями раніше від проголошення королем Яна Казимира, якби боротьба кандидатів ще тривала, суперники Ієремії на чолі з канцлером і князем Домініком неодмінно скористалися б нагодою обернути цю подію супроти нього попри усяких свідків і їхні заяви. Але після відмови Карла від престолу уми були заклопотані вже іншим, і неважко було здогадатися, що вся ця історія піде в забуття.

Витягти її на світ Божий міг хіба що Хмельницький, аби засвідчити, які йому чинять дедалі нові кривди. Одначе князь слушно сподівався, що королевич, відповідаючи гетьманові, згадає у листі або звелить переказати від себе, за яких обставин загинув його посланець, а Хмельницький не смітиме сумніватися в істинності королівських слів.

Князя цікавило тільки те, щоб через його людей не виник політичний скандал. Із другого боку, він навіть порадив за Скшетуського, бо тепер і справді далеко ймовірнішими стали пошуки князівни Курцевич. Тепер можна було її знайти, відбити або викупити — а коштів на це, хоч би й найбільших, князь, певно, не пошкодував би, щоб свого улюбленого рицаря звільнити від страждань і повернути йому щастя.

Пан Володийовський із великим страхом ішов до князя: будучи далеко не з полохливих, він, однак, як вогню боявся кожного суворого погляду воєводи. Які ж були його здивування і радість, коли князь, вислухавши реляцію і поміркувавши якусь хвилю над тим, що сталося, зняв із пальця коштовний перстень і сказав:

— Хвалю вашу витримку, добродії, що ви першими на нього не напали, інакше б на сеймі зчинився великий і неприємний галас. Але якщо князівна знайдеться, Скшетуський буде вам довічно вдячний. До мене дійшли чутки, милостивий пане Володийовський, що як дехто язика за зубами, так ви, добродію, шабельки в піхвах утримати не можете, за що вас слід було б покарати. Та оскільки ти за свого приятеля бився і репутацію нашої хоругви у герці з таким чудовим рубакою відстояв, прийми на згадку про знаменний день оцей перстень. Знав я, що ти добрий жовнір і неабиякий фехтувальник, але, здається, перевершуєш найславетніших майстрів.

— Він? — перепитав Заглоба. — Та він і чортові з третього випаду роги обітне! Якщо

ваша ясновельможність колись голову мені зітнути накаже, хай це ніхто інший, крім нього, не робить: принаймні відразу на тому світі опинюся. Він Богунові навпіл груди розтяв, а потім іще двічі по мізках умазав.

Князь кохався в рицарських справах і добрих жовнірів шанував, тому задоволено всміхнувся і спитав:

— А стрічав ти, добродію, когось рівного собі в бою на шаблях?

— Тільки Скшетуський якось трохи мене шкрябонув, але і я його теж... це коли ваша ясновельможність нас обох під замок посадив. А з інших, можливо, пан Підбип'ята переді мною не поступився б, бо має надлюдську силу, і, мабуть, іще Кушель, якби мав гостріше око.

— Не вірте йому, ваша ясновельможність, — утрутився Заглоба, — ніхто супроти нього встояти не може.

— А Богун довго тримався?

— Важкувато мені з ним довелось, — відповів пан Міхал. — Він і в ліву руку шаблю перекидав.

— Богун сам мені розказував, — докинув Заглоба, — що для вправління цілісінькими днями із Курцевичами бився, та й сам я у Чигирині бачив, як він з іншими рубався.

— Знаєш що, милостивий пане Володийовський, — з удаваною серйозністю звернувся до рицаря князь, — їдь під Замостя, виклич на герць Хмельницького й одним махом визволи Річ Посполиту від усіх бід і нещасть.

— Із наказу вашої ясновельможності поїду, якби тільки Хмельницький захотів зі мною зітнутися, — відповів Володийовський.

На що князь:

— Ми жартуємо, а світ гине! Але під Замостя, добродію, ви й справді мусите поїхати. Я дістав відомості з козацького табору, що тільки-но оголосять про обрання королевича Казимира, Хмельницький зніме облогу й відступить в Україну, і вчинить так зі справжньої або вдаваної до його величності любові, або ж тому, що під Замостям його можуть нам легко зломити. От тому їдьте і сповістіть Скшетуському, що сталося, нехай вирушає на пошуки князівни. Скажіть йому, нехай із моїх хоругов при старості валецькому візьме собі стільки людей, скільки для його експедиції знадобиться. А втім, я йому через вас пошлю дозвіл на відпустку і дам листа, бо в мене аж серце болить, що йому ніяк не усміхнеться щастя.

— Ваша ясновельможність для всіх нас як батько рідний, — мовив Володийовський, — і ми тобі до скону вірою і правдою служитимемо.

— Не знаю, чи не голодна у мене невдовзі настане служба, — сказав князь, — якщо всі мої задніпровські маєтки пропадуть. Але поки вистачає, поти що моє, те й ваше.

— О! — вигукнув пан Міхал. — І наші голяцькі маєтки завжди належатимуть вашій ясновельможності.

— І мої теж! — додав Заглоба.

— Поки що в цьому нема потреби, — ласкаво відповів князь. — Сподіваюся, якщо

вже я усе втрачу, Річ Посполита хоч про дітей моїх не забуде.

У князя, коли він це казав, певно, була мить ясновидіння. Річ Посполита через кільканадцять років таки віддала його єдиному синові найліпше, що мала, — корону, але тим часом Ієремії їй справді загрожувала втрата його величезного багатства.

— Добре викрутилися! — сказав Заглоба, коли вони з Володийовським вийшли від князя. — А тебе, пане Міхале, ще й у чині підвищать, будь певен. Покажи-но той перстень. Бігме, та він на сто червінців золотих потягне — надто вже гарний камінь. Спитай завтра на базарі у якогось вірменина. При таких грошах можна ні в їжі, ні в питві, ні в інших розкошах собі не відмовляти. А ти як гадаєш, пане Міхале? Знаєш вояцьке правило: "Сьогодні живеш, завтра гниєш!". А сенс його такий: живи сьогоднішнім днем, а в завтра не заглядай. Коротке життя людське, коротке, пане Міхале. Найважливіше, що ти тепер міцно князеві запав у душу. Він би дорого дав, аби Скшетуському голову Богунову презентувати, а ти це зробив. Сподівайся тепер великих ласк, повір мені. Хіба мало князь рицарству в довічне володіння сіл роздав, а то й зовсім подарував? Що там якийся перстень! Певно, й тобі щось перепаде, а наостанку іще князь тебе з якоюсь своєю родичкою одружить.

Пан Міхал аж підскочив.

— Звідкіля тобі, добродію, відомо, що...

— Що саме?

— Я хотів сказати: що це тобі, добродію, в голову стукнуло? Хіба таке можливе?

— А чом би й ні? Чи, може, скажеш, ти не шляхтич? Чи шляхтич шляхтичеві не рівня? Хіба мало у кожного з магнатів далеких родичів серед шляхти? А скількох своїх родичок вони повіддавали за найдостойніших своїх придворних? Адже, здається, й Суфчинський із Сенчі тримає якусь далеку родичку з Вишневецьких. Усі ми брати, пане Міхале, усі брати, хоч одні одним служимо, бо всі від Яфета походимо, а різнимся лише маєтками й посадами, а це таке, що його кожен набути може. Кажуть, деінде більше робиться відмінностей між шляхтою, але там і шляхта доброго слова не варта! Я розумію, що є різниця між собаками: лягаві — з обвислими вухами, хорти — стрункі, гончаки — голосом беруть, але погодься, пане Міхале, що шляхту не можна так класифікувати, ми ж усе-таки шляхта, а не якесь собаче плем'я — борони Боже наш шляхетний стан від такої ганьби!

— Слушно, добродію, кажеш, — згодився Володийовський, — але ж Вишневецькі мало не королівський рід.

— А ти, пане Міхале, хіба не можеш бути обраний королем? Та якби на те пішло, я перший би за тебе підпис поставив; он пан Зигмунт Скаршевський присягає, що сам за себе проголосує, якщо тільки не заграється в кості. Все у нас, хвалити Бога, вирішується *in liberis suffragis* — і лише убогість наша, а не походження, стає нам на дорозі.

— Тим-то й ба! — зітхнув пан Міхал.

— Що вдієш! Пограбувала нас чернь дочиста, ще й сконаємо, якщо нам Річ Посполита чогось не підкине — сконаємо марно! І не треба дивуватися, якщо когось,

навіть найстриманішого від натури, за таких обставин потягне до чарки. До речі, а чи не піти нам, пане Міхале, хильнути по скляночці бурди, може, на душі веселіше стане?

Отак розмовляючи, вони дійшли до Старого М'яста і завернули до винарні, перед якою кільканадцятьоро служок тримали шуби і бурки шляхти, що випивала всередині. Усівшись там за столиком і попросивши подати невеличкий дзбан, вони почали радитися, що їм тепер, після загибелі Богуна, робити.

— Якщо підтвердиться, що Хмельницький відступив од Замостя і настане мир, тоді князівна вже наша, — почав Заглоба.

— Нам би треба якнайшвидше до Скшетуського. Тепер уже ми його не покинемо, аж поки дівчину знайдемо.

— Певно ж, разом поїдемо. Але зараз до Замостя ніяк не дістанешся.

— Що ж, зачекаємо, аби тільки Бог дав, щоб нам пізніше пощастило.

Заглоба вихилив чарку.

— Пощастить, пощастить! — мовив він. — Знаєш, пане Міхале, що я тобі скажу?

— А що?

— Богуна вбито!

Володийовський здивовано глянув на Заглобу:

— Ба, кому ж, як не мені, ліпше про це знати?

— Щоб у тебе ручки не боліли, пане Міхале! Ти знаєш, і я знаю. Я бачив, як ви билися, а тепер дивлюся на твою милість — і мені весь час хочеться собі повторювати, бо часом здається: таке мені тільки уві сні приснилося. Що за журба із плечей спала? Що за вузол твоя шабля розрубала! Дідько б тебе взяв — бігме, слів бракує, щоб усе виповісти! Ні. Не можу втриматися! Йди-но сюди, я тебе ще раз обійму, пане Міхале! Ти не повіриш, коли я тебе побачив, подумав собі: "От молокосос!". А молокосос бач яким виявився — самого Богуна на той світ загнав! Нема вже Богуна — ні сліду, ні попелу, убитий на смерть, вічна йому пам'ять, амінь!

Тут Заглоба заходився обіймати й цілувати Володийовського, а пан Міхал розчулився, ніби йому вже жаль стало Богуна; нарешті, звільнившись від обіймів пана Заглоби, він сказав:

— Не діждалися ми його смерті, а він твердий горішок — що як виживе?

— Побійся Бога, ваша милість, що ти говориш! — спалахнув Заглоба. — Я ладен хоч завтра їхати до Липкова і препишний похорон йому відправити, тільки б помер.

— Ну й чого ти, добродію, поїдеш? Адже пораненого добивати вже не будеш. А шабля не куля: хто відразу духу не спустить, той найчастіше виживає. Вже не раз так бувало.

— Ні, не може бути! Він уже ж харчати почав, коли ми від'їздили. Ні, це ніяк неможливо! Я сам йому рани перев'язував: ти йому так розвернув груди, що туди зайти можна було. Даймо йому спокій, бо ти випотрошив його як зайця. Нам треба якнайхутчіше дістатися до Скшетуського, допомогти йому, втішити, поки його журба зі світу не звела.

— Аби він у ченці не пішов, бо сам мені про це казав.

— Воно й не дивно. Я сам на його місці так би вчинив. Не зустрічав я рицаря доблеснішого за нього, але й нещаснішого теж не стрічав. Ой, важкі спитки посилає йому Господь, важкі!..

— Годі вже тобі, добродію, — попрохав трохи захмелілий Володийовський, — а то я не можу сліз стримати...

— А я можу? — відповів Заглоба. — Такий славний хлопець, а який жовнір... Та й вона! Ти, ваша милість, не знаєш її, ластівки моєї коханої!..

І пан Заглоба завив густим басом, бо справді вельми любив князівну, а пан Міхал окселентував йому тенорком — і пили вони бурду, змішану зі сльозами, а потім, звисивши голови на груди, сиділи якийсь час насуплені, аж поки Заглоба грюкнув кулаком об стіл.

— Пане Міхале, чому ми плачемо? Богуна ж убито!

— Справді-бо! — згодився Володийовський.

— Радіти нам радше годиться. Телепнями будемо, якщо тепер її не знайдемо.

— Їдьмо, — сказав, підводячись, пан Міхал.

— Випиймо! — поправив його Заглоба. — Дасть Бог, ми ще діток їхніх хреститимемо, а все тому, що ми Богуна зарубали.

— Туди йому й дорога! — докінчив Володийовський, не завваживши, що пан Заглоба вже ділить із ним заслугу звитяги над Богуном.

РОЗДІЛ XIV

Нарешті під склепінням варшавського кафедрального собору зазвучало "Te Deum laudamus" і "Монарх почав правити", били дзвони, вдарили гармати — і духом почали сповнюватися усі серця. Скінчився час безкоролівства, час заколотів і тривоги, тим страшніший для Речі Посполитої, що це була пора загального краху. Ті, хто тремтів на саму думку про небезпеки, що нависли над країною, тепер, коли вибори відбулися з дивовижною одностайністю, глибоко зітхнули. Багатьом здавалося, що безприкладна громадянська війна минула раз і назавжди і новому королю залишається тільки вчинити суд над винними. Сподівання ці підкріплювала й поведінка самого Хмельницького. Козаки під Замостям, запекло штурмуючи замок, однак уголос заявляли, що підтримують Яна Казимира. Хмельницький через ксьондза Гунцеля Мокрського посилав його величності листи, сповнені вірнопідданства, а через інших посланців — покірні прохання про ласку для себе і Війська Запорозького. Відомо було також, що король, у згоді з політикою канцлера Оссолінського, прагне зробити козакам значні поступки. Як колись, до розгрому під Пилявцями, всі говорили тільки про війну, так тепер слово "мир" було у всіх на вустах. Гадалося, що після стількох поразок Річ Посполита нарешті відітхне і під новим королем загоїть усі рани.

Наостанку до Хмельницького з королівським листом виїхав Смяровський, і невдовзі розлетілася радісна звістка, що козаки знімають облогу із Замостя й відступають в Україну, де спокійно чекатимуть королівських розпоряджень і ухвали комісії, яка має вивчити їхні претензії. Здавалося, що після грози над краєм зійшла семибарвна веселка, провіщаючи тишу і спокій.

Щоправда, не бракувало неприхильних ворожінь і передбачень, проте серед сприятливого благополуччя на них ніхто не звертав уваги. Король поїхав до Ченстохови, аби передусім подякувати небесній заступниці за обрання на трон і ввірити себе їй подальшій опіці, а звідти вирушив до Кракова на коронування. За ним потяглися й сановники. Варшава спорожніла. У ній лишилися тільки *exules* з України, котрі ще не сміли повертатися до своїх зруйнованих маєтків, або ті, котрим вертатися не було по що.

Князь Ієремія, як сенатор Речі Посполитої, мусив супроводжувати короля, а Володийовський і Заглоба на чолі однієї драгунської хоругви вирушили швидким маршем до Замостя, щоб повідомити Скшетуському щасливу новину про пригоду з Богуном, а далі укупі з ним вирушити на пошуки князівни.

Пан Заглоба покидав Варшаву не без деякого жалю, бо у цьому з'їзді незліченної кількості шляхти, у передвиборній метушні, у безперервних гулянках і бійках, які вони влаштовували удвох із Володийовським, йому було так добре, як рибі у воді. Але він тішився думкою, що повертається до життя діяльного, до пошуків пригод і можливості вдаватися до всіляких хитрощів, на які обіцяв собі не скупитися, та й, зрештою, він мав свою думку про небезпеки столичного життя, яку й поквапився викласти Володийовському:

— Правду кажучи, пане Міхале, — почав він, — ми з тобою чимало у Варшаві зробили, але борони Боже затриматися там довше, так-так, повір, ми б зніжилися з тобою, як той славетний карфагенянин, котрий від солодкого повітря Капуї геть заслаб. А найгірше з усього — це жінки. Вони будь-кого доведуть до згуби, бо, зауваж собі, нема нічого на світі зрадливішого, ніж жінка. Чоловік старіє, а його все одно тягне...

— Ет, це ти, ваша милість, облиш! — перебив Володийовський.

— Та я й сам собі часто повторюю, що пора б уже вгомонитися, тільки кров у мене ще надто гаряча. У тобі більше флегми, а в мені холери. Та годі про це. Почнемо тепер інше життя. Зі мною теж уже так бувало, що раптом усе остогідає і тягне на війну. Хоругва у нас добре прикрита, а там, під Замостям, іще розгулюють розбійницькі ватаги, тож у пошуках князівни нам нудно не буде. І Скшетуського побачимо, і велетня нашого, журавля литовського, тичку хмелеву пана Лонгіна, бо ми його вже хтозна-відколи не бачили.

— Ти, ваша милість, скучив за ним, а як зустрінетесь, спокою йому не даси.

— Бо твій кінь швидше хвостом махне, ніж він слово скаже, а розтягує ті слова, як кушнір шкуру. Все у нього в силу пішло, а не в голову. Як обійме кого, то ребра крізь шкіру повитискає, зате в усій Речі Посполитій нема дитини, котра б його круг пальця не обвела. Нечувана річ, щоб чоловік із таким багатством був таким *hebes*.

— Невже він і справді такий багатий?

— Він? Та в нього, коли ми познайомилися, пояс був такий напханий, що він не міг ним підперезатися і носив його як копчену ковбасу. Можна було ним як києм махати — не зігнеться. Сам мені казав, скільки має сіл: Мишікишки, Собачікишки, Пігвишки, Сирутяни, Чапутяни, Капустяни (недарма у господаря капуста голова), Балтупи —

хто їх запам'ятає, усі ці поганські назви! Півсвіту йому належить. Великий це ботвинячий рід, Підбип'яти.

— А ти, добродію, не перебільшуєш про його маєтки?

— Анітрішечки. Я повторюю тільки те, що від нього чув, а він, скільки живе, ще ні разу не збрехав, бо, зрештою, і на це кебети не має.

— Ну, тоді буде наша Ануся панею на всю губу! А от щодо його розуму я з тобою, ваша милість, ніяк погодитися не можу. Чоловік він статечний і такий розсудливий, що при нагоді ніхто ліпше не порадить, а що не вельми красномовний — не біда. Не всякому Господь Бог дав такий гострий язик, як тобі, добродію. Та що й казати! Великий він рицар і чесна душа, а найліпший доказ цього, що ти, ваша милість, сам його любиш і радієш, що побачиш.

— Кара Божа, ось хто він! — буркнув Заглоба. — А радію я тільки тому, що Анусею його допикатиму.

— Цього я тобі робити не раджу — небезпечно... Його то взагалі хоч до рани прикладай, але тут він може легко втратити терпіння.

— То й нехай втратить! А я йому, як панові Дунчевському, вуха пообтинаю.

— Вгамуйся, ваша милість. Я й ворогові не радив би його чіпати.

— Ну, ну, тільки б його побачити!

Заглобине побажання справдилося швидше, ніж він гадав. Доїхавши до Кінської Волі, Володийовський вирішив зупинитися на відпочинок, бо коні були геть здорожені. Як же здивувалися обидва приятелі, коли, зайшовши у заїзді в темні сіни, вони в першому ж зустрічному шляхтичеві упізнали пана Підбип'яту.

— Скільки літ, скільки зим! Як ся маєш, добродію! — вигукнув Заглоба. — Невже тебе козаки не порубали у Замості?

Пан Підбип'ята почав по черзі обіймати й обціловувати у щоки обох.

— Оце так зустріч, ге! — радісно повторював він.

— Куди їдеш? — запитав Володийовський.

— У Варшаву, до ясновельможного князя.

— Князя у Варшаві нема. Поїхав із його милостю королем до Кракова, перед яким на коронуванні нестиме яблуко.

— А мене пан Вейгер у Варшаву з листом послав спитати, куди князівським рейментам іти, бо, хвалити Бога, Замостя їм уже не потрібне.

— Тобі не треба нікуди їхати — ми веземо накази.

Пан Лонгінус насупився, бо від душі бажав дістатися до князя, побачити його придворних і особливо одну маленьку особу.

Заглоба почав значливо підморгувати Володийовському.

— Я таки поїду до Кракова, — мовив литвин, трохи подумавши. — Наказано мені листа віддати, от я й віддам.

— Ходімо в хату, звелимо собі пива підігріти, — запропонував Заглоба.

— А ви куди їдете? — спитав дорогою пан Лонгінус.

— У Замостя, до Скшетуського.

— А поручика нема в Замості.

— От тобі й маєш! А де ж він?

— Десь під Хорошином, розбійницькі ватаги громить. Хмельницький відступив, але його полковники усе дорогою палять, грабують, стинають. Староста валецький послав Якуба Реговського, щоб він їх угамував...

— І Скшетуський із ним?

— Авжеж. Тільки вони у тих краях нарізно тримаються, бо затіяли між собою велике змагання, про яке я вашим милостям згодом розповім.

Тим часом вони зайшли до кімнати. Заглоба наказав підігріти три гарнці пива і, підійшовши до столу, за яким уже всілися Володийовський із паном Лонгіном, промовив:

— А ти ж, пане Підбип'ято, не знаєш найбільшої і найщасливішої новини: ми з паном Міхалом Богуна на смерть зарубали.

Литвин аж підскочив на лаві.

— Браття ви мої рідні, чи ж може таке бути?

— Як нас перед собою бачиш.

— І ви удвох його зарубали?

— Атож.

— Оце так новина! Ой Боже, Боже! — вигукнув литвин, плеснувши в долоні. — Удвох, ваша милость, кажеш? Як це удвох?

— А ось як: спершу я його хитрощами змусив нас викликати — розумієш, добродію? — а потім пан Міхал перший вийшов і так його покраяв на шматки, як великодне порося, як смаженого каплуна розібрав. Зрозумів тепер, ваша милость?

— Так тобі, добродію, не довелося другим виходити?

— Ні, ви погляньте на нього! — скипів Заглоба. — Ти що, добродію, собі так кров пустив, що розумом заслаб? Що ж я, по-твоєму, з трупом мав битися чи лежачого добивати?

— Ти ж сам, добродію, сказав, що ви удвох його зарубали.

Пан Заглоба стенув плечима.

— Святе терпіння треба мати з цим чоловіком! Пане Міхале, скажи, хіба Богун не обох нас викликав?

— Обох, — підтвердив Володийовський.

— Тепер ти, добродію, зрозумів?

— Нехай буде по-твоєму, — відповів пан Лонгінус. — А пан Скшетуський шукав Богуна під Замостям, та його там уже не було.

— Як це — Скшетуський його шукав?

— Доведеться вже, бачу, вам, добродію, розповісти про все, як було, ab ovo, — мовив пан Лонгінус. — Тоді як ви вирушили до Варшави, ми, як ви знаєте, лишилися в Замості. На козаків ми довго не чекали. Сила-силенна їх прийшла з-під Львова, із мурів усіх не можна було оком окинути. Але князь наш так укріпив Замостя, що вони два роки під ним простояли б. Ми думали, що вони й штурмувати не наважаться, і вельми з

цього приводу сумували, бо кожен у душі чекав їхньої поразки, а я, оскільки з козаками були й татари, теж сподівався, що Господь милосердний цього разу допоможе мені зітнути три мої голови...

— Ти б, ваша милість, ліпше попросив у нього одну, але тямущу, — перебив його Заглоба.

— А ти, добродію, так і не змінився!.. Слухати гидко, — сказав литвин. — Ми думали, вони не штурмуватимуть, а вони враз, мов шалені, заходилися будувати штурмівні машини, а потім ну штурмувати! Згодом уже з'ясувалося, що Хмельницький цього не хотів, а Чарнота, їхній обозний, почав на нього нападати і казати, що той злякався, з ляхами надумав брататися, тож Хмельницький погодився і першим послав у бій Чарноту. Що діялося, братики, цього я вам не переповім. Світу за димом і вогнем не було видно. Почали вони відважно, засипали рів, подерлися на мури, але ми їх так нагріли, що вони і від мурів, і від машин своїх повтікали. Тоді ми в чотири хоругви кинулися за ними навздогін і нарізали їх як худоби.

Володийовський потер руки.

— Ех! Шкода, що мене не було на тій святковій забаві! — гнівно вигукнув він.

— А найбільше відзначилися тоді пан Скшетуський і пан Якуб Реговський, — вів далі литвин. — Обидва достойні рицарі, але налаштовані один проти одного. Особливо пан Реговський кривився на Скшетуського і неодмінно знайшов би приключку його викликати, якби пан Венгер не заборонив поєдинків під страхом смерті. Ми спершу не розуміли, в чім тут річ, аж поки з'ясувалося, що пан Реговський родич пана Лаща, котрого князь через Скшетуського, як пам'ятаєте, з обозу вигнав. Відтоді Реговський затаїв злість на князя, на нас усіх, а надто на поручика, от і почалося між ними змагання, і обидва в тій облозі великою славою себе вкрили, бо один другого перевершити намагався. Обидва були першими і на мурах, і в вилазках, аж поки Хмельницькому остогидло штурмувати, і він почав регулярну облогу, щоразу пускаючись на хитрощі, щоб із їх допомогою здобути місто.

— Він найбільше сподівається на свою хитромудрість, — зауважив Заглоба.

— Шалений він чоловік, а до того ще й obstructus, — мовив далі Підбип'ята, — гадав, що пан Вейгер — німець, певно, не чув про воевод поморських цього ж прізвища, бо написав листа, сподіваючись старосту, як чужоземця і найманця, до зради підбити... А пан Вейгер йому й відповів, хто він такий і що не того він спокушати взявся. І листа цього, щоб ціну свою показати, староста хотів через когось поважнішого, аніж сурмач, передати, але охочих серед товариства не знайшлося — хто доброхіть на вірну загибель дикому звіру в пашу полізе? Дехто нижче своєї гідності вважав іти, а я згодився. І ось послушайте, бо зараз найцікавіше почнеться.

— Слухаємо пильно, — промовили обидва приятелі.

— Приїхав я туди і застав гетьмана п'яного. Прийняв він мене в'їдливо, а коли листа прочитав, і взагалі булавою почав погрожувати — я ж, довіривши покірно Богові душу, так собі думаю: хай тільки торкне мене, я йому голову кулаком розтовчу. А що мені ще лишалося робити, братики любі, скажіть?

— Це була вельми слушна думка, — відповів зворушливо пан Заглоба.

— Полковники, щоправда, вмовляли його і дорогу до мене заступали, — вів далі пан Лонгінус, — а найбільше за всіх один молодий, такий сміливий, старався: обхопить його і від мене відтягає, примовляючи: "Не лізь, батьку, ти п'яний". Дивлюся я, хто ж мене так захищає, хто ж це такий відважний, що із самим Хмельницьким запанібрата? Аж це Богун.

— Богун? — вигукнули Володийовський і Заглоба.

— Атож. Я впізнав його, бо в Розлогах бачив, — і він мене теж. Чую, говорить Хмельницькому: "Це мій знайомий". А Хмельницький — у пияків, як відомо, швидкий присуд буває, і каже: "Якщо він твій знайомий, синку, то дай йому п'ятдесят талярів, а я одвіт дам". І дав мені одвіт, а щодо талярів я, аби звіра не дражнити, сказав, щоб для своїх гайдуків сховав, бо не гоже офіцерові подачки брати. Провели мене із шатра досить чемно, та ледве я вийшов, наздогнав мене Богун. "Ми, каже, бачилися в Розлогах" — "Авжеж, кажу, тільки не думав я тоді, братику, що в цьому таборі тебе побачу". А він на це: "Не зі своєї волі я тут, біда пригнала!". Розговорилися ми, і я нагадав йому, як ми його під Ярмолинцями побили. "Я не знав, хто на мене напав, — відповів він мені, — та й у руку був поранений, а люди мої порозбігалися, бо думали, що то сам князь Ярема їх побиває" — "І ми не знали, кажу, бо якби пан Скшетуський відав, що це ти, один би з вас уже не жив на світі".

— Напевно так би й було. А він же що на це? — спитав Володийовський.

— Збентежився дуже й перевів розмову на інше. Почав розповідати мені, як Кривоніс послав його з листами до Хмельницького під Львів, щоб він там перепочив трохи, а гетьман не схотів його відпускати, надумавши, як особу презентабельну, посланцем своїм зробити. А наостанці спитав: "Де пан Скшетуський?". Коли я йому відповів, що в Замості, сказав: "То, може, й зустрінемося". На тому ми й попрощалися.

— Я вже здогадуся, що потім Хмельницький відразу ж послав його до Варшави, — мовив Заглоба.

— Твоя правда, але стривай-но, ваша милість. Я повернувся тоді до фортеці й доповів панові Вейгеру про своє послування. Була вже пізня ніч, а наступного дня вранці новий штурм, іще запекліший, ніж перший. Не мав я часу побачитися з паном Скшетуським, і аж на третій день розказав йому, що Богуна бачив і говорив із ним. А було при цьому ще безліч офіцерів і серед них пан Реговський. Той почув розмову і каже ущипливо: "Знаю я, між вами про панну йдеться; якщо ти, добродію, такий рицар, як слава про тебе йде, виклич Богуна на двобій. Будь певен, забіяка цей тобі не відмовить. А ми спостерігатимемо з мурів чудовий prospectus . Тільки про вас, вишневечан, більше галасу, каже, ніж самого діла". Скшетуський як гляне на пана Реговського, мало поглядом його не зітнув! "Ти, ваша милість, викликати радиш? — питає. — Що ж, добре! Не знаю тільки, чи тобі, добродію, хоч ти нас і ганиш, не забракне сміливості піти до черні й викликати від мого імені Богуна?". А Реговський йому: "Сміливості мені не забракне, та я тобі, добродію, ні сват ні брат, а тому не піду". Тут і інші підняли його на сміх. "О, кажуть, тобі були смішки з бабиної кішки, а як своя

здохла, то й плакати хочеш!". Реговський, амбітна штучка, тоді затявся: піду, мовляв, і край. Другодні й пішов із викликом, тільки Богуна вже не знайшов. Ми йому тоді не повірили, але тепер, після того, що ви мені, добродію, розповіли, я бачу, що він правду казав. Хмельницький таки послав Богуна з листом, а ви його там, добродію, забили.

— Так воно й було, — підтвердив Володийовський.

— Скажи нам, ваша милість, спитав Заглоба, — де нам тепер Скшетуського знайти? Він нам украй потрібен, щоб із ним негайно по князівну вирушити.

— Під Замостям ви про нього легко розпитаєте, там його всі знають. Вони з Реговським Калину, козацького полковника, ганяючи від одного до другого, ущент розбили. Згодом Скшетуський сам двічі татарські чамбули погромив і Бурляя змів, і ще кілька зграй розніс.

— А як же Хмельницький дозволяє таке робити?

— Хмельницький їх відцурався й каже, що вони грабують усупереч його наказам. Інакше б ніхто в його вірність милостивому королю й не повірив.

— Ох і гидотне ж пиво у цій Кінській Волі! — зауважив пан Заглоба.

— За Любліном ви вже, добродію, поїдете спустошеним краєм, — вів далі литвин, — бо козацькі передові зағони аж за Люблін сягали, і татари ясир усюди брали, а скількох узяли під Замостям і Грубешовом, один Бог знає. Кілька тисяч відбитих полонених Скшетуський уже відіслав у фортецю. Працює він там з усіх сил, не дбаючи про власне здоров'я.

Тут пан Лонгінус зітхнув і замислено понурив голову, а по хвилі говорив далі:

— Я думаю, що Бог у найвищому своєму милосерді пошле втіху панові Скшетуському і дасть йому те, у чому він своє щастя бачить, бо великі заслуги цього рицаря. У нинішні часи зіпсованості й користолюбства, коли кожен думає тільки про себе, він про себе забув. Та ж він, братики, давно міг узяти відпустку в ясновельможного князя й вирушити на пошуки князівни, але він, коли для милої вітчизни настала лиха година, ні на хвилину не полишав служби і з душевними муками безнастанно трудиться.

— Душа у нього римлянина, що й казати, — мовив Заглоба.

— Нам треба брати з нього приклад.

— Особливо панові Підбип'яті, котрий на війні трьох голів шукає, а не можливості допомогти вітчизні.

— Бог бачить, що у мене в душі діється! — сказав пан Лонгінус, звертаючи очі до неба.

— Скшетуського вже Господь Бог винагородив Богуновою смертю, — мовив Заглоба, — і тим, що дав хвилю спокою Речі Посполитій, бо тепер саме настав час нашому другові взятися до пошуків своєї згуби.

— А ви з ним, ваші милості, поїдете?

— А ти, добродію, хіба ні?

— Я був би радий від усієї душі, але що з листами буде? Одного я від старости валецького його величності королю везу, другого князеві, а третього також князеві від

пана Скшетуського із проханням дати відпустку.

— Дозвіл на відпустку веземо ми.

— Ну, а як же інших листів мені не відвезти?

— Доведеться тобі, ваша милість, їхати до Кракова, інакше ніяк не можна. Хоч, скажу тобі щиро, такі кулаки, як у тебе, ой як знадобилися б у експедиції по князівну, але більше ти ні на що не годен. Там доведеться симулювати, а, найпевніше, перевдягнувшись у козацькі свитки, за хлопів себе видавати, а ти зі своїм зростом тільки очі всім мулятимеш, кожен неодмінно питає: а це що за здоровило? Звідкіля такий козак узявся? До того ж, ти й мови їхньої до пуття не знаєш. Ні, ні! Їдь, добродію, до Кракова, а ми вже якось самі собі дамо раду.

— І я так гадаю, — згодився Володийовський.

— Либонь, так воно має й бути, — відповів пан Підбип'ята. — Нехай же Господь милосердний благословить і допоможе вам. А чи знаєте ви, де її сховано?

— Богун не схотів сказати. Нам відомо тільки те, що я підслухав у хліву, коли Богун мене ув'язнив, але й цього досить.

— Як же ви її знайдете?

— Це вже мій клопіт! — відповів Заглоба. — Я й не в таких тарапатах бував. Зараз у нас одна турбота — якнайхутчіше знайти Скшетуського.

— Поспитайте у Замості. Пан Вейгер має знати: вони підтримують зв'язок, і полонених йому пан Скшетуський відправляє. Нехай вам Бог помагає!

— І тобі теж, — сказав Заглоба. — Будеш у Кракові в князя, уклонися від нас пану Харлампові.

— А це хто такий?

— Литвин один вроди незвичайної, за яким усі панни із княгининої кімнати фрейлін голову втратили.

Пан Лонгінус здригнувся.

— Ти глузуєш, так, добродію?

— Бувай здоровий, ваша милість! Яке ж усе-таки паскудне пиво у цій Кінській Волі! — закінчив пан Заглоба, підморгуючи Володийовському.

РОЗДІЛ XV

Отож поїхав пан Лонгінус до Кракова із серцем, прошитим стрілою, а жорстокий пан Заглоба укупі з Володийовським — до Замостя, де вони довше як один день не затрималися, бо комендант, староста валецький, повідомив їм, що давно вже не мав від Скшетуського відомостей. На його думку, поручик повів свої рейменти до Збаража, аби очистити ті краї від розбійницьких зграй. Це здавалося тим імовірнішим, що Збараж, який належав Вишневецьким, особливо приваблював смертельних ворогів князя. Ось чому дорога у пана Володийовського і Заглоби була попереду довга і досить важка, але, так чи інак, у пошуках князівни вони мусили її пройти, а раніше чи пізніше — ролі не грало, тому вони вирушили в дорогу не гаючись. Зупинялися тільки для того, щоб перепочити або розгромити розбійницьку ватагу, котрі ще тут і там тинялися.

Ішли вони такими зруйнованими місцями, що часто-густо цілісінькими днями душі

живої не бачили. Містечка лежали в руїнах, села були спалені й безлюдні — жителів перебили або в ясир забрали. Тільки трупи попадалися дорогою, остови будинків, костьолів, церков, напівзгорілі сільські хати й собаки, що вили на згарищах. Хто не загинув від рук татар чи козаків, ховався в лісових хащах і вмирав від холоду й голоду, не сміючи виткнути й носа, не вірячи, що нещастя вже минуло. Коней своєї хоругви Володийовський мусив годувати корою дерев або навпіл згорілим збіжжям, добути з старих спалених амбарів. Але йшли швидко, перебиваючись здебільшого тими запасами, які відбивали у розбійницьких зграй.

Стояв уже кінець листопада, але, оскільки торішня зима, на превеликий людський подив, усупереч заведеному у природі звичаю, була без снігу, морозів і льоду, нинішня обіцяла бути суворішою за інші. Земля замерзла, поля уже вкрилися снігом, а береги річок уранці бралися прозорою крижаною кіркою. Погода трималася суха, бліде сонячне проміння лише обідньої пори слабенько зігрівало світ, зате вранці й увечері у небі палали червоні зорі — несхибна ознака скорої і суворої зими.

Після війни і голоду насувався третій ворог біди людської — холод, але люди чекали його з нетерпінням: мороз був далеко надійнішим гальмом для війни, аніж будь-які перемови. Пан Володийовський, чоловік досвідчений, котрий знав Україну як свої п'ять пальців, був сповнений надії, що тепер пошуки князівни неодмінно увінчаються успіхом, бо найголовніша перешкода — війна — не скоро виникне знову.

— Не вірю я у щирість Хмельницького, — казав він, — не вірю, щоб цей хитрий лис із любові до його величності короля відступив в Україну! Він знає: якщо козаки не можуть окопатися, вони нічого не варті, бо у відкритому полі, хоч їх і буде уп'ятеро більше, проти наших хоругв вони не встоять. Зараз вони підуть по зимівниках, а стада пустять у сніги. Татарам теж треба ясир додому відправити. Якщо зима буде важка, матимемо спокій аж до майбутньої трави.

— Може, й довше, бо вони все-таки його величність короля шанують. Але нам так багато часу й не знадобиться. Дасть Бог, на масницю справимо панові Скшетуському весілля.

— Якби тільки нам із ним тепер не розминутися, а то знову гаєнка вийде.

— При ньому три хоругви, це тобі не зернину в корці шукати. Може, ми його ще під Збаражем доженемо, якщо він довше з гайдамаками забариться.

— Догнати ми його не зможемо, але дорогою маємо щось дізнатися, — відповів Володийовський.

Та сподівання були марні. Селяни бачили тут і там озброєні хоругви, чули про їхні сутички з грабіжниками, але не могли сказати, чиї вони були: так самісінько, як і Скшетуського, це могли бути й хоругви Реговського, тому двоє друзів так нічого й не довідалися. Натомість до них докотилася інша звістка — про великі невдачі козаків у боях із литовськими військами.

Перші чутки про це Володийовський почув напередодні виїзду з Варшави, але тоді ще вони здавалися сумнівними, тепер же, поширившись по всій країні й обрісши подробицями, вони сприймалися як чистісінька правда. За поразки, що їх завдав

Хмельницький коронним військам, відплатили литовські. Наклав головою Півмісяць — старий досвідчений отаман, і дикий Небаба, і обох їх вартий Кричевський, котрий ні старостою не став, ні воеводою, ні чинів не заслужив, ні відзнак, а як бунтівник на палі життя скінчив. Здавалося, що сама Немезіда зажадала помститися йому за німецьку кров, пролиту в Задніпров'ї, кров Фліка і Вернера, бо попався він у руки саме німецькому рейментові Радзивіллового війська і, зрешечений кулями й важко поранений, був відразу ж посаджений на палю, на якій, нещасний, корчився ще цілий день, аж поки похмура його душа дух спустила. Такий був кінець того, котрий за хоробрістю своєю і військовим генієм міг би стати другим Стефаном Хмелецьким, але, над усе прагнучи багатств і чинів, збочив на криву дорогу зради, фальшивих клятв і страшних вбивств, гідних самого Кривоноса.

З ним, із Півмісяцем і з Небабою близько двадцяти тисяч молодців наклали головою на бойовищі або втонули у болотах Прип'яті. Страх промчав вихором над бунтівною Україною, і всім здалося, що після тріумфальних успіхів, після звитяг під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями настав час поразок, подібних до розгромів на Солониці і під Кумейками, що поклали кінець попереднім бунтам. Сам Хмельницький, хоч і перебував у зеніті слави, хоч і був сильніший, ніж будь-коли, перелякався, дізнавшись про смерть свого "друга" Кричевського, і знову заходився випитувати у віщунок про майбутнє. Усяке обіцяли гетьманові ворожбитки — і нові великі війни, і звитяги, і поразки — однак жодна не могла сказати, що станеться із ним самим.

А тим часом саме поразка Кричевського, так само як і прийдешня зима, обіцяли тривалий спокій. Край почав загоювати рани, спорожнілі села заселялися, і поволі набиралися духу серця, досі змучені сумнівами і страхом.

Наші двоє приятелів, теж набравшись духу, після довгої і важкої подорожі щасливо дісталися до Збаража і, доповівши у замку, не гаючись вирушили до коменданта, у якому, неабияк здивувавшись, упізнали Вершула.

— А де Скшетуський? — щойно привітавшись, запитав Заглоба.

— Нема його, — відповів Вершул.

— А тебе, добродію, комендантом фортеці призначено?

— Так. Мав бути Скшетуський, але поїхав, а мені довірив гарнізон аж до свого повернення.

— А коли обіцяв вернутися?

Нічого не сказав, бо й сам не знав, тільки перед від'їздом попросив мене: "Якщо до мене хтось приїде, скажи, щоб тут зачекав".

— Заглоба з Володийовським переглянулися.

— Давно він поїхав? — спитав пан Міхал.

— Десять днів тому.

— Пане Міхале, — мовив Заглоба, — нехай пан Вершул дасть нам повечеряти, бо яка розмова на голодний шлунок! А за вечерею і поговоримо.

— Залюбки радий служити вам, добродію, бо й сам якраз хотів до столу сідати. А втім, командування переходить до пана Володийовського, як старшого офіцера, тож я у

нього в гостях, а не він у мене.

— Залишайся командувати, пане Кшиштофе, — відповів Володийовський, — бо ти старший за віком, та мені, певно, й поїхати доведеться.

За хвилю вечерю було подано. Вони сиділи, їли, а коли пан Заглоба заспокоїв перше відчуття голоду двома мисками юшки, мовив до Вершула:

— А як ти гадаєш, ваша милість, куди міг поїхати пан Скшетуський?

Вершул відіслав челядників, що прислужували за столом, і, трохи подумавши, почав так:

— Гадки є, але Скшетуському надто вже важливо, щоб було дотримано таємниці, тому я й не хотів казати при служках. Нам тут, напевно, до весни спокійно стояти, от він і скористався слухним часом і, як мені здається, подався шукати князівну, котра у Богуна в руках.

— Богуна вже нема на світі, — сказав Заглоба.

— Як це?

Пан Заглоба уже втретє чи вчетверте оповів, як усе сталося, — і розказував він це щоразу з превеликим задоволенням. Вершул слухав і не міг надивуватися, а тоді зауважив:

— Тепер Скшетуському буде легше.

— Але річ у тім, чи він її знайде. А людей він якихось із собою взяв?

— Нікогісінько, поїхав тільки зі служкою і трьома кіньми.

— І розсудливо зробив, бо там без хитрощів не обійдешся. До Кам'янця ще якось можна дійти з хоругвою, але в Ушиці й Могилеві вже точно стоять козаки, бо там добрі зимівники, а в Ямполі їхнє гніздо — туди треба йти або з дивізією, або самому.

— А звідкіля ти, ваша милість, знаєш, що він подався саме в той бік? — поцікавився Вершул.

— Бо її сховано за Ямполем і йому про це відомо, але там ярів, байраків, очеретів стільки, що хоч і добре знаєш місце, важко втрапити, а не знаючи й поготів! Я в Ягорлик по коней і на суд їздив, то знаю. Були б ми вкупі, певно, ліпше пішло б, а самому йому — ой, не знаю, сумнів мене бере, хіба що випадок якийся допоможе, бо ще ж і дороги не питаєш.

— То ви, добродії, хотіли з ним їхати?

— Авжеж. То що ж нам тепер робити, пане Міхале? Їхати за ним чи не їхати?

— На твій розсуд лишаю, добродію.

— Гм! Десять днів, як поїхав, — не догнати нам його, а тим паче він звелів себе чекати. І Бог знає, якою ще дорогою він поїхав. Міг на Проскурів і Бар старим трактом поїхати, а міг і на Кам'янець-Подільський. Тут важко сказати.

— Не забудь, добродію, — зауважив Вершул, — це тільки мій здогад, що він по князівну поїхав, а певності в цьому немає.

— Отож-бо, отож-бо! — мовив Заглоба. — А що як він усього-на-всього по язика вирушив і невдовзі повернеться до Збаража? Адже він знав, що ми збиралися йти разом і міг нас чекати зараз, бо для цього саме час. От біда, не знаєш, що й придумати.

— Я радив би зачекати днів із десять, — сказав Вершул.

— Десять днів — ні те, ні се: або чекати, або не чекати.

— Я думаю, не чекати. Що ми втратимо, якщо завтра ж вирушимо? Не знайде князівни пан Скшетуський, може, хоч нам Бог допоможе, — мовив Володийовський.

— Бачиш, пане Міхале, тут не можна нічим легковажити... — відповів Заглоба. — Ти молодий і тобі хочеться пригод, а тут є така небезпека, що коли і Скшетуський, і ми окремо шукатимемо, у тамтешніх жителів може виникнути підозра. Козаки народ хитрий і бояться, аби їхні задумки не відкрилися. Може, вони там на кордоні під Хотином із пашею або у Задніпров'ї з татарами мають таємні зносини і домовляються про прийдешню війну — хто їх знає! А вже за прийшлими людьми, та ще такими, котрі питають дороги, вони дивитимуться пильно. Я їх знаю. Виказати себе легко, а потім що?

— Тоді тим паче Скшетуський може вскочити у якусь халепу, от йому й треба буде допомогти.

— І це правда.

Заглоба так глибоко задумався, що в нього аж скроні тремтіли.

Нарешті він отямився і сказав:

— Зваживши все, я вирішив: треба їхати.

Володийовський полегшено зітхнув.

— А коли?

— Відпочинемо днів зо три, щоб тіло і душа бадьорі були, і гайнемо.

Уже наступного дня приятелі почали ладнатися в дорогу, коли це враз напередодні виїзду несподівано прибув служка пана Скшетуського, молоденький козачок Цига, з вістями і листами для Вершула. Почувши про це, Заглоба з Володийовським мерщій поквапилися до коменданта на квартиру і там прочитали ось що:

"Я в Кам'янці, до якого дорога через Сатанів безпечна. Їду в Ягорлик із купцями-вірменами, з якими звів мене пан Буковський. Вони мають татарські й козацькі охоронні грамоти на проїзд аж до Акермана. Поїдемо з тонкими тканинами через Ушицю, Могилів і Ямпіль, зупиняючись дорогою скрізь, де тільки є живі люди. Може, Бог дасть, знайдемо те, що шукаємо. Товаришам моїм, Володийовському і панові Заглобі, скажи, пане Кшиштофе, аби у Збаражі на мене чекали, якщо в них немає інших справ, бо туди, куди я зібрався, гуртом їхати не можна: козаки, котрі зимують у Ямполі й над Дністром аж до Ягорлика, коней у снігах тримають і дуже підозріливі. Чого я сам не зроблю, з тим ми і втрюх не впораємося, а я більше від них на вірменина скидаюся. Подякуй їм, пане Кшиштофе, від усього серця за їхню готовність допомогти мені, чого я, поки житиму, не забуду, але чекати на них я більше не міг — кожен день минав у муках, та й чи приїдуть вони, я не міг знати напевно, а зараз саме найкраща пора їхати: всі купці вирушають по прянощі й тканини. Вірного служку відсилаю, твоїй доручаючи опіці, мені він ні до чого, тільки й боїшся, щоб через юний вік не сказав чогось зайвого. Пан Буковський за добротність цих купців ручається, та й мені так здається. Вірю, що все у руках Господа милосердного, котрий, якщо схоче, ласку свою

нам явить і муки вкоротить, амінь".

Пан Заглоба, дочитавши листа, поглянув на своїх товаришів, але ті мовчали. Нарешті Вершул сказав:

— Я знав, що він туди поїхав.

— А що нам тепер робити? — спитав Володийовський.

— А нічого! — відповів Заглоба, розводячи руками. — Нема вже чого їхати. Те, що він до купців пристав, це добре, бо всюди можна заглядати і нікого це не здивує. Ниньки у кожній хаті, у кожному хуторі знайдеться що купити, адже бунтівники майже половину Речі Посполитої розграбували. Важко було б нам, пане Міхале, за Ямпіль дістатися. Скшетуський чорнявий, як волох, і легко вірменином може здатися, а тебе твої пшеничні вусики відразу б виказали. І у хлопському вбранні було б важко... Нехай же його Бог благословить! А нам із тобою там, правду кажучи, нема чого робити, хоч мені й жаль, що до звільнення нашої небоги ми не докладемо руки. І все-таки, зарубавши Богуна, ми зробили Скшетуському велику послугу: був би живий отаман, я за голову пана Яна не поручився б.

Володийовський був дуже невдоволений. Він сподівався на подорож, сповнену пригод, а тим часом йому світило довге й нудне перебування у Збаражі.

— Може, нам хоч у Кам'янець поїхати? — спитав він.

— А що ми там робитимемо і з чого житимемо? — відповів Заглоба. — Хіба не все одно, де чекати? А чекати доведеться довго — така подорож Скшетуського відбере чимало часу. Чоловік молодий, поки ноги носять, — тут пан Заглоба понурив голову, — а від бездіяльності старіє, та іншої ради я не бачу... Хай уже там наш приятель якось без нас обійдеться. А ми завтра замовимо молебень, помолимося, аби йому пощастило. Найголовніше, що ми з його дороги Богуна прибрали. Звели, добродію, коней розсідлати, чуєш, пане Міхале? Будемо чекати.

І от настали для обох приятелів довгі, одноманітні дні очікування, яких ні пиятиками, ні грою в кості не вдавалося скрасити, і тяглися безконечно. Тим часом ударила сувора зима. Сніг завглибшки у лікоть, ніби саваном, укрит бійниці у збараських мурах і всю землю, звірі й дикі птахи перебралися ближче до людських помешкань. Цілісінькими днями чути було каркання незліченних табунів ворон і круків. Минув грудень, за ним січень і лютий — про Скшетуського не було ні слуху ні духу.

Пан Володийовський їздив до Тарнополя шукати пригод, а Заглоба спохмурнів і казав, що старіє.

РОЗДІЛ XVI

Комісари, вислані Річчю Посполитою на перемови з Хмельницьким, із великими труднощами дісталися нарешті до Новосілок і там зупинилися, чекаючи на відповідь од гетьмана-звитяжця, котрий тим часом перебував у Чигирині.

Вони сиділи сумні й зажурені, бо цілу дорогу їм загрожувала смерть, а труднощів із кожним кроком більшало. Денно і нічно їх обступали юрби до решти здичавілої від убивств і війни черні, що кричала: "Смерть комісарам!". Раз у раз на шляху

зустрічалися ні від кого не залежні ватаги розбійників або диких чабанів, що не мали ані найменшого поняття про закони народів, зате прагнули тільки крові й здобичі. Комісарів, щоправда, супроводжувала сотня конвою, якою командував пан Бришовський, oprіч того, сам Хмельницький, передбачаючи, що їх може спіткати, прислав їм свого полковника Донця із чотирма сотнями козаків. Але й такої охорони могло забракнути, бо юрби множилися з кожною годиною і ставали дедалі грізнішими. Варто було комусь із конвойних або із челяді відділитися від решти, як він гинув без сліду. Були вони, посли, як жменька подорожніх, оточена зграєю зголоднілих вовків.

І так минали цілі дні, тижні, а на ночівлі у Новосілках всім уже здалося, що надходить остання година. Драгунський конвой і ескорт Донця звечора вели справжній бій за життя комісарів, а ті, читаючи відхідну молитву, перепоручали свої душі Богові. Кармеліт Лентовський усім по черзі відпускав гріхи, а водночас вітер стукав у вікна, крізь які долинали страшні зойки, відгомін пострілів, пекельний сміх, дзенькіт кіс, крики "На погибель!" і вимоги видати воєводу Киселя, котрого особливо затято домагався простолюд.

Страшна це була ніч і довга, бо зимова. Воєвода Кисіль, підперши голову рукою, уже кілька годин сидів непорушно. Не смерті боявся він, бо відтоді, як вирушив із Гуцці, так стомився і знесилів, так був змучений безсонням, що смерть зустрів би радше із розгорнутими обіймами, — ні, душу його мучив незглибимий розпач. Адже саме він, русин із крові й кості, перший узяв на себе роль усмирителя у цій безприкладній війні. Він виступав усюди, у сенаті і в сеймі, як найпалкіший прихильник перемов, він підтримував політику канцлера і примаса, він найсильніше засуджував Ієремію, будучи щиро впевнений, що діє на благо козацтва і Речі Посполитої. Усією своєю гарячою душею він вірив, що перемови, поступки усе погодять, усіх заспокоять, усе загоять, — і саме зараз, цієї миті, коли він віз булаву Хмельницькому, а козацтву — згоду на поступки, засумнівався в усьому: побачив вочевидь марність своїх зусиль, побачив під ногами порожнечу й безодню.

"Невже вони не хочуть нічого більше, oprіч крові? Невже їм не потрібні жодні свободи, oprіч свободи грабувати й палити?" — думав у розпачі воєвода, стримуючи стогін, що розривав його шляхетні груди.

— Голову Киселеву! Голову Киселеву! На погибель! — відповідали йому юрби.

І воєвода залюбки підніс би їм у дар свою сиву розкошлану голову, якби не ті рештки віри, що і простолюду цьому, і всьому козацтву треба дати щось більше — це конче необхідно і для їхнього, і для всієї Речі Посполитої порятунку. Нехай же прийдешне навчить їх до цього прагнути.

І коли він так думав, промінь надії і бадьорості розсіював на хвилю ту темінь, яку накопичив у ньому розпач, і нещасний старий починав сам себе вмовляти, що простолюд — це ще не все козацтво, не Хмельницький із його полковниками і, можливо, все-таки почнуться перемови.

Але чи довго вони триватимуть, якщо півмільйона селян іще не склали зброї? Чи не розтануть вони з першим подихом весни, як ті сніги, що зараз укривають степ?..

У пам'яті воєводи укотре вже спливали слова Ієремії: "Помилувати можна тільки переможених", — і знову думка його поринала в п'тьму, а під ногами відкривалася безодня.

Тим часом минула північ. Зойки і постріли трохи вщухли, натомість свист вітру посилювався, надворі гула снігова заметіль. Стомлені юрби, напевно, почали розходитися по домівках, і в комісарів трохи відлягло од серця.

Войцех Московський, львівський підкоморій, підвівся з лави, послушав край вікна, занесеного снігом, і сказав:

— Здається мені, що з ласкою Божою ще доживемо до завтра.

— Може, й Хмельницький пришле більший конвой, бо із цим не доїдемо, — зауважив пан Смяровський.

Пан Зеленський, підчаший брацлавський, гірко всміхнувся:

— Хто скаже, що комісари — посланці миру!

— Я не раз виконував місію посла у татар, — озвався пан новогрудський хорунжий, — але такого ще в житті не бачив. У нашій особі Річ Посполита більше принижена, аніж під Корсунем і Пилявцями. Тому я й кажу вам, добродіі: повертаймося, бо про перемови нема чого й думати.

— Повертаймося, — як луна повторив пан Бжозовський, каштелян київський. — Не судилося бути миру — хай буде війна.

Кисіль підняв повіки і втупився скляним поглядом у каштеляна.

— Жовті Води, Корсунь, Пилявці! — глухо промовив він.

І змовк, а за ним змовкли й інші — тільки пан Кульчинський, скарбничий київський, почав голосно молитися, а пан ловчий Кшетовський, схопившись руками за голову, повторював:

— Що за часи! Що за часи! Змилуйся над нами, Боже!

Зненацька відчинилися двері, й до кімнати зайшов Баришовський, капітан драгунів познанського єпископа, що командував конвоем.

— Ясновельможний воєводо, — доповів він, — якийся козак хоче бачити їхніх милостей панів комісарів.

— Гаразд, — відповів Кисіль. — А чернь уже розійшлася?

— Розійшлася. Завтра обіцяли повернутися.

— Дуже наступали?

— Жахливо, але Донцеві козаки поклали їх кільканадцяттеро. Завтра обіцяли нас спалити.

— Добре, нехай козак зайде.

За хвилину двері відчинилися, і на порозі з'явилася висока чорноборода постать.

— Хто ти? — спитав Кисіль.

— Ян Скшетуський, гусарський поручик князя руського воєводи.

Каштелян Бжозовський, пан Кульчинський і ловчий Кшетовський посхоплювалися з лав. Усі вони торік були із князем під Махнівкою й Старокостянтиновом і добре знали пана Яна. Кшетовський навіть доводився йому родичем.

— Правда! Правда! Та це ж таки пан Скшетуський! — повторювали вони разом.

— Що ти тут поробляєш? Як до нас дістався? — питав, обіймаючи його, Кшетовський.

— У селянському вбранні, як ви, добродію, бачите, — відповів Скшетуський.

— Милостивий воєводо, — озвався, звертаючись до Киселя, каштелян Бжозовський, — це найдоблесніший рицар із хоругви руського воєводи, прославлений з-поміж усього війська.

— Вітаю його вдячним серцем, — сказав Кисіль, — і щиро дивуюся, бо треба мати неабияку сміливість, аби до нас пробитися.

І відтак звернувся до Скшетуського:

— Чого ти від нас жадаєш?

— Щоб ви, милостиві панове, дозволили іти з вами.

— Драконові у пащу лізеш... Та коли така твоя воля, перечити ми їй не можемо.

Скшетуський мовчки вклонився.

Кисіль дивився на нього з подивом.

Суворе обличчя молодого лицаря вразило його серйозністю і скорботністю.

— Скажи мені, добродію, — спитав він, — які причини женуть тебе в це пекло, куди ніхто з доброї волі не поткнеться?

— Нещастя, яснорельможний воєводо.

— Надаремне я спитав, — мовив Кисіль. — Либонь, ти втратив когось із близьких і тепер вирушаєш на пошуки?

— Авжеж.

— Давно це сталося?

— Минулої весни.

— Як це?.. І ти, добродію, тільки зараз на пошуки зібрався? Це ж майже рік минув! Що ж ти, ваша милість, досі робив?

— Воював під стягами воєводи руського.

— Невже ж цей щирий пан не схотів тебе відпустити?

— Я сам не хотів.

Кисіль знову глянув на молодого лицаря, після чого настало мовчання, яке порушив каштелян київський:

— Усі ми, хто із князем служив, знаємо про нещастя цього лицаря і не одну сльозу пролили, співчуваючи йому, а що він волів, поки війна ішла, вітчизні служити, а не про себе дбати, варте ще більшої похвали. Рідкісний як на сьогоднішні зіпсовані часи приклад.

— Якщо виявиться, що моє слово для Хмельницького щось важить, вір мені, добродію, я неодмінно його за тебе замовлю, — пообіцяв Кисіль.

Скшетуський знову вклонився.

— А тепер іди спочинь, — ласкаво мовив воєвода, — ти, певно, добряче втомився, як і ми всі, котрі й хвилини спокою не маємо.

— Я його до себе заберу, це ж мій родич, — сказав ловчий Кшетовський.

— Ходімо й ми всі на спочинок — хто знає, чи наступної ночі доведеться заснути! — мовив Бжозовський.

— Може, вічним сном, — докінчив воєвода.

Сказавши так, він пішов у ванькир, де у дверях на нього чекав уже служка, а за ним розійшлися й інші. Ловчий Кшетовський повів Скшетуського до своєї квартири, що була на кілька будинків далі. Козачок із ліхтарем ішов перед ними.

— Яка хоч ніч темна, і віхола дедалі сильнішає! — озвався ловчий. — Ой, пане Яне! Що нам сьогодні довелося пережити!.. Я думав, уже Судний день настає. Чернь уже майже ніж у нас на горлі тримала. У Бришовського рука стомилася рубати. Ми вже починали прощатися.

— Я був серед черні, — відповів Скшетуський. — Завтра ввечері чекають нової ватаги розбійників, якій повідомили про вас. Завтра треба неодмінно звідси вирушити. Ви їдете до Києва?

— Це залежить од відповіді Хмельницького, до якого князь Четвертинський поїхав. А ось і моя квартира... заходь, будь ласка, пане Яне, я звелів вина підігріти, підкріпимося перед сном.

Вони зайшли до кімнати, в якій у грубі горів сильний вогонь. Вино вже парувало на столі. Скшетуський із жадібністю схопив склянку.

— Від учора й крихти не було в роті, — сказав він.

— Ти страшенно змарнів. Певно, від журби і трудів ратних геть знемігся. Розповідай тепер про себе, я ж бо знаю про твою біду... Отже, ти князівну серед недругів вирішив шукати?

— Або її, або смерть, — відповів лицар.

— Смерть легше знайдеш: звідкіля тобі відомо, що князівна в тих краях може бути? — розпитував далі ловчий.

— Бо в інших я вже шукав.

— Де ж це?

— Біля Дністра аж до Ягорлика. Їздив із вірменськими купцями, бо були вказівки, що її там сховано. Скрізь побував, а тепер їду до Києва, адже Богун її туди везти збирався.

Щойно поручик вимовив прізвище Богуна, як ловчий схопився за голову.

— Ой Боже! — вигукнув він. — Що ж я тобі не кажу про найголовніше! Чував я, що Богуна вбили.

— Як це? — здивувався Скшетуський. — Хто тобі сказав?

— Той самий шляхтич, котрий одного разу князівну уже врятував, — він іще під Старокостянтинівом, казав мені, відзначився. Я зустрів його, коли він у Замостя їхав. Ми розминулися в дорозі. Я ледве спитав його: "Що чувати?" — А він мені: "Богуна вбито" — "Хто ж його вбив?" — питаю, а він відповідає: "Я!". На цьому ми й роз'їхалися.

Спаленіле обличчя Скшетуського ураз поблідло.

— Цей шляхтич, — мовив він, — любить туману пустити в очі. Йому не можна вірити. Ні! Ні! Та й Богуна йому не здолати.

— А ти сам хіба з ним не бачився, пане Яне? Пригадую, він казав мені, що до тебе в Замостя їде.

— У Замості я його не дочекався. Зараз він, певно, у Збаражі, але мені пильно треба було комісарів догнати, тому з Кам'янця я у Збараж не заїздив і не бачився з ним. Один тільки Бог знає, чи й те правда, що він свого часу мені про неї розказав: нібито, коли в полоні у Богуна був, випадково підслухав, що той її за Ямполем сховав, а потім мав до Києва на вінчання везти. Може, й це неправда, як і те, що Заглоба досі казав.

— Навіщо ж тоді у Київ їдеш?

Скшетуський замовк — певний час чути було тільки свист і завивання вітру.

— Стривай-но, — мовив раптом, ляснувши себе по лобі, ловчий, — адже якщо Богуна не вбито, ти легко йому в лапи вскочити можеш.

— Тому й їду, щоб його знайти, — глухо відповів Скшетуський.

— Як це?

— Нехай Божий суд нас розсудить.

— Але ж він із тобою битися не стане, просто скрутить і звелить стратити або продасть татарам.

— Я ж із комісарами їду, у їхньому почті.

— Дай Боже нам самим вижити, а що там уже казати про почет!

— Кому життя важке, земля буде легкою.

— Побійся Бога, Яне!.. Тут не в смерті річ, вона нікого не мине. Але вони тебе можуть продати на турецькі галери.

— Невже ти гадаєш, пане ловчий, що мені буде гірше, ніж є?

— Бачу, ти впав у відчай, у милосердя Боже не віриш.

— Помиляєшся, пане ловчий! Я кажу, що мені тяжко жити на світі, бо так і є, але з волею Господньою я давно змирився. Не прошу, не стогну, не проклинаю, головою об стіну не б'юся, хочу тільки виконати, що мені належить, поки живий і сили маю.

— Але біль душевний тебе як отрута труїть.

— Бог на те його й послав, щоб труїв, а коли схоче, пошле ліки.

— На такий аргумент мені нема чого сказати, — відповів ловчий. У Бозі наш єдиний порятунок, він — надія наша й усієї Речі Посполитої. Король поїхав до Ченстохови — може, вимолить щось у Пресвятої Діви, інакше всі загинемо.

Настала тиша, тільки з-за вікон долинали протяжне драгунське "werdo" .

— Так, так, — сказав по хвилі ловчий. — Усі ми скоріше мертві, ніж живі. Забули вже у Речі Посполитій люди, як сміятися, стогнуть тільки, як той вітер у димарі. Вірив і я, що настануть ліпші часи, поки сюди укупі з іншими не приїхав, але тепер бачу: марні це були сподівання. Розруха, війна, голод, убивства, і нічого більше... Нічого більше.

Скшетуський мовчав; полум'я, що горіло у грубі, освітлювало його схудле і суворе обличчя.

Нарешті він підвів голову і промовив поважно:

— Минуще життя наше: спливе, промайне — і нічого після нього не залишиться.

— Ти говориш, як чернець, — сказав ловчий.

Скшетуський не відповів, тільки вітер іще жалібніше стогнав у димарі.

РОЗДІЛ XVII

Наступного ранку комісари, а з ними і Скшетуський, покинули Новосілки, але подальша їхня подорож була плачевною: на кожному привалі, у кожному містечку їм загрожувала смерть, зусібіч сипалися на них гірші від смерті образи — в особі комісарів зневажалися велич і могутність Речі Посполитої. Пан Кисіль розхворівся так, що на всіх нічлігах його просто в санях заносили до будинків і їдалень. Підкоморій львівський сльозами оплакував ганьбу свою і вітчизни. Капітан Бришовський теж занедужав від безсоння і праці, тому його місце посів пан Скшетуський і повів далі цей нещасний почет, супроводжуваний кривдами й погрозами, відбиваючи у сутичках натиски юрб.

У Білгороді комісарам знову здалося, що настала їхня остання година. Чернь побила хворого Бришовського, замордувала пана Гняздовського — і тільки прибуття митрополита на розмову з воєводою зупинило неминучу розправу. До Києва комісарів узагалі пускати не хотіли. Князь Четвертинський повернувся від Хмельницького одинадцятого лютого без жодної відповіді. Комісари не знали, що робити далі, куди податися. Повернутися вони не могли: величезні ватаги тільки й чекали зриву перемов, аби знищити послів. Натовп зухвалішав дедалі дужче. Драгунських коней хапали за повіддя, перепиняючи дорогу, воєводині сани закидали камінням, шматками льоду і мерзлими грудками снігу. У Гвоздовій Скшетуський із Донцем у кривавій битві розігнали кілька сотень черні. Хорунжий новогрудський і Смяровський знову виїхали до Хмельницького, аби переконати його прибути до Києва на перемови, але воєвода майже не сподівався, що вони доберуться до нього живими. Тим часом у Фастові комісари змушені були, склавши руки, дивитися, як натовп розправляється з полоненими — старих і малих, чоловіків і жінок топили в ополонках, обливали на морозі водою, кололи вилами або живцем чикрижили ножами. Таке тривало вісімнадцять днів, аж поки нарешті прийшла відповідь од Хмельницького, що до Києва їхати він не хоче, а чекає на воєводу і комісарів у Переяславі.

Нещасні посланці тоді полегли зійшли, гадаючи, що скінчилися їхні муки. Переправившись через Дніпро у Трипіллі, вони зупинилися ночувати у Воронкові, з якого було лише шість миль до Переяслава. Назустріч їм на півмилі виїхав Хмельницький, ніби цим самим виявляючи честь королівському посольству. Але як же він змінився відтоді, як удавав із себе несправедливо скривдженого, "*quantum mutatus ab illo!*" , як слушно писав воєвода Кисіль.

Гетьман з'явився у супроводі кількох десятків вершників, із полковниками, осавулами і військовою музикою, зі знаком, бунчуком і малиновим стягом — як удільний князь. Комісарський почет зупинився відразу, він же, підскакавши до головних саней, у яких їхав воєвода, певний час дивився у його обсіле літами обличчя, а потім, трохи піднявши шапку, сказав:

— Чолом вам, панове комісари, і тобі, воєводо! Треба було раніше почати зі мною перемови, коли я був слабший і сили своєї не знав, та якщо вже вас король до мене прислав, усім серцем радий вас прийняти у своїх землях...

— Вітаємо і ми тебе, милостивий гетьмане! — відповів Кисіль. — Його величність король послав нас засвідчити тобі свою ласку і встановити справедливість.

— За ласку дякую, а справедливість я вже сам оцим — тут він ударив рукою по шаблі — на ваших шиях установив і далі встановлюватиму, якщо ви мене не вдовольните.

— Неввічливо нас вітаєш, милостивий гетьмане запорозький, нас, королівських посланців.

— Не буду говорити на морозі, знайдеться на це ліпший час, — різко відповів Хмельницький. — Пустити мене, Киселю, у свої сани, я хочу вам честь виявити — поїду вкупі з вами.

Сказавши це, він спішився і підійшов до саней. Кисіль посунувся вправо, залишивши місце зліва від себе.

Побачивши це, Хмельницький насупився і крикнув:

— По праву руч мене саджай!

— Я сенатор Речі Посполитої!

— А що мені сенатор! Он пан Потоцький перший сенатор і коронний гетьман, а в мене зараз зв'язаний сидить разом із іншими — захочу, завтра ж на палю посаджу!

Бліді щоки Киселя спаленіли.

— Я тут особу короля репрезентую!

Хмельницький насупився ще дужче, але стримався і сів по ліву руч, бурмочучи:

— Най король буде у Варшаві, а я в Україні. Не сильно я, бачу, вам іще на горло наступив.

Кисіль нічого не відповів, тільки звернув очі до неба. Він передчував, що на нього чекає, і слушно подумав тієї миті: якщо дорога до Хмельницького була Голгофою, то перемови з ним будуть хресними муками.

Коні рушили до міста, де палили із двадцяти гармат і били в усі дзвони. Хмельницький, ніби побоюючись, аби комісари не подумали, що це тільки на їхню честь, сказав воєводі:

— Так я не лише вас приймаю, а й інших послів, яких до мене присилають.

Хмельницький казав правду — до нього, наче до удільного князя, вже прислали посольства. Повертаючись із-під Замостя під враженням виборів, засмучений звістками про поразки, завдані литовським військом, гетьман не мав у серці й половини тієї пихи, та коли Київ вийшов назустріч йому з вогнями й стягами, коли академія вітала його словами: "Tamquam Moïsem, servatorem, salvatorem, liberatorem, populi de servitute lechica e bono omine Bohdan" — Богом даний, коли, нарешті, його назвали "illustriissimus p̄ncers" , — тоді, за словами сучасників, "піднісся цим бузувір". Відчув силу свою і ґрунт під ногами, чого раніше йому бракувало.

Чужоземні посольства були мовчазним визнанням як його могутності, так і удільності; постійна дружба з татарами, оплачувана переважно здобиччю і нещасним ясиром, який цей народний вождь дозволяв вибирати зі свого народу, обіцяла підтримку супроти будь-яких ворогів. Ось чому Хмельницький, котрий іще під

Замостям визнавав королівську владу й волю, тепер, загорділий, переконаний у своїй силі, бачачи нелад, що панував у Речі Посполитій, недолугість її вождів, ладен був підняти руку й на самого короля, зараз уже мріючи у глибині своєї темної душі не про козацькі вольності, не про повернення Запорозжю давніх привілеїв, не про справедливість для себе, а про удільну державу, про княжу шапку і скіпетр.

Він почувався господарем України. Запорозжя стояло за нього, бо ніколи, ні під чиєю булавою не купалося так у крові й здобичі; дикий за своєю натурою люд горнувся до нього, бо, коли мазовецький чи великопольський селянин без ремствування ніс цей тягар переваги й утиску, який в усій Європі гнітив "нащадків Хама", українець разом зі степовим повітрям вбирав у себе любов до волі такої ж безмежної, дикої і буйної, як і самі степи. Невже йому охота була ходити за панським плугом, коли його погляд губився в пустелі Божій, а не панській, коли із-за порогів Січ кликала його: "Покинь пана і йди на волю!", коли жорстокий татарин навчав його воювати, призвичаював його погляд до пожеж і мордувань, а руку до зброї? Невже йому не ліпше було нишпорити під проводом Хмеля і панів різати, аніж гнути горду спину перед підстаростою?..

А ще люд горнувся до Хмеля тому, що хто не горнувся, той ішов у ясир. У Стамбулі за десять стріл давали невольника, за лук, гартований у вогні, — трьох, така їх сила була. Тому чернь не мала вибору — і лише дивна з тих часів збереглася пісня, яку довго потім співали по хатах наступні покоління, дивна пісня про цього вождя, прозваного Мойсеєм: "Ой, щоб того Хміля перша куля вхопила!".

Зникали містечка, міста і села, край ставав пусткою і руїною, суцільною ранною, якої не могли загоїти віки, та цей вождь і гетьман цього не бачив чи не хотів бачити, бо він ніколи нічого далі себе не бачив, — і ріс, і жирів кров'ю, вогнем, і у власному потворному самолюбстві утопив свій народ, свій край; і ось тепер увозив комісарів до Переяслава під гул гармат і бамкання дзвонів, як удільний володар, господар, князь.

Похнюпившись їхали у лігво лева комісари, й рештки надії в них гасли, а тим часом Скшетуський, знаходячись у другому ряді саней, пильно придивлявся до полковників, що прибули із Хмельницьким, сподіваючись побачити серед них Богуна. Після безплідних пошуків над Дністром, аж за Ягорликом, у душі в пана Яна, як останній і єдиний спосіб, давно визрів намір відшукати Богуна й викликати його на смертельний двобій. Щоправда, наш нещасний рицар ризикував, бо у такому гармидері Богун міг без бою зарубати його або віддати татарам, але він був про отамана кращої думки: знаючи його мужність і шалену відвагу, Скшетуський майже був упевнений, що, поставлений перед вибором, Богун вийде на герць за князівну. Тож він укладав у своїй страдницькій душі цілий план, як зв'яже отамана клятвою, щоб у разі його смерті той відпустив Гелену. Про себе пан Скшетуський уже не турбувався. Припускаючи, що Богун скаже: "А коли я загину, хай вона не буде ні моєю ні твоєю", — він ладен був і на це пристати й у свою чергу присягнути так само, аби лиш вирвати її з ворожих рук. Нехай вона ліпше у кляшторі знайде спокій до кінця своїх днів. Він теж спершу на бойовищі, а потім, якщо не доведеться полягти, під чернечою сутаною в келії пошукає умиротворення, як шукали його у ті часи всі скорботні душі. Шлях такий здавався Скшетуському простим і

зрозумілим, а коли ще під Замостям йому одного разу підказали думку про двобій із Богуном, коли пошуки князівни у наддністрянських очеретах закінчилися невдачею, — шлях цей видався і єдиним. Ось чому із берегів Дністра одним духом, ніде не зупиняючись на спочинок, він поквапився навздогін за комісарами, сподіваючись або в оточенні Хмельницького, або в Києві неодмінно знайти Богуна, тим паче що, як казав у Ярмолинцях Заглоба, отаман збирався їхати до Києва брати шлюб при трьохстах свічках.

Та марно шукав його тепер Скшетуський поміж полковниками. Натомість він побачив безліч інших, іще з давніх, мирних, часів знайомих: Дедялу, котрого зустрів у Чигирині, Яшевського, який приїздив із Січі послом до князя, Яроша, колишнього князівського сотника, Довколопальця, Грушу і ще багатьох, і вирішив у них розпитати про отамана.

— Ми, здається, давні знайомі, — почав він, наближаючись до Яшевського.

— Я тебе в Лубнах бачив, ти князя Яреми лицар, — відповів полковник. — Там ми вкупі пили й гуляли. А як твій князь?

— Здоровий.

— Це тільки до весни. Вони з Хмельницьким іще не зустрічалися, а як зустрінуться — одному із них погибель.

— Як Бог дасть.

— Ну, Бог до нашого батька Хмеля ласкавий. Уже твоєму князеві на Задніпров'я, на свій татарський берег, не вернутися. У Хмельницького багато молодців, а у князя що? Добрий він жовнір, але й наш батько Хмельницький такий самий. А ти вже не у князя в хоругві?

— Я з комісарами їду.

— Ну, я радий бачити давнього знайомого.

— Якщо ти радий, зроби мені ласку, а я тобі вдячний буду.

— Яку ласку?

— Скажи мені, де Богун, той славний отаман, що колись у переяславському полку служив, а сьогодні поміж вас повинен високе звання мати?

— Замовкни! — грізно відповів Яшевський. — Твоє щастя, що ми давні знайомі й пили вкупі, інакше б я тебе оцим пірначем уже на сніг уклав.

Скшетуський глянув на нього здивовано, але, сам будучи чоловіком запальним, стиснув у руці булаву.

— Ти що, здурів?

— Я не здурів і лякати тебе не збираюся, але такий наказ Хмеля: хоч би хто із ваших, нехай навіть комісар, про щось спитав, — убивати на місці. Не зроблю цього я, інший зробить, тому й попереджаю тебе із доброзичливості.

— Так у мене ж інтерес приватний.

— Усе одно. Хмель наказав нам, полковникам, і інших звелів попередити: "Убивати кожного — чи то про дрова, чи про поташ питає". Так і перекажи своїм.

— Дякую тобі за добру раду, — мовив Скшетуський.

— Це я тільки тебе попередив, а іншого ляха уклад би нишком.

Вони замовкли. Почет уже дійшов до міської брами. Обабіч дороги і на вулицях кишіла чернь і озброєні козаки, котрі при Хмельницькому не сміли кидати на сани прокльонів і грудок снігу, а лише проводжали комісарів понурими поглядами, стискаючи кулаки на ефесах шабель.

Скшетуський, вишикувавши драгунів четвірками, з гордо піднятою головою спокійно їхав широкою вулицею, не звертаючи анінайменшої уваги на грізні погляди натовпу, і лише думав, як багато ще знадобиться йому витримки, самозабуття і християнського терпіння, аби здійснити задумане й не потонути з перших же кроків у цьому морі ненависті.

РОЗДІЛ XVIII

Наступного дня комісари довгенько сушили собі голову: вручити Хмельницькому королівські дари негайно і чи зачекати, поки він виявить більше покори і бодай децицю каяття? Зрештою вважалися прихилити його до себе людяністю і королівською ласкою й сповістили про вручення дарів — урочиста церемонія відбулася назавтра.

Зранку били дзвони й гриміли гармати. Хмельницький чекав комісарів перед своїм палацом у товаристві полковників, козацької старшини і сили-силенної простого козацтва й черні — йому хотілося, щоб увесь народ бачив, якої честі його удостоює сам король. Він сидів на підвищенні під знаменом і бунчуком в отороченій соболиним хутром червоній парчевій киреї серед послів із інших держав, узявшись у боки й поставивши ноги на оксамитову із золотою бахромою подушку, й чекав на комісарів.

У натовпі час від часу чулося похвальне й радісне перешіптування черні: вона, над усе поцінюючи силу, бачила у своєму вожді уособлення цієї сили. Тільки таким в уяві простолюду міг постати незвитяжний народний герой, що громив гетьманів, магнатів, шляхту і взагалі ляхів, котрі доти були овіяні легендою непереможності. Хмельницький за рік війни трохи постарів, але не зігнувся — в його могутніх плечах і досі відчувалася сила, здатна знищувати держави або утворювати нові; широке обличчя, почервоніле від зловживання трунками, виражало незламну волю, невгамовну гордість і зухвалу впевненість, якої йому додали звитяги. Люті і гнів дрімали у зморшках його обличчя, і легко уявлялося: ось вони пробуджуються, і люд під їхнім страшним диханням хилиться, як ліс під бурю. З очей із червоними обідками вже стріляло нетерпіння, що комісари довго не йшли з дарами, а з ніздрів на морозі валила пара, як два стовпи диму з ніздрів Люцифера. Отак і сидів гетьман у виверженому власними легенями тумані — багрянолиций, похмурий, гордий, обіч послів, серед полковників, в оточенні моря черні.

Та ось показався комісарський почет. Попереду довбиші били в литаври і сурмачі, надуваючи щоки, видобували зі своїх інструментів такі протяжні жалібні звуки, що здавалося, ніби це ховають славу і велич Речі Посполитої. За цим оркестром ловчий Кшетовський ніс булаву на оксамитовій подушці, Кульчинський, скарбничий київський, — червону хоругву з орлом і написом; далі самотньо йшов Кисіль — високий, сухорлявий, із білою бородою, що спадала на груди. На його аристократичному обличчі

було страждання, а в душі — бездонний біль. За кілька кроків від воєводи ступала решта комісарів, а останніми у почті йшли драгуни Бришовського під командою Скшетуського.

Кисіль рухався поволі, бо саме цієї миті він виразно побачив, як за лахміттям перемов, за видимістю королівської ласки і вибачення геть інша — гола, огидна — проглядає правда, яку навіть сліпий побачить, глухий почує, бо вона волає: "Не ласку дарувати йдеш ти, Кисілю, а ласки просити; ти хочеш купити її ціною булави і хоругви, пішки йдеш благати її, припадаючи до ніг того селянського вождя від імені Речі Посполитої, ти, сенатор і воєвода...". І краялося серце брусилівського пана, і почувався він огидніше від хробака, нікчемніше від праху, а у вухах у нього звучали Ієреміїні слова: "Ліпше зовсім не жити, аніж жити в неволі у хлопів і бусурман". Хто він, Кисіль, у порівнянні з лубенським князем, котрий являвся заколотникам не інакше, як у подібі Юпітера, із насупленим чолом, серед запаху сірки, полум'я війни й порохового диму? Хто він такий? Під тягарем цих думок погасли сили у серці воєводи, усмішка назавше зникла з його обличчя, радість навіки покинула душу, і він волів би сто разів умерти, аніж ступити ще один крок, але все-таки йшов — його штовхало вперед усе його минуле, уся праця, зусилля, уся неблаганна логіка попередніх діянь...

Хмельницький чекав на нього, взявшись у боки, випнувши губи й нахмуривши брови.

Нарешті почет наблизився. Кисіль, вийшовши наперед, ступив кілька кроків аж до підвищення. Довбиші перестали бити в литаври, сурмачі сурмити — і глибока тиша залягла в натовпі, тільки на морозному вітрі лопотів малиновий стяг, який ніс пан Кульчинський.

Зненацька тишу розітнув чийся владний голос, котрий із невимовною силою відчаю, попри все і всіх чітко наказав:

— Драгуни, кругом! За мною!

Це був голос пана Скшетуського.

Усі голови повернулися в його бік. Сам Хмельницький трохи підвівся з місця, аби побачити, що діється. Комісари пополотніли на обличчі. Скшетуський стояв у стременах випростаний, блідий, зі спаленими очима й оголеною шаблею у руці. Напівобернувшись до драгунів, він громовим голосом повторив наказ:

— За мною!..

Серед тиші гучно зацокали по промерзлій підметеній вулиці копита. Вишколені драгуни розвернули на місці коней, поручик виїхав наперед, подав знак і весь загін поволі рушив назад до садиби, де розквартирувалися комісари.

Подив і розгубленість з'явилися на обличчях у всіх, а заодно й у Хмельницького, бо в голосі й рухах поручика було щось незвичайне; ніхто, однак, до пуття не знав, чи не є раптовий від'їзд ескорту частиною урочистого церемоніалу. Тільки Кисіль усе зрозумів, а найголовніше те, що і перемови, і життя комісарів разом з ескортом тієї миті висіли на волосині, тому перш ніж Хмельницький устиг збагнути, що сталося, воєвода ступив на підвищення і звернувся до гетьмана з промовою.

Найперше він сказав про те, що король дарує свою ласку Хмельницькому і всьому Запорозжю, але несподівано промову його перебив новий випадок, який був добрий лиш тим, що цілком відвернув увагу від попереднього. Старий полковник Дедяла, котрий стояв біля Хмельницького, потрясаючи пірначем, кинувся на воеводу з криком:

— Що ти говориш, Кисілю! Король королем, але ви, короленята, князі, шляхта, скільки усього натворили! І ти, Кисілю, хоч плоть від плоті й кість від кості наш, відщепився від нас, а з ляхами злигався. Годі з нас твоєї балаканини, бо чого нам треба, ми й так шаблею добудемо.

Воевода обурено глянув у вічі Хмельницькому.

— Ти що, гетьмане, не можеш тримати у шорах своїх полковників?

— Замовкни, Дедяло! — гримнув гетьман.

— Помовч, помовч! Налигався з самого ранку! — підхопила решта полковників. — Іди геть, поки тебе у три вирви не витурили!

Дедяла не вгамовувався, тоді його й справді схопили за барки й виштовхали за коло.

Воевода говорив далі вишуканими й добірними словами, даючи зрозуміти Хмельницькому, що прислані йому такі багаті дари — це знак законної влади, якою досі гетьман користувався самочинно. Король, можучи покарати, воліє йому пробачити у нагороду за послух, виявлений під Замостим, і ще тому, що попередні злочини вчинені були до його вступу на престол. Отож Хмельницькому, маючи стільки гріхів, годилося б тепер висловити вдячність за ласку і поблажливість, припинити кровопролиття, заспокоїти селянство і почати перемови з комісарами.

Хмельницький мовчазно прийняв булаву і стяг, який відразу ж наказав над собою розгорнути. Чернь, побачивши це, радісно завилала, і певний час нічого не було чути.

Гетьман прояснів на виду і, зачекавши хвилю, відповів:

— За таку велику ласку, яку його королівська величність через вас мені подарував, владу над військом віддавши і колишні мої злочини простивши, покірно дякую. Я завше казав, що король зі мною супроти вас, лукавих вельмож і магнатів, і наиліпший цьому доказ — його вдоволення тим, що я голови вам стинав. Тож знайте: я й далі так робитиму, якщо ви нас із королем у всьому не слухатимете.

Останні слова Хмельницький вимовив погрозливо, підвищивши голос і насупивши брови, ніби закипаючи гнівом, а комісари заціпеніли від такого несподіваного повороту його відповіді. Кисіль же сказав:

— Король, милостивий гетьмане, велить тобі припинити кровопролиття і перемови з нами почати.

— Кров не я проливаю, а литовське військо, — різко відповів гетьман. — Я маю відомості, що Радзивілл мої Мозир і Турів вирізав. Якщо це підтвердиться — кінець вашим полоненим: усім, навіть знаті, накажу враз постинати голови. Перемов не буде. Мені важко зараз провадити комісію: військо не при купі, тут тільки частина полковників, решта на зимівниках, а без них я почати не можу. Та що нам теревені правити на морозі! Що ви мали мені віддати — віддали, і всі бачили, що відтепер я

гетьман із королівської волі, а зараз ходімо до мене, вип'ємо по чарці та пообідаємо, бо я голодний.

Сказавши це, Хмельницький рушив до свого палацу, а за ним комісари і полковники.

У великому серединному покої стояв накритий стіл, що аж угинався під вагою награбованого срібла, серед якого воєвода Кисіль, можливо, знайшов би й своє, вивезене минулого літа із Гуші. На тарелях горою була навалена свинина, яловичина і татарський плов, в усьому покої пахло просяною горілкою, наливою у срібні кінви.

Хмельницький сів за стіл, посадивши по праву руч від себе Киселя, а по ліву каштеляна Бжозовського і, показавши пальцем на горілку, сказав:

— У Варшаві кажуть, що я ляську кров п'ю, але я її собакам лишая, а мені більше до смаку горілка.

Полковники вибухнули сміхом, від якого затремтіли стіни покою.

Таку пігулу дав комісарам перед обідом гетьман, а ті мовчки її проковтнули, щоб, як писав підкоморій львівський "не дражнити дикого звіра".

Лише рясний піт зросив бліде Киселеве чоло.

Та ось частування почалося. Полковники руками брали з тарелей шматки м'яса, Киселеві й Бжозовському накладав їх у тарілки сам гетьман. Початок обіду минув у мовчанні — кожен намагався втамувати голод. Тишу порушували тільки плямкання і хрускіт кісток на зубах у бенкетників та булькання горілки, що лилася в горло. Часом хтось ронив якесь слівце, але воно так і лишалося без відповіді. Нарешті Хмельницький, під'ївши й вихиливши кілька чарок просяної горілки, раптом звернувся до воєводи і спитав:

— Хто у вас командує конвоєм?

Тривога з'явилася на Киселевому обличчі.

— Скшетуський, достойний рицар! — відповів він.

— Я його знаю, — сказав гетьман. — А чому це він не схотів бути при вручанні дарів?

— Бо не входив до почту, а тільки охороняв його, і такий мав наказ.

— А хто йому дав такий наказ?

— Я, — відповів воєвода, — бо вважав, що буде не зовсім пристойно, коли при вручанні дарів у нас і у вас над душею стоятимуть драгуни.

— А я інше подумав, бо знаю, що у цього жовніра душа горда.

Тут у розмову втрутився Яшевський.

— Ми драгунів більше не боїмося, — мовив він. — Це колись ляхи славилися ними, але ми вже під Пилявцями збагнули: не ті тепер ляхи, що, бувало, били турків, татар і німців...

— Не Замойські, Жолкевські, Ходкевичі, Хмелецькі й Конецпольські, — урвав його Хмельницький, — а Тхоревичі та Зайчевські, дітвора, закута в залізо. Ледве нас побачили, від страху мало не вмерли і Дали драла, хоч татар спершу було не більш як три тисячі...

Комісари мовчали, але їсти й пити їм ураз перехотілося.

— Покірно прошу вас, призволяйтеся, — сказав Хмельницький, — а то я подумаю, що наша проста козацька страва у ваших горлах застряє.

— Якщо у них горла завузькі, то можна й розширити! — заволав Дедяла.

Полковники, що вже добре підпили, зареготіли, але Хмельницький грізно глянув на них, і знову стало тихо.

Кисіль, що нездужав уже кілька днів, став блідий як полотно, а Бжозовський спаленів так, що, здавалося, у нього от-от кров бризне з обличчя.

Кінець кінцем він не витримав і вигукнув:

— То ми сюди обідати чи вислуховувати кривди прийшли?

А Хмельницький на це:

— Ви на перемови приїхали, а тим часом литовське військо вчиняє підпали і кров проливає. Мозир і Турів мої вирізали, і якщо це підтвердиться, я чотирьом сотням полонених у вас на очах голови звелю зітнути.

Бжозовський стримав лють, що закипала у крові. Справді-бо, життя полонених залежало від гетьманового настрою — варто йому бровою повести, і їм смерть — отже, треба все терпіти і ще й гамувати вибухи гніву, аби привести його *ad mitiorem e saniozem mentem*.

У такому дусі й озвався тихим голосом кармеліт Лентовський, від природи чоловік смиренний і боязливий:

— Дасть Бог, ці новини з Литви про Турів і Мозир переміняться.

Та ледве він договорив, як Федір Вишняк, полковник черкаський, перехилившись, замахнувся булавою, цілячи кармелітові в потилицю; на щастя, він не дотягнувся, бо їх розділяло четверо бенкетників, але натомість крикнув:

— Мовчи, попе! Не твоє діло брехню мені задавати! Ходи-но надвір, навчу я тебе, як полковників запорозьких шанувати!

Його кинулися вгамовувати, але, не змігши нічого вдіяти, витурили геть із хати.

— Коли ж ти, милостивий гетьмане, хочеш комісію зібрати? — спитав Кисіль, намагаючись перевести розмову в інше русло.

На нещастя, й Хмельницький не був уже тверезий, тому відповів швидко й ущипливо:

— Завтра думати й гадати будемо, бо зараз я п'яний! Що ви мені про свою комісію торочите, не даєте з'їсти й випити! З мене цього годі! Хай буде війна! — І гетьман грюкнув кулаком об стіл так, аж попідскакували тарелі й кінви. — За ці чотири тижні я вас на голову поставлю й ногами затопчу, а наостанці ще й турецькому султанові продам. Король на те й король, щоб стинати голови шляхті, князям і магнатам. Згріши князь — утнути йому шию, згріши козак — утнути йому шию! Ви погрожуєте мені шведами, але й вони мене не здержуть. Тугай-бей — брат мені, рідна душа, єдиний сокіл на світі, ладен негайно зробити все, про що я попрошу, а його гніздечко неподалік.

Тут Хмельницький, як це часто-густо з п'яними буває, ураз змінив гнів на

розчулення — аж голос затремтів у нього від сліз на солодку згадку про Тугай-бея.

— Ви хочете, щоб я на турків і татар шаблю підняв, але нічого не вийде! На вас я з добрими друзями своїми піду. Уже полкам сповіщено, аби молодці добре коней годували і в дорогу ладналися без возів, без гармат — усе це я у ляхів знайду. Хто з козаків візьме воза, тому звелю шию урізати, і сам коляски не візьму, хіба що в'юки і сакви — і так дійду аж до Вісли і скажу: "Сидіть і мовчіть, ляхи!". А будете із Завісля кричати, і там вас знайду. Остобісіло ваше панування, ваші драгуни, гади ви прокляті, самою неправдою живете!

Гетьман підхопився з лави, рвав на собі чуба, бив ногами об підлогу, кричачи, що війна мусить бути, бо йому вже наперед гріхи відпущено і дано благословення, що йому байдуже до комісії і комісарів і він навіть на перемир'я не згоден.

Нарешті, бачачи переляк комісарів і зметикувавши, що як вони зараз поїдуть, війна почнеться взимку, такої пори, коли не можна й окопатися, а козаки погано б'ються у відкритому полі, трохи вгамувався і сів на лаву, схиливши голову на груди, упершись руками в коліна й хрипло відсапуючи. Відтак знову вхопив чарку горілки й вигукнув:

— За здоров'я його величності короля!

— На славу і здоров'я! — підхопили полковники.

— Гей, Кисілю, не сумуй, — мовив гетьман, — і до серця не бери того, що кажу, бо я п'яний. Мені ворожихи наворожили, що війна мусить бути... але я зачекаю до першої трави, а потім хай буде комісія, після якої я бранців відпущу. Мені казали, що ти хворий, тож випиймо і за твоє здоров'я.

— Дякую тобі, гетьмане запорозький, — відповів Кисіль.

— Ти мій гість, я про це пам'ятаю.

Сказавши це, Хмельницький знову ненадовго розчулився і, поклавши руки воеводі на плечі, наблизив своє широке розпашіле обличчя до його блідих запалих щік.

За ним і полковники почали підходити до комісарів і по-дружньому потискати їм руки, плескати по плечах, повторюючи за гетьманом: "До першої трави!". Комісари почувалися як на тортурах. Мужичке дихання, пропахле горілкою, обдавало обличчя цих високородних шляхтичів, для котрих потиски спітнілих рук були так само нестерпні, як і кривди. Серед виявів грубої сердечності не бракувало й погроз. Одні кричали воеводі: "Ми ляхів хочемо різати, а ти наш чоловік!", інші казали: "Ну що, пани! Колись били нас, а тепер ласки просите?! На погибель же вам, білоручкам!". Отаман Вовк, що колись мірошникував у Нестеварі, кричав: "Я князя Четвертинського, мого пана, зарівав!". "Видайте нам Ярему, — горланив, заточуючись, Яшевський, — і ми вас живими відпустимо!".

У покої стало нестерпно спекно і душно, стіл, завалений недоїдками м'яса, скоринками хліба, залитий горілкою і медом, мав огидний вигляд. Нарешті увійшли ворожихи, себто віщунки, з якими гетьман зазвичай пив до пізньої ночі, слухаючи передбачення: позгорблювані, зжовклі старезні баби й рум'янощокі молодичі — предивні створіння, що вміли ворожити на воску, на пшеничних зернах, на вогні й водяній піні, на дні пляшки або на людському жирі. Враз між полковниками й

молодшими з ворожок почалися забави й пересміхи. Кисіль мало не знепритомнів.

— Дякуємо тобі, гетьмане, за частування, і прощай, — мовив він кволим голосом.

— Я завтра до тебе, Кисілю, на обід приїду, — відповів Хмельницький, — а зараз ідіть собі. Донець із молодцями проведуть вас додому, щоб чернь вам чогось, бува, не учворила.

Комісари вклонилися і вийшли. Донець із молодцями й справді чекав перед палацом.

— Боже! Боже! Боже! — стиха прошепотів Кисіль, затуляючи обличчя долонями.

Почет мовчки рушив до садиби, де зупинилися комісари.

Але виявилось, що їх уже розквартирували, та ще й далеченько один від одного. Хмельницький зумисне поселив їх у різних частинах міста, аби важче було сходитись і радитись.

Воєвода Кисіль, стомлений, знеможений, ледве тримаючись на ногах, негайно ліг у ліжку й аж до ранку нікого не хотів бачити, лише ополудні звелів покликати Скшетуського.

— Що ж ти, ваша милість, учинив? — сказав він йому. — Що накоїв! Свое і наше життя міг занাপастити.

— *Mea culpa*, ясновельможний воєводо! — відповів рицар. — Але мене *delirium* пойняло, і я волів краще сто разів загинути, аніж на таке дивитися.

— Хмельницький твій задум розгадав. Я ледве *efferatam bestiam* угамував і вчинок твій пояснив. Але він сьогодні має у мене бути і, напевно, про тебе питає. Скажеш йому, що я дав наказ відвести жовнірів.

— Від сьогодні приймає команду Бришовський — йому відпустило.

— От і добре, бо ти, добродію, надто впертий, як на сьогоднішні часи. Важко мені тобі за щось дорікати, хіба що за необережність, але одразу видно — молодий ти і болю душевного терпіти не вмієш.

— До болю я звик, ясновельможний воєводо, а от ганьби терпіти не можу.

Кисіль стиха застогнав, точнісінько як хворий, котрого вдарили по болячці, відтак усміхнувся покірно й сумовито і промовив:

— Такі слова я щодня тепер чую, це колись я гіркими сльозами вмивався, а ниньки у мене вже й сліз не стало.

Жалем переповнилося серце Скшетуського — важко йому було дивитися на цього старого з обличчям мученика, котрому випало на схилі віку страждати подвійно: душею і тілом.

— Ясновельможний воєводо! — мовив намісник. — Бог мені свідок: я думав тільки про ті страшні часи, коли сенатори і коронні сановники змушені бити чолом гультяям, яким єдиною винагородою за свої вчинки мусить бути паля.

— Нехай тебе Бог благословить: ти молодий, чесний і, знаю, нічого лихого на думці не мав. Але те, що ти сказав, говорить і князь твій, а за ним військо, шляхта, сейми, половина Речі Посполитої — й увесь цей тягар зневаги й ненависті спадає на мене.

— Кожен служить вітчизні, як сам це розуміє. Нехай же Бог судить кожного за

сподіяне, а що стосується князя Ієремії, він для вітчизни не шкодує ні добра, ні здоров'я.

— І славою овіяний, і купається у її промінні, — відповів воєвода. — А що ж чекає на мене? О, ти слушно сказав: нехай Бог судить за сподіяне і нехай хоч на тім світі дасть спокій тим, хто за життя страждав над міру...

Скшетуський мовчав, а Кисіль підняв очі вгору в німій молитві й по хвилі сказав:

— Я русин, кров від крові й плоть від плоті мого народу. Князів Святольдичів у цій землі поховано. Я любив і цю землю, і цей Божий люд, вигодуваний її груддю. Я бачив обопільні кривди, бачив як дику сваволю запорожців, так і нестерпну пиху тих, хто цей войовничий народ надумав прив'язати до землі. А що ж мав учинити я, русин, а заодно вірний син і сенатор Речі Посполитої? От я й пристав до тих, котрі казали: "Рах vobiscum!" , бо так звеліли мені кров і серце, бо між ними був король-небіжчик, наш батько, і канцлер, і примас, і багато хто інший. А ще я бачив, що для обох сторін розбрат — це згуба. Хотілося до скону, до останнього подиху працювати для згоди — коли ж полилася кров, я подумав собі: буду янголом єднання. І став я на цей шлях, і трудився на ньому, і труджуся й досі попри біль, муки й ганьбу, попри сумніви, майже за все найстрашніші. Бог свідок, тепер я й сам не знаю, чи ваш князь прийшов із мечем зарано, чи я спізнився з оливковою гілкою, але добре бачу: марна моя праця, сил уже бракує, надаремне я б'юся сивою головою об мур. І що ж я бачу, сходячи в могилу? Тільки морок і згубу, о Боже великий, спільну згубу!

— Господь пошле спасіння.

— О, нехай же пошле він мені перед смертю промінь такої надії, аби не вмерти у розпачі!.. Я ще за всі страждання йому віддячу, за той хрест, який несучи за життя, за те, що чернь жадає моєї голови, а на сеймах мене зрадником називають, за моє пограбоване майно, за ганьбу, в якій живу, за всю ту гірку нагороду, яку я отримав від обох сторін!

Сказавши це, воєвода простяг до неба свої вихудлі руки, і дві великі сльози, можливо, справді, останні в житті, скотилися у нього з очей.

Скшетуський, не змігши більше витримати, упав перед воєводою навколішки, схопив його руку і тремтливим від великого зворушення голосом промовив:

— Я жовнір і йду іншою дорогою, але перед заслугами твоїми і стражданнями низько вклоняюся.

Із цими словами шляхтич і рицар хоругви Вишневецького припав устами до руки того самого русина, котрого кілька місяців тому вкупі з іншими називав зрадником.

А Кисіль поклав руки йому на голову.

— Сину мій, — стиха мовив він, — нехай же Господь пошле тобі втіху, направить тебе і благословить, як я благословляю.

* * *

Перемови почалися невдало, того ж дня. Хмельницький приїхав на обід до воєводи досить пізно і в найгіршому настрої. Найперше він заявив, що все сказане ним учора про перемир'я, про комісію на Трійцю і про звільнення перед комісією полонених

говорилося сп'яна, а тепер він бачить, що його хотіли пошити в дурні. Кисіль знову лагідно заспокоював його, доводив, але це була, за словами підкоморія львівського, все одно що *surdo yranno fabula dicta*. І поведився гетьман так брутально, що комісарам довелося пожалкувати за вчорашнім Хмельницьким. Пана Позовського він огрів булавою тільки за те, що йому не вчасно на очі навернувся, хоч панові Позовському, виснаженому хворобою, і так було три чисниці до смерті.

Не допомагали ні прихильність і людяне ставлення комісарів, ні воеводині переконування. Тільки трохи похмелившись горілкою і відбірним гушанським медом, гетьман повеселішав, але вже ні про які публічні справи навіть не заїкнувся, сказавши: "Маємо пити, то пиймо, а радитися завтра будемо! А ні — я піду!". О третій ночі він напосівся йти до воеводини спочивальні, чому той під різними приводами супротивився, бо зумисне замкнув там Скшетуського, вельми побоюючись, аби при зустрічі цього покірного жовніра із Хмельницьким не сталося якоїсь несподіванки, що була б згубною для поручика. Та Хмельницький наполіг на своєму і пішов у спочивальню, а за ним подибав і Кисіль. Як же здивувався воевода, коли гетьман, побачивши рицаря, кивнув йому і вигукнув:

— Скшетуський! А ти чому з нами не п'єш?

І приязно простяг йому руку.

— Бо хворий, — відповів, уклонившись, поручик.

— Ти і вчора поїхав. Без тебе мені стало так журно.

— Такий він мав наказ, — утрутився Кисіль.

— А ти, воеводо, помовч. Знаю я його — і певен, що він не хотів дивитися, як ви мені шану віддаєте. О, це ще та пташка! Але що комусь би не зійшло йому зйде, бо я його люблю, він мій друг сердечний.

Кисіль від подиву широко відкрив очі, а гетьман несподівано звернувся до Скшетуського:

— А ти знаєш, за що я тебе люблю?

Скшетуський похитав головою.

— Гадаєш, за те, що ти аркан на Омельнику перерізав, коли мене, лихого чоловіка, як звіра цькували? Ой ні, не за це. Я тобі дав тоді перстень із прахом гробу Господнього, але ти, упертюху, не показав мені цього персня, коли був у мене в руках, та я тебе й так відпустив, — отже, ми поквиталися. Не за це я тебе люблю. Ти мені іншу зробив послугу, за що я тобі безмежно вдячний і маю за друга.

Тепер Скшетуський здивовано видивився на Хмельницького.

— Бач, як дивуються, — ніби до когось четвертого сказав гетьман. — Тоді я тобі нагадаю, що мені в Чигирині розповіли, коли ми з Базавлука туди з Тугай-беєм прийшли. Розпитував я тоді усюди про свого недруга Чаплинського, котрого не знайшов, а мені й кажуть, як ти із ним учинив після першої нашої зустрічі, що ти однією рукою за чуба, другою за шаровари схопив і двері ним вибив, і пику до крові розквасив, як собаці — ха!

— Я й справді так зробив, — відповів Скшетуський.

— Ой, славно ти вчинив, добре утнув! Ну, я ще до нього доберуся, інакше навіщо тоді комісії та перемови? Таки доберуся і побавлюся по-своєму, але й ти йому дав перцю.

Після цього гетьман повернувся до Киселя і заходився ще раз переповідати:

— За чуба його вхопив та за штаненята, підняв як гусеницю, двері вибив і на вулицю вижбурнув.

І він почав сміятися, аж луна пішла альковом і докотилася до бенкетної.

— Милостивий воєводо, звели подати меду, я вип'ю за здоров'я цього лицаря, мого друга.

Кисіль прочинив двері й кликнув служку, котрий негайно приніс три кварта гущанського меду.

Хмельницький почаркувався з воєводою і зі Скшетуським, випив — мед, певно, відразу вдарив у голову, обличчя засміялося, душа і серце звеселіли, і він, звернувшись до поручика, вигукнув:

— Преси у мене, чого хочеш!

Бліде обличчя Скшетуського взялося рум'янцем, на хвилю залягла тиша.

— Не бійся, — сказав Хмельницький. — Слово не дим. Преси, чого хочеш, тільки Киселевих справ не торкайся.

Хмельницький, навіть п'яний, умів тримати слово.

— Якщо мені дозволено скористатися з любові, яку ти маєш до мене, милостивий гетьмане, я зажадаю від тебе справедливості. Один із твоїх полковників кривду мені вчинив...

— Шию йому урізати! — гнівно перебив поручика Хмельницький.

— Не про це річ, звели йому лиш на герць зі мною стати.

— Шию йому урізати! — повторив гетьман. — Хто такий?

— Богун.

Хмельницький закліпав очима, потім лягнув себе по лобі.

— Богун? — перепитав він. — Богуну вбито. Мені король писав, що його у двобої зарубано.

Скшетуський остовпів. Заглоба казав правду!

— А що тобі Богун учинив? — запитав Хмельницький.

Поручик спаленів ще дужче. Він боявся говорити про князівну напівп'яному гетьманові, щоб не почути якогось непрощенного блюзнірства.

Його виручив Кисіль.

— Це справа поважна, — мовив він, — мені розповів про неї каштелян Бжозовський. Богун викрав у цього кавалера наречену, милостивий гетьмане, і не відомо де її сховав.

— Так ти шукай її, — відповів Хмельницький.

— Я шукав понад Дністром, де її сховано, але не знайшов. Чув, одначе, що він до Києва хотів її відправити і сам туди збирався, аби шлюб узяти. Дозволь же мені, милостивий гетьмане, до Києва поїхати і там її пошукати, ні про що більше тебе не прошу.

— Ти мій друг, ти Чаплинському чортів дав... Я не тільки дозволю тобі поїхати і пошукати всюди, де ти схочеш, а й наказ дам, щоб той, у кого вона знаходиться, тобі в руки її віддав. А ще пірнач на проїзд дам і листа до митрополита, аби по монастирях у черниць шукали. Мое слово не дим.

Сказавши це, гетьман прочинив двері й гукнув Виговського, щоб ішов писати наказ і листа, а Чарноту, хоч була вже четверта ночі, послав по печатку. Дедяла приніс пірнач, а Донцеві було доручено із двома сотнями кінних провести Скшетуського до Києва і далі, аж до перших польських сторожових постів.

Наступного дня Скшетуський покинув Переяслав.

РОЗДІЛ ХІХ

Якщо пан Заглоба нудився у Збаражі, то не менш від нього нудився й Володийовський, котрий особливо сумував за ратними трудами і пригодами. Бувало, правда, що від часу до часу виходили зі Збаража хоругви розганяти розбійницькі ватаги, які палили і вбивали над Збручем, але то була мала війна, такі собі сутички, хоч через довгу й морозну зиму надокучлива й виснажлива, на якій годі було здобути слави. Ось чому пан Міхал щодня не давав спокою Заглобі, підбиваючи його іти на допомогу Скшетуському, від якого довгенько вже не було жодної звістки.

— Певно, він там ускочив у якусь халепу, а може, й життям наклав, — казав Володийовський. — Нам треба конче їхати, хоч би й довелося разом із ним загинути.

Пан Заглоба не дуже суперечив, бо, як стверджував, геть струхлявів у Збаражі й сам дивувався, як іще грибами не поріс, але із від'їздом зволікав, сподіваючись, що ось-ось прийде від Скшетуського якась звістка.

— Пан Ян не тільки відважний, а й кмітливий, — відповідав він Володийовському на його чіпляння. — Зачекаємо ще кілька днів, бо раптом прийде лист і виявиться, що нам не треба було нікуди їхати.

Пан Володийовський визнавав слушність цього аргумента і запасався терпінням, хоч час тягся для нього дедалі повільніше. Наприкінці грудня вдарили такі морози, що навіть розбої припинилися. В околицях настав спокій. Єдиною розвагою було обговорення публічних новин, які часто-густо проникали крізь сірі збаразькі мури.

Говорили про коронацію і про сейм, про те, чи дістане булаву князь Ієремія, котрий з усіх полководців заслуговував на неї найбільше. Обурювалися тими, хто твердив, що буцімто завдяки поверненню до перемов із Хмельницьким один тільки Кисіль піде вгору. Володийовський через це кілька разів виходив на герць, а пан Заглоба напивався по самісінькі ризи — і з'являлася небезпека, що він геть зіп'ється, бо чалився не лише з офіцерами і шляхтою, а й не соромився погуляти у міщан на хрестинах, на весіллях, особливо вихваляючи їхні меди, якими славився Збараж.

Володийовський шпетив його за це, кажучи, що не гоже шляхтичеві водитися з людьми низького роду, бо від цього зменшується повага до всього стану, але Заглоба відповідав, що тут винуваті закони, які дають змогу міщанам у пір'я вбиватися і такі мати достатки, якими може володіти тільки шляхта; він пророкував, що наділення простоліуду такими правами ні до чого доброго не приведе, але робив своє. І важко

було дорікати йому за це похмурої зимової пори, коли кожного мучила непевність, нудьга й чекання.

Однак поволеньки стало дедалі більше князівських хоругов стягатися до Збаража, що провіщало на весну війну. Це декому додало отухи. Приїхав серед інших із гусарською хоругвою Скшетуського і пан Підби́п'ята. Він привіз вісті про немилість, у якій залишався при дворі князь, про смерть пана Януша Тишкевича, воєводи київського, на місце котрого, на загальну думку, мали призначити Киселя, і, нарешті, про тяжку хворобу, що прикувала до ліжка у Кракові коронного стражника пана Лаща. Про війну пан Підби́п'ята чув від самого князя, що поновиться вона тільки з крайньої необхідності, бо комісарів було відправлено до козаків із наказом іти на будь-які поступки. Розповідь пана Підби́п'яти рицарство Вишневецького зустріло з люттю, а пан Заглоба пропонував подати до суду протест і заснувати конфедерацію, бо, як він сказав, не хоче, щоб його труди під Старокостянтинівом пропали марно.

Так, за обговоренням новин, у тривогах і сумнівах минув лютий і добігав уже половини березень, а від Скшетуського так нічого й не було.

Володийовський ще дужче став наполягати на від'їзді.

— Вже не князівну, а Скшетуського нам шукати треба, — казав він.

Тим часом виявилось, що пан Заглоба мав слухність, одкладаючи від'їзд із дня на день: наприкінці березня із листом, адресованим Володийовському, прибув із Києва козак Захар. Пан Міхал негайно викликав Заглобу, а коли вони замкнулися з посланцем в окремі кімнати, Володийовський, відірвавши печатку, прочитав таке:

— "Понад Дністром аж до Ягорлика не знайшов я жодних слідів. Гадаючи, що князівну сховано в Києві, пристав я до комісарів, із якими дійшов до Переяслава. Звідти, діставши несподівано дозвіл від Хмельницького, прибув до Києва і шукаю її всюди, у чому мені допомагає сам митрополит. Наших тут безліч — ховаються у міщан і по монастирях, але, боячись черні, нічим себе не виказують, тому шукати важко. Господь мене на всьому шляху провадив і не лише оберіг, а й прихилив до мене Хмельницького, тож сподіваюся, що він і далі мені допомагатиме і змилується наді мною. Ксьондза Муховецького прошу відправити молебень, на якому і ви за мій успіх помоліться. Скшетуський".

— Хвала Господові Предвічному! — вигукнув Володийовський.

— Тут іще постскриптум, — мовив Заглоба, заглядаючи через плече пана Міхала.

— Правда! — відповів малий рицар і прочитав далі:

— "Листа цього вручить осавул миргородського куреня, котрий шанобливо мною опікувався, коли я на Січі в неволі був, і тепер у Києві мені допомагав, і листа доправити зголосився, ризикуючи життям; подбай про нього, Міхале, аби йому нічого не бракувало".

— Принаймні хоч один порядний козак знайшовся! — сказав Заглоба, подаючи Захарові руку.

Старий потиснув її без тіні приниження.

— Будь певен, дістанеш винагороду, — пообіцяв малий рицар.

— Він сокіл, — відповів козак, — я його люблю, я не для грошей тутки прийшов.

— І гордості тобі, бачу, не позичати, не один би шляхтич позаздрив, — вів далі Заглоба. — Не всі серед вас звірі, не всі! Та це байдуже! То, кажеш, пан Скшетуський у Києві?

— Атож.

— А в безпеці, бо чував я, що чернь там розгулює?

— Він у полковника Донця мешкає. Йому нічого не заповідють, бо наш батько Хмельницький під страхом смерті наказав Донцеві берегти його як зіницю ока.

— Дива та й годі... Чого це Хмельницький так полюбив Скшетуського ?

Він його давно любить.

— А казав тобі пан Скшетуський, що шукає у Києві?

— Як це не казав, коли він знає, що я йому друг! Ми і вкупі шукали, і нарізно, тож як було не сказати?

— Але й досі не знайшли?

— Не знайшли. Ляхів там іще до смутку, і всі ховаються, один про одного нічого не знає — спробуй знайти. Ви чули, що там чернь мордує, а я це бачив: не тільки ляхів ріжуть, а й тих, хто їх ховає, навіть ченців і черниць. У монастирі Миколи Доброго знайшли дванадцять ляшок, то їх укупі з черницями димом у келії задушили. Через день кидають клич вулицею і ловлять, спіймають і в Дніпро... Ой! Скількох уже там потопили...

— То, може, і її замордували?

— Може, й так.

— Ні, ні! — перебив його Володийовський. — Якщо вже її Богун туди спровадив, то це безпечне місце.

— Де, як не в монастирі, найбезпечніше, а й там знаходять.

— Ух! — вигукнув Заглоба. — То ви, Захаре, думаете, що вона могла загинути?

— Не знаю.

— Либонь, Скшетуський не втрачає надії, — вів далі Заглоба. — Бог послав йому тяжкі спитки, та колись і втішити має. А ви, Захаре, давно з Києва?

— Ой давно, пане. Я вийшов, коли комісари через Київ назад верталися. Багацько ляхів із ними тікати хотіло і бігли, нещасні, хто як міг, по снігах, по кучугурах, через ліси, до Білогородки, а козаки доганяли їх і били. Багато втекло, багато забили, а декого пан Кисіль викупив за всі гроші, що мав.

— О, собачі душі! То ви, кажете, з комісарами їхали?

— З комісарами аж до Гуці, а звідти до Острога. А далі вже сам ішов.

— А ви давно знаєте пана Скшетуського?

— На Січі я його зустрів пораненого, а потім виходив і полюбив, як дитину рідную. Я старий, і мені нема кого любити.

Заглоба гукнув слугу й наказав подати меду і чогось м'ясного. Посідали вечеряти. Захар їв жадібно, він був здорожений і голодний, потім занурив сиві вуса у темну рідину, випив, смачно прицмокнув і сказав:

— Славний мед.

— Ліпший за кров, яку ви п'єте, — відповів Заглоба. — А втім, я гадаю, вам, як чоловікові чесному і панові Скшетуському відданому, нема чого повертатися до бунтарів. Залишайтеся з нами! Тут вам добре буде.

Захар підвів голову.

— Я письмо віддав, а тепер піду. Я козак, мені з козаками, а не з ляхами брататися.

— І бити нас будете?

— А таки буду. Я січовик. Ми собі батька Хмельницького гетьманом обрали, а тепер король йому булаву і стяг прислав.

— От тобі й маєш, пане Міхале! — мовив Заглоба. — Не казав я тобі, що протестувати треба?

— А з якого ви куреня?

— Із миргородського, але його вже нема.

— А що з ним сталося?

— Гусари пана Чарнецького під Жовтими Водами геть змели. Тепер я у Донця із тими, що лишилися. Пан Чарнецький справжній жовнір, він у нас у полоні, за нього комісари просили.

— І ми ваших полонених маємо.

— Так воно й мусить бути. У Києві казали, що найліпший наш молодець у ляхів у полоні, хоч дехто каже, він загинув.

— Хто такий?

— Ой, славний отаман. Богун.

— Богуна у поединку зарубано на смерть.

— А хто його зарубав?

— Он той рицар, — відповів Заглоба, показуючи на Володийовського.

Захарові, котрий саме перехиляв уже другу кварту меду, очі на лоба полізли й обличчя спаленіло; нарешті він пирснув, пустивши носом дві цівки, і перепитав, давлячись від сміху:

— Цей лицар Богуна вбив?

— Що, чорти б тебе взяли! — вигукнув, насупившись, Володийовський. — Цей посланець забагато собі дозволяє.

— Не гнівайся, пане Міхале, — заспокоїв Заглоба. — Чоловік він, видно, чесний, а що на етикеті не розуміється, так на те він і козак. З іншого боку, для вашої милості це велика честь, бо хто іще з таким непоказним виглядом здобув у житті стільки великих перемог? Статури ти кволої, але духом міцний. Я сам, пам'ятаєш, як після герцю витріщався на тебе, хоч увесь бій на власні очі бачив? Бо мені вірити не хотілося, щоб такий жевжик...

— Дай мені спокій, ваша милость! — буркнув Володийовський.

— Не я твій батько, тому не злись на мене. І все ж скажу тобі: я хотів би мати такого сина, і якщо твоя ласка, я всиновлю тебе і відпишу все своє багатство. Бо то не сором — мати великий дух у малому тілі. І князь не набагато більший за тебе, а сам

Александр Македонський не годен бути йому зброєносцем.

— Не на тебе я злюся, — трохи лагідніше мовив Володийовський, — а на те, що нічого втішного із листа Скшетуського ми не довідалися. Що сам він над Дністром головою не наклав — хвалити Бога, але князівни досі не знайшов і хто поручиться, що знайде?

— Твоя правда! Але якщо Господь нашими стараннями допоміг йому Богуна спекатися і стількох небезпек, стількох пасток уникнути, та ще й у зачерствіле серце Хмельницького заронив іскру дивної любові до нашого приятеля, то не на те, щоб від страждань і журби він висох на скіпку. Якщо ти у всьому цьому, пане Міхале, руки провидіння не бачиш, розум твій тупіший від шаблі. А втім, слушно кажуть, що не можна мати всіх достоїнств одразу.

— Я одне бачу, — відповів, ворущачи вусиками, Володийовський, — що нам із тобою там робити нема чого, і треба сидіти тут, аж поки струхлявіємо до решти.

— Скорше я струхлявію, ніж ти, бо я від тебе старший; ну що ж — і ріпа трухлявіє, і солонина від старості гіркне. Подякуємо радше Богові за те, що всім нашим бідам щасливий кінець посилає. Чимало я натерпівся за князівну, далеко більше, ніж ти, і не набагато менше від Скшетуського, бо вона мені як донька, я б і рідної дужче не кохав. Кажуть навіть, що вона як дві краплі води на мене схожа, але я її і без того милую, і не бачив би ти мене ні веселим, ні спокійним, якби я не вірив, що скоро закінчатся усі її поневіряння. Завтра ж почну складати *epithalamium*, бо дуже гарні пишу вірші, тільки останнім часом віддав перевагу Марсові перед Аполлоном.

— Що зараз говорити про Марса! — гнівно відповів Володийовський. — Трясця б його взяла, того зрадника Киселя, і всіх комісарів із їхніми перемовами вкупі! Весною як двічі по два чотири укладуть мир. Пан Підбип'ята, котрий говорив із князем, каже те саме.

— Пан Підбип'ята так розуміється на політиці, як коза на перці. Він при дворі тільки за своєю вертихвісткою увивався і більше нічого не бачив. Дасть Бог, ще відіб'ють її в нього, та годі про це. Я не заперечую, що Кисіль зрадник, і про це знає уся Річ Посполита, а от щодо перемов, здається мені, надвоє баба ворожила.

Тут Заглоба звернувся до козака:

— А що там у вас, Захаре, кажуть: буде мир чи війна?

— До першої трави тихо буде, а навесні або нам погибель, або ляхівчикам.

— Утішся ж, пане Міхале, я теж чував, що чернь усюди готується до війни.

— Буде така війна, якої не бувало, — мовив Захар. — У нас кажуть, що й султан турецький прийде, і хан з усіма ордами, а наш приятель Тугай-бей і взагалі додому не пішов, а стійбище неподалік розкинув.

— Утішся ж, пане Міхале, — повторив Заглоба. — І новому королеві теж напророчили, що усі роки його правління минуть у війнах; отож схоже, що простий чоловік іще довго не ховатиме шаблі в піхви. Зітремося ще ми в боях, як мітла від довгого замітання, — але така вже наша вояцька доля. А коли доведеться битися, тримайся ближче до мене, пане Міхале: чудові побачиш речі, дізнаєшся, як билися за

давніх ліпших часів. Боже мій! Не ті вже люди, що були колись, і ти не такий, пане Міхале, хоч і сердитий у бою і Богуна зарубав.

— Справедливо кажете, пане, — підтвердив Захар. — Не тії тепер люде, що бували...

Відтак почав придивлятися до Володийовського і хитати головою:

— Але щоби цей лицар Богуна убив, ні, ні!..

РОЗДІЛ XX

Відпочивши кілька днів, старий Захар поїхав назад до Києва, а тим часом прийшла звістка, що комісари повернулися без великих сподівань на збереження миру, навіть більше — у повній розгубленості. Вони домовилися про *armisticium* до українських Зелених Свят, після яких мала організуватися нова комісія із повноваженнями вести перемови. Одначе вимоги й умови Хмельницького були такі високі, що ніхто не вірив, аби Річ Посполита могла на них пристати. Тому обидві сторони почали квапливо озброюватися.

Хмельницький посилав посла за послом до хана, аби той з усім військом поспішав йому на допомогу; відправляв він гінців і до Стамбула, де уже давно перебував королівський посланник пан Бечинський; у Речі Посполитій із дня на день чекали заклик у народне ополчення. Надійшли повідомлення про призначення нових полководців: підчашого Остророга, Ланцкоронського й Фірлея і про повне усунення од військових справ Ієремії Вишневецького, котрий тепер тільки на чолі власних сил міг захищати вітчизну. Не лише князівські жовніри й українська шляхта, а навіть прихильники колишніх рейментарів обурювалися таким рішенням і немилістю до князя, слушно твердячи, що коли було варто пожертвувати Вишневецьким із політичних міркувань, поки ще жевріла надія укласти мир, то усунення його напередодні війни було величезною, непростою помилкою, бо він один міг помірятися з Хмельницьким і здолати цього славетного вождя заколоту. Нарешті й сам князь прибув до Збаража, щоб зібрати чимбільше війська і в повній готовності чекати початку війни.

Перемир'я було укладене, але часто-густо давалося взнаки його безсилля. Хмельницький, правда, звелів зітнути голови кільком полковникам, котрі всупереч угоді дозволяли собі нападати на замки і хоругви, розпорошені по зимівниках, але він не міг стримати черні й численних некерованих ватаг, які про *armisticium* або не чули, або не хотіли чути, або навіть не розуміли значення цього слова. Вони безупинно порушували встановлені договором кордони, тим самим зводячи нанівець усі обіцянки Хмельницького. З іншого боку, приватні й кварцяні війська, переслідуючи заколотників, частенько переходили Прип'ять і Горинь у Київському воеводстві, забиралися у глиб воеводства Брацлавського, а там, зустрівшись із козаками, вчиняли справжні бої, іноді зятяті й криваві. Через це з боку і козаків, і поляків без упину сипалися скарги про порушення договору, якого, по суті, нікому несила було дотримати. Тож перемир'я означало тільки, що ні сам Хмельницький, з одного боку, ні король із гетьманами — з другого, не вирушали на бойовище, але війна вже фактично розгорялася — без участі, щоправда, головних сил, і перші теплі промені весняного

сонця, як і колись, освітлювали палахкотливі села, містечка, міста, замки, осявали криваві побоїща і людську долю.

Ватаги з-під Бара, Хмільника, Махнівки діставали аж до Збаража, вбиваючи, грабуючи, спалюючи. Цих Ієремія громив руками своїх полковників, сам не беручи участі у дрібних сутичках, — він хотів рушити з усією дивізією аж тоді, коли вже й гетьмани вийдуть на бране поле.

А поки що князь висилав роз'їзди, наказуючи платити кров'ю за кров, палями за грабежі й мордування. Пішов раз укупі з іншими пан Лонгінус Підбип'ята і розгромив бунтівників під Чорним Островом, та був цей рицар страшний тільки у битві, а з полоненими, схопленими зі зброєю в руках, поводився надто лагідно, і через те більше його не посилали. Зате особливо відзначався у цих експедиціях пан Володийовський, із котрим позмагатися в партизанській війні міг хіба що Вершул. Ніхто інший не робив таких блискавичних рейдів, не вмів так несподівано напасти на ворога, розбити його в шаленій атаці, розпорошити на всі чотири вітри, виловити, перебити, перевішати. Невдовзі його ім'я теж почало викликати жах, а князь почав ставитися до нього особливо прихильно. Від кінця березня до середини квітня пан Володийовський знищив сім некерованих ватаг, кожна з яких була утричі сильніша за його загін, і не знав втоми. Його розбирала дедалі більша охота, немовби у пролитій крові він черпав нові сили.

Малий рицар, а радше, малий диявол, ревно підбивав пана Заглобу допомагати йому у цих експедиціях, бо над усе любив його товариство, але статечний шляхтич не піддавався його вмовлянням, так пояснюючи свою відмову:

— У мене, пане Міхале, завеликий живіт, щоб трястися й шарпатися у цій метушні, опріч того, хто до чого вдатний. З гусарами серед білого дня врзатися у гущу ворожого війська, обоз рознести, стяги відібрати — це моє, для цього мене Господь Бог сотворив і успособив, а ганятися вночі по кущах за гультяями — тобі лишаю, ти у нас тонкий, як голка, і пролізеш у будь-яку шпарину. Я старого гарту рицар і волю, як лев, роздирати звіра, а не, як нишпорка, вистежувати його по кущах. Зрештою, я і спати лягаю, тільки-но звечора подоять корів, — це для мене найкраща пора.

Тож їздив Володийовський сам і сам перемагав, аж поки, вирушивши якось наприкінці квітня, повернувся в середині травня такий виснажений і сумний, ніби зазнав поразки і людей втратив. Так принаймні здалося всім, хоч це було хибне уявлення. У тому довгому і важкому поході пан Володийовський зайшов аж за Острог, під Головню, де розгромив не звичайнісіньку ватагу черні, а загін у кілька сотень запорожців, половину з яких він зарубав, а половину взяв у полон. Тим дивніше було бачити глибокий смуток, що затуманював його веселе від природи обличчя. Багатьом кортіло відразу дізнатися про причину цього смутку, але пан Володийовський не сказав нікому й слова і, злізши з коня, у супроводі двох невідомих рицарів подався до князя, з яким мав довгу розмову. Із тими самими рицарями він пішов потім до пана Заглоби, не затримуючись ні на мить, хоч цікаві до новин дорогою хапали його за рукава.

Пан Заглоба з неабияким здивуванням розглядав двох велетнів, котрих ніколи досі

не бачив. Судячи зі строїв із золотими нашивками на плечах, вони служили у литовському військові. Володийовський же сказав:

— Зачини двері, ваша милість, і звели нікого не пускати, бо нам треба поговорити про важливі справи.

Заглоба дав наказ челядникові й почав неспокійно дивитися на прибульців, з обличчя яких видно було, що вони нічого доброго не скажуть.

— Це, — мовив Володийовський, показуючи на юнаків, — князі Булиги-Курцевичі: Юр і Анджей.

— Двоюрідні брати Гелени! — вигукнув Заглоба.

Князі вклонилися і відповіли в один голос:

— Двоюрідні брати небіжчиці Гелени...

Червоне обличчя Заглоби вмить стало блідо-синім. Мов підстрелений, він почав руками бити в повітрі, розтулив рота, не в змозі перевести дихання, витріщив очі й радше простогнав, ніж промовив:

— Як це?..

— Є відомості, — журливо відповів Володийовський, — що князівну в монастирі Миколи Доброго замордували.

— Чернь задушила димом у келії дванадцять панянок і кільканадцять черниць, серед яких була наша сестра, — додав князь Юр.

Цього разу Заглоба нічого не сказав, тільки обличчя його, перед цим синє, почервоніло так, що присутні злякалися, як би старого не вхопив грець. Відтак повіки його спроквола опустилися, він затулив обличчя руками, а з вуст у нього вирвався новий стогін:

— Боже! Боже! Боже!

Після цього він замовк і довго не озивався.

А князі й Володийовський почали горювати.

— От зібралися ми вкупі, родичі й приятелі, щоб тебе, вродлива панно, йти рятувати, — але, на жаль, із поміччю запізналися. Ні до чого наше бажання, ні до чого наші шаблі й відвага, бо ти вже в іншому, ліпшому за цей лихий, світі, у кімнаті фрейлін Цариці Небесної...

— Сестро! — волав велетень Юр, знову від жалю рвучи на собі волосся. — Ти прости нам гріхи наші, а ми за кожную краплину твоєї крові проллємо відро ворожої.

— І нехай допоможе нам Бог! — додав Анджей.

Й обидва князі грізно простягли до неба руки, а Заглоба підвівся з лави, ступив кілька кроків до тапчана, заточився як п'яний і впав на коліна перед іконою.

За хвилию в замку озвалися дзвони, сповіщаючи про південь. Вони гули понуро, як на похороні.

— Нема вже її, нема! — знову сказав Володийовський. — Янголи забрали її на небо, а нам лишили сльози й зітхання.

Ридання вирвалося із Заглобиних грудей, і він затрявся всім своїм могутнім тілом, а рицарі й далі нарікали на долю, і дзвони окселентували їм.

Нарешті Заглоба заспокоївся. Усі подумали навіть, що стомлений горем шляхтич заснув навколішки, але трохи перегодя він підвівся й сів на тапчані, тільки це був уже не той чоловік: із червоними, затуманеними кров'ю очима, пониклою головою, звислою аж на підборіддя нижньою губою; на обличчі в нього відбилися безпомічність і небачена досі стареча неміч, — справді, здавалося, що колишній пан Заглоба, пихатий, лагідний веселун і вигадник, помер, а лишився придавлений гнітом років і втомою стариган.

Та ось, незважаючи на протести слуги, що пильнував біля дверей, зайшов пан Підбип'ята, і знову почалися жалі й горювання. Литвин згадував Розлоги і першу зустріч із князівною, її принадність, молодість і вроду; нарешті пригадавши, що є хтось, нещасніший від них усіх, — наречений її, пан Скшетуський, — заходився розпитувати про нього у малого рицаря.

— Скшетуський залишився у князя Корецького в Корці, куди приїхав із Києва, і лежить хворий, світу Божого не бачачи, — мовив пан Володийовський.

— А чом би нам до нього не з'їздити? — спитав литвин.

— Нема чого туди їхати, — відповів Володийовський. — Князівський лікар ручається за його здоров'я; при ньому пан Суходольський, полковник князя Домініка й великий приятель Скшетуського, і наш старий Зацвіліховський — обидва старанно про нього дбають. Йому нічого не бракує, а те, що він увесь час не при тямі, для нього ж ліпше.

— О Боже всемогутній! — вигукнув литвин. — Ти, ваша милість, бачив Скшетуського на власні очі?

— Бачив, але якби мені не сказали, що то він, не впізнав би, так його виснажили хвороба і страждання.

— А він упізнав вашу милість?

— Напевно, упізнав, бо, хоч нічого й не сказав, але всміхнувся і кивнув, а мене такий жаль узяв, що я довше лишатися біля нього не зміг. Князь Корецький хоче іти до Збаража з хоругвами, Зацвіліховський піде з ним, пан Суходольський теж присягається, що видушить, хоч і матиме від князя Домініка інший наказ. Вони привезуть із собою й Скшетуського, якщо його недуга не здолає.

— А звідкіля у вас ці відомості про смерть князівни? — спитав пан Лонгінус. — Чи не ці кавалери їх привезли? — додав він, показуючи на князів.

— Ні. Ці кавалери самі випадково про все дізналися у Корці, куди прибули з підкріпленням од віденського воеводи, і сюди прибули зі мною, бо нашому князеві мали передати листи від воеводи. Війна неминуча, а з комісії вже нічого не буде.

— Ми вже й самі це зрозуміли, але скажи мені, добродію, хто тобі повідав про смерть князівни?

— Мені сказав Зацвіліховський, а йому сам Скшетуський. Поручикові Хмельницький дав дозвіл шукати княжну в Києві, а допомогти обіцявся навіть митрополит. Шукали переважно по монастирях, бо всі, хто з наших лишився у Києві, там поховалися. Гадали, що й Богун князівну в якомусь монастирі сховав. Шукали, шукали, сподіваючись на краще, хоч знали, що чернь у Миколи Доброго дванадцять

панянок димом задушила. Сам митрополит запевняв, що Богунової нареченої ніхто не посміє зачепити, та вийшло інакше.

— То вона була в Миколи Доброго?

— Авжеж. Скшетуський зустрів у одному з монастирів пана Йоахима Єрлича, а позаяк усіх розпитував про князівну, спитав і його. Пан Єрлич розповів йому, що всіх панянок, які були, козаки відразу забрали, тільки у Миколи Доброго лишилося дванадцять, котрих згодом димом задушили. Серед них мала бути й Курцевичівна. Скшетуський, знаючи, що пан Єрлич іпохондрик і від постійного страху несповна розуму, не повірив йому і ще раз подався з розпитуваннями у монастир. На нещастя, черниці, три з яких були задушені у тій самій келії, прізвищ не знали, та коли Скшетуський описав їм князівну, підтвердили, що така була. Отоді-то Скшетуський із Києва поїхав і відразу тяжко занепав на здоров'ї.

— Диво, як іще живий лишився.

— І вмер би неодмінно, якби не той старий козак, котрий його у полоні на Січі виходжував, а потім від нього з листом сюди приїздив, а повернувшись допомагав шукати князівну. Він його й у Корець одвіз і панові Зацвіліховському в руки передав.

— Нехай же Господь підтримає його, бо він уже ніколи не матиме втіхи, — мовив пан Лонгінус.

Пан Володийовський замовк, і настала гробова тиша. Князі, підперши голови руками й насупивши брови, сиділи непорушно, Підбип'ята звів очі до неба, а пан Заглоба вперся скляним поглядом у протилежну стіну, ніби глибоко задумався.

— Прокинься, ваша милість! — сказав нарешті Володийовський, струснувши його за плече. — Про що так задумався? Нічого вже ти не придумаєш, і всі твої хитрощі нічим не допоможуть.

— Я це знаю, — кволим голосом відповів Заглоба. — Одне в мене на думці: старий я і не маю чого робити на цьому світі.

РОЗДІЛ XXI

— Уяви собі, добродію, — казав через кілька днів Володийовський панові Лонгіну, — що цей чоловік так за годину перемінився, ніби постарішав на двадцять років. Який був веселий, балакучий, на вигадки зугарний, що й самого Улісса міг у них перевершити, а сьогодні ні пари з уст, дрімає цілими днями, на старість нарікає, а коли й скаже слово, то ніби крізь сон. Я знав, що він її любив, але не сподівався, що так палко.

— Що ж тут дивного? — відповів, зітхаючи, литвин. — Через те й прихилився міцно, що із рук Богунових її вирвав, що заради неї стільки небезпек подолав і стількох пригод зазнав. Поки жевріла надія, поти й розум його не дрімав, придумуючи усілякі хитрощі, та й сам він тримався на ногах, а тепер йому й справді нема чого самотньому на світі робити, бо ні до кого серцем прихилитися.

— Я вже й пити з ним пробував, сподіваючись, що трунок поверне колишню бадьорість, — усе котові під хвіст! Пити п'є, але дивовижних небилиць, як колись, не розкажує, і про походеньки свої не розводиться, хіба що розчулиться, а потім голову на живіт звісить і спить. Я вже й не знаю, хто з них у більшому відчаї, — він чи пан

Скшетуський.

— Жаль невимовний, бо все-таки великий був рицар!.. Ходімо до нього, пане Міхале. Він мав звичку кепкувати з мене й допікати у всьому. Може, й зараз його візьме до цього охота? Боже мій, як міняються люди! Такий веселий був чоловік...

— Ходімо, — згодився пан Володийовський. — Хоч і пізенько вже, але йому найважче ввечері, бо надрімавшись за день, він уночі не спатиме.

Отак розмовляючи собі, вони вирушили на квартиру до пана Заглоби. Той сидів під відчиненим вікном, сперши голову на руку. Було вже пізно, у замку зупинився всякий рух, тільки вартові перегукувалися протяжними голосами, а в гущавині, що відокремлювала замок від міста, соловейки несамовито заливалися своїми нічними трелями, висвистуючи, витьохкуючи, вицмокуючи з такою силою, з якою падає на землю весняна злива. Крізь одчинене вікно линуло тепле травневе повітря, і ясне місячне проміння осявало смутне обличчя й схилену на груди лису голову пана Заглоби.

— Добрий вечір, добродію! — привіталися двоє рицарів.

— Добрий вечір! — відповів Заглоба.

— Про що, добродію, так роздумуєш перед вікном замість іти спати? — запитав Володийовський.

Заглоба зітхнув.

— Бо мені не до сну, — одказав він ледь чутно. — Рік тому, рівно рік, я тікав із нею понад Кагамликом від Богуна, і нам тоді так само виспівували пташки, а тепер де вона?

— Така, напевно, Божа воля, — мовив Володийовський.

— На сльози і смуток, пане Міхале! Немає вже мені ні в чому втіхи.

Залягла тиша, тільки крізь одчинене вікно долинали дедалі сильніші солов'їні рулади, якими, здавалося, була переповнена ця ясна ніч.

— О Боже, Боже! — зітхнув Заглоба, — точнісінько так, як над Кагамликом.

Пан Лонгінус витер сльозу зі лляних вусів, а малий рицар мовив по хвилі:

— Гей, знаєш що, добродію? Смуток смутком, а випий лишень із нами меду, бо нема нічого ліпшого супроти журби. А може, за чаркою згадаються й кращі часи.

— Вип'ю! — рішуче сказав Заглоба.

Володийовський звелів челядникові принести вогню і невеликий дзбан меду, а далі, коли усі всілися, знаючи, що тільки спогади найліпше з усього діють на пана Заглобу, спитав:

— То це вже рік, як ви, добродію, з небіжчицею із Розлогів від Богуна втекли?

— У травні це було, у травні, — відповів Заглоба. — Ми переправилися через Кагамлик, щоб утікати на Золотоношу. Ой, як тяжко в світі жити!

— І вона була перевдягнена?

— У козачка. Волосся мені довелося їй, небозі моїй, шаблею відрізати, щоб не впізнали. Я пам'ятаю навіть місце під деревом, де я його разом із шаблею закопав.

— Гарнюсінька була панна! — докинув із зітханням пан Лонгінус.

— Кажу ж вашим милостям, що я від першого дня так її полюбив, ніби змалечку

вигодовував. А вона тільки рученята переді мною складала і дякувала, дякувала за порятунок і турботу! Ліпше б мені було загинути, аніж дочекатися сьогоднішнього дня! Нащо тепер жити?

Знову настало мовчання. Троє рицарів пили собі мед упереміш зі сльозами.

— Гадав, що при них спокійно старість зустріну, та бач... — по хвилі почав Заглоба і безсило опустив руки. — Нізвідки мені більше чекати втіхи, нізвідки, хіба що смерть її принесе...

Та не встиг пан Заглоба договорити, як у сінях зчинився галас: хтось хотів зайти, а челядник не пускав. Виникла суперечка, в якій панові Володийовському почувся знайомий голос. Він крикнув челядникові, щоб той упустив прохача.

Двері відчинилися, і в них з'явилось товстощоке рум'яне обличчя Жендзяна, котрий, обвівши поглядом присутніх, уклонився і сказав:

— Слава Ісусові Христу!

— Навіки віків! — відповів Володийовський. — Це Жендзян.

— Авжеж, це я, — підтвердив пахолок, — і вклоняюся низенько вашим милостям. А де мій господар?

— Твій господар у Корці, він нездужає.

— Ой лелечко! Що ви кажете, добродію! А він не тяжко, борони Боже, нездужає?

— Спершу тяжко, а зараз легше. Лікар каже, що одужає.

— А я йому вісточку про панну привіз.

Малий рицар сумно похитав головою.

— Марно ти квапився, бо пан Скшетуський уже знає про її смерть, і ми тут оплакуємо сердешну гіркими сльозами.

У Жендзяна аж очі на лоба полізли.

— Ой рятуйте! Що я чую? Панна померла?

— Не померла, а в Києві розбійниками замордована.

— У якому Києві? Що ваша милість править?

— Як це в якому Києві? Ти що, Києва не знаєш?

— Ой Боже! Ваша милість, напевно, глузує? Як вона може опинитися у Києві, коли її в яру над Валадинкою, неподалік від Рашкова сховано? І чаклунці наказано, щоб до приїзду Богуна ні на крок од неї не відходила. Богом присягаюся, я ще не збожеволів!

— Яка там іще чаклунка? Що ти верзеш?

— Та Горпина ж... Я цю гладуху добре знаю!

Пан Заглоба зненацька підвівся з лави й заходився розмахувати руками, як потопельник, котрий хоче вирятуватися з пучини.

— Та помовч ти ради Бога, добродію! — сказав він Володийовському. — Дай же й мені спитати!

Присутні аж злякалися — так поблід пан Заглоба, і лисина його зросилася потом. Але він, перескочивши через ослін до Жендзяна і схопивши пахолка за плечі, хрипким голосом запитав:

— Хто тобі це сказав, що її... біля Рашкова сховано?

— Хто сказав? Богун!

— Ти що, хлопче, з глузду з'їхав?! — вереснув пан Заглоба, трясучи пахолка мов грушу. — Який Богун?

— Боже праведний! — заволав Жендзян. — Чого ви мене так трясете? Дайте мені спокій, ваша милість, хай я трохи отямлюся, бо аж у голові замакітрилося... Питаєте, який Богун? А хіба ваша милість його не знає?

— Кажи, а то ножем різону! — загорлав Заглоба. — Де ти Богуна бачив?

— У Влодаві!.. Чого вам, добродію, від мене треба? — закричав переляканий пахолок. — Хто я, по-вашому? Розбійник?..

Заглоба ледве стояв на ногах. Йому забракло повітря, і він упав на ослін, важко дихаючи. Пан Міхал прийшов йому на допомогу.

— Ти коли Богуна бачив? — спитав він у Жендзяна.

— Три тижні тому.

— То він живий?

— А чого йому не бути живим?.. Він сам мені розказував, що ваша милість його добре поколошків, але, бач, оклигав...

— І він тобі сказав, що панна під Рашковом?

— А хто ж іще?

— Слухай, Жендзяне, йдеться про життя твого господаря і панни! Чи Богун сам тобі казав, що її не було у Києві?

— Добродію мій, як вона могла бути у Києві, якщо він її під Рашковом сховав і Горпині під страхом смерті наказав нікуди від себе не пускати, а тепер мені пірнач дав і перстень свій, щоб я туди до неї їхав, бо у нього рани відкрилися і доведеться пролежати не відомо скільки...

Пан Заглоба не дав Жендзянові договорити: знову зірвавшись із ослону і вчепившись обіруч у рештки волосся, він несамовито закричав:

— Жива моя донечка, жива, хвалити Бога! Це не її в Києві убили! Жива вона, жива, моя наймиліша!

І старий тупотів ногами, сміявся, плакав, нарешті, схопивши Жендзяна за голову, притиснув до грудей і заходився так цілувати, що хлопчина був уже як причмелений.

— Пустіть, ваша милість, а то задушите... Звісно ж, жива князівна... Дасть Бог, разом по неї поїдемо... Ваша милість... Ну, ваша милість!

— Пустити його, добродію, нехай розкаже, бо ми ж іще нічого не розуміємо, — мовив Володийовський.

— Кажи, кажи! — волав Заглоба.

— Розкажи спочатку, братику, — попрохав пан Лонгінус, на вусах у якого теж осіла густа роса.

— Дозвольте мені відсапнути, ваші милості, — сказав Жендзян, — і вікно причинити, бо соловейки так витинають у кущах, що й слова не вимовиш.

— Меду! — крикнув челядникові Володийовський.

Жендзян причинив вікно із притаманною йому неквапливістю, відтак повернувся

до присутніх і сказав:

— Дозвольте й мені сісти, ваші милості, а то ноги дуже натрудив.

— Сідай! — мовив Володийовський, наливаючи йому із принесеного челядником невеличкого дзбана. — Пий із нами, бо ти цього своєю новиною заслужив, тільки говори хутчіш.

— Добрий мед! — сказав пахолок, підносячи келих до світла.

— А щоб тебе замордували! Ти будеш розповідати? — вигукнув Заглоба.

— А ваша милость ураз гніватися! Звісно ж, буду, якщо ваші милості так хочуть, бо ваше діло наказувати, а моє слухати, на те я й слуга! А таки справді треба з самого початку розказати, як усе достеменно було...

— Кажі з початку!

— Пам'ятаєте, ваші милості, як прийшла звістка про взяття Бара, ми вважали, що панни живої вже немає? Я тоді повернувся у Жендзяни, до батьків і дідуся, котрому вже дев'яносто... Здається, так... Ні! Дев'яносто один.

— Та хоч би й дев'ятсот!.. — буркнув Заглоба.

— Нехай йому Господь пошле довге життя! Дякую вашій милості на доброму слові, — відповів Жендзян. — Отож повернувся я тоді додому, відвіз батькам те, що з Божою поміччю призбирав серед розбійників. Ви ж, певно, знаєте, торік у Чигирині я опинився серед козаків, вони мене за свого мали, бо я пораненого Богуна виходжував і у велику довіру до нього увійшов, а при нагоді скуповував у тих злодюг то срібло, то камінці...

— Знаємо, знаємо! — притакнув Володийовський.

— Отож приїхав я до батьків, котрі вельми мені зраділи, і очам своїм не вірили, побачивши усе, що я зібрав. Довелось присягтися дідусеві, що все чесним шляхом добуто. Ох і зраділи ж вони, бо треба вашим милостям знати, що батьки мої й досі позиваються з Яворськими за грушу. Деревина стоїть на межі: половина гілля на їхньому боці, половина на нашому. Коли Яворські трусять, сиплються і наші груші, а чимало на межу падає. Вони кажуть, ті, що на межі, їхні, а ми...

— Хлопе, не доводь мене до гніву! — вибухнув Заглоба. — Говори тільки про те, що стосується справи...

— По-перше, перепрошую вашу милость, але я ніякий не хлопець, а шляхтич: хоч і бідні ми, але свій герб маємо, що вашій милості і пан поручик Володийовський, і пан Підбип'ята, як знайомі пана Скшетуського, підтвердять, а по-друге, позиваються мої батьки з Яворськими уже п'ятдесят років...

Заглоба зціпив зуби і дав собі слово, що більше не озветься.

— Добре, голубе, — солодко мовив пан Лонгінус, — але ти нам розкажи про Богуна, а не про груші.

— Про Богуна? — повторив Жендзян. — Хай буде й про Богуна. Так-от, добродію мій, Богун гадає, що немає у нього вірнішого слуги й приятеля, аніж я, бо хоч він мене в Чигирині й розполовинив, але я його виходжував і перев'язував, ще коли його князі Курцевичі покромсали. Набрехав я йому тоді, що вже остогидло мені панам служити,

хотілося б із козаками чалитися, бо з ними зиску більше, а він мені й повірив. Та й як було не повірити, коли я його виходив?! Отож він страшенно мене полюбив і, правду скажу, щедро винагородив, не знаючи про те, що я собі присягнув помститися йому за чигиринську кривду, а не зарізав я його тільки тому, що не гоже шляхтичеві прикутого до ліжка ворога ножем колоти, ніби свиню якусь під пах.

— Добре, добре, — сказав Володийовський. — Це ми теж знаємо. А от як ти його зараз знайшов?

— А це, ваша милость, було так. Коли ми вже Яворських притиснули (тепер вони з торбами підуть, не інакше!), я собі й подумав: "От що, час і мені Богуна пошукати і за кривду поквитатися". Похвалився я про це батькам і дідусеві, а дідусь, гаряча голова, й каже: "Якщо клятву собі дав, іди, не будь телепнем". Тож я й пішов, бо ось іще про що подумав: якщо знайду Богуна, то, може, й про панну, якщо вона жива, щось дізнаюся, а потім, як застрелю його і приїду до господаря з новиною, теж без нагороди не залишуся.

— Достеменно, не залишишся, бо й ми не поскупимося, — пообіцяв Володийовський.

— Вважай, братику, що від мене вже маєш коня зі збруєю, — додав пан Лонгінус.

— Дякую покiрно вашим милостям, — зраділо відповів пахолок, — бо за добру звістку завше належить могорич, а я вже не проп'ю, що від кого одержу...

— Ой, я більше не витримаю! — буркнув Заглоба.

— Отже, ти виїхав із дому... — нагадав Володийовський.

— Так, виїхав я з дому, — вів далі Жендзян, — і знов думаю: куди тепер? Мабуть, до Збаража, бо звідти і до Богуна недалечко, і про господаря мого скоріш розпитати можна. Тож їду я, добродію мій, через Білу на Влодаву, і у Влодаві, позаяк коники мої вже добре притомилися, зупиняюся на попас. А там саме ярмарок, у всіх заїжджих дворах кишить шляхтою. Я до міщан — і там шляхта! Та ось один жид мені каже: "Була у мене кімната, та її поранений шляхтич зайняв" — "От і добре відповідаю йому, я добре вмю перев'язувати, а у вашого фельдшера під час ярмарку, напевно, роботи по зав'язку". Казав іще жид, ніби цей шляхтич сам себе перев'язує і не хоче нікого бачити, а потім пішов спитати. А тому, либонь, погіршало, бо звелів мене впустити. Заходжу я і глядь: у бебехах лежить Богун!

— Он як! — вигукнув Заглоба.

— Злякався я і почав хреститися: "Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа", а він мене одразу впізнав, страшенно зрадів — мав же мене за приятеля — та й каже: "Бог мені тебе послав! Тепер уже я не помру". А я йому: "Що ваша милость тут поробляє?" — а він тільки палець поклав на губи і вже згодом розповів мені про свої пригоди: як його Хмельницький до його величності короля, а тоді ще королевича, з-під Замостя послав і як пан поручик Володийовський у Липкові його покромсав.

— Подячно мене згадував? — спитав малий рицар.

— Правду кажучи, добродію мій, вельми подячно. "Я, каже, думав, що це такий собі вишкребок, покруч, а він хлопець хоч куди, котрий мене мало не розполовинив." Зате

як його милость пана Заглобу згадував, то так скреготів зубами, що аж моторошно ставало: мовляв, це він його на герць підбив!..

— Кат би його взяв!.. Я вже його не боюся! — відповів Заглоба.

— І знову ми з ним як побратими стали, — вів далі Жендзян. — Ба! Він іще дужче до мене прихилився, усе мені розказав: як мало не вмер, як його у Липкові до маєтку взяли, маючи за шляхтича, а він назвався паном Гулевичем із Поділля, як його згодом виходжували, виявляючи велику чуйність, за що він рятівникам своїм присягнув бути вдячним до смерті.

— А що ж він у Володаві робив?

— Він на Волинь пробирався, але у Парчеві віз разом із ним перекинувся і рани відкрилися, тож він мусив лишитися, хоч дуже боявся, бо його там простісінько собі могли вколошкати. Він сам мені про це сказав. "Мене, каже, послали з листами, а тепер доказів жодних не лишилося, тільки пірнач, і якби дізналися, хто я, мене б не лише шляхта порубала, а й перший-ліпший офіцер повісив, ні в кого дозволу не спитавши." Пам'ятаю, сказав він так, а я йому відповів: "Воно й добре знати, що перший-ліпший офіцер тебе повісив би". А він питає: "Як це?" — "А так, кажу, що треба бути обережним і нікому анічирк — у чому я вашій милості можу прислужитися." Він заходився мені дякувати і запевняти, що нагорода мене не мине. "Зараз, каже, я грошей не маю, але коштовності, які при мені, усі віддам, а згодом, каже, я тебе золотом обсиплю, тільки зроби мені ще одну ласку."

— Ага, зараз уже почнеться про князівну! — мовив Володийовський.

— Авжеж, добродію мій, та я все розкажу по порядку. Як почув я, що у нього при собі немає грошей, мені його ні краплі не стало жаль. "Постривай, думаю, зроблю я тобі ласку!" А він і каже: "Хворий я, не маю сили рухатися далі, а дорога на мене чекає далека й небезпечна. Мені б, каже, на Волинь дістатися, а це звідси не так далеко, — і я вже був би серед своїх, а до Дністра я їхати не можу, сил бракує та й, каже, через ворожий край, повз замки і війська пробиватися треба, — їдь ти за мене" — Я, звісно питаю: "А куди?" — А він на це: "Аж під Рашків, бо вона там у Донцевої сестри, Горпини-чаклунки, схована". Я питаю: "Князівна?" — "Атож, — каже. — Я її чимдалі від людського ока сховав, але їй там добре, вона там, як княгиня Вишневецька, на парчі спочиває."

— Говори швидше, ради Бога! — вигукнув Заглоба.

— Хто спішить, той людей смішить! — відповів Жендзян. — Почув я це, добродію мій, і так зрадів, але виду не показав і кажу: "А чи вона напевно там? Твоя милость, либонь, уже давно її туди одвіз?". Він почав присягатися, що Горпина, його вірна сука, хоч і десять літ її стерегтиме, аж доки він повернеться, і що князівна, як Бог на небі, й досі там, бо туди ні ляхам, ні татарам, ні козакам не дістатися, а Горпина наказу не порушить.

Під час того як оповідав Жендзян пан Заглоба тремтів, мов у лихоманці, малий рицар радісно кивав головою, а Підбип'ята звертав очі до неба.

— Що вона там, це достеменно, — говорив далі пахолок, — бо найкращий цьому

доказ, що він мене до неї послав. Але я спершу відмовлявся, аби себе ненароком не виказати. "А навіщо мені туди їхати?" А він у відповідь: "А на те, що я не можу поїхати. Якщо, каже, живим із Володави на Волинь доберуся, звелю відвезти себе до Києва, там уже всюди наші козаки верховодять, а ти, каже, їдь і звели Горпині туди ж її відправити, у монастир Святої Пречистої".

— Он як! То не до Миколи ж Доброго! — вибухнув Заглоба. — Я відразу сказав, що Єрлич іпохондрик або ж збрехав.

— До Святої Пречистої! — повторив Жендзян. — "Перстень, каже, тобі дам, пірнач і ніж, а Горпина знатиме, що це означає, бо ми так умовилися, а тебе, каже, мені сам Бог послав ще й тому, що вона і тебе знає, і те, що ти мені найкращий друг. Повертайтеся разом, козаків не бійтеся, тільки татар остерігайтеся: якщо де помітите, обминайте стороною, бо вони на пірнач дивитися не стануть. Гроші, каже, й дукати там є, у яру закопані про всяк випадок — вирий їх. Дорогою кажіть одне: "Богунова їде!" — і нічого вам не забракне. Зрештою, каже, чаклунка дасть усьому раду, тільки ти їдь, бо кого ж ще я, нещасний, пошлю, кому зможу довіритися у чужому краю, де ворогами аж кишить?" Так він мене, милостиві добродії, прохав, що майже й сльозу пустив, а наостанку звелів мені, бестія, присягнути, що поїду, а я й присягнув, тільки подумки додав: "Із моїм господарем!". Він так зрадів і відразу ж дав мені пірнач, перстень і ніж, і коштовності, які мав, а я усе це взяв, подумавши: ліпше нехай буде у мене, аніж у розбійника. На прощання сказав мені ще, котрий це саме яр над Валадинкою, як туди їхати і як поворотьма, — так усе детально пояснив, що я втраплю туди навіть із зав'язаними очима, що ви й самі, добродії, побачите, бо я так гадаю, що ми вкупі поїдемо.

— Завтра ж, не відкладаючи! — мовив Володийовський.

— Яке там завтра! Сьогодні ж на світанку накажемо осідлати коней.

Радість пойняла усі серця, і чути було то слова вдячності небесам, то веселе потирання рук, то нові запитання, якими засипали Жендзяна, що на них пахолок відповідав із притаманною йому флегматичністю.

— Щоб ти був здоровий! — вигукнув пан Заглоба. — Ну й слугу собі доп'яв пан Скшетуський!

— Де ви ще такого візьмете? — хизувався Жендзян.

— Він тебе, мабуть, озолотить.

— Я теж гадаю, що без нагороди не обійдеться, хоч я й без того вірно своєму господареві служу.

— А що ж ти з Богуном учинив? — спитав Володийовський.

— Тим-то й ба, добродію мій, що я знову його хворим застав, а хворого й пораненого колоти ножем не годиться, цього б мій господар мені не подарував. Така вже, певно, моя доля! І що ж я мав робити? Коли він усе мені розказав, що мав розказати, коли усе віддав, що мав віддати, я почав думати. Чого це, кажу собі, такий злодій має по світу ходити, котрий і князівну ув'язнив, і мене в Чигирині мало не порішив? На одного чорта менше стане — і хвалити Бога! І ще помислив я: а що як він

одужає і слідом за нами з козаками вирушить? Тож, недовго думаючи, пішов я до пана коменданта Реговського, котрий у Влодаві з хоругвою стояв, і доповів йому, що це Богун, найнебезпечніший із заколотників. За цей час його там уже, напевно, повісили.

Сказавши це, Жендзян дурнувато розсміявся і обвів поглядом присутніх, чекаючи, що й інші теж розсміються, але як же він здивувався, коли відповіддю йому було мовчання. Вже трохи перегода Заглоба перший буркнув: "Гаразд, не будемо про це", Володийовський сидів тихо, а пан Лонгінус почав прицмокувати язиком, хитати головою і нарешті сказав:

— Негарно ти вчинив, братику, що називається негарно!

— Як це, добродію мій? — здивовано спитав Жендзян. — Невже ліпше було його прикінчити?

— І так не краще, і так кепсько. Сам не знаю, що ліпше: бути розбійником чи юдою?

— Що ви таке кажете, добродію? Хіба Юда заколотника виказав? А Богун же і його величності короля, і всієї Речі Посполитої ворог!

— Твоя правда, та все-таки негарно ти вчинив. А як, кажеш, звали того коменданта?

— Пан Реговський. А на ім'я, здається, Якуб.

— Це він і є! — буркнув литвин. — Пана Лаща родич і пана Скшетуського недруг.

Але зауваження його ніхто не почув, бо заговорив пан Заглоба.

— Милостиві панове! — сказав він. — Із цим не можна зволікати! Бог так учинив, що дякуючи цьому пахолкові нам легше, ніж того разу, буде князівну шукати, — тож слава Господові милосердному! Завтра ж і вирушимо. Щоправда, князь поїхав, але й без його дозволу пустимося в дорогу, бо нема часу! Поїде пан Володийовський, я і Жендзян, а твоїй милості, пане Підбип'ято, краще лишитися, бо твій зріст і простодушність нас викажуть.

— Ні, брате, я теж поїду! — заперечив пан Лонгінус.

— Задля безпеки князівни ти, добродію, мусиш зостатися. Хто тебе раз бачив, ніколи в житті не забуде. Правда, ми маємо пірнач, але тобі і з пірначем не повірять. Ти Полуяна на очах у всіх Кривоносових гультяїв душив, тож тільки вони побачать серед нас такого здоровила, відразу лихе запідозрять. Ні, не можна твоїй милості з нами їхати. Трьох голів ти там не знайдеш, а твоя одна не вельми допоможе. Аніж усе зіпсувати, ліпше не руш.

— Жаль, — мовив литвин.

— Жаль чи не жаль, а мусиш лишитися. Як поїдемо гнізда на деревах дерти, і тебе візьмемо, а зараз ні.

— Слухати гидко!

— Дай я тебе поцілую, бо в мене на серці весело, але зостанься. І ще одне, милостиві панове: бережіть усе в таємниці. Борони Боже, якщо піде чутка поміж жовнірами, а від них дійде до хлопів. Нікому ні слова!

— Ба, а князеві?

— Князя нема.

— А панові Скшетуському, якщо повернеться?

— А йому й поготів, бо відразу за нами навздогін кинеться. Матиме ще досить часу натішитися, а якщо, не дай Боже, знову не вдасться, він же збожеволіє. Тож присягніть, милостиві панове, що нічирк.

— Присягаю! — сказав Підбип'ята.

— Присягаю, присягаю!

— А тепер подякуймо Богові.

Сказавши це, Заглоба перший упав навколішки, а за ним інші, й молилися вони довго і ревно.

РОЗДІЛ XXII

Князь кілька днів тому справді поїхав до Замостя набирати військо і назад мав бути не скоро, тому Володийовський, Заглоба і Жендзян вирушили в дорогу, нікому нічого не сказавши, у глибокій таємниці, про яку із тих, хто лишився у Збаражі, знав тільки пан Лонгінус, але й він, давши слово, мовчав як зачарований.

Вершул та інші офіцери, знаючи про смерть князівни, не припускали, що від'їзд малого рицаря із Заглобою якимось пов'язаний з нареченою нещасного Скшетуського, і гадали, що то радше до нього вирушили двоє приятелів, тим паче, що серед них був Жендзян, котрий, як відомо, служив Скшетуському. Вони ж поїхали просто у Хлебанівку і там почали готуватися до походу.

Передусім Заглоба на позичені у Лонгіна гроші купив п'ятеро рослих подільських коней, витривалих у довгих переходах. Їх залюбки використовувала і польська кавалерія, і козацька старшина: такий кінь міг цілісінкй день гнатися за татарським бахматом, а в швидкості бігу перевершував навіть турецьких скакунів, за яких краще переносив зміну погоди, холодні ночі й дощі. Тож п'ятеро таких рисаків і купив пан Заглоба; крім того, для себе й товаришів, а також для князівни роздобув багаті козацькі свити. Жендзян складав в'юки, а коли все було передбачене і готове, приятелі вирушили в дорогу, віддавшись на волю Всевишнього і заступника незайманих святого Миколая.

Перевдягнених мандрівців можна було легко сплутати з козацькими отаманами; їх і справді частенько зачіпали жовніри з польських частин і сторожових загонів, розкиданих ген аж до Кам'янця, — але з тими просто знаходив спільну мову пан Заглоба. Довгенько їхали місцями безпечними, зайнятими хоругвами рейментаря Ланцкоронського, котрий поволі наближався до Бара, стежачи за козацькими ватагами, що підтягувалися туди. Усі вже знали, що з перемов нічого путнього не вийде; над країною нависла загроза війни, хоч головні сили ще ніяких дій не починали. Термін переяславського перемир'я вийшов на Зелені Свята. Окремі сутички, які, щоправда, ніколи не припинялися, тепер почастишали, і з обох сторін чекали тільки сигналу.

Тим часом у степу буяла весна. Стоптана кінськими копитами земля вкрилася килимом трав і квітів, що вирости на останках полеглих рицарів. Над бойовищами

висіли у синій яснині жайворонки, у піднебессі тяглося з криком розмаїте птаство, широко розлиті води ряхтіли під теплим подихом вітру, а вечорами жаби, розкошуючи у нагрітій за день воді, допізна вели радісні розмови.

Здавалося, що сама природа прагне загоїти рани, вгамувати біль, могили сховати під квітами. Ясно було у небі й на землі, свіжо, легко, весело, а степ, мов намальований, блищав як парча, мінився як веселка або як польський пасок, на якому зугарною рукодільницею вміло поєднані усі найкращі барви. Степи повнилися пташиним щебетом, і вільний вітер гуляв по них, висушуючи води і вкриваючи смагою людські обличчя.

Чом же не зрадіти було серцям, не сповнитися безмежною надією! Така надія надихнула серця й наших рицарів. Пан Володидьовський без угаву наспівував, а пан Заглоба потягався у сідлі й із насолодою підставляв сонячним променям спину, а якось, уже добре зігрівшись, сказав малому рицареві:

— Яке блаженство! Правду кажуть, що після меду й угорського нема нічого кращого за сонце для старечих кісток.

— Усім воно приємне, — відповів пан Володидьовський, — бо зверни увагу, добродію, що всі animalia люблять вилежуватися на сонечку.

— Це щастя, що в таку пору ми їдемо по князівну, — вів далі Заглоба, — бо взимку під мороз тікати з дівчиною важко.

— Тільки б вона нам у руки дісталася, і дзуськи вже потім хто у нас її відбере.

— Скажу тобі, пане Міхале, — признався Заглоба, — я тільки одного боюся: щоб у разі війни татарва у тих краях не заворушилася і нас не оточила, бо з козаками ми дамо собі раду. Простоліуду взагалі нічого не будемо казати. Ти завважив, вони нас за старшину мають, а запорожці пірнач шанують, та й Богунове ім'я щитом нам буде.

— Знаю я татар, у нас на Лубенщині ми з ними постійно зчіпалися, а вже нам із Вершулом ніколи не було спочинку, — відповів пан Міхал.

— І я їх знаю, — мовив Заглоба. — Пам'ятаєш, розповідав тобі, що провів серед них чимало років і міг заслужити великої шани, але збусурманитися не схотів — довелося на все махнути рукою, а вони ще й до мученицької смерті засудити мене хотіли за те, що я їхнього найголовнішого мулли у справжню навернув віру.

— А ти колись казав, добродію, що це було в Галаті.

— У Галаті було само собою, а в Криму теж. Бо якщо ти гадаєш, що на Галаті світ кінчається, то, певно, й не знаєш, де козам роги правлять. Нечестивців на цьому світі більше, аніж християн.

Тут у розмову втрутився Жендзян.

— Не лише татари можуть нам завадити, — зауважив він. — Я забув сказати вашим милостям, що мені повідав Богун: яр цей пильнує нечиста сила. Гладуха, котра стереже князівну, найбільша чаклунка і з чортами дружбу водить — не відомо ще, чи вона їх про нас не попередить. Правда, я маю одну кулю, яку сам над свяченою пшеницею відлив, бо ніяка інша відьми не візьме, але там іще, здається, охороняють підходи цілі полчища упирів. Доведеться вже вашим милостям подбати, щоб зі мною нічого не сталося, а то

ще моя нагорода пропаде...

— Ах ти, трутню! — вигукнув пан Заглоба. — Ще б у нас боліла голова про твоє здоров'я! Не скрутить тобі чорт в'язів, а хоч би й скрутив, усе одно, бо ти й так за свою зажерливість варитимешся у пеклі. Я стріляний горобець, мене на полові не проведеш, тож зарубай собі на носі: якщо Горпина найбільша відьма, то я сильніший від неї чаклун, бо в Персії чорної магії вчився. Вона чортам служить, а вони мені, я міг би ними, як волами, землю орати, та не хочеться — треба ж думати про спасіння душі.

— Це добре, ваша милість, але цього разу все-таки скористайтеся своєю силою, бо завжди ліпше почувати себе у безпеці.

— А я більше вірю у нашу добру справу і сподіваюся на ласку Божу, — мовив Володийовський. — Нехай Горпину з Богуном охороняють чорти, а з нами хай будуть янголи небесні, супроти яких не встояти навіть найдобрішій сатанинській раті; про всяк випадок я поставлю святому Михаїлові-архангелу сім свічок із білого воску.

— То вже і я одну поставлю, — мовив Жендзян, щоб мене їхня милість, пан Заглоба, пеклом більше не страхав.

— Я перший тебе у пекло запроторю, — відповів шляхтич, — якщо тільки виявиться, що ти дороги не знаєш.

— Як це не знаю? Нам би тільки до Валадинки дістатися, а там я уже із зав'язаними очима втраплю. Якщо поїдемо берегом до Дністра, яр буде по праву руч, а впізнати його легко: вхід до нього валуном загороджений. На перший погляд здається, що туди взагалі потрапити неможливо, але в камені є дірка, крізь яку двоє коней упритул проходять. Тільки б добратися, а там ніхто від нас не втече, бо лише один до цього яру вхід і вихід, а стіни довкола такі височенні, що ледве птахи перелітають. Чаклунка вбиває усіх, хто туди без дозволу пхається, довкола чимало скелетів валяється, але на це Богун велів не зважати, а тільки їхати і кричати: "Богун! Богун!". Тоді вона нас прихильно зустріне... Окрім Горпини, там є ще Черемис, котрий із пищалей добряче стріляє. Обох мусимо вбити.

— Нехай уже Черемиса, а Горпину й зв'язати досить.

— Спробуй-но, ваша милість, її зв'язати! Вона така сильна, що кольчугу, як сорочку, роздирає, а підкова у неї в руці аж хрускає. Хіба що пан Підбип'ята міг би з нею впоратися, але не ми. Та ви, ваша милість, не турбуйтеся, я маю для неї свячену кулю; ліпше, аби ця нечиста сила дух спустила, бо інакше побіжить за нами вовчицею, а на козаків витиме — тож ми не тільки князівни Гелени, а й своїх голів не привеземо.

У таких розмовах і розмірковуваннях минав час у дорозі. А їхали спішно, тільки й встигали минати містечка, села, хутори і могили. Прямували через Ярмолинці до Бара, а звідти вирішено було звернути до Дністра, на Ямпіль. Проїздили знайомими околицями, де колись Володийовський розбив загін Богуна і визволив із його рук пана Заглобу. Натрапили навіть на той самий хутір, де й заночували. Часом, правда, випадало їм ночувати і просто неба, у степу, де вже давав собі волю пан Заглоба, розповідаючи про свої давні пригоди, — ті, які з ним траплялися, і ті, яких ніколи не було. Але найбільше вони все-таки розмовляли про князівну і про її майбутнє

визволення із чаклунчиної неволі.

Виїхавши нарешті з теренів, які охороняли загони й хоругви Ланцкоронського, вони опинилися у козацькому краю. Тут не лишилося жодного ляха, бо тих, хто не втік, винищили вогнем і мечем. Травень скінчився і настав спекотний червень, а мандрівці подолали лише третину довгої і важкої дороги. На щастя, з боку козаків їм ніяка небезпека не загрожувала. Селянським ватагам узагалі нічого пояснювати не доводилося — вони мали подорожніх за старшин запорозьких, а як час від часу хто й питав, пан Заглоба, якщо цікавився січовик, показував Богунів пірнач, звичайнісінького головоріза, не злазячи з коня, штовхав ногою в груди й валив на землю — інші, побачивши таке, враз давали дорогу, гадаючи, що не тільки свій іде, а й якийсь велике цабе — інакше б не бив. "Може, Кривоніс, Бурляй або й сам батько Хмельницький."

І все-таки пан Заглоба частенько нарікав на Богунову славу, бо надто вже допікали їм січовики своїми запитаннями, через що й затримки чималі у дорозі траплялися. І не було кінця-краю розпитуванням: чи здоровий, чи живий? Чутка про отаманову смерть докотилася аж до Ягорлика і до порогів. А коли подорожні відповідали, що Богун здоровий і на волі, а вони — його посланці, їх цілували і частували, відкривали їм серця і навіть гаманці, чим хитрий пахолок пана Скшетуського ні разу не проминув нагоди скористатися.

У Ямполі їх прийняв Бурляй, прославлений старий полковник, котрий тут із військом низовим і черню чекав на буджацьких татар. Колись він навчав Богуна ратного ремесла, брав його з собою у чорноморські походи — в одному з них вони вкупі пограбували Синоп. Бурляй любив Богуна як сина і з радістю прийняв його посланців, без найменшої недовіри, тим паче що торік бачив при ньому Жендзяна. Одне слово, дізнавшись, що Богун живий і добирається на Волинь, на radoщах учистив для гостей бенкет і сам на ньому добряче напився.

Пан Заглоба побоювався, щоб Жендзян, захмелівши, не сказав чогось зайвого, та виявилось, що хитрий, як лис, пахолок знав, що правду можна говорити тільки тоді, коли її треба говорити, і тому не лише не шкодив справі, а навпаки — викликав довіру у козаків. І все-таки дивно було нашим рицарям слухати розмови, що лякали страшною відвертістю, в яких частенько згадувалися і їхні імена.

— Чули ми, — казав Бурляй, — що Богуна у двобої посічено. Ви не знаєте, хто це зробив?

— Володийовський, офіцер князя Яреми, — спокійно відповів Жендзян.

— Ех, попався б він мені в руки, я б йому відплатив за нашого сокола. Шкуру б із нього злупив!

Пан Володийовський ворухнув своїми вівсяними вусиками і глянув на Бурляя таким поглядом, яким гончак дивиться на вовка, котрого йому не дозволено вхопити за горло, а Жендзян додав:

— Тому-то я, пане полковнику, і назвав вам його прізвище.

"Диявол матиме справжню втіху з цього хлопця!" — подумав собі пан Заглоба.

— Але, — вів далі Жендзян, — він не такий уже й винуватий — Богун сам його викликав, не знаючи, якого рубаку зачепив. Там іще один був шляхтич, найбільший Богунів ворог, котрий уже раз князівну у нього із рук вирвав.

— А хто такий?

— Ет, старий п'яниця, що з нашим отаманом у Чигирині ляхів вішав і друга доброго його вдавав.

— Сам він висітиме! — вигукнув Бурляй.

— Телепнем я буду, якщо цьому вишкрєбкові вух не відітну! — буркнув собі під ніс Заглоба.

— Так його посікли, — не вгавав Жендзян, — що іншого давно б уже круки подзьобали, але в нашого отамана непокірлива вдача, витримав, хоч до Влодави ледве дотяг та й там навряд чи дав би собі раду, якби не ми. Ми його на Волинь відправили, де наших багацько, а він нас сюди по князівну послав.

— Занапасться його чорнобриві! — пробурчав Бурляй. — Я йому давно про це казав. Хіба не краще було йому погуляти з дівкою по-козацькому, а потім камінь на шию і у воду, як ми на Чорному морі робили?

Пан Володийовський, котрий ніжно ставився до прекрасної статі, ледве стримався. А Заглоба, розсміявшись, сказав:

— Напевно, було б ліпше.

— Але ви молодці, — мовив Бурляй, — що його в біді не кинули, а ти, малий, — звернувся він до Жендзяна, — ти найкращий, я тебе ще в Чигирині запримітив, як ти нашого сокола доглядав і голубив. Тож знайте: і я вам друг. Кажіть, чого душа бажає! Хоч молодців, хоч коней — усе дам, щоб поворітьма вас ніхто не скривдив.

— Молодців нам не треба, милостивий пане полковнику, — відповів Заглоба, — бо ми свої люди і своїм краєм поїдемо, а якщо, боронь Боже, лиха трапиться зустріч, із великою ватагою гірше, ніж із малою, а от прудкі коники нам би знадобилися.

— Я вам таких дам, що їх і бахматам ханським не догнати.

Аж тут знову озвався Жендзян, щоб не втратити нагоди:

— І грошей мало нам дав отаман, бо сам не мав, а за Брацлавом мірка вівса — таляр.

— То ходи зі мною до комори, — сказав Бурляй.

Жендзян не змусив себе просити двічі й зник разом зі старим полковником за дверима, а коли за мить з'явився знову, його товстощока фізіономія сяяла радістю, а синій жупан на животі відстовбурчувався.

— Ну, їдьте з Богом, — мовив старий козак, — а як заберете дівчину, загляньте до мене, подивлюсь і я на Богунову зозулю.

— Ми не зможемо цього зробити, милостивий пане полковнику, — сміливо відповів Жендзян, — бо ляшка страшенно полохлива і раз уже себе ножем різонула. Боїмося, щоб із нею чого лихого не сталося. Ліпше вже нехай отаман дає собі із нею раду.

— І дасть!.. При ньому вона про страх забуде. Ляшка — білоручка! Козак їй смердить! — пробурчав Бурляй. — Їдьте з Богом! Тепер уже недалеко!

Із Ямполья до Валадинки й справді було недалеко, але дорога важка, радше не дорога, а всуціль бездоріжжя простиралося перед рицарями, бо в ті часи тамтешні місця були ще пустелею, лише де-не-де забудованою і заселеною. Від Ямполья мандрівці звернули трохи на захід, віддаляючись од Дністра, щоб потім спуститися до Рашкова по Валадинці, бо тільки так можна було втрапити до яру. Уже займався світанок — бенкет у Бурляя затягся до пізньої ночі, і пан Заглоба сподівався, що до заходу сонця їм не знайти яру, а це було йому якраз на руку — він не хотів визволити Гелени супроти ночі. Тим часом їдучи вони розмовляли про те, як їм досі щастило цілу дорогу, а пан Заглоба, згадавши бенкет у Бурляя, сказав:

— Ви тільки придивіться, яке міцне козацьке братство — вони у всьому один одного виручають! Про чернь я не кажу, яку козаки самі зневажають і для якої, якщо диявол допоможе їм скинути нашу владу, вони будуть іще гіршими панамі. Але у братстві вони один за одного ладні у вогонь скочити, не те що наша шляхта між собою.

— Та де там, добродію мій, — заперечив Жендзян. — Я довго серед них жив і бачив, як вони між собою ніби вовки гризуться, а якби не стало Хмельницького, котрий їх то силою, то хитрістю у шорах тримає, враз би один одного пожерли. Бурляй, щоправда, іншим не рівня — це великий вояк, сам Хмельницький його шанує.

— Але ти, мабуть, вихваляєш його за те, що він обдерти себе дозволив. Ех, Жендзяне, Жендзяне! Не помреш ти своєю смертю!

— Це вже, добродію мій, що кому на роду написано! Адже ворога в дурні пошити — і похвально, і Богові догідно!

— Я ж тебе не за це ганю, а за твою зажерливість. Хлопська це риса, недостойна шляхтича, за яку ти будеш у пеклі мучитися.

— А я не поскуплюся на свічку в костьолі, якщо мені пощастить заробити, щоб і Богові була від мене користь, може, він і надалі мене благословить. А те, що я батькам допомагаю, хіба це гріх?

— Ох і бита голова, шельма! — вигукнув, звертаючись до Володийовського, пан Заглоба. — Я гадав, що разом зі мною і фортелі мої поховані будуть, аж бачу, цей франт мене обставить. Аж страх подумати: завдяки хитроцям цього пахолка ми визволимо нашу князівну із Богунової неволі з Богунового ж дозволу та ще й на Бурляєвих конях! Хтось колись таке бачив? А глянеш на нього, так і щербатої копійки не даси.

Жендзян задоволено всміхнувся і відповів:

— Хіба нам від цього гірше, добродію мій?

— Ти мені до шмиги і якби не твоя скнарість, узяв би тебе пахолком, а за те, що мене п'яницею обізвав, прощаю тобі — надто спритно ти пошив у дурні Бурляя.

— Це не я вашу милость так назвав, а Богун.

— От Бог його за це й покарав, — відповів Заглоба.

За такими розмовами минув ранок, а коли вже сонце добре підбилося на небозводі, усі споважніли, бо за кілька годин мали побачити Валадинку. Після довгої подорожі вони нарешті наблизилися до мети, але неспокій, неминучий у таких випадках, закрався їм у серця. Чи жива ще Гелена? А якщо жива, то чи знайдуть вони її в яру?

Горпина могла вивезти дівчину або в останню хвилину схвати в якомусь глухому закутку яру чи й умертвити. Перепони ще не були подолані, небезпеки не минули. Вони, щоправда, мали все необхідне, аби Горпина визнала їх за посланців Богуна, які чинять його волю, але що як і справді її попередять чорти або духи? Цього найбільше боявся Жендзян, та й пан Заглоба, хоч і вважав себе знавцем чорної магії, не думав про це без тривоги. Якщо так станеться, то в яру або нікого не буде, або — ще гірше — там сидітимуть у засаді рашківські козаки. От і калатали дедалі сильніше їхні серця, а коли нарешті, через кілька годин, мандрівці побачили з високого краю яру стрічку води, що блищала вдалині, товстощоке обличчя Жендзяна трохи зблідло.

— Це Валадинка! — мовив він стишеним голосом.

— Уже? — так само тихо спитав Заглоба. — Це ми так близько!..

— Аби нам тільки Бог допоміг! — відповів Жендзян. — Скажіть, добродію мій, якесь закляття, а то страх мене бере.

— Закляття — це дурниці! Перехрестимо річку і яр — ліпше допоможе.

Пан Володийовський був найспокійніший з усіх, але мовчав. Він ретельно оглянув пістолі й підсипав свіжого пороху, потім перевірів, чи легко виходить із піхов шабля.

— Моя свячена куля ось у цьому пістолі, — мовив Жендзян. — Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! Вперед!

— Уперед! Уперед!

Через деякий час рицарі опинилися над берегом річки і повернули коней униз за течією. Та раптом пан Володийовський зупинив на хвилику товаришів і сказав:

— Пірнач нехай візьме Жендзян, його чаклунка знає, і нехай він перший із нею заговорить, щоб вона нас не злякалася і не втекла з князівною у який-небудь закутень.

— Робіть зі мною, ваші милості, що хочете, а я перший не поїду, — відмовився Жендзян.

— То тоді їдь останнім, трутню!

Сказавши це, пан Володийовський рушив перший, за ним пан Заглоба, а позаду із запасними кіньми чалапав Жендзян, неспокійно озируючись навсібіч. Копита цокали об каміння, довкола панувала глуха пустельна тиша, тільки дзвінко стрекотіли сарана та польові коники, сховавшись у щілини від спеки: день був спекотний, хоч сонце уже звернуло з полудня. Нарешті вершники виїхали на округле узгір'я, схоже на перевернутий рицарський щит, по якому розкидані були вивітрені й випечені сонцем валуни, що скидалися на руїни, розвалені будинки й костюльні вежі; здавалося, перед ними чи то замок, чи місто, зруйноване вчора ворогом. Жендзян глянув і штовхнув пана Заглобу.

— Це Вороже урочище, — сказав він, — яке мені описав Богун. Тут уночі не пройдеш живим.

— Якщо не пройдеш, то проїдеш, — відповів Заглоба. — Тьху! Що за прокляте місце! Добре, хоч ми не збилися з дороги!

— Вже недалечко! — мовив Жендзян.

— Хвалити Бога! — відповів пан Заглоба і думкою полинув до князівни.

Щось дивне коїлося у нього в душі: дивлячись на ці дикі береги Валадинки, на цю пустельну глушину, він майже не вірив, що князівна так близько — та сама князівна, заради якої він подолав стільки пригод і небезпек, яку так полюбив, що, коли прийшла звістка про її смерть, світ йому став немилий. Але часом людина звикає до будь-якого нещастя, тож пан Заглоба згодом ізжився з думкою, що її викрали, що вона далеко і в Богуновій владі, і тому тепер не осмілювався сказати собі: ось і настає кінець тузі, кінець пошукам, наближається час блаженного спокою. Крім того, й інші питання лізли в голову: що скаже вона, його побачивши? Невже не заллється сльозами? Адже порятунок від довгої і тяжкої неволі спаде як грім із ясного неба. "Шляхи Господні незбагненні, — думав Заглоба, — Всевишній так усе повернути може, щоб чеснота тріумфувала, а кривда була осоромлена". Адже Бог спершу віддав Жендзяна у руки Богунові, а потім з'єднав їх дружбою. Бог зробив так, що війна, лиха мачуха, відкликала дикого отамана з цієї пустки, в яку він, наче вовк, потяг свою здобич. Бог пізніше видав його у руки Володийовського й звів із Жендзяном — і так усе склалося, що ось зараз, коли Гелена, можливо, втрачає останню надію і вже нізвідки, ні від кого не сподівається допомоги, — допомога близька! "Кінець твоїм сльозам і журбі, донечко моя, — думав далі Заглоба, — невдовзі чекає на тебе незмірна радість. Ой! А яка ж вона буде вдячна, як рученята складатиме! Які слова казатиме!"

Зненацька дівчина постала у нього перед очима мов жива — і страшенно розчулився старий шляхтич, і весь поринув у свої думи, уявляючи, що невдовзі станеться.

Та ось Жендзян потяг його ззаду за рукав:

— Ваша милість!

— Що таке? — спитав Заглоба, невдоволений, що перебили хід його думок.

— Бачили, ваша милість? Вовк промчав перед нами.

— То й що?

— А може, то не тільки вовк.

— Дожени й поглянь йому у вічі.

Цієї миті Володийовський зупинив коня.

— А ми не збилися з дороги? — спитав він, бо вже й пора бути на місці.

— Ні! — відповів Жендзян, — їдемо так, як говорив Богун. Господи, скоріше б уже все це скінчилося.

— Скоро й кінчиться, якщо правильно їдемо.

— Я ще хочу ваших милостей попросити, щоб, поки я із чаклункою говоритиму, ви наглядали за Черемисом; це великий паскуда, до того ж із пищалей він стріляє несхибно.

— Не бійся. Їдьмо!

Та ледве проїхали вони кілька десятків кроків, як коні почали прясти вухами і хропти. У Жендзяна морозом сипнуло по шкірі: йому здалося, що із-за вилому скелі ось-ось пролунає виття упиря або вилізе якась невідома бридка істота, — але виявилось, коні захропли тому, що вершники наблизилися до лігва того самого вовка,

який перед цим налякав пахолка. Навколо було тихо, навіть сарана перестала стрекотіти, бо сонце вже скотилося на крайнебо. Жендзян перехрестився і заспокоївся.

Раптом Володийовський зупинив коня.

— Бачу яр, — сказав він, — вхід до нього закритий валуном, а у валуні вирва.

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, — прошепотів Жендзян. — Це тут.

— За мною! — скомандував пан Міхал, — повертаючи коня.

Через хвилину вони стояли біля вирви і проїхали ніби під кам'яним склепінням. Перед ними відкрився глибокий яр, густо порослий на схилах, що являв собою широку напівкруглу рівнину, немовби обнесену високими мурами.

Жендзян почав кричати, набираючи повні груди повітря:

— Бо-гун! Бо-гун! Привіт, відьмо! Привіт, відьмо! Бо-гун! Бо-гун!

Вершники зупинили коней і певний час стояли мовчки, після чого пахолок знову заходився кричати:

— Богун! Богун!

Здалеку долинув собачий гавкіт.

— Богун! Богун!

На лівому схилі яру, куди падало червоне й золоте проміння сонця, зашелестіли густі кущі глоду й дикої сливи, і за хвилю мало не на самісінькому краю схилу з'явилася якась постать, котра, перехилившись і затуливши очі рукою, пильно вдивлялася у прибулих.

— Це Горпина! — сказав Жендзян і, склавши біля рота долоні рупором, учетверте закричав:

— Богун! Богун!

Горпина почала спускатися, вигинаючись назад для рівноваги. Йшла вона швидко, а за нею дріботів присадкуватий, кремезний чоловічок із довгою турецькою рушницею в руці. Кущі ламалися під важкими ступнями відьми, каміння падало з-під них із гуркотом на дно яру. Вигнута, у пурпурному блиску, вона й справді здавалася велетенською надприродною істотою.

— Хто ви? — спустившись униз, запитала звучним голосом.

— Як поживаєш, голубко? — гукнув у відповідь Жендзян, до якого, коли він побачив, що перед ним не духи, а люди, повернувся його звичайний стан.

— Ти Богунів слуга? Авжеж, пізнаю тебе! Привіт, малий! А це що за одні з тобою?

— Богунові друзі.

— Краля відьма, — буркнув у вусики пан Міхал.

— А чого ви сюди приїхали?

— Ось тобі, голубко, пірнач, ніж і перстень, тямшиш, що це означає?

Велетка взяла усе і почала пильно роздивлятися кожну річ, після чого сказала:

— Так, це вони! Ви по князівну?

— Авжеж. Вона здорова?

— Здорова. А чому Богун сам не приїхав?

— Богуна поранено.

— Поранено?.. Я це у млині бачила.

— Якщо бачила, чого ж питаєш? Брешеш, гладухо! — фамільярно мовив Жендзян. Відьма усміхнулася, показавши білі, як у вовчиці, зуби і, стуливши долоню кулаком, тицьнула Жендзяна під бік.

— Ну ти, малий!

— Іди геть!

— Що, злякався? А може, поцілуєш, га? Коли князівну заберете?

— Зараз, ось тільки коні спочинуть.

— Забирайте! І я з вами поїду.

— А ти чого?

— Моєму братові смерть написана. Його ляхи на палю посадять. Поїду з вами.

Жендзян нахилився у сідлі, ніби для того, щоб зручніше було говорити з велеткою, а сам непомітно поклав руку на пістоль.

— Черемисе, Черемисе! — покликав він, щоб привернути увагу своїх товаришів до карлика.

— Навіщо ти його кличеш? У нього ж, сам знаєш, язик відрізаний.

— Я не кличу, я вродою його милуюся. Ти його не покинеш, він твій чоловік.

— Він мій пес.

— І вас тільки двоє в яру?

— Двоє. Князівна третя!

— Це добре. Ти без нього не поїдеш.

— Я тобі сказала, що поїду.

— А я тобі кажу, що залишишся.

У голосі пахолка було щось таке, від чого велетка повернулася, стоячи на місці, й на обличчі в неї промайнула тривога від підозри, яка зненацька закралася в душу.

— Ти що?

— От що я! — відповів Жендзян і вистрілив їй із пістоля поміж груди майже впритул. На хвилю її всю затягло димом.

Горпина сахнулася, розкинувши руки, очі вилізли з орбіт, нелюдський зойк вирвався із горлянки, вона похитнулася і впала навznak.

Тої ж миті пан Заглоба вдарив Черемиса шаблею по голові з такою силою, аж кістка заскрипіла під лезом. Потворний карлик, не видавши й стогону, тільки згорнувся клубочком як черв'як і почав здригатися, а пальці його, як пазурі конаючої рисі, то скрючувалися, то знову розтискалися.

Заглоба витер полою жупана паруючу шаблю, а Жендзян зіскочив із коня і, схопивши камінь, кинув його на широкі груди Горпини, а потім почав щось шукати у себе в пазусі.

Велетенське тіло відьми ще било землю ногами, судома страшенно скривила її обличчя, на вищирених зубах виступила кривава піна, а з горла виходило глухе хропіння.

Тим часом пахолок витяг із пазухи шматочок свяченої крейди, написав нею хрест

на камені й промовив:

— Тепер не встане.

Після чого скочив у сідло.

— Уперед! — скомандував пан Володийовський.

Усі вихором помчали уздовж струмка, який протікав посеред яру, проминули поодинокі дуби, що росли уздовж дороги, і побачили хату, а далі високий млин, мокре колесо якого блищало як червона зірка у промінні призахідного сонця. Два величезних чорних пси, прив'язані по кутках хати, рвонулися до вершників зі страшним гавкотом і виттям. Пан Володийовський їхав першим і першим досяг мети. Він зіскочив із коня, підбіг до дверей, ударив їх ногою і, брязкаючи острогами й шаблею, увірвався в сіни.

У сінях по праву руч крізь прочинені двері було видно простору вітальню, де лежала купа трісок, посередині горів вогонь, наповнюючи кімнату димом. Двері ліворуч були зачинені.

"Вона, напевно, там!" — подумав пан Володийовський і кинувся ліворуч.

Шарпнув, двері відчинилися, він ступив на поріг і зупинився як укопаний.

У глибині світлиці, спершись рукою на спинку ліжка, стояла Гелена Курцевич, бліда, з розсипаним по спині й плечах волоссям. Її злякані очі, спрямовані на Володийовського, питали: хто ти? чого тобі треба? — вона ніколи досі не бачила малого рицаря. Він же остовпів, уражений її вродою і виглядом світлиці, вбраної оксамитом і парчею. Нарешті до нього повернулася мова, і він квапливо сказав:

— Не бійся, мила панно: ми друзі Скшетуського!

Князівна враз упала на коліна.

— Врятуйте мене! — вигукнула вона, заламуючи руки.

Цієї миті з'явився пан Заглоба. Він був червоний, задиханий і весь тремтів.

— Це ми! — закричав він. — Це ми, донечко моя, з допомогою!

Почувши ці слова і побачивши знайоме обличчя, князівна схилилася, як підтята квітка, руки її повисли, очі вкрилися туманною завісою, і вона зомліла.

РОЗДІЛ XXIII

Ледве коні відпочили, рицарі помчали поворітьма так квапливо, що коли місяць зійшов над степом, вони були уже в околицях Студенки за Валадинкою. Попереду їхав пан Володийовський, пильно роздивляючись навсібіч, за ним, поруч із Геленою, Заглоба, а позаду всіх Жендзян. Він вів в'ючних коней і двох запасних, яких прихопив із Горпининої стайні.

У Заглоби рот не затулявся, та й справді було що розповісти князівні, котра, схована в глухому яру, не знала, що діється на світі. Тож старий шляхтич розказував, як вони її з самого початку шукати стали, як Скшетуський аж до Переяслава ходив шукати Богуна, не знаючи, що його покромсано, як, нарешті, Жендзян вивідав таємницю її схованки в отамана і привіз у Збараж.

— Боже милосердний! — вигукувала Гелена, звертаючи до місяця своє вродливе бліденьке личко, — то пан Скшетуський аж за Дніпро мене шукати ходив?

— До Переяслава, кажу тобі. І сюди напевно б із нами прибув, якби ми мали час по

нього послати, та ми вирішили не гаючись їхати тебе виручати. Він іще не знає, що тебе визволено, і за душу твою щодня молиться, але ти вже його не жалій. Нехай іще трохи пожуриться — зате яку дістане нагороду!

— А я гадала, що всі про мене забули, і тільки про смерть Бога просила!

— Ми не лише про тебе не забули, а весь час думали про те, як би тобі на поміч прийти. Аж дивно подумати! Нехай там я голову сушив чи Скшетуський, це зрозуміло, але ж і он той рицар, що попереду їде, теж не щадив ні праці своєї, ні рук.

— Нехай же відборгує йому Всевишній!

— Щось, певно, є у вас обох таке, що людей до вас приваблює, а Володийовському ти справді маєш бути вдячна: я тобі вже казав, як ми із ним удвох Богуна впорали.

— Пан Скшетуський мені ще в Розлогах чимало про пана Володийовського, як про свого найкращого приятеля, розказував...

— І слушно робив. Це велика душа в малому тілі. Зараз він, щоправда, трохи не при тямі — краса твоя, либонь, його вразила, але зачекай — оговтається і знову стане таким, як був! Ох і славно ми з ним гульнули на виборах у Варшаві!

— То вже є новий король?

— І про це ти, небого, не чула у своїй проклятій пустелі? Авжеж! Ян Казимир, його обрали ще минулої осені, уже восьмий місяць править. Велика невдовзі війна буде з бунтівним людом, але дай Боже, щоб нам у ній пощастило, бо князя Ієремію від усього усунули, а обрали інших, котрі на воєнному мистецтві так знаються, як теля на пирогах.

— А пан Скшетуський піде на війну?

— Справжній він воїн, і я не знаю, що ти зробиш, аби він не пішов. Ми з ним однакові: трохи запахне порохом — ніяка сила нас не зупинить. Ох і дали ми торік бунтівникам жару! Ночі не вистачить, щоб тобі розказати, як усе було... І тепер, звісно ж, підемо, але вже з легким серцем, бо найголовніше, що ми тебе, небогу, знайшли, бо без тебе і життя не в радість.

Князівна прихилила своє чарівне личко до Заглоби.

— Не знаю, за що ти мене, ваша милость, полюбив, але я теж, щиро кажу, люблю тебе не менше.

Заглоба аж засопів від задоволення.

— Так ти мене любиш?

— О, страх як люблю!

— Хай же тебе Бог береже, бо й мені на старість легше буде. Правда, буває, на мене жіночки ще накидають оком, що й у Варшаві на виборах сталося, Володийовський свідок! Але мене амури вже не хвилюють, нехай кров грає, а я, наперекір цьому, батьківськими почуттями задоволений буду.

Настало мовчання, тільки коні почали форкати одне за одним, аби подорожнім щастило.

— На здоров'я! На здоров'я! — відповіли вершники.

Ніч була ясна. Місяць дедалі вище підіймався у небо, всіяне миготливими зорями, і

ставав меншим, блідішим... Притомлені бахмати сповільнили крок, та й вершників огортала втома. Володийовський перший зупинив коня.

— Час би й спочити, — мовив він. — Скоро розвидниться.

— Авжеж! — підтримав Заглоба. — Я куняю, і мені все здається, що у коня дві голови.

Але Жендзян вирішив, що перед відпочинком треба повечеряти. Він розпалив вогонь і, знявши з коня в'юки, заходився викладати із них запаси, передбачливо прихоплені в Ямполі з Бурляєвої комори: кукурудзяний хліб, м'ясні продукти, солодощі й волоське вино. Побачивши два шкіряні міхи із випуклими боками, у яких чулося приємне вуху булькання, пан Заглоба й забув про сон, інші теж залюбки взялися вечеряти. Припасів вистачило на всіх уволу, а коли всі наїлися досита, пан Заглоба, витерши полою уста, сказав:

— До смерті не перестану повторювати: незбагненні шляхи Господні! От ти вільна, моя милостива панно, а ми, втішені, сидимо собі тут sub love і попиваємо Бурляєве винце. Угорське, звісно, краще, бо це шкірою відгонить, але в дорозі й таке згодиться.

— Одне мене дивує, — промовила Гелена, — що Горпина так легко згодилася віддати мене вашим милостям.

Пан Заглоба глянув спершу на Володийовського, потім на Жендзяна і сильно закліпав.

— Згодилась, бо мусила. А зрештою, нема чого приховувати, бо це не соромно: ми їх обох із Черемисом порішили.

— Як це? — злякано спитала князівна.

— А ти хіба пострілів не чула?

— Чула, але подумала, що це Черемис стріляє.

— Не Черемис то був, а оцей пахолок, котрий навиліт чаклунку прошив. Нечистий у ньому сидить, це правда, але він не міг учинити інакше, бо чаклунка — чи то відчувши щось, чи просто собі — наполягла, що поїде з нами. А як ми могли це дозволити — вона б відразу збагнула, що ми не в Київ їдемо. От він її й застрелив, а я зарубав Черемиса. Справжній був monstrum африканський, і я сподіваюся, що Бог мене за це не покарає. Мабуть, і в пеклі чорти матимуть із ним клопіт. Перед самим від'їздом із яру я поїхав уперед і повідтягав тіла з дороги, щоб ти не злякалася трупів і не мала це за недобрий знак.

А князівна на це:

— Чимало я близьких людей у ці страшні часи неживими бачила, щоб убитих боятися, але все-таки воліла б крові за собою не лишати, аби нас Бог за неї не покарав.

— Не гідно рицаря було так чинити, — різко мовив Володийовський, — тому я й не доклав до цього рук.

— Що тепер, добродію мій, про це сперечатися, — озвався Жендзян, — коли інакше не виходило. — Якби кого хорошого поклали, інша річ, а то ж богопротивна сила! Я сам бачив, як ця чаклунка із чортами змовлялася. Не цього якраз мені жаль!

— А про що ж ти, ваша милість, жалієш? — запитала князівна.

— Богун мені казав, що там закопані гроші, а їхні милості так квапилися, що ніколи було відкопати, хоч місце біля млина я знаю. А ще мені серце крається, що ми стільки всякого добра лишили у тій світлиці, де мешкала панна.

— Бач, якого слугу матимеш! — сказав князівні Заглоба. — Крім свого пана, з самого чорта шкуру злупив би і собі на комір поставив.

— Дасть Бог, пане Жендзяне, не доведеться твоїй милості на мою невдячність нарікати, — пообіцяла Гелена.

— Дякую покійно вашій милості, панно! — відповів пахолок, цілючи їй руку.

Увесь цей час Володийовський сидів мовчки, попиваючи з бурдюка вино й удавано насупившись, аж поки невластиве йому мовчання привернуло увагу Заглоби.

— А пан Міхал, — зауважив він, — ледве докине якесь слово. І звернувся до Гелени: — Казав я, що краса твоя відібрала у нього розум і мову?

— Лягав би ти краще спати, добродію, попереду цілісінський день, — відповів, збентежившись, малий рицар і швидко заворушив вусиками, ніби заєць, коли хоче чимось похвалитися.

Але старий шляхтич мав слухність. Від незвичайної вроди князівни малий рицар і досі був ніби причмелений. Дивився він на неї, дивився, а в душі себе питав: чи можливо, щоб по землі ходило таке диво? Чимало він бачив у житті красунь: вродливі були панни Анна і Барбара Збараські, дивну вроду мала й Ануся Борзобогата, розкішні були і панна Жукувна, до якої залицявся Розтворовський, і Вершулова Скоропадська, і Боговитянка, але жодна з них не могла зрівнятися із цією чудовою степовою квіткою. З ними бував пан Володийовський і жвавий, і балакучий, а тепер, дивлячись на ці оксамитні, ласкаві, м'які очі, на їхні шовковисті торочки, тінь від яких падала аж на обличчя, на розсипане по плечах і спині, як квіти гіацинта, волосся, на стрункий стан, на високі груди, що ледь гойдалися від дихання, од яких линуло зваблिवе тепло, на лілейну білизну обличчя і трояндові щоки, на малинові вуста, — дивлячись на усе це, пан Володийовський просто слова вимовити не міг і, що найгірше, самому собі здавався незграбним, недоумкуватим і, головне, малим, таким малим, аж смішно було. "Вона княжна, а я хлопчик!" — думав він із гіркотою і радий був би, аби зараз сталася якась пригода, аби із темряви з'явився якийсь велетень — тільки тоді пан Міхал показав би, що не такий він уже й малий, як здається! Допікало його й те, що пан Заглоба, задоволений, певно, що його названа дочка так легко рве очі, щохвилі гмукав, і вже починав глузувати, і підморгував страшенно.

А Гелена тим часом сиділа біля багаття, освітлена рожевим полум'ям і білим місяцем, — розкішна, спокійна і дедалі вродливіша.

— Визнай, пане Міхале, — сказав уранці пан Заглоба, коли вони на хвильку залишилися самі, — що другої такої дівчини немає в усій Речі Посполитій. Якщо ти ще одну таку покажеш, дозволю тобі назвати мене гультяем і *impariatem* витримаю спокійно.

— Не заперечую, добродію... — відповів малий рицар. — Диво це рідкісне, незвичайне, я досі такого ще не бачив. Навіть мармурові статуї богинь, що, мов живі,

стоять у палаці Казановських, не можуть із нею зрівнятися. Тепер я розумію, чого найкращі мужі голови за неї ладні покласти, — вона того варта.

— А я тобі про що? — вигукнув Заглоба. — Бігме, не збагну, коли вона краща — уранці чи ввечері? Вона увесь час свіжа, мов троянда. Я тобі казав, що колись і сам був красенем незвичайним, але й тоді їй вродою поступався, хоч дехто каже, що вона на мене як дві краплі води схожа.

— Іди, ваша милість, до лиха! — закричав малий рицар.

— Не гнівайся, пане Міхале, бо вже й так надто грізним здаєшся. Поглядаєш на неї, як цап на капусту, а сам насуплений. Я ладен заприсягтися, що тебе завидки беруть, але не для пса ковбаса.

— Тьху! — сплюнув Володийовський! — І не соромно вашій милості на старості літ глупства правити?

— А чого ж ти супишся?

— Бо ти, добродію, гадаєш, що уже все лихо позаду і ми цілком у безпеці, а як на мене, ще добре поміркувати треба, як одного уникнути, а друге обминути. Дорога ще попереду довга, і тільки Бог знає, що нас може спіткати, бо ті краї, куди ми їдемо, вже досі мають бути у вогні.

— Коли я її в Розлогах у Богуна викрав, гірше було, бо ззаду за нами гналися, а попереду був бунт. І все одно я через усю Україну, як через вогняне кільце, пройшов і дістався аж до Бара. А навіщо ж, скажи, голова на в'язах? У найгіршому разі, до Кам'янця не так далеко.

— Ба! Туркам і татарам до нього не дали.

— Що ти мені, ваша милість, розкажуєш!

— А те, що є, і ще раз кажу: варто над цим поміркувати. Кам'янець нам ліпше обійти і просто на Бар рушити, бо козаки пірначі шанують, а з черню ми собі зарадимо, а от як нас бодай один татарин запримітить — тоді вже все! Я їхнього брата давно знаю, і знаю, що попереду чамбула з птахами і вовками йти — це зовсім не те, що на нього наткнутися: отут уже й я нічого не вдію.

— Твоя взяла, ходімо до Бара чи кудись у ті краї, а кам'янецькі липки і черемиси нехай у своїх караван-сараях поздыхають! Ваша милість іще не знає, що Жендзян і у Бурляя взяв пірнач. Тепер ми можемо з козаками хоч щодня гуляти. Найгіршу пустелю ми вже проїхали, далі, хвалити Бога, заселений край. Треба б подумати й про те, щоб після вечірнього удою залишитися переночувати на хуторах — для дівчини це і зручніше, і пристойніше. Але мені здається, пане Міхале, що надто вже ти усе в чорних тонах бачиш. Якого дідька! Невже троє таких хлопців, троє бравих — скажу не лестячи ні собі ні вам — молодців не дадуть собі ради у степу? Поеднаємо нашу хитрість із твоєю шаблею і гайда! Нічого кращого ми не придумаємо. Жендзян Бурляїв пірнач має, а це найголовніше, бо Бурляй тепер усім Поділлям править. Нам би тільки за Бар дістатися, а там уже Ланцкоронський із кварцяними хоругвами стоїть. Уперед, пане Міхале, не гаймо часу!

І помчали вони, не гаючи часу, степом на північний захід так швидко, як тільки

могли їх коні нести. Під Могилевом погустішали заселені місця, тож увечері неважко було знайти хутір або село, у яких вони зупинялися переночувати, але рум'яні вранішні зорі заставляли їх завше уже в сідлі. На щастя, літо видалося сухе, дні спекотні, ночі росяні, а ранками увесь степ сріблився, наче вкритий інеєм. Вітер висушив розлиті води, річки увійшли в береги, і вершники легко їх долали.

Якийся час їхали проти течії Лозової, затримавшись трохи довше на відпочинок у Шаргороді, де стояв козацький полк — один із тих, якими командував Бурляй. Там зустріли Бурляєвих посланців, і серед них сотника Куну, котрий бенкетував із ними в Ямполі. Той трохи здивувався, що вони не через Брацлав, Райгород і Сквиру в Київ їдуть, але, зрештою, у нього не виникло жодної підозри, особливо коли Заглоба пояснив йому, що той шлях видався їм небезпечним через татар, котрих чекають із боку Дніпра. Куну, у свою чергу, розповів їм, що Бурляй послав його у полк оголосити про похід і що сам полковник з усіма ямпільськими військами і буджацькими татарами от-от прибуде до Шаргорода, звідкіля відразу вирушить далі.

До Бурляя від Хмельницького прискакали гінці зі звісткою, що війна почалася, і з наказом іти на Волинь з усіма полками. Бурляй і сам давно уже рвався в Бар, він чекав тільки татарського підкріплення — під Баром бунтівникам останнім часом почало не щастити. Пан рейментарій Ланцкоронський, розгромивши велику кількість ватаг, захопив місто й розмістив у замку гарнізон. Там на бойовищі полягло кілька тисяч козаків, за них і хотів помститися старий Бурляй або принаймні відбити назад замок. Однак, розповідав Куну, останній наказ Хмельницького іти на Волинь зашкодив намірам полковника, і облога Бара тепер відкладається, хіба що неодмінно наполягатимуть татари.

— А що, пане Міхале? — казав наступного дня Заглоба. — Бар недалеко, і я міг би там удруге князівну сховати, але хай йому грець, тому Бару! Я вже ні в Бар, ні в яку іншу фортецю не вірю відтоді, як у бунтівників завелось гармат більше, ніж у коронного війська. Мене непокоїть ось що: здається, навколо нас збираються хмари.

— Не лише хмари! — відповів рицар. — Буря за нами валить — татари і Бурляй, котрий, якщо нас дожене, буде вельми здивований, що ми не в Київ, а в протилежний бік поспішаємо.

— І з радістю нам іншу дорогу покаже. Хай йому спершу чорт покаже стежку, яка веде просто у пекло! Домовмося так, пане Міхале: бунтівникам я даватиму раду, а про татар нехай у тебе болить голова.

— Добре тобі — бунтівники нас за своїх мають, — відповів Володийовський. — А от із татарами одна рада: тікати якнайшвидше, щоб із пастки вискочити, поки не пізно. Добрих коней, якщо трапляться, дорогою треба купувати, аби свіжі завше були наповхаті.

— У чересі пана Лонгіна і на це вистачить, а як не вистачить, у Жендзяна Бурляїв відберемо, — а тепер уперед!

І вони помчали ще швидше, аж піна виступила на боках у бахматів і, як снігові пластівці, падала на зелений степ. Переїхали Дерлу і Ладаву. В Бареку пан

Володийовський купив нових бахматів, але старих не кинув — подаровані Бурляєм жеребці були породисті, тому їх вирішили вести розсідланими. І знову рушили, роблячи дедалі коротшими зупинки і нічліги. Але всі почували себе чудово, навіть Гелена, хоч і втомлювалася дорогою, проте відчувала, що з кожним днем сил у неї прибуває. У яру вона вела замкнуте життя, майже не виходячи зі своєї золоченої світлиці, аби не зустрічатися із безсоромною Горпиною, не слухати її розмов і умовлянь — тепер же свіже степове повітря повертало їй здоров'я. Троянди розквітали у неї на щоках, від сонця обличчя присмагло, зате в очах з'явився блиск, і коли часом вітер куйовдив її волосся, відкриваючи чоло, можна було сказати: що за циганка така, найвродливіша ворожка або й циганська королівна широким степом їде — попереду квіти, позаду рицарі?..

Пан Володийовський поволі звикав до її незвичайної вроди, та оскільки мандрівка їх зближувала, він нарешті й звик. Тоді й дар мови до нього вернувся, і веселість. Часто, їдучи поруч неї, він розповідав про Лубни, а найбільше про своє зі Скшетуським приятелювання, бо завважив, що про це вона радо слухає. Іноді він дражнив її, кажучи:

— Слухай-но, я ж Богунів приятель і до нього тебе, мила панно, везу.

А вона, ніби страх як злякавшись, складала руки і ну тоненьким голосом благати:

— Не роби цього, лютий рицарю, ліпше зарубай відразу.

— Ні, я таки це зроблю! — відповідав суворий рицар.

— Зарубай! — повторювала князівна, мружачи свої чудові оченята і підставляючи йому шию.

А в малого рицаря мурашки починали бігати по крижах. "Ох і дівчина, як вино в голову б'є! — думав він. — Але не вп'юся я ним, бо чуже", — і шляхетний пан Міхал, стріпнувшись, пришпорював коня. Але тільки-но він пірнав, як нурець, у високі трави, мурашки відразу ж мов рукою знімало і вся увага зверталася на дорогу: чи нема небезпеки, чи не збилися з дороги, чи не пахне якоюсь халепою? Тож, зіпнувшись у стременах, пан Володийовський виставляв лляні вусики над гойдливими хвилями трав і дивився, принюювався, як татарин, що нишпорив у бур'яні в Дикому полі.

Пан Заглоба теж був у чудовому настрої.

— Тепер нам легше тікати, ніж тоді на Кагамлику було, коли ми, як собаки, висолопивши язика, на своїх двох тягли, — сказав він. — Горло у мене тоді так пересохло, що язиком можна було дошки стругати, а зараз, хвалити Бога, і вночі відпочити можна, і горло час від часу промочити є чим.

— А пам'ятаєш, ваша милість, як ти мене на руках через воду переносив? — нагадала Гелена.

— Скоро й ти, дай Боже дочекатися, когось на руках носитимеш: Скшетуський про це подбає!

— Хе-хе, — сміявся Жендзян.

— Облиш, ваша милість, прошу тебе, — шепотіла князівна, зашарівшись і опускаючи очі.

Отак вони розмовляли собі в степу, аби збавити час у дорозі. Нарешті за Бареком і

Йолтушковом почалися місця, де на кожному кроці зустрічалися свіжі сліди, залишені війною. Тут досі розбійничали озброєні зграї, тут же недавно палив і вбивав пан Ланцкоронський, котрий лише кільканадцять днів тому відступив до Збаража. Від тутешніх жителів наші подорожні довідалися також, що Хмельницький із ханом вирушили з усіма силами на ляхів, а радше, на рейментарів, чиї війська бунтуються, бажаючи служити тільки під булавою князя Вишневецького. При цьому всі передрікали, що тепер уже на когось прийде погибель: або на ляхів, або на козаків, коли батько Хмельницький зустрінеється з Яремою.

Тим часом увесь край був ніби у вогні. Всі хапалися за зброю і йшли на північ, аби з'єднатися з Хмельницьким. З низу Дністра валив Бурляй з усією раттю, а дорогою вливалися у неї нові й нові загони із гарнізонів, постойв і пасовиськ, бо всюди надійшов наказ виступати. Йшли сотні, хоругви, полки, а поряд текла бурхливим потоком чернь, озброєна ціпами, вилами, ножами, списами. Конюхи й чабани покидали свої коші, хуторяни — хутори, пасічники — пасіки, дикі рибалки — свої придністровські очерети, мисливці — бори. Села, містечка й міста порожніли. У трьох воєводствах по селах лишилися тільки старі жінки та діти, бо навіть молодиці пішли за козаками на ляхів. А водночас зі сходу наближався з усіма головними силами Хмельницький, як зловісна буря змитаючи на своєму шляху великі й малі замки, вимордовуючи недобитків від минулих походів.

Проминувши Бар, що викликав у князівни сумні спогади, наші подорожні виїхали на старий тракт, який вів через Латачів і Проскурів на Тарнопіль і далі аж до Львова. Тут вони дедалі частіше зустрічали то рівні вервечки возів, то загони піхоти і козацької кінноти, то селянські ватаги, то вкриті хмарою куряви незліченні стада волів, яких гнали на харч козацьким і татарським військам. На дорозі тепер стало небезпечно, бо вершників раз у раз питали: хто такі, звідки й куди їдуть. Козацьким сотникам Заглоба показував тоді Бурляїв пірнач і казав:

— Ми Бурляєві посланці, молодицю Богунові веземо.

Побачивши пірнач грізного полковника, козаки зазвичай розступалися, тим паче, що кожен розумів: раз Богун живий, то де йому ще бути, як не біля військ рейментарів під Збаражем або Старокостянтинівом. Проте далеко важче було подорожнім із черню, з дикими ватагами затурканих пастухів, котрі ніколи не вихмелялися і не мали ніякого поняття про знаки, що їх видавали полковники для безпечного проїзду. Якби не Гелена, цей напівдикий народ мав би Заглобу, Володийовського і Жендзяна за своїх, і до того ж старших, як уже не раз бувало, але Гелена привертала увагу кожного не лише своєю статтю, а й незвичайною вродою — через це й виникали небезпеки, долати які вдавалося з великими труднощами.

Тож часом пан Заглоба показував пірнач, а часом пан Володийовський — зуби, і не один труп лишився за ними. Кілька разів тільки прудконогі Бурляєві скакуни рятували їх від тяжкої біди — подорож, що почалася так щасливо, з кожним днем ставала дедалі важчою. Гелена, хоч натура й мужня, від постійної тривоги і безсонних ночей почала нездужати і справді скидалася на бранку, яку силоміць везли у ворожий стан. Пан

Заглоба з Володийовським, як могли, намагалися її розважити: старий шляхтич у поті чола придумував нові й нові фортелі, а малий рицар відразу їх виконував.

— Тільки б нам проминути цей мурашник, що попереду, — казав малий рицар, — і в Збараж дістатися, поки Хмельницький із татарами не зайняли усіх околиць.

Він довідався дорогою, що рейментарі зібралися у Збаражі й тут готуються оборонятись, — тому наші подорожні туди й квапилися, слушно сподіваючись, що й князь Ярема зі своєю дивізією до рейментарів прибуде, тим паче що частина його сил, і значна, завше у Збаражі мала іосит . Тим часом вони уже були під Проскуровом. На тракті стало помітно вільніше — за якихось десять миль звідси стояли коронні хоругви, тому козацькі ватаги підходити близько не сміли, воліючи чекати на безпечній відстані, поки з одного боку підійде Бурляй, а з другого Хмельницький.

— Лише десять миль! Лише десять миль! — повторював, потираючи руки, пан Заглоба. — Тільки б добратися до першої хоругви, а там уже й до Збаража спокійно дістанемось.

Пан Володийовський, одначе, вирішив знову заpastися у Проскурові свіжими кіньми, бо ті, що їх купили у Бареку, геть пристали, а Бурляєвих треба було приберегти про чорний день. Така передбачливість стала необхідною, відколи пішла чутка, що Хмельницький уже під Старокостянтиновом, а хан з усіма ордами валить від Пилявців.

— Ми з князівною залишимося тут, нам на базарному майдані ліпше не показуватися, — сказав малий рицар Заглобі, коли вони під'їхали до покинутого будинку, що стояв за дві версти від міста, — а ти, ваша милость, розпитай у городян, чи не продасть хто коней або, може, замінить. Уже вечоріє, але нам їхати цілу ніч.

— Я скоро повернуся, — мовив пан Заглоба.

Він поскакав у бік міста, а Володийовський звелів Жендзянові відпустити підпруги на сідлах, щоб бахмати могли відпочити, сам же відвів князівну в кімнату, попрохавши її випити вина і подрімати.

— Хотілося б до світанку ці десять миль подолати, — сказав він їй, — а тоді всі відпочинемо.

Тільки-но він приніс бурдюки з вином і харчі, як надворі застукотіли копита.

Малий рицар виглянув у вікно.

— Пан Заглоба вже повернувся, — повідомив він, — певно, не дістав коней.

Цієї ж миті двері розчинилися, і в них з'явився пан Заглоба — блідий, аж синій, спітнілий, задиханий.

— На коней! — вигукнув він.

Пан Міхал був надто досвідченим вояком, аби в таких випадках не гаяти часу на розпитування. Він не схотів навіть витрачати його на те, щоб урятувати бурдюк із вином (його все-таки прихопив пан Заглоба), а чимшвидше підхопив князівну, вивів її на подвір'я і посадив у сідло; глянувши, чи підтягнуті підпруги, наказав:

— Уперед!

Зацокотіли копита, і невдовзі вершники і бахмати, ніби вервечка привидів, зникли у темряві.

Довго мчали без відпочинку, аж коли від Проскурова од'їхали майже на милю і морок перед сходом місяця так погустішав, що будь-яка погоня стала неможливою, пан Володийовський, під'їхавши до Заглоби, спитав:

— Що сталося?

— Постривай, пане Міхале, постривай! Дай відсапнути! Ух, мені мало ніг не відібрало...

— Але що ж усе-таки сталося?

— Сатана власною персоною, кажу тобі, сатана або змії, якому одну голову утнеш, друга виростає.

— Та говори, ваша милість, до пуття!

— Я Богуна на базарному майдані бачив.

— А з тобою, ваша милість, усе гаразд?

— На базарному майдані бачив його на власні очі, а при ньому п'ятеро чи шестеро людей, полічити я не встиг, бо в мене мало ніг не відібрало... Смолоскипи над ним тримали... Мені здається, що нам наче біс якийся поперек дороги стає. Ні, не вірю я більше у щасливий кінець нашого починання... Чи він безсмертний, цей диявол, чи що? Не кажи про це Гелені... О Господи! Ти його, добродію, зарубав, Жендзян виказав... О ні! Він живісінький, на волі та ще й поперек дороги лізе. Ух! О Боже, Боже!... Віриш, пане Міхале, ліпше спрестгити на цвинтарі побачити, аніж його. І щастить же мені, на лиху годину, що саме його всюди перший зустрічаю! Псу всадити б у горло таке щастя! Невже, oprіч мене, нема на світі людей? Нехай він іншим попадається! Ні, завжди мені й мені!

— А він бачив вашу милість?

— Якби бачив, тобі б, пане Міхале, мене вже не бачити. Цього ще тільки бракувало!

— Добре було б знати, — сказав Володийовський, — за нами він женеться чи до Горпини на Валадинку їде, сподіваючись нас дорогою перехопити?

— Мені здається, на Валадинку.

— Так, мабуть, і є. Тоді ми їдемо в один бік, а він у другий, і тепер уже не миля між нами, а дві, а за годину п'ять буде. Поки він про нас дорогою довідається і назад поверне, ми у Жовкву, а не те що у Збараж, дістанемось.

— Ти так гадаєш, пане Міхале? Ну, хвалити Бога. Ніби бальзам пролив на душу! Але скажи мені, як могло статися, що цей гицель на волі, якщо його Жендзян влодавському комендантові у руки видав?

— Просто втік.

— Тоді таким комендантам треба голови стинати! Жендзяне! Гей, Жендзяне!

— Що таке, добродію? — спитав пахолок, притримавши коня.

— Ти кому Богуна виказав?

— Панові Реговському.

— А хто він такий, цей пан Реговський?

— Велике цабе, поручик панцирних військ із королівської хоругви.

— А бодай тобі! — вигукнув, плеснувши в долоні, Володийовський. — Тепер я все

зрозумів! Пам'ятаєш, ваша милість, як пан Лонгінус розповідав нам про неприязнь між панами Скшетуським і Реговським? Реговський цей пана Лаща, стражника, родич і за його ганьбу затаїв odium до пана Скшетуського.

— Розумію! Розумію! — закричав пан Заглоба. — Це він на злість відпустив Богуна. Але це кримінал, тут плахою пахне. Я перший поквалюся з доносом!

— Дай Боже з ним зустрітися, — пробурмотів пан Міхал, — тоді й до трибуналу не дійде.

Жендзян досі не збагнув, про що йдеться, і, відповівши Заглобі на запитання, знов поїхав уперед до князівни.

Тепер вони їхали спроквола. Зійшов місяць, туман, який звечора піднявся над землею, спав — ніч стала ясною. Володийовський заглибився у свої думи. Заглоба ще певний час приходив до тями від пережитого. Нарешті він сказав:

— Ох, непереливки доведеться й Жендзянові, попадись він тепер у руки Богунові!

— Скажи йому, ваша милість, цю новину, нехай перепудиться, а я тим часом із княжною поїду, — відповів малий рицар.

— Гарзд! Гей, Жендзяне!

— Ну що? — спитав пахолок, знову притримуючи коня.

Пан Заглоба порівнявся з ним і якусь мить помовчав, чекаючи, аж поки Володийовський із князівною від'їдуть на достатню відстань, а потім сказав:

— Знаєш, що сталося?

— Не знаю.

— Пан Реговський відпустив Богуна на волю. Я бачив його у Проскурові.

— У Проскурові? Щойно? — спитав Жендзян.

— Авжеж. Ну як? Не злетів із сідла?

Місячне проміння падало просто на мизату фізіономію слуги, на якій пан Заглоба не побачив не лише страху, а навпаки, на превеликий свій подив, помітив сувору, навіть звірячу ненависть, таку саму, яка охопила хлопця тоді, коли він убивав Горпину.

— Он як! Та ти, здається, Богуна не боїшся? — спитав старий шляхтич.

— Добродію мій, — відповів хлопець, — якщо його пан Реговський відпустив, тепер мені самому знову доведеться шукати нагоди помститися за свою кривду і ганьбу. Адже я присягнув, що цього йому не подарую, і, якби не панну везти, негайно пустився б за ним навздогін: я свого не попусти!

"Тьху! — подумав Заглоба, — волів би я цьому пахолокові ніякої кривди не вчинити!"

Відтак, підстьобнувши коня, він за мить порівнявся з князівною і Володийовським. За годину мандрівники переправилися через Медведівку і в'їхали в ліс, що двома чорними стінами тягся від самісінького берега уздовж шляху.

— Ці місця я добре знаю, — мовив Заглоба. — Скоро цей бір кінчиться, за ним із чверть милі стелитиметься чисте поле, через яке проляже тракт із Чорного Острова, а потім будуть іще вищі бори, аж до Матчина. Якщо Бог допоможе, у Матчині застанемо вже польські хоругви.

— Пора вже настати спасінню! — буркнув Володийовський.

Якийся час вершники їхали мовчки по залитому яскравим місячним промінням битому шляху.

— Двоє вовків дорогу перебігли! — зненацька мовила Гелена.

— Бачу, — відповів Володийовський. — А он і третій!

Сіра тінь і справді промайнула трохи більш як за сто метрів від коней.

— Ой, четвертий! — скрикнула князівна.

— Ні, то козуля. Поглянь, мила панно: он друга, третя!

— Що за лиха година! — вигукнув пан Заглоба. — Козулі за вовками женуться! Світ, здається, догори ногами перевернувся.

— Їдьмо-но швидше, — мовив занепокоєним голосом пан Володийовський. — Жендзяне! Ну ж бо з панною вперед!

Пахолок із князівною помчали, а Заглоба, нахилившись на скаку до вуха Володийовського, спитав:

— Що там іще, пане Міхале?

— Кепсько, — відповів малий рицар. — Бачив, ваша милість: звірі попркидалися, із лігва спросоння зриваються серед ночі.

— Ой, леле! А що це означає?

— Це означає, що їх наполохали.

— Хто?

— Війська — козацькі або татарські — йдуть від нас по праву руч.

— А може, то наші хоругви?

— Ой ні, звірі зі сходу біжать, від Пилявців, тож, певно, татари ідуть широкою лавою.

— Утікаймо, пане Міхале, на милість Божу!

— Іншої ради й немає. Ех, якби не було з нами князівни, підкралися б ми до самісіньких чамбулів і поцупили б парочку бусурманів, але з нею... Кепсько доведеться, якщо вони нас помітять.

— Бійся Бога, пане Міхале! А може, у ліс звернемо за тими вовками?

— А що це дасть? Не доженуть відразу, увесь край наводнять перед нами — як потім виберемося?

— А щоб їх грім побив! Цього нам тільки бракувало! А чи не помиляєшся ти, пане Міхале? Адже вовки зазвичай за кошем тягнуться, а не перед ним біжать.

— Ті, що обабіч, збираються з усієї околиці й за кошем тягнуться, а ті, що попереду, лякаються і тікають. От поглянь, ваша милість, праворуч: поміж деревами заграва сходить!

— Ісусе Назаретський, Царю іудейський!

— Тихо, ваша милість!.. Цей ліс колись кінчиться?

— От-от закінчиться.

— А далі поле?

— Так. О Господи!

— Тихо, ваша милість!.. А за полем другий ліс?

— Аж до Матчина.

— Добре. Аби тільки нас на цьому полі не догнали! Якщо доберемося щасливо до другого лісу — вважай, ми вдома. А тепер їдьмо вкупі! Щастя, що князівна з Жендзяном на Бурляєвих конях.

Вони пришпорили коней і наздогнали Жендзяна з Геленою.

— Що то за заграва праворуч? — спитала князівна.

— Милостива панно! — відповів малий рицар. — Скажу тобі правду: це можуть бути татари.

— Боже праведний!

— Не тривожся, мила панно! Головою присягаюся, що ми від них утечемо, а в Матчині наші хоругви.

— Ради Бога! Тікаймо! — мовив Жендзян.

Усі замовкли і помчали як духи. Деревачи почали рідшати, ліс закінчувався, і заграва трохи пригасла. Раптом Гелена обернулася до малого рицаря.

— Милостиві панове! — сказала вона. — Присягніть, що живою мене їм у руки не віддасте!

— Не віддамо! — відповів Володийовський. — Присягаюся життям!

Ледве він договорив, як вони вискочили з лісу в поле, а радше, у степ, що простягався приблизно на чверть милі, на протилежному кінці якого знову чорніла смужка лісу. Цей простір, зусібіч відкритий, сріблिवся у місячному сяйві, і було на ньому все видно як удень.

— Це найгірший шмат дороги! — прошепотів Заглобі Володийовський, — бо якщо вони у Чорному Острові, неодмінно вийдуть на цю прогалину поміж лісами.

Заглоба нічого не відповів, тільки міцніше стиснув ногами підпруги.

Вони були вже посеред поля, ліс на протилежному боці наближався, вимальовувався дедалі виразніше, як раптом малий рицар простяг руку на схід.

— Поглянь, ваша милость, — сказав він Заглобі. — Бачиш?

— Кущі якісь і зарості бачу вдалині.

— Ті кущі ворущаться! Пришпормо коней, бо тепер уже вони нас неодмінно помітять!

Вітер засвистів у вухах утікачів — рятівний ліс був ближче і ближче.

Зненацька з правого краю поля, звідки наближалася темна лавина, долинув спершу гул, схожий на шум морського прибою, а за мить повітря здригнулося від багатоголосого крику.

— Побачили! — заревів Заглоба. — Пси! Шельми! Дияволи! Вовки! Лайдаки!

Ліс уже був так близько, що втікачі, здавалося, відчували його свіже й холодне дихання.

Але й хмара татар ставала дедалі виразнішою; з її темного тіла почали проростати довгі пагони, ніби гігантська потвора випустила свої довгі мацаки і простягала їх до втікачів із неймовірною швидкістю. Чутке вухо Володийовського вже розрізняло окремі вигуки: "Алла! Алла!".

— У мене кінь спіткнувся! — крикнув Заглоба.

— Не біда! — відповів Володийовський.

Але в голові у нього одне за одним блискавицею пролітали запитання: що буде, як не витримають коні? Що буде, як котрийсь із них упаде? Це були породисті татарські бахмати, що мали залізну витривалість, але ж ішли вони від Проскурова і не встигли відпочити після шаленого бігу між містом і першим лісом. Можна було, щоправда, пересісти на запасних, але й ті були стомлені. "Що буде?" — думав пан Володийовський, і серце його забилося в тривозі — можливо, уперше в житті — не за себе він боявся, а за Гелену, котру за цю довгу подорож полюбив як рідну сестру. Він добре знав, що татари, пустившись у погоню, скоро не відстануть.

— Ну й нехай женуться, Гелени їм не бачити! — мовив він сам до себе і зціпив зуби.

— У мене кінь спіткнувся! — удруге крикнув Заглоба.

— Не біда! — повторив Володийовський.

Тим часом вони в'їхали у ліс. Їх поглинула темрява. Але поодинокі татарські вершники були від них уже за кількасот кроків.

Проте малий рицар уже знав, як учинити.

— Жендзяне! — крикнув він. — Звертай із панною зі шляху на першу ж стежку.

— Гаразд, добродію мій! — відповів пахолок.

Малий рицар обернувся до Заглоби:

— Приготуй пістолі!

Водночас, ухопившись рукою за вуздечку Заглобиного коня, почав стримувати його біг.

— Що ти робиш?! — вигукнув шляхтич.

— Нічого! Притримуй, ваша милість, коня.

Відстань між ними і Жендзяном, котрий утік із Геленою, дедалі збільшувалася. Нарешті вони дісталися місця, де битий шлях круто звертав на Збараж, а прямо йшла вузька лісова стежина, наполовину схована галуззям. Жендзян повернув на неї, і за хвилину вони з Геленою зникли у гущині й темряві.

Тим часом Володийовський зупинив свого коня і Заглобиного.

— Боже милосердний! Що ти робиш? — заревів шляхтич.

— Затримаємо погоню. Інакше князівни не врятувати.

— Ми загинемо!

— Ну й нехай. Стань, ваша милість, на узбіччя. Сюди! Сюди!

Обидва причаїлися у темряві під деревами. Тим часом страшний тупіт татарських бахматів наближався, аж увесь ліс гудів, як під бурю.

— От і кінець настав! — мовив Заглоба і підніс до рота бурдюк із вином.

Він пив і пив не відриваючись. Нарешті зупинився, тріпнувши головою.

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! — вигукнув він. — Я готовий умерти!

— Стривай! Стривай! — сказав Володийовський. — Троє вперед вирвалися — цього я й хотів!

І справді, на освітленому місяцем битому шляху з'явилося троє вершників: певно,

під ними були найкращі бахмати, яких в Україні називали вовкодавами, бо в бігові вони наздоганяли вовків. За двісті-триста кроків від них мчали ще кільканадцять вершників, а далі все густо збите стадо ординців.

Коли перші трое порівнялися із засідкою, прогрімилі два постріли, після чого Володийовський кинувся, як рись, на середину шляху і на млі ока, перш ніж пан Заглоба устиг глянути й збагнути, що сталося, третій татарин упав ніби громом уражений.

— На коней! — крикнув малий рицар.

Пан Заглоба не дозволив собі двічі повторювати, і за мить вони вже мчали шляхом як два вовки, за якими женеться запекла собача зграя. Тим часом наспілі ординці оглянули трупи і, визнавши, що переслідувані вовки здатні загризти на смерть, трохи притримали коней, чекаючи своїх товаришів.

— Бачиш, ваша милість! — мовив Володийовський. — Я знав, що вони зупиняться!

Але виграли рицарі лише кількасот метрів: погоня урвалася ненадовго, тільки тепер татари бігли великою купою і поодинці вперед не виривалися.

Проте коні втікачів були зморені довгою дорогою і бігли дедалі повільніше. Особливо стомився Заглобин кінь, що ніс на собі такий тягар, — він знову почав спотикатися. У старого шляхтича рештки волосся стали сторчма на думку, що буде, як упаде кінь.

— Пане Міхале, найдорожчий мій, не кидай мене! — розпачливо вигукував він.

— Не турбуйся, не покину! — відповідав малий рицар.

— Щоб цього коня вовки...

Не встиг він договорити, як перша стріла продзижчала у нього над вухом, а за нею, ніби жуки і бджоли, задзижчали, засвистіли, загули інші. Одна пролетіла так близько, що мало не зачепила оперенням Заглобиного вуха.

Володийовський обернувся і знову двічі вистрелив по переслідувачах із пістоля.

Та ось кінь пана Заглоби спіткнувся так сильно, що ледве не зарився мордою в землю.

— Боже праведний, у мене кінь падає! — крикнув розпачливим голосом шляхтич.

— Стрибай із сідла і в ліс! — заревів Володийовський.

Сказавши це, він зупинив і свого коня, зіскочив, і за хвилю вони із Заглобою зникли у темряві.

Але маневр цей помітили косуваті татарські очі, й кілька десятків бусурман, теж зіскочивши з коней, пустилися навздогін за втікачами.

Галуззя зірвало з голови у Заглоби шапку, било його по обличчю, чіплялося за жупан, але шляхтич, узявши ноги в руки, мчав, ніби скинув із себе років тридцять. Часом він падав, але, підвівшись, летів іще швидше, сопучи як ковальський міх, аж поки скотився у глибоку яму від вивернутого з корінням дерева і відчув, що звідси вже не вилізе: він геть знесилився.

— Де ви, ваша милість? — тихо покликав Володийовський.

— Тут, у ямі. Гаплик мені. Рятуйся ти, пане Міхале.

Але пан Міхал, ані на мить не вагаючись, стрибнув до нього у яму і поклав руку йому на уста.

— Тихо, ваша милість! Може, вони повз нас проскочать! А ні, будемо оборонятися.

Тим часом татари наблизилися. Одні із них справді проскочили мимо, гадаючи, що втікачі побігли далі, другі йшли поволі, обмацуючи дерева й розглядаючись навсібіч.

Рицарі затамували дух.

"Упав би сюди котрийсь із них, — у розпачі подумав Заглоба, — я б йому показав!.."

Та ось у всі боки посипалися іскри — татари почали викрешувати вогонь...

Спалахи освітлювали дикі вилицюваті обличчя з випнутими губами, що роздмухували трут. Певний час татари, схожі на зловісні лісові привиди, бродили довкола за кілька десятків кроків від ями і підступали дедалі ближче.

Та ось якийся дивний шум, звуки і нерозбірливі окрики почали долимати з битого шляху, будячи приспані лісові глибини.

Татари перестали кресати й застигли як укопані. Пальці Володийовського впилися у Заглобине плече.

Крики дужчали, зненацька спалахнули червоні вогники й водночас із цим пролунали мушкетні залпи — один, другий, третій, а за ними вигуки: "Алла!", дзвін шабель, кінське іржання. Тупіт коней змішався із зойками — на шляху кипіла битва.

— Наші! Наші! — крикнув Володийовський.

— Бий! Убивай! Мордуй! Січи! Ріж! — ричав Заглоба.

Ще мить — і повз яму пробігли у страшному переполосі кілька десятків татар, які тепер щодуху мчали до своїх. Пан Володийовський, не витримавши, кинувся навздогін — він мчав за ними по п'ятах серед гущини й темряви.

Заглоба лишився сам на дні ями.

Він спробував вилізти, але не зміг. Усі кістки у нього боліли, він ледве тримався на ногах.

— От лайдаки! — мовив він, вертячи навсібіч головою. — Втекли! Шкода, що сюди жоден не вскочив — була б мені компанія та й показав би я йому, де раки зимують! От поганці! Наріжуть вас там зараз, як худоби! Боже правий, галас дедалі наростає! Як би я хотів, щоб це був сам князь Ієремія, він би вас нагрів. Кричіть, кричіть "Алла!", скоро вовки над вашим стервом те саме кричатимуть. А пан Міхал теж утнув — самого мене тут покинув! А втім, нічого дивного! Молодий він, от і жадібний до крові. Після того, що сталося сьогодні, я із ним хоч у пекло піду, бо він не з тих, хто приятеля в біді лишає. А як він отих трьох умить поклав! Зачудуєшся! Ех, був би зараз при мені бурдюк... Його вже, мабуть, чорти взяли... розтоптали коні. Ще якась гадюка мене вкусить у цій ямі... Ой, що це?

Крики й мушкетні залпи почали віддалятися у бік поля і першого лісу.

— Ага! — сказав Заглоба. — Вже наші їм на п'яти наступають! Не витримали, собачі діти! Хвала Господові всемогутньому!

Крики дедалі слабшали.

— Добряче вони їх! — бурчав собі далі шляхтич. — Але, видно, доведеться мені

посидіти у цій ямі. Бракувало ще тільки вовкам на зуби попастися. Спершу Богун, потім татари, а наостанку вовки. Пошли ж, Боже, Богунові палю, а вовкам сказ — про татар уже якось наші подбають! Пане Міхале! Пане Міхале!

Тиша була відповіддю панові Заглобі, тільки бір шумів та здалеку долинали дедалі слабші окрики.

— Либонь, мені тут і спати доведеться лягати. А нехай йому грець! Гей, пане Міхале!

Однак на терпіння пана Заглоби чекало ще довге випробування, бо вже розвиднялося, коли від битого шляху знову долинув кінський тупіт, а потім у лісовому мороку заблищали вогні.

— Пане Міхале! Я тут! — заволав шляхтич.

— То вилазь, ваша милість.

— Ба! Коли б я міг.

Пан Міхал, нагнувшись над ямою зі скіпкою в руці, мовив:

— Ну, татар нема. Загнали їх аж за той ліс.

— Хто ж нам допоміг?

Кушель і Розтворовський із двома тисячами кінноти. І мої драгуни з ними.

— А поганців багато було?

— Ні! Тисяч зо дві, зо три.

— То й хвалити Бога! Дай мені чогось випити, а то ноги помліли.

Через дві години пан Заглоба, добре напоений і нагодований, сидів у зручному сідлі серед драгунів Володийовського, а малий рицар, що їхав поруч нього, говорив так:

— Ти не журися, ваша милість, бо хоч ми й не приїдемо до Збаража разом із князівною, але це краще, що вона не опинилася в руках у поганців...

— А може, Жендзян іще поверне до Збаража? — міркував Заглоба.

— Цього він не зробить, шлях буде зайнятий. Той чамбул, який ми прогнали, невдовзі повернеться і піде слідом за нами. Та й Бурляй от-от буде і перший підступить до Збаража, ніж Жендзян туди встигне. А з другого боку, від Старокостянтинова, наближаються Хмельницький і хан.

— Боже милосердний! То вони із князівною ніби в пастці опиняться.

— Жендзян допетрає, що треба між Збаражем і Старокостянтинівом проскочити, поки не пізно, поки полки Хмельницького або ханові чамбули їх не оточили. І скажу тобі, ваша милість, я вірю, що він це зуміє зробити.

— Дай Боже, щоб так було!

— Цей пахолок хитрий, як лис. Хоч який уже ти, ваша милість, на вигадки зугарний, а він іще зугарніший. Скільки ми сушили голови, як князівну врятувати, і врешті-решт опустили руки, а з'явився він — і все одразу пішло на лад. І тепер він викручуватиметься як вуж, адже життя дорожче. Тож не втрачай надії, ваша милість. Та й Господь, може, не залишить у біді небогу нашу: скільки вже разів він посилав їй спасіння! Згадай, як ти сам мене у Збаражі підбадьорював, коли туди приїздив Захар.

Заглобу ці слова малого рицаря трохи втішили, а потім він глибоко замислився.

— Пане Міхале, — мовив він через якийсь час, — а чи не цікавився ти у Кушеля, як там Скшетуський?

— Він уже в Збаражі і, хвалити Бога, здоровий. Із Зацвіліховським від князя Корецького прибув.

— А що ми йому скажемо?

— Отож-бо й є!

— Він і досі думає, що дівчину в Києві убили?

— Авжеж.

— А ти не казав Кушелю чи комусь іншому, звідки ми їдемо?

— Не казав, бо думав, що спершу треба з тобою порадитися.

— Як на мене, ліпше поки що про все мовчати, — мовив Заглоба. — Боронь Боже, якщо дівчина знову попаде у руки козакам чи татарам — для Скшетуського буде новий удар. Це все одно що ятрити загоєні рани.

— Головою ручаюся, що Жендзян її виведе!

— І я залюбки свою віддав би, але біда зараз по світу як чума лютує. Тож мовчімо і покладімося цілком на волю Божу.

— Хай буде й так. А пан Підбип'ята Скшетуському таємниці не викаже?

— Ти що, його не знаєш? Він слово честі дав, а це для нашої литовської стеблини свята річ.

Тут до рицарів приєднався Кушель, і далі вони їхали вкупі, гріючись під першими променями ранкового сонця й розмовляючи про справи публічні, про прибуття рейментарів до Збаража за наполяганням князя Ієремії, про скорий приїзд самого князя і про неминучу вже й страшну війну з усією раттю Хмельницького.

РОЗДІЛ XXIV

У Збаражі пан Володийовський і пан Заглоба застали усі коронні війська, що зібралися, чекаючи супротивника. Був там і коронний підчаший, котрий прибув із-під Старокостянтинова, і Ланцкоронський, каштелян кам'янецький, що недавно громив ворога під Баром, і третій рейментар, пан Фірлей із Домбровиці, каштелян бельський, і пан Анджей Сераковський, коронний писар, і пан Конецпольський, хорунжий, і пан Пшиемський, генерал від артилерії, мастак особливо здобувати міста і споруджувати оборонні укріплення. І з ними десять тисяч кварцяного війська, не рахуючи кількох хоругв князя Ієремії, які ще до цього у Збаражі стояли.

Пан Пшиемський із півдня від міста і замку, за річкою Гнезною і двома ставками, розташував величезний табір, який укріпив за всіма правилами іноземного фортифікаційного мистецтва і який можна було штурмувати тільки спереду, бо з тилів його захищали ставки, замок і річка. Саме в цьому таборі рейментарі мали намір дати відсіч Хмельницькому і затримати навалу доти, аж доки король із рештою військ і народним ополченням підтягне всю шляхту. Але чи можна було здійснити такий задум при такій могутності Хмельницького? Багато хто у цьому сумнівався, виставляючи на підтримку своїх сумнівів слушні докази і серед них той, що в самому таборі кепські справи.

Передусім між воєначальниками назрівала таємна ворожнеча, адже рейментарі прийшли у Збараж не з доброї волі, а за наполяганням князя Ієремії. Спочатку вони збирались оборонятися під Старокостянтинівом, та коли розійшлася чутка, що Ярема обіцяє приєднатися до них тільки тоді, як місцем оборони буде обрано Збараж, воїнство негайно оголосило королівським воєначальникам, що хоче іти у Збараж і деінде битися не стане. Не допомагали ніякі переконування ані авторитет булави, і невдовзі рейментарі зрозуміли, що як вони й далі чинитимуть спротив, війська, починаючи від важкої гусарської кавалерії й кінчаючи останнім чужоземним жовніром, покинуть їх і збіжаться під стяги Вишневецького. Це був один із сумних, досить частих на той час прикладів військової безкарності, породжуваної бездарністю полководців, їхніми взаємними чварами, панічним страхом перед могутністю Хмельницького і нечуваними досі поразками, особливо пилявецькою.

Отож рейментарям довелося вирушити під Збараж, де, хоч вони й були призначені самим королем, влада силою обставин мала перейти до рук Вишневецького, бо тільки йому одному погоджувалося підкорятись військо, тільки з ним ладне було іти на бій і загинути. Але поки цього справжнього вождя не було у Збаражі, тривога у війську наростала, дисципліна розхиталася до решти і в серця закрадався страх. Уже було відомо, що Хмельницький, а з ним хан ідуть із такою силою, якої людські очі не бачили від часів Тамерлана. Нові й нові вісті, наче зловісні птахи, зліталися до табору, нові й нові чутки, одна страшніша за одну, і підточували жовнірський дух. Були побоювання, щоб паніка, як це було під Пилявцями, не спалахнула зненацька і не розпорошила тієї жменьки війська, яка ще загороджувала Хмельницькому шлях до серця Речі Посполитої. Полководці самі втрачали голову. Їхні суперечливі накази або зовсім не виконувалися, або їх виконували з неохотою. Тож справді один тільки Ієремія міг відвернути біду, що нависла над табором, військом і всією країною.

Пан Заглоба і пан Володийовський, прибувши до міста з Кушелевими хоругвами, відразу опинилися у вирі військового життя: ледве вони з'явилися на майдані, як їх оточили товариші з різних частин, навперебій розпитуючи про новини. Побачивши татарських полонених, допитливі піднесли духом: "Пощипали татарву! Бранців привезли! Дав Бог звитягу!" — повторювали одні. "Татари підходять — і Бурляй із ними!" — кричали другі. "До зброї, милостиві панове! На вали!" — кликали треті. І полетіла табором звістка, а водночас виростала у розмірах одержана Кушелем перемога. Дедалі більше людей збиралося довкола бранців. "Зітнути їм голови! — лунали крики. — Що тут іще з ними робити!". Запитання посипалися, як снігова заметіль, але Кушель відповідати не хотів і пішов із реляцією на квартиру до каштеляна бельського. Володийовського ж і Заглобу вітали тим часом знайомі з "руських" хоругв, а вони, як могли, викручувалися, бо їм нетерпеливилось чимшвидше побачитися зі Скшетуським.

Знайшли вони його у замку разом із старим Зацвіліховським, двома тутешніми ксьондзами-бернардинцями і паном Лонгіном Підбип'ятою. Скшетуський, побачивши їх, трохи зблід і примружив очі — надто багато болючих спогадів ворухнулося в ньому

при їхній появі. Але привітався він із ними спокійно і навіть радісно, спитав, де були, і задовольнився першою-ліпшою відповіддю, оскільки, вважаючи князівну померлою, уже нічого не прагнув, нічого не сподівався і ні найменша підозра, що довга їхня відсутність може бути пов'язана з князівною, не закралася йому в душу. Вони теж навіть не заїкнулися про мету своєї подорожі, хоч пан Лонгінус зиркав запитливим поглядом то на одного з них, то на другого, крутився на місці, намагаючись прочитати у них на обличчях бодай тінь надії. Але обидва були заклопотані тільки Скшетуським, котрого пан Міхал час від часу обіймав, — серце малого рицаря розтануло, щойно він побачив вірного і давнього приятеля, який стільки натерпівся, стільки пережив і втратив, що й жити, здавалося б, не було для чого.

— От ми й знову зібралися до купи, давні друзі, — казав він Скшетуському, — і добре тобі буде з нами! І війна от-от почнеться, та ще й така, якої, здається мені, ще не бувало, як тут не розкошувати жовнірській душі! Дав би тобі тільки Бог здоров'я — ще не раз поведеш гусарів у бій!

— Здоров'я Бог мені повернув, — відповів Скшетуський, — і сам я собі нічого більше не хочу, як тільки служити вітчизні, поки я потрібен.

Скшетуський і справді вже зовсім одужав — молодість і могутній організм подолали хворобу. Страждання змучили його душу, але не здолали тіла. Він тільки страшенно схуд і жовк так, що, здавалося, чоло, щоки й ніс були виліплені із костьольного воску. Колишня кам'яна суворість на обличчі збереглася, на ньому був такий застиглий спокій, який можна побачити на лицях небіжчиків. Побільшало срібних ниток і в його чорній бороді, а так він, зрештою, нічим не відрізнявся од інших, хіба що, всупереч вояцькому звичаю, уникав збіговиськ, натовпів, пиятик, залюбки спілкуючись із ченцями, жадібно слухаючи їхні розповіді про монастирське буття і потойбічне життя. Проте службу виконував справно і до війни й сподіваної облоги готувався, як і всі.

І зараз розмова знову зайшла про це, бо ніхто ні про що інше в усьому таборі, у замку і в місті не думав. Старий Зацвіліховський розпитував про татар і про Бурляя, з котрим давно був знайомий.

— Славний вояк, — казав він, — і аж жаль, що супроти вітчизни пішов разом з іншими. Ми з ним разом під Хотином служили, юнаком він тоді ще був, але обіцяв, що виросте у достойного мужа.

— Він же сам із Задніпров'я і задніпрянцями командує, — мовив Скшетуський. — Як же так сталося, батьку, що він зараз із півдня, від Кам'янця підходить?

— Певно, Хмельницький зумисне там його зимувати лишив, — відповів Зацвіліховський, бо Тугай-бей на Дніпрі заставався, а цей великий мурза здавна на Бурляя важким духом дихає. Ніхто татарам стільки сала за шкуру не залив, як Бурляй.

— А тепер він їхнім соратником буде!

— Отож-бо! — сказав Зацвіліховський, — такі часи! Але тут уже Хмельницький за ними простежить, щоб не перегризлися.

— А коли на Хмельницького, батьку, тут чекають? — спитав Володийовський.

— Із дня на день, а втім... хто може знати? Рейментарі мали б зараз роз'їзд за

роз'їздом висилати, а їм і за вухом не свербить. Ледве упрохав, щоб Кушеля відправили на південь, а панів Пільговських до Чолганського Каменя. Хотів і сам піти, але тут увесь час раду скликають... Мають іще послати й пана коронного писаря з кільканадцятьма хоругвами. Квапитися треба, бо коли б не було пізно. Пришли нам, Боже, якнайшвидше князя нашого, інакше нас спіткає така самісінька ганьба, як під Пилявцями.

— Бачив я щойно, як повз майдан проїздили, жовнірів цих, — докинув Заглоба. — Серед них більше бовдурів, аніж бравих хлопців. Їм на базарі торгувати, а не з нами, котрі більше за життя люблять воєнне ремесло, поруч битися!

— Казна-що говориш, ваша милость! — сердито пробурчав старий. — Я твоєї відваги не применшую, хоч колись іншої був думки, але всі ті рицарі, що тут зібралися, — найліпші воїни, яких будь-коли мала Річ Посполита. Їх тільки очолити треба! Вождь потрібен! Воевода кам'янецький — добрий рубака, але вождь із нього ніякий, пан Фірлей старий, а щодо підчасного — той, як і князь Домінік, під Пилявцями здобув собі репутацію. Нічого дивного, що їх і слухати не хочуть. Вояк залюбки пролле кров, коли буде впевнений, що його без потреби не занастять. От і зараз замість того, аби думати про облогу, полководці сперечаються, хто де стоятиме!

— А провізії достатньо? — занепокоєно спитав Заглоба.

— І цього не стільки, скільки треба, а з фуражем іще гірше. Якщо облога протягнеться з місяць, доведеться, мабуть, коням давати стружки й каміння.

— Ще ж не пізно про це подумати, — мовив Володийовський.

— Піди, ваша милость, і скажи це їм. Дай Боже, щоб князь хутчіш прибув, герето !

— Не один ти, ваша милость, за ним зітхаєш, — перебив пан Лонгінус.

— Знаю про це, — відповів старий. — Погляньте, ваші милості, на майдан. Усі біля валів сидять і з сумом дивляться на Старий Збараж, дехто аж на дзвіницю вилазить. А крикне хто-небудь із висоти: "Йде!" — від радощів шаленіють. Спраглий олень не так *desidera aquas*, як ми прибуття князя. Тільки б він раніше за Хмельницького встиг, бо я вже гадаю, що його затримують там якісь *impedimenta*.

— Ми теж цілими днями молимося за його якнайшвидший приїзд, — озвався один із бернардинців.

Невдовзі молитвам і благанням усього рицарства усе-таки судилося бути почутими, хоч наступний день приніс іще більші побоювання і чимало зловісних передбачень. Дня восьмого липня, у четвер, страшна гроза вдарила над містом і свіжо-насипаними табірними валами. Дощ лив як із відра. Частину земляних укріплень змило. У Гнезні й обох ставках піднялася вода. Увечері блискавка вдарила у стяг піхотного полку бельського каштеляна Фірлея; кілька осіб було вбито, а ратище розколалося на друзки. Вважали, що це недобрий *omen*, очевидний вияв гніву Божого, тим паче що пан Фірлей був кальвіністом. Заглоба пропонував послати до нього депутацію з проханням і навіть вимогою навернутися у справжню віру, "бо не може бути Божого благословення війську, вождь якого живе у сороміцьких богопротивних гріхах". Багато хто поділяв цю думку, і тільки повага до особи каштеляна і його булави завадила послати депутацію. Але це ще прикріше вразило їхні серця. І гроза не вщухала. Вали, хоч вони й були

укріплені камінням, лозою і частоколом, розмило так, що гармати почали грузнути. Довелося підкладати дошки під гаубиці, мортири і навіть восьмиствольні гармати. У глибоких ровах шуміла вода, піднявшись у людський зріст. Ніч не принесла спокою. Вітер до світанку гнав нові й нові велетенські скопища хмар, які, клубочучись і страшенно гуркочучи, викидали на Збараж увесь свій запас дощу, громів, блискавок... Тільки челядь залишилася у таборі в наметах, товариство ж, старшина, навіть рейментарі, окрім кам'янецького каштеляна, сховалися у місті. Якби Хмельницький прийшов під цю бурю, він узяв би табір без опору.

Наступного дня стало вже трохи краще, хоч дощ іще накрапав. Лише близько п'ятої південний вітер розігнав хмари, небо над табором заголубіло, а над Старим Збаражем заясніла розкішна семибарвна веселка, одним краєм сягаючи за Старий Збараж, а другим ніби висмоктуючи вологу із Чорного Лісу, і довго сяяла й мінилася на тлі втікачок-хмар.

І тоді піднеслися духом усі серця. Рицарі повернулися до табору й піднялися на слизькі вали, аби помилуватися виглядом веселки. Відразу ж почали точитися жваві розмови, висловлювалися здогади, що цей добрий знак віщує, як раптом пан Володийовський, стоячи укупі з іншими над самісіньким ровом, притулив долоню до своїх рисячих очей і вигукнув:

— Військо з-під веселки виходить! Військо!

Усе заворушилося, ніби вітер розгойдав масу людей, а потім ураз зчинився гамір. Слова "Військо йде!" стрілою полинули із кінця в кінець над валами. Жовніри почали тіснитися, штовхатися, збиватися до купи. Гамір то посилювався, то вщухав, усі долоні потяглися до очей, усі очі з напруженням дивилися у далечінь, серця в грудях закалатали — усі, затамувавши дух, невідривно дивилися в один бік, перебуваючи між невпевненістю і надією.

Тим часом під семибарвною аркою щось замріло і поволі стало набирати чітких обрисів, і випірнало з далини, і дедалі ближчало, і дедалі краще виднілося — і ось, нарешті, можна було розрізнити стяги, прапорці, бунчуки, а згодом ліс прапорців — очі не давали вже сумніватися: це було військо!

— Ієремія! Ієремія! Ієремія!

Найстарших жовнірів просто охопило шаленство. Одні кинулися з валів, перебрели рів і по затопленій водою рівнині помчали назустріч полкам, що наближалися; другі побігли до коней; треті сміялися, четверті плакали, п'яті складали молитовно руки або простягали їх до неба, волаючи: "Іде наш батько, наш спаситель, наш вождь!". Могло здатися, що облогу вже знято, Хмельницького розбито і звитягу одержано.

Тим часом князівські полки підходили дедалі ближче, вже можна було розрізнити й значки. Попереду зазвичай ішли легкі кінні полки князівських татар, семенів і волохів, за ними чужоземна піхота Махницького, далі артилерія Вурцеля, драгуни і важка гусарська кавалерія. Сонячне проміння вигравало на їхніх обладунках, на вістрях списів, що стирчали поверх голів, — і йшли вони у цьому незвичайному блиску, ніби оточені ореолом звитяги.

Скшетуський, котрий стояв із паном Лонгіном на валах, здалеку впізнав свою хоругву, яку залишив у Замості, й пожовклі його щоки взялися легеньким рум'янцем. Він кілька разів глибоко зітхнув, ніби скидаючи із себе непомірний тягар, і на очах повеселішав. Він розумів, що наближаються дні нелюдських трудів і героїчних битв, які найліпше гоять серце і заганяють аж на дно душі болісні спогади.

А полки наближалися й наближалися, і вже десь тисяча кроків відділяла їх від табору. І старшина поквапилася на вали, щоб подивитися на прибуття князя: трое рейментарів і з ними пан Пшиємський, пан коронний хорунжий, пан староста красноставський, пан Корф і всі інші офіцери, як із польських хоругов, так і з чужоземник полків. Вони поділяли спільну радість, а надто пан Ланцкоронський, рейментар, радше рубака, аніж полководець, котрий вояцьку славу цінував над усе. Він простяг булаву в той бік, звідкіля наближався Ієремія, і сказав так голосно, що почули всі:

— Ось справжній наш полководець, і я перший передаю йому свої вдячність і владу!

Князівські полки почали входити до табору. Усього їх налічувалося три тисячі осіб, але вартували вони ста тисяч — це були переможці під Погребищами, Немировом, Махнівкою і Старокостянтиновом. Знайомі й приятелі кинулися вітати один одного. За полками легкої кавалерії нарешті через силу увійшла Вурцелева артилерія. Пушкарі вкотили чотири гаківниці, дві восьмиствольні далекобійні гармати і шість відбитих у ворога органок.

Князь, котрий відправляв полки зі Старого Збаража, прибув аж надвечір, після заходу сонця. Усі, хто був живий, збіглися його стрічати. Жовніри із запаленими каганцями, недогарками, смолоскипами і трісками так тісно оточили князівського скакуна іспанської породи, що загородили йому дорогу. Вони хапали його й за вуздечку, аби довше подивитися на героя. Князеві цілували одяг, а самого його ледве не стягли із сідла, щоб нести на руках. У пориві захоплення не лише жовніри із польських хоругов, а й роти чужоземців оголосили, що три місяці служитимуть безплатно. Тиснява навколо князя зробилася така, що він уже не міг ступити й кроку — так і сидів на своєму білому скакуні, оточений жовнірами, як пастир серед овець, а крикам і вітанням не було кінця-краю.

Вечір настав тихий, погожий. На темному небі зайнялися тисячі зірок, а невдовзі з'явилися і добрі призвістки. Саме тої миті, коли пан Ланцкоронський наблизився до князя з булавою в руці, щоб йому її вручити, одна із зірок, відірвавшись од небозводу і лишаючи за собою світляну смугу, покотилася з гуркотом у бік Старокостянтинової, звідки мав з'явитися Хмельницький, і згасла.

— Це зірка Хмельницького! — закричали жовніри. — Чудо! Чудо! Очевидне знамення!

— Viva Ієремія victor! — повторяли тисячі голосів.

Тут уперед вийшов каштелян кам'янецький і зробив рукою знак, що хоче говорити. Відразу стало тихо, а він сказав:

— Король дав мені булаву, але я її у твої, достойніші, руки віддаю, звитяжцю, і

перший твоїх наказів слухатиму.

— І ми теж! — повторили двоє інших рейментарів.

Три булави простяглися до князя, але він одсмикнув руку і відповів:

— Не я вашим милостям булави вручав і забирати їх у вас не стану.

— Тоді нехай над нашими трьома твоя буде четвертою! — вигукнув Фірлей.

— Viva Вишневецький! Viva рейментарі! — підхопило рицарство. — Жити і вмирати разом хочемо!

Цієї миті князівський скакун, задерши морду, струснув пофарбованою у пурпурний колір гривую і сильно заіржав, і всі коні у таборі відповіли йому в один голос.

Це теж було розцінено як призивку перемоги. У жовнірів запалали очі. Серця загорілися бажанням битви, вогонь пробіг по жилах. Навіть старшина поділяла загальне піднесення. Підчаший плакав і молився, а пан каштелян кам'янецький і пан староста красноставський перші забрязкали шаблями, окселентуючи жовнірам, котрі, вибігаючи на вал і простягаючи в темряву руки, кричали у той бік, звідкіля мав прийти супротивник:

— Ідіть, песиголовці! Ми готові!

Тієї ночі ніхто у таборі не спав, аж до ранку лунали окрики і, як світлячки, роїлися в пітьмі вогні каганців і смолоскипів.

Над ранок повернувся пан коронний писар Сераковський, що ходив із роз'їздом до Чолганського Каменя, і приніс звістку, що супротивник уже за п'ять миль від табору. Загін зітнувся у нерівному бою з ординцями — загинули двоє братів Маньківських, пан Олексич і ще кілька достойних рицарів. Привезені язики стверджували, що слідом за передовим загоном ідуть хан і Хмельницький з усіма силами.

День минув у очікуванні й приготуваннях до оборони. Князь, без довгих вагань прийнявши верховне командування, шикував військо, визначав кожному, де він має стояти, як захищатися і як іншим допомагати. У таборі відразу запанував якнайкращий дух, зміцніла дисципліна, а замість колишньої метушні, суперечливих розпоряджень, невпевненості усюди було видно лад і розважливість. До полудня усі стояли на своїх позиціях. Дозорні, виставлені перед табором, щохвилини доповідали, що діється в околицях. Челядь, послана до найближчих сіл по провізію і фураж, підбирала усе, що можна було взяти. Жовнір, стоячи на валу, правив теревені й співав, а вночі дрімав біля багаття, поклавши руку на шаблю, у такій готовності, ніби штурм мав от-от початися.

І справді: на світанні щось зачорніло з боку Вишневця. Дзвони в місті ударили на сполох, а в таборі довгі, жалібні голоси сурм сповістили війську тривогу. Піхотні полки піднялися на вали, у розривах валів вишикувалася кіннота, ладна на перший знак кинутися в атаку, а вздовж усієї лінії укріплень закурилися димки від запалювальних гнотів.

Цієї ж миті з'явився князь на своєму білому скакуні. Він був у срібному обладунку, але без шолома. Навіть тіні тривоги не було видно у нього на чолі; навпаки — він аж яснів на виду.

— У нас гості, милостиві панове! У нас гості! — повторював він, проїжджаючи

уздовж валів.

Залягла тиша, і чути було, як лопочуть стяги, що їх легенький подув вітру то напинає, то обвіває ратища. Тим часом супротивник наблизився так, що його можна було розгледіти неозброєним оком.

Це була перша хвиля, тобто не сам Хмельницький із ханом, а розвідувальний загін, складений із тридцяти тисяч відбірних ординців, озброєних луками, самопалами і шаблями. Захопивши півтори тисячі челядників, посланих по провізію, вони рушили щільними лавами від Вишневця, а потім, витягнувшись у довгий півмісяць, повернули до Старого Збаража.

Але тим часом князь, переконавшись, що це лише передовий загін, дав наказ кавалерії вийти з укріплень. Прозвучали слова команди, полки почали рухатися і вилітати з-за валів, мов бджоли із вулика. Рівнина заповнилася людьми і кіньми. Здалеку видно було ротмістрів, котрі з буздиганами в руках об'їжджають свої хоругви, шикуючи їх до бою. Коні бадьоро форкали, а часом у шеренгах чулося іржання. Потім від усієї маси відокремилися дві хоругви — князівські татари й семени — і дрібним клусом помчали вперед; луки підстрибували у них за спинами, ковпаки мигтіли на сонці. Мовчки летіли вперед вершники, очолювані рудим Вершулом, під яким кінь кидався з боку в бік, мов шалений, щохвилини стаючи дибки, ніби хотів зірвати вудила й чимшвидше пірнути в гущу бою.

У небесній синяві не було жодної хмаринки, день був ясний, прозорий — вершників було видно як на долоні.

Коли це враз із боку Старого Збаража показався невеликий князівський обоз, котрий не встиг увійти в місто з усім військом і тепер гнав щодуху, побоюючись, щоб ординці з ходу його не перехопили. І справді, ті вже його помітили, і другий ріжок півмісяця помчав до нього з копита. Крики "Алла!" долетіли навіть до вух піхоти, яка стояла на валах. Вершулові хоругви вихором полетіли рятувати обоз.

Але півмісяць доскакав до нього раніше і на млі ока оперезав його ніби чорною стрічкою; водночас кілька тисяч ординців із нелюдським виттям повернули назустріч Вершулові, намагаючись оперезати і його хоругви. І тут тільки видно стало, який досвідчений Вершул і вправні його жовніри. Бачачи, що татари заходять справа і зліва, вершники розділилися натрое і кинулися вріднобіч, відтак загін розділився начетверо, а потім іще навпіл — і щоразу супротивник змушений був розвертатися усім фронтом, оскільки попереду нікого не виявлялося, а на флангах його вже скубли. Аж за четвертим разом зішлись віч-на-віч обидві сили, але Вершул ударив усіма силами в найслабкіше місце, розірвав ланцюг і відразу ж опинився у супротивника в тилу. Однак покинув його і як буря помчав до обозу, не турбуючись, що татари кинуться за ним навздогін.

Досвідчені жовніри, спостерігаючи з валів за цим маневром, не випускаючи із рук зброї, били себе по стегнах і вигукували:

— А щоб ви здорові були! Тільки князівські ротмістри так у бій ведуть!

Тим часом Вершул, урізавшись гострим клином у кільце, що оперізувало табір,

пробив його так, як стріла пробиває тіло воїна, і вмить опинився посередині. Тепер замість двох сутичок закипіла одна, але ще затятіша. Чудове це було видовище! Посеред рівнини обоз, ніби рухома фортеця, викидав довгі смуги диму і пахкав вогнем, а довкола ворухився розшалілий чорний мурашник, ніби гігантський вир, по краях якого носилися коні без вершників, а зсередини долинали шум, вереск, гуркіт самопалів. Одні щосили натискають, другі намагаються утримати їх... Як загнаний веpr, вишкіривши білі ікла, відбивається од собачої зграї, захищався від хмари татар обоз, із відчаєм і надією, що з табору надійде сильніша, ніж Вершулова, підмога, і справді, невдовзі на рівнині замигтіли червоні колеті драгунів Кушеля і Володийовського — здавалося, вітер поніс полем червоні пелюстки маків. Доскакавши до татарської хмари, вони зникли в ній, як у чорному лісі, і їх зовсім не стало видно, тільки ще сильніше заклекотів вир. Жовніри на валах дивувалися, чому князь відразу не пошле достатньо людей на підмогу оточеним, та він зволикав зумисне, щоб жовніри самі переконалися, яке він до них привів підкріплення, — так Ієремія сподівався підняти дух війська і до ще більших небезпек його підготувати.

Проте вогонь у таборі слабшав — певно, обозники не встигали заряджати мушкетів або розігрілися стволи; натомість татари верещали дедалі дужче, тому князь дав знак, і три гусарські хоругви, одна — його власна, під командуванням Скшетуського, друга — старости красноставського, третя — королівська, на чолі з паном Пігловським, вийшли із табору і кинулись у бій. Діставшись до місця бою, вони як обухом ударили по ворогу, розірвали татарське кільце, зім'яли бусурман на рівнині, відтіснили до лісу і, завдавши нового удару, одігнали від обозу на чверть милі; обоз же під радісні окрики і гарматний гул безпечно досяг окопів.

Але татари, знаючи, що за ними йдуть Хмельницький із ханом, ненадовго зникли з очей; незабаром вони з'явилися знову й, аллакаючи, почали об'їздити обоз, захоплюючи дороги, тракти й поближні села, над якими відразу потяглися у небо стовпи чорного диму. Чимало вершників наблизилося до окопів, але назустріч їм умить, поодинці й невеликими групами, сипнули жовніри князівського і кварцяного війська, переважно із татарських, волоських і драгунських хоругв.

Вершул не міг брати участі у нових сутичках: діставши під час оборони обозу шість шабельних поранень у голову, він лежав напівживий у наметі; натомість пан Володийовський, хоч був як рак червоний від крові, ще не зовсім задовольнився і першим кинувся у бій. Сутички тривали аж до вечора, піхотинці з табору і рицарі з головних хоругв дивилися на них як на видовище. Випереджаючи один одного, вояки стиналися групами або поодинці, хапали живими бранців. Пан Міхал, схопивши і відвівши у табір полоненого, відразу ж повертався, його червоний мундир мелькав по всьому бойовищу. Скшетуський як на дивину показав на нього здалеку панові Ланцкоронському, бо хоч скільки разів стинався малий рицар із бусурманами, ті падали, ніби блискавкою вражені. Заглоба, хоч пан Міхал не міг його почути, з валу підбадьорював приятеля криками, час від часу звертаючись до жовнірів, що стояли довкола:

— Погляньте, ваші милості! Це я його вчив шаблею рубатися. Добре! Ну ж бо, ще раз махни! Бігме, скоро як я битиметься!

Тим часом зайшло сонце, і наїзники почали поволі покидати бойовище, на якому залишилися тільки кінські та людські трупи. У місті знову задзвонили до вечерні.

Спроквола заходила ніч, але темніше не стало, бо довкола сяяли заграви. Горіли Заліщиці, Бажинці, Люблянки, Стриївка, Кретовиці, Заруддя, Вахлівка — уся околиця, скільки сягало око, горіла як смолоскип. Дими вночі стали червоні, зорі сяяли на рожевому небозводі. Хмари птахів зі страшним криком злітали з лісів, заростей, ставків і кружляли в повітрі, освітленому вогняним сяйвом, ніби летючі язики полум'я. Худоба в таборі, налякана незвичайним видовищем, почала жалібно ревити.

— Не може бути, — говорили між собою в окопах старі солдати, — щоб один татарський загін стільки розвів пожеж; певно, сам Хмельницький із козаками й усією ордою наближається.

Це й справді не були порожні домисли, адже напередодні пан Сераковський привіз звістку, що гетьман запорозький і хан ідуть слідом за передовим загоном, отже, їх можна чекати. Жовніри як один висипали на вали, люд обліпив дахи і вежі. Усі серця билися неспокійно. Жінки ридали в костьолах, простягаючи руки до святих дарів. Очікування, що було гірше за все, мов страшний тягар гнітило місто, замок, табір.

Але це тривало недовго. Ще не зовсім споночіло, коли на виднокрузі показала перша шеренга козаків і татар, за нею друга, третя, десята, сота, тисячна. Можна було подумати: усі дерева в лісі, усі кущі, відірвавшись раптом від свого коріння, рушили на Збараж. Марно людське око шукало кінця цим шеренгам: скільки сягав зір, чорнів мурашник людей і коней, зникаючи в диму й загравах далеких пожеж. Вони насувалися як хмари або як сарана, що страшною рухливою масою покриває усе довкілля. Перед ними линув грізний гомін голосів, як вихор, що шумить у бору поміж маківками старих сосен. Зупинившись за чверть милі від міста, супротивник заходився розпалювати нічні багаття.

— Бачите вогні? — перешіптувалися жовніри. — Вони тягнуться так далеко, що кінь одним духом не доскочить.

— Боже праведний! — сказав Скшетуському Заглоба. — Повір, ваша милість, що серце у мене левине і тривоги я не відчуваю, але волів би, щоб усіх їх грім ясний до ранку побив. Як Бог свят, забагато їх! Либонь, і в долині Йосафата не більший був шарварок. Скажи, добродію, чого цим лиходіям треба? Чи не краще б кожному із цих негідників сидіти вдома та панщину мирно відробляти? Хіба ми винні, що Господь Бог нас шляхтою сотворив, а їх хамами і звелів нам коритися? Тьху! Злість мене бере! Я чоловік добрий, хоч до рани прикладай, але боронь Боже доводити мене до сказу. Забагато вони мали вольностей, забагато хліба, от і розплодилися, як миші на току, а тепер супроти котів повстали... Постривайте, постривайте! Є тут один кіт, що зветься князем Яремою, і другий — Заглобою! Як, твоя милість, вважаєш, підуть вони на перемови? Якби вони, скажімо, покорилися, тоді б іще можна було їх живими відпустити, га? Мене одне весь час непокоїть: чи достатньо у таборі харчів? От, чорт!

Погляньте-но, ваші милості: он за тими вогнями ще вогні, і далі теж! Чума б її забрала, таку congressus !

— Про які ти перемови, ваша милость, кажеш? — відповів Скшетуський. — Вони вважають, що ми в них у руках і найпізніше завтра усім нам гаплик!

— А ти гадаєш, що ні? — спитав Заглоба.

— На все Божа воля. Принаймні якщо тут князь, легко їм це не дасться.

— От утішив ти мене, добродію! Річ не в тім, що легко не дасться, а в тім, щоб узагалі не далось.

— А для воїна велике задоволення задорого життя віддати.

— Авжеж, авжеж... Дідько б вас узяв разом із вашим задоволенням!

Цієї миті до них підійшли Підбип'ята і Володийовський.

— Кажуть, ординців і козаків із півмільйона буде, — мовив литвин.

— Щоб у тебе, ваша милость, язик відсох! — скипів Заглоба. — Добра новина!

— Під час штурму можна більше голів зітнути, ніж на бойовищі, — мрійливо відповів пан Лонгінус.

— Якщо вже князь наш із Хмельницьким нарешті спіткався, — озвався пан Міхал, — ні про які перемови й гадки не може бути. Або пан, або пропав! Завтра судний день настане! — додав він, потираючи руки.

Малий рицар мав слухність. У цій війні, такій тривалій, два найстрашніших леви ще ні разу не зішлись віч-на-віч. Один громив гетьманів і рейментарів, другий — грізних козацьких отаманів, один і другий святкували перемоги, один і другий наганяли на ворогів жах, і ось тепер безпосередня зустріч мала показати, хто візьме гору. Вишневецький дивився з валу на незліченні полчища татар і козаків, марно намагаючись охопити їх зором. Хмельницький же поглядав із поля на замок і табір, думаючи в душі: "Там мій найстрашніший ворог; якщо я його здолаю, хто мені зможе протистояти?".

Неважко було здогадатися, що боротьба між цими двома полководцями буде тривала і запекла, але результат її не лишав сумнівів. Князь Лубен і Вишневецький мав під своєю командою п'ятнадцять тисяч війська разом із обозною челяддю, тим часом як за селянським вождем ішов люд, що населяв землі від Азовського моря і Дону аж до гирла Дунаю. А ще йшов із ним хан на чолі кримської, білгородської, ногайської і добруджської орд; ішов люд, що населяв басейни Дністра і Дніпра; йшли низові козаки і чернь без ліку — зі степів, ярів, борів, міст, містечок, сіл та хуторів і ті, що колись служили у придворних або коронних хоругвах; йшли черкеси, волоські каралаші, силістрійські й румелійські турки; йшли навіть вільні ватаги сербів і болгар. Могло здатися, що це нове переселення народів, котрі покинули похмурі степові садиби й потяглися на захід захопити нові землі, утворити нову державу.

Таке було співвідношення ворогуючих сил... Жменька супроти безлічі, острів посеред моря! Тому й не дивно, що не одне серце завмирало від тривоги, що не лише в місті, не лише у цьому куточку країни, а з усіх усюд Речі Посполитої дивилися на цю самотню твердиню, оточену полчищами диких воїнів, як на усипальницю великих

рицарів і їхнього великого вождя.

Так самісінько, напевно, дивився і Хмельницький, бо ледве встигли у його стані добре розгорітися багаття, як козак, посланець гетьмана, почав розмахувати перед окопами білим стягом, сурмити і кричати, щоб не стріляли.

Караульні вийшли і негайно його схопили.

— Від гетьмана до князя Яреми, — сказав він їм.

Князь ще не зліз із коня й стояв на валу. Обличчя його було погідне, як небо. Заграви пожеж відбивалися у нього в очах, освітлювали рожевим блиском його ніжне біле обличчя. Козак, побачивши князя, втратив дар мови, жижки у нього затремтіли, мурашки побігли по шкірі, хоч це був старий степовий вовк і прийшов як посол.

— Хто ти? — спитав князь-воєвода, дивлячись на нього своїм спокійним поглядом.

— Я сотник Сокіл... Від гетьмана.

— А з чим прийшов?

Сотник заходився бити чолом аж під князівські стремена.

— Даруй, владико! Що мені наказано, те й скажу, я не винен.

— Кажи сміло.

— Гетьман звелів мені переказати, що в гості прибув у Збараж і завтра у замку вашу ясновельможність відвідає.

— Скажи йому, що не завтра я даю бенкет у замку, а сьогодні! — відповів князь.

І справді, через годину дали салют мортири, пролунали радісні окрики, і всі вікна замку яскраво засвітилися від тисяч свічок.

Хан, почувши салютні постріли, голоси сурм і литавр, вийшов власною персоною із шатра у супроводі брата Нурадина, султана Калгі, Тугай-бея і багатьох мурз, а потім послав по Хмельницького.

Гетьман, хоч і був трохи напідпитку, з'явився негайно і, шапкуючи та прикладаючи пальці до чола, підборіддя й грудей, чекав на запитання.

Хан довгенько дивився на замок, що сяяв удалині як величезний ліхтар, і злегка кивав головою; нарешті, пригладивши свою рідку бороду, що двома довгими пасмами спадала на ласячу шубу, спитав, показуючи пальцем на яскраво освітлені вікна:

— Гетьмане запорозький, що там таке?

— О наймогутніший із царів! — відповів Хмельницький. — Це князь Ярема бенкетує.

Хан здивувався.

— Бенкетує?..

— То гуляють завтрашні небіжчики, — мовив Хмельницький.

Раптом у замку пролунали нові постріли, засурмили сурми й різноголосі окрики долинули до вух достославного хана.

— Боже праведний! — пробурмотів він. — Лев у серці цього гяура.

І по хвилі мовчання додав:

— Я волів би бути краще з ним, аніж із тобою.

Хмельницький здригнувся. Дорогою ціною діставалася йому татарська дружба, обійтися без якої він не міг, і при цьому ніколи не був упевнений у страшному

союзників. Спаде в голову ханові якась примха, і орди повернуть проти козацтва, а це означало неминучу для всіх загибель. Крім того, Хмельницький знав іще одне: хан хоч і допомагав йому заради здобичі, заради дарів і нещасного ясиру, але, маючи себе за законного монарха, у душі соромився, що став на бік бунту супроти короля, на бік якогось "Хмеля" супроти князя Вишневецького.

Козацький гетьман тепер частенько напивався не лише за хворобливою звичкою, а й із відчаю...

— Великий монарху! — сказав він. — Ярема твій ворог. Це він одібрав у татар Задніпров'я, він убитих мурз, як вовків, усім на пострах по деревах розвішував, він на Крим хотів іти з вогнем і мечем...

— А ви хіба не чинили шкоди в улусах? — спитав хан.

— Я твій невільник.

Сині губи Тугай-бея затремтіли й ікла заблищали: мав він серед козаків смертельного ворога, котрий свого часу його чамбул уцент розбив і самого ледве не захопив. Ім'я цього ворога крутилося зараз у нього на язиці. Охоплений неблаганною силою спогадів і жадобою помсти, він не витримав і стиха пробурмотів:

— Бурляй! Бурляй!

— Тугай-бею! — відразу ж озвався Хмельницький. — Ви з Бурляєм за мудрим наказом найяснішого хана торік воду на мечі лили.

Новий залп замкових гармат урвав подальшу розмову.

Хан простяг руку й описав нею у повітрі коло, що охоплювало Збараж, замок і вали.

— Завтра це моє буде? — спитав він, звернувшись до Хмельницького.

— Завтра вони помруть, — відповів Хмельницький, утупившись очима в замок.

І знову заходився шапкувати й торкатися рукою чола, бороди і грудей, вважаючи, що розмову закінчено. Хан теж застєбнув ласячу шубу, бо ніч була холодна, хоч і стояв липень, і мовив, повернувшись до шатер:

— Пізно вже!..

Усі відразу закивали, наче приведені у рух однією силою, а він спроквола й статечно йшов до шатра, стиха повторюючи:

— Немає Бога, крім Бога!..

Хмельницький теж пішов до своїх, бурмочучи дорогою:

— Віддам тобі замок і місто, і здобич, і полонених, але Ярема буде мій, а не твій, хоч би мені й життям своїм довелося за нього накласти.

Поволі багаття почали блідішати і гаснути, поволі вщухав шум кількохсот тисяч голосів; де-не-де ще посвистували сопілки та покрикували татарські конюхи, що виганяли коней на нічний попас, але невдовзі й ці звуки змовкли, і сон обійняв незліченні полчища татар і козаків.

Тільки замок гудів, гримів, салютував, ніби в ньому справляли весілля.

У таборі всі чекали, що назавтра буде штурм. І справді, зранку заворушилися натовпи черні, козаків, татар та інших диких вояків, що йшли за Хмельницьким, і, як чорні хмари, що наповзали на вершину гори, рушили до валів. Жовніри, хоч уже

напередодні марно намагалися полічити багаття, закликали, побачивши зараз море голів. Та це був іще не справжній штурм, а радше оглядини бойовища, окопів, ровів, валів і всього польського обозу. І як піднята морська хвиля, котру вітер жене здалеку, розігнавшись і спінившись, ударить із гуркотом об берег, а потім знову відійде, так і рать ця, ударивши то тут, то там, відкочувалася і знову завдавала удару, ніби випробовуючи, який буде спротив, ніби бажаючи переконатися, чи самим своїм виглядом і числом може зломити дух супротивника, перш ніж розтопче тіло.

Заговорила артилерія — і ядра почали густо падати на табір, звідки відповіли з восьмиствольних гармат і ручної зброї; водночас на валах з'явилася процесія зі святими дарами, щоб підняти кволий дух війська. Ксьондз Муховецький ніс золоту дароносицю, тримаючи її обіруч вище обличчя, а часом підіймаючи вгору, — він ішов під балдахіном із напівзаплющеними очима й аскетичним виразом обличчя, одягнений у парчеву ризу.

Обіч, підтримуючи Муховецького попідруч, ішло ще два ксьондзи: Яскульський, гусарський капелан, свого часу преславний воїн, котрий на воєнному мистецтві розумівся як досвідчений полководець, і Жабковський, теж экс-воєк, велетенський бернардинець, що силою в таборі поступався тільки панові Лонгїну. Балдахін несли четверо шляхтичів, серед яких був і Заглоба, а перед ними чотири дівчинки з ніжними личками розсипали квіти.

Процесія пройшла уздовж усього валу, а замикала її військова старшина. У жовнірів, що дивилися на осяйну, мов сонце, дароносицю, на спокійних ксьондзів і вбраних у біле дівчаток, підносилися серця, міцнішала відвага і душі повнилися бойовим запалом. Вітер розносив підбадьорливий аромат мірри, що курилася в кадьничнях; усі голови смиренно хилилися додолу. Муховецький час від часу підіймав дароносицю, звертав очі до неба і співав гімн "Перед дарами зі смиренням".

Два могутніх голоси — Яскульського і Жабковського — враз підхоплювали за ним: "Разом впадемо, браття, ниць", — і все військо співало далі: "І новим зміним одкровенням загадку давніх таємниць". Співу окселентував низький бас гармат. Часом ядро з гулом пролітало над балдахіном і ксьондзами, а часом, ударивши у вал, засипало їх землю, аж пан Заглоба втягав голову в плечі й притискався до жердини. Особливо поймав його страх, коли процесія зупинялася, щоб прочитати молитву. Тоді тривало мовчання і вочевидь чувся посвист ядер, які летіли табуном, мов великі птахи. Заглоба тільки ще дужче червонів, а ксьондз Яскульський поглядав на бойовище і, не в змозі стриматися, бурмотів: "Квочок їм садити, а не з гармат бити!". І справді, пушкарі у козаків були дуже кепські, а він, як бувалий жовнір, не міг спокійно дивитися на таке невміння і таке марнування пороху. І знову процесія йшла далі, аж поки дійшла до другого кінця валів, хоч на вали супротивник вельми й не тиснув. Спробувавши тут і там посіяти переляк, особливо біля західного ставу, татари й козаки врешті-решт відступили на свої позиції і заспокоїлися, не висилаючи навіть на герць своїх наїзників. Тим часом процесія остаточно зміцнила дух обложених.

Тепер уже стало зрозуміло, що Хмельницький чекає на прибуття свого обозу. А втім, він був цілком певен, що перший же справжній штурм принесе успіх, і тому

наказав зробити лише кілька шанців під гармати, а більше ніяких земляних робіт не починав. Обоз підійшов наступного дня і став у кілька десятків рядів, віз до воза, розтягшись на мильо, від Верняків аж до Дембіни. З ним прийшли нові сили: чудова запорозька піхота, що не поступалася перед турецькими яничарами, куди більше підготовлена до штурмів і атак, ніж чернь і татари.

Пам'ятний вівторок тринадцятого липня минув у обопільних гарячкових приготуваннях — уже не лишалося сумнівів, що штурм неминучий. Зранку сурми, барабани і литаври у козацькому стані грали *lagum*, а у татар оглушливо гримів великий священний бубон, що звався балтом... Вечір настав тихий, погожий, тільки з обох ставків і Гнезни устав легенький туман. Нарешті у небі засвітилася перша зірка.

Цієї миті шістдесят козацьких гармат гримнули в один голос, і незліченні полчища зі страшним криком рушили до валів — штурм почався.

Війська стояли на валах і їм здавалося, що земля двигтить під ногами. Найстарші жовніри не пам'ятали такого.

— Боже праведний! — Що це? — питав Заглоба, стоячи обіч Скшетуського з гусарами у прорізі між валами. — Ніби це не люди йдуть на нас.

— Ти, ваша милість, правду кажеш: ворог поперед себе волів жене, щоб ми на них перші заряди вистріляли.

Старий шляхтич почервонів як буряк, очі його вирячилися, а з уст злетіло однісіньке слово, в яке він умістив усю лють, страх і все, про що він думав у ту мить:

— Лайдаки!..

Воли, яких дикі напівголі чабанчуки підганяли батогами і палаючими смолоскипами, мов шалені бігли від страху вперед зі страшним ревом, то збиваючись у купу, то розбігаючись, то прискорюючи біг, то повертаючи назад, але погоничі гейкали на них, пекли вогнем, шмагали батогами, і вони знову летіли до валів. Та ось заговорили Вурцелеві гармати, вивергаючи вогонь і залізо, — і дими заволокли світ. Небо зачервоніло, злякана худоба розбіглася, ніби від удару блискавиці, половина попадала на землю, але по її трупах супротивник ішов далі.

Попереду бігли полонені, несучи мішки з піском для засипання ровів — їх кололи списами у спину і припікали вогнем із самопалів. Це були селяни з околиць Збаража, котрі не встигли сховатися від навали у місті, — як молоді чоловіки, так і старі та жінки. Усі вони бігли з криком, плачем, простягаючи руки до неба і благаючи їх пожаліти.

Волосся на голові підіймалося від того виття, але не було в той час жалю на землі: ззаду в спину нещасних упиралися козацькі списи, спереду на них летіли Вурцелеві снаряди, картеч розривала тіла на шматки, рила в них борозни, а вони бігли, обливаючись кров'ю, падали, підводилися і бігли знову, бо на них накочувалася хвиля козаків, турків, татар...

Рів швидко почав заповнюватися тілами, кров'ю, мішками з піском, а коли заповнився, супротивник із виттям кинувся через нього до окопів.

Полки потовпом ішли один за одним. Під час спалахів гарматних залпів видно було,

як старшина пірначами заганяє на штурм нові й нові загони. Найвідбірніші було кинуте на позиції військ Ієремії: Хмельницький знав, що там буде найбільший спротив. Туди подалися січові курені, страшні переяславці на чолі з Лободою, за ними Воронченко повів черкаський полк, Кулак — карвівський, Нечай — брацлавський, Степка — уманський, Мрозовицький — корсунський. За ними йшли калничани, могутній білоцерківський полк, що налічував п'ятнадцять тисяч, а з ним сам Хмельницький — червоний як сатана у відблисках вогню, котрий підставляв кулям широкі груди, з обличчям лева й оком орла, — у хаосі, диму, метушні, різанині, у полум'ї і мішанині він усе помічав, усім керував.

За молодцями летіли дикі донські козаки, за ними — черкеси, що в рукопашному бою пускали у хід ножі, поряд Тугай-бей вів відбірних ногайців, Субагазі — білгородських татар, а Курдлук — смаглявих астраханців, озброєних велетенськими луками і стрілами, з яких кожна була як дротик. Вони йшли один за одним так щільно, що гаряче дихання задніх обпікало переднім потилиці.

Скільки їх лягло, перш ніж вони нарешті дісталися цього рову, заваленого тілами полонених, хто розкаже, хто оспіває! Але дійшли і перейшли, і почали на вали видиратися. Ця зоряна ніч була схожа на ніч Страшного суду. Гармати, не дістаючи тих, хто був ближче, поливали безперервним вогнем дальні шерехи. Гранати, виписуючи у небі вогняні півкола, летіли з пекельним хихотом, перетворюючи ніч на білий день. Німецька і ланова польська піхота укупі зі спішеними князівськими драгунами мало не впритул поливала козаків свинцевим вогнем.

Перші їхні шерехи хотіли було відступити, але, підперті ззаду, не змогли — і вмирили на місці. Кров хлюпала під ногами в атакуючих. Вали стали слизькі, по них зсувалися ноги, руки, тіла. Козаки видиралися на них, падали і знову лізли, окутані димом, чорні від кіптяви; їх кололи, рубали, у них стріляли, але їм байдужі були рани і смерть. Подекуди билися уже холодною зброєю. Люди були ніби знавіснілі від люті, з ошкіреними зубами, з обличчями, залитими кров'ю... Живі билися на тремтливій масі убитих і вмирущих. Не було вже чути команд, усе злилося в один спільний страшний крик, який заглушав усе: і рушничну пальбу, і харчання поранених, і стогони, і сичання гранат.

Уже кілька годин тривав цей страшний, нещадний бій. Навколо валу виріс другий вал — трупів, який стримував натиск штурмівників. Січовиків мало не до ноги було порубано, переяславський полк лежав покотом кругом валу, карвівський, брацлавський та уманський полки були геть розбиті, але інші ще натискали, підштовхувані ззаду гетьманською гвардією, румелійськими турками й урумбейськими татарами. Але замішання уже починалося у лавах нападників, хоч ланова польська піхота, німці й драгуни поки що не віддали ні п'яді. Задихаючись, стікаючи кров'ю, охоплені безумством бою, спітнілі, напівбожевільні від запаху крові, вони, відтісняючи один одного, рвалися до супротивника так, як розлучені вовки рвуться до овечої отари. І тоді Хмельницький ще раз пішов на обложених із рештками розбитих полків і з новими силами — полком білоцерківських козаків, татар, турків і черкесів.

Гармати на валах замовкли, гранати більше не освітлювали темряви, тільки ручна зброя брязкала уздовж усього західного валу та знову почувлися зойки. Нарешті ущухла й стрілянина. Темрява огорнула ратників.

Вже жодне око не могло побачити, що там діється, — тільки щось ворухилося у пільмі, ніби велетенська потвора билася в конвульсіях. Навіть із криків не можна було вже розпізнати, тріумф у них звучить чи розпач. Часом і вони стихали, і тоді чути було тільки один страшний стогін, що линув звідусіль: із-під землі, над землею котився, висів у повітрі, підносився в небеса, ніби й душі стогнали, відлітаючи з того бойовища.

Та це були короткі перерви — після них виття і крики поновлювалися з іще більшою силою і ставали дедалі хрипкішими, дедалі менше схожими на людські.

Зненацька знову почувлася рушнична стрілянина — це оберштер Махницький із рештою піхоти приходив на підмогу виснаженим рейментам. А в задніх шерехах козаків просурмили відбій.

Настала перерва. Козацькі полки одійшли від окопів на версту і стали під прикриттям своїх гармат. Та не минуло й півгодини, як Хмельницький знову підхопився і втретє погнав на штурм своє військо.

Але в цей час на валу з'явився на коні сам князь Ієремія. Його легко було впізнати, бо прапорець і гетьманський бунчук розвівалися у нього над головою, а попереду й позаду нього несли кілька десятків смолоскипів, що горіли кривавим полум'ям. По ньому враз почали бити з гармат, але невправні пушкарі відправляли ядра далеко, аж за Гнезну, він же стояв спокійно і дивився, як наближаються хмари...

Козаки сповільнили крок, ніби зачаровані цим видовищем.

— Ярема! Ярема! — ніби шум вітру, пробігло шерехами тихе бурмотіння.

Стоячи на валу посеред кривавих вогнів, грізний князь здавався їм велетнем із народної казки — і дріж пройняв їхнє стомлене тіло, а руки піднялися, творячи хресне знамення... Князь же стояв непорушно.

Та ось він махнув золотою булавою — і враз зловісне стадо гранат зашуміло в небі й упало на шерехи, що йшли в атаку; колона крутнулася, мов смертельно поранений змії, і жахливий окрик полетів з одного краю лави на другий.

— Бігом! Бігом! — пролунали голоси козацьких полковників.

Чорна лава стрімголов помчала до валів, під якими могла знайти захисток від гранат, але не встигла подолати й половини дороги, як князь, так само видний, мов на долоні, напівобернувся до заходу і знову махнув золотою булавою.

На цей знак від ставу, із просвіту між його дзеркальним плесом і валом, почала виступати кіннота і вмить розсипалася по прибережному краю рівнини; при світлі гранат було чудово видно великі хоругви гусарів Скшетуського й Зацвіліховського, драгунів Кушеля й Володийовського і князівських татар під командуванням Розтворовського. За ними з'явилися нові полки семенів і волохів Биховця. Не лише Хмельницький, а й останній джура козацький зрозумів одразу, що зухвалий полководець вирішив кинути всю кінноту супротивникові на фланги.

Враз у козацьких шерехах просурмили відбій.

— Обличчям до кінноти! Обличчям до кінноти! — пролунали злякані голоси.

Водночас Хмельницький намагався змінити фронт своїх військ і кіннотою від кінноти прикритися. Але часу вже не було. Перш ніж він устиг вишикувати військо, князівські хоругви зірвалися і помчали, мов на крилах із криками "Бий, убий!" під лопотіння прапорців, під свистіння крил і залізний скрегіт зброї. Гусари врізалися списами у стіну супротивника мов ураган, усе змітаючи і нищачи на своєму шляху. Жодна людська сила, жоден наказ, жоден полководець не змогли б уже втримати на місці піхотних полків, що першими прийняли цей натиск. Дикий переполох охопив відбірну гетьманську гвардію. Білоцерківчани кидали самопали, пищалі, списи, коси, обушки, шаблі і, затуляючи голови руками, мчали, збожеволівши від страху, зі звіриним риком просто на татарські загони, що стояли позаду. Але татари зустріли їх зливою стріл — тоді вони кинулися вбік і побігли вздовж табору під вогнем піхоти і Вурцелевих гармат, так густо встеляючи землю тілами, що рідко де труп не падав на труп.

Але тим часом дикий Тугай-бей, підтримуваний Субагазі й Урум-мурзою, розлючено кинувся на гусарів. Він не сподівався їх зламати, а бодай ненадовго затримати, щоб за цей час силістрійські й румелійські яничари устигли вишикуватися чотирикутником, а білоцерківчани отямитися після першого удару. Тож він скочив, як у дим пожежі, і сам летів у першому шерезі не як отаман, а як простий татарин, і рубав, убивав, наражав себе на небезпеку вкупі з іншими. Криві шаблі ногайців дзвеніли по панцирях і латах, а виття ратників заглушало решту звуків. Але витримати бусурмани не змогли. Страшною своєю вагою на повному скаку налетіли на них залізні вершники, котрим вони не звикли протистояти у відкритому бою, і стали тіснити яничарів, сікти довгими мечами, викидати із сідел, колоти, бити, давити, як отруйних комах; однак татари захищалися так запекло, що натиск гусарів і справді було зупинено. Тугай-бей у бойовому запалі носився по полю як всепоглинальний вогонь, а ногайці йшли за ним, як вовки за вовчицею.

І все-таки вони поступалися, дедалі більше їх падало трупами. Вже крики "алла!", які долинули з бойовища, сповістили, що яничари вишикувалися в бойовому порядку, як раптом до розлюченого Тугай-бея підскочив Скшетуський і вдарив важким мечем по голові. Проте, мабуть, не набрався ще рицар після хвороби сили чи міцною виявилася викувана у Дамаску мисюрка, бо лезо зіскочило і удар вийшов плазом, а меч розлетівся на друзки. Але очі Тугай-бея відразу затуманилися, він осадив коня і впав на руки ногайців, котрі, підхопивши свого отамана, зі страшним вереском розсипалися увсібіч, як зникає під раптовим поривом вітру туман. Уся князівська кіннота опинилася тепер віч-на-віч із румелійськими й силістрійськими яничарами і ватагами потурчених сербів, котрі укупі з яничарами утворили один велетенський чотирикутник і поволі відступали до табору, повернувшись фронтом до ворога, наїжачившись дулами мушкетів, вістрями довгих списів, дротиків, бердишів і великих мечів.

Панцирні хоругви, драгуни й семени помчали на них, як вихор, а попереду всіх із брязкотом і тупотом летіли гусари Скшетуського. Сам він скакав наосліп у першому

шерегу, а обіч нього пан Лонгінус на своїй ліфляндській кобилі зі страшним Зірвикаптуром у руці.

Червона стрічка вогню промайнула з одного кінця чотирикутника на другий — в ушах у вершників засвистіли кулі, де-не-де вже чувся стогін, десь упав кінь, рівна лінія зламалася, але гусари мчать далі; вони вже зовсім близько, вже яничари чують хропіння й засапане дихання коней, чотирикутник стискається іще щільніше, і мур списів, стиснутих жилавими руками, схиляється розшалілим скакунам назустріч. Скільки вістер у цій хмарі, стільки смертей загрожує рицарям.

Зненацька котрийсь гусар-велетень на повному скаку підлітає до однієї зі стін чотирикутника; на якусь мить копита здорового коня зависають у повітрі, потім рицар і кінь урізаються у гущу стіни, ламаючи списи, валяючи вершників, крушачи, чавлячи, нищачи.

Як орел падає на табун білих куріпок і рве їх, злякано збитих у купку, пазурями і дзьобом, так і пан Лонгінус Підбип'ята, ускочивши всередину ворожого строю, шалів зі своїм Зірвикаптуром. І ніколи смерчу не зробити такого спустошення у молодому й густому лісі, яке вчинив у лавах яничарів цей рицар. Страшний він був: постать його виросла до нелюдських розмірів, кобила обернулася на вогнедишного дракона, а Зірвикаптур у руці троївся. Кизляр-Бак, велетенський ага, кинувся на нього і впав, розсічений навпіл. Марно найсильніші вояки витягають руки, затуляються списами — усі враз падають, ніби вражені громом, він же топчеться по них, кидається у найбільшу гущу, і від кожного помаху його меча, як колосся під серпом, падають люди. Порожньо стає довкола, чути страшний вереск, стогін, грім ударів, скрегіт заліза об черепи і хропіння пекельної кобили.

— Див! Див! — волають перелякані голоси.

Цієї миті залізна лавина гусарів на чолі зі Скшетуським кинулася у прохід, пробитий литовським рицарем; сторони чотирикутника тріснули, як стіни заваленого будинку, і юрби яничарів кинулися врозтіч.

Гусари наспіли вчасно, бо ногайці під командою Субагазі, як кровожерливі вовки, уже поверталися в битву, а з другого боку на підмогу яничарам, знову зібравши білоцерківчан, поспішав Хмельницький. Але тепер усе змішалось до купи. Козаки, татари, потурченці, яничари тікали у найбільшій метушні й паніці до табору, не чинячи ніякого спротиву. Кіннота переслідувала їх, рубаючи наосліп. Хто не впав від першого удару, гинув від другого. Погоня була така затята, що хоругви обігнали задні шерехи втікачів; руки у жовнірів німіли від рубання. Юрби кидали зброю, стяги, шапки і навіть свити. Білі яничарські чалми ніби снігом укрили бойовище. Уся відбірна гвардія Хмельницького, піхота, кіннота, артилерія, допоміжні татарські й турецькі загони збилися в один безладний натовп — безтямний, божевільний, осліпий від страху. Цілі сотні тікали від одного жовніра. Гусари, розгромивши піхоту і татар, своє зробили, тепер настала черга драгунів і легкої кавалерії. Під проводом Володийовського і Кушеля вони суперничали одні з одними, а їхні командири показували чудеса доблесті, які переверщували людську уяву. Кров суцільним потоком залила страшне бойовище і

як вода хлюпотіла під ударами копит, оббризкуючи зброю і обличчя.

Юрби втікачів змогли перевести дух аж біля возів свого табору, коли сурми заграли відбій князівській кінноті.

Рицарство поверталось зі співом і радісними окриками, лічачи дорогою ще гарячими шаблями ворожі трупи. Але хто міг з одного погляду оцінити завдані ворогові збитки? Хто міг перелічити усіх загиблих, коли біля самісінських валів трупи лежали один на одному "заввишки як добрий дядько". Жовніри ніби вчаділи від випарів крові і поту. На щастя, від ставків повіяв досить сильний вітер і відніс ці задушливі запахи до ворожих наметів.

Так закінчилася перша зустріч страшного Яреми із Хмельницьким.

Але штурм іще не завершився, бо в той час, як Вишневецький відбивав атаки на правому крилі табору, Бурляй мало не здобув окопів на лівому. Обійшовши непомітно місто і замок, він на чолі своїх задніпрянців дістався до східного ставка і завдав потужного удару по розташуванню Фірлеевих військ. Угорська піхота, що стояла там, не могла втримати натиску, бо валів біля ставка ще не було насипано, — і перший хорунжий прорвався зі стягом, а за ним і весь реймент. Бурляй вскочив усередину, а слідом нестримним потоком хлюпнули задніпрянці. Переможні окрики долинули аж до протилежного краю табору. Козаки, переслідуючи втікачів-угорців, розбили невеликий загін кінноті, захопили кілька гармат і вже підступали до позицій каштеляна бельського, коли підоспів із допомогою пан Пшиємський із кількома німецькими ротами.

Збивши одним ударом хорунжого, він підхопив стяг і кинувся з ним на ворога, а за ним і німці стялися з козаками. Закипів страшний рукопашний бій. Запеклості Бурляєвих вояків, що мали до того ж велику чисельну перевагу, протистояла відвага старих левів, ветеранів тридцятилітньої війни. Марно Бурляй, мов поранений вепр, кидався у самісінку гущу бою. Ані зневага до смерті, яку виявляли у бою козаки, ані їхня витривалість не могли стримати невгамовних німців, котрі, йдучи уперед суцільним муром, натисли на них так, що приперли до окопів, майже винищили на місці, а решту після півгодинної сутички відкинули за вали. Пан Пшиємський, залитий кров'ю, перший встромив у незакінчений насип свій стяг.

Бурляєве становище було тепер страшне — він мусив відступати тим самим шляхом, яким прийшов, а оскільки Ієремія уже відбив атаку на правому фланзі, він міг легко оточити увесь Бурляїв загін. Щоправда, йому прийшов на підмогу Мрозовицький із корсунськими кіннотниками, але цієї миті з'явилися гусари пана Конєцпольського, до них приєднався Скшетуський, котрий повертався після атаки на яничарів, і вкупі вони перегородили шлях Бурляю, що досі відступав у бойовому порядку.

Однією атакою вони розбили хорунжого впень, і тоді почалася жахлива різанина. Козакам, яким було перетято шлях до табору, залишалось єдине — вмерти. Одні з них, не бажаючи просити пощади, відчайдушно захищалися групами або поодиноці, другі марно простягали руки до вершників, що як вихор гасали по бойовищу. Почалася погоня, скакання навзаводи, поодинокі сутички, пошуки втікачів, які ховалися в

розлогах і за буграми. Із валів, щоб освітити бойовище, почали кидати мазниці із підпаленим дьогтем; вони летіли як вогняні метеори з племінкими гривами. При цих кривавих відблисках донищували рештки задніпрянців.

Щоправда, їм кинувся був на допомогу Субагазі, котрий того дня творив чудеса хоробрості, але преславний Марек Собеський, староста красноставський, осадив його на місці, як лев осаджує дикого буйвола, тож побачив Бурляй, що йому вже нема звідки чекати рятунку. Але Бурляй, більше за життя люблячи свою козацьку славу, тому й не шукав порятунку. Інші тікали під покровом темряви, ховалися по шпаринах, просковзували поміж копитами аргамаків, а він іще шукав, із ким би зітнутися. Він поклав пана Домбека й пана Русецького, і пана Аксака, молодого лева, того самого, котрий під Старокостянтинівом укрити себе невмирущою славою; потім зітнув голову панові Савицькому, за ним — відразу двом крилатим гусарам і нарешті, побачивши товстопузого шляхтича, котрий, горланячи, перетинав бойовище, кинувся на нього як блискотливий племін.

Пан Заглоба — а це був він — зі страху заревів іще дужче і, повернувши коня, кинувся навтіки. Останнє волосся сторчма стало у нього на голові, але притомності він не втратив, навпаки, мозок його блискавично працював, придумуючи усілякі хитрощі; водночас він щосили верещав: "Милостиві панове! Хто в Бога вірує!.." — і летів, як вихор, до найбільшої групи вершників. Бурляй же мчав за ним навпрошки, ніби з кінця в кінець тятиви лука. Пан Заглоба заплющив очі, а в голові у нього крутилося одне: "Здохну я як шолудивий пес!". Він чув позаду форкання скакуна, бачив, що ніхто не квапиться до нього із допомогою, що втекти він не зможе і що нічия рука, окрім власної, не вирве його з Бурляєвої пащеки.

Але цієї останньої миті, вже майже на межі життя і смерті, його відчай і жах ураз обернулися на лютість; він заревів так страшно, як не ревів жоден тур, і, розвернувши коня на місці, кинувся на хорунжого.

— Заглобу догнати схотів! — крикнув він, летячи із занесеною шаблею.

У цей момент нову зграю вогняних мазниць скинули з валів і стало ясно. Бурляй глянув постовпів.

Але остовпів не тому, що почув ім'я, якого йому ніколи не доводилося чути, а тому, що впізнав мужа, котрого, як Богунового приятеля, частував нещодавно у Ямполі.

І саме ця нещасна хвилина здивування занастала відважного козацького отамана, бо перш ніж він устиг опам'ятатися, пан Заглоба кресонув його по скроні й одним махом звалив із коня.

Це сталося на очах у всього війська. Радісному верещанню гусарів пролунав у відповідь окрик жаху, що вирвався у козаків, котрі, побачивши смерть старого чорноморського лева, геть занепали духом і перестали чинити спротив. Ті, кого не вирвав із ворожих лап Субагазі, загинули до одного — полонених тієї страшної ночі не брали.

Субагазі кинувся до табору, гнаний легкою кіннотою красноставського старости. Штурм по всій лінії укріплень було відбито — лише під козацьким табором іржала ще

послана навздогін кіннота.

Вигук тріумфу і радості струснув увесь табір обложених, могутні окрики полетіли аж до неба. Закривавлені, вкриті потом, пилюкою, чорні від пороху жовніри, із розпухлими обличчями і ще насупленими бровами, з іще не згаслим вогником в очах, стояли, зіпершись на зброю, хапаючи ротом повітря, ладні знову піти у бій, якщо в цьому є потреба.

Поволі й кіннота стала повертатися із кривавих жнив під табором, потім опустився на бойовище сам князь, а за ним рейментарі, пан коронний хорунжий, пан Марек Собеський, пан Пшиємський. Увесь цей чудовий кортеж спроквола пересувався вздовж укріплень.

— Хай живе Ієремія! — волало військо. — Хай живе наш батько!

А князь кланявся навсібіч булавою і головою, не покритою шоломом.

— Дякую вашим милостям! Дякую вашим милостям! — повторював він дзвінким і виразним голосом.

Відтак звернувся до пана Пшиємського.

— Цей окоп надто великий! — сказав він.

Пшиємський погідливо кивнув.

І проїхали вожді-звитяжці від західного до східного ставу, оглядаючи бойовище, шкоду, якої завдав ворог валам, і самі вали.

Тим часом слідом за князівським кортежем жовніри у пориві піднесення під гучні окрики несли на руках у табір пана Заглобу як найбільшого тріумфатора сьогоднішнього дня. Десятків зо два дужих рук підтримували важенне тіло рицаря, а сам він, червоний, спітнілий, розмахуючи руками для підтримання рівноваги, щосили горланив:

— Ха! Дав я йому перцю! Я зумисне удав, що втікаю, щоб його поманити за собою. Не буде більше сучий син бурляювати! Милостиві панове! Треба було приклад молоді показати! Обережніше, ради Бога, бо впустите й покалічите мене! Тримайте добре, тримайте! Мав я з ним клопіт, повірте мені! От шельми! Сьогодні будь-який гультай на шляхтича пробує руку підняти! От і дістають своє... Обережно! Пустіть, дідько б вас узяв!

— Хай живе! Хай живе! — кричала шляхта.

— До князя з ним! — радили інші.

— Хай живе!!! Хай живе!!!

Тим часом гетьман запорозький, повернувшись до свого табору, рикав, як поранений дикий звір, рвав жупан на грудях і калічив собі обличчя. Старшина, що вціліла у битві, оточила його в понурому мовчанні, не говорячи ані слова втіхи, а він майже збожеволів. На губах виступила піна, п'ятами б'ючи об землю, він обіруч рвав на собі чуприну.

— Де мої полки?.. Де молодці?.. — повторював гетьман хрипким голосом. — Що скаже хан, що скаже Тугай-бей?

Дайте мені Ярему! Нехай мене на палю саджають!

Старшина понуро мовчала.

— Чому мені ворожихи звитягу провіщали? — рикав далі гетьман. — Урізати шиї відьмам!.. Чому вони мені казали, що Ярема мій буде?

Зазвичай, коли ричання цього лева стрясало табір, полковники мовчали. Але тепер лева було переможено і розтоптано, щастя, здавалося, зрадило його, і тому старшина осміліла.

— Яреми не здержиш, — похмуро буркнув Степка.

— Занапастиш нас і себе! — озвався Мрозовицький.

Гетьман підскочив до них як тигр.

— А хто переміг під Жовтими Водами? Під Корсунем? Під Пилявцями?

— Ти! — різко мовив Воронченко. — Але там не було Вишневецького.

Хмельницький знову схопився за чуприну.

— Я ханові обіцяв сьогодні нічліг у замку! — розпачливо завив він.

А Кулак йому на це:

— Що ти ханові обіцяв, про це хай у тебе болить голова! Тільки пильнуй, аби вона геть із шиї не злетіла... І на штурм нас не жени, не губи рабів Божих! Валами ляхів оточи, шанці звели насипати для гармат — інакше горе тобі.

— Горе тобі! — повторили понурі голоси.

— Горе вам! — відповів Хмельницький.

Так вони розмовляли, і грізні, як гуркіт грому, були їхні розмови... Нарешті Хмельницький заточився і впав на купу вкритих килимами овечих шкур у кутку шатра.

Полковники стояли над ним понуривши голови. Мовчання тривало довго. Та ось гетьман підвів голову і хрипло вигукнув:

— Горілки!..

— Не питимеш! — гаркнув Виговський. — Хан пришле по тебе.

А в цей час хан перебував за милю від бойовища, не знаючи, що там діється. Ніч була спокійна і тепла; хан сидів біля шатра, оточений муллами й агами, і в очікуванні вістей їв фініки зі срібної таці, а часом, дивлячись на всипане зорями небо, бурмотів:

— Магомет Росуллах...

Аж ось на змиленому коні прискакав засапаний, забризканий кров'ю Субагазі. Зіскочивши з сідла і швидко наблизившись, він заходився бити поклони, чекаючи запитання.

— Говори! — мовив хан, напхавши рот фініками.

Слова вогнем обпікали губи Субагазі, але, не сміючи порушити обряду без перелічування титулів, він, не перестаючи бити чолом, почав так:

— Наймогутніший хане всіх орд, онуче Магомета, самодержавний володарю, мудрий державцю, щасливий державцю, володарю родоводу, що славиться від сходу до заходу, володарю квітучого родоводу...

Тут хан махнув рукою і зупинив його. Побачивши на обличчі Субагазі кров, а в очах біль, жаль і розпач, він виплюнув непережовані фініки на долоню й віддав їх одному із мулл, котрий узяв їх з ознаками надзвичайної шаноби і відразу ж почав жувати, а хан

промовив:

— Говори, Субагазі, швидко і мудро: чи взято табір невірних?

— Аллах не дав!

— Ляхи?

— Звитяжці.

— Хмельницький?

— Розгромлений.

— Тугай-бей?

— Поранений.

— Немає Бога, крім Бога! — сказав хан. — Скільки вірних пішло у рай?

Субагазі підвів очі й показав скривавленою рукою на всіяне зорями небо.

— Скільки оцих зірок біля ніг Аллаха, — відповів урочисто.

Жирне ханове обличчя спаленіло: гнів закипав у нього в грудях.

— Де цей пес, — запитав він, — котрий обіцяв мені, що сьогодні ми спатимемо у замку? Де ця отруйна змія, котру Аллах моєю ногою розтопче? Нехай стане переді мною і відповідь за свої огидні обіцянки.

Кілька мурз мерщій подалися по Хмельницького, хан же поволі вгамовувався і нарешті промовив:

— Немає Бога, крім Бога!

Відтак звернувся до Субагазі:

— Субагазі! У тебе на обличчі кров!

— Це кров невірних, — відповів воїн.

— Розкажи, як ти пролив її, потіш наш слух мужністю вірних.

І Субагазі заходився в подробицях оповідати про хід битви, вихваляючи мужність Тугай-бея, Калги і Нурадина; не змовчав він і про Хмельницького, і, звісно, славив його так само, як і інших, пояснюючи причину поразки тільки волею Божою і запеклістю невірних. Одна деталь уразила хана в його оповіді, а саме та, що на початку битви у татарові зовсім не стріляли і що князівська кіннота ударила по них аж тоді, коли вони їй заступили дорогу.

— Аллах!.. Вони не хотіли зі мною війни, — мовив хан, — але тепер уже пізно...

Так воно насправді й було. Князь Ієремія на початку битви заборонив стріляти в татар, аби переконати жовнірів, що перемови із ханом уже почалися й ординці лише про людське око стають на бік черні. Тільки згодом мимохіть довелося зітнутися і з татарами.

Хан кивав головою, міркуючи в цю мить, чи не краще було б, поки не пізно, повернути зброю супроти Хмельницького, коли це враз перед ним постав сам гетьман.

Він був уже зовсім спокійний і наблизився з гордо піднятою головою, сміливо дивлячись у вічі ханові; на обличчі в нього були хитрість і відвага.

— Підійди, зраднику, — мовив хан.

— Не зрадник до тебе підходить, а гетьман козацький і твій вірний союзник, котрому ти обіцяв допомагати не лише у щасті, а й у біді, — відповів Хмельницький.

— Іди ночуй у замку! Іди витягай за барки ляхів з окопів, як мені обіцяв!

— Великий хане усіх орд! — сильним голосом відповів Хмельницький. — Ти могутній, і після султана наймогутніший на землі! Ти мудрий і сильний, але чи можеш ти пустити стрілу з лука аж до зірок або зміряти глибину моря?

Хан здивовано глянув на нього.

— Не можеш, — говорив дедалі гучніше Хмельницький. — Отак і я не зміг передбачити Яреминих пихи й зухвальства! Чи міг я подумати, що він не стане перед тобою, великим ханом, на коліна, що не упокориться тільки від твого вигляду, не ударить перед тобою чолом, а на тебе самого підніме свою зухвалу руку, пролле кров твоїх вояків і з тебе, могутнього володаря, як з останнього із твоїх мурз, збиткуватися стане? Чи смів я так подумати і цим зневажити тебе, котрого шаную і люблю?

— Аллах! — промовив хан, іще дужче здивувавшись.

— І ось що я тобі скажу, — говорив далі Хмельницький, і його голос і манера триматися ставали дедалі впевненішими, — ти великий і могутній; від сходу й до заходу народи і монархи б'ють тобі чолом і левом величають. Один Ярема не падає ниць перед обличчям твоїм, тож якщо ти не зітреш його на порох, не примусиш зігнути шию і з його хребта на коня не сідатимеш, нічого не варта твоя могутність, нічого не варта твоя слава, бо скажуть, що лясський князь зганьбив кримського царя і не був за це покараний, що він величніший і могутніший за тебе...

Настало глухе мовчання. Мурзи, аги і мулли, як на сонце, дивилися на ханове обличчя, затамувавши дух, а він, заплющивши очі, думав.

Хмельницький сперся на булаву й сміливо чекав відповіді.

— Ти сказав, — озвався нарешті хан, — що я Яремі зігну шию і з його хребта на коня сідатиму, аби не говорили від сходу до заходу, буцімто якийсь невірний пес мене зганьбив...

— Великий аллах! — вигукнули в один голос мурзи.

У Хмельницького ж радість бризнула з очей: одним заходом він одвернув небезпеку, що нависла над його головою, і сумнівного союзника обернув на найвірнішого.

Цей лев умів умить змієм перекидатися.

Обидва табори гули до пізньої ночі, як зігріті весняним сонцем бджоли у пору роїння, а тим часом на бойовищі спали непробудним, вічним сном рицарі, пробиті списами, посічені мечами, прошиті стрілами і кулями.

Зійшов місяць і почав мандрівку цим полем смерті; він одбивався у калюжах застиглої крові, виривав із темряви нові й нові купи полеглих, сходив з одних тіл і переходив на інші, заглядав у розплющені мертві очі, освітлював посинілі обличчя, уламки понівеченої зброї, кінські трупи — і дедалі блідішало його проміння, немовби перелякане побаченим. Полем то тут, то там поодинці й групами пробігали якісь зловісні постаті — це челядь і джури прийшли обібрати вбитих, як шакали ходять за левами... Але якийсь забобонний страх урешті-решт і їх прогнав із бойовища. Щось жахливе й водночас таємниче було у цьому вкритому трупами полі, у цьому спокої і

нерухомості тіл, іще недавно сповнених життя, у цій тихій згоді, в якій лежали поруч поляки, турки, татари і козаки. Часом вітер шумів у заростях, що росли на бойовищі, а жовнірам, які чатували на валах, здавалося: то душі людські кружляють над тілами.

Подейкували, що коли у Збаражі пробило північ, по всьому полю, від валів аж до ворожого табору, буцімто зірвалися з шумом незліченні табуни птаства. Чулися у високості заплакані голоси, тяжкі зітхання, від яких волосся ставало дротом на голові, і стогін. Ті, кому судилося ще полягти у цій битві і чиєму слухові доступні були неземні волання, виразно чули, як польські душі, відлітаючи, кричали: "Перед очі твої, Господи, несемо гріхи наші!", а козацькі душі стогнали: "Ісусе Христе, помилуй нас!" — бо загиблі у братовбивчій війні не могли опинитися у вічному блаженстві, їм призначено було летіти кудись у темні далі й разом із вихором кружляти над юдолюю землею, і плакати, і стогнати ночами, аж поки вони біля ніг Христових вимолять прощення за спільні гріхи, допросяться забуття і згоди!..

Але тими днями ще дужче запеклися серця людські, і жоден янгол згоди не пролетів над бойовищем.

РОЗДІЛ XXV

Наступного дня, перш ніж сонце розсипало по небу золоті блиски, довкола польського табору вже височів новий оборонний вал. Попередній був надто довгий: і захищати його було важко, і приходити один одному на допомогу незручно, тому князь із паном Пшиємським вирішили замкнути війська у тіснішому кільці укріплень. Працювали над цим цілісіньку ніч — гусари нарівні з іншими полками і челяддю. Аж після третьої ночі сон склепив очі стомленого рицарства — усі, окрім дозорних, заснули кам'яним сном. Та й супротивник теж працював уночі, а вранці довго не прокидався після вчорашньої поразки. З'явилася навіть надія, що штурму цього дня узагалі не буде.

Скшетуський, пан Лонгінус і Заглоба, сидючи у шатрі, їли пивну юшку, густо приправлену шматочками сиру, і розмовляли про труди минулої ночі з таким задоволенням, із яким вояки говорять про щойно здобуту перемогу.

— У мене звичка з курми лягати, а з півнями вставати, як робили мої батьки й діди, — говорив пан Заглоба, — але на війні спробуй так! Спиш, коли можеш, устаєш, коли будять. Одне мене гнівить: через якусь там наволоч мусимо терпіти незручності! Та що вдієш, такі часи настали! Але й ми учора відборгували їм за це. Почастувати їх іще отак разів зо два, пропала б у них охота нас будити.

— А не знаєш, добродію, багато наших лягло? — спитав Підбип'ята.

— Хе! Небагато: так завше буває, що тих, хто облягає, гине більше, ніж обложених. Ти, ваша милість, не розумієшся на цьому, бо не воював стільки, як я, а нам, старим воякам, навіть трупів лічити не треба — з самої битви судити можна.

— І я при ваших милостях чогось навчуся, — мрійливо промовив пан Лонгінус.

— Певно, що так, якщо тільки у тебе, добродію, глузду вистачить, на що я не вельми сподіваюся.

— Та облиш ти, ваша милість, — озвався Скшетуський. — Адже у пана Підбип'яти це не перша війна за плечима, і дай Боже найліпшим рицарям так битися, як він учора.

— Робив, що міг, — відповів литвин, — але не стільки, як хотілося б.

— Звісно, звісно! Загалом ти, добродію, непогано бився, — поблажливо сказав Заглоба, — а що інші тебе перевершили — тут він хвацько закрутив вус — то не твоя провина.

Литвин слухав його, опустивши очі, і зітхнув, згадавши про пращура свого Стowejка і про три голови.

Цієї миті пола шатра відкинулася, і швидко зайшов пан Міхал, веселий, як щиголь погожого ранку.

— От ми й укупі! — вигукнув пан Заглоба. — Дайте ж йому юшки!

Малий рицар потиснув трьом приятелям руки й сказав:

— Аби ваші милості знали, скільки ядер валяється на майдані — уявити неможливо! Не пройдеш, щоб не спіткнутися.

— Бачив і я, — відповів Заглоба, — бо, вставши, теж прогулявся табором. За два роки кури у всьому львівському повіті стільки яєць не знесуть. Ех, якби це були яйця, ото вже б ми яєшні наїлися! А я, щоб ви, ваші милості, знали, за сковорідку яєшні найкращу страву віддам. Жовнірська в мене натура, як і у вас теж. Щось смачненьке з'їм залюбки, ще й чимало. Тому й у бою за пояс заткну будь-кого із нинішніх лежнів-молокососів, котрі й миски гниличок не з'їдять, щоб ураз за живіт не вхопитися.

— Ну, ти вчора, добродію, з Бурляем утнув! — сказав малий рицар. — Його з ходу покласти — хо-хо! Не сподівався я від тебе такого. Цього славного рицаря знали всенька Україна й Туреччина.

— А що, незле! — самовдоволено вигукнув Заглоба. — Не первина це мені, пане Міхале, не первина. Бач, довгенько ми один одного шукали, зате й підібралися два чоботи пара: такої четвірки не знайти у всій Речі Посполитій. Бігме, з вами та ще на чолі із нашим князем я хоч і на Стамбул пішов би. Завважте собі: пан Скшетуський убив Бурдабута, а вчора Тугай-бея...

— Тугай-бей живий лишився, — перебив його поручик, — я сам відчув, як у мене лезо зісковзнуло, та й нас відразу розділили.

— Усе одно, — сказав Заглоба, — не перебивай, пане Яне. Пан Міхал у Варшаві Богуна посік, як ми тобі казали...

— Ліпше б ти, добродію, не згадував, — озвався литвин.

— Що сказано, те сказано, — відповів Заглоба. — Я волів би не згадувати, але говоритиму далі... Отже, пан Підбиш'ята з Мишікишок поклав того Полуяна, а я Бурляя. До того ж, не змовчу, добродію, ваших би всіх я за одного Бурляя віддав, тому мені найважче й дісталось. Диявол то був, не козак, правда? Мав би я синів *legitime patos*, добре їм лишив би ім'я. Цікаво тільки, що його величність король і сейм на це скажуть, як нас нагородять, нас, котрі більше сіркою і селітрою харчуються, аніж чимось іншим?

— Був один доблесніший за усіх нас рицар, — мовив пан Лонгінус, — але імені його ніхто не знає і не пам'ятає.

— Цікаво, хто це? Мабуть, у давнину? — спитав, відчувши себе ображеним, Заглоба.

— Ні, не в давнину, брате, — це той, що короля Густава Адольфа під Тшцяною укупі з конем звалив на землю і в ясир узяв, — відповів литвин.

— А я чув, що це було під Пуцком, — утрутився пан Міхал.

— І все-таки король вирвався і втік, — зауважив Скшетуський.

— Авжеж! Я дещо про це знаю, — мовив, примруживши своє здорове око пан Заглоба, — я тоді саме у пана Конецпольського, батька нашого хорунжого, служив... Так, я дещо про це знаю! Скромність не дозволяє цьому рицареві назвати свого імені, тому ніхто про нього й не знає. Хоч, повірте мені, Густав Адольф був великим воїном, майже не поступався Конецпольському, але у двобої з Бурляєм довелось важче, кажу я вам!

— Виходить, це ти, добродію, здолав Густава Адольфа? — спитав Володийовський.

— Чи ж я тобі колись хвалився, пане Міхале?.. Та нехай уже цей випадок піде у небуття, мені й сьогодні є чим похвалитися — навіщо давнє згадувати!.. Страшенно після цієї юшки бурчить у животі — що більше в ній сиру, то дужче бурчить. Я б залюбки з'їв винної юшки, хоч, хвалити Бога, що й ця є, бо скоро, либонь, і цього не буде... Ксьондз Жабковський мені казав, що з харчами у нас сутужно, а він тим паче непокоїться, бо живіт у нього, як клуня. Славний він бернардинець! Я його страх як полюбив. Він більше жовнір, аніж чернець. Не дай Боже комусь у пику затопить — хоч зараз труну замовляй.

— Еге ж! — згодився малий рицар. — Я вам, добродію, ще не розповів, що учворив цієї ночі ксьондз Яскульський. Усівся він у тому бастіоні, що праворуч від замку, і дивився на битву. А треба вам сказати, що він добряче із гвинтівки стріляє. От сидить він там із Жабковським і каже йому: "Я в козаків не стрілятиму, християни все-таки, хоч і грішать перед Богом, але в татар, каже, не можу втриматися!" — і як почав палити, так, здається, за всю битву з півкопи уклав.

— Аби все духовенство було таке! — зітхнув Заглоба. — А то наш Муховецький лише руки до неба здіймає та плаче, що стільки крові християнської проливається.

— Це ти, ваша милість, надаремне так кажеш, — поважно мовив Скшетуський. — Ксьондз Муховецький — святий чоловік, і найліпший цьому доказ, що хоч він за двох інших не старший, вони перед його чеснотою голову схиляють.

— А я й не заперечую його побожності, — відповів Заглоба, — навіть думаю, що він і самого хана зумів би повернути в істинну віру. Ой, милостиві панове! Сердиться, напевно, його ханська могутність, аж воші на ньому зі страху перевертаються! Якщо дійде справа до перемов, поїду і я з комісарами. Ми давно один одного знаємо і колись він дуже мене любив. Може, згадає.

— На перемови, напевно, Яницького пошлють, він по-татарському, як по-польському говорить, — сказав Скшетуський.

— І я так само, а з мурзами й узагалі запанібрата. Вони дочок своїх у Криму за мене віддати хотіли, щоб мати гарних нащадків, але я тоді був молодий і конвентів зі своєю невинністю не укладав, як його милість Підбип'ята із Мишікишок, ото ж і наброїв у них

там чимало.

— Слухати гидко! — мовив пан Лонгінус, опустивши очі.

— А ваша милость як шпак учений: тільки й знай те саме товче. Недарма кажуть, що литва-ботва людської мови ще як слід не навчилася.

Подальшу розмову перебив гомін, що долинув із-за стін шатра, — тож рицарі вийшли поглянути, що діється. Безліч жовнірів стояли на валу, оглядаючи околиці, які за ніч значно змінилися і далі мінялися на очах. Козаки теж не марнували часу після останнього штурму: вони насипали шанці, зтягли на них гармати, такі довгоствольні й потужні, яких не було у польському стані, почали копати поперечні звивисті траншеї й рови; здалеку здавалося, що поле всіяне тисячами кротовин. Уся полога рівнина була ними вкрита, всюди серед зелені чорніла свіжоскопана земля і всюди аж кишіло заклопотаним людом. На перших валах мигтіли вже червоні козацькі шапки.

Князь теж стояв на валу зі старостою красноставським та паном Пшиємським. Трохи нижче каштелян бельський у далекоглядну трубу спостерігав за роботами козаків і говорив коронному підчашому:

— Супротивник починає регулярну облогу. Бачу, нам доведеться відмовитися від окопної оборони і перейти до замку.

Почувши ці слова, князь Ієремія, нахилившись зверху до каштеляна, сказав:

— Нехай нас Бог боронить від такої помилки, бо це все одно, що з доброї волі у капкан полізти. Тут нам перемогти або вмерти.

— І я так гадаю, хоч би й довелось щодня по одному Бурляю вбивати, — втрутився у розмову пан Заглоба. — Від імені усього війська протестую проти думки ясновельможного каштеляна бельського.

— Це справа не вашої милості! — мовив князь.

— Помовч, добродію! — шепнув Володийовський, смикнувши шляхтича за рукав.

— Ми їх у цих схованках передушимо як кротів, — не вгамовувався Заглоба, — а я прошу у вашої князівської ясновельможності дозволу піти на вилазку першим. Знають вони мене добре, нехай узнають іще краще.

— На вилазку?.. — здивувався князь і наморщив брови. — Стривай-но, ваша милость... Ночі звечора бувають темні...

І тут він звернувся до старости красноставського, пана Пшиємського і рейментарів:

— Прошу ваших милостей на раду.

І спустився з валу, а за ним слідом уся старшина.

— На милість Божу, що ти, добродію, робиш? — докірливо сказав Володийовський Заглобі. — Ти що, служби й дисципліни не знаєш, що втручаєшся у розмову старших? Князь ласкавий чоловік, але у воєнний час із ним жарти кепські.

— Дарма, пане Міхале! — відповів Заглоба. — Пан Конєцпольський-батько суворий був як лев, але до моїх порад завше дослухався, і нехай мене зараз вовки з'їдять, якщо хто скаже, що не завдяки моїм підказкам він двічі розгромив Густава Адольфа. Ніде правди діти: умію я з панами говорити! От хоч би й зараз: ти завважив, як князь *obstrupit*, коли я йому про вилазку сказав? А якщо Бог пошле нам вікторію, чия це

буде заслуга? Може, твоя?

У цю хвилину до них наблизився Зацвіліховський.

— Ви бачите? Ріють! Ріють, як свині! — сказав він, показуючи на поле.

— Я волів би, щоб то краще були свині, — відповів Заглоба, — ковбаса б нам хоч дешево обійшлася, а то їхнього падла і собаки не їдять. Сьогодні у розташуванні пана Фірлея жовніри вже мали криниці копати, бо у східному ставку від трупів води не видно. Над ранок у песиголовців жовч полопалася, і всі поспливали. Тепер у п'ятницю риби не з'їси, вона вже м'ясом годується.

— Це правда, — мовив Зацвіліховський, — я старий вояк, а стільки трупів давно не бачив, хіба що під Хотином, коли яничари штурмували наш табір.

— Побачиш, ваша милість, іще більше — повір мені.

— Гадаю, сьогодні ввечері або й раніше вони знову на штурм підуть.

— А я кажу, що до завтра нам дадуть спокій.

Та ледве пан Заглоба закінчив фразу, як над козацькими шанцями піднялися білі стовпи диму, і ядра з гулом пролетіли над окопом.

— От тобі, ваша милість, — сказав Зацвіліховський.

— Чи ба! Та вони у воєнному мистецтві нічого не тямлять, — відповів Заглоба.

Старий Зацвіліховський усе-таки мав слухність. Хмельницький почав регулярну облогу, перетнув усі дороги, закрив усі виходи, підступи до пасовиськ, набудував траншей і шанців, поробив хитромудрі підкопи під табір, але від штурмів не відмовився. Він вирішив не давати спокою обложеним, виснажити їх, тримати у страху, не давати стулити очей і мучити доти, аж доки зброя сама випаде із їхніх стомлених рук. Тож увечері він знову вдарив по позиціях Вишневецького, але, як і напередодні, успіху не мав, та й козаки йшли на бій уже не з такою охотою.

Другодні обстріл не вщухав ані на мить. Прокопи вже були підведені так близько, що кулі з ручної зброї долітали до валів; земляні прикриття курилися зранку до вечора, як маленькі вулкани. Це була не справжня битва, а безперервна шарпанина. Обложені часом вискакували з окопів, і тоді в хід ішли шаблі, ціпи, коси і списи. Та ледве встигали знищити одних молодців, як прикриття ураз заповнювалися новими. За всенький день жовніри не мали ані хвилини перепочинку, а коли дочекалися жаданого заходу сонця, почався новий генеральний штурм — про вилазку годі було й думати.

Уночі шістнадцятого липня два відважні полковники, Гладкий і Небаба, вдарили на позицію князя і знову дістали страшну поразку. Три тисячі найхоробріших козаків полягли на бойовищі, решта, переслідувана старостою красноставським, у паніці втекла до свого табору, кидаючи зброю і роги з порохом. Така ж сумна доля спіткала і Федоренка, котрий, скориставшись густим туманом, на світанку мало не взяв міста. Відтіснили його німці на чолі з Корфом, а пан староста красноставський і пан хорунжий Конєцпольський, погнавшись слідом, майже усіх перебили.

Але це було ніщо у порівнянні зі страшною навалою, що розбурхалася над окопами дев'ятнадцятого липня. Напередодні вночі козаки насипали навпроти позицій Вишневецького високий вал, із якого гарматами великого калібру безперестану

поливали обложених вогнем. Коли ж день погас і в небі заблищали перші зорі, десятки тисяч людей пішли в атаку. Водночас у далині показалося кілька десятків страшних облогових рухомих башт, що поволі наближалися до окопів. Із боків у них, схожі на крила потвор, височіли містки для переходу ровів, а маківки диміли, блищали й гули, викидаючи вогонь із легких гармат, мушкетів і самопалів. Башти просувалися серед рою голів, ніби велетні-полковники, то сяючи червоним відблиском гарматних пострілів, то зникаючи в диму і темряві. Жовніри, показуючи на них один одному здалеку, шепотіли:

— Це гуляй-городи! Змеле нас Хмельницький у цих вітряках.

— Погляньте, з яким гуркотом котяться — ніби громи небесні!

— Із гармат по них! Із гармат! — лунали крики.

Хоч князівські пушкарі посилали назустріч страшним озіям ядро за ядром, гранату за гранатою, але побачити їх можна було лише тоді, коли постріли розтинали темряву, і ядра найчастіше не влучали в них.

Тим часом козаки щільною лавою підходили дедалі ближче, як чорний вал, що накочується із морської далини темної ночі.

— Ух! — зітхав пан Заглоба, стоячи біля Скшетуського серед його гусарів. — Жарко мені, як ніколи в житті! Ніч така парка — сухої нитки на мені нема. Дідько приніс ці башти! Господи, зроби так, щоб земля під ними розступилася, бо ці лайдаки у мене вже кісткою поперек горла стали... Амінь! Ні попоїсти, ні виспатися... Собаки ліпше від нас живуть! Ух! Як парко!

Повітря й справді було важке й задушливе, а до того ще й насичене випарами трупів, що гнили вже кілька днів на бойовищі. Небо затяглося низькою чорною пеленою хмар. Гроза висіла над Збаражем. Жовнірів під кольчугою заливав піт, дихати ставало дедалі важче.

Зненацька у темряві загурчали барабани.

— Зараз ударять! — мовив Скшетуський. — Чуєш, ваша милість? У барабани б'ють.

— Чую. Щоб у них чорти били! Здуріти можна!

— Коли! Коли! — заверещали натовпи, кидаючись на окопи.

Бій закипів уздовж усієї лінії окопів. Хмельницький ударив водночас на Вишневецького, Ланцкоронського, Фірлея й Остророга, аби вони один одному не змогли прийти на допомогу. Козаки, смикнувши горілки, пішли іще запекліше, ніж під час попередніх штурмів, але й відсіч дістали ще стійкішу. Геройський дух полководця оживляв жовнірів. Грізна кварцяна піхота, сформована із мазурських селян, так стялася з козаками, що геть із ними перемішалася. У хід пішли кольби, кулаки, зуби. Під ударами завзятих мазурів полягло кілька сотень найдобрішої запорозької піхоти, але враз на її місце хлюпнула нова хвиля. Бій уздовж усієї лінії укріплень дедалі дужче розгорявся. Дула мушкетів обпікали воякам руки, їм нічим було дихати, у офіцерів слова команд застрявали у пересохлих горлянках. Староста красноставський і Скшетуський знову вивели кінноту з окопів і вдарили козакам із боку, зминаючи цілі полки і плаваючи у крові.

Минала година за годиною, але штурм не слабшав, бо страшні втрати у козацьких лавах Хмельницький умить заповнював новими силами. Татари допомагали вереском, пускаючи водночас на жовнірів хмари стріл; дехто з них, стоячи позаду черні, гнав її вперед батогами із бичачого сирівцю. Запеклості протистояла запеклість, груди з грудьми схоплювалися вояки, витязь із витязем зливалися у смертельних обіймах...

І билися так, як б'ються нічим не приборкані морські хвилі об скелястий острів.

Зненацька земля здригнулася під ногами у супротивників, а небо зайнялося синім полум'ям, ніби Всевишній не міг більше дивитися на жахи людські. Страшний гуркіт заглушив крики і гул гармат. Це небесна артилерія почала страхітливу канонаду. Удари грому покотилися зі сходу на захід. Здавалося, небо розколалося разом із хмарами й падає на голови учасників битви. Часом увесь світ здавався суцільним полум'ям, часом усе зникало в темряві й знову червоні зигзаги блискавок розтинали чорну завісу ночі. Вихор схопився раз і другий, зірвав тисячі шапок, прапорців, стягів і на млі ока розметав їх по бойовищу. Блискавки спалахували одна за одною, і ось уже все змішалось в єдиний хаос: удари грому, спалахи блискавиць, вихор, вогонь і темрява — небеса розлютувалися, як і люди.

Небувала гроза розбурхалась над містом, замком та обома станами. Бій ущух. Нарешті почалася злива — не струмені, а потоки хлюпнули на землю. Стіна води заступила світ: за крок нічого не було видно. Трупні у рові спливли. Козаки, припинивши штурм, цілими полками бігли до табору, мчали наосліп, зіштовхуючись один з одним і, думаючи, що то за ними женуться вороги, розсипалися в темряві по бойовищу; за ними, грузнучи у грязюці й перекидаючись, котилися гармати і вози з амуніцією. Вода порозмивала земляні козацькі споруди, клетотіла в ровах і траншеях, просочувалася у землянки, хоч ті й були оточені ровами, і з шумом неслася рівниною, ніби наздоганяючи втікачів.

Злива дедалі дужчала. Піхота пішла з валів, шукаючи схованки в наметах, лише кавалерія старости красноставського і Скшетуського не дістала наказу відступити. Вершники стояли лікоть біля ліктя, ніби в озері, струшуючи із себе воду.

Та ось гроза стала поволі вщухати. Після півночі дощ нарешті стих. У розривах хмар де-не-де заблищали зорі. Минула ще година — і вода трохи спала. Тоді перед хоругвою Скшетуського несподівано з'явився сам князь.

— Що, милостиві панове, порохівниці у вас не замekli? — спитав він.

— Сухі, ясновельможний князю! — відповів Скшетуський.

— Це добре! Злазьте з коней і гайда водою до отих облогових рухомих башт: підсиплете пороху і підпалите. Тільки йдіть тихо! Пан староста красноставський піде з вами.

— Слухаю! — відповів Скшетуський.

Та ось князь побачив мокрого пана Заглобу.

— Ти, ваша милость, просився на вилазку — от зараз і вирушай, — сказав він.

— От тобі й маєш! — буркнув пан Заглоба. — Тільки цього ще бракувало!

Через півгодини два загони рицарів, по дві з половиною сотні кожний, бредучи по

пояс у воді, поспішали із шаблями в руках до страшних козацьких гуляй-городів, що стояли за півверсти від окопів. Один загін вів "лев над левами", пан староста красноставський Марек Собеський, котрий і слухати не хотів про те, аби залишитися в окопах, другий — Скшетуський. Челядь несла за рицарями мазниці з дьогтем, сухі смолоскипи і порох, а вони йшли тихо, як вовки, що вночі підкрадаються до вівчарні.

Малий рицар доброхіть пристав до Скшетуського, бо такі вилазки любив у житті над усе. Тож дріботів він тепер по воді, і в серці у нього була радість, а в руці шабля. Поруч із оголеним Зірвикаптуром ішов пан Підбип'ята, помітно виділяючись серед усіх, бо на дві голови був вищий від найвищих. Поміж ними, сопучи і буркочучи, човпав невдоволений пан Заглоба, передражняючи князя:

— "Просився на вилазку — от зараз і вирушай!" Нічого собі! Псу на злучку не схотілося б іти по такій мокречі. Щоб мені ніколи в житті нічого, крім води, у рот не брати, якщо я вилазку нараював під таку пору! Я не качка, а живіт у мене не човен. Завше мав огиду до води, надто до такої, у якій падло мужицьке мокне...

— Тихо, добродію! — мовив пан Міхал.

— Сам помовч! Добре тобі, що ти завбільшки як пічкур і плавати вмієш. Скажу ще більше: це велика невдячність із боку князя після вбивства Бурляя не дати мені спокою. Заглоба вже достатньо зробив, нехай кожен стільки зробить, а Заглобі дайте відпочити: цікаво, який ви матимете вигляд, як його не стане?! О Боже! Якщо я провалюся у якусь яму, витягніть мене, добродію, хоч за вуха, а то враз захлинуся.

— Тихо, ваша милість! — цитькнув Скшетуський. — Козаки у землянках сидять, іще почують.

— Де? Що ти, добродію, вигадуєш?

— Он там, у тих насипах під дерном.

— Цього ще бракувало! Побий їх грім небесний!

Далі говорити Заглобі не дав пан Міхал, затуливши йому рота долонею, бо до схованки лишалося вже якихось кроків п'ятдесят. Рицарі, щоправда, йшли тихо, але вода хлюпотіла у них під ногами. На щастя, знову пішов дощ, і від його шуму кроків не було чути.

Дозорних біля землянок не було. Та й хто міг сподіватися вилазки після штурму і такої грози, котра ніби озером розділила супротивників?

Пан Міхал із паном Лонгіном скочили вперед і першими досягли землянки. Малий рицар, пустивши шаблю на шнурок, склав долоні біля вуст рупором і гукнув:

— Гей, люди!

— А що? — озвалися зсередини голоси козаків, напевно, переконаних, що прийшов хтось зі своїх із табору.

— Хвалити Бога! — відповів Володийовський. — Пустіть-но!

— Ти що, не знаєш, як зайти?

— Уже знаю! — вигукнув Володийовський і, намацавши вхід, скочив усередину.

Пан Лонгінус і ще кілька жовнірів убігли слідом за ним.

Цієї ж миті у землянці пролунав страшний зойк — водночас інші рицарі з криком

кинулися до інших укриттів. У темряві почувся стогін, брязкіт заліза, якісь темні постаті кудись перебігали, інші падали на землю, часом гримів постріл, але все разом тривало не більше як чверть години. Козаки, заскочені переважно у глибокому сні, навіть не захищалися — усі полягли, не встигнувши схопитися за шаблі.

— До гуляй-городів! До гуляй-городів! — пролунав голос старости красноставського.

Рицарі кинулися до башт.

— Підпалювати зсередини, бо зверху мокро! — заgrimів голос Скшетуського.

Але наказ не легко було виконати. Башти, збудовані із соснових колод, не мали ні дверей, ні жодного отвору. Козацькі стрільці вилазили на них по драбинах, гармати ж, а вміщалися туди тільки малі, зтягували на канатах. Тож рицарі якийсь час лиш бігали довкола, марно намагаючись рубати шаблями дерево або шарпати руками за краї.

На щастя, челядь прихопила сокири, тому почали рубати. Староста красноставський наказав підкладати знизу банки з порохом, приготовлені саме для цієї мети. Попідпалювали мазниці з дьогтем і смолоскипи — полум'я почало лизати колоди, хоч і мокрі, але наскрізь просочені живицею.

Проте перш ніж вони зайнялися, перш ніж вибухнув порох, пан Лонгінус нагнувся й підняв величезну кам'яну брилу, вириту козаками із землі.

Четверо найбільших силачів не зрушили б її з місця, а литвин легенько розгойдував її у своїх могутніх руках, і тільки при світлі мазниць було помітно, як налилося кров'ю його обличчя. Рицарі зааніміли від здивування.

— Це Геркулес! Щоб він здоровий був! — волали вони.

Тим часом пан Лонгінус наблизився до ще не підпаленої облогової башти, замахнувся і вдарив каменем у самісіньку її середину.

Довколишні аж пригнулися — з таким гулом брила прохурчала над головами. Від удару полопалися усі з'єднання, пролунав тріск, башта розкололася навпіл як двостулкові двері й із гуркотом упала додолу.

Стос колод облили дьогтем і вмиль підпалили.

По деякому часі кілька десятків велетенських вогнищ освітили всю рівнину. Дощ і досі йшов, але вогонь був сильніший за воду — і "горіли ті белюарди на подив обох військ, хоч і сиро того дня було".

Із козацького табору прискакали на допомогу Степка, Кулак і Мрозовицький, кожен із кількома тисячами молодців, і намагалися загасити полум'я — марно! Стовпи вогню й багряного диму стріляли у небо дедалі сильніше, відбиваючись в озерах і калюжах, якими після грози було всіяне бойовище.

А рицарі зімкнутим строем поверталися собі в окопи, де їх уже здалеку вітали радісними окриками.

Раптом Скшетуський огледівся навсібіч, пробіг очима шереди і крикнув громовим голосом:

— Стій!

Пана Лонгіна і малого рицаря серед жовнірів не було.

Певно, розпалившись, вони надто довго затрималися біля останньої башти, а може, наткнулися десь на зачаєних козаків — хто тепер знає, що їм завадило повернутися.

— Уперед! — скомандував Скшетуський.

Староста красноставський, ідучи на другому кінці шереху, не зрозумів, що сталося, і побіг дізнатися. Цієї ж миті обидва зниклі рицарі з'явилися, ніби з-під землі вирости, на півдорозі між баштами й загонами.

Пан Лонгінус із блискотливим Зірвикаптуром у руці ступав сягнистими кроками, а обіч нього дріботів пан Міхал. Голови обох були повернуті назад до козаків, котрі, наче згряя собак, гналися за ними по п'ятах.

При червоній заграві пожежі погоню було видно, мов на долоні. Здавалося, велетенська лосиха з лосеням тікає від юрби мисливців, ладна будь-якої миті кинутися на нападників.

— Вони загинуть! На милість Божу, хутчій! — несамовито кричав пан Заглоба. — Їх застрелять із луків або самопалів! Бога ради, мерщій!

І попри те, що от-от може зав'язатися нова сутичка, він із шаблею в руці летів разом зі Скшетуським та іншими виручати приятелів, спотикався, падав, підіймався, сопів, кричав, тремтів усім тілом, але, зібравши рештки сил, мчав уперед щодуху.

Проте козаки не стріляли — самопали у них відсиріли, тятиви луків розмокли, — а тільки дедалі швидше наближалися. Кільканадцяттеро їх, вирвавшись уперед, уже зовсім наздоганяли втікачів, коли це враз обидва рицарі, мов два вепри, обернулися до них і зі страшним криком підняли вгору шаблі. Козаки зупинилися як укопані.

Пан Лонгінус зі своїм здоровенним мечем здавався їм якоюсь надприродною істотою.

І як двоє сіроманців, що їх наздоганяють гончаки, обернуться враз і блиснуть білими іклами, а собача згряя, не сміючи на них кинутися, скімлитиме здалеку, так і рицарі наші час від часу оберталися, і щоразу переслідувачі, що бігли першими, застигали на місці. Раз тільки кинувся до них один, певно, найсміливіший, із косою в руці, але пан Міхал скочив на нього, як дикий кіт, і вкусив так, що той сконав на місці. Побратими його чекали на інших, котрі наближалися щільною лавою.

Та рицарі були вже близько, а попереду всіх летів пан Заглоба з піднятою шаблею і кричав нелюдським голосом:

— Бий! Мордуй!

Зненацька вдарило з окопів, і граната, пугаючи, як сич, описала в небі червону дугу й упала у щільну козацьку лаву, за нею друга, третя, десята. Здавалося, що знову починається бій.

Козаки до облоги Збаража таких снарядів не бачили і на тверезу голову найбільше їх боялися, вбачаючи у цьому Яреміні чари, — тому вони умить зупинилися, потім стрій розполовинився, і відразу ж розірвалися гранати, сіючи пострах, смерть і знищення.

— Спасайтесь! Спасайтесь! — пролунали злякані голоси.

І козаки кинулися врозтіч, а пан Лонгінус і малий рицар опинилися серед своїх.

Заглоба стрибав то одному, то другому на шию, вицілював у щоки й очі. Радість душила його, а він тамував її, боячись виказати своє м'якосердя, і волав:

— От негідники! Не скажу, що надто вже вас люблю, але я за вас потерпав! Та вони б вас посікли на шматки! Добре ж ви службу знаєте, що від своїх відбиваєтеся! До коней би вас та по майдану за ноги протягти! Я перший скажу князеві, аби придумав вам роенат ... А тепер ходімо спати... Хвалити Бога, хоч так обійшлося! Пощастило тим песиголовцям, що від гранат утекли, а то б я їх пошаткував, як капусту. Мені ліпше битися, аніж спокійно дивитися, як приятелі гинуть. Сьогодні нам треба випити! Хвалити Бога, що так обійшлося! Я вже думав, вам обом завтра заупокійну співатимемо. А жаль усе-таки, що не дійшло до сутички, бо у мене рука так страшенно свербить... Хоч, правда, я в землянках дав їм бобу...

РОЗДІЛ XXVI

І знову довелося обложеному зводити нові вали й зменшувати табір, аби звести нанівець уже майже закінчені козаками земляні роботи, а порідилим лавам жовнірів щоб легше було тримати оборону. Тож копали після штурму всеньку ніч. Але й козаки не сиділи без діла. Підкравшись нечутно темної ночі з вівторка на середу, вони обнесли табір другим валом, набагато вищим. Звідти на світанку, озвавшись разом гучним криком, почали стрілянину і стріляли чотири дні й чотири ночі. Чимало завдали супротивники шкоди один одному, бо з обох боків брали участь найкращі стрільці.

Від часу до часу полчища козаків і черні підіймалися на штурм, але до валів не доходили, тільки стрілянина розпалювалася дедалі дужче. Супротивник, маючи великі сили, міняв людей: одні загони йшли на відпочинок, інші в бій. А в таборі про підміну годі було й думати: одні й ті самі жовніри стріляли з валів і щохвилини зривалися з місця, щоб відбити штурм, ховали вбитих, копали колодязі й підсипали вище вали, аби мати кращий захист. Спали, а радше, дримали, біля валів під градом куль, які летіли так густо, що кожного ранку їх можна було безпечно змітати з майдану. Чотири дні поспіль ніхто не скидав із себе одягу, який мокнув під дощем, сохнув на сонці, в якому вдень було спекно, а вночі прохолодно, чотири дні ніхто не брав у рот нічого вареного. Пили горілку, підмішуючи в неї для більшої міцності пороху, гризли сухарі й рвали зубами висохле копчене м'ясо, і все оце в диму, під пострілами, під посвист куль і гуркіт гармат.

І "нічого не варт було дістати в голову або в бік". Жовнір обмотував закривавлену голову брудною шматиною і бився далі. Дивний вигляд мали воїни: у подертих колетах і заіржавілому обладунку, з мушкетами із потрісканими кольбами, з червоними від безсоння очима, але завше пильні, міцні духом і — удень чи вночі, у дощ чи погожої днини — завше готові до бою.

Жовніри закоханими очима дивилися на свого полководця, геть забувши про страх перед небезпеками, штурмами, ранами і смертю. Якась геройська екзальтація поійняла їхні душі; серця сповнилися гордості, а уми — міцності. В усьому цьому страхітті вони знаходили насолоду. Хоругви змагалися між собою в тому, хто ревніше нестиме службу, хто легше витримає голод, безсоння, працю, хто вище проявить мужність і

завзятість. Дійшло до того, що жовнірів важко стало втримати в окопах; їх не вдовольняло тримати оборону — вони рвалися до супротивника, як роз'юшені від голоду вовки у вівчарню. У всіх полках панувала якась дивна веселість. Заїкнися хто-небудь про те, щоб здатися, його б умить роздерли на шматки. "Тут хочемо вмерти!" — чулося з усіх уст.

Кожен наказ вождя виконувався з блискавичною швидкістю. Якось довелося князеві під час вечірнього об'їзду валів почути, що вогонь кварцяної хоругви Лещинських слабне. Він під'їхав до жовнірів і спитав:

— Чому не стріляєте?

— Порох кінчився — послали у замок по новий.

— Он ближче є! — мовив князь, показавши на шанці супротивника.

Ледве він договорив, уся хоругва скочила з валів, кинулася щодуху до супротивника й налетіла на шанці, мов ураган. Козаків перебили стругами, ломами, кольбами мушкетів, загвоздили чотири гармати, і через півгодини переможці, зазнавши, щоправда, чималих втрат, повернулися з добрим запасом пороху у барильцях і мисливських рогах.

Минав день за днем. Козацькі траншеї дедалі тіснішим кільцем стягали табір і впиралися у нього, як клин у дерево. Стріляли вже з такої близької відстані, що, не рахуючи штурмів, у кожній хоругві щодня гинуло ще десятеро. Ксьондзи не встигали причащати вмирущих. Обложені затулялися возами, наметами, розвішували перед окопами шкури, одяг; уночі ховали вбитих — хто де поліг, — але живі ще затятіше билися на могилах загиблих. Хмельницький проливав кров своїх людей без міри, і з кожним новим штурмом множилися його втрати. Він сам був здивований таким спротивом і сподівався тепер тільки на те, що час зломить дух і виснажить сили обложених. Та час спливав, а вони виявляли до смерті дедалі більшу зневагу.

Полководці показували приклад жовнірам. Князь Ієремія спав на голій землі біля підніжжя валу, пив горілку і їв копчену конину, "попри свій панський стан" так само, як усі, терпів труднощі й примхи погоди. Коронний хорунжий Конецпольський і староста красноставський особисто водили полки на вилазки, а під час штурмів билися без обладунку під нищівним градом куль. Навіть ті воєначальники, котрим, як Остророгу, бракувало військового досвіду і на котрих жовнір звик дивитися без довіри, тепер, під рукою Ієремії, ставали зовсім іншими людьми. Старий Фірлей і Ланцкоронський теж спали біля валів, пан Пшиємський удень встановлював гармати, а вночі, як кріт, рився під землею, підводячи під козацькі міни контрміни, висаджуючи у повітря земляні укріплення або прокладаючи підземні ходи, якими жовніри, мов привиди смерті, пробиралися до сонних козаків.

Нарешті Хмельницький зважився на перемови, маючи приховану думку у цей час підступом чогось домогтися. Надвечір двадцять четвертого липня козаки закричали із шанців жовнірам, аби ті перестали стріляти. Посланий парламентом запорожець повідомив, що гетьман хоче бачити старого Зацвіліховського. Після короткої наради рейментарі пристали на пропозицію, і старий виїхав з окопів.

Здалеку рицарі бачили, як козаки на шанцях шапкували перед ним: за недовгий час свого комісарювання Зацвіліховський устиг здобути повагу неприборканих запорожців — сам Хмельницький його шанував. Стрілянина враз припинилася. Козаки траншеями наблизилися аж до валу, рицарство зійшло до них. Обидві сторони трималися насторожено, але без неприязні. Шляхта завше поцінювала козаків вище від простолюду і тепер, віддаючи належне їхній мужності й відвазі в бою, розмовляла з ними на рівних, як годиться рицарю з рицарем, а козаки з подивом розглядали зблизька неприступне левове лігво, яке стримало їхню і ханову могуть. Тож, зійшовшись, ті й ті почали гомоніти між собою і нарікати, що стільки проливається християнської крові, а наостанку заходилися частувати один одного тютюном і горілкою.

— Ей, панове лицарі! — говорили старі запорожці. — Якби ви завше так билися, не було б ні Жовтих Вод, ні Корсуня, ні Пилявців. Чорти ви, здається, не люди. Таких ми ще у світі не бачили.

— А ми завше такі! Хоч завтра приходьте побачити, хоч післязавтра.

— А що ж, і прийдемо, а тим часом, хвалити Бога, відсапнемо. Море крові християнської вже пролито. Та й усе одно голод вас зморить.

— Швидше король прибуде, ніж голод, а проте ми щойно губи після смачного підвечірку втерли.

— А забракне нам харчів, у ваших таборах пошукаємо, — додав, узявшись у боки, Заглоба.

— Дай Боже, щоб батько Зацвіліховський виграв щось у нашого гетьмана, бо як не виграє — увечері знову на штурм підемо.

— Нам теж уже остогидло.

— Хан обіцяв: усім вам "кесим" буде.

— А наш князь обіцяв ханові за бороду до хвоста свого жеребця прив'язати.

— Чарівник він, але не вдержить.

— Ліпше б ви з нашим князем на поганців пішли, аніж руку супроти влади підняли.

— З вашим князем... Гм! Добре було б.

— То чого ж бунтуєтесь? Король приходить, от його бійтеся. Князь Ярема вам як батько рідний був...

— Він такий батько, як смерть — мати. Чума стільки добрих молодців не поклала.

— Далі гірший буде: ви ще його не знаєте.

— І не хочемо знати. Старі наші кажуть: хто з козаків його у вічі побачить, тому смерті не минути.

— Так буде і з Хмельницьким.

— Бог знає, що буде. Одне напевно: не жити їм двом на білому світі. Наш батько теж каже, що якби ви тільки йому Ярему видали, він би вас живими відпустив і з нами всіма королю поклонився.

Жовніри враз насупилися, засопли і заскреготіли зубами.

— Замокніть, а то за шаблі візьмемося.

— Сердитесь, ляхи! — казали козаки, — а все одно вам кесим буде.

Отак вони гомоніли собі: часом приязно, часом із погрозами, що мимоволі, як грім, схоплювалися з вуст. Через якийсь час повернувся до табору пан Зацвіліховський. Перемови нічого не дали, з перемир'ям теж нічого не вийшло. Хмельницький висунув жахливі умови: видати йому князя і хорунжого Конецпольського. Наостанку перелічив усі завдані Військові Запорозькому кривди і почав умовляти пана Зацвіліховського назавжди з ним лишитися. Спаленів старий рицар, таке почувши, підхопився й поїхав.

Увечері почався штурм, великою кров'ю відбитий. Увесь табір упродовж двох годин був у вогні. Козаків не лише відкинули од валів: піхота зайняла найближчі шанці, порозкопувала бійниці, сховища і спалила ще чотирнадцять гуляй-городів. Але Хмельницький присягнув тієї ночі ханові, що не відступить, поки в окопах залишиться бодай один живий жовнір.

Назавтра ледве розвиднілося — нова стрілянина, нові підкопи під вали і цілісінький день битва, в якій усе було пущено в хід: ціпи, коси, струги, шаблі, каміння і грудки землі. Вчорашні приязні почуття і бідкання за пролиту християнську кров змінилися ще більшою запеклістю. Від ранку накрапав дощ. Того дня жовнірам видали по півпорції, на що сильно бурчав пан Заглоба, але напівпорожні животи тільки подвоїли лютість рицарів. Вони присягали один одному лягти трупом, але не здаватися до останнього подиху. Увечері на штурм пішли козаки, перевдягнені турками, але це тривало недовго. Настала ніч "вельми сварлива", сповнена галасу і криків. Стрілянина не вщухала ні на хвилину. Зав'язувалися поединки: билися і по одному, і по кілька осіб. Виходив на герць і пан Лонгінус, але ніхто із ним не схотів битися — по ньому тільки стріляли здалеку. Зате великою славою вкрили себе пан Скшетуський і пан Володийовський, котрий у двобої здолав славного наїзника Дударя.

Останнім вийшов і пан Заглоба, але тільки на поединок словесний. "Після вбивства Бурляя не можу я, — казав він, — об усяких там шмаркачів каляти руки!". Проте гострішого від нього на язик нікого не знайшлося — він доводив козаків до відчаю, коли, добре вкрившись дерниною, кричав ніби з-під землі гучним голосом:

— Сидите тут, хами, під Збаражем, а там військо литовське вниз по Дніпру йде. От вони й поклоняться дружинам і нареченим вашим. Наступної весни виводки литвинчат у своїх халупах знайдете, якщо, звісно, знайдете самі халупи.

Це була правда: литовське військо під проводом Радзивілла таки йшло униз по Дніпру, спалюючи й руйнуючи усе на своєму шляху, лишаючи за собою тільки землю і воду. Козаки про це знали і, шаленіючи від люті, у відповідь поливали пана Заглобу градом куль, що сипалися на нього наче з дерева груші. Але він ховав голову за дернину й знову кричав:

— Схибили, песиголовці, а я в Бурляя не схибив. Так-так, це я! Ну ж бо, виходьте на двобій зі мною! Я вам покажу! Чого ж ви ждете, хами! Стріляйте, поки маєте попуст, бо восени ськатимете в голові татарченяттам або греблі на Дніпрі гатитимете... Мерщій, мерщій! Гріш ціна вашому Хмелю! Дайте йому хто-небудь від мене в пику, скажіть, що Заглоба кланяється. Чуєте? Ну що, гнилоїди? Мало ще вашого стерва лежить на полі?

Від вас дохлятиною за версту тягне! Веліла вам моровиця кланятись! За вила пора братися, мерзотники, за плуги! Вишні й сіль вам проти течії возити на дубасах, а не перешкоди нам тут чинити!

Глузували й козаки з "панів, котрі утрюх один сухар гризуть", питали, чому ці пани не беруть зі своїх підданих оброку і десятини, але Заглоба брав гору в усіх перепалках. Отак і велися ці розмови, супроводжувані то прокльонами, то дикими вибухами сміху, цілими ночами, під пострілами, між більшими чи меншими сутичками. Потім пан Яницький їздив на перемови з ханом, котрий знову йому повторив, що всім кесим буде, аж поки посол, якому урвався терпець, відповів: "Ви нам це уже давно обіцяєте, а з нами анічогісінького не сталося! Хто по наші голови прийде, свою залишить!". Хан вимагав, щоб князь Ієремія з'їхався з його візиром у полі, але то була просто пастка, про яку стало відомо, — і перемови було зірвано остаточно. Та й, зрештою, поки вони тривали, сутички не припинялися. Увечері — штурм, удень — стрілянина з гармат, органок, самопалів, пищалей, вилазки з-за валів, шарпанина, переміщення хоругов, шалені атаки кавалерії — і дедалі більші втрати, дедалі страшніше кровопролиття.

Дух жовнірів підтримувала якась дика жадоба боротьби, крові, небезпек. У бій вони йшли з піснею, мов на весілля. Зрештою, всі уже так звикли до гуркоту й галасу, що загони, відправлені на відпочинок, під вогнем і градом куль спали непробудним сном. Із харчами було дедалі гірше, бо рейментарі до прибуття князя не припасли удосталь провіанту. Усе страшенно подорожчало, але ті, хто мав гроші, купували горілку чи хліб і весело ділилися з іншими. Ніхто не дбав про завтрашній день, знаючи, що буде із двох одне: або король підійде на допомогу, або усім їм смерть. До того й до того вони були готові, а найбільше до бою. Нечуваний в історії випадок: десятки протистояли тисячам із такою впертістю, із такою запеклістю, що кожен штурм був для козаків новою поразкою. Опріч того, не було дня без кількох вилазок із табору і нападів на ворога у його власних шанцях. Вечорами, коли Хмельницький думав, що втома мала вже звалити найвитриваліших, і нишком готувався до штурму, до його вух зненацька долинав веселий спів. Із величезним здивуванням бив він себе тоді долонями по ляжках і всерйоз починав думати, що Ієремія, напевно, й справді чарівник могутніший за тих, котрі були в козацькому таборі. Тоді він лютував і підіймав людей на бій, і проливав море крові, бо завважив, що його зірка перед зіркою страшного князя починає бліднути.

У козацькому таборі співали про Ярему пісні або нищечком розповідали про нього таке, від чого у молодців волосся ставало сторч. Подейкували, що часом уночі він з'являється на валу і росте на очах, аж поки голова його сягає вище від збаразьких веж, і що очі у нього тоді як два місяці світять, а меч у руці схожий на ту зловісну зірку, яку Господь іноді запалює в небі, провіщаючи людям загибель. Казали також, що як він крикне, полеглі в бою рицарі підводяться, брязкаючи зброєю, і шикуються в шерехи укупі з живими. Ієремія був у всіх на вустах: про нього співали діди-лірники, розповідали старі запорожці, і темна чернь, і татари. А в цих розмовах, у цій ненависті, у цьому забобонному страху знаходилося місце для якоїсь дикої любові, що нею цей

степовий люд полюбив свого кривавого нищителя. Так, справді, Хмельницький поруч із ним бліднув не лише в очах хана і татар, а й в очах власного народу, і бачив гетьман, що мусить здобути Збараж, інакше чари його розвіються, як сутінки перед уранішньою зорею, бачив, що мусить розтоптати цього лева або сам загинути.

Лев же цей не лише оборонявся, а й щодня сам виповзав із лігва, завдаючи дедалі страшніших ударів. Його не могли стримати ні підступи, ні зради, ні відверте насильство. Тим часом чернь і козаки починали ремствувати. І їм тяжко було сидіти в диму, вогні, під градом куль, дихати трупним смородом, у дощ і в спеку, перед обличчям смерті. А втім, не ратних трудів боялися хвацькі молодці, не злигоднів, не штурмів і вогню, не крові й смерті — вони боялися Яреми.

РОЗДІЛ XXVII

Чимало простих рицарів укрили себе невмирущою славою у цих незабутніх збараських окопах, але першим з усіх прославить люття пана Лонгіна Підбип'яту за його такі великі доблесті, зрівнятися з якими могла хіба що його скромність.

Ніч стояла похмура, темна й сира. Жовніри, стомлені чатуванням біля валів, дримали навстоячки, обіпершись на зброю. Уперше за десять днів стрілянини і штурмів настали тиша і спокій. Із козацьких шанців, що знаходилися неподалік, за якихось тридцять кроків, не чути було окриків, проклять і звичного галасу. Здавалося, супротивник, бажаючи виснажити ворога, зрештою виснажився сам. Де-не-де лише поблискували тьмяні вогники багать, схованих під дерном; з одного місця долинав ніжний, притишений голос ліри, на якій грав козак; далеко в татарському коші іржали коні, а на валах від часу до часу перегукувалася варта.

Панцирні князівські хоругви цієї ночі несли в таборі пішу службу, тому пан Скшетуський, пан Підбип'ята, малий рицар і пан Заглоба стояли на валу, стиха перемовляючись, а коли розмова уривалася, вслухалися у шум дощу, який наповнював рив. Скшетуський говорив:

— Дивує мене цей спокій. Вуха так звикли до гуркоту й галасу, що від тиші у них дзвенить. Аби тільки якийся підступ *in hoc silentio* не крився.

— Відтоді, як нас на половинний раціон посадили, мені все одно! — похмуро пробурчав Заглоба. — Моїй відвазі потрібні три речі: гарна їжа, добра випивка і спокійний сон. Навіть найдобротніший ремінь, коли його не змащувати, зсохнеться й порепається. А якщо на додачу його ще й у воді, як коноплі, мочити? Дощ нас мочить, а козаки мнуть, як же з нас не сипатиметься костриця? Нічого собі життя: паляниця вже флорин коштує, а кватирка горілки — п'ять. Від цієї смердючої води вже й собаки морду вернуть, бо колодязі трупами забиті, а мені так пити хочеться, як і моїм чоботям, — он бач, пороззявляли пащі, мов рибини.

— Але ж чоботи вашої милості й цією не гребують водичкою, — підколов пан Володийовський.

— Помовчав би, пане Міхале. Добре, що ти не більший від синиці: просяним зернятком наїсишся, а з наперстка нап'єшся. А я, хвалити Бога, не такий дрібний удався, мене не курка задньою лапою вигребла з піску, а жінка народила, тому їсти й

пити я повинен як людина, а не як хрущ. Коли від полудня нічого, окрім слини, у роті не було, то й жарти твої не до шмиги.

І пан Заглоба сердито засопів, а пан Міхал узявся за бік і сказав:

— Є тут у мене баклажечка, з козака сьогодні зірвав, але, якщо мене курка з піску вигребла, то, гадаю, що й горілка від такої нікчемної персони вашій милості не смакуватиме. — І, звертаючись до Скшетуського, промовив: — Твоє здоров'я, Яне!

— Дай ковтнути, бо холодно! — попросив Скшетуський.

— На, тільки залиш панові Лонгіну.

— Ну й проноза ж ти, пане Міхале! — озвався Заглоба, — але славний хлопець, нічого не скажеш — собі не лишиш, а другому віддаси. Нехай благословить Господь тих курей, що таких жовнірів, як ти, із піску вигрібають, — але їх, здається, давно вже на світі немає, та й не про тебе я думав.

— То ковтни вже, ваша милость, після пана Підбиц'яти — не хочеться тебе кривдити, — сказав пан Міхал.

— Ти що, добродію, робиш?.. Залиш і мені! — злякано вигукнув Заглоба, дивлячись на литвина, що припав до баклажки. — Чого так голову відкинув? Щоб вона тобі так і лишилася! Кишки в тебе занадто довгі, їх так просто не наповниш. Лле як у трухляву сосну! Хай тобі грець!

— Я тільки трішечки відсюрбнув, — мовив пан Лонгінус, віддаючи баклажку.

Пан Заглоба перехилив дужче і випив усе до краплі, а потім, пирхнувши, сказав:

— Одна втіха, що, коли скінчаться наші біди і Бог дасть нам змогу вийти з цієї халепи живими, ми себе в усьому винагородимо. Якась крихта й нам перепаде. Ксьондз Жабковський любить добре попоїсти, але за столом я його в баранячий ріг скручу.

— А що то за *verba veritatis* ви із ксьондзом Жабковським почули сьогодні від Муховецького? — спитав пан Міхал.

— Тихо! — цитькнув Скшетуський. — Хтось іде сюди з майдану.

Вони замовкли. Якась темна постать зупинилася біля них, і притишений голос запитав:

— Чатуєте?

— Чатуємо, милостивий князю, — відповів, виструнчившись, Скшетуський.

— Будьте пильні. Цей спокій нічого доброго не віщує.

І князь пішов далі дивитися, чи не зморив десь сон потомлених жовнірів. Пан Лонгінус склав руки.

— Що за полководець! Що за воїн!

— Він менше за нас спочиває, — мовив Скшетуський. — Отак усі вали щоночі сам обходить, ген аж до другого ставу.

— Дай йому Боже здоров'я!

— Амінь!...

Настало мовчання. Усі напружено вдивлялися в темряву, але нічого не було видно — у козацьких шанцях панував спокій. Навіть останні вогні згасли.

— Можна б їх усіх уві сні як ховрахів накрити! — пробурмотів Володийовський.

— Хто знає... — відповів Скшетуський.

— Мене так на сон хилить, — мовив Заглоба, — що аж очі підкочуються, а спати не можна. Цікаво, а коли ж можна буде? Стріляють чи не стріляють, а ти стій при зброї і хитайся від втоми, як жид на молитві. Собача служба! Сам не втямлю, чого мене так розібрало: чи від горілки, чи від роздратування за вранішній прочухан, який ми із ксьондзом Жабковським безпідставно мусили витримати.

— А як же це було? — спитав пан Лонгінус. — Ти, добродію, почав розповідати і не докінчив.

— От зараз і докінчу — може, хоч так сон переб'ю! Пішли ми вранці із ксьондзом Жабковським у замок пошукати чогось перегризти. Ходимо, ходимо, заглядаємо всюди — анічогісінько. Повертаємося злі. Аж ось на подвір'ї здибуємо патера кальвіністського, котрий прибув готувати в останню дорогу капітана Шенберка, того, що на позиціях пана Фірлея учора підстрелили. От я йому і кажу: "Довго ще ти, гультаю, тут тинятимешся і Всевишньому хулу чинитимеш? Іще накличеш на нас немилість Божу!". А він, певно, сподіваючись на протекцію пана каштеляна бельського, відповідає: "Наша віра така ж добра, як і ваша, а то й краща!". Коли він це сказав, ми аж закам'яніли від жаху. Але я мовчу! Думаю собі: є ксьондз Жабковський, тож нехай посперечається. А мій ксьондз Жабковський аж спінився і мерщій з аргументами — хватить патера під ребро. Проте відповіді на перший свій доказ не дістав: патер як поточився, то зупинився аж біля стіни. Але де не візьмися князь із ксьондзом Муховецьким і на нас: що за галас і сварку ми вчиняємо? Не час, мовляв, не місце і не метод! Намилили нам голови, як школярам, а хіба це слушно? *Unitam sim falsus vates*, але ці патери пана Фірлея ще накличуть на нас якусь біду...

— А цей капітан Шенберк не перейшов у справжню віру? — спитав пан Міхал.

— Де там! Як жив безчесно, так і вмер.

— І чого тільки люди скніють у впертості своїй, відмовляючи собі у спасінні! — зітхнув пан Лонгінус.

— Бог нас від насилля і від чарів козацьких боронить, — вів далі пан Заглоба, — а вони його ще ображають. Чи відомо вашим милостям, що вчора он із того шанця клубками ниток по майдану стріляли? Жовніри казали, ніби у тому місці, де клубки впали, земля лепрою взялася...

— Відома річ: у Хмельницького нечиста сила на побігеньках, — сказав, перехрестившись, литвин.

— Відьом я сам бачив, — додав Скшетуський, — і скажу вашим милостям...

На цих словах його перебив пан Володийовський, котрий, стиснувши раптово руку Скшетуського, прошепотів:

— Ну ж бо, тихше!..

Відтак, скочивши до самісінького краю валу, почав уважно прислухатися.

— Я нічого не чую, — сказав Заглоба.

— Цсс!.. Дощ заглушує! — відповів Скшетуський.

Пан Міхал замахав рукою, щоб йому не заважали, і ще якийсь час пильно

прислухався, потім повернувся до товаришів.

— Ідуть, — прошепотів він.

— Сповісти князю! Він на позицію Остророга пішов, — у відповідь прошепотів Скшетуський, — а ми побіжимо попередити жовнірів.

І вони з місця припустили уздовж валу, щохвилі зупиняючись дорогою і шепочучи жовнірам, що не спали:

— Ідуть! Ідуть!..

Слова немовби тихою блискавицею полетіли з уст в уста. За чверть години прибув князь, уже верхи, і віддав офіцерам накази. Оскільки супротивник, напевно, хотів заскочити табір сонним і бездіяльним, князь звелів підтримувати в нього цю оману. Жовнірам наказано було поводитися якнайтихіше і підпустити штурмівників аж до самих валів, і аж тоді, коли гарматним пострілом буде дано сигнал, раптово на них ударити.

Жовніри все зрозуміли: тільки цівки мушкетів безшумно схилилися і настало глухе мовчання. Скшетуський, пан Лонгінус і пан Володийовський дихали поруч один з одним. Пан Заглоба лишився з ними, знаючи з досвіду, що найбільше куль падає на середину майдану, — а на валу, обіч таких трьох рубак, найбезпечніше.

Він лише став трохи позаду рицарів, щоб уникнути першого удару. Збоку опустився на коліно пан Підбип'ята із Зірвикаптуром у руці, а Володийовський примостився біля Скшетуського й прошепотів йому в самісіньке вухо:

— Ідуть-таки...

— Розміреним кроком.

— Це не чернь, але й не татари.

— Запорозька піхота.

— Або яничари — вони марширують добре. Верхи їх можна б більше покласти!

— Сьогодні затемно для кінного бою.

— Тепер чуєш?

— Цсс! Цсс!

Табір, здавалося, спить глибоким сном. Ніде жодного поруху, жодного вогника — скрізь гробове мовчання, яке порушував тільки шелест дрібного дощичку, що сіявся наче крізь сито. Однак поволі до цього шелесту долучався інший, тихий, але розмірений, а тому виразніший, шерех, який дедалі наближався, ставав чіткішим. Нарешті за кільканадцять кроків від рову з'явилася якась довгаста щільна маса — її можна було побачити тільки тому, що вона була чорніша від темряви, — з'явилася і вклякла на місці.

Жовніри затамували дух, лише малий рицар щипав за стегно Скшетуського, виявляючи у такий спосіб своє задоволення.

Тим часом нападники наблизилися до рову й почали спускати в нього драбини, відтак самі злізли по них на дно, а драбини приставили до валу.

Вал так само мовчав, ніби на ньому й за ним усе вимерло — тиша стояла, як у могилі.

Та хоч які обережні були нападники, усе-таки де-не-де шаблі порипували і тріщали...

"Дамо ми вам жару!" — подумав Заглоба.

Володийовський перестав щипати Скшетуського, а пан Лонгінус стиснув ефес Зірвикаптура і напружив зір — він був найближче до валу і сподівався вдарити першим.

Зненацька три пари рук з'явилися на гребені й щосили вхопилися за нього, а за ними, поволі й обережно, почали підійматися три місьюрки... Вище і вище...

"Це турки!" — подумав пан Лонгінус.

Цієї миті пролунав оглушливий залп кількох тисяч мушкетів — стало ясно, як удень. Та перш ніж світло згасло, пан Лонгінус замахнувся і вдарив так, що аж повітря завило під лезом Зірвикаптура.

Три тіла упали в рів, а три голови в місьюрках скотилися до рицаревих колін.

У цей час, хоч на землі закипіло пекло, над паном Лонгінусом відкрилися небеса, крила вирости за спиною, янгольські хори заспівали в душі й увесь він сяяв від щастя — і бився, як уві сні, й удари його меча були ніби подячною молитвою.

А всі давно померлі Підбип'яти, починаючи від пращура Стowejка, зраділи на небесах, що таким достойним їх виявився останній живий на землі нащадок Зірвикаптурів-Підбип'ят.

Цей штурм, у якому з боку супротивника головну участь брали допоміжні загони румелійських і силістрійських турків та яничари ханської гвардії, був відбитий жорстокіше за інші — бусурманської крові досі стільки не проливалось, що накликало на голову Хмельницького страшну бурю. Гетьман напередодні поручився, що із турками поляки битимуться не так запекло і, якщо їхні загони з ним підуть, табір буде взято. Довелося йому тепер улещати хана й розлютованих мурз і подарунками їх утішати. Ханові він одрадував десять тисяч талярів, а Тугай-бееві, Кож-азі, Субагазі, Нурадинові й Галзі — по дві.

Тим часом у таборі челядь витягала трупи із рову і ніхто з шансів по ній не стріляв. Жовніри спочивали аж до ранку, оскільки було зрозуміло, що штурм не повториться. Тож усі спали непробудним сном, oprіч хоругов, які несли варту, і пана Лонгіна Підбип'яти, котрий цілісіньку ніч пролежав хрестом на мечі, дякуючи Богові за те, що дозволив йому виконати обітницю і вкрити себе такою славою, що ім'я його у таборі й у місті не сходило з уст. Назавтра його викликав до себе князь-воєвода і вельми хвалив, а жовніри всенький день ішли юрбами віншувати героя і подивитися на три голови, котрі челядь принесла й поклала у нього перед наметом і котрі вже чорніли на повітрі. Хто захоплювався, хто заздри, а дехто не хотів очам вірити, бо всі три голови в місьюрках зі стальними маківками були ніби ножицями відрізані.

— Добрий із вашої милості sartor , — хвалила шляхта. — Знали ми, що ти славний рицар, але такому удару й стародавні вої могли б позаздрити — і найвправніший кат не зумів би ліпше.

— Вітер так шапок не зніме, як ці голови знято! — казали інші.

І всі тиснули панові Лонгіну руку, а він стояв, опутивши очі, й сяяв, усміхаючись

знічено і лагідно, мов панночка перед вінчанням, і говорив, ніби виправдовуючись:

— Надто вже зручно вони стали...

Багато кому кортіло спробувати його меч, але цим крижацьким дворучним кончаром ніхто не зміг вільно махнути, навіть ксьондз Жабковський, хоч він підкову переламував як тріску.

Біля намету ставало дедалі галасливіше, а пан Заглоба, Скшетуський і Володийовський приймали гостей, частуючи їх оповідями, позаяк більше було нічим — у таборі догризали вже майже останні сухарі, а м'яса, окрім копченої конини, іншого не було. Зате дух заміняв усякі наїдки і напої. Під кінець, коли інші почали вже розходитися, надійшов пан Марек Собеський, староста красноставський, зі своїм поручиком Стемповським. Пан Лонгінус вибіг старості назустріч, а той, ласкаво привітавши рицаря, мовив:

— То у вашої милості сьогодні свято!

— Певно, що свято, — відповів за пана Лонгіна Заглоба, — приятель наш обітницю виконав.

— Хвалити Бога! — зраділо сказав староста. — Що, братику, вже скоро й на рушник станеш? Маєш когось на прикметі?

Пан Підбип'ята страшенно збентежився й почервонів аж до вух, а староста вів далі:

— Судячи з твоєї конфузії, бачу, я не помилився. Святий вашої милості обов'язок, аби такий рід не перевівся. Дай Боже, щоб чимбільше народжувалося витязів, схожих на вас чотирьох.

Сказавши це, він заходився потискати руку панові Лонгіну, панові Скшетуському, панові Заглобі й малому рицареві, а вони зраділи серцем, почувши із таких вуст похвалу, бо пан староста красноставський був взірцем мужності, честі й усіх інших рицарських чеснот. Це був чистий тобі Марс; Всевишній від щедрот своїх обдарував його усім по вінця: незвичайною вродою староста перевершував навіть молодшого брата Яна, котрий згодом став королем, багатством і знатністю не поступався перед найпершими магнатами, а його військові здібності підносив до небес сам великий Ієремія. Вельми яскраво світила б ця зірка на небосхилі Речі Посполитої, але волею долі блиск її перебрав на себе Ян, молодший, а вона згасла передчасно у лиху годину.

Тож наших рицарів дуже втішила похвала героя, однак той нею не обмежився і казав далі:

— Я багато чув про ваших милостей від самого князя-воєводи, котрий любить вас більше, ніж інших. Тому й не дивуюся, що ви служите йому, не думаючи про підвищення, хоч на королівській службі цього можна досягти швидше.

На це відповів Скшетуський:

— Усі ми саме до королівської гусарської хоругви приписані, oprіч пана Заглоби, котрий волонтером доброхіть на війну пішов. А що ми при князю-воєводі служимо, то це передусім із любові до його особи, а ще кортіло нам якнайбільше відчутти смак війни.

— І слушно чините, якщо мали таку охоту. Я певен, пан Підбип'ята ні в якій би іншій хоругві так швидко своєї обітниці не виконав, — зауважив староста. — А щодо

війни, то нині усі ми нею по зав'язку ситі.

— Більше, аніж будь-чим іншим, — докинув Заглоба. — Ходять тут усі спозарання до нас із привітаннями, а нема щоб запросити на чарчину із доброю закускою, хоч це була б найліпша оцінка наших заслуг.

Говорячи це, пан Заглоба пильно дивився у вічі старості красноставському і лукаво підморгував своїм одним оком. Староста ж усміхнувся й сказав:

— У мене самого від учорашнього обіду й ріски в роті не було, а от горілки ковток, може, в якомусь поставці й знайдеться. Ласкаво прошу ваших милостей.

Але Скшетуський, пан Лонгінус і малий рицар почали відмовлятися й гримати на пана Заглобу, котрий викручувався, як міг, і, як умів, виправдовувався:

— Не напрошувався я, — казав він. — Ви ж мене знаєте: я своє віддам, а чужого не візьму, та коли така шляхетна персона просить, grubianitas було б відмовлятися.

— Ходімо, ходімо! — припрошував староста. — І мені приємно у гарній компанії посидіти, і час маємо, поки не стріляють. На трапезу не прошу, бо і з конятиною сутужно — уб'ють на майдані коня, до нього враз сто рук тягнуться, а горілки є зо дві баклажки, і для себе я їх не триматиму.

Приятелі ще опиралися й не хотіли, та позаяк староста дуже наполягав, пішли, а пан Стемповський побіг уперед і так постарався, що до горілки знайшлася й закуска: кілька сухарів і кілька шматочків конятини. Пан Заглоба вмить повеселішав і сказав:

— Дасть Бог, його величність король визволить нас із цієї облоги, отоді вже ми враз до ополченських возів доберемося. Вони силу-силенну всяких наїдків завше за собою возять, більше дбаючи про черево, аніж про Річ Посполиту. Я волів би з ними ліпше застілля мати, не воювати, хоч, може, перед королівським оком і вони себе непогано покажуть.

Староста споважнів.

— Як ми вже один одному заприсяглися, — мовив він, — що всі до решти ляжемо, а ворогові не здамося, так воно й буде. Мусимо підготувати себе до того, що настануть іще гірші часи. Харчів уже майже немає, ще гірше — порох кінчається. Іншим я б цього не сказав, але вашим милостям можна. Невдовзі лише запеклість у серцях і шаблі в руках у кожного із нас залишаться й готовність умерти — більше нічого. Дай Боже, щоб король чимскоріше прийшов, це остання надія. Войовничий його світлість! Він напевно не пошкодував би ні зусиль, ні здоров'я, навіть життя свого, аби нас визволити, та ба — замало у нього війська. От і мусить чекати, а ви, ваші милості, добре знаєте, як поволі збирається народне ополчення. Та й, зрештою, звідкіля королю знати, як ми тут обороняємося і як уже доїдаємо останні крихти?

— Ми готові вмерти, — мовив Скшетуський.

— А що як йому сповістити? — спитав Заглоба.

— Якби ж знайшовся такий чеснотливий рицар, — сказав староста, — що ризикнув через ворожий стан прокрастися, укрити би себе невмирущою славою за життя, ціле військо врятував і од вітчизни відвернув катастрофу. Хоч би й ополчення ще не все зібралось, сама звістка, що король близько, може замирить бунт. Але хто піде? Хто

зважиться, коли Хмельницький так позагороджував усі виходи й дороги, що й миша не вислизне з окопу? Це вірна смерть — ось чим це загрожує!

— А чом би не пуститися на хитрощі? — спитав Заглоба. — От мені вже дещо сьайнуло.

— Що саме? — поцікавився староста.

— Ми щодня беремо чимало полонених. Що, як підкупити котрогось із них? Нехай би вдав, ніби від нас утік, а потім подався до короля.

— Треба б про це із князем поговорити, — відповів староста.

Пан Лонгінус глибоко замислився, аж чоло його взялося зморшками. Усю розмову він сидів мовчки. І раптом, підвівши голову, як завжди лагідно, сказав:

— Я візьмусь прокрастися через козацький стан...

Рицарі, почувши ці слова, від здивування попідхоплювалися. Пан Заглоба розтулив рота, Володийовський почав ворушити вусиками, Скшетуський зблід, а староста красноставський, провівши рукою по своєму оксамитовому одягу, вигукнув:

— Ти, добродію, берешся це виконати?

— Чи подумав ти, ваша милість, що говориш? — спитав Скшетуський.

— Давно думаю, відповів литвин, — бо вже не перший день серед рицарства точаться розмови, що треба сповістити королю про наше становище. А я, як почую, тихенько собі думаю: якби мені Всевишній дозволив цю обітницю виконати, вирушив би негайно. Що я, мізерний чоловік, значу? Невелика буде втрата, якщо навіть і зарубають дорогою.

— Але ж зарубають без сумніву! — закричав Заглоба. — Ти чув, добродію, як пан староста казав: це вірна смерть?

— То й що з того, братику? — сказав пан Лонгінус. — Захоче Господь — проведе мене, а ні — нагородить на небі.

— Але спершу тебе схоплять, муками зморять і страшну смерть придумують. Ти що, з глузду з'їхав? — спитав Заглоба.

— І все-таки я піду, братику — з насолодою відповів литвин.

— Птах там не пролетить — із лука підстрелять. Вони ж нас кругом, як борсука в норі, обложили.

— І все-таки я піду, — повторив литвин. — Я мушу Богові віддячити за те, що дозволив мені обітницю виконати.

— Ну ви лишень погляньте на нього! — кричав у відчаї Заглоба. — Ліпше відразу звели відрубати собі голову і пальнути нею з гармати по козацькому табору — тільки так ти зможеш туди дістатися.

— Ну дозвольте ж, добродію! — благально мовив литвин, складаючи руки.

— О ні! Сам ти не підеш, я піду з тобою, — сказав Скшетуський.

— І я з вами! — додав Володийовський, ляснувши рукою по шаблі.

— А дідько б вас узяв! — заволав, схопившись за голову, Заглоба. — Хай вам грець із вашим "і я! і я!", із вашою рішучістю! Мало вам іще крові, мало куль, мало смертей! Не досить того, що тут діється: хочете-таки напевно в'язи скрутити! Ну й ідіть під три

чорти, а мені дайте спокій! Щоб вам усім голови постинали...

Сказавши це, він закрутився по намету, мов навіжений.

— Бог мене покарав! — кричав Заглоба, що я з вітрогонами, а не з поважними людьми водився. Так мені й треба!

Ще якийся час він гарячково ходив туди-сюди по намету, нарешті, зупинившись перед Скшетуським, заклав руки за спину і, дивлячись йому у вічі, грізно засопів.

— Що я вашим милостям такого вчинив, що ви мені жити не даєте?

— Борони нас Боже! — відповів рицар. — Як це?

— Що пан Підбип'ята такі нісенітниці плете, не дивина! У нього весь розум у кулаки пішов, а відтоді, як трьом турецьким бовдурам голови зітнув, сам став четвертим...

— Слухати гидко, — перебив литвин.

— І йому я не дивуюсь, — вів далі Заглоба, показуючи на Володийовського. — Він козакові за халяву вскочить або пристане до його шароварів, як реп'ях до собачого хвоста, і швидше за всіх нас куди завгодно дістанеться. На них обох не зійшов Святий Дух, та якщо й ти, добродію, замість від безумства утримати, ще їх піддрочуєш, кажеш, що сам підеш, що усіх нас чотирьох на муки і вірну смерть приректи хочеш, — це вже... останнє діло! Тьху, хай йому лихо, не сподівався я цього від офіцера, котрого сам князь має за статечного рицаря.

— Як це чотирьох? — здивовано перепитав Скшетуський. — Невже і ти, добродію, хочеш?...

— Атож! — закричав, б'ючи себе кулаками у груди, Заглоба. — І я піду. Якщо котрийсь із вас сам вирушить або усі вкупі — піду і я з вами. Нехай моя кров упаде на ваші голови! Наступного разу знатиму, із ким заводити дружбу.

— А щоб ти був здоровий, добродію! — мовив Скшетуський.

Троє рицарів заходилися обіймати старого шляхтича, але він, справді гніваючись, сопів і відпихав їх ліктями, кажучи:

— Ідіть ви до біса! Не потрібні мені ваші юдині поцілунки!

Зненацька на валах озвалися гармати і мушкети. Заглоба зупинився і сказав:

— От вам, маєте! Ідіть!

— Це звичайнісінька стрілянина, — зауважив Скшетуський.

— Звичайнісінька стрілянина? — передражнив його шляхтич. — Скажіть на милість! Їм іще мало. Половини війська від цієї звичайнісінької стрілянини не стало, а вам і в носі не свербить.

— Не журися, добродію! — намагався заспокоїти Заглобу Підбип'ята.

— А ти помовч, литво-ботво! — гримнув Заглоба, — бо найбільше винен. Хто придумав цю авантюру, котра якщо не безглузда, то я дурний!

— А я таки піду, братику, — відповів пан Лонгінус.

— Підеш, підеш! І я знаю, чому! Нема чого героя з себе корчити, бо тебе наскрізь видно. Цнотливості хочеться позбутись, от ти й квапишся її з окопу винести. Ти найгірший серед рицарів, а не найліпший, полюбовниця, що продає цноту. Тьху! Кара

Божа! Отож-бо!.. Не до короля ти поспішаєш — тобі б по селах поіржати, як коневі на вигоні. Погляньте лишень: ось рицар, котрий цноту торгує! Гидота, чиста тобі гидота, хай мене святий хрест поб'є!

— Слухати гидко! — волав, затуляючи вуха, пан Лонгінус.

— Облиште сваритися! — поважно мовив Скшетуський. — Подумаймо краще про діло!

— Постривайте, Христа ради! — втрутився староста красноставський, котрий досі з подивом слухав речі пана Заглоби. — Велике це діло, але без князя ми не можемо нічого вирішувати. Тут нема чого сперечатися. Ви на службі, добродії, і мусите виконувати накази. Князь зараз має бути в себе. Ходімо до нього і послухаймо, що він на це скаже.

— Те, що й я! — мовив Заглоба, і обличчя його освітілося надією. — Ходімо мерщій!

Вони вийшли і пішли через майдан, на який уже падали кулі із козацьких шанців. Військо стояло біля валів, що здалеку здавалися ярмарковими ятками, — стільки на них було понавішано старого строкатого одягу, кожухів, понаставлено возів, подертих наметів і всіляких предметів, які могли бути заслоною від куль, бо часом тижнями стрілянина не вщухала ні вдень ні вночі. Ось і тепер над цим порозвішуваним лахміттям тяглася довга блакитна смуга диму, а перед ним виднілися червоні й жовті шерехи жовнів, котрі навлежачки без упину стріляли по найближчих ворожих шанцях.

Сам майдан скидався на суцільну руїну; на рівній місцині, зритій заступами і стоптаній кіньми, не зеленіла жодна травинка. Де-не-де височіли горбочки свіжої землі у тих місцях, де жовніри копали колодязі й могили, валялися уламки розбитих возів, гармат, бочок, купи обгризених, вибілених сонцем кісток. А от трупа кінського ніде не було видно — кожен із них негайно прибирали на харч війську, натомість скрізь попадалися на очі гори залізних, переважно вже поруділих від іржі гарматних ядер, якими щодня засипав цей шмат землі супротивник. Тяжка війна і голод на кожному кроці лишали слід.

Дорогою нашим рицарям зустрічалися жовніри то великими, то малими групами: одні виносили поранених і вбитих, другі поспішали до валів допомогти надто стомленим товаришам. Обличчя у всіх почорнілі, змарнілі, зарослі, суворі очі розчервонілі, одяг вицвілий, подертий, на голові часто-густо замість шапок і шоломів брудне ганчір'я, зброя поламана. І мимоволі спадало на думку запитання: що станеться з цією жменькою нездоланих досі звитяжців, коли мине ще тиждень, два...

— Погляньте, ваші милості, — мовив староста, — пора, пора повідомити його величності королю.

— Злидні вже, як собаки, вициряють зуби, — відповів малий рицар.

— А що буде, як коней з'їмо? — спитав Скшетуський.

Так перемовляючись, вони дійшли до князівських наметів, що стояли з правого боку валу. Біля них товпилося кільканадцять кінних розсильних, які мали завдання розвозити по табору накази. Їхні коні, годовані меленою копченою конятиною, яких від

цього постійно проносило, шарпалися й шалено підскакували, ні за що не бажаючи стояти на місці. Так було з усіма кіньми у всіх хоругвах: коли кавалерія тепер ішла в атаку, здавалося, що то табун грифів або кентаврів лине полем, більше повітря, аніж землі торкаючись.

— Князь у шатрі? — спитав староста одного із гінців.

— Він із паном Пшиємським, — відповів той.

Староста увійшов перший, не доповівши, а четверо рицарів залишилися перед шатром.

Але за хвилю полог відхилився і з'явилася голова пана Пшиємського.

— Князь негайно хоче бачити ваших милостей, — сказав він.

Пан Заглоба зайшов до шатра, маючи впевненість, що князь не захоче найкращих своїх рицарів посилати на вірну смерть. Але він помилився: не встигли гості йому поклонитися, як Ієремія промовив:

— Повідав мені пан староста про вашу готовність вийти з табору, і я підтримую ваш добрий намір. Навіть найбільша жертва не є великою для вітчизни...

— Ми прийшли тільки спитати дозволу, — відповів Скшетуський, — бо саме ти, ясновельможний князю, єдиний розпоряджаєшся життям нашим.

— То ви учотирьох хочете йти?

— Милостивий князю! — сказав Заглоба. — Це вони хочуть, а я ні. Бог свідок: я сюди не вихвалитися прийшов і не про заслуги свої нагадувати, а якщо й нагадаю, то тільки для того, аби ніхто не подумав, що Заглоба злякався. Пан Скшетуський, пан Володийовський і пан Підбип'ята з Мишікишок — достойні мужі, але й Бурляй, котрий поліг від моєї руки (про інші подвиги промовчу), теж був великий воїн, вартий Бурдабута, Богуна і трьох яничарських голів, — тож гадаю, що у рицарському мистецтві я не гірший за інших. Але одна річ — хоробрість, і зовсім інша — безумство. Крил ми не маємо, а що по землі не дістанемося — це напевно.

— Отже, ти, добродію, не йдеш? — запитав князь.

— Я сказав, що не хочу йти, а що не йду, я не казав. Коли вже мене Бог покарав бути в їхній компанії, я мушу бути у ній до смерті. Якщо стане непереливки, Заглобина шабля ще знадобиться. От тільки не можу збагнути: навіщо класти голови усім чотирьом? Тому вірю, що ваша ясновельможність відверне од нас смерть і не дасть дозволу на таку безумну затію.

— Ти, ваша милость, добрий товариш, — відповів князь, — і вельми шляхетно з твого боку, що друзів залишати не хочеш, але у своїй довірі до мене ти помилився: я вашу жертву приймаю.

— От тобі й маєш! — буркнув Заглоба, і руки в нього геть опустилися.

Цієї миті до шатра зайшов Фірлей, каштелян бельський.

— Милостивий князю, — почав він, — мої люди схопили козака, котрий каже, що сьогодні вночі штурм буде.

— Мені вже відомо про це, — відповів князь. — Усе готове; хай тільки з насипанням нових валів поквапляться.

— Уже майже скінчили.

— От і добре! — мовив князь. — До вечора переберемося.

Потому він звернувся до четвірки рицарів:

— Після штурму, якщо ніч буде темна, найліпша пора виходити.

— Як це? — здивувався каштелян бельський. — Ти, милостивий князю, готуєш вилазку?

— Вилазка своєю чергою... — відповів князь, — я сам поведу загін. Зараз не про це річ. Ці рицарі беруться прокрастися через ворожий табір і сповістити королю про наше становище.

Каштелян від здивування широко відкрив очі й усіх чотирьох по черзі обвів поглядом.

Князь задоволено всміхнувся. Мав він таку слабину: любив, коли захоплюються його жовнірами.

— О Боже! — скрикнув каштелян. — Є ще на світі такі серця?.. Хай Бог мені простить!.. Я ваших милостей відмовляти од цього ризику не стану...

Пан Заглоба почервонів від злості, але вже нічого не сказав, тільки сопів, як ведмідь, а князь, замислившись на хвилику, сказав таке:

— Не хочеться мені все-таки марно вашу кров проливати, тому я не згоден, щоб ви одразу йшли усі четверо. Нехай спершу йде один; якщо його уб'ють, козаки не забаряться про це похвалитися, як уже раз це зробили із моїм слугою, котрого схопили під Львовом. Якщо першого уб'ють, піде другий, потім, якщо знадобиться, і третій, і четвертий. Але, можливо, перший пробереться щасливо — навіщо тоді інших без потреби на смерть посилати?

— Милостивий князю... — перебив Скшетуський.

— Такі моя воля і наказ, — із притиском сказав Ієремія. — А щоб ви не посперечалися, першим піде той, хто перший зголосився.

— Це я! — вигукнув, прояснівши на виду, пан Лонгінус.

— Сьогодні ввечері після штурму, якщо ніч буде темна, — додав князь. — Листів до короля жодних не дам; що бачив, ваша милість, те й розкажеш. Візьми тільки як знак оцей перстень.

Підбип'ята узяв перстень і вклонився князеві, той же стиснув його скроні обіруч, потримав трохи, а потім поцілував кілька разів у чоло і тремтливим голосом промовив:

— Ти такий близький моему серцю, ніби брат... Нехай тебе ведуть і проведуть Господь милосердний і Цариця Небесна, жовніре Божий! Амінь!

— Амінь! — повторили староста красноставський, пан Пшиємський і каштелян бельський.

У князя в очах стояли сльози — це був справжній батько для рицарів! — інші плакали, а тіло пана Підбип'яти пройняв дріж натхнення і кожна жилка запалала вогнем; і звеселилася до глибини ця чиста, смиренна й геройська душа, зігріта надією близької жертви.

— В історії буде записане ім'я твоєї милості! — вигукнув каштелян бельський.

— Non nobis, non nobis, sed nomine uo, Domine, da gloriam , — сказав князь.

Рицарі вийшли із шатра.

— Тьху, щось мене за горлянку схопило і тримає, а в роті так гірко, як після полину, — мовив Заглоба. — Ще й ті весь час стріляють, побий їх сила Божа! — додав він, показуючи на дим над козацькими шанцями. — Ой, тяжко жити на світі! Ну що, пане Лонгіне, ти вже остаточно вирішив їхати?.. Тепер уже нема іншої ради! Хай бережуть тебе янголи Господні... Хоч би вже моровиця видушила цих хамів!

— Я мушу з вами, добродію, попрощатися, — сказав пан Лонгінус.

— Як це? Ти куди? — спитав Заглоба.

— До ксьондза Муховецького на сповідь, братику. Душу грішну треба очистити.

Сказавши це, пан Лонгінус квапливо подався до замку, а рицарі повернулися до валів. Скшетуський і Володийовський були самі не свої і мовчали, а пан Заглоба не вгавав:

— Мене й досі за горлянку щось тримає. Не сподівався я, що так жаль мені буде його, але немає у світі чоловіка добродішнього! Нехай мені хтось заперечить — так у пику й затоплю! О Боже, Боже! Я гадав, каштелян бельський вас утримає, а він ще й підбивав. Дідько приніс цього еретика! "В історії, каже, буде записане ім'я твоєї милості!" Нехай його ім'я запишуть, але не на шкурі пана Лонгіна. А чом би йому самому не вирушити? Мабуть, у нього, як у всіх кальвіністів, по шість пальців на ногах, от і легше йти буде. Кажу я вашим милостям, що світ дедалі гіршим стає, і, певно, правду пророкує ксьондз Жабковський: кінець світу близький. Посидьмо трохи біля валів, а потім підемо у замок, щоб товариством приятеля нашого принаймні до вечора натішитися.

Але пан Підбип'ята, посповідавшись і відговівшись, решту часу провів у молитвах і з'явився аж надвечір перед штурмом, який був одним із найжахливіших, бо козаки вдарили саме тоді, коли війська з гарматами й возами перебиралися на свіжонасипані вали. Якусь мить здавалося, що мізерні польські сили не стримають натиску двохсоттисячної армії супротивника. Польські хоругви так глибоко перемішалися з ворожими, що свої своїх не могли відрізнити — і тричі між собою схоплювалися. Хмельницький напружив усі сили, оскільки і хан, і власні полковники оголосили йому, що цей штурм має бути останнім і що далі вони тільки голодом моритимуть обложених. Але упродовж трьох годин усі атаки були відбиті з такими страшними втратами, що згодом ходили чутки, ніби у цій битві ворог втратив до сорока тисяч вояків. І вже напевно відомо, що після битви цілу купу стягів було кинуте князеві до ніг, — це був справді останній великий штурм, після якого настали ще важчі часи, коли ті, що облягали, підкопувалися під вали, викрадали вози, безперестану стріляли, коли настали нужда і голод.

Невтомний Ієремія негайно після штурму повів жовнірів, що падали з ніг, на вилазку, яка закінчилася новою поразкою ворога, — і аж після цього тиша огорнула обидва табори.

Ніч була тепла, але хмарна. Чотири чорні постаті тихо й обережно просувалися до

східного краю валу. Це були пан Лонгінус, Заглоба, Скшетуський і Володийовський.

— Пістолі добре прикрий, — прошепотів Скшетуський, — щоб порох не відсирів. Дві хоругви всеньку ніч стоятимуть наготові. Вистрілиш — примчимо на порятунок.

— Темно, хоч в око стрель! — буркнув Заглоба.

— Це ж краще, — сказав пан Лонгінус.

— Ну ж бо, тихо! — урвав Володийовський. — Я щось чую.

— То якийся вмирущий хрипить — дарма...

— Тобі б тільки до діброви дістатися...

— О Боже, Боже! — зітхнув Заглоба, тремтячи, мов у лихоманці.

— Через три години почне розвиднятися.

— Уже пора! — мовив пан Лонгінус.

— Пора! Пора! — повторив Скшетуський стишеним голосом. — Іди з Богом!

— Із Богом! Із Богом!

— Бувайте, браття, здорові, і даруйте, якщо перед кимось завинив.

— Ти завинив? О Боже! — заволав Заглоба, кидаючись йому в обійми.

Скшетуський і Володийовський по черзі обняли приятеля. Настала мить, коли стримувані ридання струснули груди рицарів. Один лише пан Лонгінус був спокійний, хоч і зворушений.

— Бувайте здорові! — ще раз повторив він.

І, наблизившись до краю валу, зсунувся у рів. За хвилину його постать зачорніла на протилежному боці рову і, махнувши ще раз на прощання товаришам, він зник у темряві.

Між дорогою на Заложці та битим шляхом, що вів із Вишневця, росла діброва, яка перетиналася вузькими галявинами і з'єднувалася із бором — старим, густим і безкраїм, котрий тягся аж ген за Заложці, — туди й вирішив пробратися пан Підбип'ята.

Дорога ця була вельми небезпечна, бо щоб дістатися до діброви, треба було пройти вздовж усього козацького стану, але пан Лонгінус вибрав її зумисне: саме біля табору цілу ніч крутилося найбільше людей і сторожа найменше уваги звертала на перехожих. Зрештою, на усіх інших дорогах і стежках, у ярах і заростях було розставлено сторожові пости, які регулярно об'їжджали осавули, сотники, полковники, а то й сам Хмельницький. Про те, щоб іти луками і вздовж Гнезни, годі було й думати: там від смеркання до світанку на випасах не стуляли очей татарські конюхи.

Ніч стояла тепла, хмарна і така темна, що за десять кроків не лише людини, а й дерева не видно було. Обставина ця була для пана Лонгіна сприятлива, хоча, з іншого боку, іти доводилося дуже поволі, обережно, аби не впасти у якусь із ям чи траншей, що на всьому просторі вкривали бойовище, зрите польськими й козацькими руками.

Так він дістався до другої лінії польських валів, залишених увечері, і, перелізши через рів, пустився покрадьки до козацьких шанців і траншей. Зупинився і прислухався: у шанцях не було нікого. Зробивши вилазку після штурму, Ієремія витіснив із них молодців: хто не поліг, сховався в таборі. Безліч тіл лежала на схилах і

гребенях насипів. Пан Лонгінус щомиті спотикався об трупи, переступав через них і йшов уперед. Час від часу слабкий стогін чи зітхання давали знати, що дехто із лежачих іще живий.

Широкий простір за валами, що тягся аж до першого ряду окопів, виритих іще рейментарями, теж був усяний трупами. Ям і траншей тут було ще більше, а через кожні кілька десятків кроків стояли землянки, схожі у темряві на стіжки сіна. Але і в землянках нікого не було. Всюди панувала мертва тиша, ніде ні вогника, ні живої душі — тільки полегли тіла там, де колись був майдан.

Пан Лонгінус прочитав молитву за душі померлих і пішов далі. Гомін польського табору, що гнав його аж до других валів, дедалі дужче стихав, губився вдалині, аж поки зовсім ущух. Пан Лонгінус зупинився й оглянувся востаннє.

Він уже майже нічого не міг розгледіти, бо в таборі не було вогнів; лише однісіньке віконце у замку тьмяно мигтіло, ніби зірочка, яка то з'явиться, то сховається за хмарами, ніби світлячок, котрий то спалахує, то згасає навпереміну.

"Браття мої, чи побачу вас іще в житті?" — подумав пан Лонгінус.

І туга важким каменем згнітила серце, не давала дихати. Там, де тремтить цей миготливий вогник, — свої, побратими: князь Ієремія, Скшетуський, Володійовський, Заглоба, ксьондз Муховецький. Там його люблять і ладні захистити, а тут ніч, пустка, темрява, трупи під ногами, вервечки душ і попереду табір проклятих кровопивців, немилосердних ворогів.

Камінь туги ще дужче згнітив серце, став не до снаги навіть нашому велетневі. У душу почали закрадатися сумніви.

Бліда тінь тривоги прилетіла з мороку й почала шепотіти панові Лонгінусу на вухо: "Не пройдеш, це неможливо! Повернися, поки не пізно! Вистріли з пістоля, й ціла хоругва кинеться тебе рятувати. Через ці табори, через цей дикий люд не пройде ніхто."

Польський табір, щодня обсипуваний кулями, де панували голод і смерть, а повітря було насичене трупним духом, тієї миті здався панові Лонгінусу тихою, безпечною гаванню.

Друзі не докорятимуть йому, якщо він вернеться. Він скаже їм, що це над людські сили, і вони й самі не підуть і не пошлють нікого — й далі чекатимуть милості Божої і королівської.

А якщо Скшетуський піде й загине?

"Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!... Це спокуса сатанинська, — подумав пан Лонгінус. — Умерти я готовий, а ніщо гірше на мене не чекає. Це диявол лякає слабку душу пусткою, трупами, мороком, бо він нічим не гребує."

Невже ж рицар соромом себе укріє, славу втратить, ім'я своє зганьбить — війську дасть загинути, корони небесної зречеться? Ні, ніколи!

І він рушив далі, випростуючи перед собою руки.

Та враз йому знову почувся гомін, але вже не з польського табору, а з протилежного боку — невиразний поки що, зате глибокий і грізний, ніби в темному лісі

зенацька заревів ведмідь. Але неспокій уже не тривожив душі пана Лонгіна, туга більше не стискала грудей, а поступалася місцем приємним спогадам про близьких; і тоді, ніби у відповідь на погрозу, що долинала з боку табору, він іще раз подумки повторив: "І все-таки я піду".

Через певний час він опинився на тому самому бойовищі, де у день першого штурму князівська кіннота розбила козаків і яничарів. Дорога тут уже була рівніша, менше траплялося траншей, ям, землянок і майже не стало мертвих тіл — козаки поприбирали усіх полеглих. І трохи посвітлішало, бо жодні перепони не затуляли простору. Поле похило спадало на південь, але пан Лонгінус відразу звернув круто, намагаючись просковзнути між західним ставком і табором.

Тепер він ішов швидко, не затримуючись і вже, здавалося, досяг краю табору, коли якісь нові звуки привернули його увагу.

Він ураз зупинився і, зачекавши з чверть години, почув тупіт і форкання коней, що наближалися.

"Козацький дозор", — подумав він.

Та ось почувлися голоси, і пан Лонгінус мерщій кинувся вбік, але, перечепившись об першу ж нерівність ґрунту, розпластався на землі й завмер, тримаючи в одній руці пістоль, а в другій меч.

Тим часом вершники під'їхали ще ближче і нарешті зовсім із ним порівнялися. Було так темно, що він не міг їх полічити, але чув кожне слово розмови.

— Їм важко, та й нам теж, — говорив якийсь сонний голос. — А скільки вже добрих молодців гризуть землю!

— Господи! — почувся другий голос. — Кажуть, король недалеко... Що з нами буде?

— Хан розгнівався на нашого батька, а татари погрожують, що нас позв'язують, якщо більше не буде кого.

— І на пасовиськах із нашими б'ються. Батько заборонив ходити до їхнього коша, хто піде — звідти не вернеться.

— Кажуть, серед базарників є перевдягнені ляхи. Краще б її не було, цієї війни.

— Нам тепер іще гірше стало.

— Король недалеко із ляською раттю — ось що найгірше!

— Ех, на Січі я оце зараз спав би собі, а тут товчись потемки, як сіромаха.

— А тут, мабуть, і справді сіромахи водяться, бо коні хропуть.

Голоси поволі віддалялися, і нарешті їх зовсім не стало чути. Пан Лонгінус підвівся й пішов далі.

Почав мжичити дощик. Зробилося ще темніше.

По ліву руч від пана Лонгіна, версти за дві, блимнув маленький вогник, потім другий, третій, десятій. Тепер уже він був певен, що знаходиться на краю табору.

Вогники були тьмяні й негусті — либонь, у таборі усі вже спали, тільки де-не-де, можливо, пили або готували страву на завтра.

— Дякувати Богу, що я після штурму і вилазки вийшов, — промовив сам до себе пан Лонгінус. — Вони мають бути смертельно втомлені.

Ледве він так подумав, як удалині знову почувся кінський тупіт — їхав другий дозор.

Але земля в цьому місці була горбистіша, тому й сховатися було легше. Дозор проїхав так близько, що мало не зачепив пана Лонгіна. На щастя, коні, які звикли проїздити повз мертві тіла, не злякалися. Пан Лонгінус пішов далі.

Упродовж тисячі кроків він іще двічі натикався на дозорних. Стало зрозумілим, що табір по всьому периметру стерегли як зіницю ока. Пан Лонгінус тільки радів у душі, що не стрічає пішого дозору, який зазвичай виставляли перед табором, щоб оповіщати кінну сторожу.

Але радість його тривала не довго. Ледве пройшов він десь із версту, як попереду, не далі, ніж за десять кроків, замаячила чорна постать. Хоч який безстрашний був пан Лонгінус, проте відчув ніби легкий дріж у крижах. Відступати або обходити було запізно. Постать заворушилася, напевно, помітивши його.

Вагання було коротким, як мить. Ураз озвався приглушений голос:

— Василю, це ти?

— Я, — тихо відповів пан Лонгінус.

— Горілку маєш?

— Маю.

— Давай.

Пан Лонгінус підійшов ближче.

— А чого ти такий високий? — злякано спитав той самий голос.

Щось заклубочилося у темряві. Короткий, здушений тої ж миті окрик: "Госп!.." вирвався з уст дозорця — і ось уже пролунав ніби хрускіт переламуваних кісток, тихе харчання, й одна постать важко упала на землю.

Пан Лонгінус пішов далі.

Але тепер він змінив напрямок, що, очевидно, збігався з лінією караульних постів, і звернув ще ближче до табору, намагаючись пройти між вервечкою возів і пікетами — за спиною у них. Якщо немає другого ланцюга постів, зміркував пан Лонгінус, на цьому просторі він може зустріти лише тих козаків, які виходять із табору міняти варту. Кінним сторожовим загонам тут нема чого робити.

За хвилину виявилось, що другого ланцюга сторожових постів немає. Зате табір був не далі, як на відстані двох пострілів із лука, і, дивна річ, здавалося, дедалі наближався, хоч пан Лонгінус намагався йти уздовж вервечки возів.

Виявилось також, що не всі спали у таборі. Біля багать, що тліли то тут, то там, сиділи постаті. В одному місці багаття було чимале і навіть таке яскраве, що блиск його діставав до пана Лонгіна, тому рицар змушений був знову відступити до постів, щоб не переходити смуги світла. Здалеку пан Лонгін розпізнав волів, що висіли поблизу вогню на хрестоподібних стовпах, — із них різники лупили шкури. Багацько людей, зібравшись купками, придивлялися до їхньої роботи. Дехто тихенько пригравав різникам на сопілках. Це була та частина табору, яку займали чабани. Дальші вервечки возів губилися у темряві.

Освітлена тьмяним сяйвом багать стіна табору знову ніби наблизилася до пана Лонгіна. Спочатку вона була від нього тільки по праву руч, та раптом він побачив її і перед собою.

Тоді пан Лонгінус зупинився й задумався, що робити. Він був оточений. Козацький стан, татарський кіш і табори простолюду ніби кільцем обступали увесь Збараж. Усередині цього кільця були розставлені пости і кружляли дозорні, щоб ніхто не міг прослизнути непомітним.

Становище пана Лонгіна було жахливе. Тепер він мав пробиратися серед возів або шукати виходу між козацьким станом і татарським кошем. Інакше можна було до світанку блукати по колу — хіба що він би захотів знову повернутися до Збаража, але навіть і в цьому разі міг опинитися у руках сторожі. Одначе пан Лонгін розумів, що вже через нерівності ґрунту вози не можуть стояти щільно один до одного. В їхніх рядах повинні бути проміжки, і чималі, бо, зрештою, вони необхідні не лише для того, щоб вийти назовні, а й для того, аби вільно проїздила кіннота. Пан Лонгінус вирішив знайти такий прохід і задля цього ще ближче підійшов до возів. Відблиски багать, що горіли там і сям, могли виказати його, але, з іншого боку, допомагали йому: без них він не розгледів би ні возів, ні дороги поміж ними.

І справді, за якихось чверть години пошуків він знайшов дорогу і легко її розпізнав, бо вона чорною стрічкою вилася поміж возами. На ній не було багать, та й козаків не могло бути, щоб не загороджувати шляху кінноті. Пан Лонгінус ліг на живіт і поповз у ту чорну безодню, як змія в нору.

Минуло ще п'ятнадцять хвилин, півгодини, а він усе повз, молячись водночас, довіряючи захисту небесних сил свої тіло і душу. Він подумав, що, можливо, доля усього Збаража залежить цієї миті від того, чи пробереться він зараз крізь цю ущелину, і тому молився не тільки за себе, а й за тих, хто у цю хвилину благав Господа за нього в окопах.

Обабіч усе було спокійно. Вояк не ворухнувся, кінь не форкнув, собака не загавкав — і пан Лонгінус рушив. Тепер перед ним чорнів густий чагарник, за яким починалася діброва, за дібровою бір, аж ген до Топорова, а за бором король, спасіння і слава за заслуги перед Богом і людьми. Що таке три зітнуті голови у порівнянні з цим подвигом, для якого потрібно було щось більше, аніж залізна рука!

Пан Лонгінус сам відчував цю різницю, але не сповнилося пихи його чисте серце, воно, як серце дитини, залилося сльозами вдячності.

І він підвівся й пішов далі. Сторожові пости з протилежного боку возів уже не стояли, а якщо й стояли, то рідко, і їх легше було уникнути. Тим часом пустився більший дощ і шелестів по заростях, заглушаючи кроки рицаря. А пан Лонгінус ступав своїми довгими ногами, як велетень: де інший зробив би п'ять кроків, йому вистачало одного. Вози дедалі віддалялися, діброва наближалася, а з нею наближалось й спасіння.

Аж ось і дуби. Ніч під ними така темна, як у підземному царстві. Але це й краще. Повіяв легенький вітер, і дуби неголосно шумлять — можна сказати, шепочуть

молитву: "Боже великий, Боже милосердний, убережи цього рицаря, бо він Твій слуга і вірний син землі, на якій ми зросли Тобі на славу!".

Ось уже від польських окопів пана Лонгіна відділяють із півтори милі. Піт заливає йому чоло, бо в повітрі стало парко, схоже, збирається на грозу, але він іде вперед, йому байдуже до грози — у серці в нього янголи співають. Діброва рідшає. Певно, зараз буде перша галявина. Дуби зашуміли дужче, ніби хотіли сказати: "Зачекай, серед нас тобі було безпечно", — але рицар не має часу і виходить на відкриту галявину. Посеред неї стоїть тільки один дуб, але могутніший за інші. До нього й прямує пан Лонгінус.

Зненацька, коли до дуба лишається вже кільканадцять кроків, із-під розлогого гілля велетня вискакують десятків зо два чорних постатей і кидаються до рицаря, наче вовки.

— Хто ти? Хто ти?

Мова їхня не зрозуміла, на головах гостроверхі шапки — це татари, конюхи, котрі сховалися тут від дощу.

Цієї миті червона блискавиця осяяла галявину, дуб, дикі постаті татар і велетня-шляхтича. Жахливий крик струсонув повітря, і вмить закипіла сутичка.

Татари кинулися на пана Лонгіна, як вовки на оленя, схопили його жилавими руками, та він тільки плечима струснув, і всі нападники посипались додолу, як із дерева достиглі фрукти. Потім заскреготів у піхвах страшний Зірвикаптур — і враз почулися стогін, виття, воання про допомогу, свист меча, хрипіння вмирущих, іржання переляканих коней, тріск переламуваних татарських шабель. Тиха галявина забриніла усіма дикими голосами, які тільки може видати людська горлянка.

Татари ще вдруге і втретє кидалися купою на рицаря, але він уже вперся в дуба, а спереду прикрився вихорвертінням меча — і клав ворогів, аж страшно глянути. Трупі зачорніли у нього під ногами — решта, охоплена панічним жахом, відступила.

— Див! Див! — пролунали дикі зойки.

Луна від них пішла навсібіч. Не минуло й півгодини, як уся галявина вже кишіла пішими й кінними. Бігли козаки і татари з косами, кілками, луками, з пучками палаючих трісок. Із уст в уста полетіли гарячкові запитання:

— Що таке, що сталося?

— Див! — відповідали конюхи.

— Див! — повторювали в юрбі.

— Лях! Див! Бий його!

— Живцем бери! Живцем!

Пан Лонгінус по двічі вистрілив із пістолів, але пострілів цих уже не могли почути товариші у польських окопах.

Тим часом юрба наближалася півколом, він же стояв у тіні — велетень, що притулювся до дерева, — і чекав із мечем у руці.

Юрба підступала дедалі ближче. Нарешті прогрімлі слова команди:

— Взяти його!

Усі живі кинулися до дуба. Крики стихли. Ті, що не могли протиснутися, світили

решті. Людський вир клубочився і нуртував під деревом — тільки стогін вилітав із цього виру, і довгий час нічого не можна було розгледіти. Нарешті жахливий зойк вирвався із грудей нападників. Юрба розсіялася вмиць.

Під деревом залишився тільки пан Лонгінус, а під ногами в нього — купа тіл, які ще здригалися у передсмертних корчах.

— Мотузок, мотузок! — пролунав чийсь голос.

Верхівці притьмом кинулись по мотузки і вмиць їх привезли. Мерщій по кільканадцяті здоровенних чоловіків ухопили із двох кінців довгу линву, намагаючись прив'язати пана Лонгіна до дерева.

Але пан Лонгін махнув мечем — і чоловіки з обох боків попадали на землю. З тим самим результатом маневр повторили татари.

Збагнувши, що у надто великій юрбі одні одним тільки заважають, пішли ще кільканадцять найсміливіших ногайців, щоб неодмінно узяти велетня живим, але пан Лонгінус роздер їх, як вепр роздирає затяту тічку. Дуб, що зрісся із двох могутніх стовбурів, мав усередині западину, яка захищала рицаря, — той же, хто наближався спереду на відстань меча, падав мертвий, навіть не скрикнувши. Надлюдська сила пана Підбип'яти, здавалося, зростала з кожною хвилиною.

Побачивши це, роз'юшені ординці відтіснили козаків, і зусібіч розляглися дикі крики:

— Ук! Ук!..

І тоді, побачивши луки і стріли, що їх татари висипали з колчанів собі під ноги, зрозумів пан Підбип'ята, що наближається година смерті, й почав читати літанію Пресвятій Діві.

Залягла тиша. Юрба затамувала дух, чекаючи, що буде далі.

Перша стріла просвистіла, коли пан Лонгінус сказав: "Мати Спасителя!" — і шкрябнула йому скроню.

Друга стріла просвистіла, коли пан Лонгінус промовив: "Преславна Діво!" — і застряла у нього в плечі.

Слова літанії змішалися із посвистом стріл.

І коли пан Лонгінус сказав: "Зоре вранішня!" — стріли вже стриміли у нього в плечах, у боку, в ногах... Кров зі скроні заливала йому очі, і вже мов крізь туман бачив він галявину, татар, і посвисту стріл уже не чув. Відчував лише, що слабне, що ноги підкошуються під ним, голова падає на груди... і нарешті впав на коліна.

Потім, уже наполовину зі стогоном, сказав пан Лонгінус: "Царице янголів!" — і це були його останні слова на землі.

Янголи небесні підхопили його душу і поклали її, мов ясну перлину, до ніг "Цариці янголів"

РОЗДІЛ XXVIII

Пан Володийовський і Заглоба стояли наступного ранку на валах серед жовнів, пильно дивлячись на табір, звідкіля наближалася хмара черні. Скшетуський був на раді у князя, а наші рицарі, скориставшись перепочинком, розмовляли про вчорашній день і

про те, чому так заворушився табір супротивника.

— Нічого доброго нам це не провіщає, — сказав Заглоба, показуючи на чорну масу, що наближалася мов велетенська хмара. — Певно, знову на штурм підуть, а тут уже рук підняти не можеш.

— Який там іще штурм у цю пору, серед білого дня! — заперечив малий рицар. — Хіба що займуть наш учорашній вал і під новий почнуть підкопуватися та стрілятимуть від ранку до вечора.

— Добре було б їх із гармат наполохати.

Володийовський знизив голос.

— Із порохом сутужно, — відповів він. — При такій витраті, мабуть, і на шість днів не вистачить. Але на той час король підійти має.

— Ет, що буде, те й буде. Аби тільки наш пан Лонгін, бідолаха, щасливо дістався! Я всеньку ніч заснути не міг, тільки про нього й думав. Щойно задрімаю, відразу ж бачу, як йому непереливки, — і такий мене жаль брав, аж у піт кидало. Кращої людини від нього немає! У всій Речі Посполитій удень при свічці не знайдеш, хоч шукай три роки і шість тижнів.

— А чого ж ти, добродію, завше з нього кепкував?

— Бо язик у мене лихіший за серце. Але ти, пане Міхале, ліпше про це не згадуй, не ятри душі, я й так себе картаю. Боронь Боже з ним якась біда трапиться, я до смерті не матиму спокою.

— Та не переймайся ти так, добродію. Він на тебе ніколи зла не тримав, сам чув, як казав: "Язык паскудний, а серце — золоте!"

— Дай же йому Боже здоров'я, шляхетному приятелю нашому! Він, щоправда, не вмів по-людському слова сказати, але ця вада сторицею надолужувалася іншими великими чеснотами. Як гадаєш, пане Міхале, пройшов він щасливо?

— Ніч була темна, а селяни після битви *fatigati* страшенно. Ми надійного дозору не виставили, а вони, либонь, і поготів.

— І слава Богу! Я ще доручив панові Лонгіну про нашу сердешну князівну добре розпитати, чи не бачив її хтось де-небудь, бо я так думаю, що Жендзян мусив до королівських військ пробиватися. Пан Лонгінус, певно, відпочивати не стане, а з королем сюди поспішатиме. Отож невдовзі слід сподіватися про неї новин.

— Я вірю у кмітливість цього пахолка і сподіваюся, що він її якось урятував. До смерті не матиму втіхи, якщо її згуба спіткала. Не довго я знав княжну, але запевняю тебе, що, коли б я мав сестру, то й вона не була б мені миліша.

— Тобі сестра, а мені ж вона як донька. Від цих турбот у мене, здається, скоро борода геть побіліє, а серце від жалю розірветься. Не встигнеш когось полюбити, раз, два, три — і вже його нема, а ти сиди, журися, переживай, гризи себе і думай гірку думу, а тут іще й живіт порожній, шапка уся в дірках, крізь які, наче крізь діряву стріху, вода на лисину капає. Собакам нині у Речі Посполитій живеться ліпше, аніж шляхті, а вже нам чотирьом за всіх найгірше. Пора вже, мабуть, у кращий світ вирушати, пане Міхале, ге?

— Я не раз думав, чи не ліпше було б розповісти про все Скшетуському, та одне мене стримувало: сам він ніколи й словом про неї не згадає, а як часом хтось обмовиться у розмові, здригнеться тільки, наче його чимось у серце вкололи.

— Отак гадай собі, ятри рани, що підсохли у вогні боїв, а її, може, татарин якийсь вже через Перекоп за коси тягне. У мене в очах язика полум'я мигтіти починають, як я про це подумаю. Ні, таки пора вмирати, не інакше, бо на світі жити — тільки мучитися та й годі. Хоч би вже пан Лонгінус щасливо пробрався!

— До нього за його чесноти небеса більше, ніж до інших, мають бути прихильні. Та поглянь-но, ваша милість, що там гультьяйство виробляє!..

— Сьогодні так сонце світить, що я нічого не бачу.

— Вал наш учорашній розкопують.

— Я ж казав, що буде штурм. Ходімо звідси, пане Міхале, скільки вже можна стояти!

— А я думаю, не на те вони розкопують, щоб на штурм іти, їм і для відступу вільний шлях потрібен. А найпевніше, вони туди башти затягнуть, у яких стрільці сидять. Погляньно, добродію, як махають — аж заступи скрегочуть. Кроків на сорок уже розрівняли.

— Тепер бачу, але ж як жахливо сьогодні сонце сліпить!

Пан Заглоба прикрив очі долонею і вдивлявся. Й саме цієї миті в розкопаний у валу прохід рікою хлюпнула чернь і вмить заповнила порожній простір між валами. Одні враз почали стріляти, інші, риючи заступами землю, — зводити новий насип і шанці, щоб черговим, уже третім, кільцем оточити польський табір.

— Ого! — заволав Володийовський. — А що я казав?.. Он уже й машини котять!

— Ну, це вже штурм буде, як пити дати. Ходімо звідси, — мовив Заглоба.

— Ні, це інші белюарди! — відповів малий рицар.

І справді, облогові башти, що показалися у проході, були збудовані інакше, ніж звичайні гуляй-города: за стіни їм правили скріплені скобами драбини, позавішувані шкурами й одягом, сховавшись за якими найвправніші стрільці, що сиділи від половини вежі до її маківки, обстрілювали супротивника.

— Ходімо, нехай їх там собаки позагризають! — повторив Заглоба.

— Постривай, ваша милість, — відповів Володийовський.

І заходився лічити башти, які одна за одною з'являлися із проходу.

— Одна, дві, три... Либонь, запас у них чималий... Чотири, п'ять, шість... А ці ще вищі... Сім, вісім... Із таких башт вони нам усіх собак на майдані перестріляють, бо стрільці там, напевно, *exquisitissimi* ... Дев'ять, десять... Кожну як на долоні видно — сонце просто на них світить... Одинадцять...

Раптом пан Міхал перестав лічити.

— Що це? — спитав він дивним голосом.

— Де?

— Там, на найвищій... Чоловік висить!

Заглоба напружив зір. Справді, на найвищій башті, освітлене сонцем, висіло на

віршовці мертве тіло, гойдаючись, ніби велетенський маятник, у такт із рухом белюарди.

— Авжеж, — мовив Заглоба.

Зненацька Володийовський пополотнів і крикнув жахливим голосом:

— Боже всемогутній!.. Це ж Підбип'ята!

Шурхіт пролетів над валами, ніби вітер у листі дерев. Заглоба похнюпив голову, затулив долонями очі й, стогнучи, повторював посинілими губами:

— Єзус-Мар'я! Єзус-Мар'я!..

Шурхіт ураз змінився людським гомоном, що наростав, як збурена хвиля. Воїни, що стояли на валах, упізнали в чоловікові, який гойдався на ганебному шнурі, свого товариша по недолі, бездоганного рицаря — усі впізнали пана Лонгінуса Підбип'яту, і від лютого гніву у жовнірів волосся на голові сторчма ставало.

Заглоба відірвав нарешті долоні від очей. На нього страшно було дивитися: на губах піна, обличчя синє, очі вибалушені.

— Крові! Крові! — гаркнув він таким жахливим голосом, що аж дріж пройняв тих, хто стояв поруч нього.

І скочив у рів. За ним кинулися всі, хто був живий на валах. Жодна сила, навіть наказ самого князя, не змогла б стримати цього вибуху люті. З рову вилазили, стаючи один одному на плечі, хапаючись руками і зубами за край, а вилізши, бігли наосліп, не бачачи, чи інші біжать за ними. Белюарди задиміли, як смолярні, і здригнулися від гуку пострілів, але й це нікого не зупинило. Заглоба летів першим із шаблею над головою, страшний, розлючений, схожий на очманілого бугая. Козаки із ціпами й косами теж кинулися назустріч нападникам і, здавалося, дві стіни зіткнулися з гуркотом. Але чи можуть ситі англійські доги довго боротися із голодними й роз'яреними вовками? Рубані шаблями, рвані зубами, биті й гнічені, козаки не витримали натиску і, збентежені, почали відступати назад до проходу. Пан Заглоба шаленів; як левиця, у якої відібрали левенят, він кидався у самісіньку гущу, хрипів, рикав, рубав, мордував, топтав! Пусто робилося довкола нього, а поруч із ним котився другий руйнівний племінь — схожий на поранену рись Володийовський.

Стрільців, схованих у белюардах, вирізали до ноги, решту прогнали за прохід у валу. Потім жовніри піднялися на белюарду і, відчепивши пана Лонгіна, обережно спустили його на землю.

Заглоба припав до рицаревого тіла...

У Володийовського серце теж краялося, і він, побачивши мертвого приятеля, залився слізьми. Легко було визначити, якою смертю згинув пан Лонгінус, бо все його тіло було поцятковане дротиками. Тільки обличчя не зачепили стріли — лише одна залишила довгу подряпину на скроні. Кілька крапель червоної крові засохло в нього на щоці, очі були заплющені, а на блідому обличчі застигла ясна усмішка — якби не ця блакитнувата блідість та холод смерті, який скував риси, могло б здатися, що пан Лонгінус спокійно собі спить. Нарешті взяли його товариші й понесли на плечах до окопів, а звідти до замкової каплиці.

До вечора збили труну, а ховали на збаразькому цвинтарі вночі. Зібралось усе духівництво зі Збаража, окрім ксьондза Жабковського, котрий, прострелений в останньому штурмі у крижі, майже вмирав. Прийшов князь, доручивши командування старості красноставському, і рейментарі, і пан коронний хорунжий, і хорунжий новогрудський, і пан Пшиемський, і Скшетуський, і Володийовський, і Заглоба, і товариство з хоругви, у якій служив небіжчик. Труну поставили над свіжовикопаною могилою — і церемонія почалася.

Ніч видалася тиха й зоряна. Смолоскипи горіли рівно, кидаючи відблиск на жовті дошки свіжозбитої труни, на постать князя й суворі обличчя рицарів, що стояли довкола.

Димки з кадильних спокійно підіймалися вгору, розносячи запах мирри і ялівцю; тишу порушували тільки стримувані ридання пана Заглоби, глибокі зітхання могутніх грудей рицарів і далекий гуркіт пострілів на валах.

Та ось ксьондз Муховецький підняв руку, даючи знак, що хоче говорити, і рицарі затамували дух, він же, помовчавши з хвилину, звернув погляд до зоряних висот і нарешті так почав свою промову:

— Що там за стукіт у небесну браму чую я на світанні? — питає сивий ключник Христосів, від солодкого сну пробудившись.

— Відчини, святий Петре, відчини. Це я, Підбип'ята.

— А які вчинки, які заслуги, які високі чесноти дають тобі сміливість, милостивий пане Підбип'ята, такого шляхетного воротаря тривожити? За яким правом хочеш ти увійти туди, куди ні родовід, хоч і такий знатний, як твій, ні сенаторське достоїнство, ні коронні посади, ні високий сан королівський самі собою ще вільного доступу не дають? Куди не широким трактом у кареті, запряженій шестериком, із гайдуками в'їжджають, а крутою тернистою дорогою чеснот діставатися треба?

— Ох! Відчини, святий Петре, відчини мерщій, бо саме такою крутою стежею йшов соратник і дорогий наш товариш пан Підбип'ята, аж поки, нарешті, прийшов до тебе, стомлений, наче голуб після тривалого перельоту, голий прийшов, як Лазар, як святий Себастьян, стрілами поганськими пронизаний, як бідний Іов, як Непорочна Діва, чистий, як смиренний агнець, терпеливий і тихий, не заплямований жодними гріхами, котрий із радістю кров свою на благо вітчизни земної пролив.

Впусти його, святий Петре, бо якщо його не впустиш, то кого ж тоді впускати у ці часи розпусти і безбожності?

Впусти ж його, святий ключнику! Впусти цього агнеця; нехай пасеться на небесних луках, нехай скубе травцю, бо голодний прийшов зі Збаража...

Ось як почав свою промову ксьондз Муховецький, а далі так виразно змалював усе життя пана Лонгіна, що всякий відчув свою ницість біля цієї тихої труни незаплямованого рицаря, найскромнішого із скромних, найцнотливішого із цнотливих. І всі били себе у груди, і всіх огортав дедалі більший жаль, і всі дедалі ясніше розуміли, якого страшного удару завдано вітчизні, якої страшної втрати зазнав Збараж. А ксьондз дужче й дужче підносився духом і коли нарешті дійшов у своїй оповіді до

вилазки й мученицької смерті пана Лонгіна, геть забув про правила риторики й неодмінні цитати, а коли почав прощатися з небіжчиком від імені духовництва, полководців і війська, сам розплакався і говорив, схлипуючи, як Заглоба:

— Прощавай, наш брате, прощавай, товаришу! Не земному владиці, а небесному, високому нашому заступникові передоручив ти муки наші, голод, нужду і скруту — там ти хутчій добудеш нам спасіння, але сам більше не вернешся, тому ми плачемо, тому обливаємо сльозами труну твою, бо ми тебе любили, брате наш наймиліший!

Плакали укупі зі шляхетним ксьондзом усі: і князь, і рейментарі, і військо, а найдужче за всіх приятелі небіжчика. Коли ж ксьондз заспівав: "Requiem aeternam dona ei, Domine!" — зчинився лемент, хоч це все були люди, що звикли до смерті за час тривалого й щоденного із нею спілкування.

Уже труну поставили на линви, а пана Заглобу важко було від неї одірвати, наче ховали його брата чи батька. Та нарешті Скшетуський із Володийовським його відтягли. Князь наблизився і взяв пригорщ землі; ксьондз почав читати: "Anima eius", зашурхотіли линви, посипалася на труну земля — із рук, із шоломів...

Невдовзі над останками пана Лонгіна Підбип'яти виріс високий горбок, який місяць освітив блідим сумним сяйвом.

* * *

Трое приятелів поверталися з міста на майдан, із якого безнастанно долинав відгомін пострілів. Ішли мовчки, бо жоден із них не хотів озватися першим; інші ж гурти рицарів, навпаки, гомоніли між собою про покійника, віддаючи йому гідну похвалу.

— По честі влаштували похорон, — зауважив якийсь офіцер, проходячи повз Скшетуського, — у самого пана писаря Сераковського ліпший не був.

— Він його заслужив, — відповів другий офіцер. — Хто б іще узявся пробитись до короля?

— А я чув, — додав третій, — що серед вишневечан було кілька охочих, але такий страшний приклад, певно, у всіх відбив охоту.

— Та це ж неможливо! Там і змія не проповзе.

— Справді-бо! Це було б чистісіньке безумство!

Офіцери пройшли вперед. Знову настало мовчання. Та враз Володийовський спитав:

— Ти чув, Яне?

— Чув, — відповів Скшетуський. — Сьогодні моя черга.

— Яне! — поважно мовив Володийовський. — Ми давно знаємо один одного, і тобі відомо, що я останнім відмовлюся од ризику. Та одне діло ризик і геть інше — звичайнісіньке самогубство.

— І це кажеш ти, Міхале?

— Я, бо приятель тобі.

— І я тобі приятель: дай же мені слово рицаря, що не підеш третім, коли я загину.

— О! І не проси! — вигукнув Володийовський.

— От бачиш, Міхале! Як же ти можеш вимагати від мене того, чого б сам не

вчинив? Нехай же буде на це воля Божа!

— Тоді дозволь мені піти з тобою.

— Князь забороняє, не я. А ти жовнір і мусиш слухатися наказу.

Пан Міхал замовк, бо й справді передусім був жовніром, тож почав тільки швидко ворухити вусиками при місячному сяйві й нарешті сказав:

— Ніч надто ясна — не йди сьогодні.

— І я волів би, щоб була темніша, — відповів Скшетуський, — але зволікати неможливо. Погода, як бачиш, установилася надовго, а тут порох кінчається, харчі теж. Жовніри вже на майдані усе перекопали списами, корінців шукаючи — у декого аж ясна гниють від капості, яку вони їдять. Сьогодні ж піду, зараз, я уже й із князем попрощався.

— Ти, бачу, робиш це з відчаю.

Скшетуський сумно всміхнувся.

— Хай тобі язик поприщить, Міхале! Певно, що моє життя для мене не зовсім розкіш, але з доброї волі я смерті не шукатиму, бо це і гріх, і, зрештою, річ не в тому, щоб загинути, а щоб вийти із табору, дійти до короля і врятувати усіх нас.

Володийовському враз так закортіло розказати Скшетуському все про князівну, він уже майже рота розтулив, але подумав собі: "Від такої новини у нього може запаморочитися у голові, і тим легше його схоплять" — і прикусив язика, натомість спитавши:

— Якою дорогою підеш?

— Я сказав князеві, що піду через ставок, а далі річкою, аж поки далеченько від табору одійду. Князь відповів, що ця дорога найкраща за інші.

— Нічого, бачу, не врадиш, — зітхнув Володийовський. — Один раз людині вмерти призначено, і ліпше вже на браному полі, аніж у ліжку. Бог тобі на поміч! Бог тобі на поміч, Яне! Якщо не побачимось на цьому світі, зустрінемося на тому, але ти завжди будеш у мене в серці.

— Як і ти в мене. Бог тобі відборгує за все добре. Слухай, Міхале: якщо я загину, вони, може, мене не виставлять на розглядини, як пана Лонгіна, — надто дорого їм це коштувало, — але якийся спосіб похвалитися знайдуть: тоді нехай старий Зацвіліховський поїде до Хмельницького по моє тіло — не хочеться, аби мене по їхньому табору собаки тягали.

— Будь певен, — відповів Володийовський.

Пан Заглоба, котрий спочатку напівпритомно слухав розмову, збагнув нарешті, про що йдеться, але не знайшов уже в собі сил ні утримувати, ні відмовляти, тільки почав глухо стогнати:

— Учора той, сьогодні цей... Боже! Боже! Боже!

— Довірся провидінню, — мовив Володийовський.

— Пане Яне!.. — почав був Заглоба.

І не зміг більше нічого сказати, тільки опустив свою сиву зажурену голову рицареві на груди і так притулився до нього, як безпомічне немовля.

Через годину Скшетуський зайшов у води західного ставка.

Ніч була дуже ясна, і середина ставка блищала, як срібний щит, але Скшетуський умить зник з очей, бо під берегом ставок густо заріс ситником, очеретом і осокою. Далі, де очерет рідшав, росло безліч глечиків жовтих, рдесту й латаття. Це плетиво широкого й вузького листя, слизьких стебел, змієстих скруток, у яких заплутувалися ноги, а іноді й до половини тіло, страшенно заважало рухатися вперед, але принаймні ховало рицаря від очей сторожі.

Перепливти через освітлену середину годі було й думати, бо кожен темний предмет легко можна було помітити. Тому Скшетуський вирішив обійти ставок попід берегом аж до болітця на другому боці, через яке протікала річка, впадаючи у ставок. Найімовірніше, там стояли козацькі або татарські дозори, але зате ріс цілий ліс очерету, лише з країв вирізаного на курені для черні. Діставшись болітця, можна буде далі йти у заростях очерету навіть по дну, якщо багно не виявиться надто глибоким.

Однак і цей шлях був страшним. Під цією сонною водою, яка під берегом була по щиколотки, таїлося баговиння завглибшки в лікоть і більше. За кожним кроком Скшетуського на поверхню спливала безліч бульбашок, лускіт яких добре можна було почути серед тиші. Окрім того, попри всю повільність його рухів, од нього колами розходилися хвилі, і, добігши до вільного від очерету простору, заломлювали на собі місячне світло. Якби зараз пустився дощ, Скшетуський просто переплив би ставок і не довше як за півгодини дістався б до болота, але в небі не було жодної хмаринки. Цілі потоки зеленавого світла лилися на став, перетворюючи листя глечиків жовтих у срібні щити, а пера тростини у срібні китиці. Вітру не було; на щастя, гуркіт пострілів заглушав лускіт бульбашок. Завваживши це, Скшетуський рухався тільки тоді, коли постріли в окопах і ровах жвавішали.

Але ця тиха й погожа ніч створювала ще одну трудність. Рої комарів, підіймаючись із очерету, клубочилися в рицаря над головою, сідали на обличчя, на очі, боляче жалячи, дзумаючи й правлячи у нього над вухом свою жалобну вечерню. Скшетуський, вибираючи цей шлях, не сподівався на його простоту, але усього не міг передбачити. Особливо не чекав того, що його почнуть брати страхи. Усяка водойма, хай навіть найліпше знана, уночі стає водночас таємничою і страшною, від чого мимоволі починаєш думати: а що ж криється у ній на дні?

Збараський же ставок був просто жахливий. Вода здавалася в ньому густішою за звичайну і відгонила трупним запахом: у ній гнили сотні козаків і татар. Щоправда, обидві сторони витягали трупи, та скільки їх іще могло бути серед очерету, рдесту і густого стрілолисту звичайного? Скшетуського обіймали холодні хвилі, але піт заливав йому чоло. Що, коли якісь слизькі руки обхоплять його зненацька або чиїсь зелені очі глянуть раптом із-під латаття? Довгі стебла образків болотних обіймали його за коліна, а в нього волосся ставало дротом: чи не утопленик це часом стиснув його у своїх обіймах, аби ніколи не випустити? "Єзус-Мар'я!.. Єзус-Мар'я!" — шепотів він без упину, просуваючись уперед. Іноді він підіймав очі вгору і, побачивши місяць, зорі й спокій, що панував у небесах, відчував полегшення. "Бог є!" — повторював він півголосом, аби

самому себе почути. Іноді він дивився на берег, і йому здавалося, що звичайну Божу землю він бачить із якогось проклятого потойбічного світу — світу боліт, чорних глибин, блідих місячних відблисків, духів, трупів і непрозірної ночі, — і такий його огортав смуток, що хотілося негайно вирватися з очеретяної пастки на волю.

Але він і далі йшов заростями і вже настільки віддалився од табору, що за кілька десятків кроків від берега на цій Божій землі побачив на коні татарина. Зупинившись, почав його розглядати. Судячи з того, що вершник ритмічно погойдувався, припадаючи до кінської гриви, Скшетуський вирішив, що татарин куняє.

Це була дивна картина. Татарин без упину погойдувався, ніби кланявся Скшетуському, а той не зводив із нього очей. Було у цьому щось страшне, але Скшетуський полегшено зітхнув, бо від реальної небезпеки розвіялися у стократ важчі страхи — придумані уявою. Світ духів одлетів кудись, і до рицаря відразу повернувся спокій; у голові зароїлися зовсім інші запитання: спить чи не спить, іти далі чи зачекати?

Зрештою він пішов далі, посуваючись іще тихіше, іще обережніше, ніж на початку. Він був уже на півдорозі до болітця і річки, як раптом відчув перший подув легкого вітру. Очерет ураз загойдався, стебла його, чіпляючись одне за одного, сильно зашаруділи, а Скшетуський зрадів, бо, попри усю обережність, попри те, що часом він по кілька хвилин витрачав на кожен крок, мимовільний неправильний рух, хибний крок, сплеск могли його виказати. Тепер він ішов сміливіше під гучний гомін очерету, який наповнив шарудінням увесь ставок, — і все довкола заговорило, навіть вода забелькотіла, б'ючи хвилею об берег.

Але рух цей розбудив, напевно, не лише прибережні зарості, бо перед Скшетуським несподівано з'явився якийсь чорнуватий предмет і почав, гойдаючись, наближатися до нього, ніби готуючись до стрибка. Першої миті рицар мало не скрикнув, але страх і огида відібрали у нього голос і водночас від жахливого смороду йому забило дух.

Та за хвилину, коли перша думка, що це потопельник, котрий зумисне заступив йому дорогу, зникла, залишивши тільки огиду, рицар рушив далі. Шелест очерету не стихав, навіть дедалі сильнішав. Крізь його гойдливі султани Скшетуський побачив другий і третій сторожові пости. Він проминув їх, проминув і четвертий. "Мабуть, я уже цілих півставка обійшов", — подумав він і трохи висунувся з очерету, аби побачити, в якому місці він знаходиться. Раптом щось штовхнуло його в ноги, він обернувся і побачив біля своїх колін людське обличчя.

"Це вже другий" — подумав Скшетуський.

Але цього разу не злякався, бо другий труп лежав горілиць і в непорушності своїй не виявляв жодних ознак життя. Скшетуський тільки надав ходи, щоб не запаморочилося в голові. Очерет дедалі густішав, що, з одного боку, давало безпечний захисток, але, з другого, надзвичайно утруднювало просування. Минуло ще півгодини, година, рицар ішов далі, але більше й більше знесилювався. У деяких місцях було так мілко, що вода не діставала й до колін, зате деінде він занурювався майже до пояса. А ще страшенно важко було витягати ноги із мулу. Піт заливав йому чоло, хоч час від

часу дріж проймав його з ніг до голови.

"Що це? — зі страхом у серці думав рицар. — Невже delirium мене хапає? Болітця нема та й нема, а що як я його не побачу в очеретах і промину?"

Це було вельми небезпечно — так можна було всеньку ніч кружляти довкола ставу і вранці опинитися у тому самому місці, звідки вийшов, або деінде попастися козакам у руки.

"Неправильний я вибрав шлях, — думав Скшетуський, занепадаючи духом. — Через ставки не пройти, повернуся я і завтра піду тією дорогою, що й пан Лонгінус, а до завтра спочину."

Але йшов уперед, бо розумів, що, сподіваючись повернутися і відпочити перед новою дорогою, ошукує сам себе; спадало йому також на думку, що, йдучи так поволі, щохвилини зупиняючись, він не міг іще дійти до болітця. Проте бажання відпочити опанувало його дедалі сильніше. Часом йому хотілося лягти хоч у самісіньке болото, аби перепочити. Так він боровся із власними думками і водночас молився. Дріж проймав його частіше й частіше, дедалі важче стало витягати ноги із болота. Кожна нова поява татарських дозорів приводила його до тям, але він відчував, що й голова у нього стомлена не менше, аніж тіло, а до всього ще й починається пропасниця.

Спливло іще півгодини — болітце так і не показалося.

Натомість тіла потопельників попадалися дедалі частіше. Ніч, страх, трупи, шум очерету, виснаження і безсоння зробили своє — у Скшетуського почали плутатися думки. Перед очима зароїлися видіння. Ось Гелена у Кодаку, а вони із Жендзяном пливуть на дубасах униз по Дніпру. Очерети шумлять, а йому вчувається пісня: "Гей, то не пили пилили... не тумани уставали". Ксьондз Муховецький чекає на них із епитрахиллю, а пан Кшиштоф Гродзицький буде весільним батьком... Дівчина цілісінький день дивиться із мурів на річку — от-от сплесне в долоні й закричить: "Їде! Їде!".

— Ваша милость, — каже Жендзян, тягнучи його за рукав. — Панна он стоїть...

Скшетуський опритомнює. Це переплутані очеретини заступили йому дорогу. Видіння зникає. Повертається свідомість. Тепер він уже не відчуває такої втоми, бо пропасниця додає йому сили.

Гей, чи це іще не болітце?

Ні, довкола такий самісінький очерет, ніби він і не рушав із місця. Біля гирла вода має бути відкрита, отже, це іще не болітце.

Рицар іде далі, але думка невблаганно вертається до милого серцю видіння. Марно Скшетуський опирається, даремно шепоче "Помилуй мене, Боже", надаремне намагається зберегти притомність — знову перед ним Дніпро, дубаси, чайки... Кодак, Січ... Тільки цього разу видіння безладніше, багато в ньому осіб: поруч із Геленою і князь, і Хмельницький, і кошовий отаман, і пан Лонгінус, і Заглоба, і Богун, і Володийовський — усі ошатно вбрані з нагоди його вінчання, та де ж відбудеться це вінчання? Місце якесь не знайоме: чи то Лубни, чи то Розлоги, а може, Січ і Кодак?.. Вода чогось довкола, мертві тіла плавають...

Скшетуський отямлюється вдруге, а радше, його будить сильний шелест, що долинає звідти, куди він іде, — тож рицар зупиняється і прислухається.

Шелест наближається, чути скрипіння і плюскіт — це човен.

Його вже видно крізь очерет. У ньому сидять двоє козаків — один гребе веслом, другий тримає у руці довгу тичку, що здаля відсвічує сріблом, і розганяє нею водорості.

Скшетуський занурюється у воду аж по шию, щоб тільки голова лишалася над ситником, і дивиться.

"Що це — звична сторожа чи вони уже йдуть за мною по сліду?" — подумав він.

Але відразу зі спокійних і недбалих рухів молодців зрозумів, що це звичайнісінька сторожа. Якби козаки напали на його слід, човен був би не один, їх пустили б кільканадцять та й людей купу.

Тим часом човен проплив мимо — шум очерету заглушав голоси тих, хто сидів у ньому. Скшетуський зловив краєм вуха тільки уривок розмови:

— Чорт би їх побрав, і сеї смердячої води казали пильнувати!

І човен зник за купами очерету — тільки козак на носі так само розмірено бив по заростях тичкою, ніби хотів полякати рибу.

Скшетуський рушив далі.

Через певний час він знов побачив під самісіньким берегом татарський сторожовий пост. Місячне сяйво падало просто на обличчя ногайця, схоже на собачу морду. Але Скшетуський уже менше боявся сторожі, аніж можливості знепритомніти. Тому він напружив усю волю, щоб добре усвідомити, де він і куди йде. Та це боріння із собою тільки збільшило його втому, і він ураз помітив, що у нього двоїться й троїться в очах, що часом ставок здається йому табірним майданом, а купи очерету — шатрами. У такі хвилини йому хотілося кликнути Володийовського, аби йшов із ним, але свідомість його була ще не зовсім затуманена, і він стримався.

"Не кричи! Не кричи! — повторював він собі. — Це згуба."

Та боротися з самим собою ставало для нього дедалі важче. Він вийшов зі Збаража виснажений голодом і страшним безсонням, які вже не одного жовніра звалили з ніг. А ця нічна подорож, холодна купіль, трупний запах води, блукання по болоту, безкінечні коріння, що чіпляли за ноги, знесли його до решти. До цього долучилися страхи, які переслідували його, і біль від укусів комарів, котрі так пожалили його обличчя, що воно усе було заюшене кров'ю. Скшетуський відчував: якщо він найближчим часом не добереться до болітця, то або вийде на берег — і нехай його швидше спіткає те, що має спіткати, — або впаде серед цих очеретів і втопиться.

Болітце і гирло річки здавалися йому тепер дошкою рятунку, хоч насправді там мали початися нові труднощі й небезпеки.

Борючись із пропасницею, він ішов, дедалі менше дотримуючись обережності. На щастя, очерет шумів без упину. В його шумі Скшетуському вчувалися голоси людей, розмови; здавалося, це про нього гомонить ставок. Дійде він до болітця чи не дійде? Вибереться звідси чи не вибереться? Комарі тоненькими голосами співали над ним дедалі жалісніше. Ставок глибшав і глибшав — вода сягала до пояса, а згодом і до шиї.

Тож рицар подумав, що, коли доведеться пливти, він заплутається у цих тенетах і потоне.

І знов його пойняла нестримна, непоборна охота покликати Володийовського, він уже й руки стулив і підніс до рота, щоб крикнути: "Міхале! Міхале!".

На щастя, якась милосердна очеретина вдарила його по обличчю мокрою бростою. Він отямився — і побачив перед собою, трохи праворуч, тьмянний вогник.

Тепер він уже не зводив очей із цього вогника й певний час стійко йшов просто на нього.

І враз зупинився, побачивши чисту смугу води, що йшла упоперек. Полегшено зітхнув. Це була річка, а обабіч від неї — болітце.

"Тепер я вже не кружлятиму берегом, а зверну в цей клин", — подумав Скшетуський.

З обох боків водного клину тяглися дві смуги очерету — рицар звернув, тримаючись тієї із них, до якої дійшов. За хвилину він зрозумів, що знаходиться на правильному шляху. Огледівся: ставок був уже позаду, а він ішов уздовж вузької смужки, котра не могла бути ні чим іншим, як річкою.

Вода у ній теж була холодніша.

Та невдовзі він відчув страшенну втому. Ноги в нього тремтіли, а перед очима вставав ніби чорний туман. "Якби мені тільки дістатися до берега і лягти, — думав рицар. — Далі не піду, спершу перепочину."

Та враз упав на коліна й намацав руками суху купину, порослу мохом. Це був острівець серед очерету.

Сівши на купину, Скшетуський почав витирати закривавлене обличчя й глибоко відсапувати.

За хвилю його ніздрі відчули запах диму. Обернувшись до берега, рицар побачив кроків за сто від води багаття, навколо якого купкою сиділи люди.

Сам він був якраз навпроти цього багаття, і в ті хвилини, коли вітер розхилив очерет, міг бачити усе мов на долоні. З першого ж погляду Скшетуський розпізнав татарських конюхів, котрі сиділи біля багаття і їли.

І тут у ньому прокинувся страшенний голод. Уранці він з'їв шматочок конятини, яким би не наїлося і двомісячне вовчєня, і відтоді у нього в роті не було й рісочки.

Він почав зривати круглі стеблини, що росли поряд, і жадібно їх висмоктувати. Так рицар тамував водночас і голод, і спрагу, бо спрага теж його мучила.

При цьому він не зводив очей із багаття, що поволі блідло й загасало. Люди довкола нього ніби затяглися туманом і, здавалося, віддалялись.

"Ага! Сон мене зморює! Посплю я отут, на цій купині", — подумав Скшетуський.

Тим часом біля багаття зчинився рух. Конюхи попідводилися. Невдовзі до слуху Скшетуського долинули крики: "Лош! Лош!". Їм відповіло коротке іржання. Покинуте багаття поволі гасло. Ще через хвилину рицар почув свист і глухе тупотіння копит по вологому луку.

Скшетуський не міг збагнути, чому поїхали конюхи. Та враз він помітив, що

султани очерету і диски жовтого латаття якимось поблідли, та й вода світиться інакше, ніж при місяці, а повітря береться легким серпанком.

Він огледівся — розвиднялося.

Всенька ніч пішла у нього на те, аби обігнути ставок і дійти до річки й болітця.

Він був майже на початку шляху. Тепер він мусив іти річкою й за дня пробиратися через табір.

Дедалі дужче виднішало. На сході небо ставало блідо-зеленим.

Скшетуський знову спустився з купини у багно і, діставшись невдовзі до берега, висунув голову з очерету.

Кроків, може, за п'ятсот від нього виднівся татарський сторожовий пост, на лузі ж не було нікогісінько, тільки віддалік на сухому місці світилося гаснучим приском багаття. Рицар вирішив повзти до нього серед високих трав, що подекуди поросли ситником.

Доповзши, він заходився шукати, чи не знайдеться якихось недоїдків. І таки знайшов свіжообгризені баранячі кістки, на яких полишалися жир і жили, та кілька печених ріпок, забутих у теплому попелі, — і почав їсти з ненажерливістю дикого звіра, аж доки помітив, що дозори, розставлені вздовж усього пройденого ним шляху, повертаючись тим самим лугом до табору, наближаються до нього.

Тоді він поповз назад і через кілька хвилин зник за стіною очерету. Знайшовши свою купину, безшумно ліг на неї. Сторожа тим часом проїхала повз нього. Скшетуський негайно узявся до кісток, які прихопив із собою і які затріщали тепер у його могутніх щелепах, наче у вовка в пащі. Він пообгризав жир і жили, висмоктав мозок, пережував кістки, які міг, — утамував перший голод. Такого розкішного сніданку йому давно не доводилося їсти у Збаражі.

І одразу ж відчув себе сильнішим. Його підкріпили як пожиток, так і новий день. Дедалі виднішало, східний край неба із зеленавого ставав рожево-золотавим, уранішня прохолода, щоправда, добре пробирала рицаря, але він утішався думкою, що невдовзі сонечко зігріє його натруджене тіло.

Скшетуський уважно розгледівся. Купина була досить чимала, правда, округла й короткувата, але зате така широка, що на ній вільно могли умотитися двоє. Очерет оточував її довкола ніби муром, геть затуляючи від людських очей.

"Тут мене не знайдуть, — подумав Скшетуський, — хіба що по рибу хтось поткнеться в очерети, а риби немає — від падла подохла. Тут я собі відпочину і поміркую, що робити далі."

І почав думати, іти йому далі річкою чи ні. Урешті-решт вирішив іти, якщо здійметься вітер і гойдатиме очерети — інакше гойдання і шелест викажуть його, надто коли він, напевно, проходитиме повз табір.

— Дякую тобі, Господи, що я іще живий! — стиха прошепотів Скшетуський.

І підняв очі до неба, а потім думкою полинув до польських окопів. Замок, позолочений першими променями ранішнього сонця, із його купини було видно пречудово. Може, там хтось із вежі озирає у далекоглядну трубу ставки й очерети, а

вже Володийовський із Заглобою неодмінно цілісінський день видивлятимуться з валів, чи не побачать його десь повислим на якійся белюарді.

"Уже не побачать!" — подумав Скшетуський, і груди його переповнилися блаженним відчуттям свободи.

— Не побачать, не побачать! — повторив він кілька разів. — Мало я пройшов, але й цю частину шляху треба було здолати. І далі Господь мені допоможе.

І вже очима уяви бачив себе за таборами — у лісах, де стоять королівські війська: народне ополчення з усього краю, гусари, піхота, чужоземні рейменти; земля аж стогне під тягарем людей, коней і гармат, а серед цього велелюддя — сам його величність король...

Потім він побачив запеклу битву, розбиті табори — і князя угледів, як той з усією кіннотою летить по стосах трупів, і побачив зустріч військ...

Очі його, запалені й припухлі, стулялися від яскравого світла, а голова хилилася від надміру думок. Якась блаженна знемога огортала рицаря, нарешті він простягся на повен зріст і заснув.

Очерети шуміли. Сонце високо підбилося в небі й гарячим своїм поглядом зігрівало юнака, сушило на ньому одяг — він же спав міцно, не ворущачись. Хтось, побачивши його отак розпростертим на купині, із закривавленим обличчям, подумав би, що то лежить викинутий водою труп. Минали години, а він усе спав. Сонце досягло zenіту й почало переходити на другий бік небозводу, а Скшетуський досі не прокидався. Розбудило його тільки пронизливе іржання коней, що гризлися у лузі, і голосні окрики конюхів, котрі розганяли табунних огирів батогами.

Він протер очі, роззирнувся, згадав, де знаходиться. Поглянув угору: на червоनावому від призахідних блисків небі миготіли зорі — він проспав усенький день.

Але ні відпочилим, ні сильнішим Скшетуський себе не відчував — навпаки, усі кістки його боліли. Одначе він подумав, що нові випробування повернуть тілу бадьорість і, спустивши ноги у воду, не гаючись вирушив далі.

Тепер він ішов при самісінькому очереті, по чистій воді, аби шелест не привернув уваги конюхів, що пасли на березі коней. Останні блиски сонця згасли, і стало досить темно, бо місяць іще не показався з-за лісу. Вода була така глибока, що Скшетуський, місцями втрачаючи дно під ногами, мусив пливти, що було нелегко в одязі, та й течія, супроти якої він плив, хоч яка лінива, а все-таки тягла його назад до ставків. Зате найзіркіше татарське око не могло б помітити людської голови на тлі темної стіни очеретів.

Отож ішов він досить сміливо, часом плив, але переважно брів у воді до пояса і попід пахви, аж поки нарешті дістався до місця, з якого очі його побачили обабіч річки тисячі й тисячі вогнів.

"Це табори, — подумав Скшетуський. — Допоможи тепер мені, Боже!"

І прислухався.

Гомін безлічі голосів долинав до його вух. Так, це були табори. На лівому березі річки, якщо дивитися за течією, стояв козацький табір зі своїми тисячами возів і

наметів, на правому — татарський кіш. Обидва аж гули від галасу й шуму людських розмов, диких звуків бубнів і сопілок, ревіння волів і верблюдів, кінського іржання, окриків. Річка розділяла табори, будучи водночас перешкодою для сварок і вбивств, бо кримчаки не могли спокійно стояти біля козаків. У цьому місці річище розширювалося, а може, його розкопали зумисне. Але, якщо судити із вогнів, вози по один бік і очеретяні курені по другий були за кілька десятків кроків од берега — над самою ж водою стояли, напевно, сторожові пости.

Очерет і ситник рідшали — либонь, навпроти таборів береги були піщані. Скшетуський пройшов іще кілька десятків кроків і зупинився. Якоюсь грізною могуттю повіяло на нього від тих людських мурашників.

Цієї миті йому здалося, що вся настороженість, уся запеклість тисяч людських істот звернена на нього, і він відчув перед ними своє повне безсилля, повну беззахисність. І самотність.

"Тут ніхто не пройде!" — подумав рицар.

Але все-таки рушив далі, бо його тягла якась неугамовна, хвороблива цікавість. Йому кортіло ближче глянути на цю страхітливую силу.

Зненацька він зупинився. Густий очерет кінчився, ніби зрізаний ножом. Може, його й справді позрізали на курені. Далі чисте плесо червоніло від багать, що відбивалися у ньому.

Два із них, високих і яскравих, горіли при самісінькій воді по обох берегах річки. Біля одного стояв кримчак на коні, біля другого — молодець із довгим списом у руці. Обидва дивилися то на воду, то один на одного. Удалині виднілися ще вартові, котрі так само не зводили очей із річки.

Відблиски багать перекидали через річку немовби вогняний міст. Попід берегами шерезами стояли невеликі човни, на яких вартові плавали по річці й ставку.

— Ні, це таки неможливо! — пробурмотів Скшетуський.

І враз його поймав розпач. Ні вперед не можна йти, ні повернутися! Ось уже скоро доба, як він бреде болотами і баюрами, дихає гнилісними випарами й мокне у воді, а все тільки для того, аби, діставшись до цих таборів, через які він узявся пройти, визнати, що це неможливо.

Але й повернення теж було неможливим: рицар розумів, що чвалати вперед у нього, можливо, ще знайдуться сили, одначе поворотітьма їх забракне. До розпуки долучалася глуха лють; якоїсь миті йому захотілося вилізти з води, покласти вартових, а потім кинутися на юрбу і загинути.

Вітер знову почав дивно перешіптуватися з очеретом, водночас доносячи зі Збаража калатання дзвонів. Скшетуський заходився ревно молитися; він бив себе у груди і благав небеса про порятунок із силою й розпачливою вірою потопельника. Він молився, а кіш і табір гомоніли зловісно, ніби у відповідь на його молитву. Чорні й червоні від вогню постаті снували туди-сюди як сонми чортів у пеклі. Вартові стояли непорушно, а річка несла далі свої криваві води.

— Вогні погаснуть, коли настане глибока ніч, — промовив уголос до себе

Скшетуський і став чекати.

Минула година, друга. Гомін стихав, багаття й справді почали поволеньки згасати, окрім двох сторожових, що розгорялися дедалі дужче.

Вартові мінялися, і було зрозуміло, що вони стоятимуть у дозорі аж до ранку.

Скшетуському сяйнула думка, що, можливо, удень прослизнути повз них буде легше, та він ураз відкинув її. Удень із річки беруть воду, напувають худобу, купаються — удень тут кишітиме людьми.

Аж раптом погляд Скшетуського упав на човни. По обидва береги їх стояло по кілька десятків уряд, а з татарського боку ситняк підступав до них упритул.

Скшетуський занурився по шию у воду і поволеньки почав підкрадатися до човнів, не спускаючи очей із татарського вартового.

За півгодини він дістався до першого човна. План у нього був простий. Човни стояли, задерши корму, від чого над водою утворювалося щось на кшталт склепіння, під яким легко могла вміститися людська голова. Якщо усі човни стоять упритул один до одного, татарський дозорець не помітить під ними голови; небезпечніший був козацький вартовий, але й той міг нічого не завважити, бо під човнами, попри вогнище навпроти, панував морок.

А втім, іншого шляху не було.

Скшетуський довго не вагався і незабаром опинився під кормою найближчого із човнів.

Він ліз рачки, а радше, повз, бо у тому місці було мілко. Кримчак стояв на березі так близько, що рицар чув, як форкає його кінь. Він зупинився на мить і прислухався. Човни, на щастя, торкалися один одного бортами. Тепер Скшетуський не зводив очей із козацького караульного, котрого видно було мов на долоні. Але той дивився на татарський кіш.

Проминувши човнів із п'ятнадцять, рицар раптом почув над самісіньким берегом кроки й людські голоси. Він умить зачався і чекав. У кримських походах намісник навчився розуміти по-татарському, і тепер тіло його пройняв дріж, коли він почув слова команди:

— Сідай і відчальюй!

Скшетуського кинуло в жар, хоч він був у воді. Якщо хтось сяде у човен, під яким він зараз ховається, йому смерть; якщо ж в один із передніх — теж кінець, бо тоді попереду нього з'явиться порожнє освітлене місце.

Кожна секунда здавалася йому годиною. Та ось кроки загупали по дошках днища — татари сіли у четвертий чи п'ятий човен із тих, що стояли за ним, відштовхнулися і попливли у напрямку ставу.

Але рух біля човнів привернув до себе увагу козацького вартового. Скшетуський, мабуть, із півгодини простояв не ворухнувшись. Аж тоді, коли караульного змінили, він почав просуватися далі.

Так добрався він до кінця ряду. За останнім човном знову починався ситняк, а за ним очерет. Добувшись до них, рицар, засапаний, спітнілий, упав навколішки й

заходився від щирого серця дякувати Богові.

Тепер він ішов уже трохи сміливіше, користуючись кожним подувом вітру, що наповнював береги шумом. Від часу до часу озирався назад. Сторожові багаття віддалялися, їхні вогні зникали з очей, миготіли, згасали. Зарості очерету і ситнягу дедалі чорнішали, густішали і ширшали, бо чимдалі багністішими ставали береги. Сторожа не могла стояти близько біля річки, вщухав і табірний гомін.

У рицаря вселилася якась надлюдська сила. Він продирався крізь очерет, купини, провалювався у болото, тонув, впливав і знову ставав на ноги. Він іще не наважувався вийти на берег, але почував себе уже майже врятованим. Скільки він отак ішов, брів, сам не знав, та коли знову озирнувся, сторожові вогні здалися йому світними цяточками. Через кілька сотень кроків вони зовсім зникли. Зійшов місяць. Навколо стояла тиша. Зненацька почувся шум — гучніший і виразніший за шурхіт очерету. Скететуський мало не скрикнув від радості: з обох боків річки був ліс.

Тоді він звернув до берега і висунувся із заростей. Відразу за ситнягом і очеретом починався сосновий бір. Запах живиці вдарив у ніздрі. Де-не-де у темних глибинах, ніби срібна, світилася папороть.

Рицар удруге впав навколішки й цілував землю, шепочучи молитву.

Він був урятований.

Потім він заглибився в лісову темряву, питаючи самого себе: як іти далі? Куди приведе його цей ліс? Де король і військо?

Шлях не був закінчений, не був простий і безпечний, та, коли він подумав, що дістався зі Збаража, що прокрався повз сторожові пости, подолав болота, прошмигнув через табори, через ворожі полчища числом майже у півмільйона, йому здалося, що всі небезпеки минули, що перед ним не бір, а освітлений тракт, котрий приведе його просто до королівських покоїв.

І йшов наш бідолашний рицар — голодний, промерзлий, вимоклий, вимащений власною кров'ю, червоною глиною і чорним болотом, — ішов із радістю в серці, з надією, що невдовзі повернеться до Збаража — і не сам, а з великою підмогою.

"Вам не довго залишалося голодувати і мучитися без надії, — думав він про залишених у Збаражі друзів. — Я приведу короля!".

І тішилося рицарське серце, сподіваючись на близький порятунок для князя, рейментарів, війська, для Володийовського, Заглоби і всіх інших героїв, обложених у збараських окопах.

Лісова пуца розступилася перед ним і вкрила своєю тінню.

РОЗДІЛ XXIX

У вітальні топорівського маєтку сиділи пізно ввечері троє вельмож, замкнувшись для таємної розмови.

Кілька свічок яскраво освітлювали стіл, завалений картами із нанесеним на них довкіллям. Біля карт лежав високий капелюх із чорною пір'їною, далекоглядна труба, шпага з перламутровим ефесом, на який був накинутий мереживний носовичок, і пара рукавичок із лосячої шкіри.

За столом у високому кріслі з бильцями сидів чоловік років на сорок, невисокий і худорлявий, але міцної статури. Обличчя він мав смагле, жовтаве, стомлене, очі чорні й чорну шведську перуку із довгими локонами, що спадали на спину і плечі. Рідкі чорні вуса, підкручені з країв, прикрашали його верхню губу, нижня ж разом із підборіддям сильно випиналася вперед, надаючи усьому видові виразу левиної відваги, гордості й упертості. Обличчя це не було гарним, але вельми й вельми незвичайним. Чуттєвість, що свідчила про схильність до любовних утіх, у дивний спосіб поєднувалася в ньому із якоюсь сонною, мертвотною нерухомістю і байдужістю. Очі здавалися погаслими, але легко вгадувалося, що у хвилини душевного піднесення, веселості чи гніву вони ладні вергати блискавки, які не кожен погляд міг би витримати. І водночас у них були доброта й лагідність.

Чорний убір, що складався з атласного кафтана із мережаними гофрами, з-під яких виглядав золотий ланцюг, підкреслював вишуканість манер цієї незвичайної персони. Попри смуток і стурбованість, що вгадувалися у вигляді й поставі, було у ній щось величне. Воно й не дивно, бо це був сам король, Ян Казимир Ваза, котрий уже майже як рік посів престол після брата Владислава.

Трохи позаду нього, у напівтіні, сидів Ієронім Радзейовський, староста ломжинський, приземкуватий рум'яний товстун із жирною й зухвалою фізіономією придворного, а навпроти, за столом, третій вельможа, спершись на лікоть, розглядав карти околиць, від часу до часу підіймаючи погляд на короля.

Вигляд його був не такий величний, але позначений гідністю мало не вищою за королівську. Пооране турботами й роздумами холодне і мудре обличчя державця відзначалося суворістю, яка анітрохи не псувала його незвичайної вроди. Очі він мав блакитні, проникливі, шкіру, незважаючи на вік, ніжну; чудовий польський убір, підстрижена на шведський манер борода і висока чуприна над чолом надавали його правильним, ніби з каменю витесаним, рисам сенаторської поваги.

Це був Єжи Оссолінський, коронний канцлер і князь Римської імперії, оратор і дипломат, що дивував європейські двори, славетний супротивник Ієремії Вишневецького.

Його незвичайні здібності змолоду привернули до нього увагу попередніх правителів і рано висунули на найвищі посади. Довіреною йому владою він вів державний корабель, який цієї миті був близький до остаточної катастрофи.

Проте канцлер ніби створений був для того, щоб бути штурманом такого корабля. Працьовитий, витривалий, розумний, далекоглядний і передбачливий, він спокійною і впевненою рукою провів би у безпечну гавань будь-яку іншу державу, окрім Речі Посполитої, будь-кому іншому забезпечив би внутрішню міць і могутність на довгі роки... якби був самовладним міністром такого, наприклад, монарха, як французький король або іспанський.

Вихований поза межами країни, заворожений чужими зразками, попри весь свій природжений розум і кмітливість, попри довголітній практичний досвід, він не зміг звикнути до безсилля уряду в Речі Посполитій і за все життя так і не навчився з цим

рахуватися, хоч то була скеля, об яку розбилися усі його плани, наміри, зусилля, хоч — через цю саму причину — він зараз уже бачив попереду крах і руїну, а згодом і вмирав із розпукою в серці.

Це був геніальний теоретик, котрий не зміг стати геніальним практиком, — через те й опинився у зачарованому безвихідному колі. Переїнятий якоюсь думкою, що в майбутньому обіцяла дати плоди, він прагнув її втілити з настирливістю фанатика, не помічаючи, що рятівна в теорії ідея при наявному стані речей на практиці може мати страшні наслідки.

Бажаючи зміцнити уряд і державу, він розбудив страшну козацьку стихію, не передбачивши, що буря обернеться не лише проти шляхти, магнатських латифундій, зловживань і шляхетської сваволі, а й проти найнасущніших інтересів самої держави.

Піднявся зі степів Хмельницький і виріс у велетня. Річ Посполита зазнавала поразки за поразкою: Жовті Води, Корсунь, Пилявці. Хмельницький найперше об'єднався із ворожою кримською раттю. Удар падав за ударом — нічого іншого, як воювати, не лишалося. Страшну козацьку стихію передусім треба було придушити, щоб використати її в майбутньому, а канцлер, захоплений своїми задумами, досі ще вів перемови і зволікав. І досі ще вірив — навіть Хмельницькому!

Реальність уцент розбила його теорію: із кожним днем ставало дедалі зрозуміліше, що результати канцлерових зусиль прямо протилежні очікуванім, — і найяскравішим доказом цього була облога Збаража.

Канцлер зігнувся під важким тягарем турбот, гірких розчарувань і загальної ненависті.

І він чинив так, як чинять у дні невдач і поразок люди, у яких віра в себе сильніша за всі поразки: він шукав винних.

Винною була уся Річ Посполита і всі стани, її минуле і державний устрій; але відомо, що той, хто, боячись, аби брила, яка лежить на схилі гори, не впала у прірву, не розрахувавши сил захоче вкотити її на вершину, лише прискорить її падіння. Канцлер же зробив більше і гірше — він покликав на підмогу бурхливий, страшний козацький потік, не подумавши, що його течія може тільки розрихлити і розмити ґрунт, на якому спочиває брила.

Тож коли він шукав винних, на нього теж усі звертали свої погляди, вважаючи його призвідцем війни, винуватцем поразок і нещасть.

Та король іще вірив у нього, вірив попри те, що громадська думка, не щадячи королівської величі, звинувачувала і його самого, так само як і канцлера.

Отже, сиділи вони собі у Топорові, зажурені й сумні, не знаючи до пуття, що їм діяти, бо король мав лише двадцять п'ять тисяч війська. Королівський заклик організувати ополчення було розіслано запізно, і лише частина ополчення на той час устигла зібратися. Хто був причиною загайки, чи не було це іще однією помилкою упертої політики канцлера — ця таємниця залишилася між королем і міністром. Достатньо й того, що тієї хвилини обидва почувалися беззахисними перед могуттю Хмельницького.

І що найголовніше: вони не мали про нього точних відомостей. У королівському стані досі не знали, усі ханські сили об'єдналися з військом Хмельницького чи козаків підтримує тільки Тугай-бей із кількома тисячами ординців. Питання це було таке важливе, як життя чи смерть. Із самим гетьманом король у крайньому разі міг би спробувати щастя, хоч бунтівний гетьман мав удесятеро більші сили. Чари королівського імені багато означали для козаків — страх перед ним був сильніший, ніж перед народним ополченням, збіговиськом недисциплінованої і невишколеної шляхти, — та якщо й хан пристав до Хмельницького, ставати на прю із такою міццю було б безглуздо.

Тим часом вісті надходили найрозмаїтіші, хоч достеменно ніхто нічого не знав. Передбачливий Хмельницький зібрав усіх своїх людей в одному місці, зумисне не випускаючи жодного козацького чи татарського роз'їзду, аби не дати королю можливості захопити язика. Бунтівний гетьман мав такий намір: залишити частину свого війська під обложеним Збаражем, що вже доживав останні дні, а самому з усіма татарськими і козацькими силами несподівано напасти на короля, оточити його з військом і передати в руки хана.

Тож не без причини обличчя короля того вечора було як чорна хмара, бо ніщо болючіше не ранило монаршої гідності, як відчуття власного безсилля. Ян Казимир знеможено відкинувся на спинку крісла, опустив руку на стіл і сказав, показуючи на карти:

— Усе це ні до чого, ні до чого! Язиків мені дістаньте.

— Нічого більшого і я не бажаю, — відповів Оссолінський.

— А роз'їзди повернулися?

— Повернулися, але нічого не привезли.

— Жодного полоненого?

— Тільки довколишніх хлопів, котрі нічого не знають.

— А пан Пелка повернувся? Це ж славний мисливець за язиками.

— Милостивий королю! — озвався із-за крісла староста ломжинський. — Пан Пелка не вернувся і не вернеться — він загинув.

Настала хвилина мовчання. Король утупився похмурим поглядом у палахкотливі свічки і забарабанив пальцями по столі.

— Невже нема жодної ради? — промовив він нарешті.

— Треба чекати! — поважно сказав канцлер.

Чоло Яна Казимира взялося зморшками.

— Чекати? — перепитав він. — А там Вишневецький і рейментарі згорять під Збаражем!

— Ще якийся час вони протримаються, — недбало зауважив Радзейовський.

— Помовчав би, милостивий старосто, коли нічого путнього сказати не можеш.

— А я саме, ваша величносте, хотів дати пораду.

— Яку?

— Послати когось під Збараж, ніби для перемов із Хмельницьким. Посол

переконається, чи там хан, а повернувшись розкаже.

— Це не годиться, — відповів король. — Тепер, коли ми Хмельницького оголосили бунтівником і за його голову призначили винагороду, а запорозьку булаву віддали Забуському, не можна нам із Хмельницьким вступати у перемови.

— Тоді до хана треба послати, — запропонував староста.

Король запитливо глянув на канцлера, котрий підвів на нього свої суворі блакитні очі, й, трохи подумавши, сказав:

— Порада непогана, але Хмельницький, поза всяким сумнівом, посла затримає, і всі намагання будуть марні.

Ян Казимир махнув рукою.

— Ми бачимо, — спроквола мовив він, — що вам запропонувати нема чого — тоді послухайте нас. Я накажу сурмити похід і рушу з усім військом на Збараж. Нехай діється воля Божа! Отак і дізнаємося, там хан чи нема його.

Канцлер знав, яку нестримну відвагу мав король і не сумнівався, що він ладен це зробити. З іншого боку, із досвіду йому було відомо: якщо король щось задумає і рішуче на цьому наполягатиме, ніякі відмовляння не допоможуть. Тому він не став одразу заперечувати, навіть похвалив саму думку, але квапитися не радив, доводячи королю, що можна це зробити й завтра або післязавтра, — а тим часом дивись та й надійдуть добрі новини. З кожним днем посилюватиметься розклад серед черні, наляканої невдачами під Збаражем і звісткою про наближення королівського війська. Бунт може розтанути від сяйва імені його величності, як сніг від сонячного проміння, — але на це потрібен час. Адже у королівських руках доля усієї Речі Посполитої, і, відповідаючи за неї перед Богом і нащадками, він не повинен наражати себе на небезпеку, тим паче що у разі невдачі збараські війська будуть приречені на загибель.

Канцлер говорив довго і виразно — це був взірець красномовства. І врешті-решт він переконав короля, а заодно і втомив. Ян Казимир знову відкинувся на спинку крісла, нетерпеливо пробурмотівши:

— Робіть, що хочете, але завтра добудьте мені язика.

І знову настало мовчання. За вікном показався величезний золотий місяць, але в кімнаті стало темніше — свічки пообпливали воском.

— Котра година? — спитав король.

— Скоро північ, — відповів Радзейовський.

— Я сьогодні не лягатиму. Об'їду табір, і ви зі мною. Де Убальд і Арцишевський?

— У таборі. Піду скажу, щоб коней подали, — відповів староста.

І підійшов до дверей. Коли це враз у сінях зчинився якийсь рух, почулася гучна розмова, відлуння квапливих кроків. Нарешті двері розчинилися навстіж, і вбіг задиханий Тизенгауз, королівський стременний.

— Всемиловий королю! — вигукнув він. — Гусарський товариш зі Збаража прибув!

— Король підхопився з крісла, канцлер теж підвівся, і в обох вирвався із уст окрик:

— Не може бути!

— Істинний Бог! Стоїть у сінях.

— Мерщій давай його! — закричав король, плеснувши в долоні. — Нехай зніме з душі журбу. Давай його сюди, Христом-Богом прошу!

Тизенгауз зник за дверима, і по хвилі замість нього на порозі з'явилася висока незнайома постать.

— Підійди-но ближче, ласкавий пане! — попрохав король. — Ще ближче! Ми раді тебе бачити!

Рицар підійшов аж до столу. Вигляд у нього був такий, що король, канцлер і староста ломжинський від подиву сахнулися. Перед ними стояв страшний чоловік, а радше, привид: подерте на шматки лахміття ледве прикривало його виснажене тіло, посиніле обличчя було вимащене болотом і кров'ю, очі палали лихоманковим блиском, чорна скуйовджена борода спадала на груди. Трупний запах розходився довкола нього, а ноги так тремтіли, що він змушений був спертися об стіл.

Король і обидва вельможі дивилися на нього широко відкритими очима. Цієї миті двері відчинилися, і юрбою зайшли сановники, військові й цивільні: генерали Убальд і Арцишевський, підканцлер литовський Сапега, староста жечицький, каштелян сандомирський. Усі, зупинившись за спиною в короля, дивилися на прибульця, а король спитав:

— Хто ти?

Бідолаха розтулив рота, хотів щось сказати, але судома звела йому щелепу, борода затремтіла, і він лише зміг прошепотіти:

— Зі... Збаража!

— Дайте йому вина! — пролунав чийсь голос.

Миттю подали повен кубок — прибулець через силу його випив. Тим часом канцлер зняв із себе делію і накинув йому на плечі.

— Можеш тепер говорити? — спитав перегодя король.

— Можу, — трохи впевненіше відповів рицар.

— Хто ти?

— Ян Скшетуський... гусарський поручик...

— У чий службі?

— Воеводи руського.

Шепіт пробіг залю.

— Що там у вас? Що чути? — гарячково допитувався король.

— Злидні... голод... самі могили...

Король затулив рукою очі.

— Ісусе Назаретський! Ісусе Назаретський! — тихо повторював король.

За хвилю він знову спитав:

— Довго ще зможете протриматися?

— Пороху нема. Супротивник біля самісіньких валів...

— Багато його?

— Хмельницький... Хан з усіма ордами.

— І хан там?

— Авжеж...

Настало довге мовчання. Присутні лише переглядалися, розгубленість була у всіх на обличчях.

— Як же ви змогли вистояти? — спитав канцлер, не приховуючи недовіри.

Почувши ці слова, Скшетуський підвів голову, ніби до нього прибули нові сили, гордовитий вираз промайнув у нього на обличчі, і він одповів несподівано сильним голосом:

— Двадцять відбитих штурмів, шістнадцять виграних битв на бойовищі, сімдесят п'ять вилазок...

І знову настало мовчання.

Раптом король випростався і струснув перукою, як лев гривною. На його жовтавому обличчі спалахнув рум'янець, очі пламеніли.

— О Боже! — закричав він. — Годі з мене цих порад, цього тупцювання на місці, цього зволікання. Є хан чи нема його, зібралося ополчення чи ні — годі з мене, присягаюся Богом! Сьогодні ж ідемо на Збараж!

— На Збараж! На Збараж! — повторило кільканадцять могутніх голосів.

Обличчя прибульця засяяло, як зоря.

— Все милостивий королю, повелителю мій! З тобою на життя і на смерть!..

Від цих слів шляхетне королівське серце розтануло як віск і, не гидуючи відразливим видом рицаря, він стиснув обіруч його голову й сказав:

— Ти миліший мені за тих, що в атласах. Царице Небесна! За менші заслуги декому дарують староства... Тож знай, за свій подвиг і ти не лишишся без нагороди. І не переч! Я перед тобою в боргу!

А інші слідом за королем почали вигукувати:

— Не було ще доблеснішого рицаря!

— Він і з-поміж збараських найкращий!

— Славу невмирущу ти здобув!

— Як же ти через козаків і татар пробрався?..

— У болотах ховався, в очеретах, лісами йшов... блукав... без їжі.

— Дайте йому попоїсти! — крикнув король.

— Попоїсти! — підтримали інші.

— Одягти його!

— Завтра дадуть тобі коня і одяг, — мовив король. — Нічого тобі не бракуватиме.

За прикладом короля усі навперебій вихваляли рицаря. Його знову почали засипати запитаннями, на які він відповідав через силу, бо відчував дедалі більшу слабкість і був уже напівпритомний. Та ось принесли попоїсти, і водночас зайшов ксьондз Цецишовський, королівський духівник.

Сановники розступилися — ксьондз був вельми учений, шанований, і слово його для короля важило мало не більше, ніж слово канцлера, а з казальниці, бувало, він про такі речі говорив, що їх і на сеймі не кожен наслідювався порушити. Його враз оточили

і заходилися розповідати, що зі Збаража прийшов гусарський товариш, що князь попри голод і злигодні й далі громить хана, котрий перебуває там власною персоною, і Хмельницького, який за весь минулий рік не втратив стільки людей, скільки під Збаражем, нарешті, що король хоче йти на виручку обложеним, хоч би навіть йому з усім військом довелося загинути.

Ксьондз мовчки слухав, ворущачи губами і щомиті поглядаючи на виснаженого рицаря, котрий тим часом перекушував, бо король звелів йому не зважати на свою присутність та ще й сам пильнував, аби той їв добре і час від часу відпивав за його здоров'я ковток із малого срібного кубка.

— А як же звати цього гусарського товариша? — спитав нарешті ксьондз.

— Скшетуський.

— Чи не Ян часом?

— Так, Ян.

— Поручик князя воєводи-руського?

— Авжеж.

Ксьондз підняв до небес зморшкувате обличчя і знову почав молитися, а потім сказав:

— Хвалімо ім'я Господа нашого, бо незбагненні шляхи, якими він веде людину до щастя і спокою. Амінь. Я цього рицаря знаю.

Скшетуський, почувши ці слова, мимоволі звернув погляд на ксьондза, але обличчя того, постать і голос були йому зовсім чужі.

— Отже, ти, ваша милість, один з усього війська узявся перейти через ворожі табори? — спитав його ксьондз.

— Переді мною пішов один шляхетний рицар, але загинув, — відповів Скшетуський.

— Тим більша твоя заслуга, якщо ти після цього зважився піти. Судячи з твого вигляду, страшний ти шлях здолав. Бог зглянувся на твою жертву, на твою добротність, молодість і був захистом тобі в дорозі.

Зненацька ксьондз звернувся до Яна Казимира.

— Все милостивий королю, — мовив він, — ваша королівська величність неодмінно вирішила йти на допомогу князю-воєводі руському?

— Вашим молитвам, панотче, — відповів король, — довіряю вітчизну, військо і себе, бо знаю, що це страшний ризик, але не можна дозволити, аби князь-воєвода гинув у тій злочасній фортеці й із ним полягли такі рицарі, як оцей, що сидить перед вами.

— Бог пошле нам звиягу! — вигукнуло кільканадцять голосів.

Ксьондз підніс руки до неба, і в залі залягла тиша.

— *Benedico vos, in nomine Patris e Filii, e Spiritus sancti .*

— Амінь! — мовив король.

— Амінь! — повторили усі.

Спокій з'явився на стурбованому досі обличчі Яна Казимира, і лише очі його світилися незвичайним блиском. Присутні неголосно загомоніли про майбутній похід — багато хто ще сумнівався, що король вирушить негайно, — він же узяв зі столу шпагу і

кинув Тизенгаузові, аби той її йому причепив.

— Коли ваша королівська величність хоче вирушити? — поцікавився канцлер.

— Бог дав погожу ніч, — відповів король, — коні не пристануть. — І додав, звертаючись до обозного стражника: — Накажи сурмити похід, ваша милость.

Стражник мерщій вийшов із вітальні. Канцлер Оссолінський тихо зауважив, що не всі ще до походу готові і що возів раніше ніж до світання не відправити, але король тої ж миті йому відповів:

— Кому вози миліші за вітчизну і монарха, той нехай лишається.

Зала порожніла. Кожен квапився до своєї хоругви, щоб її "на ноги підняти" і спорядити в похід. У вітальні zostалися тільки король, канцлер, ксьондз і Скшетуський із Тизенгаузом.

— Все милостивий королю, — сказав ксьондз, — що ми хотіли дізнатися від цього рицаря, те дізналися. Треба йому дати перепочити, бо він ледве на ногах стоїть. Дозволь мені, ваша королівська величносте, узяти його до себе на квартиру переночувати.

— Добре, панотче, — відповів король. — Ти слушно кажеш. Нехай Тизенгауз із ким-небудь його проведуть, бо сам він напевно не дійде. Іди, іди, товаришу любий, ніхто тут більше від тебе на спочинок не заробив. І пам'ятай, що я твій боржник. Радше про себе, аніж про тебе забуду!

Тизенгауз підхопив Скшетуського попідруки, і вони вийшли. У сінях спіткали старосту жечицького, котрий підтримав рицаря, що заточувався, із другого боку; попереду йшов ксьондз, перед ним — пахолок із ліхтарем. Але марно світив пахолок: ніч була ясна, тиха, тепла. Великий золотавий місяць, ніби ковчег, плив над Топоровом. Із табірної майдану долинали людський гомін, скрипіння врзів і звуки сурм, що грали побудку. Удалині, перед костьолом, залитим місячним сяйвом, уже групами збиралися жовніри — кінні й піші. У селі іржали коні. До скрипіння возів долучалися і дзенькіт ланцюгів, і глуха гарматна канонада — і гуркіт дедалі посилювався.

— Уже рушають! — мовив ксьондз.

— Під Збараж... на порятунок — прошепотів Скшетуський.

І не відомо, чи то від радості, чи то від тяжких трудів, чи від усього вкупі він так знемігся, що Тизенгауз і староста жечицький майже тягли його на собі.

Тим часом, ідучи до будинку тутешнього парафіяльного священика, вони опинилися у юрбі жовнірів, що збиралися перед костьолом. Це були сапегинські хоругви й піхота Арцишевського. Ще не діставши наказу шикуватися, жовніри стояли абияк, подекуди збившись купками й загороджуючи шлях пішоходам.

— З дороги! З дороги! — вигукував ксьондз.

— А хто це тут шукає дороги?

— Гусарський товариш зі Збаража.

— Чолом йому! Чолом! — лунала безліч голосів.

Одні розступалися відразу, інші, навпаки, збивалися в купу ще дужче, бажаючи побачити героя. І дивилися здивовано на цього змученого голодранця, на його страшне

обличчя, освітлене місячним сяйвом, і, вражені, шепотіли:

— Зі Збаража, зі Збаража...

З превеликими труднощами довів ксьондз Скшетуського до попівства. Там його викупали, відмили од болота і крові, а потім ксьондз наказав покласти його у ліжко священика, а сам повернувся до війська, що вирушало у похід.

Скшетуський був напівпритомний, але лихоманка не давала змоги йому відразу заснути. Проте він уже не розумів, де знаходиться і що з ним сталося. Чув тільки гомін, тупіт коней, скрипіння возів, гучні кроки піхоти, крики жовнірів, звуки сурм — і все це зливалося в нього у вухах в один безперервний шум... "Військо йде", — пробурмотів сам до себе... Тим часом шум почав потроху віддалятися, слабнути, вщухати, танути, аж поки нарешті тиша огорнула Топорів.

І здавалося тоді Скшетуському, що разом із ліжком він летить у якусь бездонну прірву...

РОЗДІЛ XXX

Спав він кілька днів, але й після пробудження не покидала його зла лихоманка — довго ще марив, згадував Збараж, князя, старосту красноставського, розмовляв із паном Міхалом і Заглобою, кричав: "Не туди!" панові Лонгінусу Підбип'яті — лише про князівну не згадав ні разу. Певно, та сувора заборона, яку він раз і назавжди наклав на будь-який спомин про неї, не втрачала сили, навіть коли хвороба його виснажила. Натомість йому здавалося, що він бачить над собою мидзате обличчя Жендзяна — точнісінько як тоді, коли князь після старокостянтинівської битви послав його з хоругвами під Заслав знищити розбійницькі зграї, і Жендзян несподівано з'явився у хату, де він вирішив переночувати.

Видіння це плутало його думки — йому ввижалося, що час зупинив свій плин і нічого відтоді не змінилося. Він знову на Хоморі й спить у хаті, а прокинувшись, відведе хоругви до Тарнополя... Розгромлений під Старокостянтинівом Кривоніс утік до Хмельницького... Жендзян приїхав із Гущі й сидить біля нього... Скшетуський хоче заговорити, хоче звеліти пахолкові сідлати коней, але не може... І знову з'являється думка, що не на Хоморі він, що уже було взято Бар, — аж тут Скшетуського пронизує біль, і нещасна його голова знов занурюється у темряву. Нічого вже не знає він, нічого не бачить. Проте за хвилину з цієї темряви, із цього хаосу виринає нове видіння — Збараж... облога... Отже, він не на Хоморі? А Жендзян усе одно сидить біля нього, схиляється над ним. Крізь прорізані у віконницях сердечка до кімнати сійнувся пучок яскравого світла й виразно освітив обличчя пахолка, сповнене зажури і співчуття...

— Жендзяне! — раптом вигукує Скшетуський.

— О мій добродію! Нарешті-таки ви мене впізнали! — кричить пахолок і припадає до ніг господаря. — А я думав, що ваша милість уже ніколи не покинеться...

Настало мовчання — чути було тільки схлипування пахолка, котрий не переставав обіймати господареві ніг.

— Де я? — спитав пан Скшетуський.

— У Топорові... Ваша милість зі Збаража до його величності короля прийшов...

Хвалити Бога! Хвалити Бога!

— А король де?

— Пішов із військом виручати князя-воєводу.

Знову настало мовчання. Сльози радості текли по обличчю Жендзяна, котрий за хвилину зворушено сказав:

— Пощастило-таки вашу милість живим побачити...

Відтак підвівся й одчинив віконницю, а потім і вікно.

Свіже вранішнє повітря увірвалося до кімнати, а з ним і яскраве денне світло. Від цього світла Скшетуський повністю прийшов до тями...

Жендзян сів у ногах ліжка...

— То це я зі Збаража вийшов? — запитав рицар.

— Авжеж, мій добродію... Ніхто не міг учинити того, що ваша милість учинив. Тільки завдячуючи вашій милості король поквапився рятувати князя.

— Пан Підбип'ята переді мною спробував пройти, але загинув...

— О Господи! Пан Підбип'ята загинув? Такий щедрий і доброчесний пан... Хух, аж дихання сперло... Як же вони такого крем'язня подужали?

— Із луків його застрелили...

— А як там пан Володийовський і пан Заглоба?

— Нівроку були, коли я вирушав.

— Ну й хвалити Бога! Це найкращі вашої милості приятелі... Тільки мені ксьондз наказав мовчати...

Жендзян затнувся і на якийсь час поринув у роздуми. Робота мізків виразно відбилася на його повновидому обличчі. Нарешті він озвався:

— Ваша милість!..

— Чого тобі?

— А що ж станеться із пана Підбип'яти багатством? Подейкують, у нього сіл і всілякого добра без ліку... Невже він приятелям нічого не відписав, бо я чув, що родини у нього немає?

Скшетуський нічого не відповів, тому Жендзян, збагнувши, що запитання йому не до вподоби, перевів розмову на інше:

— Хвалити Бога, що пан Заглоба і пан Володийовський здорові; я думав, їх татари схопили... Ми стільки горя укупі сьорбнули... Та тільки ксьондз говорити мені не велів... Ех, добродію ви мій, я гадав, що вже ніколи їх більше не побачу — нас орда так притисла, що не було ніякої ради.

— Так ти був із паном Володийовським і паном Заглобою? Вони мені про це нічого не казали.

— Бо вони й самі не знали, загинув я чи живий лишився...

— А де це вас орда так приперла?

— За Проскуровом, у дорозі до Збаража. Ми, добродію мій, далеко, аж за Ямполем були... Тільки ксьондз Цецишовський говорити заборонив...

На хвилину запала мовчанка.

— Нехай же вас Бог винагородить за добрі ваші наміри і труди, — мовив Скшетуський, — бо я вже знаю, чого ви туди їздили. Я ще до вас там побував... Але марно...

— Ех, добродію мій, якби оце не ксьондз... Він мені так звелів: я мушу з його королівською величністю у Збараж їхати, а ти — каже мені — пильнуй господаря, тільки ж не говори йому ні слова, а то ще душа із нього вийде.

Скшетуський так давно й назавжди розлучився з усякою надією, що й ці слова Жендзяна не зачепили в його серці жоднісінької струни... Якийся час він лежав непорушно, відтак знову спитав:

— А як ти тут опинився при ксьондзові Цецишовському і при війську?

— Мене пані Вітовська, дружина каштеляна сандомирського, із Замостя сюди прислала — сповістити панові каштеляну, що у Топорові з ним зустрінеться... Мужня це жінка, скажу я вам, добродію мій, неодмінно хоче при війську бути, аби із паном каштеляном не розлучатися... От я й приїхав до Топорова, на день раніше від вашої милості. Пані сандомирська вже ось-ось має бути... Але що вдієш, як пан каштелян знову із королем поїхав!..

— Не збагну, як ти у Замості міг опинитися, якщо з паном Володийовським і паном Заглобою за Ямполь їздив? Чому ж до Збаража із ними не приїхав?

— А тому, ваша милість, що коли нас кримчаки наздоганяти стали, не було іншої ради, крім як їм обом заступити шлях чамбулові, а я втік — і прямісінько у Замостя.

— Щастя, що вони не загинули, — промовив Скшетуський. — Але я про свого пахолка був ліпшої думки. Як ти міг покинути їх у такій скруті?

— Ех, добродію мій любий, якби ж то нас було тільки троє, я б їх ні за що не покинув, у мене й так серце краялося, але ж ми учотирьох їхали... Тому вони на кримчаків кинулися, а мені самі наказали... рятувати... Якби-то я був певен, що радість не уб'є вашої милості... Бо це ми за Ямполем... знайшли... Але ж ксьондз...

Скшетуський видивився на пахолка і закліпав очима, ніби щойно пробудився від сну. Зненацька, можна сказати, щось у ньому обірвалося — він страшенно зблід, сів на ліжку і вигукнув громовим голосом:

— Хто з тобою був?

— Ваша милість! Гей, ваша милість! — кричав пахолок, злякавшись переміни на лицаревому обличчі.

— Хто з тобою був? — верещав Скшетуський і, схопивши Жендзяна за плечі, заходився трясти його й сам тремтів наче у лихоманці, але залізних обіймів не послаблював.

— Добре, скажу вже! — вигукнув Жендзян. — Нехай ксьондз робить зі мною що хоче: князівна з нами була, а тепер вона при пані Вітовській.

Скшетуський заціпенів, очі в нього заплющилися і голова важко упала на подушки.

— Рятуйте! — зарепетував Жендзян. — Ваша милість, що з вами? Лелечко, що ж я накоїв!.. Краще б мені було мовчати. О Боже! Добродію мій найдорожчий, скажіть же хоч словечко... Господи милосердний! Слушно ксьондз попереджав... Ваша милість!

Гей, ваша милость!..

— Нічого! — озвався нарешті Скшетуський. — Де вона?

— Хвалити Бога, що ваша милость прийшли до тьми... Ліпше я вже нічого не казатиму. Вона при дружині каштеляна сандомирського... Невдовзі тут будуть... Тільки б ви, ваша милость, не померли... Вони от-от будуть... Ми у Замостя втекли... І там ксьондз панну до двору пані Вітовської віддав... Так воно пристойніше... А то у війську теж бешкетники бувають... Богун із нею повівся чемно, але й тут усяке могло трапитися... Я стільки з нею наморочився, аж поки почав казати жовнірам: "Це кривна князя Ієремії!..". І вони ураз пройнялися повагою... Та й у дорозі я добряче витратився...

Скшетуський лежав непорушно, але очі в нього були розплющені, спрямовані у стелю, і обличчя мало поважний вигляд — напевно, він молився. Дочитавши молитву, схопився, сів на ліжку і сказав:

— Подай мені одяг і звели сідлати коней!

— А куди це ваша милость хоче їхати?

— Одяг мерщій подай!

— Знали б ви, добродію, скільки у вашої милості ниньки вдяганки — і король перед від'їздом надавав, і всякі інші вельможі. А ще три пречудових коники у стайні стоять. Мені б хоч одного такого!.. Та вашій милості найліпше було б полежати й спочити, сил же у вас, добродію, геть немає.

— Зі мною все гаразд. На коні можу триматися. Поквапся на милість Божу!

— Та я знаю, у вашої милості тіло залізне — тож нехай буде по-вашому. Тільки заступіться за мене перед ксьондзом Цецишовським... Ось вам кладу одягу... Кращої й у вірменських купців не знайти... Ви поки, мій добродію, вдягайтеся, а я скажу, щоб винної юшки принесли — ксьондзів слуга мав на моє прохання приготувати.

Після цих слів Жендзян порався зі сніданком, а Скшетуський почав квапливо одягатися у вбрання, залишене в дарунок від короля і вельмож. Та він раз у раз обіймав пахолка й притискав його до своїх переповнених почуттями грудей, а той розповідав йому усе аб ово : як Богуна, посіченого паном Міхалом, але вже підлікованого, у Влодаві зустрів, як вивідав у нього усе про князівну й пірнач одержав. Як згодом пішли вони із паном Міхалом і паном Заглобою у валадинські яри і, вбивши відьму й Черемиса, забрали князівну, зрештою, як багато їх підстерігало небезпек, коли вони тікали від Бурляєвих людей...

— Бурляя пан Заглоба зарубав, — гарячково перебив пахолка пан Скшетуський.

— Хоробрий це рицар, — зауважив у відповідь Жендзян. Я такого ще не зустрічав, бо зазвичай один буває хоробрий, другий балакучий, третій проноза, а в панові Заглобі усе вкупі поєдналося. Та найгірше нам довелося, мій добродію, у лісах за Проскуровом, коли кримчаки за нами погналися. Пан Міхал із паном Заглобою лишилися, щоб їх на себе відтягти і погоню затримати, а я звернув зі шляху у бік Старокостянтинова, вирішивши Збараж обійти стороною, бо подумав, що, упоравшись із малим рицарем і паном Заглобою, вони саме до Збаража за нами й поскачуть. Не знаю вже, як Господь у

милосерді своєму врятував малого рицаря і пана Заглобу... Я гадав, їх зарубають. А ми тим часом із панною втікали поміж військом Хмельницького, котрий ішов від Старокостянтінова, і Збаражем, під який помчали татари.

— Не швидко вони туди дісталися, їм пан Кушель добряче нам'яв боки. Але розповідай далі!

— Якби ж то я знав! Але мені й невтямки було, от ми й пробиралися з панною поміж татарвою і козаками як ущелиною. На щастя, тамтешній край наче вимер, тож ми живої душі не зустріли ні у селах, ні в містечках — усі, куди хто міг, від татар повтікали. Та у мене все одно від страху душа у п'яти сховалася: тільки б, думаю, мене не злапали, але й цього, зрештою, не вдалося уникнути.

Скшетуський навіть перестав одягатися і спитав:

— Як це?

— А ось як, мій добродію: нарвалися ми на козацький роз'їзд Донця, брата тієї Горпини, котра панну в яру переховувала. Щастя, що я його добре знав — він мене при Богуні бачив. Переказав я йому від сестри уклін, показав Богунів пірнач і оповів усе: що Богун мене, мовляв, по панну послав і що тепер чекає на мене за Влодавою. А він, позаяк був Богунів приятелем, знав, що сестра панну стереже, тому й повірив. Я гадав, він мене відпустить, та ще й підкине чогось на дорогу, а він ось що мені сказав: "Там, каже, збирається народне ополчення, ще попадешся ляхам у руки; лишайся, каже, зі мною, поїдемо до Хмельницького. У таборі дівчині буде найбезпечніше, там її сам Хмельницький для Богуна стерегтиме". Як він мені це сказав, я аж обмер — що на таке відповіси? Кажу йому тоді, що, мовляв, Богун на дівчину чекає, а я життям присягнув, що негайно її привезу. А він на це: "Ми Богунові сповістимо, а ти не їдь, бо там ляхи". Почав я сперечатися, він теж зі мною сперечався, аж нарешті каже: "Дивно мені, що ти боїшся із козаками йти. Стривай-но: а ти часом не зрадник?". Аж тоді я побачив, що немає іншої ради, крім як уночі втекти, раз він мене вже підозрювати почав. Сім потів із мене від страху зійшло, добродію мій. Став я тоді у дорогу ладнатися, коли це враз тієї ночі із загоном королівських військ налетів пан Пелка.

— Пан Пелка? — перепитав, затамувавши дух, Скшетуський.

— Авжеж, він, добродію мій. Славно робив набіги пан Пелка — жаль, загинув недавно, царство йому небесне! Не знаю, чи хтось краще від нього зможе водити роз'їзди і рятуватися від переважаючих сил ворога — хіба що пан Володийовський. Отож налетів пан Пелка, винищив Донців загін до ноги, а його самого полонив. Два тижні минуло відтоді, як вражого сина волами на палю посадили — туди йому й дорога! Але і з паном Пелкою я наморочився — надто вже він падкий був до ніжної статі... Нехай упокоїть Господь його душу! Тому боявся я, щоб панна, від козаків кривди уникнувши, од своїх гірше не мала... Добре, здогадався сказати панові Пелці, що панна — кривна нашого князя. А він, треба вашій милості знати, згадуючи нашого князя, шапку, бувало, скидав і на службу до нього давно мріяв попасти... Тож відразу пройнявся до неї повагою і аж у Замостя до його величності короля нас супроводив, а там ксьондз Цецишовський (от де свята душа, мій добродію) узяв нас під свою опіку і

панну віддав до двору дружини каштеляна пані Вітовської.

Скшетуський глибоко зігхнув і кинувся Жендзянові на шию.

— Приятелем мені будеш, братом, не слугою, — мовив він. — А зараз мерщій їдьмо. Коли пані Вітовська обіцяла прийти?

— Через тиждень після мене — а я вже десять днів як тут... Вісім із них ваша милість лежав непритомний.

— Їдьмо! Їдьмо! — повторив Скшетуський, — а то у мене серце від радості розірветься.

Щойно він це сказав, як на подвір'ї почувся кінський тупіт, і за вікнами, застуючи світло, засновигали коні й люди. Крізь шибки пан Скшетуський побачив спершу старого ксьондза Цецишовського, а поруч із ним — змарнілі обличчя пана Заглоби, Володийовського, Кушеля та інших знайомих в оточенні одягнутих у червоне князівських драгунів. Пролунали веселі окрики, й за хвилю до кімнати слідом за ксьондзом сипнула юрба рицарів.

— Під Зборовом укладено перемир'я, облогу знято! — гучно мовив ксьондз.

Але Скшетуський відразу сам про все здогадався, як тільки кинув погляд на збараських товаришів. За мить Заглоба і Володийовський, відштовхуючи один одного, кинулись у його обійми.

— Нам сказали, що ти живий, — кричав Заглоба, — але тим більша радість бачити тебе здорового та ще й так скоро! Ми зумисне сюди по тебе приїхали... Яне! Ти навіть не уявляєш, якою укрити тебе славою і яка нагорода на тебе чекає!

— Король тебе нагородив, — мовив ксьондз, — але король королів його перевершив.

— Я вже знаю, — відповів Скшетуський. — Нехай вас Бог милує. Жендзян мені усе розповів.

— І ти не задихнувся від радості? Тим ліпше! Viva Скшетуський, viva князівна! — вигукнув Заглоба. — Ну що, Яне! А ми тобі про неї й не заїкнулися, бо не знали, чи жива. Але пахолок твій хвацько із нею втікав. От де vulpes astua! Князь чекає на вас обох... Ха! Ми аж під Ягорлик по неї їздили. Я пекельного монстра, що її стеріг, убив. Дванадцяттеро хлопчиків, котрих ви обіцяли, трішки забарилися, та не біда — ви своє невдовзі надолужите. Онучата у мене підуть, милостиві панове! Жендзяне, розповідай, невже у тебе все добре минулося? А ми із паном Міхалом, уяви собі, удвох цілу орду стримали! Я перший на чамбул кинувся! Бусурмани ховалися від нас у ями з-під вивернутих із корінням дерев — ніщо не допомогло! Пан Міхал теж добре бився... Де моя донечка? Дайте сюди мою квіточку!

— Нехай тобі Бог помагає, Яне! Нехай тобі Бог помагає! — примовляв малий рицар, знову обіймаючи Скшетуського.

— Нехай вам Бог відборгує за все, що ви для мене зробили. Мені слів бракує. Життя моє, кров — мала для вас нагорода! — відповів Скшетуський.

— Не переймайся цим! — волав Заглоба. Мир укладено! Кепський мир, милостиві панове, але що вradiш. Добре, що хоч ми вже покинули цей зачумлений Збараж. Тепер, люб'язні добродії, поживемо у спокої. Усе це нашими стараннями, і моїми теж,

бо якби Бурляй жив досі, нічого б із цього перемир'я не вийшло. А тепер можна й весілля справити. Вище носа, Яне! Тримайся молодчиною! Ніколи не здогадаєшся, який для тебе князь-воєвода приготував весільний подарунок! Колись розкажу, а зараз... Де в дідька моя донечка? Мерщій давайте сюди мою донечку! Тепер уже її Богун не викраде — хіба що перед цим із нього шкуру злуплять! То де ж моя мила донечка?

— Я саме на коня сідав, щоб їхати назустріч дружині каштеляна сандомирського, — мовив Скшетуський. — їдьмо, їдьмо, бо я збожеволю.

— Гайда, милостиві панове! Їдьмо із ним, щоб не гаяти часу. Гайда!

— Пані Вітовська вже, мабуть, недалечко, — зауважив ксьондз.

— Уперед! — додав пан Міхал.

Але Скшетуський уже був за дверима і скочив у сідло так легко, ніби щойно не підвівся із ліжка після хвороби. Жендзян тримався при ньому, щоб не лишатися з ксьондзом віч-на-віч. Пан Міхал із Заглобою приєдналися до них, і ось уже вони чимдуж мчать попереду топорівським битим шляхом, а за ними летить уся шляхта і драгуни в червоному — ніби вітер підхопив і несе дорогою червоні пелюстки маків.

— Хутчій! — кричить Заглоба, б'ючи острогами коня.

Так проскакали вони верст із десять, аж ось на закруті дороги побачили просто перед собою вервечку возів і колясок, оточених півсотнею вбраних по-турецькому пауків. Кілька із них, помітивши озброєних вершників, притьмом рвонули їм назустріч — спитати, хто такі.

— Свої! Із королівського війська! — вигукнув пан Заглоба. — А це хто їде?

— Дружина каштеляна сандомирського! — прозвучала відповідь.

Скшетуський від хвилювання так розгубився, що, сам не знаючи, що робить, зсунувся із коня й став, похитуючись, край дороги. Шапку він скинув, а по скронях у нього рясно стікав піт. Так стояв наш рицар на порозі щастя, тремтячи усім тілом. Пан Міхал теж зіскочив із коня й підхопив попідруч ослаблого приятеля.

Біля них, покидавши шапки, край битого шляху зупинилася решта, а тим часом вервечка возів і колясок наблизилася й почала проїздити далі. З пані Вітовською їхало кільканадцять різних дам, котрі з подивом поглядали на рицарів, не розуміючи, що означає поява цього жовнірського загону при дорозі.

Аж нарешті посередині почту з'явилася карета, далеко розкішніша за всі інші. Крізь її одчинені віконця рицарі побачили поважне обличчя сивоволосої дами, а поруч неї — гарненьке личко панни Курцевич.

— Донечко! — вигукнув Заглоба, кидаючись наосліп до карети. — Донечко! Скшетуський із нами!.. Доню!

Серед почту почулися крики: "Стій! Стій!". Зчинилося замішання. Тим часом Кушель із Володийовським вели, а радше, тягли Скшетуського до карети, він же, геть знесилівши, здавалося, от-от упаде на землю. Голова його повисла на груди, і він, уже не в змозі ступити й кроку, упав на коліна перед підніжком карети.

Та вже наступної миті сильні й ніжні руки Курцевичівни підтримали пониклу

голову знебулого рицаря.

Заглоба ж, побачивши здивування дружини каштеляна сандомирського, кричав:

— Це Скшетуський, герой Збаража! Той, що пробився крізь ворожий табір і врятував війська, князя, усю Річ Посполиту! Нехай їх Бог благословить на все життя!

— На все життя! Vivant! Vivant! — волала шляхта.

— На все життя! — підхопили князівські драгуни, аж гучна як грім луна прокотилася топорівськими полями.

— У Тарнопіль! До князя! На весілля! — вигукував Заглоба. — Ну що, донечко? Скінчилися твої поневіряння!.. А Богунові — ката й меча!

Ксьондз Цецишовський стояв, звернувши очі до неба, а уста його повторювали чудові слова натхненного проповідника:

— "Ті, що сіяли зі сльозами, пожинатимуть із радістю...".

Скшетуського посадили в карету обіч князівни, і почет рушив далі. Стояла чудова погожа днина, діброви й поля ніжилися у промінні сонця. По самісінькому низу і вище, у синій яснині, вже плавало тут і там срібне павутиння, що пізно восени наче снігом укриває тамтешні поля. І великий спокій панував довкола, лиш коні бадьоро пофоркували собі у почті.

— Пане Міхале! — озвався Заглоба, торкнувшись своїм стременом стремена Володийовського. — Щось мене знову здавило за горло і тримає, як тоді, коли пан Підбип'ята — вічна йому пам'ять! — зі Збаража вийшов: але як подумаю, що ці двоє нарешті знайшли одне одного, так легко стає на серці, ніби кварту доброго вина одним духом випив! Якщо й тебе не спіткає подружня пригода, будемо на старість їхніх діток гойдати. Кожному своє на роду написано, пане Міхале, а от ми з тобою, либонь, для війни народжені, а не для подружнього життя.

Малий рицар нічого не відповів, тільки вусиками заворушив швидше, ніж зазвичай.

Вирішено було їхати до Топорова, а звідти до Тарнополя, аби там з'єднатися з князем Ієремією і вкупі з його хоругвами вирушити до Львова на весілля. Дорогою пан Заглоба розповідав дружині каштеляна сандомирського про те, що сталося останнім часом. Тож вона дізналася, що король під Зборовом після кривавої битви, яка не дала переваги жодній із сторін, уклав договір із ханом — не вельми добрий, але такий, що принаймні хоч на певний час забезпечував спокій Речі Посполитій. Хмельницький за цим договором і далі лишався гетьманом і мав право із незліченної кількості простолюду відібрати собі сорок тисяч реєстрових козаків, а за цю поступку він присягнув королеві й станам у вірності й послуху.

— Це безперечно, — розмірковував Заглоба, — що із Хмельницьким нова війна неминуча, та якщо тільки булава не обмине нашого князя, усе буде зовсім по-іншому...

— Та скажи ж ти, добродію, Скшетуському найголовніше, — мовив, під'їхавши ближче, малий рицар.

— А й правда! — вигукнув Заглоба. — Я саме з цього й хотів почати, але ми якось і досі не оговталися. Ти навіть не здогадуєшся, Яне, що після того, як ти пішов, Богун попав у полон до князя.

Скшетуського й Гелену ця несподівана новина так приголомшила, що вони не могли вимовити й слова — князівна тільки розвела руками, і настало мовчання. Аж перегодя Скшетуський спитав:

— Як? Як це сталося?

— Це перст Божий, — відповів Заглоба, — істинно перст Божий, кажу вам. Договір уже було укладено, і ми саме виходили із цього зачумленого Збаража. Князь із кавалерією подався на лівий фланг — пильнувати, щоб на військо не напали кримчаки... Вони ж бо часто-густо договори порушують... Коли це враз ватага, коней на триста, кидається на князівську кавалерію.

— Тільки Богун міг таке вчинити! — вигукнув Скшетуський.

— Це він і був. Та не на збараських жовнірів козакам нападати! Пан Міхал умить оточив їх і вирубав до ноги, а Богуна двічі полоснув шаблею — тут його й скрутили. Не щастить йому із паном Міхалом, він уже й сам у цьому переконався — як-не-як, а тричі терпів фіаско. Та й не шукав він нічого іншого, як тільки смерті.

— Як згодом виявилось, — додав пан Володийовський, — Богун хотів будь-що із Валадинки потрапити у Збараж, але не встиг — дорога ж бо далека, — а коли довідався, що мир укладено, збожеволів від люті й ні на що вже не зважав.

— Хто з мечем піде, від меча й загине, така вже воля фортуни, — сказав Заглоба. — Шалений це козак, а з відчаю став іще шаленішим. Через нього страшний гвалт учинився між нами і черню. Ми думали, знову війна почнеться, бо князь перший оголосив, що договір порушено. Хмельницький хотів був Богуна рятувати, аж тут хан на нього насипався. "Він, каже, слово моє і присягу мою зганьбив!". І Хмельницькому війною пригрозив, а до нашого князя прислав гінця, через якого сповістив, що Богун самохіть поліз у бійку і попрохав князя не робити з цього події, а з Богуном учинити, як із розбійником. Здається, хан і своє мав на думці: аби татари могли ясир спокійно відпровадити — вони його набрали стільки, що тепер, либонь, у Стамбулі хлопа можна буде за два вухналі купити.

— І що ж князь із Богуном зробив? — стурбовано запитав Скшетуський.

— Звелів був негайно кілок для нього вистругати, але згодом передумав і так сказав: "Дарую його Скшетуському, нехай робить із ним, що хоче". Сидить тепер козарлюга у Тарнополі в підземеллі; фельдшер йому макітру перев'язує. Боже милий, скільки ж уже разів душа його покинути хотіла! Жодному вовкові собаки так шкури не натермосили, як ми йому. Сам пан Міхал кусав його тричі. Та це міцний горішок, хоч правду кажучи, нещасний чоловік. Пошли йому легку смерть, Боже! Я на нього зла вже не тримаю, хоч він і важив на моє життя, а надаремно — я й пив із ним, і чалився, як із рівним, аж поки він на тебе, донечко, руку підняв. Я ж бо його теж міг ножом шпортнути у Розлогах... Але давно відомо, що нема вдячності на світі й мало хто добром за добро платить. Господь із ним!..

І пан Заглоба закивав головою...

— Що ж ти з ним учиниш, Яне? — спитав він перегодя. — Жовніри подекують, форейтора із нього зробиш, адже чоловік він ставний, та мені вірити не хочеться, що ти

на таке здатен.

— Запевняю, я цього не зроблю, відповів Скшетуський. — Великої відваги це ратник, та ще й безталанний — тим паче я його ніякою хлопською роботою не зганьблю.

— Нехай відпустить йому Бог усі його гріхи, — озвалася князівна.

— Амінь! — додав Заглоба. — Він смерть, наче матір, просить, щоб його забрала... І, мабуть, знайшов би її, якби не спізнився під Збараж.

Усі замовкли, роздумуючи над дивними перипетіями долі. Невдовзі вдалині показалася Грабова, де зробили перший привал. Тут вони застали жовнірів, що поверталися зі Зборова. Приїхали сюди і пан Вітовський, каштелян сандомирський, котрий зі своїм полком поспішав назустріч дружині, і пан Пшиємський, і пан староста красноставський, і безліч шляхти з ополчення, що цим шляхом верталася додому.

Обійстя у Грабовій було спалене, як і решта будинків, та оскільки день видався чудовий, тихий і теплий, подорожні, не шукаючи даху над головою, розташувалися у діброві просто неба. Харчів і напоїв було чимало, тож челядь мерщій заходилася готувати вечерю. Каштелян сандомирський наказав поставити у діброві кільканадцять наметів для жінок і вельмож — і вийшов ніби справжній табір. Рицарі юрмилися перед наметами — усім кортіло глянути на князівну і Скшетуського. Інші розмовляли про недавню війну: ті, що не були під Збаражем, а тільки під Зборовом, розпитували князівських жовнірів про подробиці облоги. Було і гамірно, і весело, ще й день Господь подарував славний.

Серед шляхти тон задавав, звісно ж, пан Заглоба, в тисячний раз переповідаючи, як убив Бурляя, а Жендзян командував челяддю, що поралася біля вечері. Та все-таки спритний пахолок вигодив хвильку і, відвівши Скшетуського трохи вбік, покірно вклонився йому до ніг.

— Добродію, мій, — почав він, — хочу і я попрохати вашу милість про ласку.

— Важко мені тобі у чомусь відмовити, — відповів пан Скшетуський, — адже все найкраще у житті сталося завдяки твоїм старанням.

— Я теж подумав, — сказав пахолок, — що ваша милість чимось мене нагородить.

— Кажі: чого хочеш?

Мизате Жендзянове обличчя потемніло, а очі засвітилися ненавистю і злістю.

— Нічого я не хочу, — мовив він, — окрім одного: щоб ваша милість відступив мені Богуна.

— Богуна? — здивовано перепитав пан Скшетуський. — Що ж ти з ним учинити хочеш?

— А це вже я, мій добродію, подумаю, щоб і моє не пропало, і щоб йому з лишком заплатити за те, як він мене у Чигирині зганьбив. Знаю, ваша милість достеменно накаже його на смерть скарати — але спершу дозвольте мені з ним поквитатися.

Скшетуський звів брови.

— Цього не буде! — рішуче сказав він.

— О Боже! Ліпше б я загинув! — жалібно вигукнув Жендзян. — Невже я для того

вижив, щоб до скону нести цю ганьбу!

— Проби, чого хочеш, — мовив Скшетуський, — нічого тобі не відмовлю, але цього не буде! Схаменися, спитай батьків, який більший гріх: дотримати цієї обітниці чи відмовитися од неї. До Божої каральної руки своєї не докладай — чого доброго, й самому дістанеться. Посоромся, Жендзяне! Цей чоловік і так у Всевишнього смерті просить, до того ж поранений і зв'язаний. Ким же ти для нього хочеш стати? Катом? Невже зі зв'язаного знущатимешся чи пораненого добиватимеш? Ти хто, татарин чи лиходій козацький? Поки живий, я цього не дозволю, і не згадуй мені більше про це.

У голосі пана Яна було стільки сили і волі, що пахолок відразу втратив усяку надію і лише промовив плаксиво:

— Здоровий він і двом таким, як я, скрутив би в'язи, а як хворий, то йому й помститися не можна — коли ж я йому за своє відборгую?

— Помсту залиш Богові, — порадив Скшетуський.

Пахолок розтулив рота, збираючись іще щось сказати чи про щось запитати, але пан Ян повернувся і пішов до наметів, перед якими зібралось велелюдне товариство. Посередині сиділа пані Вітовська, а біля неї князівна, довкола ж товпилися рицарі. Трохи попереду них стояв пан Заглоба, простоволосий, і розповідав про облогу Збаража тим, хто був тільки під Зборовом. Усі слухали його, затамувавши дух, мінячись від хвилювання на обличчі, й ті, хто там не був, гірко шкодували про це.

Пан Ян сів біля князівни і, взявши її руку, приклав до вуст, а потім, притиснувшись одне до одного, сиділи вони собі тихо. Сонце вже сходило з небозводу, й на землю поволі спускався вечір. Скшетуський теж заслухався, ніби щось нове для себе міг почути. Пан Заглоба тільки витирив чуприну — і голос його звучав дедалі сильніше... В одних рицарів у пам'яті поставали, а іншим уява малювала недавні криваві сцени: ніби на власні очі вони бачили окопи в оточенні безлічі полчищ і запеклі штурми, чули вереск і виття, гуркіт гармат і самопалів, бачили князя у срібному обладунку — він стояв на валу, під градом куль... І те, як згодом настали злидні й голод, які багрові стояли ночі, коли смерть велетенським зловісним птахом кружляла над окопами... Як виходили із табору пан Підби'ята, пан Скшетуський... Усі, слухаючи, то звертали очі до неба, то хапалися за ефеси шабель, а пан Заглоба так закінчив свою оповідь:

— Тепер там одна могила, один велетенський курган, а що під ним не лежить слава Речі Посполитої і цвіт рицарства, і князь-воєвода, і я, і всі ми, котрих самі козаки називали збараськими левами, — його заслуга!

І після цих слів пан Заглоба показав на Скшетуського.

— Правда, це так і є! — вигукнули Марек Собеський і пан Пшиємський.

— Слава йому! Честь і подяка! — залунали зусібіч гучні рицарські голоси. Viva Скшетуський! Viva молодята! Хай живе герой! — звучало дедалі сильніше.

Піднесення охопило всіх присутніх. Одні побігли по келихи, другі підкидали вгору шапки. Жовніри задзвеніли шаблями — і невдовзі усі звуки й голоси злилися в один могутній окрик:

— Слава! Слава! Хай живе! Хай живе!

Скшетуський, як справжній рицар-християнин, смиренно схилив голову, а князівна підвелася, струснула косами — щоки її палали рум'янцем, в очах світилася гордість, бо цей рицар мав стати її чоловіком, а чоловікова слава осяває дружину, як сонце землю.

* * *

Вже пізньої ночі роз'їхалося товариство у різні сторони. Подружжя Вітовських, пан Пшиемський і староста красноставський вирушили з полками у Топорів, а Скшетуський із князівною та хоругвою Володийовського — до Тарнополя. Ніч була така сама погідна, як і день. Міриади зірок горіли у небі. Зійшов місяць і освітив укриті павутиною поля. Жовніри затягли пісню. Потім із лугів устав білий туман, і довкілля почало скидатися на велетенське озеро, залите місячним сяйвом.

Саме такої ночі виходив нещодавно Скшетуський зі Збаража, а тепер відчував, як біля його серця калатає серце Курцевичівни.

ЕПІЛОГ

Але ця історична трагедія не закінчилася ні під Збаражем, ні під Зборовом — не завершився там навіть її перший акт. Через два роки усе козацтво знову піднялося на бій із Річчю Посполитою. Повстав Хмельницький, іще могутніший, ніж будь-коли досі, а з ним хан усіх орд і ті самісінькі полководці, котрі облягали Збараж: дикий Тугай-бей, і Урум-мурза, і Артим-Гірей, і Нурадин, і Галга, і Амурат, і Субагазі. Стовпи пожеж, людські стогнання супроводжували їх, тисячі ратників укривали поля, заповнили ліси, півмільйона вуст видавали войовничі окрики — і здавалося людям, що настала остання година Речі Посполитої.

Проте й Річ Посполита пробудилася від заціпеніння, відмовилася од колишньої політики канцлера, від перемов і перемир'я. Уже всім стало зрозуміло, що тривалий мир можна завоювати тільки мечем, тому, коли король вирушив супроти ворожих полчищ, із ним ішло сто тисяч війська і шляхти, не рахуючи безлічі джур і челяді.

Були тут і всі герої нашої оповіді. Був князь Ієремія Вишневецький з усією своєю дивізією, у якій так само служили Скшетуський із Володийовським і — волонтером — пан Заглоба; були обидва гетьмани, Потоцький і Калиновський, на той час уже викуплені з татарського полону. Був і полковник Стефан Чарнецький, майбутній звитяжець шведського короля Карла Густава, і пан Пшиемський, котрий командував усією артилерією, і генерал Убальд, і пан Арцишевський, і пан староста красноставський, і брат його, староста яворівський, згодом король Ян III, і Людвіг Вейгер, воєвода поморський, і Якуб, воєвода мальборський, і хорунжий Конєцпольський, і князь Домінік Заславський, і єпископи, і коронні сановники, і сенатори — уся Річ Посполита на чолі з верховним своїм полководцем, королем.

У полі під Берестечком зустрілися нарешті дві багатотисячні армії, і там відбулася одна із найбільших в історії світу битв, відгомін якої прогрімів на всю тодішню Європу.

Три дні вона тривала. Упродовж перших двох іще не було відомо, на чиєму боці доля, на третій стався вирішальний бій, що приніс перемогу Речі Посполитій. Почав цей бій князь Ієремія. День першої зустрічі був днем тріумфу політики страшного "Яреми" — тож йому першому довелося вдарити на ворога.

Його бачили на чолі усього лівого крила — без зброї, обладунку, простоволосого. Як вихор, мчав він полем назустріч незліченним полчищам, що склалися з усієї запорозької кінноти, усіх кримських, ногайських, білгородських татар, силістрійських і румелійських турків, урумів, яничарів, сербів, волохів, перієрів та інших диких вояків, зібраних від Уралу, Каспію і Меотійських боліт аж до Дунаю.

І, як річка зникає з очей у спінених морських хвилях, так канули князівські полки у це море ворогів. Хмара куряви шаленим смерчем піднялася над рівниною і сховала ратників...

На цей надлюдський бій дивилося усе воїнство, і король теж, а підканцлер Лещинський, піднявши розп'яття, благословив ним умирущих.

Тим часом на другий фланг королівського війська рушив увесь двохсоттисячний козацький табір, наїжачившись гарматами, вивергаючи вогонь, немов казковий змії, що поволі висував із лісу свої велетенські клубища.

Та перш ніж на рівнину висунулося усе гігантське тіло змія, із хмари куряви, в якій зникли полки Вишневецького, почали вискакувати спершу поодинокі вершники, потім десятки, сотні, тисячі, десятки тисяч — і всі вони помчали до пагорбів, на яких стояв хан, оточений своєю добірною гвардією.

Дикі юрби, охоплені страшною панікою, кинулися навтьоки — польські полки погналися за ними.

Тисячі молодців і татар усіяли своїми тілами бойовище, а поміж ними лежав, розполовинений кончарем, заклятий ворог ляхів і вірний союзник козаків, несамопитий і безстрашний Тугай-бей.

Грізний князь тріумфував.

Досвідченим оком полководця побачивши князів успіх, король вирішив зім'яти орди, перш ніж підтягнеться козацьке військо.

У бій вирушили всі сили, залпом ударили всі гармати, сіючи смерть і замішання; кулею у груди було вбито ханового брата, красеня Амурата. Болісний стогін прокотився лавами ординців. Наляканий і поранений із самісінького початку битви хан окинув поглядом бойовище. Удалині, серед порохового диму і вогню, показалися пан Пшиємський і сам король із рейтарами, а зусібіч від них земля гула під тягарем кінноти, що вступала у бій.

І не витримав Іслам-Гірей — злякався й кинувся тікати, а за ним кинулися хто куди усі орди, і волохи, й уруми, і кінні запорожці, і силістрійські турки, і потурченці — розвіялися, мов хмара, підхоплена вітром.

Утікачів наздогнав зрозпачений Хмельницький — він почав благи хана повернутися й стати до бою, але хан, побачивши його, гнівно заричав, звелів татарам схопити гетьмана і, прив'язавши до коня, потяг за собою.

Залишився тільки козацький табір.

Начальник табору, кропивненський полковник Дедяла, не знав, що сталося з Хмельницьким, але бачачи поразку й ганебну втечу усіх ординців, зупинив наступ і, відступивши з табором, розташувався у багнистій розтоці Плешивої.

Тим часом у небі вдарила гроза і припустила страшна злива. "Бог облив землю після справедливої битви".

Дощі йшли кілька днів, і кілька днів одпочивало королівське військо, стомлене попередніми битвами. Козаки ж за цей час обнесли свій табір валами, зробивши із нього велетенську рухому фортецю.

Щойно стало на погоді, почалася облога — найдивніша з усіх, які тільки траплялися в житті.

Стотисячне королівське військо оточило удвічі більшу армію Десяля.

Королю бракувало гармат, харчів, амуніції — Десяля ж мав надмір пороху й усіляких запасів, а oprіч того, сімдесят важких і легких гармат.

Але на чолі королівського війська стояв король — козакам же бракувало Хмельницького.

Королівські жовніри були натхненні недавньою перемогою — козаки ж засумнівалися в собі.

Минуло кілька днів — надія на повернення Хмельницького і хана зникла.

Тоді почалися перемови.

Козацькі полковники прийшли до короля і били йому чолом, просячи помилувати. Обходячи намети сенаторів, за поли чіплялися, присягаючи хоч із-під землі дістати Хмельницького і видати його королю.

Серцеві Яна Казимира не було чуже співчуття — він пообіцяв відпустити по домівках простолюд і рядових вояків із тією умовою, що затримає старшину, аж поки йому буде видано Хмельницького.

Але таке рішення було зовсім не до шмиги старшині, котра за свої численні провини не сподівалася на прощення.

Тож поки тривали перемови, не припинялися вилазки і бої, й щодня рікою лилася польська й козацька кров.

Удень молодці билися з відвагою і затятістю відчаю, але вночі юрбами тинялися попід королівським табором, понуро благаючи про милосердя.

Десяля ладен був пристати на умови короля і навіть пожертвувати своєю головою, аби тільки врятувати народ і військо.

Проте в козацькому стані почалися незгоди. Одні хотіли здатися, другі — боронитися до останнього подиху, і всі думали над тим, як вибратися з табору.

Але навіть найвідважнішим це здавалося немислимим.

Табір був затиснений двома розтокама річки і неосяжними болотами. Захищатися у ньому можна було роками, але шлях для відступу був тільки один — через королівське військо.

Про цей шлях ніхто у таборі й не думав.

Перемови, що переривалися битвами, посувалися ліниво; чвари у козацькому стані дедалі частішали. Під час одного такого спалаху Десялю було скинуто й обрано нового вождя.

Ім'я його вселило відвагу у серця занепалих духом козаків і, відбившись гучною

луною у королівському таборі, розбудило в серцях кількох рицарів пригаслі спогади про недавні страждання й нещастя.

Нового вождя звали Богуном.

Він і раніше посідав високе становище серед козацької старшини, верховодив у боях і на радах. Громадська думка вказувала на нього як на наступника Хмельницького, котрого він навіть перевершував у ненависті до ляхів.

Богун першим із козацьких полковників укупі з татарами привів під Берестечко п'ятдесятитисячну армію. Він брав участь у триденній кінній битві і, розгромлений Ієремією разом із ханом та ординцями, зумів вивести живими більшу частину людей і знайшов прихисток у таборі. Тепер, після скинення Дедяли, партія непримиренних обрала його верховним головнокомандувачем, вірячи, що тільки він зуміє врятувати табір і військо.

Справді-бо, молодий полководець і чути не хотів про перемови — він прагнув бою і кровопролиття, хоч би йому самому довелось у тій крові втонути.

Та невдовзі він переконався, що з його загонами годі й думати збройно пройти по трупах королівських жовнірів, і вдався до іншого способу.

Історія зберегла пам'ять про ті безприкладні зусилля, котрі сучасникам здавалися до снаги велетневі, та тільки завдяки їм можна було врятувати військо і простолюд.

Богун вирішив перейти через бездонні болота Плешивої, а радше, збудувати через них такий міст, щоб вивести по ньому всіх обложених.

Тож цілі ліси почали падати під козацькими сокирами й потопати у болотах; у них кидали вози, намети, кожухи, свити — і міст щодень подовжувався.

Здавалося, що для цього полководця нічого неможливого немає.

Король зволікав зі штурмом, не бажаючи проливати крові, але, бачачи, як кипить у таборі робота, зрозумів, що іншої ради немає, і наказав сурмачам оповістити військо, аби звечора усі готувалися до вирішальної битви.

Ніхто в козацькому стані не знав про наміри ворога — міст нарощували ще всю попередню ніч, а вранці Богун на чолі старшини виїхав оглянути зроблене.

Було це у понеділок, сьомого липня тисяча шістсот п'ятдесят першого року. Ранок цього дня видався блідий, ніби переляканий, зоря на сході скидалася на кров, сонце сходило руде, немічне, кидаючи кривавий відблиск на води й ліси.

Із польського табору виганяли коней на пашу; козацький табір повнився голосами пробуджених від сну людей. Вони розпалювали вогнища і готували сніданок. Усі бачили від'їзд Богуна з почтом і кіннотою, з допомогою якої він хотів відігнати воєводу брацлавського, що розташувався у таборі в тилу й гарматним обстрілом заважав зводити міст.

Чернь дивилася на від'їзд спокійно і навіть трохи піднеслася духом. Тисячі очей проводжали молодого воєначальника, і тисячі вуст повторювали йому навздогін:

— Благослови тебе Боже, соколику!

Воєначальник, почет і кіннота, поволеньки віддаляючись од табору, досягли краю лісу, промайнули ще раз у промінні вранішнього сонця й почали зникати у хашах.

Зненацька біля брами табору хтось страшним, переляканим голосом крикнув, а радше, завив:

— Люде, спасайтеся!

— Старшина тікає! — вигукнуло разом кільканадцять голосів.

— Старшина тікає! — повторили сотні й тисячі людей.

Гомін прокотився юрбою по всьому табору, ніби під ударами вихору зашуміли у бору дерева, — і враз із двохсот тисяч горлянок вирвався жахливий, надлюдський зойк:

— Спасайтеся! Спасайтеся! Ляхи! Старшина тікає!

Натовп зануртував, як розшалілий потік. Вогнища було затоптано, вози, намети перекинуто, частокколи знесено. Люди товпились, душилися. Від страшного переполоху усі геть збожеволіли. Гори тіл ураз загородили дорогу — тож живі пробиралися по трупах серед реву, виття, вереску, стогону. Юрба виплеснулася з майдану, кинулась на міст, люди штовхали одне одного в болото, потопельники конвульсивно хапалися за товаришів і, благаючи у неба милосердя, провалювалися у холодне драглисте баговиння. На мосту билися і різалися за місце. Води Плешивої наповнилися тілами. Немезида історії відборгувала Берестечку за Пилявці.

Жахливі зойки досягли вух молодого полководця, він умить збагнув, що сталося. Але марно тої ж миті повернув до табору, марно помчав назустріч юрбам, звівши до неба руки. Голос його потонув у ревищі тисяч горлянок — невпинна хвиля втікачів підхопила його укупі з конем, почтом і всією кіннотою й понесла в обійми загибелі.

Коронні війська спантеличило таке видовище — вони спершу подумали, що це якась відчайдушна спроба прорватися, але своїм очам важко було не повірити.

Через кілька хвилин, коли здивування минуло, усі хоругви, навіть не дочекавшись команди, рушили на козаків, а попереду, як вихор, летіла драгунська хоругва, очолювана малим полковником із шаблею над головою.

І настав день гніву, поразки й суду... Хто не був задушений чи затоптаний, той ішов під меч. Річки зробилися червоні — важко було зрозуміти, кров вони несуть чи воду. Юрба геть збожеволіла, у колотнечі люди ще більше душили одне одного, спихали у воду і тонули... Дух убивства наповнив ці жахливі ліси і запанував у них: козацькі ватаги почали люто захищатися. Сутички точилися на болоті, в гущавині, серед поля. Воевода брацлавський відрізав утікачам шлях до відступу. Марно король наказував своїм жовнірам зупинитися. Жалість у всіх погасла, і різанина тривала аж до ночі — така різанина, якої не пам'ятали й старі вояки і на саму згадку про яку у них довго ще волосся на голові ставало сторч.

Коли нарешті темрява укрила землю, самі звитяжці були вражені тим, що накоїли. Не прозвучало "Te Deum" і не сльози радості, а сльози жалю і смутку котилися із достойних королівських очей.

Так було розіграно перший акт драми, автором якої був Хмельницький.

Але Богун того страшного дня не наклав головою вкупі з іншими. Одні казали, що, побачивши поразку, він перший урятувався втечею, другі — що йому зберіг життя якийсь знайомий рицар. Правди так ніхто й не дізнався.

Єдине відомо достеменно, що у подальших війнах ім'я його частенько згадувалося з-поміж імен найславетніших козацьких полководців. Послана чиєюсь мстивою рукою куля вразила його кількома роками пізніше, але й тоді ще не настала його остання година. Після смерті князя Вишневецького, котрого звели в могилу ратні труди, коли його лубенська держава відпала од Речі Посполитої, Богун заволодів більшою частиною тих просторів. Подейкували, що під кінець він і Хмельницького не хотів визнавати над собою. Сам Хмельницький, зломлений, клятий своїм народом, шукав заступництва деінде, гордий же Богун відмовлявся од будь-якої опіки і ладен був шаблею боронити свою козацьку волю.

Казали також, що усмішка ніколи не з'являлася на обличчі цього незвичайного лицаря. Жив він не в Лубнах, а в селі, яке відбудував на попелищі і яке називалося Розлоги. Там, здається, й помер.

Братовбивчі війни пережили його і тривали ще довго. Згодом прийшли моровиця і шведи. Кримчаки майже постійно гостювали в Україні, забираючи юрби люду в неволю. Пустіла Річ Посполита, пустіла Україна. Вовки вили на руїнах стародавніх міст, квітучі колись краї стали великою гробницею. Ненависть уросла в серця й отруїла побратимську кров, і уста ні поляка, ні українця довго не могли промовити слів: "Слава в вишніх Богу, і на землі мир, у людях благовоління".

Кінець

КОМЕНТАРІ

Вірменська колонія у Львові існувала із XIV століття.

Війська Хмельницького підійшли до Львова наприкінці вересня (за Сенкевичем — на початку жовтня) 1648 року. Було взято Високий замок, панівну над містом позицію. Але від штурму Хмельницький відмовився, узяв тільки контрибуцію, щоб заплатити татарам, і цим урятував Львів від руїн і пограбування, повівши свої сили до Замостя.

Певно, маються на увазі голови опудал, що правили за турків.

Під час безкоролів'я діяли так звані каптурові суди (каптуром називалася організовувана на цей період конфедерація, яка вибирала маршалка — голову сейму), що карали кримінальні злочини і порушення громадського спокою.

На "елекційному полі", як пише у своїй "Давньопольській енциклопедії" З. Глогер, "був оточений ровом і валом прямокутник, що мав три входи... Прямокутник поділявся на дві частини для двох палат: сенаторської і рицарської. Сенаторська, яка складалася з єпископів, воевод, каштелянів і міністрів, засідала у будівлі, накритій шалівкою від дощу і сонця, а з боків завішаній тканинами. Зокола цієї будівлі збиралося просто неба рицарське коло, тобто всі послы від земель на елекційний сейм. Інша шляхта, котра з доброї волі з'їжджалася на елекцію, розташовувалася у воеводствах, розбиваючи шатра..."

Міхал-Фома-Корибут Вишневецький (1633-1673), син Ієремії Вишневецького, був обраний королем Польщі після зречення Яна Казимира у 1669 році (вибори ці Сенкевич описав у "Пані Володийовському"). Виявився невдалим правителем. За нього у Польщі посилилася феодално-шляхетська анархія, ослабилася королівська влада. У

роки його правління Польща вела невдалу війну з Туреччиною, у ході якої 1672 року був підписаний ганебний Буцацький мирний договір, за яким частина Правобережної України відходила під владу Туреччини.

У шляхетській Польщі біблійна легенда про Ноевих синів тлумачилася так, щоб обґрунтувати зверхність шляхти, котра веде свій родовід нібито від Яфета, над селянами, "нащадками Хама".

Вишневецькі вели свій родовід од Корибута, онука Гедимінаса і сина Ольгерда, великого князя литовського. Від нього Корибут дістав у спадок Новгород-Сіверське князівство.

Йдеться про епізод Другої пунічної війни, коли у Капуї, що відчинила свою браму Ганнібалові, полководець дав перепочити стомленим військам.

Мовиться про засновану 1632 року (шляхом злиття Київської братської школи і школи Києво-Печерської лаври) Києво-Могилянську академію, названу так на честь Петра Могили, котрий сприяв її створенню. Вона була першим вищим навчальним закладом в Україні, великим культурно-просвітницьким центром.

Ідеться про князя Януша Радзивілла (1612-1633), одного із найзаможніших литовських магнатів, що володів багатьма землями й містами, котрий у 1648-1649 роках був коронним гетьманом литовським і очолив війська, послані на придушення народного повстання у Білорусії. Взяття Мозиря, Турова, Бобруйська на початку 1649 року, а згодом, у серпні 1651 року, і Києва справді супроводжувалося звірствами, витонченими стратами.

Анджей Фірлей (помер близько 1650 року) був із 1640 року бельським каштеляном, із 1649-го — сандомирським воєводою. Належав до кальвіністського віросповідання. 1649 року брав участь в обороні Збаража як один із рейментарів, так само як і Станіслав Ланцкоронський (помер 1657 року), котрий у 1654 році, на думку академіка Яворницького, став польним, а згодом коронним гетьманом, хоч це документально не підтверджено.

Бахмат — низькоросла, витривала порода коней, що використовувалася у татарській кінності.

Данило Нечай — герой народно-визвольної війни 1648-1654 років, сподвижник Богдана Хмельницького, брацлавський полковник (1648-1651). Із 1648 року був одним з організаторів народно-повстанського руху проти польських магнатів і шляхти спочатку на Київщині, а згодом на Брацлавщині й Волині. У червні 1649 року командував передовими загонами селянсько-козацького війська, очолюваного Хмельницьким. У бою під Меджибожем завдав нищівної поразки польсько-шляхетським військам, що полегшило головним силам визволити Старокостянтинів. Відзначився і під час Збараської облоги. У 1650 році очолив на Волині, Поділлі й Брацлавщині селянсько-козацьке повстання проти польської шляхти, яка за умовами Зборівського договору 1649 року повернулася на Правобережну Україну. У листах до Хмельницького польсько-шляхетський уряд називав Нечая "найбільшим бунтівником" і вимагав суворо покарати його. Загинув 1651 року у нерівному бою з військами гетьмана Калиновського

за прикордонну фортецю Красне.

Ланова піхота — була створена у Польщі 1655 року. До неї брали селян — по одному селянинові з п'ятнадцяти ланів землі.

Маються на увазі битви, виграні польськими військами у війні зі Швецією наприкінці 20-х років XVII століття за прибалтійські землі. Густав II Адольф був шведським королем у 1611-1632 роках.

Матвій Гладкий (рік народження невідомий — 1652) — миргородський полковник, учасник визвольної війни 1648-1654 років. Брав участь у боях під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, у походах на Львів і Замостя. У битві під Берестечком, де було тимчасово полонено Хмельницького татарами, виконував обов'язки гетьмана. Виходець із козацьких низів, Гладкий був у опозиції до старшини шляхетського походження. Він протидіяв вступові на Лівобережжя польських військ, які йшли туди за умовами Білоцерківського договору 1651 року. За свідченням літописця Самовидця, Гладкий після Берестецької битви намагався посісти посаду гетьмана. За наказом Хмельницького страчений.

Мартин Небаба (рік народження невідомий — 1651) — чернігівський полковник, один із видатних українських військових діячів періоду визвольної війни. У травні 1648 року очолив повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині. Після вигнання польських загарбників 1648 року був призначений полковником Чернігівського полку. Брав участь у Пилявецькій битві, у поході селянсько-козацьких військ під Замостя, у Збаразькій облозі та Зборівській битві 1649 року, у поході на Молдавію 1650 року. Виконував важливі дипломатичні доручення Хмельницького. 1651 року керував обороною Чернігово-Сіверщини. Улітку 1651 року під час наступу на Україну литовсько-польської армії, очолюваної Я. Радзивілом, командував загоном козаків Чернігівського і Ніжинського полків. Загинув у бою під Лоевом.

Ян II Казимир (1609-1672) — польський король (1648-1668) із династії Ваза. Родом із Франції, де був кардиналом. Після смерті свого брата, польського короля Владислава IV, був запрошений на польський престол. За Яна II Казимира всі сили Речі Посполитої були спрямовані на придушення визвольної війни українського народу. 1649 і 1653 року він особисто очолював народне ополчення в Україну. Війни, які Річ Посполита вела за його правління, викликали соціально-економічну кризу, загострили класові суперечності в країні й послабили королівську владу. Спроби Яна II Казимира зміцнити королівську владу викликали опір магнатів. У 1668 році король зрікся престолу і виїхав до Франції, де й помер у Невері.

Ієронім Радзейовський (1622-1667) був коронним підканцлером, вів інтриги проти Яна II Казимира, був засуджений і втік до Швеції. Під час шведської навали слугував окупантам, прибув до Польщі укупі зі шведським військом. Виведений у романі "Потоп".

Єжи Оссолінський (1595-1651) — польський магнат, коронний канцлер (із 1643-го). Проводив загарбницьку політику щодо України. Належав до правлячих кіл шляхетської Польщі, які домагалися зміцнення королівської влади та обмеження феодальної

анархії. Через спротив переважної більшості польських магнатів і шляхти змушений був відмовитися від своїх політичних намірів. У зовнішній політиці орієнтувався на габсбурзьку монархію, у союзі з якою готувався почати війну проти султанської Туреччини, сподіваючись на військову підтримку українського реєстрового козацтва. На початку народно-визвольної війни намагався схилити на бік шляхетської Польщі керівну верхівку козацької старшини і з її допомогою придушити повстання українського народу. Проте ці підступні плани зазнали краху. Під час Зборівської битви 1649 року, у якій польсько-шляхетські війська зазнали поразки, Оссолінському вдалося підкупити кримського хана Іслам-Гірея III і домогтися укладення Зборівського договору.

Зборівський договір було укладено між Богданом Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром 8 серпня 1649 року, після перемоги українських селянсько-козацьких військ над польсько-шляхетською армією під м. Зборовом. Хмельницький змушений був підписати його під тиском кримського хана Іслам-Гірея III, який зрадив і перейшов на бік шляхетської Польщі. Договір формально підтверджував права і привілеї козацького війська. Кількість козаків у реєстрі встановлювалася у 40 тисяч і була значно менша за фактичну. У трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському — влада польської шляхти обмежувалася. У них не повинні були розміщуватися польські війська. Адміністративні й інші посади мали право обіймати тільки представники української шляхти, козацької старшини і міщанства. За гетьманом закріплювалося володіння Чигирином. Учасники війни не мали зазнавати жодних покарань. Київський митрополит діставав місце у сенаті Речі Посполитої. Згідно з договором скасовувалась унія, проголошувалася свобода православного віросповідання. Польські пани могли володіти своїми маєтками в Україні. Селяни-повстанці, які не потрапляли до реєстру, поверталися до своїх панів. Однак сейм Речі Посполитої не затвердив Зборівського договору. Магнати і шляхта не погодилися навіть на незначний компроміс. Фактично договір так і не набув чинності, визвольна війна тривала й далі.